व्यासयतिः (व्यासतीर्थः)

He was the founder of the Vyāsarāya matha and died in 1539.

(Aufrecht).

34

Acc No.
34

क्रम-संख्या 34

ग्रन्थ-नाम न्यायामृतम्

ग्रन्थकर्त्ता व्यासपति

विषय न्यायशास्त्र

लिपि देवनागरी

पत्र-संख्या २८४

पत्र-प्रमाण २८.३ × १२.१ मि० मि०

पंक्तियां १२

अक्षर ५१

पाठ-संख्या ७२२८

पूर्ण/अपूर्ण

प्रारम्भ :—

Acc. No.
35

संख्या ६१

१०६ प्रथमपरिच्छेदः १७३ पर्य्यन्ता द्वितीयः।

१८५ तृतीयः शेषं चतुर्थः। संख्या ०९

संख्या १२

॥ न्यायांमृतम् पत्र १९४॥

न्यायाº
१
श्रीगणेशायनमः॥ श्रीगोपालायनमः॥ निखिलगुणनिकायंनित्यनिर्धूतहेयंप्रभुमतममतिमेयंप्रबुद्धसौख्याम्बुपा
यांसकलनिगमगेयंसर्वशब्दाभिधेयंनवजलधरकायंनौमिलक्ष्मीसहायं॥१॥ विघ्नौघवारणंसत्याशेषविश्वस्यका
रणं।करुणासिंधुमानंदतीर्थवंद्यमहंभजे॥२॥ अभ्रमंभंगरहितमजडंविमलंसदा॥ आनंदतीर्थमतुलंभजेतापत्र
यापहं॥३॥ चित्रैःपदैश्चगंभीरैर्वाक्यैर्मानैरखंडितैः॥ गुरुभावंव्यंजयंतीभातिश्रीजयतीर्थवाक्॥४॥ समुत्सार्यतमस्तोमं
सन्मार्गंसंप्रकाश्यच॥ सदाविष्णुपदासक्तंसेवेब्रह्मण्यभास्करं॥५॥ ज्ञानवैराग्यभक्त्यादिकल्याणगुणशालिनः॥ लक्ष्मी
नारायणमुनीन्वंदेविद्यागुरून्मम॥६॥ श्रीमध्वशास्त्रदुग्धाब्धिंधीमंदरमहीभृता॥ आमथ्योध्रियतेन्यायामृतंविबुध
तृप्तये॥७॥ विक्षिप्तसंग्रहात्क्वापिक्वाप्युक्तस्योपपादनात्॥ अनुक्तकथनात्क्वापिसफलोयंश्रमोमम॥८॥ ननुमिथ्यैव दु
[illegible] विश्वं॥ तथाहितत्रविप्रतिपत्तिः॥ ब्रह्मप्रमान्येनवासप्रकारकेणवाअबाध्यत्वेसत्यसद्विलक्षणंसविभ्रमान्यत्॥ प्रतिप
न्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनवा। पारमार्थिकत्वाकारेणनिषेधप्रतियोगिनवा। अखंडार्थनिष्ठवेदां
तजन्यनिष्प्रकारकब्रह्मप्रमाबाध्यमपिविश्वंब्रह्मप्रमान्येनवासप्रकारकेणवानबाध्यमितिनाप्राप्यासिद्धिः॥ एवमु राम
त्तरत्रापिपूर्वोत्तरपक्षानुमानश्रुतिषुसंकल्प्यविप्रतिपत्तिरूह्या॥ इदंचविप्रतिपत्तिप्रदर्शनंतार्किकरीत्यैव ननु १
वस्तुतस्तत्पक्षेपिविप्रतिपत्तिवाक्यस्यपक्षपरिग्रहैकफलकत्वात्। तस्यचकथावाह्येननिग्रहानर्हेणलौकिकरीत्या

नुसारिणा संस्कृतरूपेण वा मया प्रपंचमिथ्यात्वं साध्यत इति वादिवाक्येन वा त्वया प्रपंचमिथ्यात्वं साध्यमिति मध्यस्थकल्पितविप्रपत्ती
कारेण वा सिद्धौ प्रतिज्ञातिरिक्तस्य कुसृष्टियुक्तस्य विप्रतिपत्तिवाक्यस्य वैयर्थ्यात्॥ न च मध्यस्थोपस्थित्यर्थं तत्। प्रतिज्ञयैव तत्सिद्धेः॥ न च
पक्षत्वप्रयोजकसंशयार्थं तत्॥ वादिप्रतिवादिनोः प्राश्निकानां च निश्चयवत्वेन तदयोगात्॥ आहार्यसंशयस्य चातिप्रसंगेन पक्ष
त्वाप्रयोजकत्वात् विप्रतिपत्तिवाक्यात्तदपेक्षत्वाच्च॥ संशयं विनापि सिसाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभावत्वरूपस्य पक्ष
त्वस्य संभवाच्च॥ प्रमाणं त्वत्रानुमानं। विमतं मिथ्या दृश्यत्वात्॥ जडत्वात् परिच्छिन्नत्वात् शुक्तिरूप्यवदित्यानंदबोधोक्तेः॥ अयं पटः
एतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगी पटत्वात् अंशित्वाच्च पटांतरवदिति तत्त्वप्रदीपोक्तेः॥ यद्यपि विमतिरपि नियतविषयत्वापावच्छेदकसा
पेक्षा॥ तथापि सावयवत्वसाधितेन कार्यत्वेन पृथिव्याः सकर्तृकत्वसाधनेमिव सुनियामकनियतयालक्ष्यविप्रतिपत्त्या पक्षतावच्छेदेन विरुद्धः॥
द्धादृष्टी सत्यमिथ्या वा जलं सत्वमिथ्यात्वेयननुगतधर्माश्रया अनुगता विमतिपत्तिः पक्षतावच्छेदिका॥ यद्यपि विमतिः समयबंधादिना
व्यवहितत्वान्नानुमानकालेऽस्ति तथापि सैवोपलक्षणतया तत्तत्तां वा विशेषणतया पक्षतावच्छेदकमस्तु॥ अत एव विमतमित्येव प्रा
चां प्रयोगः॥ न तु वियदादीत्येव पक्षनिर्देशः॥ अवच्छेदकाभावे असंकुचितेनादिशब्देनात्मादेरपि ग्रहणापातात्॥ नापि प्रपंच इत्येव पक्ष
निर्देशः॥ प्रपंचशब्देन वियदाद्यन्यतमस्य अनुदायोक्तौ वियदादिमिथ्यात्वासिद्धेः॥ वियदादीनामेवोक्तावववच्छेदकाभावेनोक्तदोषात्॥ नापि
वियदादीत्येव पक्षनिर्देशः। घटादिरिक्तपक्षतुल्य इति वाच्यं॥ पश्चादन्यत्र निश्चितसाध्याभाववति हेतुसंदेह इव निश्चितहेतुमति साध्यसं
देहेपि संदिग्धानैकांत्यात् इति तत्प्रत्यविषयेपि घटे स्वार्थानुमानानुगतस्य साधकबाधकप्रमाणविरहरूपपक्षत्वस्य सत्वेप्येवं पक्षनिर्दे

न्याय॰ २ णस्य घटादिसाधारणविप्रतिपत्त्यनानुगुण्याच्चाविप्रतिपत्तौ तु न विमतिर्धर्मितावच्छेदिका आत्माश्रयात्। नवीनास्तु। एतत्पटात्यंताभावः
एतत्तंतुनिष्ठः एतत्पटानाद्यभावत्वात् एतत्पटान्योन्याभाववत् तंतुनाशजन्यस्य पटनाशस्य तंत्वग्रवृत्तित्वादनादीति विशेषणं। विमतं वा ब्र
ह्मप्रमान्येनेत्यादि विप्रतिपत्तिवाक्योक्तविशेषणत्रयवत्त्वे सत्यव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणं वा स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगि।
अनात्मत्वात् संयोगवत्॥ अत्र च पक्षधर्मताबलान्मिथ्यात्वसिद्धिः॥ विमतं नित्यद्रव्यान्यतरकेवलान्वय्यत्यंताभावप्रतियोगि। पदा
र्थत्वात् नित्यद्रव्यवत्॥ तार्किकमते नित्यद्रव्याणामवृत्तित्वेन तदत्यंताभावः केवलान्वयीति न दृष्टांतः साध्यविकलः। अत एव नात्म
नि व्यभिचारः मिथ्यात्वसिद्धिस्तु पक्षधर्मताबलात्॥ आत्मत्वावच्छिन्नधर्मिताको भेदो न परमार्थसत्प्रतियोगिकः। अनात्ममात्रप्रति
योगिकत्वात् शुक्तिरूप्यप्रतियोगिकभेदवदित्याहुः॥ मिथ्यात्वं च मृद्यपि नात्यंतासत्त्वमपसिद्धांतात्॥ नाप्यनिर्वाच्यत्वमप्रसिद्धेः॥ नापि
सद्विविक्तत्वं। सतोपि सदंतरविविक्तत्वात्॥ नापि सत्त्वानधिकरणत्वं निर्धर्मके ब्रह्मण्यपि तत्सत्त्वात्। न च निर्धर्मकत्वादेव तत्र सत्त्वा
नधिकरणत्वमपि नेति वाच्यं। निर्धर्मकत्वरूपहेतोः सत्त्वानधिकरणत्वाभावरूपसाध्यस्य च भावाभावाभ्यां व्याघातेनाभावरूपधर्म
निषेधायोगात्॥ अन्यथा असत्त्वानधिकरणत्वस्यापि तत्राभावेन तद्व्यावृत्त्यर्थं अनिर्वाच्यलक्षणे सत्त्वानधिकरणत्वरूपविशेषणा
योगात्॥ न च प्रमित्यविषयत्वं मिथ्यात्वं ब्रह्मानुवेदांतजन्यवृत्तिव्याप्यमिति वाच्यं॥ शुक्तिरूप्यादेरपि व्यवसायद्वारानुव्यवसायप्र
तिसाक्षाच्च बाधकज्ञानं प्रति निषेध्यत्वेन विषयत्वात्॥ सत्त्वप्रकारकप्रमाप्रतिसाक्षाद्विषयत्वं चेदाव[illegible]स्यकत्वात् सत्त्वाभाव एव मिथ्या राम
स्यात्। नापि भ्रांतिविषयत्वं॥ ब्रह्मणोप्यधिष्ठानत्वेन तद्विषयत्वात्॥ भ्रांतिमात्रविषयत्वस्य चोक्तरीत्या शुक्तिरूप्यादावभावात्॥ २

अध्यस्ततया भ्रांतिविषयत्वं चेद्विशेष्यवैयर्थ्यात॥ विशेषणमात्रस्य च निरुच्यमानमिथ्यात्वानतिरेकात॥ नापि बाध्यत्वं॥ तद्धि न ता
वदन्यथा विज्ञातस्य सम्यग्विज्ञातत्वं॥ मिथ्यात्वलक्षणे कल्पादिविज्ञातस्य प्रपंचस्य सत्यत्वस्थापित्वादिनाविज्ञातत्वेन सिद्धसाधनात॥
नापि बाधकज्ञानविषयं॥ ब्रह्म एवेति व्याप्तेः॥ नापि नास्ति नासीन्न भविष्यतीति बोध्यमानाभावप्रतियोगित्वेन तद्विषयत्वं॥ मन्म
ते आपणस्थरूप्यस्यैव तत्प्रतियोगित्वात॥ नापि ज्ञाननिवर्त्यत्वं॥ उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानादाविव सत्वेप्युपपत्तेः॥ नापि
स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं॥ अव्याप्यवृत्तिसंयोगादेरिव सत्वेप्युपपत्तेः॥ नाप्यव्याप्यवृत्तित्वानाश्रयस्वसमा
नाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वं॥ आरोपितस्य संयोगस्यात्यंताभाववत्त्वेनारोपितस्य संयोगस्यात्यंताभावादन्यएवव्याप्यवृत्ति
रिति वाच्यं॥ शुक्तिरूप्यादौ तदभावादित्युक्तत्वात॥ नाप्यविद्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वं॥ अनादौ जीवब्रह्मविभागादावव्याप्तेः॥ प
क्षांतरे अज्ञानस्य तत्कार्यभ्रांत्यादेश्च सत्वेनार्थांतराच्च॥ शुक्तिरूप्यादावनिर्वाच्याविद्याकार्यत्वस्य प्रतिवाद्यसंमतेश्च॥ तथापि
मिथ्याशब्दो निर्वाच्यवचन इति पंचपादिकारीत्या सदसत्वानधिकरणत्वरूपानिर्वाच्यत्वं मिथ्यात्वं॥ तत्र सिद्धिश्चख्यातिवा
देव दूष्यते॥ यद्वा बाध्यत्वमनिर्वाच्यत्वं तच्च शुक्तिरूप्यादेरेव पारमार्थिकत्वाकारेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगीति मते प्रतिपन्नोपाधौ त्रैका
लिकनिषेधप्रतियोगित्वं॥ उक्तं हि विवरणे॥ प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वलक्षणस्य मिथ्यात्वस्येति॥ उक्तं च वार्त्तिके तत्वमस्यादिवा
क्यार्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः॥ अविद्या सहकार्येण नासीदस्ति भविष्यतीति॥ प्रतिपन्नत्वं च न प्रमितत्वं येन विरोधः॥ नापि भ्रांतिप्रतिप
न्नत्वं येन सिद्धसाधनं॥ किंतु प्रतीतत्वमात्रं॥ सर्वांशश्च प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वं विवक्षितं॥ सत्वपक्षे रजतत्वं प्रतिपन्नोपा

धौ शुक्तौ निषिध्यमानमपि रजतं तेन निषिध्यत इति न सिद्धसाधनं ॥ मतांतरे तु बाध्यत्वं ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं ॥ उक्तं हि विवरणे अज्ञा
नस्य स्वकार्येण वर्तमानेन प्रविलीनेन वा सह ज्ञानेन निवृत्तिर्बाध इति ॥ ननु भित्तिं प्रति मनसो मनस्त्वेन हेतुत्वेपींद्रियत्वेनाहेतुत्व
वत् पूर्वज्ञानादिकं प्रति तु उत्तरस्य ज्ञानेच्छादेरुत्तरात्मविशेषगुणत्वेन निवर्त्तकत्वेपि ज्ञानत्वेन निवर्त्तकत्वात् ॥ अथवा चित्सुखरी
त्या स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं । संयोगतदत्यंताभावयोरवच्छेदकभेदेन भिन्नाश्रितत्वस्यैवाभ्युपगमेन स
त्वपक्षे सामानाधिकरण्यायोगात् ॥ शुक्तिरूप्यादेरपि पारमार्थिकत्वाकारेण स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वाच्च ॥ न
चाधिकरणशब्देन तात्विकाधिकरणोक्तौ समवायिनि संयोगिनि वा तत्त्वेन तदधिकरणे तदत्यंताभावायोगेनासंभवः ॥ अधिकर
णत्वेन प्रतीतिमात्रोक्तौ अन्यथाख्यातिपक्षे रजतत्वादेः स्वाधिकरणत्वेन प्रतीतशुक्त्यादावत्यंताभावस्य सत्त्वात् सिद्धसाधनमिति
वाच्यं ॥ स्वात्यंताभावाधिकरणएव प्रतीयमानत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ तत्पक्षे च रजतत्वारजतत्वादिकं स्वात्यंताभावानधिकर
णे रजते विभाति ॥ आनंदबोधरीत्या सद्विविक्तत्वं मिथ्यात्वं ब्रह्म सद्रूपत्वाभावः ॥ ब्रह्म च सत्तारहितमपि सामान्यमिव सद्रूपं
दृश्यत्वं च न्यायदीपावलीरीत्या दृग्विषयत्वं । ननु यन्न मिथ्या तन्न दृश्यमिति व्यतिरेकस्याग्रहे संदिग्धानैकांत्यं ॥ तद्ग्रहश्च न तावदसति ॥ त
त्र सद्विविक्तत्वरूपमिथ्यात्वव्यतिरेकाभावात् ॥ मिथ्यात्वांतरव्यतिरेकस्याभावेपि तत्र साध्यव्यतिरेकग्रहार्थं तस्यापि ज्ञातत्वेन व्यभिचारात् ॥
ब्रह्मणि मिथ्यात्वव्यतिरेकग्रहे च ब्रह्मापि दृश्यमिति चेत् ॥ न ॥ आकाशस्य स्वरूपेणापरिच्छेदेपि घटावच्छिन्नस्य परिच्छेदवत् ब्रह्मणः
स्वरूपेण दृश्यत्वेपि व्यतिरेकावच्छिन्नस्य दृश्यत्वात् यद्वा प्रमाणमालारीत्या स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदपेक्षानियतिर्दृश्यत्वं ॥ त राम ३

थावात्मनो ज्ञानविषयत्वेपि नोक्तरूपं दृश्यत्वं॥ अस्वप्रकाशत्वं वा दृश्यत्वं॥ स्वप्रकाशत्वं च फलाव्याप्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं॥ फलं
च वृत्तिप्रतिफलितं चैतन्यं॥ स्वप्रकाशत्वाभावश्च घटादौ विशेषणाभावेन धर्म्यादौ तु विशेष्याभावेनेति विशिष्टाभावोनुगतः॥ अस्मिं
श्च पक्षे जडत्वमसंविद्रूपत्वमित्यसंकरः॥ श्रुतिश्चात्र प्रमाणं॥ एकमेवाद्वितीयमित्यादौ अद्वितीयादिपदैर्द्वितीयमात्रनिषेधात्॥
न च प्रत्यक्षबाधादनुमानमप्रमाणं॥ श्रुतिश्चाप्रमाण्यमिति युक्तं। प्रत्यक्षेण व्यावहारिकसत्वग्रहात् अनुमानादिभिश्च पारमार्थिकसत्व
निषेधात्॥ न हि वर्तमानमात्रग्राहि प्रत्यक्षं त्रैकालिकाबाध्यत्वग्राहि वह्निरनुष्ण इत्यत्र तूष्णत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धव्यावहारिकसत्वनिषेधा
द्बाधः॥ दृश्योतवनमोमेल्यचंद्रप्रादेशत्वग्राहि प्रत्यक्षयोरनुमानागमाभ्यां बाध इति॥ ॥उच्यते॥ ॥मिथ्यात्वं हि त्वयैव पक्षांतरानि
षेधेन पंचधा निरुक्तं। तत्राद्ये किं सत्वे सत्यसत्वरूपविशिष्टस्याभावोभिप्रेतः किं वा सत्वात्यंताभावासत्वात्यंताभावरूपधर्मद्वयं॥
यद्वा सत्वात्यंताभाववत्वे सत्यसत्वात्यंताभाववत्वरूपविशिष्टं। नाद्यः॥ सन्मतेपि सदेकस्वभावे जगति तस्य सिद्धत्वात्॥ द्वितीयः। व्याहतेः
निर्धर्मकब्रह्मवत् सत्वराहित्येपि सद्रूपत्वेनामिथ्यात्वोपपत्त्यार्थांतराच्च॥ पृथिवी इतरभिन्ना पृथिवीत्वादित्यत्र त्रयोदशान्योन्या
भावानामिवात्रापि सत्वासत्वात्यंताभावयोः प्रत्येकं प्रसिद्धत्वेन कथंचिदप्रसिद्धविशेषणत्वाभावेपि असत्वात्यंताभावांशे सिद्धसा
धनत्वाच्च॥ न हि सिद्धमसिद्धेन सहोच्चार्यमाणमसिद्धं भवति पृथिवी इतरभिन्नेत्यत्र तु जलादौ एकैकान्योन्याभावोपि न पृथिवीत्वोपहिते सि
द्धः॥ दृष्टांतस्य साध्यवैकल्याच्च पृथिवीत्वहेतुः केवलव्यतिरेकी॥ त्रयोदशान्योन्याभावरूपसाध्यस्य व्यतिरेकनिरूपणं तु भिंनाश्रितानाम

पित्रयीदशान्यान्याभावानां समूहालंबनैकज्ञानोपारूढत्वमात्रेणोक्तं ॥ अतएव न तृतीयः ॥ व्याहतेरर्थांतरात्साध्यवैकल्याच्चाकिंच यथात्र
नित्ये वाङ्मनसे इत्यत्र पक्षतावच्छेदकनानात्वेनांशे सिद्धसाधनत्वेपि पृथिवी इतरभिन्नेत्यत्र पक्षतावच्छेदकैक्यान्नांशे सिद्धसाधनं तथेहा
पि यद्यपि कथंचित्साध्यतावच्छेदकैक्यान्नांशे सिद्धसाधनं नापि व्यर्थविशेष्यत्वं विमतमुपादानापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यमित्य
त्र कृतिग्रहणेनैवेश्वरसिद्धावपि चिकीर्षादेरिव गुणादिकं गुणादिनाभिन्नाभिन्नं समानाधिकृतत्वादित्यत्र तार्किकांगीकृतभिन्नत्वस्येव
व्यापकविशेषणानामुद्देश्यप्रतीत्यर्थत्वात् ॥ इह च सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणमिति प्रतीतेरुद्देश्यत्वात् ॥ यदि चाभेदे सत्यपि घटः
कलशादिति समानाधिकरण्यादर्शनादप्रयोजकत्वं निरविशिष्टधीस्तत्रोद्देश्या तर्हि तुच्छे सद्वैलक्षण्ये सत्यपि दृश्यत्वादर्शनादिनापि सो
द्देश्यतिसमं ॥ तथाप्यप्रसिद्धविशेषणत्वं ॥ पृथिवी इतरभिन्नेत्यत्र त्वनेकधर्मसाधनपक्षे एवं प्रत्येकप्रसिध्या साध्यप्रसिद्धिरुक्ता ॥ अ
न्यथा शशादीनां प्रत्येकं प्रसिध्या शशशृंगोल्लिखितत्वस्यापि सा स्यात् ॥ न द्वितीयः ॥ त्रैकालिकनिषेधस्य तात्विकत्वेऽद्वैतहानिः ॥
प्रातिभासिकत्वे सिद्धसाधनात् ॥ व्यावहारिकत्वेपि तस्य बाध्यत्वेन तात्विकसत्वाविरोधित्वेनार्थांतरात् ॥ अद्वैतश्रुतेरतत्वावेदकता
पाताच्च तत्प्रतियोगिनो प्रातिभासिकस्य प्रपंचस्य पारमार्थिकत्वाकारेण वा ॥ नाद्यः ॥ शुक्त्यादिसिद्धौ रूप्यादिकस्यार्थक्रियासमर्थस्या
विद्योपादानकस्य तत्वज्ञाननाश्यस्य च वियदादे रूप्यादेश्च धीकाले विद्यमानेनासद्विलक्षणस्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधायोगात् ॥
त्रैकालिकनिषेधं प्रति स्वरूपेणापणस्य रूप्यं वा पारमार्थिकत्वाकारेण प्रातिभासिकरूप्यं वा प्रतियोगीति त्वन्मतहानेश्च अत्यंता
सत्वापाताच्च ॥ प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगीत्वमपि त्वन्मते असत्वेन संमतस्य घटादेः सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियो

गित्वपर्यंतमिति तन्मतं॥ अन्यथान्यत्र सत्वापातात्। न हि तेषामन्यत्र संभवितीति तत्त्वदुक्तेश्च॥ तथा च नात्यंतासत्वापत्तिर्न हि शशशृंगा
दीनामपि तीतोन्यदसत्वमस्ति॥ न च तेषां निरुपाख्यत्वमेव असत्वं निरुपाख्यपदेनैव व्याख्यायमानत्वात्॥ असतोप्रतीतावसद्वैलक्षण्य
स्यानस्यासत्प्रतीतिनिरासस्यासत्पदप्रयोगस्याप्ययोगाच्च॥ नाप्यपरोक्षतोक्तिरूप्यादौ चैवं विधासद्वैलक्षण्यस्याप्यन्यवादेपि सत्वात्।
त्वयाप्यसच्चेन्न प्रतीयेतेति वदतोक्तप्रतीतिं प्रति प्रयोजकस्यान्यस्यैवासत्वस्यावक्तव्यत्वाच्च॥ ब्रह्मण्यंगीकृतं यत्प्रतिपन्नोपाधौ नि
षेधाप्रतियोगित्वात्मकमबाध्यत्वरूपं सत्वं तद्विरुद्धस्यैवासत्वरूपत्वाच्च॥ अन्यथाप्रतीत्यनुपाधिकासत्वाभावे ब्रह्मण्यपि सत्वेन प्र
तीतिरेव सत्वं स्यात्। येन पुंसा शशशृंगाभावो न निश्चितस्तस्य गोशृंगमस्तीतिवत् क्वचिदपि शशशृंगमस्तीतिवाक्यादपि तत्प्रतीत्युत्पत्ते
श्च। तन्मतेपि हि तत्राबाध्यत्वस्यास्तित्वस्यानिर्वाच्यत्वेप्यविशिष्टानसदेव वदत्युतेचे तदनिर्वाच्यत्वभंगे॥ तदैक आहुरसदेवेदमग्र आ
सीदिति श्रुत्याप्यसतः सत्वप्रतीतेश्च॥ नापि सदनिर्वाच्याभ्यामन्यत्वमसत्वं अनिर्वाच्यस्यासत्वनिरूपणत्वेनान्योन्याश्रयात्॥ लाघवे
न सार्वत्रिकत्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगीरूपसदन्यत्वस्यैव तत्वाच्च॥ अनिर्वाच्यस्यापि स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधेऽसतो नि
र्वाच्यादन्यत्वासिद्धेश्च। अर्थक्रियासामर्थ्याभावादिकं त्वसत्वमित्यशक्यशंकं॥ शुक्तिरूप्यादौ शुद्धब्रसत्वात्॥ न च निःस्वरू
पत्वमसत्वं मिथ्याभूतं तु सस्वरूपमिति वाच्यं॥ मिथ्याभूतस्यापि स्वरूपेणैव त्रैकालिकनिषेध इति पक्षे निःस्वरूपत्वस्य दुर्वारत्वात्।
न च मिथ्याभूतं सस्वरूपं मिथ्यात्वादेव स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधसामानाधिकरण्यविरोधीति वाच्यं॥ स्वदेशकालयोस्तत्स्व
रूपसंहितेषोस्तत्स्वरूपप्रतिषेधत्वस्य पारिभाषिकत्वापातात्॥ अन्यथा तत्तुच्छविषयावतत्तु व्यावहारिकपदस्वरूपापातात्॥ प्रा

गभावादिसमानकालीनत्वेनाप्यविरोधापाताच्च तुच्छेपि परोक्षप्रतीत्याद्यन्यथानुपपत्त्या तादृशस्वरूपस्य सत्त्ववत्त्वाच्चात् तस्मात्सर्वत्रैकालि
कनिषेधप्रतियोगित्वमेवाऽसत्तासत्त्वं॥ तत्र तदानीमसदित्यनेन तत्र तदा निषेधप्रतियोगित्वस्यैवात्यंतासदित्यनेनापि सर्वत्र सदा निषेधप्रतियोगित्वं
स्यैव प्रतीतेः॥ न च मिथ्याभूतस्यापि स्वरूपेणैव निषेध इति पक्षे तदभावः संप्रतियोगिकः॥ तुच्छाभावस्तु निष्प्रतियोगिक इति वा मिथ्याभूतस्या
पि सदा सर्वत्र सद्वैलक्षण्यमात्रं तुच्छस्य तु स्वरूपेणैव प्रतिषेध इति वा वैषम्यं वक्तुं शक्यं॥ अथ मतं॥ असतो सत्त्वादेवात्यंतिकनिषेधप्रतियोगिता
पिनेति तन्न॥ असत्त्वस्योक्तनिषेधप्रतियोगित्वरूपत्वेन हेतोर्विरुद्धत्वात्॥ असतोऽसत्त्ववत्सद्वैलक्षण्यवत्त्वयोच्यमानप्रतियोगित्वाभा
ववत् परोक्षतानव्यवहारौ प्रतिविषयत्ववत् असद्वैलक्षण्यं प्रतिप्रतियोगित्ववच्च निषेधप्रतियोगित्वस्याप्युपपत्तेश्च॥ प्रागभावदिदशा
यामसत एव घटादेस्तत्प्रतियोगित्वदर्शनेन प्रतियोगित्वस्य रूपादिवद्धर्मिसत्त्वनिरपेक्षत्वाच्च॥ कालांतरे सत्त्वस्य त्विदानीमनुपयोगात्॥
शिष्टमनिर्वाच्यभंगे वक्ष्यते॥ एतेन यदुक्तं मकरंदे। असतोप्रसक्तेर्न निषेधाप्रतियोगित्वमिति तन्निरस्तं॥ असतोप्रसक्त्या ब्रह्मजगतोरसद्वैल
क्षण्यस्य नासदासीदिति श्रौतनिषेधस्यासति च सद्वैलक्षण्यस्य प्रतियोगित्वाभावस्य चासिध्यापातात् तस्यापि प्रतीत्यधीनसिद्धिकत्वात्॥
ननु तत्र शशशृंगाभासादिनाबुद्धिपूर्वकारोपेण वा प्रसक्तिर्व्यपदेशार्थे नशशे नाप्रसक्तस्य निषेधेपि शशशृंगाभासादिमूलके प्रतियोगिस्यत्या
दिके सति प्रत्यक्षेण प्रसक्तस्यैव वा निषेधो युक्तः॥ अन्यथां गुल्यग्रे हस्तिशताभावोन सिध्येदिति चेत् समप्रहृतेपि। शशशृंगं नास्तीत्यवा
धितप्रतीतेः। न च तत्राप्यबुद्धिपूर्वकमारोपितस्यानिर्वाच्यस्यैव शृंगस्य निषेधः॥ अनाभासस्यैवारोप्यनिषेध इति तार्किकमते आभा
सस्यानिर्वाच्यस्य प्रसक्त्यानाभासस्य निषेध इति त्वन्मते चानिर्वाच्यान्यस्यैव शृंगस्य निषेधव्यत्वात्॥ जगदादावनिर्वाच्यभूताभासा

सद्वैलक्षण्यमेव न त्वेनाभासासद्वैलक्षण्यमित्यापाताच्च॥ ननु सदा सर्वत्राविद्यमानत्वमसत्वं चेदनाश्रितात्मादि विभुद्रव्यात्यंताभा
वः केवलान्वयीत्वात्मादिरप्यसत्स्यादिति चेत् तर्हि त्वन्मतेप्यात्मा मिथ्या स्यात्। तस्यापि स एवाधस्तादित्यादिश्रुति प्रतिपन्नोपाधौ
कालत्रयेप्यभावात्॥ अथ विभुत्वेनोर्ध्वधरोभाव ही नोप्यात्मा सामान्याद्दिवत्स्वदेशकालयोरस्तित्वसदा सर्वत्रात्मेत्यवाधितप्रती वे२
तेरिति न तस्य मिथ्यात्वं तर्हि तत एव तासत्वं॥ देशकालावपि सदा सर्वत्र देशकालावित्यवाधितप्रतीत्या प्रमेयत्वाभिधेयत्ववृत्तार्थि
काभिसत गगनात्यंताभाव तद्वृत्तिवृत्ती अन्योन्यवृत्तीचा अन्यथा त्वन्मतेपि तयोः प्रातिभासिकत्वस्यादिति न कश्चिद्दोषः॥ तस्मात्स्वरू
पेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वे असत्वं दुर्वारं तदुक्तं॥ नासीदसि भविष्यतु तदिति तानमेयता। यादिबाधस्तदासत्वे तेनैवांगीकृते
पुनरिति॥ नापि पारमार्थिकत्वाकारेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमित्यत:॥ अबाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वस्यावाध्यत्वरूपमि
थ्यात्वनिरूप्यत्वेनान्योन्याश्रयात्॥ रूप्यं नास्ति नासीन्न भविष्यतीति नेह नानास्ति किंचनेति च स्वरूपेणैव निषेधस्य॥ अन्यथा न प्रे
गादेरपि न स्वरूपेण निषेधः किंतु सत्वेनेति स्यात् रूप्यावच्छिन्नपारमार्थिकत्वस्यापि अपरोक्षप्रतीत्यन्यथानुपपत्याधीकाले वर्त्तमान
तया निषेधायोगाच्च॥ पारमार्थिकत्वस्यापारमार्थिकत्वेन निषेधे त्वनवस्था॥ सुखाद्यनुभवरूपस्यप्रत्यक्षेणापि मपि सुखानुभवइत्या
दिप्रत्यक्षेण स एवाधस्तादिश्रुत्या च प्रतिपन्नोपाधौ निर्धर्मकत्वेन पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधेनातिव्याप्तेश्चाप्रतिपन्नोपाधि
शब्देनाधिष्ठानत्वविवक्षायां बाध्यत्वस्य निरूप्यमानमिथ्यात्वानतिरेकेण [illegible] त्माश्रयात्॥ सोपवैयर्थ्याच्च॥ ब्रह्म
णः प्रतिपन्नोपाध्यभावेपि पारमार्थिकत्वरूपधर्माभावस्य चेद्दोपरिछिन्नसद्रूपत्वाविरोधित्ववत्॥ घटादेः प्रतिपन्नोपाधिसङ्गावे

पि पारमार्थिकत्वाभावस्य घटादौ परिच्छिन्नसद्रूपत्वाविरोधित्वोपपत्तेश्च। नहि ब्रह्मण्यपि स्वरूपातिरिक्तं पारमार्थिकत्वं तत्त्वतोऽस्ति। अद्वैत
हानेः। न च सोपाधिकबाधाभावगर्भितं पारमार्थिकत्वं निरुपाधिकब्रह्ममात्रं। एवं च ब्रह्मकालत्रयेपि सत् वियदादिरुत्पादि च क
दाचिदेवेति नित्यत्वानित्यत्वानित्यत्वाभ्यामेवं वैधर्म्यं न तु सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यां। तथा चास्वरूपेण त्रिकालसत्त्वनिषेधो नास्तीति
मते। रूप्यादेस्तात्विकत्वेन निषेधस्यात्मनोपि वा। नापि ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति तृतीयः। अतीतघटादावव्याप्तेः। शुक्तिज्ञानेन रूप्यं
नष्टमिति कदाप्यननुभवेन तत्राप्यव्याप्तेः किंच। एतावन्तं कालं शुक्तिज्ञानमासीदिदं रूप्यमासीदित्यनुभवेन शुक्तिवत्सत्येऽज्ञानभ्र
मादौ शुक्तिज्ञानेन तदज्ञानं नष्टमित्यनुभवेन ज्ञानत्वेनाज्ञाननिवर्त्तकत्वाच्च। ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्यस्य चेच्छाद्यनिवर्त्यस्मृ
तित्वेन स्मृतिनिवर्त्यसंस्कारादावतिव्याप्तेः। अनुभवत्वव्याप्यधर्मेण तन्निवर्त्यत्वस्य च यथार्थस्मृतिनिवर्त्ये यथार्थस्मृतिविषये
अव्याप्तेः। भ्रमोत्तरप्रमानिवर्त्यत्वस्य च तत्त्वज्ञानसंस्कारनिवर्त्ये। ज्ञानसंस्कारेऽव्याप्तेः। स्वोपादानाज्ञाननिवर्त्तकज्ञाननिवर्त्य
त्वस्य चानाद्यध्यासेऽभावाज्ञानादेवज्ञानोपादानकत्वस्यैवलक्षणत्वापाताच्च। तथा च विज्ञाननाश्यता मिथ्यारूप्यादौ नानुभू
यते। किं त्वधिष्ठानवत्सत्ये तदज्ञानेनानुभूयते। एतेन स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वं मिथ्यात्वमिति चतुर्थोपि निरस्तः।
अत्यन्ताभावस्य तात्विकत्वे प्रातिभासिकत्वे व्यावहारिकत्वे च दोषस्योक्तत्वात्। अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं स्वरूपेणेति पक्षे पारमा
र्थिकत्वेनेति वा पक्षे दोषस्योक्तत्वाच्च। पंचमेपि सति किं सत्त्वाजातिमद्विवक्षितं। अबाध्यं वा ब्रह्म वा। नाद्यः। त्वन्मतेपि घटादौ जातेः सत्त्वात्
द्वितीये बाध्यत्वं मिथ्यात्वमिति स्यात्। तच्च निरस्तं। न तृतीयः। सिद्धसाधनात्। नृशृंगादावपि सद्रूपत्वाभावादन्यस्याप्यसत्त्वस्याभा

विनात्यंतासत्वापाताच्च॥मन्मतेअबाध्यत्वादिरूपस्यसत्वस्याभिधेयत्वादिवत्स्वाश्रितत्वेनब्रह्मणिसत्वाभावेसद्रूपत्वासिद्धेश्च॥तस्मात॥
अनिर्वाच्येऽप्रसिद्ध्यादिः प्रतीतेप्रतिषध्यता।स्वाश्रयेत्यंताविरहः सद्विलक्षणतातथा॥इतिपक्षत्रयेत्यंतासत्वंस्यादनिवारितं॥धीनाश्य
त्व त्वेत्वनित्यमेवस्यान्नमयात्मना॥२॥ममत्वत्यंतासत्वमेवमिथ्यात्वमितिनास्मत्स्तुतिवंदी॥मिथ्यात्वनिरुक्तिभंगः॥०॥अस्तुवामिथ्या
त्वंमत्किंचितत्यापिमिथ्यात्वंअबाध्यंबाध्यंवा॥आद्येद्वैतहानिः॥नहिप्रपंचोपाधिकंभ्रमकालानिश्चितंतन्मिथ्यात्वंनिरुपाधिकभ्र
मकालनिश्चितायधिष्ठानब्रह्ममात्रं॥तस्यमांप्रत्यपिसिद्धत्वात॥दृश्यत्वादेर्मिथ्यात्वएवव्यभिचारश्च॥मिथ्यात्वस्यचादृश्यत्वेनुमानवैयर्थ्य
तस्यसाध्यत्वप्रार्थीत्वात॥अंत्येसिद्धसाधनमद्वैतश्रुतेरतत्वावेदकत्वंचस्यात।जगच्चसत्यंस्यादात्मवत नचात्मत्वमुपाधिः॥सत्यत्वेविना
तद्विरुद्धस्यमिथ्यात्वस्यमिथ्यात्वेव्याघातवदसत्वादिरूपानात्मकत्वंचस्यासत्यत्वंविनाव्याघाताभावेनोपाधेरप्रयोजकत्वात।नचमिथ्या
त्वंनब्रह्ममात्रंकिंतुद्वितीयाभावोपलक्षितंब्रह्मेतिवाच्यं।उपलक्षणद्वितीयाभावएवबाध्याबाध्यविकल्पात।द्वितीयाभावाधिकरणतयाअविद्या
धिष्ठानंतयातत्साक्षितयाचभासमानंचिद्रूपस्योपलक्षणस्याभावेऽनद्वितीयाभावस्योपलक्षणत्वायोगाच्च॥ननुरूप्यधर्मेमिथ्यात्वमपि
मिथ्यैव॥नचतथात्वेरूप्यस्यसत्यत्वंसत्यंस्यादितिवाच्यं।धर्मिण्येमिथ्यात्वेविरुद्धयोरपिधर्मयोर्मिथ्यात्वात॥परस्परविरुद्धयोरेक
स्याभावेन्यस्यसत्यत्वनियमात्त्रूपत्रधर्मीसत्तत्रैव॥नहिवंध्यासुतस्याऽश्यामत्वाद्यभावेगौरत्वंसत्वं॥नवास्वप्नेतातस्यगजस्यमिथ्या
त्वेतत्रैवतातत्तदभावः।सत्यइतिचेत।न।प्रतिपन्नोपाधौनिषेधप्रतियोगित्वंहिमिथ्यात्वं।नचप्रतियोगिधर्मांतरवद्धर्मिसत्वापेक्षामि
त्यनिर्वाच्यभंगेवक्ष्यते॥धर्म्यसत्वेधर्मासत्वंतुधर्मिसत्वसापेक्षधर्मविषयंमिथ्यात्वंतुतत्प्रतिकूलं॥अन्यथासिद्धसाधनात।किंच

न्या २१० प्रतिपन्नोपाधावभावनिषिद्धं प्रत्युतबाधकज्ञानेनविहितमपिरूप्यमिथ्यात्वंयदिप्रातिभासिकरूप्यसंबंधमात्रेणप्रातिभासिकंतर्हिसति
१ ब्रह्मणि।निषिद्धा अपिधर्माः संतः स्युः।रूप्याधिष्ठानशुक्तिरपिप्रातिभासिकीस्यात्॥रूप्येप्रपंचेचसद्वैलक्षण्यंवसत्स्यात्।असद्वै
लक्षण्यंचासत्स्यात्॥असत्त्विचसद्वैलक्षण्यमसत्स्यात्॥रूप्यतन्मिथ्यात्वयोर्मिथ्यात्वेप्रातिबाधव्यवस्थाचनस्यात्।तदुक्तेन
धर्मिणोमिथ्यात्वेनहेतुनासाध्यस्यामिथ्यात्वामिथ्यात्वस्यापिप्रातिभासिकत्वापत्त्याहेतोरत्यंताप्रामाण्यंचस्यात्॥हेतुकृतस्यधर्मिमिथ्यात्व
स्यमिथ्यात्वेघटरूपादौव्यभिचारापत्त्यासत्यत्वावश्यंभावाद्धिरोधश्चस्यात्॥नचत्वन्मतेरूपादिकिंवियदादिकंवावंध्यासुतवद्धिः
स्वरूपंशून्यतापातात्॥स्वाप्नस्यापिकल्पितत्वेनध्वंसादेर्मिथ्यात्वेपितन्मिथ्यात्वंस्वप्नेप्रतीतमपिआत्मवदबाध्यत्वात्सत्यमेव॥नच
तोग मिथ्यात्वंप्रपंचवत्समसत्ताकं।एवंचनोक्तिकाद्वैतहानिः।नापिसिद्धसाधनंत्वन्मतेप्रपंचेस्वसमसत्ताकमिथ्यात्वासिद्धेरितिवाच्यं॥
मिथ्यात्वस्यव्यावहारिकत्वेनहिरोधिनोप्रातिभासिकस्यानये।इतस्वतःप्रामाण्यप्रत्यक्षादिसिद्धस्यविश्वसत्यत्वस्यपारमार्थि
कत्वापातात्।द्वैताद्वैतप्रामाण्ययोर्व्यावहारिकपारमार्थिकविषयत्वेनव्यवस्थोक्तस्यायोगाच्च।मिथ्यात्वस्यप्रातिभासिकेव्या
वहारिकतयाव्यावहारिकेचप्रातिभासिकतयादृष्टत्वेनतयोस्तुल्यसत्ताकत्वायोगाच्च।अन्यथाप्रपंचेसत्यत्वमिथ्यात्वयोर्विधि द ३
समुच्चयोवानिषेधसमुच्चयोवास्यात्॥तथाचमिथ्यात्वंयद्यबाध्यंस्यात्तर्हिद्वैतमतक्षतिः।मिथ्यात्वंयदिबाध्यंस्याज्जगत्सत्यत्व
मापतेत्॥१॥नचमिथ्यात्वस्यसत्यत्वंमिथ्यात्वाभ्यांदूषणेनित्यसमजातिः।स्वव्याघातादेरभावात्।उक्तंहिमिथ्यात्वस्यामिथ्या हि २
त्वेमिथ्यात्वंबाधितंनचेत्।सत्यत्वस्यचसत्यत्वेसत्यत्वंस्थापितंभवेदिति।किंचाधर्मस्यतदन्यस्वविकल्पानुपपत्तितः।धर्मि

एतत्त्वहिशिष्टत्वभंगो नित्यसमो भवेदिति तल्लक्षणं॥ नचात्र मिथ्यात्वस्य सत्यत्वे धर्मिणो मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभंग उक्तः किंत्वद्वैतहानिः प्रस्तुतभेदः
किं भिन्ने उताभिन्न इत्यादिवदुक्तिरेवाभिन्नादिरूपविशिष्टमात्रनिरासकत्वेन स्वव्याघातजातिः उक्तं हि एतामेव जातिमभ्युपेक्ष्य तर्कवा
दिनां बौद्धचार्वाकवेदान्तिनां बालव्यामोहहेतवः कोलाहला इति॥ ॥ सामान्यतो मिथ्यात्वभंगः॥ ॥ दृश्यत्वहेतूक्तिरपि॥ स्तंभादि
प्रत्यये मिथ्याप्रत्ययत्वात्तथाहि यः प्रत्ययः स मृषा दृष्टः स्वप्नादिप्रत्ययो यथेति बौद्धोक्तयुक्तिमिति॥ इदं मात्रं॥ इयां दृश्यत्वं वृत्तिव्याप्य
त्वं वा फलव्याप्यत्वं वा साधारणं वा कदाचित्कथंचिद्विषयत्वं वा॥ स्वव्यवहारे स्वातिरेकि संविदपेक्षानियतिर्वा॥ अस्वप्रकाशत्वं वा॥ नाद्यः
आत्मनोपि वेदान्तजन्यवृत्तिव्याप्यत्वात्॥ अन्यथा ब्रह्मपरत्वेन वेदान्तानां ब्रह्मज्ञानार्थश्रवणादिविधेश्चावैयर्थ्यं॥ ब्रह्मविचारयतो गुरुशिष्य
योर्मौनंभौ वंचस्यात्॥ किंच ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्मज्ञानमित्यादौ कर्मणि षष्ठी तमेव धीरो विज्ञाय इत्यादौ द्वितीया दृश्यतेत्वग्र्यया बुद्ध्येत्यादौ ति
ङ आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादौ तव्यादिश्च न स्यात्॥ दृशोऽनेन दृग्विषयत्वरूपदृश्यत्वस्यानंचनस्यात् सर्वप्रत्ययवेद्ये च ब्रह्मरूपे व्यक्ति
ते इत्यादि स्ववचनविरोधश्च स्यात्॥ [redacted] नच विपक्षे धर्मिसमसत्वस्य हेतोर्वृत्तिर्व्यभिचारः नत्वारोपितस्यापि तस्यापि तत्र संगात् दृश्यत्वं
च व्यावहारिके जगति च पारमार्थिकात्मन्यपि व्यावहारिकमेवेति न व्यभिचार इति वाच्यं॥ ब्रह्मजगतोः पारमार्थिकत्वव्यावहारिकत्व
विभागस्याद्याप्यसिद्धेः॥ किंच पक्षे धर्मिसमसत्वस्य साध्यस्याभावो बाधः पक्षे हेतोर्धर्मिसमसत्वं च सिद्धिः॥ तथा चात्मनितात्विकधं
र्महीनेश्च प्रकाशत्वादि साध्यबाधः॥ नास्साधकानुभूतित्वादेश्चासिद्धिः एवं विपक्षे धर्मिसमसत्ताकः साधनस्याभावो व्यभिचारि
त्वं तथा च दृश्यत्वादीनां आत्मनि व्यभिचार इति च स्यात्॥ तस्माद्दार्ष्टान्तिकपक्षत्वे तत्र व्यावहारिकस्य हेतोः सत्त्वान्नासिद्धिः तथा

न्याय०
८

तस्य विपक्षत्वे विद्यावहारिकस्य हेतोः सत्वाद्व्यभिचारः॥ अथ धर्मिसमसत्वं हेतुविशेषणं। तर्ह्यात्मनिकस्यापि धर्मस्यैवं च स्याभावाद्विषयत्वादिरेव
मिथ्यात्वहेतुः स्यात्॥ समरीत्यात्मनि व्यभिचारस्य॥ दृष्टांतस्य साधनवैकल्यं च॥ ननु शुद्धं ब्रह्म न दृश्यं किंतु विशिष्टमेव॥ दृश्यत्वश्रुतयो
पि तद्विषयाः अन्यथा यत्तदद्रेश्यमित्यादिश्रुतिविरोधादिचेत्॥ न स्वतःसिद्धे निर्विशिष्यमाणत्वेन शुद्धासिद्धिप्रसंगात्॥ अज्ञाते धर्मिणि
कस्यचिद्धर्मस्य विधातुं निषेद्धुं चाशक्यत्वेन शुद्धे दृश्यत्वनिषेधायतस्य तेयत्वाच्च॥ न च स्वप्रकाशत्वेन स्वतःसिद्धे शुद्धे वृत्त्या दृश्यत्वनिषे
धः॥ शुद्धं स्वप्रकाशमिति शिष्टे जन्यविशिष्टवृत्तौ शुद्धप्रकाशे तस्य स्वप्रकाशत्वासिद्धेः॥ लाघवेन स्फुरणमात्रमेव मिथ्यात्वे तंत्रमिति
त्वतः स्फुरदपि ब्रह्म मिथ्यैव तत्सत्यत्वश्रुतिस्तु जगत्सत्यत्वश्रुतिवदनुमानादिविरोधेनासद्वैतलक्षणपरेत्यपाताच्च॥ शुद्धं न दृश्य
तेइत्यत्र शुद्धशब्दस्याभिधया लक्षणया वा शुद्धाबोधकत्वेन तस्य योगवैयर्थ्याच्च। विशिष्टे मिथ्यात्वदृश्य[...]योर्व्यतिरेकासंभवेन
शुद्धनिष्ठव्यतिरेकज्ञानाय शुद्धस्य ज्ञेयत्वाच्च॥ विशिष्टज्ञाने [वि]शेष्यस्यापि भानेन विशिष्टस्य दृ[श्यत्व]वन्नैव शुद्धस्यापि दृश्य[त्व]वि
सिद्धेश्च॥ न च विसवेशिपि विशिष्टायेत्यादौ देवतात्ववद्विषयत्वमपि विशिष्ट एव न तु विशेष्य प्रीतिपु तं देवतात्ववदेव वि
षयत्वस्य विशेष्यवृत्त्यभावेन भागासिद्धेः॥ घटत्वादि विशिष्ट एव दृश्यत्वं न तु विशेष्य घट इत्यापाताच्च॥ विशिष्टज्ञानेपि विशेष्ये कदाचिदज्ञानाद्या
पाताच्च॥ दंडी चैत्र इति ज्ञाने नैव चैत्रो ज्ञात इत्यनुभवाच्च॥ एतेनानुभवविरोधादिनैवाश्रीकोमयोर्देवतात्ववत्॥ विषयत्वं व्यासज्यवृत्तीति
न विशेषवत् दिति निरस्तं॥ अत एवादृश्यत्वश्रुतिः साकल्येनादृश्यत्वपरा अन्यथा यत्तदद्रेश्यमित्यादौ यद्व[...]द्याद्योगात्॥ एतेन चरम सा०
वृत्त्युपहितस्यैवात्मनस्तद्विषयत्वात्तस्य च मिथ्यात्वान्न व्यभिचार इति निरस्तं। चरमवृत्तेः स्वविषयांतर्भावेन तस्याः स्वप्रकाशत्वस्याप्रमाः

त्वस्य चापातात्॥ इत्थं परागोत्र सन्नयोपपद्यते न तत्प्रतिभास्यतयेति कल्पनाविरोधाच्च। बहिर्ज्ञाने च विषयस्य सत्यत्वेन व्यभिचारानु
द्धारात्॥ न च स्वरूपेण दृश्यत्वं हेतुः ब्रह्म तु विशिष्टरूपेणैव दृश्यमिति वाच्यं। निर्विकल्पकाभावपक्षे घटादेरपि तत्सद्भावपक्षे निर्व्या
तीन्द्रियस्यापि विशिष्टरूपेणैव दृश्यत्वे नासिद्धेः। न हि लिंगादिना निर्विकल्पकधीः। वेदान्तानां कल्पित विशिष्टपरत्वे तत्त्वावेद
कत्वायोगाच्च॥ तरति शोकमात्मविदित्यादौ मोक्षसाधनशुद्धरूपप्रत्ययोक्तेश्च। किंच शुद्धज्ञानाभावे तदाच्छादकस्य मूला
ज्ञानस्य निवृत्तिर्न स्यात्॥ ज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वे हि समानविषयत्वं तंत्रं। न च घटादिज्ञान... विषयत्वमेव तन्त्रं संगो
रवात्॥ दीपेच्छादौ समानविषयत्वेनैव विरोधितमोद्वेषादिनिवर्त्तकत्वदर्शनाच्च। घटपटाविति ज्ञानेन ... ज्ञानस्य विशिष्टज्ञानेन
च विशेषणज्ञानस्य निवृत्तिदर्शनाच्च॥ ब्रह्मज्ञानस्य निर्विषयत्वे ज्ञानत्वायोगस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च। अथ तदज्ञाननिवर्त्तकत्वे तदा
कारत्वमेव तंत्रं। तच्च तद्विषयत्वाभावेपि कारणसामर्थ्यादेव शब्दप्रमाणादिशब्दजन्यज्ञानस्यैव वस्तुकं दृश्यत्वव्याप्त्यादिकमपि तद्विषयमि
ति चेन्न॥ स एवाकारो यस्येति वा तदाकार एवाकारो यस्येति वा तदाकारश्चाकारो यस्येति वा। नाद्यः। वृत्त्यनाश्रितस्यात्मनो वृत्त्याकारत्वायोगा
त्। न द्वितीयः। साकारवादापातात्। जडघटाकारवृत्त्यावेत्मीयस्वरूपेणानंदापरिच्छेदाद्याकारस्याभावाच्च॥ सत्तैकाकारत्वे घटज्ञा
नस्याप्यात्माकारत्वापातात्। आत्मनो निराकारत्वाच्च। अत एव न तृतीयः॥ ज्ञानानंदादिनामात्मस्वस्वभावात्। सत्तया सामान्यस्य चा
८ तिप्रसक्तेः संस्कारनुज्ञानस्य च घटत्वयोः कथंचित्संभवेपि अपरिच्छिन्नपरिच्छिन्नयोः ब्रह्मतद्वृत्त्योरयोगात्॥ तस्मात्तद्विषयत्वमेव
तदाकारत्वं वाच्यं॥ अन्यथा घटादिज्ञानेपि तद्विषयत्वं तंत्रं। आत्मा ज्ञानेन तु तदाकारत्वमित्यनेनैव गमादिति स्वरूपे आत्मनि व्यभिचारः

न्या॰१०
८

।अनिर्वचनीयत्वादिकं मिथ्यात्वमिति पक्षे व्यभिचारश्च। असद्वैलक्षण्यस्य नार्थतस्यापितेयत्वात्। अथ स्वास्त्त्रप्राचांरीत्याद्दृग्विषयत्व
मात्रं दृश्यत्वं किं त्वाध्यनिकरीत्या फलव्याप्यत्वमिति द्वितीयोस्त्विति चेत्॥ फलं हि मद्रीत्या व्यवहारो वा भवद्रीत्या ज्ञातता वा त्वद्रीत्या वृत्तिप्र
तिफलितं चैतन्यं वा॥ तदभिव्यक्तं विषयाधिष्ठानचैतन्यं वा। नाद्यः॥ हानादेर्गम्यानादावभावात्॥ अभिलापस्य चात्मन्यपि भावात्॥ २४
न द्वितीयः॥ ज्ञाततायाम घटादौ परस्याप्यतीतादावभावात्। न तृतीयचतुर्थौ। अतीतादावसिद्धेः॥ तेपि स्वसत्ताकाले फलव्याप्यमिति
चेति॥ ना। चित्सुखेन नमो गिप्रत्यक्षगम्यतयाऽपरोक्षत्वं धर्मादीनां चोदनैकप्रमाण्ययोग्यत्वादित्युक्तत्वेन तद्विरोधात्॥ तदुक्तमपि
तदुक्तत्वेन योगित्वं प्रत्यपरोक्षमिति स्वुक्चत्वाच्च। पक्षैकदेशे साक्षिवेद्याविद्यांतःकरणतद्धर्मसुखादौ दृष्टांते शुक्तिरूप्ये च फ
शि॰२ लव्याप्यत्वाभावाच्च॥ नापि साधारणमिति तृतीयः॥ ब्रह्मव्यतिव्याप्यत्वरूपविशेषस्य सत्वेन सामान्य[illegible]पि सत्वात्॥ न च स्वतं[illegible]
चतुर्थः। अतीतादेरपि कदाचित्स्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वात्॥ अविद्यादेरपि साक्षिविषयत्वात् नित्यातीं[illegible]दी
ज्ञातत्वेनाज्ञातत्वेन वा साक्षिविषयत्वात्॥ दृग्रूपस्यात्मनस्तु तदविषयत्वादिति चेत्। न। नित्यातींद्रियं पूर्वं न ज्ञातमिदानीं शब्देन
ज्ञातमितिवत् शुद्धं ब्रह्म पूर्वं न ज्ञातमिदानीं वेदांतेन ज्ञातमित्यनुभवेन ब्रह्मणि व्यभिचारात्। तद्व्यवहारजननेन तद्विषयत्वमात्रं त
त्वेन स्वव्यवहारहेतोः श्रितोप्यभिधानस्याभिधेयत्ववत्। चिद्विषयत्वाच्च। कल्पितभेदेन विंबप्रतिविंबयोर्लिंगलिंगिभाववज्जीवब्रह्म
णोर्ज्ञातत्वेयभाववच्चात्मनोपि स्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वसंभवाच्च॥ अन्यथा तया तदज्ञाननिवृत्त्ययोगात्॥ तदाकारवृ

चक्षुश्चापातात् ॥ इत्युपरागो न सन्नयोपपद्यते तेन तत्प्रतिभास्यत्वेति कल्पस्य विरोधाच्च । बहिर्लिङ्गादिवैच विषयासमत्वेन व्यभिचारानु
द्धारात् ॥ न च स्वरूपेणादृश्यत्वं हेतुः ब्रह्म तु विशिष्टरूपेणैवादृश्यमिति वाच्यं । निर्विकल्पकाभावपक्षे घटादेरपि तत्सद्भावपक्षेऽनित्या
तीन्द्रियस्यापि विशिष्टरूपेणैवादृश्यत्वेनासिद्धेः । न हि लिंगादिना निर्विकल्पकधी । वेदान्तानां कल्पित विशिष्टपरत्वे तत्त्वावेद
कत्वायोगाच्च ॥ तरति शोकमात्मविदित्यादौ मोक्षसाधन शुद्धरूपपरत्वयोक्तेश्च । किंच शुद्धज्ञानाभावे तदाच्छादकस्य मूला
ज्ञानस्य निवृत्तिर्न स्यात् ॥ ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे हि समानविषयत्वं तंत्रं ॥ न च घटादिज्ञान घटाद्यज्ञानाविषयत्वमेव तं[illegible]गौ
रवात् ॥ दीपे छादौ समानविषयत्वेनैव विरोधित मोहे छायादि निवर्तकत्वदर्शनाच्च । घटपटाविति ज्ञानेन [illegible] ज्ञानस्य विशिष्टज्ञानेन
च विशेषणाज्ञानस्य निवृत्तिदर्शनाच्च ॥ ब्रह्मज्ञानस्य निर्विषयत्वे ज्ञानत्वायोगस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ अथ तदज्ञाननिवर्तकत्वे तदा
कारत्वमेव तंत्रं । तच्च तद्विषयत्वाभावेऽपि करणसामर्थ्यादेव शशशृंगादिशब्दजन्यज्ञानस्येव युक्तं दृश्यत्व श्रुत्यादिकमपि तद्विषयमि
ति चेन्न ॥ स एवाकारो यस्येति वा तदाकार एवाकारो यस्येति वा तदाकारश्चाकारो यस्येति वा । नाद्यः । वृत्त्यनाश्रितस्यात्मनो वृत्त्याकारत्वायोगा
त् । न द्वितीयः । स्वाकारवाधापातात् । जडघटाकारवृत्त्यावात्मीयस्वरूपेणानंदापरिच्छेदाद्याकारस्याभावाच्च ॥ सन्निधेयैकाकारत्वे घटज्ञा
नस्याप्यात्माकारत्वापातात् । आत्मनो निराकारत्वाच्च । अत एव न तृतीयः ॥ ज्ञानानंदादिनासाम्यस्याप्यसंभवात् । संतत्यासाम्यस्य चा
स तिवृत्तेः संस्कारानुगामस्य च घटतरयोः कथंचित्संभवेऽपि अपरिच्छिन्नपरिच्छिन्नयोः ब्रह्मतद्वृत्त्योरयोगात् ॥ तस्मात्तद्विषयत्वमेव
तदाकारत्वं वाच्यं ॥ अन्यथा घटादिज्ञानेऽपि तद्विषयत्वं तंत्रं । आत्मज्ञानेन तु तदाकारत्वमित्यननुगमादिति सकृ आत्मनि व्यभिचारः

ना॰सि॰ । अनिर्वचनीयत्वादिकं मिथ्यात्वमिति पक्षे व्यभिचारश्च। असद्वैलक्षण्यस्य नार्थतस्यापि तेयत्वात्। अथबाधकज्ञानारीत्या दृग्विषयत्व
२ मात्रं दृश्यत्वं किं त्वबाधकनिकरीत्या फलव्याप्यत्वमिति द्वितीयोऽस्त्विति चेत्॥ फलत्वं हि मद्रीत्या व्यवहारो वा भवद्रीत्या ज्ञातता वा त्वद्रीत्या वृत्तिप्र
तिफलितं चैतन्यं वा॥ तदभिव्यक्तं विषयाधिष्ठानचैतन्यं वा। नाद्यः॥ हानादेर्गगनादावभावात्॥ अभिलापस्य चात्मन्यपि भावात्। २४
न द्वितीयः॥ ज्ञाततायाम् अघटादौ परस्याप्यप्रतीतादावभावात्। न तृतीयचतुर्थौ। अतीतादावसिद्धेः॥ तेऽपि स्वसत्ताकाले फलव्याप्यमिति
चेति॥ ना। चित्सुखेनन योगिप्रत्यक्षगम्यतयाऽपरोक्षत्वं धर्मादीनां चोदनैकप्रमाणयोग्यत्वादित्युक्तत्वेन तद्विरोधात्॥ तुष्ठमपि
तुक्तत्वेन योगित्वं प्रत्यपरोक्षमिति सुवचत्वाच्च। पक्षैकदेशे साक्षिवेद्याविद्यान्तःकरणतद्धर्मसुखादौ दृष्टान्ते शुक्तिरूप्ये च फ
सि॰ २ लव्याप्यत्वाभावाच्च॥ नापि साधारणमिति तृतीयः॥ ब्रह्मवृत्तिव्याप्यत्वरूपविशेषस्य सत्वेन सामान्य[illegible]सत्वात्॥ न च स्फुरत्ताहे
चतुर्थः। अतीतादेरपि कदाचित्स्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वात्॥ अविद्यादेरपि साक्षिविषयत्वात् नित्यातीन्[illegible]
ज्ञातत्वेनाज्ञातत्वेन वा साक्षिविषयत्वात्॥ दृग्रूपस्यात्मनस्तु तदविषयत्वादिति चेत्। न। नित्यातीन्द्रियं पूर्वं न ज्ञातमिदानीं शब्देन
ज्ञातमितिवत् शुद्धं ब्रह्म पूर्वं न ज्ञातमिदानीं वेदान्तेन ज्ञातमित्यनुभवेन ब्रह्मणि व्यभिचारात्। तद्व्यवहारजननेतद्विषयत्वमात्रेव
त्वेन स्वव्यवहारहेतोश्चितोऽप्यभिधानस्याभिधेयत्ववत्। चिद्विषयत्वाच्च। कल्पितभेदेन बिम्बप्रतिबिम्बयोर्लिङ्गलिङ्गिभाववज्जीवब्रह्म
णोर्जीवत्सेयभाववच्चात्मनोऽपि स्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वसम्भवाच्च॥ अन्यथा तया तद्ज्ञाननिवृत्त्ययोगात्॥ तदाकारवृ

त्येव वाच्यं वृत्तिव्याप्तौ घटादावपि तथात्वापातेनासिद्धेः॥ अज्ञानाविरोधिस्फुरणरूपत्वस्य चात्मनीव घटादावपि सत्त्वाच्चेत्यात्॥ अस्फुरणरूपे
प्रतीद्रियेष्विवैंद्रियकेऽपि वृत्तिविषयत्वमात्रेणान्यव्यवहारादिसंभवे तत्प्रतिफलितचैतन्यविषयत्वस्य वा तदभिव्यक्तचैतन्यविषयत्वस्य वाक
ल्पनायोगाच्च॥ घटादावंधकारनिवर्तकप्रभायाइवाज्ञानाविरोधित्वात्तानस्यानंतत्वभावाच्च॥ अ[illegible]थाहको घाकारांतःकरणवृत्तिप्रतिफलि
तं तद्ग्राह्यं वा इच्छादिपरोक्षवृत्तिप्रतिफलितं तद्ग्राह्यं वा परोक्षत्वानंतमोनिवर्तकप्रभावत्प्रतिफलितं तद्ग्राह्यं वा प्रमांतरं च कल्प्यं स्यात्॥ तमेव भां
तमित्यादिश्रुत्यर्थस्त्वप्रतीकर्मव्यवस्थाभंगे वक्ष्यते चैतन्याविषयस्याप्यापरोक्ष्यं च चैतन्याभिव्यंजकत्वार्थमावश्यकेनेंद्रियजन्यत्वं प्रत्यक्ते
नवृत्तिमात्रेण साक्षात्कारत्वरूपविशेषेणोपपन्नं॥ इच्छादिवृत्यनिषे[illegible]परोक्षवृत्तिगेन सानत्वरूपविशेषे[illegible]विषयस्फुरतात्तत्त्ववृत्तत्वं[illegible]घ
निष्टेनानुभावादिगतेन विशेषेण तद्विषयस्यानुभूतत्वानुमितत्वादिवच्च॥ अन्यथा परोक्षत्वापरोक्षत्वैकत्र नान[illegible]पेन स्यात्॥ न पंचमः
आत्मनोऽपि स्वप्रकाशत्वाद्वितीयत्वादिविशिष्टस्य व्यवहारे तदपेक्षानियमात्॥ नन्वात्मनि विशिष्टव्यवहारे विशेषणोपनायकमानापेक्षानिय
मेऽपि न स्वरूपमात्रव्यवहारे तदपेक्षेति चेत्॥ न। घटादावपि तथैत्यसिद्धेः॥ ननु घटादौ स्वरूपमात्रव्यवहार एव नास्ति आत्मनि तु सुषुप्तावस्ती
ति चेत्॥ न। एतावंतं कालं सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शेन तस्य विशिष्टत्वेनैव सिद्धेः॥ न चात्मनि विशिष्टव्यवहारे तदपेक्षायामपि न विशेष्यां
शे तदपेक्षा स्वप्रकाशत्वात् घटादौ तदंशेऽपीति चेत् न नियतिपदवैयर्थ्यात्॥ आसंसारमज्ञानावृतस्य शुद्धस्य स्वव्यवहारे नधिगतार्थबोधक
वेदांतजन्याज्ञाननिवर्तकवृत्त्यपेक्षानियमाच्च। वृत्त्यन्यसंविदपेक्षायाश्च तव नित्यातींद्रिये मम घटादावप्यभावादिस्तुक्तत्वात्॥ न च घटादाव
पि वृत्त्यात्मनाऽऽत्मा नेति वृत्तिव्यवहारार्थसंविदंतरापेक्षानुभूयते॥ एतेन स्वव्यवहारे स्वावच्छिन्नसंवित्सापेक्षत्वं दृश्यत्वमिति निरस्तं॥ न षष्ठः॥ घटादौ विषे

ध्यवत्फलव्याप्यत्वाभावात् स्वविशेषणस्याप्युक्तन्यायेन सत्वेनाविद्यादेश्शुक्तिरूप्यादौ च विशेषणवद्विशेष्यस्यापि सत्वेन विशिष्टरूपस्वप्रकाशत्व
व्यतिरेकरूपहेतोः पक्षैकदेशे दृष्टान्ते चाभावात्॥ अत्रोक्तं चित्सुखेन शुक्तिरूप्यादौ विशेषणमस्ति न तु विशेष्यं अध्यस्तत्वात्॥ अपरोक्षव्य
वहारायोग्यमपि तत्र तद्व्यवहारस्य अधिष्ठानभूतसाक्षिगतापरोक्षाध्यासाद्युक्तः इदमिति व्यवहारायोग्यमपि तस्मिन्नधिष्ठानगतेदंतारोपादि
दमिति व्यवहारवत्॥ यद्यपि घटादिरप्यध्यस्तस्तथापि तत्र सत्वमिवापरोक्ष्यं व्यावहारिकं रूप्यादौ तु प्रातिभासिकमिति॥ तन्न॥ सर्वव्यावहा
रिकोपादाने ब्रह्मज्ञानात् प्राग्बाधिते शुक्त्यादिसिद्धे च व्यावहारिकेऽज्ञानांतःकरणादौ च योग्यत्वस्यापि व्यावहारिकत्वात्॥ नह्यपरोक्षै
करसेन साक्षिणा साक्षाद्दृष्टे अज्ञानादावापरोक्ष्यं प्रातिभासिकं वृत्तिद्वारा तद्दृष्टे घटादौ तु व्यावहारिकमिति युक्तं। शिष्टं स्वप्रकाशवा
दे वक्ष्यते। किं चास्वप्रकाशत्वस्य पंचमप्रकाराविद्यानिवृत्तौ व्यभिचारः। यत्तु प्रमाणावस्थत्वन्यतराधीनवृत्तिवि[illegible]षयत्वं तु [illegible]स्य घटादि
वत् प्रमाणाधीनवृत्तिविषयत्वस्य प्रातिभासिकवदस्वधीनवृत्तिविषयत्वस्य चाभावान्नात्र व्यभिचार इति तन्न युक्तं। प्रमाणा[illegible]धीनवृ
त्तिविषयत्वस्यापि मिथ्यात्वेनैव व्याप्तेः। साधकोक्तौ तु तदुक्तौ व्यभिचारः॥ तज्ज्ञानस्यापि ज्ञापकाधीनत्वात्॥ धीमात्रशरीररूप्यादिवृत्तेर्वस्तु
परतंत्रत्वस्याप्यभावाच्चावस्तुपरतंत्रशब्देनासदविषयकत्वस्यासाद्धत्वलक्षणविषयत्वस्य चोक्तौ च मद्रीत्या दृष्टान्तस्य साधनवैक
ल्यात्॥ ब्रह्मणि व्यभिचारापरिहाराच्च। एवं च न धर्मादौ फलव्याप्तिवृत्तिव्याप्यत्वमात्मनि। अज्ञातत्वादिरूपेण चिद्वेद्यत्वं तु चित्यपि॥ अनौ
पिद्वाभिलापत्वमस्त्येवोपपदात्मनि॥ तदुक्तं स्वप्रभत्वं च रूप्ये नास्त्यस्ति चात्मनीति दृश्यत्वहेतुभंगः ६॥ जडत्वमप्यज्ञातत्वं वा॥ अज्ञानत्वं
वा। अस्वप्रकाशत्वं वा॥ आद्ये नाज्ञत्वं वा पराभिप्रेतं वानाद्यः। तन्मते पक्षनिक्षिप्तस्याहमर्थस्येव ज्ञातत्वात्स्फुटत्वात्। मनोपज्ञातत्वाच्च॥

शुद्धेपि कल्पितं ज्ञातृत्वमस्तीति चेन्न कल्पितेन हेत्वभावेन व्यभिचारापरिहारात्॥ कल्पितस्य ज्ञातृत्वस्याभावो हेतुरिति चेन्न। गौरोहं जानामीति कल्पित
ज्ञातृत्ववति देहादौ तदभावासिद्धेः॥ धर्मिसमसत्त्वस्य ज्ञातृत्वस्याभावो हेतुरिति चेत्। न। तादृशज्ञातृत्ववत्यंतःकरणे तदभावासिद्धेः॥ शुद्धे तादृश
ज्ञातृत्वाभावाच्च॥ न द्वितीयः। वृत्तिज्ञाने भागासिद्धेः॥ यदि च सांख्यवेदांतिनां तु करणव्युत्पत्त्या बुद्धिवृत्तिर्ज्ञानमिति विवरणोक्तेर्वृत्तिरसाप्तिस्तर्हि
परोक्षवृत्त्या स्वविषये अज्ञाननिवृत्तिव्यवहारस्य तया न स्युः। ज्ञानसाध्यकार्यत्वात्॥ धर्मी धर्मादिकं जानामीत्यनुभवश्च न स्यात्। किं चात्मनि व्यभि
चारः। तथा ह्यात्मरूपं ज्ञानं सविषयं निर्विषयं वा॥ आद्येपि स्वविषयं परविषयं वा। नाद्यः। स्ववृत्तिविरोधेन परैरस्वीकारात्। ननु स्वकर्मत्वाभावेपि स्व
व्यवहारजननयोग्यत्वरूपं स्वविषयत्वमस्ति। तत्स्वभावस्यापि स्फुरणस्य तद्व्यवहारस्तेन क्रतयात्तद्विषयत्वमिति चित्सु[illegible]वोक्तेरिति चेत्॥ न॥ घटादेव
पि तदन्यस्य ज्ञप्तिकर्मत्वस्याभावात्॥ न हि घटादावपि तदाकारवृत्तिः तत्प्रतिबिंबितं चैतन्यं वा ज्ञप्तिः। तां च प्रति कर्मत्वं [illegible]रकविशेषत्वं वा तज्जन्या
वरणाभिभवरूपातिशययोगित्वं वेत्युक्तं। ज्ञानैकसत्तिदुःखादौ तु ज्ञप्तिरूपत्वादौ चोक्तरूपज्ञप्तिकर्मत्वाभावापातात्॥ ब्रह्मणोपि चरमवृत्तिविषय
स्योक्तरूपांतर्ज्ञप्तिं प्रत्युक्तरूपकर्मत्वापाताच्च। किंतु वृत्त्यभिव्यक्तं घटाधिष्ठानचैतन्यं तज्ज्ञप्तिः॥ न च तस्य घटादावपि व्यवहारादन्यत्कृत्यमस्ति॥
इयांस्तु भेदः। केवलं घटादिः स्वान्यज्ञप्तिकर्म चैतन्यं तु स्वस्वरूपज्ञप्तिकर्मेति। न द्वितीयः। मोक्षे पराभवात्। त्वन्मते च वर्तमानस्यैव साक्षात्कृति
विषयत्वात् वह्निरासीदित्याद्यनुमिताविव साक्षिज्ञाने मोक्षसुखस्यातीतविषयोल्लेखरूपोपपत्त्यापाताच्च। निर्विषयत्वे तु ज्ञानत्वमेव न स्यात्। तद्धि
विषयानुल्लेखित्वं न तु स्फुरितस्य विषयस्यावर्तमानत्वमत्यंतासत्त्वं वा येनातीतादिज्ञाने हेतुकज्ञाने च व्यभिचारः स्यात्। न च कदाचित्सविषय
त्वमात्रेण ज्ञानत्वं। सुषुप्तियोगिकेऽभावादौ सविषयकडक्कादौ घटादिज्ञाने च सविषयकत्वादेः स्वभावत्वदर्शनात्॥ परमगुरुपादैर्मोक्षे

आनंदाप्रकाशापातेश्च। अर्थप्रकाशत्वरूपज्ञानस्वभावाभावेपि ज्ञानत्वघटादेरपि ज्ञानत्वापाताच्च। अर्थाप्रकाशात्मकजडव्यावृत्तेरप्यर्थ
प्रकाशात्मकत्वं विनायोगाच्च॥ एवं ज्ञानत्वाभावादपि न ज्ञानं। न हि भोज्यभोक्तृरहितमुक्तिरस्ति। यदि च ज्ञानस्यानादित्वान्न तदनपेक्षा तत्
र्थं नादेः प्रागभावादेः प्रतियोगिनिजगते रूपस्य च धर्मस्य व्यक्तिरूपे धर्मिणि जीवब्रह्मविभागस्य च धर्मिप्रतियोगिनोर्वेदरूपस्य च
रूपस्य च वक्तृवाच्ययोरज्ञानस्य चाश्रयविषययोः ब्रह्मसत्तायाश्च कर्त्रर्यपेक्षा न स्यात्। तथा चास्ति ब्रह्मण्यादौ कर्तृरिल्लकारेण
स्यात्। अतीतादिज्ञानस्य ईश्वरज्ञानस्य चोत्पन्नार्थविषयाद्यनपेक्षत्वेपि तन्निरूप्यत्वदर्शनेन ज्ञानस्य तात् सेयनिरूप्यस्वभा
वत्वाच्च॥ इदमहं जानामीति ह्यनुभवः। उक्तं हि विवरणेपि। ज्ञातुरर्थप्रकाशस्य ज्ञानत्वदिति॥ तथा च। सत्त्वेयविहीनं तत्र ब्रह्मज्ञानात्मकं य
दि। भोक्तृभोज्यविहीनापि भवेत्तर्हि सुजिक्रिया। किं चात्मज्ञानं चेत् प्रमा भ्रमो वा। नाद्यः। तद्वेद्यस्याविद्यादेः त[illegible]कत्वापातात्। नांत्यः।
दोषजत्वात्। नन्वंतःकरणवृत्तिप्रतिबिंबितः स प्रमा अविद्यावृत्तिप्र[illegible]बिंबितस्तु भ्रम इति चेत् न स्वभावप्रकं[illegible]त्वस्यानुक्तरत्वात्॥ स्वभा
वतो रूपद्वयहीनस्य स्वभावतो ज्ञानमपि न स्यात्। न तृतीयो निरस्तत्वात्। चतुर्थोपि न तावदात्मत्वं जातिविशेषः॥ आत्मन एकत्वात्। वि
शिष्टात्मनां भेदेपि पक्षनिक्षिप्तत्वात्॥ नापि ज्ञातृत्वं वा ज्ञानत्वं वा स्वप्रकाशत्वं वा निरस्तत्वात्। नाप्यानंदत्वं। जन्मादिमत्यनात्मनि वैषयि
कानंदे आत्मानंदत्वासिद्धेः॥ तस्याप्यात्मत्वे नीरपानजाच्च क्षीरपानजं सुखमधिकमित्यनुभवेन वैषानंदस्य मीमांसेत्या श्रुत्या साधनता
रतम्याद्युक्त्या च भिन्नभूमानंदतारतम्यं न स्यात्। अखंडे स्वरूपानंदे भिव्यक्तितारतम्यस्याप्ययोगात्। विरोधिनो दुःखस्य सर्वात्मना अभा
वेपि सुखतारतम्यानुभवाच्च। अंतःकरणवृत्तिरूपज्ञानवत् वृत्तिरूपसुखाभावे हं सुखीत्यनुभवायोगाच्च। अनानंदत्वस्य मिथ्यात्वं प्र

चप्रत्यक्षविकरणासिद्धंत्यभिप्रेतार्थउपक्रमाद्यानुगुण्यप्रेज्ञानेचानाश्वासः स्यादिति प्रमाणतदाभासव्यवस्थानस्यात्। यद्यपि धर्म्यंशेकेवदंत्ता
नांशे परिच्छिन्नत्वविशिष्टमुपजीव्यत्वमस्ति तथापि तन्नबाध्यतोऽशिष्टमेकमंगेवस्यते।। ।।प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेन प्राबल्यं।। ।।यदि च
प्रत्यक्षलिंगवाक्यं तर्हि ओडुंबरीस्पृष्ट्वोद्गायेत् ऐंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते शरमयं बर्हिर्भवतीति श्रुतित्रयग्राहि प्रत्यक्षं च यथाक्र
मं ओडुंबरीं वासर्वां च प्रपितव्येति स्मृतिरूपेणास्वर्वैवेष्टन श्रुत्यनुमानेनैंद्रसश्रुतिप्रदानुषसंगतिं मंत्रसामर्थ्यंच्छुवेतार्हद्रोषत
ऐंद्र्या गार्हपत्य
श्रुत्यनुमानेनचोदनालिंगसाहस्येराकुशश्रुत्यनुमानेनवाप्रेतेति सर्वैर्वमीमांसोन्मत्तितांस्याः शब्दयो प्रत्यक्षं च तत्रैष्टात्रपु
मित्याविवरणोक्रमात्मप्रत्यापित्वप्रत्यभिज्ञानं चवोद्धुक्ततत्त्वलौकिकत्वानुमित्या बाध्येतेतिकालान्ययोःप्रदिष्टोच्छेदः स्यान्नतथा
चंद्रंगीत्वेपघुत्वंतेत्रेनत्तुतद्धिशेषेसोगोरवादिस्यादित्रकोनुगृहीतेनपधुत्वादिनाशशादेस्तात्त्विकंव्यावहारिकं वाप्यं गंगधर्वव
द्रव्यस्यभूतत्वेनापृथिवीत्वं पदार्थत्वादिनानुमितमतस्याऽनित्यत्वेतु खस्यनिरूपाधिकेषत्वाभावःदुःखस्य निरूपाधिकद्वि
ष्टत्वाभावः असद्वैलक्षण्येन शुक्तिरूप्यस्यापि सत्यत्वं अप्रातिभासिकत्वादिनां प्रपंचस्याद्दश्यत्वेघटवत्त्रित्वादिना दृश्यत्वस्य
मिथ्यात्वाव्याप्यत्वे चस्यादितिव्यावहारिकस्यापिव्यवस्थानस्यात्। नव्यं त्रप्रत्यक्षस्यबाधादन्योदोषोस्ति।। ।।प्रत्यक्षस्यानुमानबाध्यत्वे बा
धकं।। ।।यदिवाक्शेशव्दबाध्यं तर्हि जैमिनिनातस्माद्धूमएवाग्नेर्दिवाददृशेनार्चिरित्यायर्थवादस्य अदितिर्द्यौरित्यादिमंत्रस्य च

तर्हि शब्दबाध्यं।
विमतं दुःखं नात्रैपदार्थत्वात्। पटवत्। विमतं दुःखं निरूपाधिकेषत्वाभाववत्। दुःखवत्पदा
र्थत्वात्। विमतं दुःखं निरूपाधिकद्विषत्वाभाववत्पदार्थत्वात् सुखवत् ४

शुक्तिरूप्यं सत्। असदैलक्षणत्वात् ब्रह्मवत्। प्रपंचोऽदृ
श्यः अप्रातिभासिकत्वात् ब्रह्मवत्। दृश्यत्वं मिथ्यात्वाव्याप्यं
प्रतीतत्वात्। प्रमेयत्ववत् ३

साते ७

असतः विलक्षणत्वेन। शुक्तिरूप्यस्य शुक्तिसत्वापेसत्त्वेनेसध्ये: ३

यथा उडुंबर
स्पर्शाध्येतव्ये
व ६
हेत्वाभासः १

गंधवद्द्रव्यं न पृथि
वीभूतत्वात् जल
वत् ५ अदिति
द्यौरेवमाता इत्य
र्थ अत्रादौ विरो
धेन गुणं रूपदेव
मातरिलक्षणा १

मीमांसायां पंच सप्तवासः आला भिक्षित्वा पेटिकेति संज्ञा २

अन्यशेषत्वात् ३

न्या०पा० इष्टविरोधे नांप्रामाण्ये प्राप्ते तदविरोधाय गुणवादस्तु गुणादविप्रतिषेधः स्यादित्यादिना गौणार्थता नोच्यते तान् सिद्धिरित्यादित
१८ त्सिद्धिये टिकू यौ च यजमानः प्रस्तर इत्यादे गौणार्थता नोच्यते। तत्र याव प्रत्यक्षाविरोधाय तत्त्वंपदयोर्लक्षणा नोच्यते श्रुतिविरोधा
त प्रत्यक्षस्ये वाप्रामाण्यसंभवात्। एतेनाद्वैतवाक्यमनन्यपरत्वान्नामुख्यार्थं प्रस्तरवाक्यादिकं त्वन्यपरमिति वाचस्पत्युक्तं निरस्तं। सावकत्यात् ३
सत्यपि तात्पर्यलिंगे मानांतरविरोधे प्रस्तरादिवाक्यवन्न सोमेन यजेतेत्यादिवचानन्यपरत्वस्येवायोगात् न हि उरूपांम
रे चोदिश्य अहोदर्श नो वेति सिंह इति च शतकृत्वः प्रयुक्तमपि वाक्यं वाच्यार्थपरं भवति न वा तत्त्वमसि वाक्यं षड्विधतात्पर्यलि
गोपेतमपि मानांतरविरुद्धं वाच्यार्थपरं। किं चोपक्रमोपसंहारादिके हि प्रत्येकं तात्पर्यलिंगं। अस्ति च प्रस्तरादिवाक्ये पर्वतात्त्व
तिपृ त्यक्षे च प्रत्यक्षसिद्धे भेदे श्रुतिद्वैकाल्लिंग सिद्धे तात्पर्यलिंगांतरं मत्तु वादकस्येवेति किं तद्वा तुल्येन। यच्चोक्तं वाचस्पतिना।
प्रस्तरादिवाक्यमन्यशेषत्वाद सुख्यार्थं अद्वैतवाक्यं तु न तथा। उक्तं हि शाबरभाष्ये न विधौ परः शब्दार्थ इति तन्न। अन्यशे
षेपि प्रत्यक्षाविरुद्धे लोके इयं गौः क्रय्या बहुक्षीरेत्यादौ काम धेनुरित्यादौ विवांमुख्यार्थत्वेवेदेपि सोंते दीदित्यादौ प्रस्तरादिवा
क्य इव मुख्यार्थेतरनाश्रयणात्। अनन्यशेषेपि सोमेन यजेतेत्यादौ वेप्यधिकरणेनाचाये विरुद्धत्रिकद्रुयायातान्साभाना राम
धिकरणेनान्वये प्रत्यक्षाविरोधाय सोमवतायागेनेति मत्वर्थलक्षणायाः विचारविधायकेव जिज्ञासा सूत्रेज द्विजिज्ञासस्वेत्यादि १८
परः लात्त्वतिको नाकिं त्वर्थवादरूपे विधित त्रैवर्णविकामधेनुरितु कोलत्त
ग्ण्स्यान्त प्रत्यक्षविरोधात। हृद्ध शाब्देः त्वात्ति रेने नल त्वणा प्रस्तरवाक्यवत्त्र
सविरोधाद स्येवेति ३

यदि पूर्वत्वादिमात्रं लोप्येत तदा नान्यथा

सर्ववाक्यानि ब्रह्मणि अमुख्यार्थान्येव किमर्थं मुख्यत्वाग्रहः २ विधौ लक्षणा न भवति अविधौ भवतीति नियमो ऽनियमो नास्ति २

जिज्ञासायाः कर्तव्यत्वेन घटनेऽद्विति विचारेण १

अतो नैवं प्रसक्ताविरोधाय जिज्ञासाशब्देन विचारलक्षणया। सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादेरमुख्यार्थतया स्वीकृतत्वाच्च। सर्वस्यापि वाक्यस्या
वाच्यब्रह्मणि लक्षणया एवेष्टत्वेनामुख्यार्थत्वनिषेधायोगाच्च। अत्र वा उपपन्नेत्यस्तात्वर्थानुपपन्ने वा लक्षणादीनामविरुद्धविधिसा
धारणाच्च। शाबरवचने त्वत्र वाद मुख्यार्थत्वाय विधौ लक्षणा न युक्तेत्येवं परं। तस्मादप्रत्यक्षं शब्दबाध्यं। तदुक्तं। यजमानप्रस्तरत्वे
यथानार्थः अतो नैवं विना ब्रह्मत्वमपि जीवस्य प्रत्यक्षस्याविशेषतः इति॥ ॥प्रत्यक्षस्य शब्दबाध्यत्वे बाधकं॥ ॥यदुक्तं वाचस्पतिना।
पूर्वस्य प्रत्यक्षस्य परेणागमेनापच्छेदन्यायेन बाध इति। तन्न। न त्वयं स्यामि। पूर्वत्वमात्रेणाप्रत्यक्षस्याबाधकतोक्ता। किं तूपजीव्यत्वेन
न चापच्छेदे पूर्वमुपजीव्यं। किं च। प्रतिहर्त्रुद्गात्रोः क्रमेणापच्छेदे प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तसर्ववेतसदानस्य परेणोद्गात्रपच्छेदनिमित्त
दानितपनबाधे विनाप्यंतबाधः प्रतिहर्त्रमात्रापच्छेदे द्वयोरपि युगपदपच्छेदे क्रमेणापच्छेदेपि प्रतिहर्त्रपच्छेदस्य पश्चात्त्वे च यदि प्रति
हर्त्रापच्छिद्येत सर्ववेतसं दद्यादिति शास्त्रप्रामाण्यसंभवात्। अत एवोक्तं तत्र विप्रतिषेधात्तु विकल्पः स्यादित्यधिकरणे द्वयो
र्युगपदपच्छेदे विकल्प उक्तः। किं च। यद्युद्गाताजघन्यः स्यात् सर्ववेतसं दद्यादित्यधिकरणे उद्गात्रपच्छेदस्य प्रतिहर्त्रपच्छेदात्पर
त्वे उद्गात्रपच्छेदनिमित्तकं प्रथमप्रयोगं दक्षिणाहीनेन समाप्य कर्त्तव्यज्योतिष्टोमस्य द्वितीयप्रयोगे तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन् दास्यन्
दास्यन्नस्यादिति याज्ञिकत्वाद् दक्षिणांशापूर्वभाविप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकपूर्वप्रयोगे सर्वस्वदित्सायाः अबाधेन सर्वस्वेप्यंतः

प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तदक्षिणा च दातुमिच्छायजमानः हृदि स्यात् ततः कार्यं इति ता किं तु उद्गात्रपच्छेदे न यंव हिता १

प्रतिहर्त्रोद्गात्रोरपच्छेदाविरित्यर्थः ६

उपच्छेदाधिकरणेपि पूर्वमुपजीव्यं भवेद्यत्र तस्य बाधः स्यात् तदुपजीव्याभावात् पूर्ववाधतत्रापि न सर्वथा बाधः प्रसंगात् सामान्यसंकोचमात्रात् ६

न्या०प० याज्योतिष्टोमे नित्यत्वाद्द्वादशशतन्यासात्तस्मात्तत्र प्रतिहर्त्रपच्छेदस्य सर्वथा वाधः। किंतु प्रयोगांतरे निक्षेप इत्युक्तं। उक्तं हि दुष्टीका
यां। तस्य प्रयोगांतरे निक्षेपः क्रियत इति। अपि चैकस्मिन्नपि प्रयोगे क्रमिकाभ्यां निमित्ताभ्यां कृतौ तत्र नैमित्तिककर्त्तव्यतयोर्वदरफ
१९ ले श्यामरक्तरूपयोरिव क्रमेणोत्पत्तेरुपपद्यमानत्वात् शास्त्रद्वयमपि प्रमाणमेव। उक्तं त्वपच्छेदाधिकरणे नैमित्तिकशास्त्रस्यत्व
यमर्थः। निमित्तोपजननात् प्रागन्यथा कर्त्तव्यो विकृत्वर्निमित्ते सत्येवं कर्त्तव्य इति। तत्पदार्थस्येव वदरफलस्येव श्यामरक्त
त्वयेरप्राप्तत्वाभ्यां तस्य पश्चाद्भावाच्च पूर्वशास्त्रस्याप्रामाण्यं। नहि वदरफले श्यामत्वविज्ञानेन अनंतरस्य रक्तत्वस्यावगत्यापि
श्याभवतीति। तस्मान्न पूर्वापर्यविरोधश्च पूर्वाप्रामाण्यमेव च। नियमनात्रास्ति यत्रासावपच्छेदनयोस्तर्वेन। न चैवं प्रकृते प्रत्य
क्षप्रामाण्यस्यावकाशोस्तीति नापच्छेदन्यायः। एतेन सगुणसप्रपंचश्रुतीनां निर्गुणनिष्प्रपंचश्रुतिभ्यामपच्छेदन्यायेन वाध
इति निरस्तं। एतेनैवातत्परत्वात्परत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च वैदिकं पूर्वस्य वाधकं न्याये सर्पहत्याधवाकयवदित्यानंदवोधोक्तं निरस्तं।
यतः। तत्परत्वमसिद्धत्वात्परत्वे व्यभिचारतः। निर्दोषातान्यथासिद्धेः प्राबल्यं नैव साधयेत्। असिद्धं हि मानांतरविरोधे श्रुतेस्तत्परत्वं
। परत्वे तु प्रमानेंतरधर्मे व्यभिचारि। इदमपि ते च नत्कासेदितिपरं प्रतिमदुमदेत्यादिपूर्ववाधकं। निर्दोषत्वं त्वर्थांतरे प्रामाण्ये राम
नान्यथासिद्धमिति॥ ॥अपच्छेदन्यायवैषम्यं॥ ॥एवं चास्तस्य लिंगादिवाध्यत्वे कालात्ययापदिष्टादेर्दोषतावात्यान्याव्यव १९
नन्वपच्छेदाभ्यामवाध्येदेपि लिंगादिवाध्येएवं पूर्वोक्तेन क्रमेण दोषं मत्वाहएवमिति।

अस्मिन्नशास्त्रमते २
लिंगश्याव त्य

साधनांतरं

स्थापयकं वा वक्तव्यं। अत्रोक्तं खंडने। तत्रोक्तसिद्धस्य शनश्रुतु सत्वांयत्तमानत्वादिवल्लिंगशब्दग्राह्यं सर्वदेषनश्रुत्यनुप्रस्तत्वंय
त्नमानत्वादिकमपिव्यावहारिकं इहत्वक्तसिद्धं सत्वं व्यावहारिकं लिंगशब्दग्राह्यं मिथ्यात्वं तु तात्विकं। एवं चापारमार्थिकमद्वैतं प्रवि
श्यशरणं श्रुतिः। विरोधाद्रुपन्नाख्येनं न बिभेति कदाचनेति। तत्र किं सत्वमिथ्यात्वग्राहीरणो र्व्यावहारिकतात्विकविषयत्वान्न वाध्य
वाधकतैवनेतिभावः। किं वा मिथ्यात्वग्राहितात्विकविषयत्वाद्बाधकमेव न तद्वाध्यमिति। आद्येप्यनुपपत्त्यादिकमनुक्तसिद्धव्यावहा
रिकसत्वस्याभाव मगृहीत्वैवं तदसिद्धस्य तात्विकसत्वस्यैवाभावं गृह्णाति किं वा तत्सिद्धस्यैव प्रतिपन्नोपाधौ तात्विकमभावं
नाद्यः। मिथ्यात्वश्रुतेरप्रसक्तप्रतिषेधत्वापातात् ३। अनुक्तसिद्धस्य सत्वस्य प्रतिपन्नोपाधावभावाग्रहणे तस्य तात्विकत्वापाताच्च
न द्वितीयः। प्रतिपन्नोपाधौ तात्विकतदभावग्राहिणा एवं तद्बाधकत्वेनावाधायोगान्। नोत्पत्तौ उपपत्तिव्यंग्रस्यानुक्तवाधितस्य मिथ्या
त्वस्य तात्विकत्वायोगान्। अयोगे चानौष्ण्यमपितात्विकं स्यात्। एवं चाँदित्यो प्रपंचस्याद्वावपि तात्विकादित्यतो पूर्वस्याश्रित्य शर
णं श्रुतिः। विरोधाद्रुपन्नाख्येनं न बिभेति कदाचनेतिस्यान्। न द्वितीयः मनौष्ण्यमतात्विकविषयांतर्गतेनतत्त्वाद्येनौष्ण्यं न तदत्यस्व
भावं चेन्न तात्विकं न चेदद्वैतस्येवनामांतरं स्यादितिवेत्र विरुद्धं मिथ्यात्वमपिघटादिनुल्यतयाप्रसिद्धेनातात्विकेन नूप्यादिमि
थ्यात्वेन समस्वभावं चेत्र तात्विकं न चेतद्वैतस्यैव नामांतरं स्यादिति सामंपन्नतात्विकत्वमात्रेणाविलक्षणामपि तन्मिथ्यात्व

शुक्तिरूप्यमिथ्यात्वं अतात्विकं तद्गति मिथ्यात्वं तात्विकं रतिवेलक्षण्यं प्रतिपन्नोपाधिबाधितमिथ्यात्व लक्षणामुभयत्रा
पिसममितिचेत् जलानुष्णं अतात्विकं वह्निवह्निस्थत्वं तात्विकमितिवैलक्षण्येपिस्पर्शत्वव्याप्यजातिविरोधउष्णत्वं शीतत्वं तद्वा
न् शीतेगुणात तदाश्रयोद्व्यमित्येवं रूपानौष्ण्यलक्षणामुभयत्र समं १

ओउं अस्य दो
णायेत

सत्वस्य व्यावहा
रिकं मिथ्यात्वस्य
तात्विकं। तस्य
विषयत्वेन स्यात
३

तात्विकस्य मिथ्यात्वानुमित्या बाधे सति सत्यत्वस्य व्यावहारिकत्वं भवति तस्यानुमित्वानुबाधे सति यथा
नभो नैल्यं स्वप्ने न तुल्यं प्रातिभासिकं स्यात्तथैवानोऽस्मन्मपि तद्धि स्वरूपे दायन ५

न्याया० लक्षणमुक्तमिति चेदिदमुपितन्मात्रेणाविलक्षणमपि स्पर्शत्वव्याप्यजातिविशेषवदाश्रयत्वरूपानोऽस्य लक्षणमुक्तमिति समं नन्वप्रा
२० तिभासिकस्यैव मिथ्यात्वं व्यावहारिकं व्यावहारिकस्य तु तात्विकमिति वेत्रजलादिरूपस्य प्रातिभासकोऽस्य स्यांभावरेव व्यावहारिकः
अग्न्यादिरूपस्य व्यावहारिकोऽस्य तु तात्विक इत्यायातानात स्यान्मिथ्यात्वं तात्विकं अनोष्मादिकं तु व्यावहारिकमिति व्यवस्थानपु
व्यवस्था ४ क्ता। अस्तु वा सात्तयापि तात्विकमिथ्यात्वानुमितिबाधे सत्यत्वस्य व्यावहारिकत्ववन्व्यावहारिकानुमत्वानुमितिबाधे नोऽस्य
नभोनैल्यवरस्यार्थक्रियया सह स्वप्नवन्न प्रातिभासिकं स्यान्नात तत्वप्रदीपिकायां तु श्रीऽस्य धीप्रामाण्ये तु पयसंमतिः सत्वबुद्धौ
तु नेत्युक्तं। तत्र रहासंमतो हेत्वभावान्नात तत्वबुद्धौ तु मिथ्यात्वानुमितिः प्रकृत्य तु गृहीतेति नाद्वाध्या इतरानुनेति बाध्येत्युक्तं। त
त्र। मिथ्यात्वप्रकृतेरग्निर्हिमस्पर्शमेव जनमिति प्रकृतेरनुमितहिमनिवारणशक्त्यानुवादित्ववदनु तौ सत्यमिथ्यात्वानुवादित्वोपपत्ते मि ५
ः। मिथ्यात्वेनुमितिस्तर्कानुगृहीता इतरातु नेति चेन्न न तर्कानां मिथ्यात्वानुमितिवदस्वबाधे नात्मन्दृशीकत्वतर्काणामिवाना
तस्य भावात
सत्वान्। उक्तं च सुरेश्वरवार्तिके वोढु प्रति। प्रत्यभिज्ञायमानेऽर्थे तदेवेदमिति प्रवेशाल्लिंगमाभासतामेति प्रत्यक्षार्थविरुद्धदृगिति
न च नोऽस्य स्यैवास्य निरूपत्वान्नस्य चाग्न्यादावेव ग्राह्यत्वान्न तु तदभावानुमा बाधिता। मिथ्यात्वं तु न सत्यत्वाभावः किंतु भवांतरं अ एस
भावत्वेऽपि तत्प्रतियोगी सत्वं ब्रह्मणि प्रसिद्धमिति चेन्न। श्रीऽस्य तदभावयोर्व्यवहारिकत्वतात्विकत्वाभ्यां प्रातिभासिकत्वव्यावहारिक २०
श्रीऽस्य व्यावहारिकमनोऽस्य तात्विकमित्यायातात्।

तत्त्वविशेषेऽयोग्यानुमानत्वसाधनेन तत्र चियोग्यानुमानत्वे सूर्यादौ चिह्नं । तत्त्वमात्रेऽनुमानत्वसाधने शैत्यमेव साध्यं न तत्र तत्त्वाभावरूपानुमानत्वमिति नानुमानबाधः २

नह्युष्णस्यापि रूपत्वे तदभावरूपमनुष्णं साध्यते किं तु औष्ण्यत्वं तदभावात्मकं शैत्यमेवेत्यर्थः ३

न च यत्र व्यापकस्य परिच्छित्तिः स्वसदनेन तान्नमप्रमाणमपि शैत्यवदविलिंगादिकं पुष्टस्य हय्यन प्रकरणादिना [illegible] बलेनापि यथा बाध्यते [illegible] तन्मात्रमधिकरणे ॥१॥

त्वाप्यंशावयवत्वोक्तेः । तत्र प्रतियोगिग्राहिणा उपजीव्यत्वेऽपि हृदधर्म्यादिग्राहिणः सुतरामुपजीव्यत्वाद्वा उक्षमात्रे शैत्यस्य तत्त्वविशेषे वानु
मानत्वस्य साधने अबाधापाताद्वा एतेनोष्णत्वं तदभावात्मकमनौष्ण्यमौष्ण्यविरोधित्वरूपमेवेति तस्य तात्त्विकत्वे इति निरस्तं । शैत्यस्य तद्रूपत्वा
न्नातस्मात्स्वतः प्रमाणत्वे प्रत्यक्षे लिंगाद्येवोपजीव्यविरोधान्यत्ववच्छामायत्रे नैव बाध्यते ॥ ॥मिथ्यात्वानुमितेरग्निशैत्यानुमि
तिसाम्ये ॥ ॥इदं रूप्यमिति प्रत्यक्षमपि नेदं रूप्यमिति सयुक्तिकं बलवत्प्रत्यक्षेण बाध्यं । न तु पुत्रोऽपि वा गौरोऽहमित्याद्यपि मम शरीरमि
ति बलवत्प्रत्यक्षबाध्यं कर्दमाभिलिप्ते वस्त्रे कृष्णं वस्त्रमितिवत् गौरं वा उष्णं जलमित्यादि गौरत्वं न तु लिंगादि बाध्यं । यद्वा नि
श्चितद्रव्यान्तरसमभिव्याहाररूपदोषेण शंकितप्रामाण्येनोष्णं जलमित्यनेनावकाशो दत्तो लिंगादिकं प्रवर्त्तते न तु तल्लिंगादि बा
ध्यं । अहमिहैवास्मि त्वदनेनानानरत्यादि तु प्रमाणमेव जीवस्याणुत्वाशंकि तु लिंगादि बाध्यं ज्वालैक्यप्रत्यक्षमपि निर्वापिता
तेऽपि तदीये वेभेदग्राहि प्रत्यक्षेणाबाधितमेव ज्ञायते अन्यत्रापि दीर्घोऽयं दीपो ह्रस्वो नेति प्रत्यक्षेण बाध्यते न त्वनुमित्या । तादृश
प्रत्यक्षाभावे तु नदीयभेदः । दूरस्थस्यायं सर्प इत्याद्यपि प्रत्यक्षेण शब्दमात्रेण बाध्यं । किं तु नायं सर्प इत्याप्तवाक्यमूलपरिच्छित
प्रत्यक्षगौरवादेव । राजगौरवादिव राजभृत्येनामात्यः श्रुतिगौरवादिव वाक्यानुशासि प्रकरणादिना लिंगादिकं । उक्तं हि ।
[illegible] तदा विवि[illegible]परीतत्वे शिष्टाकोपे यथोदिते । नहि प्रधानभूतानां मनादि यदार्थ
र्बलस्य प्रमाणस्य बलवाना प्रयो यदा । [illegible] नहीनबलं न त्वनुमानेन यच्चाददनुमा

[illegible] लमिति प्रत्यक्षेण निश्चितद्रव्यान्तरं अग्रिते [illegible] वेधकरूपदोषेण तल्लेत्र प्रमत्वमित्युक्तत्वं अप्रमाणमित्यप्रमाणत्वे [illegible] प्रवर्त्तते नाम २
यत्र न [illegible] सतिपुनर्न प्रज्वालिताः किं तु यथा स्थित एव तत्र भेदग्राहि प्रत्यक्षं विना ह्रस्वदीर्घं न घटते ४ (न प्रवर्त्तते नाम २

तर्हि प्रत्यक्षस्य मम
त्वि वा नो तत्त्विच्या
र्बलवत्ता देशो
बाध्यं मम स्यात्
५

पुरादिच प्रत्यक्षं तत्क्षणं दूरादिदोषागतं वेष्यत्यः कल्प्येत तर्हि श्रुतावपि शाब्दे तत्क्षणं प्रविभ्रमं गायत्रा वेष्यत्यः कल्प्येत न चाविषयकत्वे दोषः। अविषयकत्वस्यापाद्यत्वसि
द्धेः मानाविषयकत्वस्य तत्श्रुतावपि सत्त्वात्। नाप्यनादिभेद १० मेयविषयं अविषयकं यस्य प्रत्यक्षस्य सत्त्वस्याभावः यस्य प्रत्यक्षस्य विषयः अविषयकस्त्वर्थः
मार्गचंद्रतारादिकं अविद्यास्य प्रत्यक्षस्य सत्त्वस्याभावः १ शंखः श्वेतः शंखत्वात् आकाशान्तरूपश्चंद्रः स्याद्यत्वात् २

न्याया० विषयस्य तत्पदार्थधर्मस्य तत्क्रमविषयावेदकत्वाच्चेदं करोतीति श्रुतिर्बाधितेत्यन्यत्रापि तया सा बाध्यते। अत एव नायं सर्परज्ज्वा
त्वे प्रतिवदंतिकिमेवं वदसि केवलं अपि पुनः परमस्य पश्यसीति। ननु तथापि पीतः शंखः नीलं नभ इत्यादि प्रत्यक्षं न त्वनी
२१ पत्वा घनुमित्यैवा चंद्रप्रादेशत्वप्रत्यक्षं चाप्रत्यक्षमूलशब्देनैव बाध्यं दृष्टमिति चेन्न। उच्यते। द्विविधं हि तावत् संदेहरूपमेकाका
रं चेति। द्वितीयमप्यप्रामाण्यधीकल्लंकितं तदकलंकितं चेति द्वेधा। कलंकितत्वे च बाधकाभिमततत्त्वानोदया त्प्रागेव दोषत्वाने
नवा अर्थाभावनिश्चयेन वा। तत्राद्यं यथा चंद्रप्रादेशत्वादिग्राहि शैलाग्रस्थतरुपरिमाणादिज्ञाने दूरादेर्दोषत्वनिश्चयात्। द्वितीयं
यथा सविचशंखादेस्तद्विपरीतत्वादिग्राहि प्रागेव तत्र परीक्षितप्रत्यक्षेण तद्विराधाभावनिश्चयात्। एवं च चंद्रप्रादेशत्वादिप्र
त्यक्षेण प्रागेव ज्ञातदूरादिदोषेणाप्रमात्वे न ज्ञाते न संदेहवत्त्वार्थपरिच्छेदपराङ्मुखेन निःशंकप्रवृत्यजनकेनाव काशेदत्ते
पश्चाद्भूतादिः प्रवर्तते न ततेन प्रत्यक्षस्य बाधः। यथा प्रबलप्रत्यक्षबाधितस्यात्मस्यानंतरं प्रवर्तन्ते न शब्दादिना न बाधः
स्तद्दूषे पुनर्यस्य भ्रमत्वं ज्ञायते तत्रास्य बाधकं। न च चंद्रप्रादेशत्वादिप्रत्यक्षस्यागमादिना भ्रमत्वं ज्ञायते। अकलंकितस्या
र्थपरिच्छेदेपि निर्विशंकनिःशंकप्रवृत्तिजननयोग्यं। यथा अग्निरुष्ण एवं प्रस्तरोयजमानो नैव घटः सन्नेवेत्यादिनैत्यत्र
प्रागेव दूरादिदोषधीर्वार्थाभावनिश्चयो वास्ति भ्रमवासना दोषः। अनन्तानस्यापि प्रकृतिप्रत्ययादिभेदवासनानन्यत्वात्। राम
भेदधियोयापि अप्रतीतिबाधितसिद्धे श्वाऽऽद्वा कलंकितं प्रत्यक्षं सादि तत्पंचेत्रकेनापि बाध्यं न कस्याप्यवकाशदेवात्परत्वप्रबलप्रत्य २१
प्रत्यक्षं द्विविधं आंतरं बाह्यं चडदंनामांतरं १

चंद्रस्य प्रादेशिकं दूरदोषसैवेति अप्र माण्यदूरदोषेन न चं द्रप्रादेशिकत्वंद्रष्टि बाधतानात्पूर्वमेव ज्ञातं रूपं शंखेव क्तिद्वैतत्वाभाव रूपार्थनिश्चयोना त्रसविरश्वेतत्वेऽ तिबाधसानात्पूर्व मेव ततोसंदेशश्रु त्यंप्राप्तं ततोमहि मंडलग्राहिणी श्रुतिप्रवृत्ता ८

यथा संदेहार्थ निश्चयप्रासुखत्वं एवमत्रापि अर्थसंदे दिसालेन स्वार्थि अयप्राङ्मुखत्वं मातं १

महत्वे सति द्रव्यानारंभकत्वात्। यद्यपि द्रव्यानारंभकत्वं घटादेरप्यस्ति रूपाभाववत्वं नास्ति तदर्थं महत्पदं। आकाशस्य श्रुतिसिद्धवाय्वादि आरंभकत्वाद्धेतु
पृथिव्यादित्रयेतरत्वं हेतुरस्तु रूपवत्वमप्यस्तु अनुकूलतर्कस्तु तास्येव ५ प्रत्यक्षात्मिका व्याप्तिर्ज्ञाता तया प्रत्यक्षात्मिक व्याप्ति रसिद्धः ४
मूलानुमित्या वा आकाशे रूपप्रत्यक्षस्य बाधः न तु केवल आत्मना ६

रूपमविसाक्षी त्वं ज्ञात्वेवत्कवि दित्यनुभवे प्रमा णापति १

परमतेपि ह्याकाशं साक्षिवेद्यं। निमीलितनेत्रस्य नीलं इति धीश्च साक्षीरूपेत्याहुः। यद्वा अत्राव
रणे आकाशे आवरणाभावधीरिवाचाक्षुषे आकाशे रूपाभावधीर्वा याविविचाक्षुष्येवाह्न
रस्य स्पर्शसः यत्र नभः प्रदेशे नेत्यधीः सभीवस्य स्पतस्यैव तत्रैव वचाक्षुषेवानेत्यनुवृद्धेः। अ
न्यथाकाशस्य नीरूपत्वं न सिद्ध्येत्। लिंगाभावात्। तत्पक्षे महत्वे द्रव्यानारंभकत्वादेरसि
द्धेः। निःस्पर्शत्वस्यैतमसि व्यभिचारात्। पृथिव्यादित्रयेतरत्वादेश्चाप्रयोजकत्वात्। एतेरेवा
शङ्कत्वस्याप्यापातात्। पंचीकरणेन रूपस्याविशत्वेन बाधाच्च। यद्वा व्याप्तिप्रत्यक्षेणात

नीरूपत्वस्या चाक्षुषत्वे ३

पंचीकरणे पृथिव्यादिचतुर्थांशस्य आकाशे मेलनात् तेषां रूपवत्त्वादाकाशस्यापि रूपवत्त्वं इति नीरूपत्वबाधः
यथा मिथ्यात्वहेतौ सन् घट इति ज्ञानं मिथ्यात्वप्रतिकूलमेवं व्याप्तिज्ञानं अविसंवादं व्याप्तिं सत्यत्वेनावगाहत्वे सत्यत्वे सति मिथ्यात्वे न घटत एव।
ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्य मिथ्यात्वात् तस्याप्येमिथ्यात्वं तावश्यकं मित्येवं वेदांतमते तमसो दशमद्रव्यत्वात् निस्पर्शत्वेपि रूपाभाववत्त्वं नास्ति २

नीरूपत्वानुमितौ दृष्टान्तघुकालादिस्तस्य धर्मितो ग्राहकं यत्प्रमाणं तेन प्रमाणेन यदा कालादिर्गृहीतो भवति तदा तद्रूपादिमानेव गृहीतो भवति तदा तेन
धर्मिग्राहकेन वा। एतानुमितिर्न भवति। येन प्रमाणेन धर्मी कालादिर्गृही[illegible] तस्तेन नीरूप एव गृहीतः। अत्र तु धर्मी घटो येन प्रमाणेन गृहीतस्तेन स
त्यत्वेनैव गृहीत अतो धर्मिसत्वग्राहकेन प्रमाणेन मिथ्यानुमितिर्वाधितेव। नीरूपत्वानुमितौ उपजीव्यव्याप्तिप्रत्यक्षं विरुद्धं न भवति। अत्र तु उपजी
व्यं यत्व्याप्तेः प्रत्यक्षं तत्र मिथ्यात्वविरुद्धं व्याप्तेः सत्यत्वात् ४

न्याया० मूलानुमित्या वा तद्बाधः। अन्यस्य हेतोस्तु न व्याप्तिरप्रयोजकत्वात्। मिथ्यात्वहेतौ घ
टधीवत्तद्व्याप्तिधीरविस्वार्थसत्वावगाहितयानुमितिप्रतिकूलैव न तु तस्या मूलं। अ
२२ थवा नीरूपत्वानुमितिरुपजीव्यव्याप्तिप्रत्यक्षाद्यविरुद्धा। धर्मिग्राहकाबाधिता च मि
थ्यात्वानुमितिस्तूपजीव्यव्याप्तिप्रत्यक्षादिविरुद्धा धर्मिग्राहकबाधिता चेति वैषम्यं
। तस्मात्। त्वार्थविश्वपररूपतानिश्चलाद्यपरोक्षधीः ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

अत्र शोधपत्र

२२

अदास्तु बोधः पित्याव सत्त्वदन्योन्याभावस्य। सास्य योग्य पदे एतदभावस्य। साक्षिणा वकाशो गृह्यत अत्रैवावेदप्रमाणमिति चेदिदं। न पुसर्वेद्रियस्य
विपुरुषस्याहं अवकाशो स्थितो स्मीति प्रतीति र्न पतएवेति तन्नाहकः साक्षी ३

देशावाधं न त्वन्येन वाध्यमन्यस्यावकाशदं वा। एवं वाकाशे समीपे नीरूपत्वनिश्चयात् दूरे तद्धीर्दूरदोषजन्येति प्रागेव निश्चि
तान तु नीरूपत्वानुमितिवाध्या। केचित्वाकाशो नीलिमोदेतीति श्रुतेर्नभो नीलमेव समर्थ्येन भूसंनिकर्षस्य प्रतिबंधकत्वा
न्नैल्यानुपलंभ इत्याहुः। अन्ये तु नैल्यधीः साक्षिप्रत्यक्षवाधिता। अर्वाक्तु षपिशाचान्योन्याभावस्तत्तमः पिशाचो न भवती
ति वत्तु षेव साक्ष्य योग्य पदार्थाभावस्यापि नीरूपत्वविशेषावकाशत्वग्राहिणा साक्षिणा ग्रहणान [illegible]। विजातीयप्रमाणे
न केवलेन न बाध्यते। तदुक्तं। न हि दृष्टस्य वस्तुनो बलवद्दृष्टं विनान्यद्बाधकमिति। उक्तं च विवरणे यत्राविचारपुरःसर
मेव प्रत्यक्षावभासमप्यनुमानादिना बाधितमुद्धित्र व्यवहारं भवति तत्र तथाभवतु यत्र पुनर्विचारपदवीमुपारूढयोर्ज्ञा
नयोर्बलाबलविंतया बाधविषयस्तत्र नानुमानादिना प्रत्यक्षस्य मिथ्यात्वसिद्धिरिति॥ ॥प्रत्यक्षस्य लिंगाद्यबाध्यत्वे
बाधकोद्धारः॥ ॥नापि भाविबाधकशंकयेति तत्तीयः। उक्तरीत्या लिंगशब्दयोरबाधकत्वात् अत्यक्षस्यं चाप्रमाणात यास्य
शंकमानत्वात्। सर्वविशेषाभावे तु सामान्यस्याप्यभावे नबाधशंकानुदयात्। किंच त्वन्मते ज्ञाग्रदादिज्ञानस्याप्रमात्वे
न स्वप्रादेर्बाधासिद्धेः कथं तद्दृष्टांतेनान्यत्र तच्छंका। नतु उक्तं वार्तिके बोद्धृप्रति। प्रतियोगिनिर्देषेव ज्ञाग्रद्ज्ञाने मृषा भवेत्।
स्वप्रादिबुद्धिरस्माकं तथैव भेदो पि किं कृत इति। अपि च। भ्रमकालीनापरोक्षबुद्धयविषयविशेषविषयैव धीर्बाधिका। नच

नाप्रह्ना न प्रतियोगिनि अभावे दूरे रस्माकं स्वप्रादिबुद्धिर्यथा तद्वत्तु ज्ञाग्रत्स्वप्रयोरुभयो र्मिथ्यात्वात् कथं ज्ञाग्रत्स्वप्रयो र्वैलक्षण्यं २
स्वप्रजाग्रतो रुभयोर्मिथ्यात्वं बौद्धमते। तद्वत्माधिमतेपि॥१

तृतीयपदेस्यंप ४ नौ पदिविशेषौलिंग शब्दादीनामभावः तर्हि सामान्यस्याप्य भावं ३

प्रमाणसाशंका त्वमनुचितं ४

अज्ञानविषय
...बाधशंका कथं र भ्रमकाले भवायापरोक्षबुद्ध्यविषयविशेषविषया सा १

प्रकाशेयप्रत्व १   प्रतीतत्वात्ता १

त यावाधका धिया स्वविषयस्य भेदाभावस्य प्रे क्षाभिन्नतयो भेदस्य चाभेदस्य तिन वाधकत्वं रदंतेन श्रौतस्य ग्रहतोपि न वाधकत्वे च्रतः स्वस्मात स्वविषत [illegible] स्यतयायात नेदाभावात भिन्नतयैव ग्रहतो वाधकत्वे तथाचसिद्धो भेदः ५ तथा नेहनानेति वाधधियास्वविषयस्य व्रह्मतोऽन्नगभेदाद भिन्नतयो दासीन्ये न वाग्रहतो वाधकत्वं नस्यादितिस्वतोऽन्नगतो व्रह्मतो हि भेदे नैव ग्रहणामिति भेदस्तात्विकः ५

भ्रमकालीनज्ञानविषयः १   तदभावावगाहिनीतदभावव्याप्यवत्तावगाहिनी तदभाववद्वृत्तित्वेन [illegible] मीवगाहिनी वा १

न्याया० तव विश्ववाधिका धीस्तद्विषया किं च सप्रकारैव धीर्वाधिका निर्विकल्पिका या सप्रकारकभ्रमाविरोधित्वात् । नच तव विश्ववा

२२ धिका धीः सप्रकारा किं च । न तावत्सा सप्रकारा नापि निष्प्रकारा शङ्कनीयेति वस्पति । नच त्वन्मते सा शङ्कान्यज्ञत्वात् किं च वाधिका

वाधकत्वभ्रमज्ञानस्य विषयस्यैव रूपादेः तत्तद्भ्रमज्ञानस्य २ धीर्भ्रमस्य तद्धेतोरज्ञानस्य दोषस्याध्यस्तदुष्टस्य च न वाधिकेति न भ्रमादिवाधोपयुक्तः । किं वा दोषजन्यमेव वाध्यं [illegible]

दोषवाध्यं
न च सा स्विप्रत्यक्षं तज्जन्यं । अद्वैतज्ञाने तत्कृतिता त्पर्यभ्रमो दोषः । किं च वाधकमान तुल्यसंवादिन वाध्यं । द्वैतप्रत्यक्षं स्वाद्वैतश्रुति वाध्यकमानतुल्यसंवादीसहायोयस्य

अद्वैतश्रुतितुल्या श्रुतिः द्वैतश्रुतिः संवादिनी प्रसज्यते ५ तुल्यश्रुतिसंवादि । किं च वाधकधीवोध्यं न वाध्यमिदञ्च वाधकधीवोध्यः तयो स्वविषयस्य भेदादभिन्नतयोदासीन्ये न वाग्रह ४

तो वाधकत्वायोगे न भिन्नतयैव ग्राह्यत्वात् तस्मात्र वाधशंकायुक्ता कथं चेयं शंकानुत्पादिवा धेविवाधशंकायातेनावाधित

वाधरूपको घप्रसिद्धेः । वाधितवाधशंकायाश्चावाध्यत्वाविरोधित्वान् । भाविवाधेपि वाधशंकापाते न स्वव्याघातात् । तदुक्तं वा

र्तिके वोढं प्रतिद्वष्टस्सा नगृहीतार्थप्रतिषेधोपिवुध्यते । गृहीतमात्र वाधे तु स्वपक्षोपि न सिध्यतीति । न च धीमात्रे न वाधशं

काकिंतु साक्षात्कारइति युक्तौ विशेषहेत्वभावान् । वृत्तिरूपाद्वैतसाक्षात्कारे तत्प्रसंगाच्च । नापि शब्दजन्यसाक्षात्कारे तत्वं तर्हि शब्दजन्ये वाधत्वमत्वाह २

का । मुक्तस्वरूपानंदसाक्षात्कारे तत्प्रसंगात । वेदांतजन्यधीप्रामाण्य ग्राहिसाक्षिप्रत्यक्षमप्यतत्वावेदकमेवतत्वावेद [illegible] ते पि न्याया० २२

[illegible] शंका दिवे [illegible] ति न [illegible] रति धी [illegible] रूपे त्वादुः । [illegible]

द [illegible] तिश्चा [illegible] हे [illegible] इतिता [illegible] नभेदं [illegible] ज्ञानं [illegible] वेनाव [illegible] त्वं [illegible] नयरनरचा [illegible]

[illegible]

नचघुरूषेषु एवमुपदेशेभ्रमोतरत्रत्रयाणद्द जन्यसाक्षात्का रोपिवाधदर्शनात्तत्राद्वाजन्यइतिवाधतियभोगतः ३

व्यावहारिकेनप्रातिभासिकेनेतिचद्वयंएकमेवाद्वितीयमितिश्रुतित्वेनेत्यस्यविशेषणं ४

अभोजनंभोजनत्वेनभयानंपेयत्वेनेतिलौकिकेणापिक्रिया १

सुखदुःखेच्छाद्वेषादिकंतानप्रामाण्यंचसाक्षिप्रत्यक्षेतत्सत्यक्षंसत्यमेवसदाप रोक्षितत्वोत्। सा ... कामात्रोच्छेदतथाचत्वदुक्तावाधशंकापिनस्यात् १

कत्वे नगृह्णातीतिशंकयातत्वत्तानायवेदांतश्रवणादिस्वक्रियाविरोधाच्च शंकाग्राहिसाक्षिप्रत्यक्षमपिश्रशंकायेवशंकोत्वेन

गृह्णातीतिशंकयास्वव्याघाताच्च।नापिशब्दान्यजन्यसाक्षात्कारेतच्छंकादशमस्त्वमसीतिशब्दाभासजन्यसाक्षात्कारेपिवाधदर्श

नेनविशेषहेत्वभावात्।विष्णुान्यप्रत्यक्षस्यैवतच्छंकेतिस्ववचत्वाच्च।अद्वैतश्रुत्यनुमानादिग्राहिप्रत्यक्षमपितात्विकंव्यावहारि

कंवा।अनेकमेवसद्वितीयमितिश्रुतिमेवंव्यावहारिकेणप्रातिभासिकेनवाएकमेवाद्वितीयमितिश्रुतित्वेनगृह्णातीत्यादि

शंकयामिथ्यात्वश्रुत्यादेरेवासिध्यापत्तेश्चचरन्याद्वैततत्वमितिचश्रुतेरभावग्राहिप्रत्यक्षमपितात्विकंव्यावहारिकंवा।चातस्यांश्रु

तौसत्यामेवव्यावहारिकंप्रातीतिकंवातदभावंगृह्णातीतिशंकयाश्रुत्याद्वैतादिसिध्यापातात्।नचांत्याद्वैतश्रुतिविरोधाद्रुक्तशं

कानुदयः।तस्याएवसंदिह्यमानत्वात्।नचतत्वतोद्वैतश्रुत्याव्यावहारदशायांअद्वैतश्रुतित्वेनगृहीतयामिथ्यात्वसिद्धि

।।वह्नित्वेनतातातत्वगुंजापुंजाद्याहापत्तेः।।भेदश्रुतित्वेनपूर्वपक्षिणाज्ञातेनाद्वैतवाक्येनद्वैतसिध्यायाताच्च।नचाद्वैतश्रुतितत्प्रा

माण्यादेरन्यत्रादृष्टतात्विकसत्वविरोधीतत्वावेदकेनेववाधःशंक्यः।नतुस्वप्नादौदृष्टःव्यावहारिकसत्वविरोधीअतत्वा

वेदकेनवाधइतिराज्ञाज्ञाप्तिः।अप्रातिभासिकत्वधीस्तुतात्विकत्वधीरिवस्रक्षा।नचैवंब्रह्मतत्वतानात्रचिचित्रश्रुतिविरो

धः।अत्राप्यनिवृत्तिश्रुतिरेवनिवृत्तिश्रुतितयागृहीतेतिशंकोदयात्।किंचापरीक्षितेरूप्यादिप्रत्यक्षेदोषवाधयोर्दर्शनेन

अन्यत्रादृष्टत्वात्विकसत्वविरोधीतत्वावेदकेनैवाद्वैतश्रुतितत्प्रामाण्यादेर्वाधःशंक्योनतुस्वप्नादौदृष्टःव्यावहारिकसत्वविरोधीअतत्वावेदकेनजागरादिज्ञानेनयोवाधस्तोद्वैतश्रुतितत्प्रा

यथाप्रपंचेस्मन्मतसिद्धपारमार्थिकाधीत्वदुक्तमिथ्यात्वशंकाविराधिनीनतथात्वदुक्तअप्रातीसि माण्यादेःशंक्यइत्यन्वयः ६

कत्वधीअद्वैतश्रुतौस्मदुक्तप्रत्यक्षवाधशंकाविरोधिनीमा ...

श्रुक्तिरूप्यादिप्रत्यक्षेप्व ३

स्वप्नेष्वन्याद्वैतश्रु धिकाश्रुतिदृष्टाजा गरेत्तुएताद्व श्रुतिर्नास्तीतिअ भावप्रसंगः ५

वह्निरनुमः कृतकत्वात्तनवद्गुर्सेव्युदमक्षमसीलुपदेशएवंप्रयोवादर्शनेन। उपक्रमोपसंहारादयश्चनेकमेवएकरूप्येण द्वैतीत्येवंप
विभ्रमानदृष्टेसनघटइतिप्रमोत्तरेयत्रदृष्टोनास्तीतिभ्रमस्तनेनभ्रमेणाबाधिता स्वाप्नीश्रुतिविभक्तत्वाद्वैतश्रुतिस्तुनतथेतितस्वप्नवत्परदैविभ्रमेणामत्यत्व
पिप्रमायथायथार्थएवंनत्यदावाघनोबिन्द्वलिंगाद्याभासोपियथार्थएवास्तु २ दैतुनतथेतिकथस्वप्नदृष्टंतेनजातत्त्वदेवबाधः ८

न्या० या० परीक्षिते जगत्प्रत्यक्षेपि तदाशंकायां लिंगशब्दाभासयोस्तद्दर्शनेनाद्वैतलिंगशब्दयोरपि तच्छंका। बाधिते तल्लिंगाद्याभासेपि भ्रम
२३ बाधितप्रमाणदृष्टं विना बाधशंका च स्यादिति प्रमाणानां तदाभासव्यवस्थानं स्यान्नातद्वृत्तेः। निर्दोषानुमायाः सदोषत्वे सदोषानुमा
अद्वैतसिद्धिसं या निर्दोषत्वमित्यव्यवस्थेति। श्रुतिर्नित्यत्वान्निर्दोषेति चेन्नात्वन्मते श्रुतिनित्यतायाः प्राक्कल्पस्थितिमात्ररूपत्वेनाकाशादि
३ बोध वत्प्रतिकल्पमुत्पत्तेः। तस्याः प्रमाकरणत्वविभ्रमे द्वैततत्त्ववद्ब्रह्ममीमांसायां प्रत्यधिकरणं पूर्वपक्षस्याभिमतार्थः सत्त्ववत्तवाद्वैतेता
त्पर्यधीभ्रम इति शंकया तदुक्त्याद्वैततद्धियः प्रमात्वासिद्धेश्च। उपक्रमोपसंहाराद्येकरूप्यग्राहिप्रत्यक्षेपुंक्त्यायेन शंको
दयेन तदैकरूप्यासिद्धेश्च। किंचाप्रत्यक्षे रूपदोषाणामभावो न विनिश्चितः अन्यस्य कल्पनानिष्ट्वे वेदेपि न निवार्यते। स्वाप्र
प्रत्यक्षेपि तु दाहराद्यभावनिश्चयोस्तीति चेन्नानास्त्वप्रेक्ष्यमेवतत्त्वमिति वेदेपि तदाद्यंत्याद्यभावनिश्चयस्य सत्त्वान्नास्वप्र
वैषम्यानुभवस्तु भयत्रसमः। किंच न तावत्साक्षिणा बाधशंका तस्य नित्यानुभवतया वेदद्वतात्पर्यभ्रान्तेरप्यथोगेन
वेदादप्यनाशंकितदोषत्वात्। प्रमाणाजन्यत्वमात्रेणानदप्रमाणे गुणाजन्यत्वमात्रेण वेदस्याप्यप्रामाण्यापातात्
नापि बाधप्रत्यक्षेण तत्रापि निःशंकसाक्षिग्राह्यस्य खवादिपर्यंतपरीक्षयातन्निराससमाना। उक्तं हि। न परीक्षानवस्था स्यात्साक्षि राम
सिद्धे तत्संशयादिति। न हि बाधः क्वचिद्दृष्टः खाद्यनुभवस्यापि तीति च न नु स्वाप्रतनप्रत्यक्षे स्वप्नावगाहयानतदुक्तस्य स्वप्र २३

साक्षिणः प्रमाणज्येष्ठत्वात्तत्र परीक्षैव न यदि च साक्षिण्यपि परीक्षापेक्षा तर्हि परीक्षाया
अप्यनापरीक्षातेनाप्यन्येत्यवस्था स्यात् २

तापरीक्षास्तीति चेन्नानस्वाप्नस्य शून्यमेव तत्त्वमिति वेदस्यापौरुषेयत्वज्ञानं षड्विधतात्पर्यलिंगज्ञानानुग्राहकात तर्काच्चसं
धानब्रह्माद्वैतश्रुतिप्रतियोगिकप्राबल्यनिर्णयस्वाप्रभृत्यसाक्षात्कारतत्तुल्यशून्यभावापत्तिरूपमोक्षपर्यंतापरीक्षास्तीति
फलपर्यंताद्वैतश्रुतावपि अनाश्वासापातात्। स्वाप्नवैषम्यात्तु भवेनाश्वासस्तद्भयत्रसमम् इत्युक्तं। अन्यथापरस्यापि प्रा
तिभासिकवैलक्षण्यं न सिध्येत्। एवं च स्वाप्नाद्विशेषस्यासिद्धौ प्रपंचस्याद्वयश्रुतिः स्यात्तेन सह स्वाप्नासिद्धौ शंकास
त्वे तु तः नहि प्रत्यक्षशब्दत्वकृतं वैषम्यमीक्ष्यते बाधाबाधकृतस्त्वेव विशेषः संप्रदृश्यते तस्मात्त्वयाप्यौत्सर्गिकस्य प्रामा
ण्यस्य वक्तव्यत्वबाधकदर्शनेनैकापवाद्यत्वेन समप्रमरसशंकातुल्येन शंकामात्रेणानपवादान। स्वव्याघातादिना शंकानुदयाच्च श्रु
तेः प्रामाण्यनिश्चय इति वाच्यं उक्तं हि खंडने। अन्येतासत्यपि ज्ञानमर्थे शंकां करोति हि। अबाधात्तु प्रमामत्र स्वतः प्रामाण्यनिश्च
लामिति। तत्प्रत्यक्षेपि तुल्यं। उक्तं हि सुरेश्वरेणापि। अतो वबोधकत्वे नदुष्टकारणावर्जनात्। अबाधाच्च प्रमाणत्वं वस्तुत्यक्षा
दिवद्भवतेरिति। तस्मान्न। अहं तु कार्यशंकेव स्वक्रियादिविरोधतः। भाविबाधकशंका न युक्ताध्यक्षे श्रुताविव उक्तं हि उदयनेनत
देवाशंक्यते यस्मिन्नाशंकमाने स्वक्रियाव्याघातो न भवतीति। उक्तं च वार्त्तिके बौद्धं प्रति। द्रहजन्मनि केषां चित्रता वडुपलभ्यते।
वोपपि च क्षागतानां तु नविप्रः किं भविष्यतीति। नहि संभवति शब्दानुमानाभासयोरप्यादिधी प्रामाण्यग्राहि प्रत्यक्षस्य च बाधं पक्षा
र्थत्वस्य च मिथ्यात्वव्यभिचारे स्वेरिणापावानियमं पश्यत्र विपरीक्षितत्वाद्वेदांतनदनुकूलात्तु मानयोर्वेदांतधी प्रामाण्येपि

...मार्थवृक्ते सदपदार्थभोजनस्थानियमेमनोपर पूर्वोक्तलौकिकक्रियाविरोधोपि ४
कारणं विनैव कार्योत्पत्तेः ... शून्यत्वादिकं एवम ... ज्ञापि उदहृत लातितमोक्षादि ... मिथ्यापदार्थत्वादित्युक्ते आत्मनिष्ठामिवा
बोधरूपमितिस्यात् ४ ... केपनास्ति ज्ञाने जाते किं भविष्यतीति न ज्ञायते १ रिमतं मिथ्यापदार्थ ...
रेखाचक्रानामकपतेः १

शंकाविषयिकाः। ... येव शंकामात्रे ... दात ब्रह्मैव ... मात्र ६
बाधाराप्रभंजनय ... तीतिशेषः ७
शाश्वतं ... त्येव ७
पूर्वोक्तेन्द्र
साक्षिपायस्य

ज्ञानानंदानुभवैकस्वरूप आत्मासीत्यत्र किं मानमित्युक्ते सुषुप्तिः प्रमाणाधिक्ये यतेश्चेश्यवप्रत्यक्षमस्त्वेऽप्रामाण्यस्वीकारे सौषुप्तिकप्रत्यक्षे त्वपि स्वप्रमा
णमेवातः सत्येश्वदृष्टांते न कथमात्मनः ज्ञानानंदानुभवत्वसिद्धिः ८ एकस्यैवप्रत्यक्षस्य दृष्टस्य एकत्र तत्त्वावेदकत्वमपरत्र चातत्त्वावेदकत्वमर्थोऽत्र न प्रामाण्यं प्रमाणः १०
अद्वैतप्रत्यक्षस्य जगत्प्रत्यक्षस्य परीक्षितस्यैवोपि [illegible] प्रत्यक्षाद्या आभासदृष्टांतेन बाधं वदसि न त्वद्वैते अत्र कोरिति न विद्मः। सर्वस्य व्यवहारस्य
परीक्षावसानत्वं परीक्षायां सत्यां सर्वोपि व्यवहारः प्रवर्तत इत्यर्थः। अग्नीषोमीयविषये न हिंस्यादित्यस्य सर्वेषां दृष्टांते तेन न हिंस्यादित्यस्य हिंसामात्रे बाधसंकास्त्व २

न्याया० प्रत्यक्षस्य बाधं दृश्यत्वस्य च मिथ्यात्वाव्यभिचारं स्वमातृत्व नियमं निश्चिनोति जगत्प्रत्यक्षस्य तु परीक्षितस्याप्यपरीक्षितत्वस्या
दिप्रत्यक्षदृष्टांतमात्रेणाबाधं न निश्चिनोतीति। परीक्षितप्रत्यक्षेपि अनाश्वासे हि न कापि व्यवस्था सिध्येत्। न तर्हेवमानत्वान् सर्वस्य
न हि श्रुतेनुमितेवार्थे दृष्टेरेवाश्वासः। किं चैवं न हिंस्यादित्यस्याग्नीषोमीये व्यभिचारदर्शनेनान्यत्रापि तदाशंकेत तु त्सर्गापः
वादन्यायोपन्यस्येत उक्तं हि उत्सर्गतोपि यत्रापवादविवर्जितः। व्यभिचारापवादेन मानमेव भविष्यतीति। एवं चाबाधभावो
त्र निर्णीतः शशशृंगाद्यभाववत्। अन्यथा शशशृंगादिरपि शंकेत बाधवत्। तस्मात्प्रामाण्यस्योत्सर्गतो वस्ततस्त्वादिह चोत्स
र्गस्वतस्त्वापवादस्य दोषस्य तत्परिस्वतस्त्वापवादस्य च बाधकस्यादर्शनान्निर्मूलशंकायाश्च स्वक्रियाविरोधेनानुत्थानात्त
त्त्वं प्रत्यक्षप्रामाण्यं किं च नेदं रूप्यमिति प्रत्यक्षप्रामाण्यमावश्यकं अन्यथेदं रूप्यमित्यस्याप्रामाण्यं न स्यादिति वृद्धिमिश्रताः
मूलहान्यापत्तेः। तथा च तत्तुल्ययोगक्षेमं स न्यायेऽदर्यादि प्रत्यक्षं कथं न प्रमाणं अविवादसौषुप्तिकानंदानुभवस्याप्रामा
ण्ये कथमात्मन आनंदरूपतातात्त्विकी। आनंदश्रुतेरनुभूततातात्त्विकानंदानुवादित्वोपपत्तेः। किं चाश्रुतिः प्रत्यक्षमित्या
दिश्रुत्या प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागममिति मनुस्मृत्या च सिद्धं तत्प्रामाण्यं न च सहकृत प्रत्युक्तस्य प्रमाणशब्दस्या
तो तत्त्वावेदकत्वमर्थः। प्रत्यक्षेत्वतत्त्वावेदकत्वमिति चेन्न॥ ॥प्रत्यक्षस्याभाविबाधकशंकाभंगः॥ ॥नापि प्रत्यक्षं का
लत्रयाबाध्यत्वग्राहकमिति द्वितीयः। तद्धि न कालत्रयेपि सत्त्वं। मन्मते व्यवहितत्वे प्रपंचे तदभावात्। किं तु कालत्रयवर्तिपदस

२४

प्रत्यक्षस्य दृष्टांतेन नप्रत्यक्षस्य [illegible] मुक्ते ३

तन्मतेपि कस्यचित्तत्साक्षस्य प्रामाण्यमावश्यकमत्याह ७

मिथ्यात्वरूपामूलहानिः ५ नेदमिति तुल्ययोगक्षेमं ५

प्रामाण्यो [illegible] यतो उत्सर्गस्वापवादो दोषो ऽन्यत्र दर्शनेनाप्रामाण्यप्रसंगे उत्सर्गस्वतः प्रामाण्यवादे दोषेपि सोऽन्यत्र दृष्टो नास्ति ६

राम
२४

कालत्रयसत्त्वरूपाऽबाध्यत्वाऽभावात् २

योऽहि मिश्रतो नेदमित्यस्याप्रामाण्यं वदतो रूप्यसत्यत्वेऽजीवीयं [illegible] नेदमिति तुल्ययोगक्षेमं। प्रत्यक्षमत्रस्याप्रामाण्ये सौषुप्तप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यं [illegible] यज्ज्ञानं प्रमाणं तद्विषयोपि स्वविषय इत्यर्थः ३

अपवादेन व्यभिचारि अपवादश्च [illegible] सामान्यमेव प्रमाणमित्यन्वयः ६

वर्तनकालाघवच्छेदेनेजिउदामानत्तयात्वविषयस्यसत्त्वग्राहित्वं। यथा सन्घटइति। सर्वकालादिसंबंधित्वेनेतिइदानींसन इति वा सन्घटोभूत् न्नित्वघटोभविष
नीतिं स्वविषयस्यसत्त्वग्राहित्वं एतद्वितयं यत्रास्ति तत्र विषयस्यबाधोनप्रवृत्तिर्लिङ्गमिति यमी चूर्कितु तत्र स्यप्रामाण्यं तत्रैव विषयस्यानाघदुचि नियमो वेदजे ज्ञाने तु अपात्वम स्येव २
वेदस्यप्रामाण्यात्तज्जन्यज्ञानमपिप्रामाण्यमतो ज्ञानविषयस्याबाध्यत्वं २ सनवच्छिरनुष्टइति वा सन्नच्छिरनुतम सदैवास्तिइत्यादिरूपम्॥

जमतत्वस्पेष

त्वं तदभावः सवकदावित्संत्वेगृहीते गृहीत एवेति प्रतिपत्त्रोपाधौ सत्वग्राहिणा प्रत्यक्षेण तदुपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियो
गीत्वरूपमिथ्यात्वातावसिद्धिः। स्वकाले त्वस्ति तो गृहू न साक्षात्कारस्त्रिकालगं प्रतिषेधं निरुंधानो गृह्णात्येवात्यबाध
ता। वेदे विहितविषयस्याबाध्यत्वेता नैप्रामाण्यमेवतंत्रेन तु शरृत्वेवावर्त्तमानकालाघनवच्छेदेन स्वविषयसत्त्वग्राहित्वं
सर्वकालादिसंबंधित्वेन स्वविषयसत्वग्राहित्वं वाभाविबाधाभावग्राहित्वं वा तंत्रं। उक्तप्रकारद्वयपुरस्कारेणाप्रवाक्यवि
षयस्यात्यंताबाध्यत्वापातान्। तत्रैतत्त्वावेदनरूपप्रामाण्यमोत्तज्ज्ञानस्यैवास्तत्तज्ज्ञानग्राहिणा साक्षिणा गृह्यते। प्रामाण्य
स्य स्वतस्त्वेन। न च रूप्यादिज्ञानेष्विव बाधो वा दोषो वा निश्चितः येन तदपोद्येत तदुक्तं। यदि स्वतस्तत्वं प्रामाण्ये विप्लुसत्ता
कथं न ते। प्रामाण्यस्य च मर्यादा कालतो व्याहता भवेदिति। इयं स्तमेदः। तत्सत्यविन्त्यादिश्रुत्या ब्रह्मणो वर्त्तमानकाला
घनवच्छेदेन सत्त्वा गृहीतेति तत्र सा तदनवच्छिन्ना प्रत्यक्षेण तु घटादेस्तदवच्छिन्ना सा गृहीतेति तत्र सा तदवच्छिन्नेति।
पदेशकालप्रकाराघवच्छेदेन तु यस्य येन सत्त्वा गृहीता तदवच्छेदेन तस्याबाध्यत्वं प्रामाण्यप्रयुक्तमुभयसाधारणमिति
। प्रमाणेन प्रत्यक्षेणानित्यत्वाघसिद्धाववियोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिरूपास्यतीति कोबाध्यत्वसिध्यत्वेवाकालान्तरादिष्व
मविहि बाधकं किंपत्कालाघवच्छेदेनानेन स्वार्थो गृहीतस्तदवच्छेदे नैव तं त्रिषेधति अन्यावच्छेदे नवा। आघेकघमस्यप्रामा
ण्यं। अंत्येत्वनित्यत्वादिकमेव स्यानानन्तु मिथ्यात्वं। किंचानागतकालग्राहिसाक्षी स्वविषयस्यगगनादेः साक्षात्स्वविषयस्य

७२
व्यवहारकालेऽप्रा
प्यप्रामाण्यं प्रत्यक्षादेर्मा
ग्नित्तिमयोदाकं
थं व्यवहारकालेपि प्र
प्रमाणाभेवानस्तुति
किंस्यादुक्तेकालेसं
वेत्स्वेऽ१

कालानवच्छिन्ना
नित्येस्य च्छिः यथाउ
देशेऽस्मिन्काले
सन्घटइतिस्मी
नाथंनदितावा
देशेऽस्मिन्काले
ऽवाध्यत्वरूपप्रा
माण्यमित्यवसाय
इति मेवतन्प्रामाण्यं
प्रत्यक्षश्रुतिउभ
यसाधारणं६
त्रैकालिकबाधा
भावत्वं१

वर्तमानादिकालावच्छेदगगनादिस्वसाक्षिप्रत्यक्षं१

निषेधप्रत्यादिनाप्रत्यक्षस्यबाध्यास्थितएवविरोधः॥१॥ एतत्कालावच्छिन्नस्या
नित्यस्वजगतः कालान्तरेनाश [illegible] प्रतीतः॥१

किंतु स्वतानप्रामाण्यस्य हिरोत्र हि विषमा। सा

भ्रमासाधारणत्वात्त्रिकालत्वतिवेशं प्रत्यक्षस्य वर्तमानत्वमादित्वं देतत्रिकालभ्रमरूपं
भावेनमिथ्यात्वग्रहणभावप्रमास्के २ रूप्यमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे रूप्यसत्तं ५
रूप्यमिथ्यात्वस्य सत्त्वाबाधाभावेपिकालांतरेरामुत्वात्मविषयतीति तद्वत्तत्र ५
विषमावेव्यत्वेनैव प्रामाण्यं १

न्या॰पा॰ घटादेरपि निर्दोषतद्धीप्रमाणापग्रहणाद्बाधाभावं गृहीत्वेव नहि विषयाबाधमनंतर्भाव्य प्रामाण्यग्रहणं नाम। प्रकृते च
२५ परेणैव प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वात्। अन्यथा रूप्यादेः प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वं प्रत्यक्षेण सा
ता। किं च प्रातिभासिकवैधर्म्यं तत्त्वं येन प्रसिध्यति। यद्यदेः पारमार्थ्यत्वं मम तेनैव सत्स्यति। अस्ति हि त्वन्मते वियदादेर्व्यावहारिकस
त्त्वापत्तत्तानेन रूप्यादिधीतो विशेषः। तथा च तेनैव विशेषेण तात्त्विकत्वसिद्धिः। किं च यद्यपि सिद्धं विश्वस्य सत्यत्वं नैव तात्त्विकं तत्त्वा
त्तसिद्धं रूप्यादिमिथ्यात्वे तात्त्विकं केयं। नहि घटः सन्न रूप्यं मिथ्येति प्रत्यक्षयोर्मात्रयापि विशेषो नुभूयते। रूप्यमिथ्यात्वस्य कालांतर
बाध्यत्वे च रूप्यं तात्त्विकं स्यात्। किं च पारमार्थिकसत्यत्वं न चेत्प्रत्यक्षगोचरः। तन्निषेधश्रुतीनां स्यादप्रसक्तनिषेधता। किं च अत
त्त्वैतात्त्विकत्वेन प्रपंचे ज्ञानाद्व ७ भासयेन। अ ८ श्रुंयर ९ दितत ८ दात ९ स्यात्त्वावेर १० कताकथं ११ नहि व्यावहारिकं तद्घत्वे न गृहृद
तत्वावेदकं भवति। किंतु पारमार्थिकत्वेन। अनुभूयते च जगति लौकिकानां परमार्थत्वधीः। तस्मात्प्रत्यक्षस्य प्रतिपन्नोपाधौ त्रैका
लिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वाभावग्राहित्वामहद्बाधितार्थरूपत्वादयः॥ ६ ॥ प्रत्यक्षस्य पारमार्थिकसत्त्वग्राहित्वं॥ ६॥
अनुमानबाधितत्वाच्च। तथा हि विप्रतिपन्नं प्रमाणं नवावेदांततात्पर्यप्रमाज्ञन्यतानाने न्ये वा मोक्षहेतुज्ञानान्येन वा अबाध्यत्वे सत्यसत्त्वा कासिन्सति
नधिकरण [illegible] त्वे सति ब्रह्मान्यत्वात्। विमतं वा सद्वापर राष इतिज्ञयं॰ वेशपत्रक
मार्थसद्वा प्रातिभासिकत्वानधिकरणत्वे सत्यसत्त्वानधिकरणत्वात्। अनिषेध्यत्वेन प्रमां प्रतिसाक्षाद्धि विषयत्वात्। अनिषेध्यत्वेन स्वरूप २५

अनुमानादियुक्तिपुष्पादिकमुद्दिश्य प्रयोगदेहल्या व्यावहारिके पारमार्थिकत्वेन गृहीत्वा तत्त्वावेदकं भवति ५
अनुमयास्वरूपयुक्तिपुष्पादिकस्यातिस्यात ५
गतेदांतादिभ्रवणादेवनाराधनादिर्निस्यात ५

एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गोऽशोधितत्वंतथाचान्योन्याश्रयत्वान्नतात्पर्यज्ञानंहेतुः ४ ब्रह्मवृत्तिव्याप्यमेवनास्तिचेत्तद्विषयकप्रमानास्तितथाचब्रह्मप्रमाबाध्यंनभवतितत्संस्कारस्तुशुक्तिरूपस्य
बाधकाभिमतंनेदंरजतमितिज्ञानंतेनाबाध्यःकाचकामलादिचाकचिक्यादिदोषजन्येऽन्यज्ञानंइदंरूप्यमितितद्विषयंशुक्तिरूप्यं ५ जगत्तिजगद्बाधकाभिमतंब्रह्मज्ञानंतेनाविद्यारूपदोषा
दोषोनकिंतुबाध्योवातेनताद्रूप्यज्ञानविषयत्वंजगतः ५ शुक्तिरूप्यस्यबाधकाभिमतंनेदंरजतमितिज्ञानंसएवअबाध्यबाधकंतद्विषयंशुक्तिरूप्यंजगत्तथा॥स्वबाधकाभिमतब्रह्म
ज्ञानंअबाध्यबाधरूपंनभवति ५ शुक्तिरूप्यतुल्यसमानाधिकरणपुरुषभाविकर्मप्रागभावसत्त्वेजातेनेदंरजतमितिज्ञानेनतत्कालिकेनबाध्यं।जगत्ब्रह्मसाक्षात्कारवतिपुरुषे
केकर्मणामप्रागभावात्केर्मप्रागभावरहितेज्ञानब्रह्मज्ञानेनबाध्यं।नतुज्ञानेसमानाधिकरणकर्मप्रागभावसमानकालीनज्ञानसमानाधिकरणयःकर्मप्रागभावस्तत्समानकालीनज्ञानेनाबाध्यत्वेसतिद
तिसाक्षात्वादपरोक्षत्वान्नासप्रकारकाबाध्यार्थक्रियाकारित्वान्नारोपितमिथ्यात्वकत्वात्।कल्पकरहितत्वाद्ब्रह्मवत्।प्रातिभा
सिकस्यबाधकंहित्वानैवब्रह्मप्रमाण्यत्वेदांततात्पर्यप्रमाजन्यत्वानान्यत्रमोक्षहेतुज्ञानान्यवृत्तितत्त्वापन्नत्वापत्तेःसतीत्यंतेनैवक
ल्पिकमाद्यंविशेषणत्रयं।तत्रापिब्रह्मवृत्तिव्याप्यमितिमतेनाद्यंविशेषणं।वृत्तिव्याप्यमपीनेतिमतेनतुद्वितीयंचतृतीयं।तत्रापि
शौक्तंप्रमोपतितात्पर्यप्रमाहेतुरितिमतेनद्वितीयं।अन्योन्याश्रयात्रहेतुरितिमतेनचतृतीयं।यद्वातद्विशेषणंछान्नेत्वबाधका
भिमताबाध्यदोषजन्यज्ञानाविषयत्वेसतीति।स्वबाधकाभिमताबाध्यबाधाविषयत्वेसतीतिवासमानाधिकरणकर्मप्रा
गभावसमानकालीनज्ञानेनाबाध्यत्वेसतीतिवाविशेषणंदेयं।प्रातिभासिकविषयज्ञानहेतुदोषः।तद्बाधकज्ञानप्रातिभासिकबा
धकबाध्यो।तथाचरमसाक्षात्कारानंतरंसमानाधिकरणकर्मांतरानुदयवत्शुक्तिसाक्षात्कारानंतरंतदनुदयाभावात्।प्रा
तिभासिकेसमानाधिकरणकर्मप्रागभावसमानकालीनज्ञानबाध्यमितितद्व्यवच्छेदः।व्यावहारिकसत्त्वंसत्त्वेनव्यवहारमा
त्रमितिमतानुसारेणाद्यंसाध्यं।अर्थगतेमाथिकंसत्त्वमितिमतानुसारेणद्वितीयं।नचवादिनःपारमार्थिवात्त्वविशेषणंव्यर्थं
व्यावर्त्यप्रसिद्धेरितिवाच्यं।सत्त्वेनधीमात्रत्वस्यापारमार्थसत्त्वस्यमन्मतेविसत्त्वात्।अनिर्वाच्यत्वस्यतुसदसत्त्वानधिकरणत्वे
सतीतिविशेषणव्यावर्त्यस्यसदसत्त्वस्यैवपरप्रसिद्धत्वमात्रेणव्यावर्त्यत्वोपपत्तेश्च।परार्थानुमानेपरंप्रतिसिद्धसाधनोद्धारस्या
विमतत्रयोजनाद्वाजन्यकृत्यजन्यानीत्यत्रमीमांसकंप्रतिजन्यत्वस्यैवेहापिमांप्रतिपरमार्थत्वस्यप्रमेयत्वादिवदुपरंजकत्वेनवि
शेषंकुरादौतिजन्यकृत्यजन्यानिअत्रयद्यपिजन्येतिविशेषणंमीमांसकंप्रतिव्यर्थंतथापिनेईश्वरस्याभावेनईश्वरकृतिरपिनास्तीति।नैयायिकमतेईश्वरकृतिरजन्याजीवकृतिस्तुजन्ये
तिकृति हृदयस्यापिसत्वेनतन्मतेसार्थकं।अजन्यकृतिजन्यानिभवंतीवत्तद्वत्सिद्धांतेसमेकत्वेनपरमार्थत्वस्यव्यर्थत्वेपिवादिमतेसत्त्वात्रयस्यसत्त्वेनतन्मतेसार्थकं।यथाप्रमेयो ३२
घटअत्रयद्यपिप्रमेयत्वंसर्वगतत्वेनव्यावर्तकंनतथापिउपरंजकविशेषणंप्रत्येवतहृदयापुपरंजकत्वं १ यद्यपिसदसत्वेएकंप्रसिद्धंनास्तितथापिशंकामात्रेणनिषेधवत्
सत्त्वांतरपक्षेप्रमात्रेणनिषेधः

रूपप्रमाभिमिति =
तात्पर्यप्रमायाः ज्ञानं
मबाधिकत्वात् लोके
पिशाचबोधेतदभावेच
तात्पर्यप्रमायारेवमुक्त
ज्ञानमतेजगतिव्यापि
५ कमपिसत्वंनास्ति
तन्मते ४ व्याव
हारिकंसत्वंचास्ति
जगतितन्मते ४

जगत्सत्त्ववादिनां
एकमेवसत्वमिति
गीकारात्व्यादर्शं
सत्वांतरंन २

सतिइतिपदमंते
धस्तादेति २

गात्पर्यज्ञानेसति
भावेबोधो भवति
शाब्दबोधेप्रति
मिथ्यैतौनं ४

पदे हेत्वभावेऽसिद्धिः। मीमांसकमते प्रथमादित्यं कुरादिकं कर्त्तृजन्यं शरीराजन्यत्वादत्र अजन्यत्वादित्युक्ते जन्यत्वं पक्षे नास्तीति असिद्धिवारकं शरीरेति न विशेष
णं तद्वदुक्तहेत्वादि [illegible] त्या यावद्गृहीतायां असत्त्वेऽनधिकरणत्वे ऽनधिकरणत्वं अनुल्लिरूपेणापि असिद्धिनवेति संदिग्धानैकान्त्यं। च सत्तेजसे रूपादिपंचसु रूपस्य
ग्राहकत्वात्। रूपस्येव ग्राहकत्वादित्युक्ते रूपस्येव ग्राहकत्वं च दृष्टे नास्ति रूपत्वरूपाऽभावादीनां ग्राहकत्वात्तथापि ग्राहकत्वमपि नास्ति दीपे रूपस्येव ग्राहके
त त्वेन किंतु द्रव्यादेरपि ... पंचसु मध्ये इति विशेषणं व्याप्तिग्राहकमेव असत्त्वानधिकरणत्वे सुति अनैकरणत्वं ज्ञानितानासिद्ध्यादेर धिकरणत्वात

न्या० प० शेषणत्वोपपत्तेश्च। अन्यथा प्रपंचः परमार्थसद्विविक्त इति त्वदीयप्रयोगेऽपि परमार्थत्वविशेषणं मा प्रति व्यर्थं स्यात्। न चाद्यहेतौ
वादिनं प्रति प्रातिभासिकत्वाऽप्रसिद्ध्या तदनधिकरणत्वाप्रसिद्धिः। मतद्वयेऽप्यप्रामाणिकस्यापि निषेधप्रतियोगित्वात्। आरो
२६ पितत्वेनोभयसंमतत्वरूपस्य वा प्रतिभासमात्रशरीरत्वरूपस्य वा तस्य प्रसिद्धेश्च। अन्यथा त्वन्मतेऽपि मिथ्यात्वानुमाने प्रातिभा
सिकान्यस्यैव पक्षीकर्त्तव्यत्वाद्दोषसाम्यात्। न चाद्यहेतौ प्रातिभासिकत्वविशेषणस्यासिद्धिवारकत्वं दोषः। शरीराजन्यत्वात् आत्मन
न्यासदृशांशासांशादिकत्वान्न विमतं सोरतविशेषवद्धूमरहितं चेदनुपलब्धववह्निरहितत्वात् संविमतं निर्धूममाद्यैधनप्रभववह्नि
रहितत्वादित्यादावसिद्धिवारकविशेषणस्यापि स्वीकारात्। किंचानधिकरणत्वस्य दृष्टान्तेऽप्यभावेन प्रातिभासिकत्वस्य च स्तु
स्तेन सत्त्वानुमाने रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव व्याप्तिग्रहोपयिकत्वात्। व्यभिचारवारकेऽपि तद्दोषपयिकत्वस्यैव तत्र त्वात्र दोषः। किं
विदनधिकरणत्वस्य प्रातीतिकेऽपि सत्त्वात् व्यभिचारवारकमेवेदं विशेषणमिति केचित्। न च व्यावहारिकसत्त्वेनाप्याद्यहे
तोरनुपपत्तिः प्रयोजकता। ब्रह्मणः प्रातिभासिकव्यावृत्तिरूपहेतुः प्रतिव्यावर्त्तकतया प्रयोजकत्वेन ब्रह्म परमार्थसत्त्वत्वा
गस्य विश्वमिथ्यात्वसिद्धिं विना ऽयोगेनान्योन्याश्रयात्। अन्यथातिप्रसंगात्। नवब्रह्मणि ज्ञानत्वानंदत्वादिरूपब्रह्मत्वमेवत्त
त्प्रयोजकं। [illegible] पृथिवीव्यावृत्तिप्रतिपृथिवीत्वस्येवासद्व्यावृत्तिप्रतितद्विरुद्धसत्त्वस्येव प्रयोजकत्वे न क्लृप्तत्वात्। अ
न्यथासत्त्वे तां नादिवासेत्तानपदे नैवानतव्यावृत्तिसिद्धौ सत्त्वपदवैयर्थ्यं स्यात्। प्रपंच च असत्त्वानीति कव्यावृत्तौ सत्त्वामपि ब्रह्म
एवं ब्रह्मणि मिथ्यात्वानधिकरणत्वे सति अनधिविशेषणं व्याप्तिग्राहकमपि दृ करणे नास्ति अज्ञानाद्यधिकरणत्वात् तत्र नः प्रातिभासिके ऽपि [illegible]
साध्यसत्त्वे हेतौ प्रयोजकं इति नियमः। श्रुतेः पारमार्थिकत्वादेव प्रातिभासिकान्। व्यभिचारवारकमपि विशेषणं व्यभिचारवारणद्वारा व्याप्तिग्राहद्वारा व्याप्त्यानुपयुक्तं ६
धिकरणेति हेतुर्ब्रह्मणि अस्थितः जगत्येतद्धेतुः सत्त्वेऽपि चेत्पारमार्थिकसत्त्वं नापि ... तर्हि पूर्वनियमत्यागे जाते दृष्टान्ते महानसनियमस्यासत्त्वेऽपि प्रवृत्तेऽपि प्रातिभासिक एवा
भिः सिद्धेदेव मनुमानमा...

सिद्धांते प्रातिभासिकः पदार्थ एव नास्ति ... शुक्तिरूप्यादिकं तु सदेव २ वह्निरहितत्वमुभयत्र पक्षे नास्तीति ... भवाद्यैधनप्र भवविशेषणे असिद्धिवारकः ६ हेतु सत्त्वे साध्याभावे तेषु प्रयोजकत्वे ...

राम
२६

कल्पितज्ञानवि
कल्पेत्वरूपमिथ्या
त्वस्य अत्यंतप्रति
संभवे न मिथ्यात्वं
सत्त्वाभावः स च अ
सत्त्वरूपप्रसक्ति
कल्पितेन किंत
सत्त्वरूप ४

हेतुरस्तु सा[...]ध्ये मास्त्विति विपक्षे बाधकाभावात् साध्यं विना हेतोरसिद्धिः २ अबाधितार्थकत्वेन प्रामाण्यमिति नियमात् रमाद्यभिमते तेन विकल्पदिकप्रामाण्याभावोऽजगति प्रतिबन्धकत्वादिव
सपक्षेऽसत्त्वे बाधोपेंद्रजालिकाद्यर्थक्रियाकारित्वेपि पारमार्थिकसत्त्वं नास्ति ५ न च सपक्षे ब्रह्मणि हेत्वभावात् पक्षव्यावृत्तेः साधारण इति वाच्यं। अत्र हेतुमनन्यथासिद्धत्वस्या
यामेव दोषत्वं असाधारणस्य सप्रकारकाबाध्यार्थक्रियाकारित्वस्य सिद्धांते ब्रह्मणि सत्त्वात् व्याप्तिरिति वा तेन दोषः॥ हेतुरस्य साध्यं विनैवोक्तिकत्वेन ज्ञेयः
साध्यं विना हेतुः स्यात् भुन समर्थो पेवति सनियमो साध्याभावे हेतुकर्याद्यातः ७ अकोल्यत तत्त्वरूपसाध्यस्य सत्त्वम्सिद्धा ३

त्वाभावाद्बाधानवच्छिन्नतीयेतत्त्वावेदकप्रत्यक्षावसिद्धिः। अतत्त्वावेदकप्रमोक्तौ त्वप्रयोजकतेति वाच्यं। प्रामाण्यात् तत्त्वावेदकत्वयोग्यी
हतत्वात्। प्रत्यक्षस्य तत्त्वावेदकतो त्रैष्य। अनुमानादेश्च परेणापि मिथ्यात्वादौ प्रमाणीकरणात्। विपक्षे व्याघातात्। नापि विषयबा
धे प्रामाण्यायोगात्। नापि तृतीये सिद्धिः। त्वपादीशस्य जगत्कर्तृत्वशास्त्रयोनित्वादिनानुपलभ्यमानत्वात् स्यादिवदनिषेध्यत्वेन तद्रूप
त्वोक्तेः। अनुपेशस्य तत्पालनादौ प्रवृत्तिर्नस्यात्। विपक्षे वेशस्य भ्रांतिः स्यात्। सा च कृत्यादिविरुद्धा। वस्तु दृष्टे र्थक्रियायाः स
त्यायाः पक्षे सपक्षे वपरं प्रत्यासिध्याव्याप्तिः सधर्मतयोरयोगात्। असत्यायाश्चैंद्रजालिकादौ व्यभिचारात्। सप्रकारकाबा

ऐंद्रजालिका
सप्रकारकबा
ध्यैव ६

ध्यत्वेन साविशेषिता। व्यभिचारस्त्वस्य निरसिध्यते। सत्यस्य साक्षिणो ज्ञानादिसाधकत्वात्रदृष्टांतः साधनहीनः। असद्व्यति
रेकदृष्टांतः। असाधारणस्यागत्या मारणाद्विशेषाबाधायामेव दोषवत्वात्। विपक्षे व्याघातः। ब्रह्मणि हेतुप्रतिअकारणास्तदा
दिआवत्त्रस्य परमार्थसत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वेन त्वत्प्रत्वात् नवचनं च मे सिद्धिः परमते पि जगन्मिथ्यात्वस्यारोपितत्वात्। अत्रव
हेत्वंतर्गतं मिथ्यात्वं सत्त्वाभावो मिथ्येतरत्वि नासत्यनैकांत्यं न च बाध्ये सिद्धिः। विश्वमात्रस्यादृष्टत्वे नान्यस्य च कल्पितत्वेनाकल्पक
त्वात्। अत्र चाकल्पितत्वस्य साध्यत्वात्रासंभवात् तिव्यभिचारः। विपक्षे व्याघातः कल्पकं विनाकल्पनायोगात्। किंच विमतं न सद्विल
क्षणं असद्विलक्षणत्वात्। आत्मवत्। न च शुक्तिरूप्ये व्यभिचारः। तस्यासद्विलक्षणत्वे तद्विलक्षण सद्विलक्षणत्वायोगात्। विम
तं न चेत्साज्ञानकार्यं न चेत् स्याज्ज्ञानकार्यधीविषयो वा न चेत् स्याज्ज्ञानकार्यसत्त्ववद्वा चेत् स्यज्ज्ञाना वा ध्यं वा चेत् स्यज्ज्ञानाबाध्यसत्त्व

जीवकल्पितत्वेजीवेसुषुप्तेनस्यनासाते।च्रकिंतुदोषदुष्टदृष्टिमात्रएवयजीवकल्पितत्वेवप्रसर्वदैवेवनष्टंतेन ५ ज्ञानात्मनि इत्यादौ परमार्थसदन्यत्वंआत्मभिन्नमनमादाव
आत्मनिपरमार्थसदन्यत्वेनद्वैवयदाकस्त्वनस्तुनात्मासत्यःसमाता ५ ।मंडनमतेऽभावस्यपरमार्थसत्वांगीकारेणपरमार्थसद्भावान्यइत्युक्तंअभावमादायार्थान्तरवा
रणाय ५ ।एवमन्यत्रापि।एतानितमनुमानानिज्ञेयानी। यत्तेरफकिंकृयान्वया।

न्या·या० वद्यावितस्मितित्रपरोक्षेप्यनिषेध्यत्वेनसाक्षात्सदासमानत्वात्।यदेवंतदेवंयथापरेऽपरोक्षेणुक्तभाववानघटोनघटज्ञानका
२७ र्यादिः।चेतन्यंवाधिष्ठानतयाशुक्त्यादिसाक्षित्वेनचेदानीमप्यपरोक्षमितिनासिद्धिः।शंखत्वादावपरोक्षेपिज्ञासमानेपीतत्वादि
केनतदज्ञानकार्यविक्षेपदर्शनात्ज्ञानकार्यादिकमितिनव्यभिचारः।अत्राप्यपरोक्षस्यापाज्ञानविरोधित्वात्सतितस्मिंस्तज्ञानानी
कारेणापातः।एवमुत्तरत्रापिविपक्षेवाधकमुन्नेयं।विमतंनात्मन्यध्यस्तं।नत्वसाक्षात्कारवत्स्वरूपवृत्तिविषयत्वात्।यदेवंतदे
वंयथापटसाक्षात्कारवत्प्रवृत्तिविषयोघटोनतत्राध्यस्तः।नचासिद्धिः।ईशजीवन्मुक्तयोरात्मतत्वसाक्षात्कारवतोरपिजग
दृश्यमपिज्ञानघटनशिष्यबोधनादौप्रवृत्तेः।शंखेध्यस्तपीतत्वेनशंखतत्वसाक्षात्कारवत्प्रवृत्तिविषयइतिनव्यभिचार
ः।विमतंनेश्वरमायाकल्पितंतत्प्रत्यपरोक्षत्वात्।यदेवंतदेवंयथावेत्रप्रत्यपरोक्षोघटोनवेत्रमायाकल्पितः।विमतंनजी
वकल्पितंतत्स्मिन्सुषुप्तेप्यवस्थितत्वात्।आत्मवत्।नचासिद्धिः।प्रत्यभिज्ञानात्।नस्मार्यमाणस्याप्यालेपचस्तिकवादापात
ात्।वाधकाभावाच्च।अदृष्टादेरप्यभावेनपुनरुद्बोधायोगाच्च।सामान्येनानात्मसत्यत्वे।मिथ्यात्वेनात्मान्यसर्ववृत्तिमिथ्यामात्र
वृत्तित्वात्।शुक्तिरूप्यत्ववत्।आत्मापरमार्थसद्द्वयःपरमार्थसन्द्वावान्योवा।पदार्थत्वादनात्मवत्।आत्मायावत्स्वस्वरूपमनु
रूगम वर्त्तमानानात्मवान्।यावत्स्वस्वरूपमनुवर्त्तमानभावरूपानात्मवान्वा।स्वज्ञानावाध्यानात्मवान्वास्वज्ञानावध्यभावरूपवा ल्प
नात्मवान्वा।पदार्थत्वाद्भावत्वाद्वायद्देवंतत्।विमताविधिवृत्तिःस्वप्रतियोगिविषयविषयकज्ञानावाध्यानात्मसमानकाली २७
स्वरादेनवंधात्तिवृत्तिसत्यनिवृत्तिर्यत्तीवेधःतद्दृष्टयोवद्धःपुरुषःसएवज्ञानस्यविषयस्तेनज्ञानेनावाध्यमनात्मजगतत्समकालं। ३ मंडनमतेऽभावरूपःपदार्थःपर
मार्थिसन्नस्वीक्रियतेतेनभावेनसिद्धसाधनवारणायभावरूपेतिविशेषणं।अन्यत्रापिज्ञेयं।घटेघटज्ञानावाध्यमनात्मघटत्वादिरेवग्राह्य।

त्रिगडवेधनिवृत्तिप्रतियोगी निगडवेधसतस्य विषयः पुरुषसत्वज्ञानस्य विषयस्तेन ज्ञानेनैव [illegible] ध्यमनात्मेति निगडत्तसमानकालीनानिगडवेधनिवृत्तिः [illegible]
[illegible] ज्ञानविषयमेव यद् ज्ञानेनैव बाध्यं र
तदपि स्वकार्यरूप्यममा घिष्ठानशुक्तिज्ञानेन न बाध्यं २ अनाद्यध्यस्तमज्ञानादिसंतत्येन अनाद्यध्यस्तमनंतमिति स्यात ४ [illegible]
युक्तघटपूर्व ध्वंसोत्तरैकस्फूर्ति
न सदा सोत्पत्तौ [illegible] भावः घटसमानाधिकरणः ८

नात्यंतज्ञानाबाध्यभावरूपानात्मसमानकालीनाबाधंबधनीयत्रित्वान्नानिगडबंधनिवृत्तिवदित्यादीनि द्रष्टव्यानि विशिष्या
नात्मसत्यत्वे तु। आत्मधीर्नस्वविषयविषयकधीबाध्याधीत्वात् शुक्तिधीवत्। आत्माधिष्ठानकं अविद्यमहेयान्तु: नस्वकार्यभ्र
माधिष्ठानज्ञानबाध्यः। आसकत्वात्। यदेवं तदेवं यथा शुक्त्यवच्छिन्नानकभ्रमहेतुः काचादिः। शुक्त्याद्यज्ञानमपि पक्षतुल्यं ब्रह्मान्य
दनादिपरमार्थसत्। अनादित्वात् ब्रह्मवत्। दोषजन्यज्ञाना तूर्वसन्नोप्यज्ञानादेरनाद्यध्यस्तत्वे ब्रह्मान्यनाद्यनंताध्यस्त
स्यात्। ब्रह्माकाल्पायसे वहिर्नावतिष्ठते। परार्थत्वात्। घटवत्। ब्रह्मान्यहैदेकगम्यं धर्मादि परमार्थसत्। श्रुतिमात्रविषयवि
षयत्वात्। ब्रह्मवत्। साक्षिवेद्यं सुखादि परमार्थसत् अनिषेध्यत्वे न दोषाजन्यज्ञानं प्रतिभासाद्दृष्टविषयत्वात्। आत्मवत्। वि
मतं परमार्थसत् स्वविषयकसाक्षात्कारास्फूर्तिभावित्वात् आत्मवत्। न वासिद्धिः। त्वन्मते प्रतिकर्मव्यवस्था स्वविषयकसा
क्षात्कारव्यपदेशत्वात्। अन्योन्याभावातिरिक्ते तद्घटसमानाधिकरणे तद्घटप्रतियोगिकाभावत्वेन तद्घटसमानकालीनावृ
त्ति अन्योन्याभावव्यतिरिक्ते तद्घटसमानाधिकरणे तद्घटप्रतियोगिकाभावमात्रवृत्तित्वात्। एतद्घटप्रतियोगिकप्रागभा
वत्ववदित्याद्यत्वौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावेवपक्षे व्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नेति विशेषणीयं। अनेन च वस्तु समानाधि
करणाः स्वसमानकालीनाः अन्योन्याभावव्यतिरिक्ताभावा भवंतः तदप्रतियोगिनस्त्वन्नवसत्वासिद्धिः। अत्रवानुकूलतर्कावसं
तरतिनोपाध्याभासप्रात्यादिशंका। तथा चासत्त्वप्रातीतिकत्वातुमपाविषयत्वतः। अर्थक्रियाकारितादेर्विध्वंसत्ये
न प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वे शंकिना भवो यथा घटत्वेन घटाभावः सैव वास्ति तत्र पूर्वोक्ते सर्वमसि २ [illegible] एतद्घटप्रतियोगिकप्रागभावत्वस्यान्यो
व्यधिकरधर्माव१
न्याभावातिरिक्ते तद्घटसमानाधिकरणे तद्घ
प्रतियोगिके कवाति [illegible] घटप्रागभावे वर्तित्वरूपेणा ४

चकार१सत्यमितिसैषमेवापत्ताद्दृशाभावत्वप्रघटसमानकालीनात्यंताभावेतदैववृत्ति त्वंपदार्थतात्यंताभावःघटत्वेनस्यात्३ पूर्वसूत्रेत्युक्तेः। अग्निरेकोमिथ्या
वृद्दिवाकौंतुवेदसारवास्वपिश्रुत्तिकेनचित्तवनुवेदाःपठितास्तस्यातद्वापनमवुवादकम सुपरंतुयेनैकेवशाखाधीतास्तस्यतद्वाक्यमननुवादकमेवतद्वत्६
इतर भेदाहिसात्वेघटत्वात्मप्राक्पैकदेशेसिद्धेअपिपृथिवीत्वोपहितेभूतत्वोपधानापि। अनुमानेपक्षत्वाद्यंशेतेनज्ञापकत्वमेवतथापितेतस्यैवता
ज्ञातज्ञापकत्वमपि६ [illegible] इशोपोर्णमासविकृतिषुचतुःषुपर्वसुवाजिमेषवरुणप्रघ्यासशाकमेघसुनाशीरीयामस्त्विद्वयोपर्वणोःपूर्वके
प्रतिष्ठास्थितिर्लक्षणं२ हितेचनसिद्धेत२

न्याय० मितिस्थितं॥ ॥विश्वमिथ्यात्वस्यानुमानबाधः॥ ॥किंचविश्वसत्यत्वग्राहिकेतत्सत्यमित्यनेनमोघंपायाथातथ्यतोर्थान्व्यदधाच्छाश्व
तीभ्यइत्यादिश्रुतिभिः असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरमित्यादिस्मृतिभिः नाभावउपलब्धेः वैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदित्या
२८ दिसूत्रैश्चबाधितादृश्यत्वादयः। नाचार्यस्यतत्त्वप्राप्त्यनुवादः। त्वन्मतेसनघटादेस्तस्यस्सदर्थस्यव्यावृत्तघटादिघमानुवृत्तत्वब्र
त्वेनघटादिसत्त्वस्याप्राप्तेः। षष्ठिकेतस्मादिवाकाद्वयेईश्वरस्यमानान्तराप्राप्तस्यप्रजगत्स्रष्टृत्वस्येवोक्तेश्चपृथिवीरन्तरि
न्त्रानहिंस्यात्सर्वाभूतानीत्यादौविवेकदेशेविधेयप्रसिद्धावपिविश्वमात्रेतदसिद्ध्यानानुवादकत्वाच्च। अनुवादकत्वंहिवाक्य
स्यनज्ञातज्ञापकत्वमात्रं अतिप्रसंगात्। किंतुज्ञातमात्रज्ञापकत्वं। एकशाखास्थविधिवाक्यैकार्थशाखांतरस्थविधिवाक्यस्यपु
रूपांतरंप्रतीवयेनतुंसावादिविप्रतिपत्त्यादिनाप्रत्यक्षेणविश्वसत्यतानविश्चीतातंप्रत्यर्थवत्वाच्च। अनुवादकत्वेतुसर्वा
विवादस्थलेसावकाशं। अतएवात्वयापिबृहदारण्यकभाष्येदेहात्मबोधिकायाः असतीत्येवोपलब्धव्यइतिश्रुतेः प्रत
त्वप्राप्त्यनुवादित्वमाशंक्यवादिविप्रतिपत्तिदर्शनादिनातत्प्रतिहतं। द्वयोः प्रमाणयंतीतिवाक्यस्यावैयर्थ्यायचोक्तमीमांसमध्य
पर्वतोश्वोदकाप्राप्तप्रमाणयवान्तरप्रापकत्ववदिहापिश्रुतेरवैयर्थ्यायतत्सत्यमित्यादिश्रुतिवित्तवर्तमानमात्रग्राहिप्रत्यक्षा राम
प्राप्तकालत्रयाबाध्यत्वरूपसत्यत्वप्रापकत्वाच्च। अन्यथात्मन आनंदत्वश्रुतिरपिसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यक्षप्राप्तत्वादिनानंद १८
त्वानुवादिनीस्यात्। अनुवादकत्वेत्वप्राप्तविषयांतराभावेसावकाशं। निगमनेवतत्त्वमसीतिनवकृत्वोभ्यासवत्पिपासितस्येवत

एवंसतिअनुवेदपञ्चकल्पस्याद्वेदापत्तिरितिचेत्ताहयमहमिति हिंसस्यमेवजंवामुवै दोषिष्ठत्यैदोद्द देहात्मभेदस्यप्रत्यक्षत्वात्तद्बोधकश्रुतिरनुवादिकास्यादितिपूर्वपक्षदेहात्म
भेदनिश्चयोनतत्प्राप्तिसाधकेति प्राप्तस्यानुवादित्वेतिनिगमनेधूमव त्वाद्वह्निमवएवंस्येप्रतिज्ञातादिवाक्येदेपदार्थानांपुनरुक्तिदायथींत्तहेतुसर्वदृष्टंतेषु१

वकत्वंनवक्तुंशेः
तिवद्विकृतिर्भ
वतीतिश्रुतिदेशे
नगाहेपत्यकुंडा
तेश्रावनीयकुंडे
निप्राप्तायतंप्रत्य
हेप्राप्त तैः प्राप्तिया
दे कैहैयोः प्रमाणे
नौतिवाक्यायथा
तृतीयकुंडप्राप्तय
नेकन्यनेतदृरव
उतरवेधोर

शब्दुक्तेश्चनुमानस्तुक्तं प्रत्यक्षस्तुक्तं १ समूहवत्
पक्षलिंगेनैवैए क्यमिद्धावाधिवद्विधलिंगप्रदर्शनं तथाप्यदर्थीर्थएवं प्रत्यक्षमिद्धसत्यत्वस्युप्रनास्वासनिरासेनसत्वदार्थायत्वात्प्रानुवादिनीश्रुतिः।२ एवं किंएषद्देतनु २
दयपंनस्याः स्वाविशेषः।३ चतुर्विंशद्वृंक्ति युक्तस्यास्यदेवसूक्तदोष्मस्मेति विशेषमतेयावाधितस्यथार्द्विंशतिर्निक्ति युक्ते वाक्येनुपुनःप्रसवएवमत्राधिके दातप
कृतिवेसिगएवृद्धिलिंबेयेप्राप्तेनेतवाधःमडुमदेत्यनेनपुनर्नि बेधइसवः।५ सर्वं भूतएकएवा ख्वाध्येतउ तस्मूवेदिप्रनयपादिरूपयभिप्रमात्व
त्वविषयकशद्वलिंगप्रत्यक्षरूपप्रमाणसंद्भवत्वत्यद्देप्रत्यक्षसिद्धभावरूपाः तानेतम आसीदित्यादिश्रुतिवत्श्रुतेरैकेता
त्पर्येबद्धिधलिंगवद्यप्रत्यक्षानास्वासनिरासेनदार्थार्थत्वाद्यात्रनुवादकत्वंतुपत्रदार्थप्रागेवसिद्धंतत्रैव। तदुक्तं।वद्रूप्रमाणास
वादश्चदार्थहेतुरिति। किंचायथावद्विंशतिरस्यवंक्तयदृतिमंत्रेस्याश्वमेधेनोदकप्राप्रस्यचतुर्विंशद्वात्रिंनोदेववंधोरितिवेशे
षिकमंत्रेणायोदितस्य प्रतिप्रसवार्थत्वाद्विंशतिरिसेवब्रूयादितिवचनंतथाप्रत्यक्षप्राप्तस्यत्वगतसत्वस्याद्वैतश्रुत्याआयातत्र
योर्दितस्यप्रतिप्रसवार्थसत्वश्रुतिः किंनस्यात्।ादृश्यतेहिमडुमदेत्याद्याः प्रतिप्रसवार्थविधयः।तस्मात्।धर्मिप्रमात्वधर्मा
दिभेदाग्रहेतमीदृथा। अहिंसावाक्यमित्रशास्त्रवाक्यद्विप्रणयनादिवत्।किंचप्रत्यक्षप्रमाणंचेततद्बाधोमिथ्यात्वानुमानादे
।।नचेतत्कथंसत्वश्रुतिरनुवादः।श्रुतेःसदर्थत्वायानुवादत्वायचप्रत्यक्षाप्राप्ततात्विकसत्वविषत्वोपपत्तेः।नहिप्रमाप्र श्रुतिप्रत्यक्षयोर्द्
मयोरेकविषयता।किंचायथानायहरेद्वैतामौवश्रुत्यर्थमसत्वधीः।तथानोयैहरेद्वैतश्रुत्यर्थमपिदुर्वत्वा।प्रत्यक्षप्रमाणत्वेन श्रुद्वैतश्रुत्यर्थप
निश्चितेचेद्बाधोमिथ्यात्वानुमानादेः।अनिश्चितेचेत्प्रत्यक्षेमिथ्यात्वश्रुतिविषयायहारइवसत्वश्रुतिविषयोयहारेप्यशक्तं स्वप्र
माणपनिर्णायायश्रुतिसंवादायेक्षंसत्रश्रुत्यनुवादकत्वायादकं।अग्नेर्योष्यप्रत्यक्षस्यप्रामाण्यानिश्चयेग्निर्हिमस्यभेषजमित्यादिरप्यनु
वादोनस्यादेवा।अन्यथासत्यंज्ञानंनेहनानेत्यादिश्रुतिरप्यनुवादिनीस्यात्।ब्रह्मसत्वस्यलोकेतोऽमाधिष्ठानत्वादिलिंगेनचविश्वमि
थ्यात्वस्यचदृश्यत्वाद्यनुमानेनावेदमत्प्रवाहानादिविज्ञानादिवाद्यादिनांचप्राप्तेः।उक्ताहिमंत्राधिकरतोमंत्रलिंगप्राप्रवोध
नेसमप्यत्येनतथावनानुवादकत्वमितिथयथाश्रमहैतश्रुतिविषयमभेदंनबाधतेतथासत्यश्रुतिविषयंसमसत्वानसाधयतितथा(अ)प्रत्यक्षतःर
द्वैतसतन्मपिष्यानत्वतरविभ्रानवादमतेविश्वमिथ्येवा

सदेवत्यदिनप्रधानपरं केवलानुमानमूलकसंख्यास्मृतिसिद्धप्रधानपरत्वस्यैवानुकत्वप्रसंगात् एवं च यथा मीमांसकमते ऽर्थवादवाक्यादर्थसिद्धिर्न तथावा
स्यात्वे एव न तेषु प्रमाणान्तरादिवार्थवादादप्यर्थसिद्धिमेव हि प्रत्यक्षानुमानयोरिति दृष्टान्तः ८ द्वित्वविशिष्टदर्शपौर्णमासरूपस्वार्थपरत्वात् ९७ तद्धितित्वका
रकत्वरूपमेव यावदर्थं तदेव प्रामाण्यं यत्तेह्याप्यस्येव ६ विश्व सत्यमित्यनुवादः स्तुत्यर्थात स्तुतिप्रकरणाभावाच्च २ यथा जुहोतिमनुवाक्यदधिविधानं तद्ध
द्व्राप्यजनन ७ ९ विश्वमनुवाद्य सत्यत्वविधीयते इति चेत्तविश्वं सत्यं स्यात्प्रमाणानुवाद्यस्य सत्यत्वनियमादित्यर्थः॥

न्याया० कस्यापि तदर्थे शास्त्रस्यानुवादकता। उक्तं च तत्त्वयैवेत्यधिकरणे सदेवेत्यादिवाक्यस्य प्रधानपरत्वे सांख्यस्मृतिप्राप्तानुवादिता। किं
चासत्त्वश्रुतेः सत्त्वप्रत्यक्षानपेक्षत्वात् न सापेक्षानुवादत्वं निरपेक्षानुवादत्वं तु धारावहनत्तानद्वनाप्रामाण्यहेतुः। उक्तं हि नयविवेके
१९ सापेक्षानुवादे हि न प्रमितिः। न तु देवादनुवादादेः धारावाहिकवदिति। उक्तं चावाचस्पत्ये। यत्र तु प्रमाणान्तरसंवादः तत्र प्रमाणां
तरादिवार्थवादादपि सोर्थः प्रसिध्यति। द्वयोः परस्परानपेक्षयोः प्रत्यक्षानुमानयोरिवैकत्रार्थे प्रवृत्तेः प्रमाणद्वये कयात्वनुवाद
त्वं प्रमाणाद्युत्पत्तेः प्रथमं यथा प्रत्यक्षादिभ्योर्थमवगच्छति न तथाम्नायतस्तत्रोत्पत्त्यपेक्षत्वादिति। किं चावादिविप्रतिपत्ति
निरासार्थत्वात्रांनिः प्रयोजनानुवादत्वं सप्रयोजनानुवादत्वं तु विद्वद्वाक्यवत् स्वार्थपरत्वाविरोधि। अत एव मीमांसके विद्वद्वाक्य
स्य समुदायद्वित्वापादनरूपप्रयोजनवत्त्वेनानुवाद्यस्वार्थपरत्वाद्वाक्यैकवाक्यता उक्ता। स्वार्थपरत्वाभावे ह्यर्थवादवत् पदैक
वाक्यतोच्येत। किं चानुवादत्वेपि नैष्फल्यमात्रेण न त्वप्रामाण्यं यथार्थमेव प्रामाण्यं न त्वनधिगतार्थत्वमित्यस्य चोक्तत्वात्। किं
चायमनुवादो न तावदुद्देश्यविधेयभावबोधकवाक्यवत्तस्य तत्पर्यः। नापि द्रव्याद्धोतीत्यत्र जुहोतिरिवान्यविधानार्थः। विधानाप्रमा
णानुदितस्य तात्त्विकत्वनियमाता न हि व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादावावघातपितव्रीह्यादेर्धीः अनुवाद्यस्यासत्त्वे ह्याश्रयासिद्धेः धर्मिध
र्मसंसर्गरूपानुमितिवेद्यद्वानुवाद्यविधेयसंसर्गरूपवाक्यार्थो वाधितः स्यात्। नापि नेह नानेति निषेधार्थः। तच्चैव किं च
नेत्यनुवादकांशस्य सत्त्वात्। न हि न सुरां पिबेदिति निषेधापहतं पिबेदिति वाक्यान्तरमपेक्षितं। अत्रो पच्च नप्रमितंतीप्यत्तौ वि १९

यथा दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वाराज्येनाच्चवाराधागाकृतो अतो द्वित्वसंख्याकृपंन्नगातिनत्रविद्वद्वाक्यमस्ति य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां
यजते ऽनेन विद्वद्वाक्येन अग्निसोमीयो यागस्य (वि) शो मीया नां द्वियागानां पौर्णमासद्वीति समुदायरूप एकयागकृतः अग्नेया ऐन्द्रदध्नैन्द्रपयसां त्रि
यागानां दर्शइति समुदायरूप एकयागः कृतः एवं च दर्शपौर्णमासा [illegible] ग्यामित्यत्र [illegible] मवाक्यैकवाक्यता स्वार्थपरत्वात् ७ अर्थवादे स्वलेपत्रमेके [illegible] द्वयवाद
सदातस्य[illegible] [illegible] कृता स्वार्थाभावान्न वाक्यैकवाक्यता

पदं न सुरादित्वं दर्थेन प्रमाणादित्वेन केवलाकृता यथा ऽर्थवादेतद्दैवादि स्यात् ७ न वा पर्वतमनुवाद्य वह्निविधानस्य भेदर्भिणः पर्वतस्यारोपित्वेतानंग्या स्वया सिद्धिका तात् ७ न हि नेह नानेति निषेधार्थे विश्वसत्यमित्यनुवादः नेह नानेति वाक्ये एवानुवादांशस्य किंचिन्नेतिरूपस्य सत्त्वात् २

राम १९

वनित्यथयं स्याप्यौद्यायतनपीला देशात्वेन एतं विशेषुप्रमितं तिप्रमावेन विषयकुर्वीत इति ब्रह्मौ किं तेवप्रमाविषयत्वमेवविश्वसत्यत्वे प्रमाणं न हि देवता सुसत्त्वं सत्त्वनमितेन

सन् घट इत्यादौ अज्ञानादिकं अधिकं भातितथापि चिदपि भात्येवैवं तत्र ज्ञानेन तु विशेष्यमात्रं भासते अतः किंचिन्न्यूनत्वं ५ यद्यपि घटः सन् अत्र सत्वं ब्रह्मसामानाधिकरण्येन न प्रतीयते सद्बुद्धे
र्यथार्थत्वे तत्सामानाधिकरण्येन तथापि सन् घट अत्र यत् सत्वं तत् ब्रह्मरूपं एव ब्रह्मणापि न तु द्वैतं भाति ५ विश्वं सत्यं इत्यबाध्यत्वरूपो यो बाधः स एव निषेधस्तस्मै ७ वितानवादे अनादिप्र
वाहरूपं विश्वं मिथ्यैव सदा ७

कस्य प्रमाणस्य विधेयस्य सत्वाद्बृयतत्त्वेत्यादिनिषेधार्थानुवादत्विंगाभावाच्च। तदभावेपि निषेधायानुवादे तत्सत्यमित्याद्यपि न सत्
त्वासदुच्यते। असद्वा इदमग्र आसीदितिनिषेधाय ब्रह्मसत्तानुवादकं स्यात्। सर्वप्रत्ययवेद्ये च ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते प्रपंचस्य प्रविल
यः शब्देन प्रतिपाद्यत इति मंडनोक्तासद्घटज्ञानमित्यत्रापि ब्रह्मसीमेष्व। सीत्सुखे रामपरार्थप्रमेयेषु यावत्त्वे न संमता। संवित्से
वेह मेयो ऽर्थो वेदांतोक्तिप्रमाणात इति सुरेश्वरोक्तासद्घटज्ञानमित्यत्रापि तत्प्रतीतश्च सत्सुखस्फुरणं अज्ञोस्मीत्यादौ तु तत्प्रतीतौ
न विवादः। शुद्धचित एव सुखस्फुरणत्वात्। अज्ञानाद्यध्यासाधिष्ठानत्वाच्च। अधिकस्फुरणेपि चित्स्फुरणाभावाच्च ब्रह्मशब्दानुक्ते
स्त्वेपि अखंडार्थविषयवाक्यबोध्यं यत् ब्रह्म तत्तत्त्वप्रतीतेः। एवमानंदश्रुतिरपि अदृश्यं खमसत्सुखं सत्समित्यादिनिषेधाय प्रत्य
क्षप्राप्तानंदानुवादिनी स्यात्। किंचैवं नेह नानेतिश्रुतिरेव विश्वं सत्यमित्यबाध्यत्वरूपबाधं निषेधाय वितानवादादिप्राप्तविश्वबाधानु
वादिनी किं न स्यात्। किंच धर्माधर्मस्वर्गनरकादेर्नप्रत्यक्षादिना प्राप्तिः शब्दप्राप्तस्य च शब्देन निषेधायानुवादे एतत्ज्ञा खाग्नीषो
मीयवाक्यस्य न हिंस्यादितिनिषेधाय शास्त्रांतरेणाग्नीषोमीयहिंसानुवादित्वं स्यात्। तत्सत्यं ज्ञानमित्यादेरपि इदं वा अग्रे नैव किं
चनासीदितिनिषेधाय तत्सत्यमित्यादिवाक्योक्तब्रह्मसत्तानुवादित्वं स्यात्। तस्मान्नानुवादिनी श्रुतिः। नापि व्यावहारिकस
त्यपरा वैयर्थ्यात्। न हि कोपि प्रपंचे व्यावहारिकसत्यतां नोपैति। अप्राप्ते च शास्त्रमर्थवत्। किंच व्यावहारिकशब्देनाबाध्योक्तौ
विष्टापत्तिः। बाध्योक्तौ श्रुतिस्थिरानुवृत्तदृढभ्रांतिहेतुत्वेनात्यप्रमाणं स्यात्। न च मिथ्यात्वश्रुतिविरोधात्तदिष्टं। त्वेत्यन्ते तस्या

धर्माधर्मादीनां शब्देन प्राप्तिः पुनस्तेषां विश्वं सत्यमित्यत्रानुवादो नेह नानेति निषेधाय चेत् अग्नीषोमीयन्यायेपि विरोधः ८

यथातात्पर्यप्रमाणानांतदप्राप्तिःप्रतिकूलाएवंप्रमाणान्तरविरोधोपिप्रतिकूलःश्रुतौत्वप्रत्यक्षविरोधात्तन्मिथ्यात्वश्रुतिर्न
नस्वार्थपरा ६ एवप्रत्यक्षश्रुत्योर्भिन्नविषयत्वेनन्नविरोधइतिचेदेवमस्तु ५

न्याया० लक्षणाया अखंडचिन्मात्रपरत्वे नजगत्सत्वाविरोधित्वात् । असद्वेत्यादिश्रुतिविरोधेन तत्सत्यमित्यादेरपि प्रातिभासिकसत्वप
३० रत्वापातात् । सत्वश्रुतिविरोधेन मिथ्यात्वश्रुतिरेवाप्रमाणमित्यपि हेवचत्वात् । नच षड्विधतात्पर्यलिंगवत्वादद्वैतवाक्यं प्रबलत्वं लिंगावि
हितात्पर्यस्यज्ञापकानि नत्वर्थं तथात्वस्य । अस्ति चात्रापि वाक्यशेषे आपश्च नप्रमिनंतीति प्रामाणिकत्वरूपा सत्यं नमोघमित्यर्थवि
याकारित्वरूपा वोपपत्तिस्तात्पर्यलिंगं लिंगबहुत्वं तु तत्पक्षे प्रमाणबाहुल्यवदन्यथासिद्धमित्युक्तं । यदि च सत्वश्रुतिः प्रत्यक्षप्राप्तार्थत्वा
न्न स्वार्थपरा तर्हि मिथ्यात्वश्रुतिरपि तद्विरुद्धार्थत्वात्तथास्यात् प्रमाणान्तरप्राप्तिवत्तद्विरोधस्याप्यतात्पर्यहेतुत्वात् । यदि तु मिथ्यात्वश्रु
तिः प्रत्यक्षगृहीतत्रिकालाबाध्यत्वनिषेधपरा तर्हि सत्वश्रुतिरपि तद्गृहीततद्विधिपरास्तु । नच सत्वश्रुतेर्निष्प्रपंचतायाः पुरुषार्थत्वदर्श
नात्फलवत्सन्निधावफलं तदंगमिति न्यायेन निष्प्रपंचवाक्यानुसारेण सप्रपंचवाक्यं नेयमिति विवरणोक्तेः पुंसां तस्यामर्त्यानाम
पुरुषार्थत्वस्यादर्शनात् मर्त्यानां प्रपंचस्यात्यन्तमेवनत्वभावइति चेत् । सप्रपंचस्तु भावपि । यदि च मर्त्यदुःखयोगेनैवापुरुषार्थः
तर्हि सुखप्राप्तिरपि सुखयोगेनैव पुरुषार्थः । अस्ति च द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतिवत्तस्माद्धे काकीन रमत इत्यपि श्रुतिः । संति
च भेदज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेतीत्याद्याः श्रुतयः । यदि चाद्वैतवाक्यस्य निषे
धवाक्यत्वान्न प्राबल्यात् तर्हि किंचितिचेति द्विसंज्ञात् किंचितिचेति तन्निषेधसूत्रस्याग्नीषोमीयवाक्याद्धिंसावाक्यस्य षोडशिग्रहणवा राम
क्यस्य सत्यता नादिवाक्यादसद्वेत्यादिवाक्यस्य प्राबल्यापातेन । अहिंसा पारमार्थिको धर्मः अग्नीषोमीयहिंसा तु व्यावहारिको धर्म इत्यादि ३०

यैः प्रमाणैः पक्षभूताः पदार्थाः प्रमाणिकत्वेन गृहीतास्तेषां प्रामाणिकानां
मिथ्यात्वाभावानैः प्रमाणैः तवानुमानादिबाधः ६

स्यात्। प्रत्यक्षस्याबल्यप्रस्तावे उक्तप्रकारेणाद्वैतवाक्यानाद्वैतवाक्यास्यानुपसंजातविरोधित्वशीघ्रगामित्वविशेषविषयत्वनिरवकाशत्वा
दिना प्रबलत्वाद्व। नव स्मृतिसूत्रे शून्यवादनिरासार्थं तन्मते जगतो यंतासत्यात मन्यते सद्विलक्षणत्वादिति वाच्यं। अर्थक्रियाकारित्वा
दिना शशशृंगादिवैलक्षण्यस्य तन्मतेपि सत्वात्। प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वेन तद्वैलक्षण्यस्य तन्मतेप्यभावात्तत्सूत्रे स्वत्र
वैयर्थ्यप्रसंगात्। व्यावहारिकसत्वेन ब्रह्मवैलक्षण्यस्य तन्मतेपि सत्वात्। द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना लोकसंवृतिसत्यं
सत्यं च परमार्थतः। सत्यं तु द्विविधं प्रोक्तं सांवृतं पारमार्थिकं। सांवृतं व्यावहार्यं स्यान्निवृत्तौ पारमार्थिकमिति बौद्धोक्तेः। तस्माद्वृत्त्यादि
बाधो दुर्वारः। किं चाद्वयवादितन्त्रप्रमाणासिद्धा एव पदार्थाः पक्षीकर्तव्याः तेषु च तस्यैनैव सिद्धत्वादिति तन्त्वन्मानबाधः। अग्रिमसिद्धिविमर्शे
विष्यति तच्च मिथ्यात्वादिधीरपि स्वविषयसत्वं गृह्णाति अन्यथा तदुक्तिप्रवृत्त्याद्ययोगादिति ॥ ॥१ विश्वमिथ्यात्वस्यागमादि
बाधः ॥ ॥ किंचैतैरेव प्रयोगैः स्वप्रतिज्ञाहेतूदाहरणादिप्रापितानां साध्यसाधनव्याप्त्यादीनामपि मिथ्यात्वं न बोध्यते चेत् सर्वमिथ्या
त्वासिद्धिः। बोध्यते चेत् परस्परव्याहतिः। बाधस्तत्र यासिद्धिव्याप्यत्वासिध्यादिकं च स्यात्। पस्पार्थसत्त्वस्यैव साधकत्वेन तत्त्वात्। तथा
हि। न तावद्धीमात्रेण तत्त्वं चातुबस्यापि तत्प्रसंगात्। नाप्यवरोक्षधीर्वा अपरोक्षसत्त्वधीर्वा तित्त्वं। निर्णीतौ द्विपेत दभावान्नाद्यदेश्प्र
पंचेवापरोक्षप्रतीतिसिद्धं चापि धूमेनानुमितावाधेन व्यभिचारः। पारमार्थिकसत्त्वस्य वासिद्धं स्यात्। वह्नित्वेनार्थतस्यापि वन्हेर्दाहकत्वाद्व
अमततेन ज्ञातस्यापि विषस्य संजीवकत्वाद्वा। अत एव न त्रिचतुरकक्षाबाधितासत्त्वधीः संयोगो रोहवीत्तेन मरणादिप्रतीतिसिद्धं नगो

न्याया० रत्वादिनात्माकाशादेरपि अनित्यत्वस्य शैवत्वाद्यापातात् ब्रह्मणोरोहमित्यादावपि तत्कल्प्यास्तु प्रत्यक्षाबाधात्यौक्तिकादिबाधस्य चत्वन्म
३१ ते प्रकृतेपि भावात् ॥ एतेन लोकप्रसिद्धिसत्त्वमितीष्टसिद्ध्युक्तौ निरस्ते ॥ एतेनैव द्वित्वतरकस्यास्वबाधितत्वादि प्रतिवादिप्राश्निकानां सत्त्वधी
स्त्वं चमितिनिरस्तं विप्रुलोनवौद्धेनोक्तधीविषयत्वाप्यादिमत्त्वेनप्रसादितेः घल्पाद्धैनादिहेतुप्रिस्तसिध्यापातात् ॥ एतेनैव यादृश्यात
वसत्त्वसिद्धिस्तादृशी धीर्मम तं चमिति खंडनोक्तं निरस्तं । यादृश्या शब्देल्लप्रदोषहीनया तवद्ब्रह्मणोसत्त्वसिद्धिः स्तादृश्या प्रत्यक्षे
ल्के प्रदोषरहितया मम मत्त जगति सत्त्वसिद्धेः । अन्यथा तु क्तिरूप्यादिप्रत्यक्षदृष्टांतेन जगत्प्रत्यक्षस्येव पूर्वपक्षिप्रतिपन्नश्रुत्यर्थदृष्टां
तेन तत्प्रतिपन्नेपि श्रुत्यर्थे दोषांतरशंकाकालांतरभाविबाधशंका च स्यात् । नापि परप्रसिद्धसत्त्वं तंत्रं । तेन स्वार्थानुमानायोगा
त् । परार्थप्रयोगस्य च तत्पूर्वकत्वात् । परसिद्धमात्रेणाहेतुना वा सत्त्वसाध्यासिद्धेश्च अन्यत्र मिथ्यात्वमपि विपरीतम्यैव न तु वास्तवमिति वा
च्या वोद्धुरीत्यापि घाम तस्यात्मन इव जगतो वस्तुतः सत्त्वापातात् । मिथ्यात्वस्य तत्त्वावेदकश्रुतिवेद्यत्वाच्च । तत्तुक्तं वार्त्तिके वोद्धप्र
ति । यो पितावन्ययासिद्धः स्वयं सिद्धोभिधीयते । भवेत्तत्र प्रतीकारः स्वतोऽसिद्धे तु का क्रियेति । नापि व्यावहारिकसत्त्वं तंत्रं । प्रपंचमिथ्या
त्वसिद्धेः प्रीकृतदसिध्यान्योन्याश्रयात । प्रातिभासिकेन तत्त्वव्याप्त्यादिना व्यावहारिकसाध्यसिध्यदर्शनेन हेतुव्याप्त्यादेरनुमितिविष
पसमसत्त्वाकत्वनियमेन व्यावहारिके तात्त्विकार्थिकासिद्धेश्च । किं च व्यावहारिकसत्त्वस्य बाध्यत्वरूपसत्त्वविशेषत्वे स्मदिष्ट राम
सिद्धिः सत्त्वेन व्यवहारमात्रत्वे चोक्तदोषाः । भ्रांतेर्वेहूकालानुवृत्तिश्चाप्रयोजिकातयाच । व्यावहार्यंपदासत्त्वमस्माकं तर्हि का क्षतिः । नैव ३१

अत्रसर्वत्रसद्विलक्षणत्वस्यैवरूप्यजगतोः सदितिसिंतासिद्धोनेइतिज्ञेयं २

पयातवासतः साधकत्वेविमतिस्तथाममसतोपिसाधकत्वेविप्रतिः मयासतोपिसाधकत्वंनस्वीक्रियते २

तणाजेवन्हौअरणिजन्यत्वंनास्तिअरणिजन्यमन्त्वंना स्तिअतोविजातीयाग्निंप्रतितणोकारणंविजातीयाग्निंप्रतिमणिःकारणंविजातीयाग्निंप्रतिअरणिःकारणमितिअनु

दसत्साधकत्वंनास्तीत्यत्रकिंमानंतदुक्तंवार्त्तिकेबौद्धंप्रति।तस्माद्यत्रास्तिनास्त्येवयत्वास्तिपरमार्थतः।तत्सत्यमन्यन्मिथ्येवनसत्पद्रूप

कल्पना।तत्पार्थत्वेपितेनैवमिथ्यासंवृतिशब्दयोः।वचनार्थमुपन्यासोलालावक्रासवादिवदिति।अज्ञानादेःसिद्धिपर्यंतसाधकेस्व

रूपेणापरमार्थसतिसाक्षिणोव्यावहारिकसत्वाभावाच्चानचसास्यप्याविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितएवाज्ञानादिसाधकः।त्वयैवचेत्तरागःस्व

विषयानित्यज्ञानातिरेकिणातदध्यस्तेनासंवेद्यःप्रत्यक्त्वाद्रूपस्वेदितिसुखादेर्नित्यधीवेद्यत्वोक्तिः।अज्ञानसुखादेर्नात्विकसत्ता

भावापातच्च।अविद्यावृत्तिप्रतिनदप्रतिबिंबितस्यैवसाधकत्वाच्चसाक्षिगतसाधकतापाअज्ञानाधीनत्वेअपारमार्थिकतयाप्रा

तीतिकस्याज्ञानस्यसत्वस्यसाक्षिणोसिद्धिविनायोगेनान्योन्याश्रयाच्च।एतेनतवासतइवममसतोपिसाधकत्वेविमतिरित्यानंद

बोधाद्युक्तंनिरस्तंनापिसत्त्वावंयद्रूपंवातत्रं।अननुगमान्।प्रत्येकंवैज्ञात्याभावेनतत्सौरणिमणिन्यायासंभवाच्चनापिसत्र

यानुगतंसत्तद्रूपानुगतंवासत्वसामान्यंतत्रं।अपरमार्थसतोऽसत्वेनतत्रसत्वस्यविरुद्धत्वात।तदुक्तंवार्त्तिकेबौद्धंप्रतिसत्यत्वं

नवसामान्यंमपार्थपरमार्थयोः।विरोधान्नहिसिंहत्वसामान्यंसिंहहस्तियोरिति।अपरमार्थसतःअबाध्यत्वरूपसद्विशेषत्वे

चशावत्वेयस्यगोविशेषत्वंनप्रपंचस्यापिब्रह्मवत्सद्विशेषत्वात्सद्रूपत्वलक्षणंनस्यान्नार्किंवा।यद्यरोपितानारोपितानारो

पितानुगंतसामान्यंस्यात्तर्हिब्राह्मणोयज्ञेनेत्यादिसामान्यविधिंप्रतिब्राह्मणापामब्राह्मणानुगतआरोपितब्राह्मणादिरपिविनि.

योज्यःस्यात्निषेधस्यतुआरोपितेनापिब्राह्मणत्वेनहीनोविषयःस्यात्।अस्तुवातदनुगतंसामान्यं।तथापितस्यतत्रत्वेस्वा

गमेपुनःअतसत्यमोनटेतेपादृशेअर्थक्रिया।कारित्वंत्रस्तिनाद्दशेनगन्धर्वीतिनार्थक्रियाकारित्वेवैतात्वंरतिकुतःसत्वाद्रूपंकल्पनीयं।७

अबाध्यत्वरूपसद्विशेषस्यैवामंरमार्थसत्तरतिनामधेतंचेतरएवमस्तु४ नत्वभुद्र्ब्राह्मणत्वआरोपब्राह्मणयोरनुगतंब्राह्मणत्वमस्त्येव१

रनुगतं सामान्यमश्वमेधत्वेन तत्फलयोर्ब्रह्मभावस्वर्गयोरेवमग्रेऽपि १ त्वन्मते त्वाप्राः त्वाप्राद्वैतसाक्षात्कारयोरनुगतं सामान्यं साक्षात्कारत्वं त्वाप्रा त्वमेध्य
त्वाप्रात्वमेधात्वाप्रात्वमेधयोरस्त्येवेति प्राचीनरस्तु २ यथा वह्न्यलोर्ध्वज्वलनादिर्धूमो हेतुस्तथा आभासभिन्नोऽयमिति आभासभेदज्ञानमपि व्याप्तौ हे तु। धूमाभासे
आभासभिन्नोऽयमितिज्ञानाभावात् तत्र व्याप्तिः ३ हेत्वादेः सत्त्वमास्तु तथापि व्याप्यादेः सत्त्वनियमेनापेक्षितं तद् विविशेषस्य ब्रह्मलाऽ र्थक्रियासाधक
त्वं अन्यतासमंत
स १०

न्यापा०
३२

त्वेनाद्वैतसाक्षात्कारेणाश्वमेधादिना च तत्फलस्याद्वैतस्फूर्त्यादिना च द्वैतस्य धूमाभासेन च वह्नेः व्यावहारिकेण च विरुद्धधर्मेणा
पारमार्थिकस्य जीवेश्वरभेदस्य सिद्धिः स्यात् अत एव धर्मितुल्यसत्त्वं वा असद्विलक्षणत्वं वा न तन्त्रं गौरवात् किन्तु धूमाभासस्य साध
कत्वं नासत्त्वान्न किन्तु व्याप्त्यभावात् वह्न्यूर्ध्वज्वलनादिवदाभासे विवेकस्यापि व्याप्त्यर्थत्वादिति चेन्न । न अस्याः कल्पनाया असतः
साधकत्वसिद्धि साधने त्वेनान्योन्याश्रयात् । आभासेऽप्यारोपितव्याप्तेरारोपिताभासविवेकस्य च सत्त्वाच्च (प्रकृतेऽपि दृश्यत्वस्या
रोपितस्य ब्रह्मण्यपि सत्त्वेन व्याप्त्यर्थमेव हेत्वादिसत्त्वस्यापेक्षितत्वाच्च । हेत्वाद्यारोपस्य सर्वत्र सौलभ्येनासिद्ध्यादेरदोषत्वापा
ताच्च । अथ व्याप्त्यादेः सत्त्वनियमाभावेऽपि व्याप्यादेस्तन्नियमोऽस्तु । नाप्यप्रातिभासिकत्वमपि तन्त्रं तुच्छेऽतिप्रसक्तेः । नाप्यप्रातिभासिकस
त्वं तन्त्रं गौरवात् । व्यावहारिकतात्त्विकानुगतसत्त्वसामान्याभावाच्च । नाप्यसद्विलक्षणत्वे सति प्रातिभासिकवैलक्षण्यं तन्त्रं अ
तिगौरवात् । अन्यथाप्रवृत्तेन संसर्गग्रहो हेतुः किं तु अवच्छिन्नासंसर्गाग्रह इति धीर्नीतिर्न सिध्येत् । किं वा सतः साधकत्वे विप्रति
पन्नत्वात् साध्यं । तत्साधकं च न तावत् त्वन्मते सत् नाप्यसत् प्रतिवादिनस्तत्साधकत्वे विप्रतिपत्त्या न वाख्यानात् । न च सतः साध
कत्वेऽप्ययं दोषः । त्वन्मतेऽपि सतः साक्षिणः साधकत्वात् । उक्तं हि सर्वसाधकत्वे सतस्ते न साक्षिणा सिद्धिमिवतास्त्वित्युक्तं तस्य विशेषस्याऽसा
ध्यासाधकतापुनरिति । औत्सर्गिकप्रामाण्येन सिद्धत्वाच्च तत्त्वापि व्यवहारे उपायान्तराभावेन स्वच्छाया वतरतु दुर्लंघ्य इत्यनुक्रमयोदासि राम
द्धत्वाच्च न च सिद्धिरप्यसती तु उक्तेति मतारः । अन्योन्याश्रया । अन्यथा प्रतीतिरप्यसत्तासत्तीतिसत्त्वं च त्वे न प्रतीत्याऽसद्वैलक्षण्यं न ३२

मद्वेतत्वलक्षणायोग्यत्वायोग्यत्वेरवम्बेएकोहेतुर्द्वएकहेत्वाभासयथातदुभयंमसदेवंअथएकोहेतुएकोहेत्वाभासइतिव्यवस्थाल्पेतनतस्रत २
खविगतोधर्मोनतुचर्णागतोःतोऽवर्णागतोऽसत्यएवरसमस्यइ विंबप्रतिविंबयोरभेदान्प्रतिविंबविंबस्वरूपमेव ७

सिध्येतएतेनसत्वलक्षणयोगित्वायोगित्वेएवसाधकत्वासाधकत्वयोःकेनतुसत्वासत्वेइतिखंडनोक्तेलिरस्तोहेत्वाभासादेरस
त्वेअसिध्यव्यासाद्यसत्वलक्षणापातातएतेनमिथ्यात्वाविशेषेपिसद्वद्वेतुनदाभासव्यवस्थेतिनिरस्तं।तद्ददेववास्तवसाध्यावि
धायातान्नतस्माच्चासत्यात्सत्यसिद्धिः।तदुक्तंवार्तिकेवौद्धप्रति।साधनेचेदवस्त्वपचपरमार्थाक्षिताभवेत्।सिद्धिर्नपरमार्थेनपरमा
र्थस्यपुनस्पतत्इति।उक्तंचवौद्धधिक्कारे।लोकस्यापिव्यतिक्रमेविचारस्यापारमार्थिकवाध्यात्वात्वापत्तेरिति॥ ॥असतःसाधकत्वेवा
धकं॥ ॥नचासत्यमपिप्रतिविंबंविंबस्यार्थस्यशुभाशुभयोःस्फटिकलौहित्यंवोपाधिसंनिधानस्यरेखारोपितवर्णस्यार्थ
स्यवर्णादेर्ध्वनिदिर्ग्धैर्वनागोनागरत्वादावर्णभेदस्यशंकाविषंवमरणस्यसर्पविनष्टुषिरादिचारिष्टंसाधकंदृष्टमितिचेतनाप्र
तिविंबस्वरूपस्यत्वन्मतेपिसत्वात्।स्वाप्नस्यवमन्मतेसत्यत्वात्त्वन्मतेचशुभाशुभंकार्यमस्मदंतेयप्रतीत्याद्विशुत्पात्ज्ञानमेवस
चकं।अन्वयव्यतिरेकाभ्यांचस्वाप्नकामिन्यादिज्ञानमेवार्थक्रियाकारित्वउपपत्तेः।स्फटिकलौहित्यस्यापिप्रतिविंबत्वात्।
रेखायाःघ्ववर्णोपदस्यार्थरवसंकेतितत्वेनरेखास्मारितवर्णस्यैवार्थवोधकत्वात्।अतएवरेखाद्रष्टावर्णमुच्चारयति।नगो
नागरत्वादौदीर्घत्वादिकंस्वरूपसदेवार्थविशेषधीहेतुश्चवेदीर्घध्वनिसाहित्यरूपंवातद्ग्रहकत्वरूपंवादीर्घत्वंवर्णगतंसत्यमे
वहेतुः।नध्वनिगतंवर्णेथारोपितंहेतुः।ज्ञातंसद्धेतुश्चेदस्यमाणांतत्वासविचस्तुषिरादिज्ञानमिवार्थनवतिष्ठते।असत्यंज्ञानमेव
हेतुः।एतेनयथासत्यत्वाविशेषेपिचरपुषारुपज्ञानमेवज्ञापतेनेनतुरसज्ञानं।तथैवासत्वाविशेषेपिवर्णादेर्ध्वन्यादिनासत्यता

तयोतिरेकतत्र्यपाठे न एवकस्य विद्य विशेषस्येति शेषः २ न तु विषयोपि ३ एवं हेत्वादीनां मिथ्यात्वेपि न क्षतिः ज्ञानस्यैवानुमितिप्रतिकारणत्वात् ४
हेत्वाभासादिनापि अनुमित्याभासोत्पत्तिः अत एव इति चेत् तत्राह ज्ञानस्यापि परमते मिथ्यात्वेनासत्त्व एव साधकत्वमागतं न तु सत्यस्येति ५
घटज्ञानादपि भयं स्यात् ६ अर्थावच्छिन्नज्ञानस्य ७ प्रतियोगितासंबंधेन ७ विषयतासंबंधेनावच्छेदकयोः ८ प्रतियोगितासंबंधेनावच्छेदकस्य घटस्य विशेषदर्शनस्य च ८

न्या॰या॰ ३३ पतेन तु धूमाभासादिनेति वाच्यस्य तु कं निरस्तं । शंकाविषे विशंकारि मिन्न भयजन्याधानुव्याकुलत्वेन मरणहेतुर्न तु विषं । स्वाप्नमं
त्रोपि फलसंवादी चेत् तस्य प्रप्रतीतत्वेप्यात्मवत् सत्य एव स्वयं प्रतिभातवेदवद्दृष्टान्त भासते । भारत युद्धादौ घटोत्कचादिभिः शक्ति
विशेषास्त्र एवमर्थक्रियाकारिगज्ञानादिकं सत्यमेव । सवितस्तु विररज्जु सर्पादिज्ञानमेव चारिष भयादिहेतुर्न त्वर्थः । सत्य एवार्थे तद्दृतो
न न भयाभावात् । नचैवमनुमितिं प्रत्यपि हेतुव्याप्यादिज्ञानमेव कारणं न तु हेत्वादीति वाच्यं । तद्ज्ञानमात्रस्य हेत्वाभासेपि सत्वा
न । त्वन्मते वृत्तिरूपस्य न त्प्रतिविंबितचैतन्यरूपस्य वा ज्ञानस्यापि मिथ्यात्वाद्विश्वासस्य सर्पादेस्त्वभिसर्पणादंशनादिरेवार्थक्रि
या न तु भयादिः । नचैवमनवच्छिन्नस्यैव ज्ञानस्य हेतुत्वेति प्रसंगः । अवच्छिन्नस्य हेतुत्वे घटोपि हेतुः स्यादिति चेत् । नाद्य एवावच्छिन्नस्य घ
घटत्वंताभावध्वंसादेर्घटदेशं कालभिन्नदेशकालत्वेप्यवच्छेदकस्य घटस्य तदभाववत्त्वे घटे चाब्रह्मज्ञानयोर्घटज्ञानवेदां
तसाध्यत्वेपि घटब्रह्मणोस्तदभाववत् घटप्रागभावस्य घटप्रतिविशेषदर्शनाभावस्य च भ्रमं प्रति विहितनिषिद्धक
रणाभावयोः प्रत्यवायादिं प्रति स्वर्गकामनयाश्वयागं प्रति अतीतादिस्मृत्यादेर्दुःखादिकं प्रति असद्विषयकपरोक्षज्ञानस्य
च तद्व्यवहारं प्रति हेतुत्वेपि अवच्छेदकस्य घटस्य विशेषदर्शनस्य विहितनिषिद्धकरणयोः स्वर्गस्यातीतादेरन्यतामतश्च
तदभाववत्त्वविकीर्षितघटस्त्रुद्धेर्घटहेतुत्वेपि घटस्य तदभाववत्त्वब्रह्मज्ञानस्य तद्ज्ञाननिवर्त्तकत्वेपि ज्ञदाशोनस्वभावस्य ब्र राम
ह्मणस्तदभाववत्त्वब्रह्मज्ञानस्य जगत्प्रतिपरिणामिकारणत्वेपि ब्रह्मणस्तदभाववत्त्वाद्यावच्छिन्नस्य हेतुत्वेपि अवच्छेदकस्यापि स्याकुरुत्वं ३३

अहेतुत्ववत् २ आदिशब्देन निषिद्धकरणाभावस्य प्रत्यवायादिकं प्रतीतिज्ञेयं ४

नहि तुच्छस्य प्रमात्वे तु कुरूपक कदाचिदपि वासः संभवति। उपलक्षणत्वेन। रज्जुसर्पविज्ञानसाध्यभयादौ सर्पपूर्वकं ज्ञानं कारणं न त्वयथार्थत्वं साध्यभयादौ फ
लत्वमस्मिं नैव कारणं। विषयत्वसंबंधेनावच्छेदकस्य तुच्छस्यालोपितदवच्छिन्नस्य ज्ञानस्य तदवच्छिन्नस्य वैलक्षण्यस्यासत्वात् दर्शनात् एवं अवच्छेदकस्य प्रातिभासिकस्य मिथ्या
त्वेपि वृत्तियोग्यतासंबंधेनावच्छिन्नस्य तदैलक्षण्यस्य प्रातिभासिकत्वादर्शनात्। प्रतियोगितासंबंधेनावच्छेदकस्य वस्तुतः प्रकारादिर्वृत्तौ पारमार्थिकस्य मिथ्यात्वेपितद
वच्छिन्नस्य निवृत्तेः मिथ्यात्वदर्शनात्। अवच्छेदकस्यासत्त्वे तस्यासत्त्वे तदवच्छिन्ने तन्मावेसत्त्वेस्यादर्शनाच्च। तेवासदादीनां अवच्छेदकानां तुच्छत्वापत्तेः तदवच्छिन्नानां तुच्छत्वापादिकत्वं

से त्रेवसतीत्यत्र कुरूरगामिवर्तोरस्येनहेतुत्वोपपत्तेः। तथा वरज्जुसर्पादिधीसाध्यभयादौ सर्पपूर्वकं। फलेत्वासाध्यभयादौ केवल
न्नैवकारणं। नन्वथापि मिथ्यार्थज्ञानं प्रति व्यावृत्तिधीहेतुत्वं तत्र ये व्यावर्त्तकत्वमस्तीत्यसतोपि हेतुतेति चेन्न। यतो व्यावृत्तिहेतुधी
विषयत्वमेव व्यावर्त्तकत्वं। असत्यपि दंडे तदज्ञाने व्यावृत्त्यज्ञानात्। ननु तथापि अवच्छेदकस्य मिथ्यात्वे वच्छिन्नस्यापि तन्नियमाद
सत्यस्य हेतुतेति चेन्न तुच्छस्य ज्ञाने तुच्छो हि लक्षणेव तुच्छत्वस्य प्रतिभासिकान्न वैलक्षण्येव प्रतिभासिकत्वस्य पंचमप्रकाराया
मात्मस्वरूपमतायां वा अनिर्वचनीयाज्ञानस्य निवृत्तौ वचतुर्थप्रकाररूयानिर्वचनीयत्वस्य पारमार्थिकात्मस्वरूपे तस्मिन्नेवा
न्नतद्धेतस्याभावे ततो व्यावृत्तौ चान्तत्वे स्यादर्शनात्। तत्रावच्छेदकानां असदादीनां तादृश्येत्रापि विषयस्तथा सत्त्व वस्तुतस्त्व
र्थानच्छिन्नमेव ज्ञाने हेतुः। न चातिप्रसंगः। विषयावच्छेदमनपेक्ष्य स्वतएव सर्वज्ञानस्यासर्वज्ञानाद्यावृत्तेः। तथाहि। सर्वज्ञान
मसर्वज्ञानान्नावद्यावृत्तं। व्यावृत्तिश्च व्यावर्त्तकाधीना। न च विषयस्तत्संबंधो वा व्यावर्त्तकः। स्वरूपातिरिक्ते द्विष्ठसंबंधाभावात्।
असंबद्धस्य चाव्यावर्त्तकत्वात्। अथ संबंधांतरमंतरेण विशिष्टव्यवहारजननयोग्यं स्वरूपमेव वा ज्ञानमात्रनिष्ठो धर्मो वा
संबंधः। तर्हि विषयमनंतर्भाव्य ज्ञानस्यैव विशेषः सिद्धः। किं चासर्वज्ञानं सर्वज्ञानाद्व्यावृत्तं रसंबंधमनपेक्ष्य स्वविलक्षणं।
तज्जनकविलक्षणाजन्यत्वात् यवांकुरात् कलमांकुरवत्। तज्जन्यविलक्षणजनकत्वात् यववीजात्कलमवीजवत्। न च विल

सर्वज्ञानजनकाद्घटादिज्ञानजनके यदि द्वित्वं तर्हि लक्षणांश्च दोषादि
असर्वज्ञानजनकादविलक्षणं तज्जनकं तज्जन्यत्वात् सर्वज्ञानं यत्र यत्तज्जनकविलक्षणाज न्यत्वं असर्वज्ञानस्य घटादिज्ञानस्य जनके यदि द्वित्वं तर्हि लक्षणांश्च दोषादि
४२ तज्जन्यत्वेयेवतस्य तस्माद्वैलक्षण्यं संबंधमनपेक्ष्य विलक्षणत्वमिति सामान्यमुखी व्याप्तिः। २ यथा कलमांकुरं यवांकुरजनकात् यववीजाद्विलक्षणं यत् कलमवीजं तज्जन्यं १
अत्रकारणभेदात् ज्ञानस्य वैलक्षण्यं न तु विषयसंबंधात् [illegible] १ विषयसंबंधेनैव ज्ञानवैलक्षण्यमस्तु न तु कारणकार्यभेदेन १

एवं च ज्ञानेऽव्यावृत्ते कोऽयमव्यवच्छेदकत्वमिति
विषयसंबंधस्य ज्ञानेन संबंधः स विषयस्वरूपः ज्ञानस्वरूपो वा नतु विषयज्ञानयोः स्वरूपातिरिक्तो द्विष्ठः संबंधः ४

नतु स्थितत्वात् द्विकल नासीति चेत्तत्र विषयः उपलक्षणं अवच्छेदकत्वेन मिथ्यापितद

सर्वज्ञानात् भयादि कं जायते यस्मात् न कुतोन ज्ञायते ७

असर्वज्ञानजन्यं यदमयादिकं तद्विलक्षणं यद्रूपादिकं तज्जनकत्वात्। यथा कलमबीजं यवजनन्ये यत् जवांकुरं तद्विलक्षणं यत् कलमांकुरं तज्जनकं। अत्र च ज्ञानकार्यभेदात् ज्ञानस्य विलक्षणं न तु वि
षयसंबंधात् १ यदि विषयसंबंधेनैव वैलक्षण्यं न तत्त्वं तथा तर्हि यवांकुरतद्बीजाभ्यां स्वाभाविकं वैलक्षण्यं कलमांकुरकलमबीजयोः स्तितं विनैव चैत्रसंबंधमात्रेण कलमबीजे यवबीजे स्यात् तां मैत्रसंबंधेन य
वबीजे कलमबीजे स्यात् २ इंद्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं तदन्यं परोक्षमेवं परोक्षज्ञानात् विलक्षणं अपरोक्षज्ञानं तं वैलक्षण्यं विनैव चैत्रसंबंधेन तदेवाऽपरोक्षं स्यात् मैत्रसंबंधेन तदेव परोक्षं स्यादिति ३
रचनाविशेषेण बहुसामग्रीसंपादनेन याऽल्पग्रह महत्व भवति अथ च तं विनैव हस्तादिसंबंधेन महत्वं स्यात् बहुकार्यकारित्वं स्यात् ३ एवं च विषयेणोपलक्षणेन ज्ञानेक [illegible] अन व्यावर्तक उपलभ्याय: ६

न्या॰या॰ क्षणाविषयसंबंधेनैवहेत्वोरुपपत्तेरप्रयोजकत्वात् तथात्वे हि यवबीजतदंकुरविलक्षणात्तज्जनके कलमांकुरतद्बीजे अपि
३४ कदाचिद्यवांकुरतद्बीजाभ्यां कलमांकुरवत्तद्बीजत्वरूपस्वाभाविकवैलक्षण्यविनोपलक्षणामतवैचत्रादिसंबंधित्वमात्रे
णाविलक्षणोस्यात् तांस्मात्साक्षात्कारो विपरोक्षज्ञानाद्न्यसंबंधित्वमात्रेणाविलक्षणः स्यात्।ग हे संस्थानविशेषं विना विचित्रकार्य
हेसोपलंभ्दितत्वमात्रेणाविचित्रकारणाज्जविचित्रकार्यकारित्वं स्यात्। अपि च। ज्ञानस्यस्वकारणादुत्पन्नोस्वकार्यकरणे च वि
षयः अभावस्य प्रतियोगीवोपलक्षणं। अतीतादिज्ञाने असद्विषयकपरोक्षज्ञाने च तथादर्शनात्। न हि तत्रापि अनिर्वा
च्योत्पत्ति उपलक्षणेन वान्यो व्यावर्तकः उपलभ्यः। केवलं संस्थानविशेष एवेति स्वतो विशेषसिद्धिः। एवं च यथा प्रति
योगिनमनंतर्भाव्यैव घटस्याभावो अभावांतरात्। यथा वा विषयमनंतर्भाव्यैव शिल्पोद्धूरणाकृतिर्मायोद्धूरणाकृतितः
यथा वातीतादिज्ञानमसद्विषयकपरोक्षज्ञानं व्यवहारोत्तानंतरादितः। यथा वद्बुटस्य तिर्बुदात्रवत् यथा च घट
घटोद्धरणरूपयो २ स्य परोक्षज्ञानं तदपरोक्षज्ञानात् विलक्षणं। अन्यथा तत्तत्कार्यसंकरः स्यात्। न चाभावाद्यवच्छेदकप्रतियोग्यादिवि
शेषादसंकरः। ध्वंसादेः कृतेरतीतादिज्ञानस्य च काले प्रतियोगिविषययोरसत्वात्। पूर्वक्षणे असतस्तु नियतपूर्व राम
गह संस्थानादाव १ वर्त्तित्वरूपकारणत्वबाधात् तदुपलक्षणं भेदमात्रेणावविलक्षणकार्याद्ययोगात्। अतीतासतस्तु कदापि अभावा ३४

न्ते
अनंतर्भाव्यैव विलक्षणं असद्विषयकपरोक्षज्ञानव्यवहारैश्च विषयमसंतमनंतर्भाव्यैव ज्ञानांतरात् [illegible] राहित्यलक्षणो घस्मति विषयं घटं
यथा वातीतादिज्ञानं विषयमतीतं अनंतर्भाव्यैव विलक्षणं विषयः शिल्पोद्धरणं नास्ति। सिद्धवस्त्वसिद्धविषयका हि कृतिरिति कृतिलक्षणाबाधा। यथा घटकृतिः सिद्धे पिंडे वर्त
अनंतर्भाव्यैव घटानुभावात् विलक्षणोप अत्र कृतिकाले कोधभीदांगीकारे। कारभेदात्कार्यभेदानंगीकारे च २ घटध्वंसः पटस्वध्वंसः स्यात् पट स्वप्रागभावः स्यान् एवं ३
तेऽसिद्धे घटे च विषयीकरणमिति न। उपलक्षणसंबंधमात्रे [illegible] नियतपूर्ववृत्तिकारणमिति कारणलक्षणाबाधा। २ उपलक्षणत्वमपि न अजायमानस्य ९
पूर्वक्षणेऽविद्यमानस्य [illegible]

ज्ञाननिष्ठव्यावर्तकविशेषस्य घटाकारत्वाघटज्ञेनंतदवच्छिन्नचैतन्येनतदभिव्यक्तविषया वच्छिन्नचैतन्येनवाघटज्ञानंविषयावच्छेदविनैवलक्षणत्वेममतेव
घट ज्ञानंघटी य स्वाभवपरज्ञानंघटीयस्वभावं।विषयावच्छेदविनैव यथाघटज्ञानत्वंकीदृशंमधुरत्वंवकीदृशंचा दुष्परत्वंवकीदृश मितिवक्तुंनशक्य
तएवंज्ञाननिष्ठोविशिष्टोविशेषोनशक्यतेवक्तुंसिद्धस्तुसर्वथा विषयावच्छेदंविनैव ावधरेरत्ताघटाभावदाहशक्तिनोयत्कार्यंतत्तद्रेखाऽभावश कीनांकारणत्वंननुग
वयघटखड्गीनां। दोषादिकंभ्रमेधिकंयरसुतोनलेनेज्ञानहेतुसामग्रीजन्यमेवस्या तोविषयवच्छेदंविनैवघटादिज्ञानात्सर्वज्ञानंविलक्षणमा ।कारणेसत्वनिवेशश्चेन्नसत्वेसत्वेना

ता।शिलोद्धरणार्थमाभोद्धारप्रयत्ने कृतेपि तदनिष्पत्तेस्तथा सर्वज्ञानमविविषयमनंतर्भाव्यैवासर्वज्ञानाद्विलक्षणंउ
क्तप्रमातोरनुभवेनवसिद्धस्य तस्य ज्ञातिरूपस्यविशेषस्याख्यातुमशक्यत्वान्नघटज्ञानमितिव्यवहारः। हीरमाकर्यवा
लक्षणज्ञानमितिवघक्तः।किंचात्वन्मते तत्तद्धटत्त्वेस्तत्तदाकारत्वेनचैतन्येननतत्प्रतिविंवितत्वेनवातदभिव्यक्तत्वेनवाम
मतत्तत्तज्ञानस्यतत्तदीयस्वभावत्वेनवातत्तद्व्यवहारजननशक्तत्वेनवास्वतएववैलक्षण्यं।नहिगवयाकारेवायां
घटीयस्वभावस्यतदभावस्यवादाहशक्तेर्वायत्कार्यंतद्धेतुकोटौगवयादेर्थि चेशं।तस्मादुक्तौसर्वज्ञानस्यभ्रमत्वेनाधिक
जन्यत्वेपिसर्वज्ञानत्वेनतद्धेतुजन्यत्वात्तस्यतएवासर्वज्ञानाद्वैलक्षण्यमितिनेकोविदोषः।तदुक्तं।सर्वभ्रमादावपिहि
ज्ञानमस्त्येवतादृशं।तदेवार्थक्रियाकारितत्सदेवार्थकारकमिति।अंतर्भावितसत्वेचेत्कारणंतदसत्ततः।।नांतर्भावितस
त्वंचेत्कारणंतदसन्नतरत्यादिखंडनोक्तः।सत्कारणता।अस्यैवश्लोकस्याङ्कुरप्रक्षेपेराघवितुंशक्यत्वान्न।अंतर्भावित
सत्वंचेदधिष्ठानमसन्नतः।नांतर्भावितसत्वंचेदधिष्ठानमसन्नतदन्यविपर्यस्थितुंशक्यत्वाद्वस्तुव्यावहृता।कथमसतःसज्जाये
तेत्यादिश्रुत्यानासतोदृष्टत्वादित्यादिसूत्रेणअसमर्थः शशविषाणादिष्वः सदुत्पन्नदर्शनादित्यादिस्वीयभाष्येणचविरुद्धा
न्यत्रनिरस्तोवातस्माद्धेतुत्वात्यादीनामसत्वेऽसिध्यादिडंवरमिति॥ ॥असतःसाधकत्वाभावेबाधकोद्धारः॥ ॥अनुक्त

सत्वनिवेशश्चेन्नसत्वेसत्वाभावादसतएवधिष्ठानत्वंअधिष्ठानेसत्वनिवेशोनास्तिचेन्नसत्तामधिष्ठानेसदेवरु असत्वारणा?

नासितार्किंकम
तेधुताश्चसतएवंका
रणत्वमागतं।कार
णेसत्वनिवेशएवं
नाङ्गाचेतसुत्तम
सतेःकारणांतस्य
धिष्ठते

यदि संविदः सकाशात्तन्नी[illegible] अन्यत् तर्हि तत्तन्नीलं संविदि ज्ञाने [illegible]नभासेत ज्ञाननीलयोः संबंधाभावात् लें ग्रहयोः संयोगसमवायोरभावेन कल्पस्य विषयत्वस्य स्वरूपात् भेदाभावः स तु स्व
रूपभूत एव [illegible] स्वरूपात्तभेदवस्तुतस्य दुर्वचत्वे ४। यदि ज्ञानात्तन्नीलं घटादिप्रभिन्नं तर्हि एकज्ञानेन भातेन एकज्ञानं एव भासते चेत् घटज्ञाने सति सर्वेषामेव पदार्थानां ज्ञानं कुतो न स्यात्। ये
न सह ज्ञानस्य संबंधस्तस्यैव ज्ञानमिति चेत्तन्न ज्ञानज्ञेययोः संबंध एव नास्ति ५ ज्ञानातिरिक्तो ग्राह्यभंगो नास्ति किंतु हृत्यादयः सर्वे ज्ञानस्यैवाकाराः ६ ज्ञानमस्याक्षिनिघटादिकमन्व
तेति ७। सुवर्ण[illegible] ज्ञानत्वं यत्र हानत्वे तर्हि व्यत्वं सुवर्णमाले स्यैवेति सुवर्णज्ञानस्य सुवर्णमन्यमपि विषयः स्यात् ८ नाधिकलक्षणद्वेन हानादिः ८

न्या॰ या॰ लतर्कहीनाद्युमिथ्यात्वहेतवः। अत्र केचिन्मायिभिर्वः। अन्ये त्वत्संविदो नीलेन तन्द्रासेत संविदि। भौमसते चेत्कुतः सर्वेन भा
सेतैकसंविदि। नियामकं न संबंधं पश्यामो नीलेतद्धियोरित्यादिवर्दिशरात्मख्यातिवादिभिरुक्तेर्ग्राह्यलक्षणाभावात्वतरंपि
३५ सितत्वाद्रुः। दृश्यस्यसत्यत्वेनतावतत्तानेतदसंबद्धप्रकाशकमतिप्रसंगात्। नापि संबद्धं। आत्मगुणस्य ज्ञानस्य ज्ञेयेन संयो
गसमवायघोरयोगात्। अन्यस्य च संबंधस्याभावात्। विषयविषयिभावस्य चाद्विषत्वेनासंबंधत्वात्। दुर्निरूपत्वाच्चात्तथा
हि। विषयत्वं किं ज्ञानजन्यफलाधारत्वं। ज्ञानजन्यहानादिबुद्धिगोचरत्वं वा। ज्ञानकर्मत्वं वा। ज्ञानाकारार्पकत्वं वा। दृश्यमा
नत्वे सति तत्त्वं वा। ज्ञानजन्यव्यवहारयोग्यत्वं वा। यत्संनिकृष्टकरणोनयज्ज्ञानमुत्पद्यते स तस्य विषय इति वा। यस्यां संविदि
यो धर्मो व भासते स तस्या विषय इति वा। संबंधांतरमंतरेण तयोरपत्त ज्ञानावच्छेदकः स तस्य विषय इति वा। आद्ये पि फलेन तता
वतज्ज्ञाततता। अनंगीकारात्। अतीतादावसंभवाच्च। नापि हानादिः। गगनादौ तदयोगात्। कलधौतमलादेरपि तत्रज्ञा
नविषयत्वापाताच्च। नाप्यभिज्ञापितत्वयनेतयोर्न्यानिष्टत्वात्। नद्वितीयः। हानादिबुद्धीनांतदजन्यत्वात्। गोचरतायाए
वाद्याप्यनिरूपणाच्चानतृतीयः। ईश्वरज्ञानस्यातीतादिज्ञानस्य च कर्मकारकाजन्यत्वात्। न चतुर्थः। ज्ञानतदाकारयो राम
रभेदेन सर्वेषां ज्ञानहेतूनां विषयत्वापातात्। न पंचमः। दृश्यमानतायाएवाद्याप्यनिरूपणात्। न षष्ठः। योग्यतायोग्यता ३५

क्रियां कुर्वद्विकारकमिति नियमात्तो हानादिबुद्धयो हेयादिजन्याः न तु ज्ञानजन्याः ३ ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वात् २

यावन्तो यावत्स्वपि ज्ञानविषयत्वात्तत्तान्यव्यवहारयोग्यत्वं तत्राप्यपेक्षितं। न स्यात्तत्राभावात्‌१। ईशज्ञानस्य करणाजन्यत्वात्‌१। एवं वैपरीत्यमेव कुतो न स्यात्‌२ किं तु एक एव ज्ञाने ध्वस्तः ७

वा

तरामाँत्तानसप्रमः। नित्येश्वरज्ञानस्य निर्विषयत्वापातात्‌। नात्रष्टमेपि संविदीति न तावदधिकरणासप्रमीज्ञानस्य ज्ञेयं प्रत्य
नधिकरणत्वात्तानापि विषयसप्रमी। तस्यैव निरूप्यमानत्वात्‌। संविदो विषयत्वमर्थस्य विषयित्वमिति वैपरीत्यापाता
ज्ञानापि समिति सप्रमी। भासमानताया एवाद्याप्यनिरूपणात्‌। न नवमः। मत्समवेतं रूपज्ञानमित्यत्र रूपज्ञानात्मसमवा
यस्य संबंधान्तरं विनैव रूपज्ञानावच्छेदकस्य तद्विषयत्वापातात्‌। तस्मात्सत्यत्वे दृश्यत्वानुपपत्तेर्दृक्दृश्ययोराध्यासिक
एव संबंध इति॥ ॥उच्यते॥ ॥सर्वस्यापि दृश्यस्य ब्रह्मात्मैकदृगध्यस्तत्वेपि कस्यचित्कदाचित्कं चित्प्रति प्रकाशायत्त
यापि तत्तत्संन्निकृष्टेंद्रियजन्यतत्तदाकारवृत्तिद्वारक एवानावृतदृक्संबंधः स्वीकृतः। तथा च सत्यत्वेपि तद्वारक एव संबं
धोस्तु। किमाध्यासिकसंबंधदुर्व्यसनेनानहित्वन्मते विज्ञानमतेरवतत्त्रदर्थास्ति नाद्धाने ध्वस्ताः। सत्यायाः शुद्धदृशः स्व
तोभेदाभावादुपाधिविशिष्टायामेदोपि घटादिवन्मिथ्यात्वेन तदधिष्ठानत्वायोगात्‌। उपाध्युपलक्षितायाः सत्यत्वेपि भे
दात्‌। कथं विभेदेपि वृत्तिद्वारकसंबंधात्प्रागध्यस्तरूपे संबंधे सत्यपि दृश्याप्रतीतेः। किंच घटाकारवृत्तिप्रतिबिंबितचैत
न्यं घटप्रकाशकं। किं वा तदभिव्यक्तं घटाधिष्ठानचैतन्यं। नाद्यः। आध्यासिकसंबंधस्यातंत्रत्वापातात्‌। नांत्यः। आवरणके नवृ
त्तिप्रतिबिंबितेनैव प्रकाशोपपत्तौ तदधिष्ठानविदभिव्यक्त्यादिकल्पनायोगात्‌। किंच घटाधिष्ठानस्य सत्यस्यापि मात्रस्य

त्वन्मते येन सहाध्यासिकः संबंधस्तदेव प्रकाशकमिति नियमः आ। [illegible]ध्यासिकसंबंधस्त्वन्मते शुद्ध एव न तु विशिष्टे विशिष्टस्य मिथ्यात्वात्‌ अतो घटाद्याकारवृत्तिप्रतिबिंबितस्य
मिथ्यात्‌ न तेनाध्यासिकः संबंधः अतः एतदेव प्रकाशकं चेत्पूर्वोक्तनियमहानिः २

घटावच्छिन्नस्य घटाधिष्ठानत्वे उच्छेदकस्य घटस्यापि स्वाधिष्ठानत्वे आत्माश्रयः १ सत्यप्रमाविषयो हि सत्य इति नियमः २ सत्यस्यैव संबंधस्य
प्रज्ञापितस्य स्वामिभावः संबंधोस्त्येव ७

न्याया० चरमसाक्षात्कारात्संबंधेनाभिव्यक्तिः। अभिव्यक्तस्य तु घटावच्छिन्नचैतन्यस्य न तदधिष्ठानत्वमात्माश्रयात्। किं च घटप्र
३६ काशिकायाद्दशो घटवन्मिथ्यात्वेन तदधिष्ठानत्वं। सत्यत्वे दोषाजन्यत्वेन प्रमात्वात्। तासैंत्सं स्वविषयं प्रति नाधिष्ठानमि
त्युभयतःपाशा रज्जुः। यत्तूक्तं। ज्ञानज्ञेययोर्न संबंध इति। तन्न। गुणगुण्यादेः संयोगासंभवे समवायवत् ज्ञानज्ञेययोरुभ
यासंभवेन्यस्य संभवात्। अभाववन्भूतलं ज्ञातो घटदृष्टो घटः घटस्याभाव इत्यादिकापरस्परासंयुक्तस्य मवेत विशेषणा
विशेष्यकविशिष्टधीः विशेषणविशेष्यसंबंधविषयकाविशिष्टधीत्वान्नादंडीति विशिष्टधीवत्। उक्तान्यप्रमा
विशेषणाविशेष्यसंबंधनिमित्तका। अबाधितविशिष्टस्यान्यधीत्वात्। संमतवत्। विमताधीः। अबाधितविशेषणावि
शेष्यसंबंधविषयिका बाधितविशिष्टधीत्वान्नदंडीति प्रमावदित्यनुमानात्तत्सिद्धेः। गोमांश्चैत्र इत्यादिधीरपि पक्षए
व। उक्तं हि। षष्ठीस्वामेन योगेत्यत्र महाभाष्ये। एकशतं षष्ठ्यर्था इति। ते च स्वस्वामिभावादयः संबंधा वैष्टी दंडके पठि
ताः। तदुक्तं वैयाकरणे प्रमितवस्त्वनुसारेण हि प्रक्रिया कल्प्या न तु कल्पितप्रक्रियानुरोधेन प्रमितत्यागः। न च संबंधद्वि
त्वमेव बाधकं। अन्योन्याश्रयात्। अन्यथा संबंधैकैः समवायबाधकं स्यात्। नाप्यतीतादेः संबंधाभावो वा ज्ञानज्ञेययो राम
र्विप्रकर्षो वा बाधकः। असंबंधस्य समवायवत् संबंधाभावविप्रकर्षाविरुद्धत्वेनैव धर्मिग्राहकेण सिद्धेः। अन्यथा ३६

ननु संयोगादेरन्यस्य संबंधत्वे तस्य (ऐ) पदार्थेष्वनंतर्भावे तदाधिक्यं स्यादित्यत आह। प्रमितवस्त्वनुसारेणेति। तादृशसंबंधसमावेशेनैव पदार्थानां गणनीया इत्यर्थः। प्रमितसंबंधपदार्थे
ष्वसमावेश्य पदार्थाः गणनीया एवं पदार्थाधिक्यं चेद्भवति तर्हि भवतु। न हि एतावंत एव पदार्था इति वेदाज्ञास्ति। एतावंत एव पदार्था इति कल्पितप्रक्रियानुरोधेन प्रमितसंबंधत्यागो न युक्त इत्यर्थः ३
ज्ञानं स्वलानि तेय स्तद्रूपे वहिरित्यं ... स्येव ज्ञानत १

सं२

सत्यचैतन्य[illegible] स्वएकस्वएकस्य मिथ्याभूतस्य वाध्यासिकः संबंधः तत्तु चैतन्यं हृदयस्य जडद्वयस्य वा संबंध इत्याध्यासिक इति नियमात् एवं स्थलेषु आध्यासिकसंबंधाभावात् संयोगसमवा
ययोरप्यभावात् कुत्रचनापि संबंधो न भवति व्यतिरेकसमवायैकं बंधकत्वस्य वाधिकास्यात् यदि वाधो दृढस्तर्हि भवतां यथाध्यासिकसंबंध एवं दृष्टे युक्तं योद्दत्तात्तथा स्याभीरपि तत्प्रिय
सास्यात् ध्वंसादेः संबंधवाधः स्यात् इत्युच्यते तयुक्तिः ६। ज्ञानस्यैव येन संबंधा नेति वा क्योक्तः संबंधाभावस्य स्वज्ञानेन संबंधप्रत्यवनास्तीति चेदनेन संबंधाभावबोधः कथं का वा युक्तिस्तास्मिन् तत्तु दृष्टा किं तु युक्ता
से भासएवसः ६

हि एथक्सिद्धयोरेव संयोगसंबंधदर्शनात्। अप्टथक् सिद्धिः समवायसंबंधस्य वाधिकास्यात्। ध्वंसादेश्चातीतादिनामि
थ्यात्वलक्षणत्वांतर्गतस्यात्यंताभावस्य च प्रतियोगिना वेदांतनिष्ठशक्तितात्पर्यवोध्यत्वब्रह्मराज्जीवाश्रितात्ज्ञानस्य वा
ज्ञेयेन ब्रह्मणाव्यवहारस्मिंश्च व्यवहर्त्तव्ये न ब्रह्मणा मुमुक्षुतायाश्च मोक्षेणात्वक्रस्य दोषस्य च दूषणात्वद्धाकस्य वा र्थे
नज्ञानस्य ज्ञेयेन संबंधो नेति त्वद्धाक्योक्त संबंधाभावस्य स्वज्ञानेनासंबंधात् स्वन्यायस्य क्रियात्स्ववचनविरोधस्तु ःन
हि ज्ञेयं ज्ञानस्य प्रतियोगिशक्याज्ञेयेष्वमाराग्व्यवहर्त्तव्यादयश्च अभावशक्तज्ञानेनात्व्यवहारादावध्यस्ताः। एतेन वा वेद
ठेन्यायस्याप्याक्तिमन्यदपि वाध्यज्ञानेन मम त्वं मुमुक्षुत्वमभिर्व च नवादिनामिति निवस्तं। व्याहितस्य न्यायाभासतयादा
र्ष्याभावात्। अन्यथाज्ञातिवाधयीत्यं वदेत्। न चेच्छायास्तत्ज्ञानजन्यत्वादन्यस्तत्संबंधो नेति युक्तं। ज्ञानेसंनिकर्षाधीनस्ये
वस्य तावत्तुमवाधीनस्येव चेच्छायांज्ञानाधीनस्य विषयसंबंधस्यानुभवात्। अन्यथा घटपटाविति ज्ञानजन्यायाः पटेच्छाया
श्चघटविषयत्वापातात्। नित्येष्वनेच्छादाविषयासंबंधायातात्त्व। पुत्रादिधीजन्यसुखादेस्तद्विषयत्वायातात्त्व। अज्ञानस्य वत ज्ञान
निवर्त्यत्वातिरिक्ततद्विषयत्वाभावेतन्निवर्त्यत्वमेव न स्यात्। तस्य समानविषयकज्ञाननिवर्त्यत्वात्। अज्ञानस्यांध
कारवदाश्रयाच्छादकत्वेविसविषयत्वस्य स्वीकृतत्वाच्च। यदि वभावाभावादेः संबंधातरमंतरेणातद्धि शिष्टव्यवहारज्ञान

विषयत्वे तुल्ययान स्वीक्रियतेतथा चघटं ज्ञानसंनाम घटज्ञाना निवर्त्यत्वे एवं वाच्यं तु न घटते २ ज्ञानविषयत्वं विनाज्ञाननिवर्त्यत्वमसंभवि २

न्या॰पा॰ नयोगप्रस्वरूपात्मकः स्वभावसंबंधो वा असंबंधरूपं प्रतियोगित्वादिकं वा नियामकं सत्संबंधकार्यकारि तर्हि ज्ञानविषयत्वेन
३७ घटे वा सत्त्वाभावाभावादेरपि संबंधो मिथ्यैवेति चेन्न अवयवेन मिथ्यात्वसिद्धेः प्राक् तदसिद्धावन्योन्याश्रयात्। घटस्याभावरूपत्वादेः
अभावसमसत्ताकसंबंधवत् घटस्य ज्ञानमिथ्यात्वापि ज्ञानसमसत्ताकसंबंधस्यैव कार्यत्वाच्च। अस्तु वा संयोगादिवत् तद्वि
षयत्वमपि मिथ्यैव न च नावता प्रकृतदृश्यमिथ्यात्वसिद्धिः। ज्ञानस्येव ज्ञेयस्य समसत्त्वेपि तत्संबंधमिथ्यात्वोपपत्तेः। न च सं
योगादिरपि तत्त्वमनेतात्त्विकः। न च तावता दंडे चैत्रोध्यस्तः। न चाध्यासिकसंबंधोपि तात्त्विकः। येन घटादौ तत्प्रसंबंधत्या
गेन ज्ञाने सत्त्वाक्षिपेत। न चाभावादेः प्रतियोग्यादिना संबंधोस्ति न तु ज्ञानस्य ज्ञेयेनेति युक्तं। नियामकाभावात्। दृग्दृश्य
योः संबंधो नेत्येतद्वाक्यजज्ञानस्य स्वज्ञेये न श्रवणमननादीनां च श्रोतव्यादिरूपेण ब्रह्मणा चरमसाक्षात्कारस्य च सा
क्षात्कर्तव्येन ब्रह्मणा असंबंधेन स्वक्रियाविरोधापाताच्च। नहि दृग्दृश्ययोः संबंधो नेति वाक्यजन्यज्ञाने दृग्दृश्यसंबंधा
तावच्चरमसाक्षात्कारादेश्च ब्रह्माध्यस्तं। ब्रह्मणि साक्षात्कारादिरध्यस्त इति चेत्। ब्रह्मण्यध्यस्तस्य तत्साक्षात्कर्तृत्वेपि
रसाक्षात्कारस्यापि तत्त्वापातात्। धर्मादेस्तत्रान्यथादेरनध्यासाच्च। इहापि ज्ञेये ज्ञानाध्यासापाताच्च। एवं च। दृग्दृश्ययोर्न राम
संबंध इति चार्वाकोत्पसंविद्धि। अनध्यासात्तदर्थस्य संबंधो न्यस्तयोर्मतः। यद्यपि ज्ञानं प्रकाशस्तथापि इच्छादिवदांतरत्वेन प्रदी ३७

एतद्दोषोक्त्या ज्ञानेच्छाकार्यसंबंधाभावरूपज्ञापनत्तेययोरन्यसत्यएव संबंधोमतो युक्तः। १

पचैतन्यस्यापि तत्परोक्षवृत्तौ दर्शनाद्व्यविप्रकृष्टेनापि प्रकाश्येन संबंधो युक्तः॥ अन्यथादीपवदेवाध्यासिकसंबंधोपि न स्यात्।
किंचात्र चाविमते ज्ञेयस्य न स्वज्ञाने ध्यस्तत्वनियमः॥ अनध्यस्तस्य तत्तुल्यस्य अविद्यानिवृत्तिः पंचमप्रकारेति मतेऽविद्यानिवृ
त्तेरभाववद्वैतमते अभावस्य वाऽद्वैतरूपत्वेपि स्वज्ञानेन ध्यासात्। अपरोक्षानुभवैकरसे ब्रह्मण्यध्यस्तस्य व्यावहारिकस्या
तीतादेर्नित्यातीन्द्रियस्यापरोक्षानुभवे स्वज्ञानेऽनध्यासात्। अस्मर्यमाणस्य च स्मृतिरूपे दत्यात्मके स्वज्ञानेऽनध्यासात्। प्रति
भासिकस्य च प्रातिभासिके स्वज्ञाने व्यावहारिकस्य च वर्त्तमानघटादेर्व्यावहारिके स्वज्ञानेन ध्यासात्। तन्मते पूर्ववत्
भ्रमज्ञानस्यापि कल्पितत्वात्। अध्यस्ततुल्यत्वेन कल्पितस्य वा नधिष्ठानत्वात्। प्रातिभासिकात् पूर्वसत्तायास्तत्त्वती
तेरधिष्ठानत्वायोगाच्च। यथापि रूप्यादिकमिदमंशावच्छिन्नचैतन्ये ध्यस्तेन रूप्याकारविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितेन तु चैतन्येन
प्रकाशतइत्यंगीकाराच्च। रूप्यादेः स्वज्ञाने ध्यस्तत्वे अविद्याज्ञानज्ञानाभ्यामध्यासजन्मनिवृत्त्योर्नियतत्वाद्रूप्यज्ञानस्या रूप्यज्ञानस्यापि ज्ञानत्वात्तम
ज्ञानज्ञानाभ्यां रूप्यभ्रमजन्मनिवृत्त्योः प्रसंगाच्च ज्ञानेन रूप्यमिति धीप्रसंगाच्च घटादेः स्वसंनिकृष्टेंद्रियजन्यात् स्वज्ञाना
त्पूर्वसत्त्वेन स्वज्ञाने ध्यासायोगाच्च। ननु यथा घटसंनिकर्षजन्यज्ञानवृत्तिर्नतया घटः प्रकाश्यः। येन च प्रकाश्यो घटाधिष्ठानचैतन्ये
नेन तत्र घटसंनिकर्षजमिति वेन्न तन्मतेपि वृत्तेर्वा ज्ञानविरोधित्वात्। अज्ञाननिवर्तकादन्यस्य वृत्तिज्ञानस्यानुपलंभात्। तथा
दृश्यते तु शुक्तिज्ञानज्ञानाभ्यां रूप्यभ्रमजन्मनिवृत्तीइदंरूप्यमिति धीश्च दृश्यतेऽतो रूप्यं शुक्त्यावच्छिन्नसंतनुस्वज्ञाने उ

तथा च इति प्रति विंबितमेव घटज्ञानमित्यर्थः १ यद्यप्याक्षेप्यं रात्रिभोजनादिप्रमाणाविरुद्धं भवेत्तत्तर्हि कथं आक्षेप[...]कं पीनत्वं साधयेदितिप्रमाणाविरुद्धत्वं आ
क्षेपकस्य उपपादकत्वं चोभयमपि आक्षेप्ये ५ [...] पि दित्तं २ दृक दृश्यसंबंधान्यथानुपपत्त्या पदिसंबंधिनः सत्वं न दि दृक दृश्ययोर्मिथ्यासंबंधवन्न घटते एवं रूपया।
तथा च रात्रिभोजनमिव दृक दृ[...]श्यसंबंधिमिथ्यामित्यर्थः तथा च पीनत्वमिव संबंधमिथ्यात्वमाक्षेपकं १॥ पूर्वकृते संबंधिनो जगतो मिथ्यात्वस्य ३ त्वं आक्षेपो मिथ्यात्वं।
संबंधिनो मिथ्या[...] पीनत्वादेः प्रकृते संबं[...]धमिथ्यात्वस्य ३ प्रत्यक्षविरुपत्वानं इदं स्यादिरूपात् । तर्कशब्देनानुमानं ३।

न्याया० ३८

पिघटोयमित्यसावुक्तिराभासस्य प्रसादतः विज्ञातो घट इत्युक्तिर्ब्रह्मानुभवतो भवेदिति वदता इन्द्रिप्रतिविंबितस्य घटज्ञानविषया
नवैतन्यस्यैव घटज्ञानुभवत्वोक्तेः॥ किंचादृश्यत्वान्यथानुपपत्त्या मिथ्यात्वमित्यर्थापत्तिर्विवक्षिता किं वा सत्यत्वे दृश्यत्वं न स्यादि
त्यनुकूलतर्कमात्रं नाद्यः तत्सामग्र्यभावात्॥ आक्षेप्यस्योपपादकत्वं प्रमाणाविरुद्धत्वं च। आक्षेपकस्य उपपाद्यमानत्वे प्र
मितत्वं चेति त्वर्थापत्तिसामग्री। न वाक्षेप्यसंबंधिमिथ्यात्वं आक्षेपकस्य संबंधस्योपपादकं किंतु प्रतिकूलमेव। न चाध्यस्तत्व
रूपसंबंधस्य न तत्प्रतिकूलत्वं तस्याध्यासिध्या नाक्षेपकत्वात्। न च मिथ्याभूतसंबंधस्य न तत्प्रतिकूलत्वात्तं प्रमाणप्रत्यक्षसि
द्धसंबंधस्याविनेन च बाधकं मिथ्यात्वाबोगात्। न च दृश्यमिथ्यात्वमेव बाधकमन्योन्याश्रयात्। प्रत्यक्षादिविरुद्धं वाक्षेप्यमिथ्या
त्वं। न च प्रत्यक्षाद्यविरुद्धसंबंधांतरकल्पनेनेन च दृश्यत्वोपपत्तेः प्रत्यक्षस्य स्वतः प्रामाण्यात्वा वेदकत्वत्यागो युक्तः॥ नाप्येकस्य
दृश्यत्वस्योपपत्त्यै प्रवितानेकवस्तुत्यागो युक्तः आक्षेपकं च न तावद्गाध्यस्तत्वं तस्याक्षेप्याभिन्नत्वेन मां प्रत्यसिद्धेः। नापि
दृग्विषयत्वरूपो दृक्संबंधः॥ तत्वासिद्धेः सिद्धौ वा तेनैव संबंधेन प्रकाशोपपत्त्याध्यस्तत्वं विनानुपपत्त्यभावात्। नापि दृग्गोची
नैसिद्धिकत्वं। दृग्विषयत्वातिरिक्तसिद्धौ संमतेः॥ न च दृक्संबंधसामान्यमाक्षेपकं तच्च प्रसक्तविशेषप्रतिषेधेध्यस्तत्वरूपवि राम
शेषपर्यवस्यतीति युक्तं। तस्य घटस्य ज्ञानमिति धीसिद्धसंबंधसामान्ये प्रत्यविशेषत्वात्। न हि रूपस्य स्पृक्तिरित्यस्तिनाप्यसत्व ३८

रात्रिभोजनमिवाक्षेप्यं संबंधिमिथ्यात्वं पीनत्वस्येव[...] संबंधमिथ्यात्वस्याक्षेपकस्य तोपपादकं संबंधिमिथ्यात्वे संबंधावस्थानासंभवात् ४ तादृशसंबंधस्य। न हि
संबंधिमिथ्यात्वे संबंधः क्वापि स्यात् नु शक्यो ति इति कथं संबंधिमिथ्यात्वसंबंधमिथ्यात्वोपपादकं ५। मिथ्याभूतसंबंधिकसंबंधस्येत्यर्थः॥ ५। अन्यचाध्यस्तस्वरूपसंबंधविशे
षं विना[...] अध्यस्तस्य संबंधो तेनाधिष्ठानस्य व्ययमां तेन निर्देशः। यदि घटस्यज्ञा[...]नमात्रध्यस्तत्वरूपसंबंधविशेषस्तर्हि अवज्ञापितस्यासत्वेन रूपस्य स्पृक्तिरिति प्रतीतिः स्यात् १
दृशस्येतन्यस्य अध्यासिद्धिर्ज्ञानं यस्य तत्कल्पं २ न हि घटज्ञानयोरध्यस्तत्वरूपः संबंधविरोधो भासते ९

स

तत्र अध्यस्तत्वं नाम दृश्यस्य यत् मिथ्यात्वं तद्वेज्ञानेऽसंयोगऽयं बंधो न त्वन्योपीति वा २

पुनरुक्तरीत्यासंबंधांतरेरौवदृश्यत्वोपपत्याऽप्रयोजकत्वात्। किंच न तावदनिर्वाच्यत्वाभाव आपादकः। तद्धतोपि तत्वस्यपरोक्षधीविष
त्वेन दृश्यत्वात्। नापि सत्वासत्वेपि तद्ग्रहणाः स्वरूपवद्भूतेव घटस्यापि सज्ज्ञाने न संबंधोपपत्तेः। किंचाध्यासिक इति कोर्थः। किंय
ः कश्चित्संबंध एवाध्यस्त इति। किंवा तदध्यस्तत्वमेव संबंध इति। आद्ये न दृश्यमिथ्यात्वसिद्धिरित्युक्तौ नोत्यः। त्वन्मते ज्ञेयवद्ज्ञान
स्याप्यध्यस्तत्वे न तत्र तस्याध्यासादित्युक्तत्वात्। एवं च शाङ्करे हि विषयोऽध्यस्तत्र न कल्पितं। यथा तथा दृग्विषयो दृश्यं
न दृशि कल्पितं ॥२॥ अविद्याविषयोऽध्यस्तोऽविद्यायां न कल्पितं। यथा तथा दृग्विषयो विश्वं न दृशि कल्पितं ॥३॥ तस्माद् दृक्दृश्ये
त्वध्यमाणादेर्नाध्यासिकसंबंधः। किंत्वन्य एव कोपीति चेत्। संबंधेनैवातिप्रसंगे निरस्ते विशेषजिज्ञासायां विशेषगत
विशेषजिज्ञासायाः वानर्थक्यात्। प्रमाणस्य चोक्तत्वात् संयोगसमवायान्तर्भावे च तल्लक्षणस्य वहिर्भावे तु तदितरत्वे स
ति संबंधत्वादेर्लक्षणत्वात्। विशेषसंज्ञायां स्वरूपयानविकल्पत्वात्। यत्तु संबंधस्य संबंधिभिन्नत्वे नवस्थानवेत्संबंधासि
द्धिरिति संबंधसामान्यखंडनं तदुक्तरीत्या स्वरूपाहतां प्रत्युक्तं च दृश्यत्वाद्येतद्धीनस्यापि दृश्यत्वादेरिव संबंधस्यापि कुचि
त्स्वनिर्वाहकत्वापत्तेः ज्ञानविषयत्वनिरुक्तिखंडनेन तत्स्वरूपतानुपपत्युक्तौ। अनतिप्रसंगाय हि दृग्दृश्ययोः संबंधो वाच्यः
न च ज्ञानविषयत्वं निर्वक्तुं शक्यं। न च विषयत्वस्यानिरुक्तिमात्रेण विषयस्य मिथ्यात्वं विषयित्वस्यानिरुक्तौ च विषयिण

येन विषयेन हि ज्ञानसंबंधः तस्यैव भानं न तु घटज्ञाने ज्ञातेऽसंबंधो विपरीतादिर्भीसाते एतेनेदं येश

परोक्षविषयेऽध्यस्तत्वस्य संबंधसत्त्वेपि दृक्‌प्रकाश्यत्वाभावात् अपरोक्षरूपदृश्यविशेषेऽध्यस्तत्वविशेषं एवं तु परा दृक्‌परोक्षसाधारणमध्यस्तत्वं दृक्‌प्रका
श्यत्वे नियामकं परोक्षेऽत्र मेऽज्ञानेन यत्तित्तत्र चित्प्रतिफलनाभावादिति नवांगीकारात् उक्ताज्ञानविषयत्वान्यथा व्यावहारिकसत्त्वसिध्यर्थं स्यापि काल अंसं कापि
व्यावहार सिध्यर्थं च यथा घटादौ अनिर्वचनीयेपि त्वया प्रमाणवत्तत्प्रमाणोपन्यासः क्रियते तथा व्या... वहाराविसंवादिलक्षणमपि घटादेरनि
र्वचनीयविषयस्य वक्तव्यं यथाऽस्मन्मते विषयस्य विषयत्वं लक्षणमस्तिय या विद्याया अनिर्वाच्यत्वेपि तत्र प्रमाणोपन्यासः क्रियते तस्याभ्लक्षणमपि क्रियते एवं

न्या० या० तदृग्वत्सत्त्वोपपत्तेः। अव्याहतं चात्यैव प्रमाणज्ञाने स्वविषयावरणत्याघात्रेः। दृक्‌विषयत्वस्य हेतूकृतत्वाच्च न च प्रमा विषयस्यानिर्वाच्यत्वेपि तस्य लक्षणं त्वयाऽवश्यं वाच्यं द्विः
३९ णज्ञाने विषयोऽध्यस्तः। तदज्ञानजन्यं तज्ज्ञाननिवर्त्यं वाध्यासं प्रति विषयत्वाद्धि तदनुविद्धतया प्रतीयमानत्वविशेषाद्धि
न्यस्य तत्राध्यस्तत्वस्याभावाच्च। नन्वनिर्वाच्यत्वादिरूपं साधारणमध्यस्तत्वं दृश्यविशेषस्य विद्दृग्विशेषप्रकाश्यत्वे तत्रोक्तं
चायादृशं विषयत्वं तेदृक्त्रं प्रतिविद्यात्मनः। तादृशं विषयत्वमेदृश्यस्याविदृशं प्रति। नन्वनिर्वाच्यमेव विषयत्वमपा यथा तव दृष्टिविषयस्य प्रमाणोक्तिः
अर्थक्रियाकारित्वादिना स्वप्नादितोऽसंकीर्णव्यवहाराय द्वि व्यवहृतमिति चेत्। न विषयत्वस्यानिर्वाच्यत्वेपि तद्वद्ब्रह्मवत्ममापि जगतः सत्त्वोपपत्तेः। त्वयापि व्यावहारिकसत्त्वस्या विषयत्वेऽनिर्वाच्यमपि
संकीर्णव्यवहारस्य च सिध्यर्थं व्यवहाराविसंवादिनो लक्षणस्यापि प्रमाणवदविद्यादाविव वक्तव्यत्वाच्च। कथं वा त्वया सत्यत्वं वक्तव्यं
साध्यं मिथ्यात्वं निर्वचनासाधनं दृग्विषयत्वं न निर्वक्तव्यं। न च तत्र विद्यादौ पक्षादिसंकीर्णव्यावहारिकरूपस्तु बुध्योः स्यं
दाकाराद्यज्ञानेऽसंकीर्णघटादिव्यवहारः। न त्वसंकीर्णाकारज्ञानमात्रेण तदुपपत्तौ किं तन्निर्वचनेनेति वेत्। सममम
मापि दृश्यांशस्य विशेषः। तव स आकारः सद्विलक्षणः। ममतु सन्निति। अनिरूप्यमाणो विमतवचनमानेनाप्रातिभासि
कः। तेनैव सममतात्त्विकोऽस्तु। न च लक्षणोक्त्यनुक्तिभ्यां सदसद्विलक्षणरूपानिर्वचनीयत्वहानिलाभौ ब्रह्मणोऽपि राम
प्रोतस्यापि जगत्कारणत्वादिलक्षणस्य कारणत्वादिरूपं नरीत्या असंभवात्। नयेवा कीदृक्‌तत्स्यापि तिचेन्नादृगीदृगिति ३९

यद्यपि त्वन्मतेऽनिर्वाच्यत्वं न तु मिथ्यात्वे रूढं तथापि पस्यानिरुक्तिः केवलं न शक्यते तदेवानिर्वाच्यमिति द्योततत्राह। २

यथाऽऽद्दृष्टह्विताम्रुरूपेण प्रातीयुरवे विद्यमानोपि विद्भ्विशेषश्रग्रहत्वादवाच्यत्वमुच्यते तद्वत् ३
निर्वक्तुं योग्यं निर्वाच्यं न निर्वाच्यं अनिर्वाच्यमेवं १

इयं चाप्यत्र न प्रसरत्येतत्सत्यमित्यवधार्यतामिति ब्रह्मणोपि दुर्निरूपत्वस्योक्तत्वात् अयं चासावपि तदुक्तानिर्वाच्यत्वादिलक्षण
संभवाच्चाप्यन्यत्र द्विनेसाथृथिवीत्यादिश्रुत्या पृथिव्यादीनामपि लक्षणोक्तेश्च। तस्मात्सत्यमितस्यत्यमिति वक्तुमशक्यत्वं प्रति
पुरुषमुखेस्पष्टावाधितदृष्टिदृष्टलक्षणासंख्यानविशेषस्यैव सत्त्वेप्यद्भुतत्वादेव युक्तं उक्तं हि अद्भुतत्वादनिर्वाच्यमिति। नहि
शुक्तिरूप्यस्येतरभेदकं लक्षणत्वं प्रातीतिकज्ञातिरूपतया सुवचमिति तद्व्यवहारिकं। न वा मुखस्य संख्यानविशेषो दुर्वचमिति
सप्रातिभासिकं। न वा ब्रह्मणा आनंदत्वसत्त्वस्वप्रकाशत्वादिकं खंडनोक्तरीत्या दुर्वचमिति ब्रह्मतत्वतो नानंदात्मकं। तस्मान्नि
र्वचनायोग्यस्यापि विविक्तस्य इक्षुक्षीरमाधुर्यादिवत् ब्रह्मवत्प्रामाणिकत्वादेव सत्त्वसिद्धेः सदसद्भ्यां लक्षणापरूपानिर्वाच्य
त्वापनिरुक्तिः खंडने शब्दसाम्याभ्रांतिमत्तो न च केपांचित्रिर्वचनाशक्तिमात्रेणावस्तुनो तद्योग्यत्वात् उक्तं हि वो दुष्टकारोन
हि ज्ञात्वं धेननील्लेनालवक्तुं च न शक्यतरस्य तेयानिर्वाच्यमेव ततदुरवगाहत्वेनापि तदुपपत्तेरिति। न च तदनिर्वचने यथा मे
स्मेत्तरस्यमिथुक्तप्रयोग एव लक्षणां तथा ज्ञानविषयस्यापि ज्ञानविषयस्यमिथुक्तप्रयोग एव लक्षणं। न चामोत्याप्रयोगे पू
र्वपूर्वप्रयोगस्य ज्ञानेनोत्तरोत्तरप्रयोगोपपत्तेः। अथवाय ज्ञानं यदभिलपनरूपव्यवहारकारणं सत तस्य विषयः। कारणाया रवु
भावेन व्यवहारानुदयेपि सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्तरूपं कारणत्वमस्त्येव। कदापि व्यवहाराजनकं निर्विकल्पक

अभियुक्तैमंतव्यमंतद्र
भिप्रयोग क्रियते तत
देव लक्षणं तद्वत् ३

युक्ताभियुक्ता प्र
जं इति तद्विषयत्व
लक्षणं सिद्धं। विष
यत्वलक्षणेसिद्धे अभि
युक्तप्रयोगः इत्येवं
३

संप्रधादौ तोघटाद्यभिलपनेरूपव्यवहाराभावेपि ज्ञानस्य कारणत्वं न गतं मेवावत्ता सहकारिवैकल्ये कार्याभावो भवत्येव १ ननु निर्विकल्पकज्ञानेन कदापि अभिलपनादिरूपकार्याभावा
ततस्य ज्ञानत्वं न स्यादिति चेन्मास्तु १
उत्तरप्रयोगस्य विषयत्वलक्षणे वेसैवनपूर्वपूर्वतरपूर्वपूर्वतमप्रयोगकरणेन सिद्धमेव तत्लक्षणं २

कार्यमात्रेऽनुगतायथा च तत्तत्स्वरूपे का जातिर्नास्ति येन सर्वगतैका कारणतास्यादिति चेत्तत्राह १ क्रियाकुर्वद्धि कारकमिति न्यायात् तदत्र कर्मकारकं नायाति । अन्यत्तु पटं कारकं च क्रं करणत्वातिमितत्वापदेनत्वाधिकरणत्वादिनाक्रियाकरोत्येवेति शेषं ३ असिद्धः पटः क्रियाजनकोनास्ति पटं करोतीत्यत्र पटः सिद्धो भवति चेत्तत्सपकरणत्वं संभवति । नापि सिद्धः क्रियाजनकः नहि सिद्धे पटे पटं करोतीति प्रतीतिः ६
उभयथापि क्रियाजनकत्वाभावात् कर्मत्वाभावे न द्वितीयाविभक्तिरत्र न स्यादिति तात्पर्यः ४

किं तु पटस्यानमेव २

न्या॰ प्र॰ नोपेयत इति नाव्याप्तिः । न च घटत्वपटत्वज्ञात्योरभावेनाननुगमः कस्यचिद्विषयकत्वस्याननुगतप्रसक्तस्यापि विषयत्वस्याननुगत
४० स्यैव वक्तव्यत्वात् । घटज्ञानानन्तरं प्रामाण्यादिके घट इति व्यवहारे नैघटत्तानेहेतुरितिनातिव्याप्तिः । अत एव ज्ञानकर्मत्वं वि
षयत्वमित्यत्रापि न दोषः । ज्ञानकर्मत्वाहे न ज्ञानाधीनव्यवहारयोग्यत्वरूपातिशयवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । नहि क्रियाजनकं
त्वविशेषः कर्मत्वापरं करोतीत्यादावभावात् । नत्वसिद्धं जनकं । नापि सिद्धं कृतिकर्म । अत एव यस्यां संविदि इत्यादि न तत्रापि
विनदोषः । एतां संविदीति सतिसप्तमी । भासमानत्वं च व्यवहारयोग्यत्वं योग्यत्वं च सतिकारणान्तरे व्यवहारावश्यंभाव
ः । योग्यत्वे च दृश्यत्वे दृश्यत्वं च दाश्चामिकसंवेधे आश्चामिकसंवेधवन्तरे च वा नहि योग्यत्वमस्ति आत्माश्रयादिकं तु त
हदेवोपपाद्यप्रतिबंधकत्वाददोष इति नाव्याप्तिः । अन्ये तु यः संबंधोंतरमनवेक्ष्य ज्ञानावच्छेदकः यज्ज्ञानानतिभासस्व
भावश्च स तस्य विषयः । यद्यपात्मा स्वविषयकज्ञाने न समवायेन तद्याविनतस्य तदवच्छेदतदयेत्यात्मसंज्ञानासमवा
विनोविघटादेः स्वज्ञानावच्छेदकत्वदर्शनात् । यथात्मनः स्वानुमितिविषयत्वेपि न विषयत्वेन तत्र हेतुतात्तद्भूतद्यद्य
विचरूपज्ञाने मतस्समवेतेरूपज्ञानमपि रूपज्ञाने ध्वंसमपि स्यादोरूपज्ञानौविषयात् अपि आत्मसमवायेनाध्वंसादयः सं
वेधोतरमनपेक्ष्य रूपज्ञानावच्छेदकाः । वेचरतिसप्रातिभासिकः । नचावच्छिन्नता आनेदत्वज्ञानत्वसत्त्वस्वप्रकाशत्वादिकं
रूपज्ञाने १
यत्समवेतंमयं सम्बन्धसामित्युक्ते किमित्यपेक्षानस्यामित्युक्तेः पूर्त्तिरिति रूपज्ञानेसमवायाद्यवच्छेदकं समवाया ना २ किं वाभ्यत्वे नहेतुः ३ संबंधस्यावच्छेदकत्वे नियामकमपि नास्तीत्याह ६
रिश्वतरवच्छिन्नसभावः नहि रूपज्ञानमित्युक्ते का अपेक्षा इति ... रूपज्ञानं १ रूपज्ञानविषय...

स हेत्वकार्यादि साकल्ये ५
आत्मन ज्ञानावच्छेदे समवायापेक्षन ६
इति समवायापेक्षाभावात् आत्मासमवायमतद्वयेव ज्ञानावच्छेदकं मतस्तस्य विषयएव ५
राम
४०

खंडनोक्तरीत्यादुर्वचमितिब्रह्मतत्त्वतोनानंदाद्यात्मकं।तस्मान्निर्वचनायोग्यस्यापिविश्वस्येक्षुक्षीरादिमाधुर्यवत्तत्त्वस्य
वद्ध्यप्रामाणिकत्वादेवसत्त्वसिद्धेःसदसद्वैलक्षण्यलक्षणानिर्वाच्यत्वायनिरुक्तिखंडनेशशसाम्याद्भ्रांतिमत्ता।नचकेनापि
र्निर्वचनाशक्तिमात्रेणावस्तुत्वंनतदयोग्यत्वं।उक्तंहिवौद्धधिक्कारेनहिज्ञातंयेननीलंज्ञातंतेनवक्तुंनशक्यतइत्युक्तेर्यानिर्वा
च्यमेवततदुरवगाहत्वेनापितदुपपत्तेरिति।नचतदनिर्वचनं।यथामंत्रस्यमंत्रइत्यभियुक्तप्रयोगएवलक्षणं।तथाज्ञान
विषयस्यापिज्ञानविषयइत्यभियुक्तप्रयोगएवलक्षणं।नचान्योन्याश्रयः।पूर्वपूर्वप्रयोगस्यज्ञानेनोत्तरोत्तरप्रयोगोप
पत्तेः।अथवायज्ज्ञानेयदभिलपनरूपव्यवहारकारणतासतस्यविषयः।कारणतायास्तदभावेनव्यवहारानुदयविरहका
रित्वेकल्पप्रयुक्तकार्यतावच्छेदकरूपंकारणत्वमस्त्येवाकदाचिद्व्यवहाराजनकेनिर्विकल्पकेनोदयतइतिनाव्याप्तिः।
नचयत्त्वतत्त्वज्ञात्योरभावेनाननुगमः।कस्यकोविषयइत्यननुगतप्रश्नस्यापिविषयइत्यननुगतस्यैववक्तव्यत्वा
त्साधारण्येनानंतरंप्रामाण्यादिकेपटइतिव्यवहारेनघटज्ञानंहेतुरितिनातिव्याप्तिः।अतएवज्ञानकर्मत्वंविषयत्वमित्यत्रा
पिनदोषः।ज्ञानकर्मशब्देनज्ञानाधीनव्यवहारयोग्यत्वरूपातिशयवत्त्वस्यविवक्षितत्वात्।नहिक्रियाजनकत्वंविशेष
।कर्मत्वोपरंकरोतीत्यादावभावात्।तान्नप्रसिद्धंजनकं।नापिसिद्धंकृतिकर्म।अतएवयस्यसंविदित्यादिलक्षणेपि

ननु आत्मविषयकज्ञाने आत्मनः स्वज्ञानावच्छेदकत्वे समवायोस्त्येवेति संबंधान्तरमनपेक्ष्येति लक्षणम व्याप्तमत्रेति चेत्तत्राह। आत्मनि समवायसत्वेपि आत्मनः स्वज्ञानावच्छेदकत्वे समवायापेक्षास्ति नास्तीति संबंधांतरं अनपेक्ष्येव
समवायादीनां ज्ञानानवच्छिन्नस्वभावत्वं येन रूपज्ञानस्य समवायाद्येपि विषयास्तुरेव १ प्रतियोगित्वादिसंबंधेन ध्वंसादयः आत्मनिरूपज्ञानावच्छेदकाः १ स्वज्ञानावच्छेदक आत्मा इति नाव्याप्तिः ४

नदोषः। यतः संविदीति सप्तमी। भासमानत्वे च व्यवहारयोग्यत्वे योग्यत्वे च सति कारणात्तद्व्यवहारावश्यंभावः। योग्य-
त्वे च दृश्यत्वे दृश्यत्वं वदाध्यात्मिकसंबंधे आध्यात्मिकसंबंधवत्त्वं तदेव वान्यद्वा योग्यत्वमस्ति। आत्माश्रयादिकं तु तद्
दोषोत्पत्याद्यप्रतिबंधकत्वाददोष इति नाव्याप्तिः। अन्ये तु यः संबंधांतरमनपेक्ष्य यज्ज्ञानावच्छेदकः यज्ज्ञानानवच्छिन्न
स्वभावश्च स तस्य विषयः। यद्यप्यात्मास्वविषयकज्ञाने न समवायवान् तथापि न तस्य तदवच्छेदे तदपेक्षा। स्वज्ञानासम
वायिनो विषयादेः स्वज्ञानावच्छेदकत्वदर्शनात् न च आत्मनः स्वानुमितिविषयत्वेपि न विषयत्वेन तत्र हेतुता तद्वनाप
घटादि च रूपज्ञाने समवेतं रूपज्ञानमिदं रूपज्ञाने ध्वंसत्वादौ रूपज्ञानाविषया अपि आत्मसमवायेनाध्वंसादयः
संबंधांतरमनपेक्ष्य रूपज्ञानावच्छेदकाः तथापि ते समवेतेष्यमाणाद्यात्मकरूपज्ञानावच्छिन्नस्वभावाः। संबंधेत्वादी
नां संबंधीष्यमाणाद्यवच्छिन्नत्वभावत्वादिति नातिव्याप्तिः। ज्ञानविषयस्तु नज्ञानावच्छिन्नस्वभावः। ज्ञानस्य घटाच
च्छिन्नस्वभाववत्त्वादेर्ज्ञानावच्छिन्नस्वभावत्वस्यादर्शनात्। यद्यपि स्वग्राहकज्ञानविषयभूते ज्ञानविषयकानुमित्य
नुव्यवसायादिकं ज्ञानानवच्छिन्नस्वभावं तथापि स्वयंपतज्ञाने प्रतिविषयः तदवच्छिन्नस्वतावं नेति नाव्याप्तिः। अथवा
यज्ज्ञानं यदीयस्वज्ञानावं स तस्य विषयः। समवेतं रूपज्ञानमित्यत्र तु समवायएव रूपज्ञानावच्छिन्नस्वभावः। न तु रूपज्ञा

अनुमित्यनुव्यवसायादिकं स्वग्राहकज्ञानावच्छेदकं अपि तदनवच्छिन्नस्वभावं नेति अव्याप्तिरिति चेत् न अनुमित्यनुव्यवसादे स्वज्ञानावच्छिन्नस्वभावत्वेपि स्वग्राहकज्ञानानवच्छिन्नस्वभावं नास्ति किंतु स्वस्य ग्राह्य
विषयं यज्ज्ञानं तदवच्छिन्नस्वभावं तथा स्वग्राहकज्ञानानवच्छिन्नस्वभावमेवेत्यर्थः २

नुष्टि घटइत्य
न्नैकत्यापेक्षा
३

अन्यथाविषयत्वं विषयत्वं तु तानेकयोरेकमेवेति इच्छाविषयत्वे लक्षणगमनेनाव्याप्तिः १ अन्यथाप्रज्ञानतत्र यज्ञानादीनां वोध्यत्वेत १
चक्षुरादिना रूपादिग्रहणकाले यथान्तरचक्षुरादिना काशसंनिकर्षः स च रूपादिज्ञाने कारणं नास्येव २ किंतु रूपादिनासंनिकर्षकारणं ३ वस्तुतस्तु इति पाठान्तरं। तदाप्येतादृक्पक्षेपि आपत्तिरोनतु पक्षोदृष्टान्तः ४ तज्ज्ञानविषयस्य शब्दो नतु श्रोत्रं ४

नं तदवछिन्नस्वभावं प्रकृतस्य ज्ञानविषयत्वस्यैव वचनिरुक्तिः। नैव लिङ्गादिविषयत्वस्यापीति न तत्राव्याप्तिदोषः स्यादुः। अथ
वा यत्संनिकृष्टकरणो न यज्ज्ञानमुत्पद्यते स तस्य विषयः। न चैवमाकाशसंनिकृष्टेन चक्षुरादिना शब्देन चक्षुर्जन्यरूपादिज्ञाने
प्रत्याकाशस्य विषयतापत्तिः। संनिकर्षस्यापि हेतुत्वेन विवक्षितत्वात्। न च चक्षुरादिनाकाशस्य संनिकर्षो रूपादिज्ञानहे
नहि लिंगवाक्ययोर नुमितिशाब्दयोः प्रतिकारणत्वं चक्षुरादिभिः ५ तुः। ननु तथापि विषयस्य संनिकृष्टलिङ्गज्ञानानुमितिप्रति पक्षेऽव्यवश्रोत्रसंनिकृष्टवाक्यज्ञानशाब्दज्ञानं प्रति श्रोत्रविषयस्यादिति
चेत्। न। अतीतादिलिङ्गादेर्दर्शनेनानुमित्यादिदर्शनेन लिङ्गज्ञानवाक्यज्ञानयोरेव कारणत्वात्। लिङ्गादिज्ञानस्य चात्मसंनि
कर्षेणाव्यमित्यादिहेतुः किं त्ववर्जनीयसंनिधिः। ननु तथापि रूपादिज्ञानस्यात्माविषयस्यात्तत्र मनसः करणत्वात्। आ
त्ममनःसंनिकर्षस्य च रूपादिज्ञानहेतुत्वादिति चेत्। न। असाधारणकरणत्वस्य विवक्षितत्वात्। मनसश्च साधारणत्वात्। त
र्हि मनःसंनिकृष्टत्वचक्षुर्जन्यरूपज्ञाने मनो विषयं स्यादिति चेत्। न। संनिकर्षस्याप्यसाधारणहेतुत्वेन विवक्षितत्वात्।
चक्षुर्मनःसंनिकर्षस्य चक्षुराद्यादिज्ञानसाधारणत्वात्। प्रत्यभिज्ञायामिन्द्रियस्य तत्र यः संस्कारः लिङ्गज्ञानस्य च लिङ्गिनात
द्व्याप्यसंबन्धः वाक्यज्ञानस्य च तत्पदवाक्यसंबन्धः संनिकर्षः। एवमन्यत्रापि संनिकर्षऊह्यः। न हि संयोगादिरेव संनिकर्षः
ः किं तु प्रत्यासत्तिमात्रं तत्त्वानतिप्रसङ्गायत्तत्रादिनासहेवन्त्यमितिनाव्याप्तिः। यद्यपि लिङ्गज्ञानादेर्लिङ्गादिना विषयित्व

आत्मसंनिकृष्टकरणेन मनो रूपज्ञानस्य प्रमाणेनात ६

लिंगज्ञानस्य लिंगिनाव हिनास्वविषयनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं संनिकर्षः। स्वसंबद्धेन लिंगज्ञानं तद्विषयो लिंगं तन्निष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं च २। वाक्यज्ञानस्य एतद्धेन स्वविषयवाक्यतात्पर्यवत्त्वं स्वशाब्देन ज्ञानं तद्विषयो वाक्यं तन्तात्पर्यवत् शाब्दमितिसंनिकर्षः ३
संनिकर्षो हि द्रव्य रूपत्वरूपत्वाभावादीनां ग्राहकत्वात् साधारणं अतो मनः संनिकृष्टचक्षुर्जन्यज्ञाने रूपमेव विषयः ३

ज्ञानकारणीभूतसन्निकर्षाश्रयः समानाधिकरणज्ञानावच्छेदको यो विषयस्तस्मिन्यत्तज्ज्ञानावच्छेदकत्वं तेन साक्षाद्व्याप्यो यो धर्मोऽभिधेयत्वादिस्तत्वादिस्तदेव विषयत्वं ३

अन्यथाऽनुमानस्यापाके घटादावव्याप्तिः स्यात् २

स्वसंबंधिनिष्ठव्यापकत्वं। ज्ञानसंबंधिधूमनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं। अन्यथा विषयत्वलक्षणे विषयत्वनिविष्टे घटादावव्याप्तिः १

व्याप० मेव संबंधस्तथापि स इदानींतु मयसंमेतन संबंधत्वेनैव ज्ञेयः नतु विषयित्वेनेति नात्माश्रयः॥ इत्थं च नियतविषयकज्ञानत्वं ज्ञान
४२ विषयत्वलक्षणं। अथवा यथा पाकजरूपवती पृथिवीत्यत्र पाकजरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं विव
क्षितं तथा ज्ञानकारणसन्निकर्षसमानाधिकरणज्ञानावच्छेदकत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मो विषयत्वमिति नात्माश्रय इति॥ ॥द
रूढस्य संबंधानुपपत्तिभंगः॥ ॥पद्योक्तं यथा तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान्प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्या
द्याकारं भवति तथा विषयेंद्रियसंप्रयोगादिके सति सावयवं तैजसमंतःकरणं चक्षुरादिद्वारेण निर्गत्य घटादिविषयपर्यंतं
चक्षुर्वद्दीप्रदीर्घप्रभाकारेण परिणम्य विषयं व्याप्य तदाकारं भवति सेयं वृत्तिरित्युच्यते। तत्र जीवचैतन्यमविद्योपाधिकं स
त्सर्वगतं अंतःकरणोपाधिकं सत्परिछिन्नं वेति मतद्वयं। तत्राद्ये विषयप्रकाशकं जीवचैतन्यं द्वितीये ब्रह्मचैतन्यं सर्वग
तत्वपक्षेपि जीवचैतन्यमविद्यानावृतमावृतं चेति मतद्वयं। तत्राद्ये वृत्तिर्जीवचैतन्यस्य विषयोपरागार्था। द्वितीये त्वा
वरणाभिभावार्था। परिछिन्नत्वपक्षे तु जीवचैतन्यस्य विषयप्रकाशकब्रह्मचैतन्याऽभेदाभिव्यक्त्यर्था अनावृतत्वपक्षे
त्वनावृतं सर्वगतमपि जीवचैतन्यं तत्तदाकारवृत्त्यैवोपरज्यते नतु विषयैः असंगत्वात्। यथा गोत्वादिकं सर्वगतमपि सास्ना व्याप
दिमद्व्यक्त्यैवोपरज्यते न तु केसरादिमद्व्यक्त्या। यथा वा प्रदीपप्रभा आकाशगंधरसादिप्रदेशव्यापिन्यपि तान्न प्रकाशयं ४२

सम्यग्दृष्ट्या मिथ्यात्वादि शादेः १२ ब्रह्मातीव चैतन्याभिन्नत्वेनाऽनित्यत्वं ब्रह्मविषये जीवचित्त्वमेव द्वयोर्भेदाच्च यः कल्पितत्वविशेषः प्रातिभासशरीरत्वव्याप्यः कल्पितत्वविशेषः प्रातिभासशरीरत्वव्याप्यो नेति चेत्‌ लाघवात्‌ प्रातीतिकशरीरत्वमेव कल्पितत्वव्याप्यं स्यात्‌ एवं च पूर्वपक्षे मे वदुष्यं ७ तथा च व्यावहारिककल्पिते प्रातीतिमात्रशरीरत्वव्यापकेनापि प्रातिभासिकत्वं पकल्पितत्वं प्रतीतिमात्रशरीरत्वव्यापकं ७ तेन कल्पितत्वेन व्याप्यं न तु कल्पितविशेषः प्रतीतिमात्रशरीरत्वस्य व्याप्य ७ न तु कल्पितत्वस्य स्वप्रामाणिकत्वं प्रति व्याप्यत्वे तथा च कल्पितत्वेनाप्रामाणिकत्वानुमाने नस्याद्वितीयार्थः ७ सत्यत्वेन प्रतीत्युपपत्तिः सिद्धान्ते स्वप्रतीत्युपपत्तिनापि मतेष्वि।

तीरूपसंसर्गितया तदेव प्रकाशयति। तदुक्तं वल्लोग्रदाह्यस्यायःपिण्डसमारूढाग्निदाहकत्ववत्‌ केवलचैतन्यप्रकाश्यस्यापि घटादेस्तदाकारवृत्त्युपारूढचैतन्यप्रकाश्यत्वं युक्तम्‌। एवं चानावृतत्वपक्षे तत्तदाकारवृत्तिद्वारा चैतन्यस्य तत्तदुपरागो तत्र प्रकाशः। आवृतत्वपक्षे पि तत्तदाकारवृत्त्या तत्तदवच्छिन्नचैतन्यावरणाभिभवे तत्र प्रकाशः। परिच्छिन्नत्वपक्षे पि मनसा जीवावच्छेदकान्तःकरणीयतत्तद्विषयाकारवृत्त्या तत्तद्विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्याभिव्यक्तौ तत्र प्रकाश इति नातिप्रसङ्गः। विषयानुभवस्य ब्रह्मवित्त्वे पि वृत्त्या जीवचैतन्येनाभेदेनाभिव्यक्तत्वात्‌ तज्जीवचित्त्वमविरुद्धमिति प्रतिकर्मव्यवस्था युक्तेति॥ ॥ तत्रापि स्वसन्निकृष्टेन्द्रियजन्यस्वज्ञानात्पूर्वं घटादेः सत्त्वे प्रतीतिमात्रशरीरत्वव्याप्यकल्पितत्वायोगात्‌। न च कल्पितत्वविशेषः प्रातिभासिकत्वमेव तद्व्याप्यं गौरवात्‌। वह्निं प्रत्यपर्वतीयधूमस्याप्रामाणिकत्वादिकं प्रति प्रातिभासिकत्वस्येव व्याप्यत्वापातात्‌ न च प्रतीतिमात्रशरीरत्वाभावे पि ज्ञाननिवर्त्यत्वाद्दिनां कल्पितत्वोपपत्तिः प्रतीतिमात्रशरीरत्वाभावेनैव ज्ञाननिवर्त्यत्वाद्यभावस्याप्यापादनात्‌। प्रतीतेस्तु विशिष्टस्य सत्त्वेन वा मिथ्यात्वे पि स्वप्नवदिन्द्रियसन्निकर्षाधीनयेत्यैवोपपन्नेष्टु। व्यावहारिकत्वस्य च भ्रान्तिदैर्घ्यमात्रेणोपपन्नेष्टु। तत्तदाकारपरिणतवृत्तेरि वापरोक्षवृत्तेरेव तत्र प्रकाशत्वोपपत्तौ अपरोक्षवृत्तेस्तु परागादिमतश्चैतन्यस्य तत्प्रकाशत्वकल्पनायोगाद्विषयापरो

यत्र कल्पितत्वं तत्र प्रातीतिमात्रशरीरत्वमिति न लोके ह

पस्य चिरकालं भ्रान्तिः तत्र व्यावहारिकं यस्याल्पकालं तत्र प्रातीतिकमेवं २।

कारणं तः करणेऽविद्यमानमपि प्रकाशत्वं कार्यं च तावस्तु अतः करणानिष्ठत्वकार्य इच्छात्वादिरिव २ इच्छादिनिष्ठ ३ प्रकाशत्वेर ३ उपादानांतःकरणानिष्ठम इच्छात्वा
दिकं यथा उपादेये इच्छादावस्ति २ इत्यभिप्रायुक्तं ३ सकर्मकधातुयोगे वृत्तिरूपज्ञानं अकर्मकधातुयोगे चिद्रूपं ज्ञानं इति चेन्न ४ अत्रैरूपयत्योः वृत्तिरेवोक्तात्राभि
चव्यापोमतिरेवार्थः अयथैके पि सकर्मकत्वाकर्मकत्वं विमर्ष। अतोऽर्थभेदकृतं सकर्मकत्वाकर्मकत्वं न। किं तु समभिव्याहारभेदकृतं सकर्माकर्मत्वमित्यर्थः। ५
परिणते ज्ञानाते च कार्यकत्वामा ६। परिणमते इत्यकर्मकः समानार्थकाएव परिणतिविशेषो वृत्तिः सत्या ज्ञानात्वेवरूपेण सकर्मकत्वमिति पूर्वोक्तं न घटते। ६ अतीते
चित्स्वभावत्वेन भीकाशत्वमते। अनुभाव्ये स्वतःप्रवणभूतं यते सर्वसंमतज्ञानं तस्य त्वया चैतन्यमिति नामधेयं वा तिद्वारा तस्य विषये संबंधः स्वीकृतो विषयश्चैतन्यमापत्तिस्वावतः स्वीकृतौ ६

न्याय० स्यं तु आवश्यकेन वृत्तिगतविशेषेणैवेत्युक्तं। न च परोक्तवृत्तिविषयस्यापि चैतन्योपरागापत्तिः। अभिव्यक्तायोग्यैकरसवि
४३ दुपरागेण विषयस्याप्यावरणस्यापातात्। वृत्तेरेवापरोक्षानुभवत्वे तत्प्रयुक्तं प्रकाशत्वमयौक्तिकत्वज्ञानत्वादिकमपि वातः कर परोक्षरूपं विषयस्य धर्मी धर्मीदेः २
णानिष्ठमपि तदुपादेयवृत्तिनिष्ठमस्तु। अन्यथापरोक्षानुभवस्यापि तत्र स्यात्। न च घटं ज्ञानामीति सकर्मकज्ञानरूपद
स्य न्यायतः प्रकाशतदन्यकर्मकप्रकाशरूपाविरुद्धं भवति द्रुतिवा क्रियेयं कोऽपि करोति प्रयतते नेगच्छतिवद्वल्लतीत्यादा
विवधात्वोः कर्मपरत्वनावाचित्वतदभावस्वभावत्वोपपत्तेः अन्यथात्वत्पक्षेपि परिणतेरकर्मत्वात्परिणतिविशेषस्य वृत्ति
ः सकर्मकज्ञानत्वं न स्यात्। अतीतः प्रकाशतरतिधीष्वनस्यान्। एवं च चेष्टमानो रज्ज्वादेरिवानुभाव्योऽस्वतः प्रवणस्यानु
भवस्यान्यद्वारा तदुपरक्तत्वे तत्प्रत्याहतत्वं घटज्ञानविरोधिन्यावृत्तेः न घटानुभवत्वे तद्विरोधि चैतन्यस्य तु तैर्हि त्या
दिवं दृष्टविरुद्धं न कल्प्यं। अन्यथाहुषविरोधिन्वाहृत्तेर्नैवात्वं किं त्वस्यैवेत्यादिस्यान्नातमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य
भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतिस्तत्सूर्यादिप्रकाशस्येशाधीनत्वमेवाहनत्वस्मदादिगगनघटादिज्ञानस्य ब्रह्मत्वे सर्व
शाद्स्य सर्वेश्वः कामेस्यो दर्शपूर्णमासाविद्यादाविवनतत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकमिति मकृतसूर्यादिपरत्वानन्यन्न राम
तेपि नित्यतीतीद्रियस्य वित्प्रकाश्यत्वाभावेन सर्वशब्दसंकोचाद्या। प्रकृतपरदेशत्वसमतिव्याहाराच्च। एतद्वाक्यनिर्णायकेऽ ४३

अद्वैतेन विरोधिनी इति तं ज्ञानं यज्ज्ञानविरोधि चैतन्यानुज्ञानं इति घटानुभवत्वं प सर्वकामानिमित्तं दर्शपौर्णमासौ कुर्यात अत्र सर्वकामाप्रकरणगता एव ग्राह्याननुकेष्मादेपत्तदृशातेर

संश्लेषस्येवाप रोक्षेत्तियामकत्वे ५

वृत्ते: विषयेन सह संश्लेषो मिलनमेवतंत्रं न किंतु विषयाकारत्वं तन्तुनि र्गमनं विनापि परोक्षविषयइवांत:करणस्य बहिर्गमनस्य ... तदेव विषय घटचक्षु:सन्निकर्षेतरहेतुसामस्त्ये ४

विसर्पत्तरतिसूत्रे तन्द्राष्ट्येपि पटादित्यगते तेजस्त्वादिस्मंतरेवोदाहृतत्वाद्घात्वन्मते ब्रह्मणो भानमात्रत्वेन भानं तन्निति
शत्वप्रत्ययस्य तस्य भासेति षष्ठ्या: प्रपंचे च ब्रह्मभानान्यभानाभावेनानुशब्दस्य वायोगाद्घगच्छंतमनुगच्छतीत्यादौ हि गम
नादिभेदे सत्येवानुशब्दो दृष्ट:॥ अस्तु वा वेतन्मस्य विषयप्रकाशत्वं तथाप्यंत:करणस्य न देहाद्बहिर्निर्गति: कल्प्या। परोक्षबुद्धि
वैलक्षण्याय विषयस्याभिव्यक्त्यापरोक्ष्ये विदुपराग एव कल्प्य:॥ विदुपरागादेवापरोक्षत्वेन्नेस्तदाकारत्वमेव तेत्रे न तु प्रमा
याश्च वृत्तेस्तदावरणाभिवर्त्तकत्वादौ तत्संश्लेषस्तेत्रै नेत्रानिर्गतिश्च वश्चा बाधाकारवृत्यै च स्वसंश्लिष्टस्य नेत्रस्थकज्जलादे
रौहश्रवमध्यवर्त्तिन: परमाणोर्वाकाशदेर्ब्रह्मणाश्चापरोक्ष्यापाताशद्ध्योस्तेत्रत्वे च गौरवान्।तदाकारत्वस्यवतसंश्लेषं वि
नापि परोक्षवृत्तावपि वत्संत्रिकृष्टकरणाजन्यत्वेनैवोपपन्ने:।न व स्वेतरहेतुसाकल्ये सत्यपि घटचक्षु:सन्निकर्षाभावेनैव
घटमन:संनिकर्षाभावेन घटानुभवाभावो दृष्ट:।एवं च स्पार्शनज्ञानमप्यनुकूलिते स्पातावस्त्वादेरिव स्पर्शनस्य नियमेनो
ल्लकडादाभावेनांत:करणानिर्गत्ययोगात।अन्यथेच्छाद्वेषादिरूपवृत्तयोपि देहाद्बहिर्गत्वविषयानाश्रोयु:॥ अस्तु वा देहाद्बहिर्निर्ग
ति:।तथापि विषयप्रकाशकं चैतन्यं किं घटैकाकारधीस्थावित घटमेवावभासयेत्।घटस्य ज्ञाततावस्थ चैतन्ये नावभासतरस्तु
परदेशसहस्यकुसातिभारतीतिर्थ्याद्द्रितीयावृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यं।किं वा परीणर्ध्यप्रमेयपर्युयाफलत्वेन संपन्ना।संविसेवेहमे

संश्लेषस्तदाकार त्वेया: ६

यथाचाक्षुषं न जायते तत्र तद्वत्

याकारत्वं आवरणनिवर्तकत्वे तत्रं ५

अन्तःकरणस्य ... सर्वदेहव्यापित्वात् ... परोक्षश्रुतेर्थोऽस्य घटादय: परागर्थी पराग्रर्थ्याश्रुते प्रमेयाश्रुतेषु १ प्रकाशकत्वेन १ साक्षंवित्वेदांतेक्तिप्रमाणानां विषय इत्यर्थ: १
अभावान्नांत:करणानि:सरणं २ घटाधिष्ठानचैतन्य २

द्वितीये घटाद्याकारत्वेऽज्ञाने घटचैतन्योपरागयोग्यतापादकत्वं घटाद्यज्ञानाभिभावकत्वं वा जायते। न तु घटाद्याकार
त्वमेव घटचैतन्योपरागयोग्यतापादकत्वं घटाद्यज्ञानाभिभावकत्वयोः ४ एकदृष्टिं विनागुणादयो हं स्थानहीनो
अवयवहीनाः तेषामवयवाभावात् तद्वृत्तेः कथं तदाकारत्वं ५

साधिमते यत्राध्यासिकसंबंधस्तत्रैव प्रकाश इति प्रतिविंबितस्यासिध्यत्वेन तत्रा
ध्यासिकसंबंधाभावात्। आध्यासिकसंबंधः शुद्ध एव। आध्यासिकसंबंधं विना चेत्
प्रकाशस्तर्हि गतो नियमः १

ना प० योर्थो वेदांतोक्तिप्रमाणात इति हरेश्वरी त्यावृत्तिप्रतिविंबितचैतन्याभिव्यक्तं विषयविवर्ताधिष्ठानचैतन्यं। नाद्यः। आध्यासि
४५ कसंबंधस्यातंत्रत्वापातात्। नांत्यः। आवरणकेनविषयसंछिन्नवृत्तिप्रतिविंबितचैतन्येनैवतदज्ञाननिवृत्तिवत्तत्प्रकाशस्या
प्युपपत्तौ तदधिष्ठानचैतन्यातिव्यक्त्यादिकल्पनायोगात्। किंच। वृत्तेस्तदाकारत्वं न तावत्तद्विषयत्वं त्वयैव तन्निरासात्। नापि
तस्मिंश्चैतन्योपरागयोग्यतापादकत्वं वा तदज्ञानाभिभावकत्वं वा। तयोस्तदाकारत्वप्रयोज्यत्वेन तत्त्वायोगात्। नापि घटादि
वत्परिणाम्यधीनाद्याकारत्वं साकारवादापातात्। संछिन्नहीनगुणकर्मजात्यभावादिवृत्तेस्तदाकारत्वायोगाच्च। घटपैपैधा
तद्रूपे घटतद्भावादित्यादिसमूहालंबनवृत्तेः सर्वविषयकयोगिनिर्विकल्पकवृत्तेश्च युगपद्विरुद्धनानाकारत्वायोगाच्च। चरमसा
क्षात्कारस्य निराकारब्रह्माकारत्वायोगाच्च। तस्मात्स्वतंत्रयमप्ययुक्तं। किंच न तावत्तद्विषयसत्कृत्जीवचैतन्यमिति पक्षोयुक्त
:। तथा हि। तत्र विषयाध्यासो न तावदवच्छिन्ने ब्रह्मणीति चिन्मात्रे वा। द्वितीये रूपयोराध्यासिकसंबंधासिद्धेः। नापि जीवे। तस्यावच्छि
न्नस्य स्वयं कल्पितत्वात्। अत एव विषयविशिष्टब्रह्मचैतन्यमिति पक्षोपि न युक्तः। स विशेषणस्य ब्रह्मतोपि कल्पितत्वात्। शुद्धस्य च
आसंसारमावृतत्वेन जगदांध्यापातात्। अनवच्छिन्नस्याहंत्वे विषयावच्छिन्नेवृत्त्याप्रकाश्यत इति चेन्न। अवच्छिन्नस्यक ना प
ल्पितत्वेनात्माश्रयापातेनवघटाद्यनधिष्ठानत्वेनाध्यासिकसंबंधस्यातंत्रत्वापातात्। विशिष्टतानैधिकप्रकाशेपि चरमवृत्ति ४४

ज्ञानस्य जीवरूपत्वेऽध्यासिकसंबंध एव नेष्ट यत्राध्यासिकः संबंधस्तस्यादेव विषयप्रकाश इति नियमस्त्वन्मते ८। विशेषणत्वेन घटस्यापि अधिष्ठानत्वापत्त्यात्माश्रयः ९

इति घटाद्याकारत्वे जाते घटे चैतन्योपरागयोग्यतापादकत्वं घटादज्ञानाभिभावकत्वं वा जायते । न तु घटाद्याकार-
त्वमेव घटे चैतन्योपरागयोग्यतापादकत्वं घटाज्ञानाभिभावकत्वयोः ४ एकद्रव्यं विना गुणादयो संस्थानहीना-
श्च घवहीनाः तेषामवयवीभावात् वृत्तेः कथं तदाकारत्वं ५

मतेपि मते यत्राध्यासिकसंबंधस्तत्रैव प्रकाश इति प्रतिबिंबितस्य मिथ्यात्वेन तत्रा-
ध्यासिकसंबंधाभावात् । आध्यासिकसंबंधः शुद्ध एवाध्यासिकसंबंधं विना चेत्
प्रकाशस्तर्हि गतो नियमः १

ना० प० योऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणान्तरैरिति हरेश्वरीत्याद्युक्तिप्रतिबिंबितचैतन्याभिव्यक्तं विषयविवर्त्ताधिष्ठानचैतन्यं वा । नाद्यः । आध्यासि-
४५ कसंबंधस्यातंत्रत्वापातात् । नांत्यः । आवश्यकेन विषयसंश्लिष्टवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्येनैव तदज्ञाननिवृत्तिवृत्तप्रकाशस्या-
प्युपपत्तौ तदधिष्ठानचैतन्यातिव्यक्त्यादिकल्पनायोगात् । किंच वृत्तेस्तदाकारत्वं न तावत्तद्विषयत्वं त्वयैव तन्निरासात् । नापि
तस्मिन्नेव तन्मोपरागयोग्यतापादकत्वं वा तदज्ञानाभिभावकत्वं वा । तयोस्तदाकारत्वप्रयोजकत्वेन तत्त्वायोगात् । नापि घटादि-
वन्नष्टघाद्युभौ दृश्याकारत्वौ साकारवारणापातात् । संछन्नहीनगुणकर्मजात्यभावादिवृत्तेस्तदाकारत्वायोगाच्च । घटपटयोर्घा-
तद्रूपेषु टतस्वभावादित्यादिसमहाल्लवनवृत्तेः सर्वविषयकयोगिनिविष्टवृत्तेश्च युगपद्विरुद्धनानाकारत्वायोगाच्च । चरमसा-
क्षात्कारस्य निराकारब्रह्माकारत्वायोगाच्च । तस्मात्स्यत्तत्रयमव्युक्तं । किंच न तावत्तद्विषमष्टकजीवचैतन्यमिति पक्षो युक्तः
। तथा हि । तत्र विषयाध्यासो न तावद्विशिष्टब्रह्मणि चिन्मात्रे वा । दृक्दृश्ययोराध्यासिकसंबंधासिद्धेः । नापि जीवे । तस्यावच्छि-
न्नस्य स्वयं कल्पितत्वात् । अत एव विषयदृक्त्वब्रह्मचैतन्यमिति पक्षोपि न युक्तः । सविशेषस्य ब्रह्मणोपि कल्पितत्वात् । शुद्धस्य च
आसंसारमावृतत्वेन जगदांध्यापातात् । अनवच्छिन्नस्यावृतत्वेपि घटाद्यवच्छिन्ने वृत्त्या प्रकाश्यत इति चेन्न । अवच्छिन्नस्य क- राम
ल्पितत्वेनात्माश्रयापातेन च घटाद्यनधिष्ठानत्वेनाध्यासिकसंबंधस्यातंत्रत्वापातात् । विशिष्टज्ञाने विकप्रकाशेपि चरमवृत्ति ४४

ज्ञानस्य जीवरूपत्वेऽत्राध्यासिकसंबंध एव न ८ यत्राध्यासिकः संबंधस्तस्यादेव विषयप्रकाश इति नियमस्त्वन्मते ७ । विशेषणत्वेन घटस्यापि अधिष्ठानत्वापत्त्यात्माश्रयः १

अनभिकविषयक ... त्वसमहातिवैयर्थ्यावृ १। माधिमत्वचैतन्यस्य हतौ स्वत एव संबंधो ज्ञानांतरघटादौ तु संबंधः कार्यत्वेनात्र हेतौ स्वत उपरक्तत्वं नाम किं ३ अनुद्भूतरूपत्वाभावौ द्विमादौ
कदाचिश हस्य प्रतिविंबो भवतु नाम अनुभवस्य वस्तुमात्रस्य तु अनुद्भूतरूपत्वाधौ प्रतिविंबो न भवत्येवेति कथमनुदृष्टं करतो चैतन्योपरागो ४। अचाक्षुषस्य वस्तुनः प्रतिविंबोपि नेष्टः कापि ४
... आकाशवत्सर्वगतत्वेप्येकत्र स्वतोत्तं स्यात्मन्यत्र तु नेत्यत्र किं नियामकं ६
रत्याश्रितत्वे रत्यसिद्ध्यते नाप

विषयस्य विशेषस्यापि प्रकाशेन तद्वैलक्षण्यर्थ्यावानत्यरं वद्यार्थपरवेदांततत्त्वाख्यानं तस्य भावो वोभा विशेषणामुपलक्षणं वा प्र
कारः प्रकाशते। अतः करणवच्छिन्नस्य जीवत्वेन्यमते तस्य हतुस्याव अवभावेन कृतहाव्याघातापाताद्वा। किं चोपरागार्थत्व
पक्षेपि नः स्वतो हि नित्यमात्रोपरक्तत्वं न तावद्दर्पणमुखस्येव प्रतिबिंबितत्वं। अनुभूततद्रूपतेः करणोंऽशज्ञान्यप्रतिबिंबनोपाधि
तायोः अवाक्षुषे च चैतन्ये प्रतिबिंबनस्यवायोगात्। नापि स्पर्शस्ववृत्तस्तु वर्णादिवत्तदात्मनाविकृतत्वं। चितो निर्विकारता
त। नापि गोत्वादिवत्तदाश्रितत्वं तत्राभिव्यक्तत्वं च। चित आकाशवदनाश्रितत्वात्। उपरागार्थत्वपक्षेपि तोना च त्रत्वेन
सर्वत्राभिव्यक्तत्वाच्च। नापि चूर्णकाशादिवत्तदंतस्थत्वं आकाशवत्सर्वगतविरस्वतो वत्यंतस्थाने तुघपघे तस्थेत्यस्यायोगा
त्। नापि प्रभायारूपं प्रतीव प्रकाशकत्वं। प्रभायां तमोविरोधित्वस्य रूपं प्रतीव गंधादीन्प्रत्यपि सत्वात्। न हि सा गंधदेशस्थं
तमो न निवर्तयतीति विभाया अतान विरोधित्वस्य तमरूपं प्रत्यप्यभावात्। प्रभायां रूपग्राहि चतुःसहकारित्ववत् गंधादिग्राहि
घ्राणादि संहकारित्वस्याभावे विवितौ ग्राहकं तरासहकारित्वेन दार्ष्टांतिस्तानात्र गुणपात। तस्मात्त्रिविधसर्वगुतत्वेन सर्वसं
बंधांतररूपादेरिव गुरुत्वादेरपि आश्रयो हूसाक्षाद्वा वितसंबधिमानत्वविसंबंधस्येव च प्रकाशत्वात्। सर्वप्रकाशोदुर्वा
रः असंगात्यपमिति छत्तिस्तरेश्वरस्य तत्तत्कृतत्वेपाभावपरासेयत्नत्रयत्किं चितस्पर्शति अन्तागतस्तेन भवेतीति पूर्ववा

स एव प्रकाशो नियामकः इति तेनैव दृष्टांते विनैव कथं न प्रकाशः

...मो नागंधवस्तु
...नोप्यवत्तेनोया
...का ... नाद्विनह
...दिति ... प्रयत्न
...दीनहा
...उतीवेभावः ३

स्वतोपृतीमात्रोपर
क्तत्वं सं॰ प्रतीस्वाद्वि
कैश्च वैवि ४।

तथा स्वतो स्वतउपर
गत्वं घटादौ तु तहा वेदि
प चैतन्यत्वं संगत्वा
दनेकस्यापि सहका
रिकि सु स्वाश्रयेव त्वा
नइति स्वतएव सर्व
प्रकाशयतु ३

घटमदादिहारे वस्तुस्य शुद्धचैतन्यस्य विषयसंबंध इति स्वतः सर्वज्ञत्वं गतमेव ३। आध्यासिकसंबंधो यत्रास्ति न तत्रैव प्रकाश। इति नियमेन विशिष्टे ऽध्यासिकसंबंधो न किंतु सत्संबंध इति विशिष्ट
परिणामे जगच्चैतन्यादाध्यासिकसंबंधं विनैव प्रकाशोस्तु ४। सर्वज्ञत्वं नाम सर्वप्रकाशकत्वं शुद्धस्य न घटते तेन स्यासंगत्वात्। यत्र विशिष्टे सर्वज्ञत्वं श्रूयते तत्स्वप्रकाशकत्वं आध्यासिकसंबं
धं विनैव प्रकाशकोस्तु विशिष्टत्वया ५ अध्यासिकसंबंधानंगीकारात् ६ नापि मते विषयप्रकाशे च तद्दृसंनिकर्षस्सादि किं केवलमावरणाभिभवार्थं चैतन्यं तु स्वत एव घटादीन् प्रकाश
यति इत्यंश स्याभि घटप्रकाशो भवतु ७

नाय० कात्स्न्यं यथाकाशस्यापि ततो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महानित्यादिस्मृतेश्च। अपि चावृत्तितः पूर्वमप्याध्यासिकसंबंधोस्त्येवा। अन्य
५ स्य परागोचरस्वपत्वे तत्रमिति किं तदर्थ्यावृत्त्या। किं च जीवचैतन्यमसंगं चेत् तद्ब्रह्मचैतन्यं सुतरां तथेति मानोपाधिकविषयो
परागत्वात्स्वतः सर्वज्ञत्वं ज्ञस्मानानं तु ब्रह्म सर्वोपादानत्वात् उपाधिं विनैव स्वस्वरूपवत्स्वाभिन्नं जगद्भासयतीति चेन्न। उपाद
नत्वेहि न तावद्विशिष्टनिष्ठपरिणामित्वं। आध्यासिकसंबंधस्यातं त्वापातात्। अनाद्यविद्यादिवं प्रति तदभावाद्वा। नापि शुद्धनि
ष्ठमधिष्ठानत्वं। सार्वज्ञ्यादेर्विशिष्टनिष्ठत्वात्। आवरणाभिभवार्थत्वपक्षोप्ययुक्तः। विवर्त्ताधिष्ठानस्य चिन्मात्रस्याज्ञाना
दिसाक्षित्वेन सदा प्रकाशनादन्यस्य वाज्ञानाकल्पितस्याभावात्। किं चाज्ञानस्य नयनपटलवत्तु गतत्वे चैतन्यस्याज्ञानना
शे विमेत्रस्य तदनाशादप्रकाशो युक्तः। विषयगतत्वे तु चैत्रगतयावृत्त्या अज्ञाने दीपेन तमसो वनाशिते मैत्रस्याविप्रका
शः स्यात्। अपि च। किमात्माश्रयमात्मविषयं वाज्ञानमंतरेणानात्मस्वप्रतिविषयं भावरूपाज्ञानसद्भावे मानाभावादिति
विवरणरीत्या। अज्ञानमेकं किं वानंतान्येव युक्तमज्ञाननियमनेंतानि युक्ताज्ञानानीतीति दृष्टसिद्धिरीत्या प्रतिविषयमनेकानि।
नाद्यः। शुक्तिज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ सद्य एव मोक्षापातात्। अनिवृत्तौ रूप्यादेः सविलासाविद्यानिवृत्तिरूपबाधायोगात्। अनंत्ये राम
प्यन्यत्वे शुक्तिज्ञानेन रूप्यादेः स्वकारणे प्रविलयमात्रं क्रियते। मुद्गरप्रहारेणेव घटस्य न तु ब्रह्मज्ञानं विवर्त्तेत। ब्रह्मज्ञानेन तु वि ४५

विवर्त्ताधिष्ठानं
…सदैवाज्ञाना
…च्छिन्नत्वात्तयाप्र
काशते तस्य चि
तोऽप्रकाशे ज्ञा
…ध्यापत्तिः तदन्य
…स्यैवश्र
…न्नित्यता वे
…त्वात् क्रिय
…अज्ञानका
…अज्ञानेना
…तेत्येवेति आ
…रांकस्य ६

विभक्तकार्यं रूप्यादि स्वसहितं निवर्त्तनस्याव कारणोऽनाशे कार्यनाशः कुत एवं न स्यात्तेन जगदज्ञानादि निवृत्तिः विनष्टमतं एव २

यथाऽविद्याजडेन विषयीकरोतीति तथा न क्रतिरावरणं अपि तु न विषयीकरोति तथा स्वाक्रियेते पि नष्टा । विशेषणं तु नावरकविशिष्टे विशेषावरकायाशक्ति सत्वस्यां च विविशिष्टे वि
शेषणांशे आवरणाभिभवो नास्ति चेत्त विशेष्यावरणाभिभव आवश्यक एवं च प्रशुक्ति इत्येव शुद्धप्रकाशः ॥ ॥ टिप्पिकरूपा पादादि रुपाः १०

रोधित्वादज्ञानमेव निवर्त्तत इति चेत् । नाज्ञानस्याज्ञानद्वारैरौवास्य विरोधित्वेनाज्ञानमनिवर्त्य रूप्यादिनिवर्त्तकत्वायोगात् । शु
क्तिज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ अपि रूप्यस्य चेत् नासंबंधेन भ्रांताविव वाधे विशुक्तेरप्रकाशापाताच्च न च खद्योतादिप्रकाशे महांधकार
स्येवाज्ञानस्यैकदेशेन नाशाद्वा भीरुभटवदपसारणाद्वा कृत्स्नसंवेष्टनाद्वा चैतन्यस्यावैकदेशेन प्रकाश इति युक्तं । अज्ञायमा
न चैतन्यस्यापोर्निरवयवत्वात् । न च मरणादिनाबन्ध्यादिगतदाहादिशक्तेरिव शुक्त्यादिज्ञानेनाविद्यागतावरणशक्तेरपि त
ज्ञानतत्प्रकाशः । तत्त्वाच्च स्वोपादानस्ता या अप्यविद्याया अपि तव : वृश्चिकतृणादिना गोमयमदोदरिव युक्तं इति वा
त्वाच्च रूप्यादिजन्म कुक्तिवृत्ते रूपादिहीनशक्तेः कणस्य शुद्धात्माविषयतयां तदावरणशक्त्या प्रतिबंधकत्वान् । शुक्तिर
तैस्तद्वत्तिवृत्तिविषयत्वेन तत्प्रतिबंधकत्वे च तथैव तदा शुद्धात्मप्रकाशापातात् । अविद्याकल्पितमप्रसन्नप्रकाश
चैतन्यं प्रति वाविद्याया इवाविद्यागतावरणशक्तेरपयोगात् स्वीकाराद्वा जडविशिष्टात्मानं प्रति तत्स्वीकारे वा विशेषणा
नावरकविशिष्टावरकशक्त्यपतिभवस्य विशेष्यावरणशक्त्यामभिभवं विनायोगे न शुक्तिवृत्त्यैव तदा शुद्धात्मप्रकाशापा
तात् । प्रत्युत गोमयत्वाद्यवस्था एव वर्णाधिवावयवावृश्चिकाद्युपादानानीति न वृश्चिकादिनोपादानस्वभावाभिभंग
॥ शिष्टमविद्यानिवर्त्तकभंगे वक्ष्यते । न च मूलाज्ञानस्यैवावस्था विशेषा एव तूलापादानानि शुक्तिज्ञानेन साध्यासं निवृ

तेषामुपादानाभावे मोपादाने निवृत्तिं विनैव चैतेषां निवृत्तिः स्यादि॥१ अज्ञानमित्यत्वेऽज्ञाननिवर्तकं अथ यन्मोपादानं न देवाज्ञानमिति तिरयमानइति द्वयं रजताद्युपादानाज्ञानानानं न स्यात॥१॥ पुरुषस्य
यावंति ज्ञानानि तावंत्यज्ञानानीति पक्षो एकेऽज्ञाने नष्टे द्वितीयं जवनिकां रतनवत्ते अस्येव ४ अन्नाद्यज्ञानं विषयं विनानावतिष्ठते प्रत्याद्दि विषयस्थितिदानीतनमइति कथं अज्ञानविषयत्वव्यवस्था ५
एतावत्कालमनादरकं नैवस्थितं विषयाभावादिति चेन्न ना है ५ ज्ञान प्रागभावस्यैकत्वे तन्निवृत्तो सदैव ज्ञानं स्यानेकत्वे एकस्मिन्निवृत्तेपि अन्यस्य प्रागभावस्य सत्वेन कदापि ज्ञानेन तदनिवृत्ते ७
यथा त्रिदोषहरेऽप्यौषधे दत्ते त्रिदोषस्य नाशः अन्यस्य रोगस्य न नैवम् विद्युन्याते यस्मिन् पातितो नाशः अन्यस्य न वृक्षस्यापि ८।

१५० नैतद्दति वाच्यं। तेषामज्ञानविशेषत्वेनैकाज्ञानवादाश्रयात्। न चैतस्या ज्ञानेन निवृत्तेर्मोपादानताया अयोगात्। तेषां
मिवच्छ्रपस्यैवोपादाननिवृत्तिं विनानिवृत्तिप्रसंगाद्वा शुक्त्यज्ञानं नष्टमिति अनुभवविरोधाद्वा द्वितीयेप्येकयावृत्त्या किं सर्वं
तदज्ञानानां निवृत्तिरुतैकतदज्ञानस्य आद्ये शुक्तेः पुनः कदाप्यप्रकाशो न स्यात्। अंत्ये तदापि प्रकाशो न स्यात्। एवास्या
वरणस्य निवृत्तावप्यन्यस्य सत्वात्। अयं वदेषमनवस्था विशेषयत्नेपि योन्यः कथं च सादिशुक्त्यादेस्तदवछिन्नचैत
न्यस्य वाद्यज्ञानविषयत्वं निर्विषयस्यावरणस्यानवस्थानात्। न च पूर्वमनवछिन्नावरणमिदानीमवछिन्नावरणं
ज्ञातं। शुक्तिज्ञानेनैवमोक्ष्यापातात्। एतेन व्यक्तितः पूर्वज्ञातिरिव विषयाः सर्वमज्ञानमस्तीति निरस्तं। प्रतिविषयमनेका
ज्ञानांगीकारायोगात्। यत्तु कौस्तुभे ज्ञानेन तत्प्रागभावे निवृत्तावप्ययं विकल्पः समः ततः सत्वप्यनंतेषु ज्ञानेषु
बहुजनसंकीर्णे देशे चैत्रघ्नतनिपातवन्न त्रिदोषहरौषधवद्वा ज्ञानमितरापसारणेनैकमज्ञानं नाशयतीति। तन्न।
नहि मन्यते ज्ञानप्रागभावावरणानि किं तु दंडप्रागभाववद्धेतुत्वभावद्वा प्रागभावनिवर्तकत्वेन नापितानं तत्रा
वर्तकत्वेन हेतुः। किं तु दंडादिवत्स्वरूपेणैव। एवं चैको दंडः वैकं ज्ञानं स्वज्ञातीयांतरप्रागभावे सत्यपि स्वकार्यं जनयेद्दे राम
व। कार्योत्पत्तौ हि कारणासत्तायां नेव ढकारणाज्ञातीयं सर्वप्रागभावनिवृत्तिः असंभवात्। तन्मते हवत्तेप्यावरणानि ४६

तन्न हि दंडः कारणांतरनिवर्तकत्वे प्रागभावानिवर्तकत्वेन घटहेतुः किं तु दंडत्वेनैव शभाविकारणांतरप्रागभावनिवृत्तिः॥१॥ दंडकालेपि भाविघटादिकारणादंडादिप्रागभावानिवृत्तेः सर्वथा
ऽसंभवात्॥।

०२

देतुअभावरूपः माविज्ञानप्रागभाव द्वयसत्वेपि ता नोसमिज्ञानेज ... नेएक ... सत्वेपि ज्ञाने वेद्देमेव २

प्रकाशहेतुश्चालोकाऽभावरूपत्वात् २ तमोनिर्वर्तकत्वेन २
ज्ञानत्वावच्छिन्नतदभावरूपाज्ञानत्वं अज्ञानेनास्ति ४

सदृशांसत्यं अधिष्ठानं विना सदृशांसत्यं प्रधाने विनाद्दृत्येवं सर्वांहितायी तेषि नेत्यनेनान्वयः रतान् विना भ्रांतेरसंभवः प्रधानं नामशु-
क्तिरूप्यभ्रमे यथा हृष्यस्य रूप्यं रज्जुसर्पभ्रमे यथादेशांतरस्थः सर्प एव मन्यत्र ७

वर्त्तकत्वादेकस्मिन्नज्ञाने निवृत्तेपि अन्यस्य जवनिकांतरवत्सत्वात् । कालांतरे च वृत्तिकालेप्यप्रकाशः स्यात् । न चालो-
काभावस्तमः इति मते तमः कुड्यादिवदावरणं । हेत्वभावरूपत्वात् । नाप्यालोकस्तमोनिवर्त्तकत्वेन ज्ञाने हेतुः किंतु स्वरूपेणै-
व । नाप्येवं कालोकाभावस्तमः किंत्वालोकत्वावच्छिन्नतदभावः । न चैकस्मिन्नालोके सति सोस्ति । भाविज्ञाननिवृत्तेर्मतौ नं
त्वेततज्ञानकालेप्यस्तीति वैषम्यं । न चेहाप्यज्ञानसमुदाय एवावरणं । एकैकज्ञाने नैकस्मिन्नज्ञाने निवृत्ते स नास्तीति प्रका-
शोपपत्तिरिति वाच्यं वृत्तिनाशेपि समुदायाभावस्य सत्वेन सदा प्रकाशापातात् । अपुत्रैर्वामस्त्री नामावरणत्वात् । तस्माद- दृश्यत्वादयः ६
नुकूलतर्कहीना मिथ्यात्वहेतवः ॥ ॥प्रतिकर्मव्यवस्थाभंगः॥ ॥प्रतिकूलतर्कहताश्चैते । तथाहि । परिच्छिन्नं कल्पि-
तस्यान्तः तदासाधिष्ठानादिकं स्यात् । भ्रांतेः सदृशेसत्यं वाधिष्ठाने प्रधाने दोषमज्ञानं वाधकज्ञानं दृष्टं रंदेहे द्विधादिकं
च विना योगात् । तानिः सामान्ये निर्विशेषे वात्मनि अधिष्ठानत्वेन तस्य सामान्यतो ज्ञातत्वे सत्यज्ञातविशेषत्वस्याभावात् ।
उक्तं हि । अधिष्ठानस्य कार्त्स्न्येन ज्ञाने ज्ञानेन च न भ्रमः । ज्ञाताज्ञातविभागस्तु निर्विशेषेन तु स्यात् इति । न नु न सामान्यज्ञानं स-
द्विशेषाज्ञानं च तत्र तंत्रं । गौरवात् । किंतु स्वरूपज्ञाने विशेषाज्ञानं च त्वाद्यवान्तरगतत्वस्वप्रकाशे निर्विशेषे चात्मन्यस्ती-
ति चेन्न । तत्वमते विभ्रांतेः संस्कारादित्रयजन्यत्वात् । सामान्याकारज्ञाने च संस्काराद्बोधात् । असद्विशेषाज्ञानस्य च

सद्विद्यमानश्चासौ विशेषश्च तस्याज्ञानमधिष्ठाने २ इदं अधिष्ठानत्वे तंत्रं सविषसत्र भवतु मास्तु निर्विशेषे तु सुतरां नास्ति २ रैतत्यादिपथारूप्यसुक्त्यादौ सामान्याकारः १ अधिष्ठानेऽविद्यमानो यो विशेषस्तदज्ञानस्य १

संस्कारसाहृदयसंप्रयोगादिरूपं १ वल्मीकेस्थाणुभ्रम।पूर्वपश्चात्तदेवपुंस्त्वेभ्रम।एवंचवल्मीकेऽसद्विद्यमानस्यपुंस्त्वरूपविशेषस्यज्ञानमस्त्येवस्थाणुत्वभ्रमनिवृत्तिःकुतोनास्तिअविद्यमानविशेषज्ञानस्यभ्रमंप्रतिकारणत्वसोकत्वात् १

भेदज्ञानस्यबाधकत्वात् ४

पा.प० बाधकालेपिसत्वानावल्मीकेस्थाणौत्वभ्रमनिवर्त्तकस्यापिपुंस्त्वभ्रमस्यवल्मीकत्वभ्रमानिवर्त्यत्वेनंपततोभ्रमकालाज्ञाताधिष्ठानवि

७ शेषभ्रमोविनाभ्रमानिवृत्तेश्चा।अथभ्रमविरोधिज्ञानाभावस्तत्रतत्रनतुविशेषाज्ञानं।विषयभ्रमोपादानाज्ञानस्यचप्रवलोदितन्यमा

त्ममात्रविषयंवृत्तिज्ञानंविरोधिनतुविद्रूपज्ञानमितिचेन्नास्याविद्याविषयभंगेनिरसिष्यमाणत्वात्।किंचात्मानात्मनोरैक

रूप्यत्वात्मत्वानात्मत्वादिभामेदज्ञानात्राधिष्ठानाध्यस्तभावः।उक्तंहि।तत्वयैवाततत्रेदंतेस्वतान्यत्वेतत्त्रामत्रेपरस्परंप्रतिद्वंद्वि

तयालोकेप्रसिद्धेनाज्ञिसंशयइति।स्वयमात्मेतिपर्यायाविति च।अपिवाअधिष्ठानतिरोधानेधिनाध्यासासंभवस्यतवापिसंप

तत्वात्।प्रकाशमात्रस्वभावस्यचात्मनस्तिरोधानेप्रकाशनिवृत्तेःकथंतदधीनप्रकाशस्याविद्यादेरध्यस्तस्यप्रकाशः।किंचघ

टाद्युविद्धत्वेनाप्रतीतस्यात्मनःकथंतदधिष्ठानत्वं।नचसन्घटइतिस्फुरतिघटइतिचात्मानुविद्धतयाभातीतित्युक्तं।चाक्षु

षादिज्ञानेरूपादिहीनात्माप्रतीतिरित्युक्तत्वात्।नचस्वप्रकाशंसदर्थभूतंघटाधिष्ठानंचेत्यंस्वतएवभातीतिउक्तं।घटस्या

पितत्संबंधेनस्फुरणसंभवेवृत्तिवैयर्थ्यात्।घटःस्फुरतीत्यस्यघटस्फुरणानुभवत्वेनघटानुभवत्वायोगाच्च।नन्वथापिनप्रधा

नंभ्रमहेतुः।किंतुतत्संस्कारः।सचतत्भ्रमएवतद्भ्रमेणापि।अत्रचपूर्वपूर्वभ्रमवंचभ्रमअनादिः।नचप्रमाजन्यएवसंस्कारोभ्रमहे राम

तुःसत्यपिसंस्कारेप्रमाजन्यत्वाभावेनभ्रमाभावादर्शनात्।नचनार्किकस्येवाध्यस्तमेवदेशांतरादौसदित्याचपोमतं।मैवं।एवंसत्य ४७

शुक्तिरूप्यमित्यभेदवृद्धभेदाभावात्।घटस्फुरतीतिचस्फुरणस्येवानुभवोनतुघटस्येति उअन्यत्रसत्यंहंरूप्यपंचांतरंहेतुर्नकिंतुस्मयस्यासत्यस्यवासंस्कारएव १ भ्रमजन्यसंस्कारेणापिभ्रमदर्शनादितिभावः १

पूर्वभ्रमजन्यसंस्कारे १ अन्यत्रसन्नेसेप्रतीतिंतवमतेऽसतममतेऽनिर्वचनीयंनत्वाचेयोसातरसात १ सिद्धांतेऽसतएवरूप्यस्यभातं मायिमते उअनिर्वचनीयंरूप्यमुत्पद्यतेनतुदेशांतरेसदेवाध्यस्य

तथाभ्रव रूपेण निषेधस्तात्विक प्रपंचे स्तुपारमार्थिकत्वाकारेण तु अस्मिन्न दृश्यमाने ५
कल्पातरीयसंस्कार स्याद्यतनकल्पादिभ्रमे हेतुत्वे देवमस्तु ६

शुक्तिरूपे रजतरूपेण त्रैकालिक निषेधप्रतियोगी हट्टस्थ रूप्यं पारमार्थिकाकारेण
निषेधप्रतियोगित्वं शुक्तिरूपे निषेधद्वयं शुक्तिरूप्यएवमत्राप्यस्तु ४

अधिष्ठानज्ञानमेव भ्रमहेतुः स्यात् २

धिष्ठानधीरेव भ्रमहेतुः तद्धीश्च भ्रमजन्यानादिरिति शून्यवादिरीत्याधिष्ठानस्याप्यसत्वापाते नाधिष्ठानत्वेन ब्रह्मसदितित्व दुरु
योगात् अधिष्ठानवत्प्रधानस्याप्यबाधान्नात् तथा चाप्रधानमिव धीमात्रादधिष्ठानमपि तत्र भ्रमे हेतुः सुगतनीत्यास्यादबाधस्तादृद्यो
तमः एतत्प्रपंचस्यार्थक्रियाकारित्वात्तात्विकप्रपंचांतरस्याभावे स्वोचितार्थक्रियाकारित्वां श्रुत्यादिसिद्धौ स्यत्रिधित्वादिकस्यात्व
नं इवस्योपाधौ निषेधायोगेन तत्र तात्विकत्वापातश्चात्व न्मते प्रातिभासिकरूप्ये त्रैकालिक निषेधस्य व्यावहारिकरूप्यविषयत्व
वत् व्यावहारिकप्रपंचेपि नेह नानेति त्रैकालिक निषेधस्य पारमार्थिकप्रपंचांतर विषयत्वावश्यभावाच्च प्रातिभासिकस्येव पा
रमार्थिकत्वाकारेण त्रैकालिक निषेध इति तु निरस्तं कल्पांतरभ्रमायोगाच्चाकल्पांतरीयसंस्कारात् भ्रमोत्पत्तौ च नारिकेलद्वी
पवासिनो गुंजापुंजादावग्न्यारोपः स्यात् एतद्दूषणं ननु भूततिकरसस्यापि बालस्य गुडादावास्यगत पित्तद्रव्यनिष्ठ तिक्तत्वा
रोपस्तत्र जन्मांतरीयसंस्कारजन्यः मध्यमाचरारिखमध्यां मायामेदारोपइवगन्हमाख्यावेयोयां न तु संस्कारज
न्यं किंचाचैत्रे तामैत्रे संस्काराध्यासेपि मैत्रस्य भ्रमादर्शनात् जगद्भ्रमहेतु संस्कारस्य सत्वेदुर्वारोनच स्वेनतत्राध्यस्त सं
स्कारादेव भ्रमः भ्रमात्पूर्वं स्वस्य कार्यानुमेयसंस्काराध्यासनियमाभावात् यत्तूक्तं विवरणे गुल्लादिहीनेन्द्रहस्तिगुणादिकृत
सादृश्याभावेपि केतकीगंधसदृशः सर्पगंध इति धीवत्स्यात्तद्धर्वेहापि सादृश्यांतरं चास्तु रक्तस्फटिकत्वादिवन्न सादृश्यपि

बालस्यमुखेपित्तद्रव्ये तिक्तत्वं तिक्तत्वं गुडे आरोप्यते तज्जन्मांतरीयसंस्कारजन्यत्वं अनन्यगतिकत्वेन ननु सर्वत्र ४ स्फटिके रक्तत्वारोपइवानुभूयमानारोपे संस्कारस्यापेक्षैव नास्ति किंतु स्मर्यमानान्येषु शुक्तिरूप्यादावेव ५
अनुभूयमानारोपः ३ चैत्रेणाध्यस्तसंस्कारत्वात् स्तुत्यस्य ३ अत्र गुणे न सादृश्यं नगुणेगुणानंगीकारात् १

प्रधानवृत्त्यलोः २

नारिकेलिद्वीपे
स्थितस्यैव प्रसिद्ध
अग्निसत्वाभिज्ञस्य
नुभवोपिनास्तित
थापिकिंचित्
जन्मान्यत्तुभूतस्याग्नेः
संस्कारस्यसत्त्वेगुं
जायामग्न्यारोपः स्या
त् ६

जगतः पूर्वं विद्यमान
एव संस्कारो भ्रमहे
तुर्भविष्यतीति सर्वाना
दित्वानादित्वे च कल्प
नीयात्वं ३

सोपाधिकभ्रमे तु उपाधिसंनिधिमात्रेण भ्रमो जायते न तु स्वाद्रश्यं तत्रापेक्ष्यते निरुपाधिके जगद्भ्रमे तु अवश्यं सादृश्यमपेक्ष्यत इति जगदंतरं सत्यं स्वीकार्यं २ भ्रमग्राहीता साक्षी दोषसहायो भ्रमं गृह्णा
ति भ्रमे दोषानंगीकारे स्वत एव अन्यथा तु यत्र प्रमातरि भ्रमः तत्रैव प्रमायां भ्रमनिवृत्तिरेवं ३ शुक्तिरूप्यो साक्षिरूपं ज्ञानं नित्यं अतः कारणाजन्यत्वेन करणाभावात् कथं न ततसमसत्ताकं सत्त्वे दोषाणां ६

आप०
४८

नैव बाधासो ऽस्त्विति। तत्राऽऽह कल्पितस्य साद्रश्यस्याप्यविद्याद्यध्यासाधीनत्वेनान्योन्याश्रयात्। रक्तस्फटिक इत्यस्य सोपाधिकभ्रम
त्वेन निरुपाधिके सादृश्यनियमाच्च। रक्तस्फटिकयोरपि द्रव्यत्वादिना सदृशत्वाच्च। न च दोषादिकं विना भ्रमः शंक्यः। अप्रामाण्यस्य स्व
तस्त्वापातात्। एवं दृष्टाभावेऽपि न भ्रमः शंक्यः। भ्रमस्य समानाश्रयप्रमानिवर्त्यत्वेन ज्ञानस्याज्ञानत्वोपपत्त्वेन च दृष्टपूर्वरूपभावात्।
एवं देहेन्द्रियाद्यभावेऽपि न भ्रमः शंक्यः। प्रत्ययस्य त्वज्ञानाद्देहादेरभावेन प्रमायाइव करणजन्यभ्रमस्याप्यदर्शनात्। न च रूप्या
द्यध्यासे दोषादीनां देहेन्द्रियाणां व्यावहारिकं वा करणादिसमं वा सत्त्वं तत्र मितिजगध्यासेऽपि तथेति वाच्यं दोषादीनां व्यावहारि
कसत्त्वस्याध्यासिध्यान्योन्याश्रयात्। पारमार्थिकसत्त्वस्य त्वौत्सर्गिकप्रामाण्येन सिद्धत्वेन। इह सत्त्विरूप्याज्ञानादिप्रतीतौ
करणाभावाच्च। रूप्याद्यध्यासे करणादेरप्यधिष्ठाने समसत्ताकत्वेनेहापि तथात्वापाताच्च। दोषादिरध्यस्तत्वे तदभावस्य तात्त्विक
त्वापातेनातोऽत्विके न तात्त्विककार्यप्रतिबन्धायोगेन तुष्टतयावौ द्रुकल्पितवेदन्नस्यज्ञानस्येव जगतज्ञानस्य प्रामाण्यापाताच्च।
दोषाद्यध्यासस्यापि दोषान्तराधेयत्वे नानवस्थापाताच्च। कस्यचिद्दोषाभावेऽप्यात्मे वे अप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वस्यापातान्न चानादि
त्वेन भेदादिवत्तस्य निर्वाहकत्वेन वा विद्यास्य दोषस्य तदनेपक्षातत्र एवाधिष्ठाना नन्वेत्यापाता नाविषयस्यानादित्वेऽपि प्र राम
तीते र्दोषाजन्यत्वे अप्रामाण्यायोगाच्च। अविद्यारोपेतस्या एव दोषत्वे लाघवे न जगदारोपेऽपि तस्येव दोषत्वापाताच्च। त्वनिर्वाह ४८

१२
भ्रमनिबाधके इत्य
यथा पारमार्थिकसत्त्वे
सर्वत्र स्वभावत एव
सिद्धं ६ अतात्त्विके
दोषादेनातात्त्विक
स्याभावस्य कार्यं
हीन प्रामाण्य
प्रतिबंधायो
जने ४

यथा बौद्धे तवेदे दोषानां कल्पितत्वे पि दोषाभावकार्यं वेदजन्यज्ञानस्य प्रा
माण्य स्तंभ भवति तद्वत् ४ प्रमाणेतान विषयस्य प्रामाण्यं स्वतसिद्धं ४

अविद्या प्रतीते र्दोषाजन्यत्वे तद्विषयस्याऽविद्यायाः प्रामाण्यं स्यात्

अज्ञानविषयकमज्ञानं न घटते। कुत इत्याह यथा घटज्ञानात्पूर्वं घटोऽस्ति स च स्वज्ञाने हेतुः एवं यदि अज्ञानं स्वज्ञानात्पूर्वं स्यात्तदा स्वज्ञाने हेतुः स्यात्तन्न घटते। अज्ञानस्य ज्ञान
समशरीरत्वात्। अज्ञानस्य ज्ञानात्पूर्वभावित्वं तदेव यदा स्वस्य स्वस्वरूपात्पूर्वभावित्वं स्यात्। यदि तराध्यासेऽज्ञानाध्यासोऽप्यागतः तत्र दोषांतरं अप्रसिद्धेऽनवस्थाध्यासे वर्त्तमानापि दोष इत्यनवस्थाप
अप्रमायाः संसर्गाध्यहः प्रवृत्तौ हेतुः प्रमायां तु संसर्गमतिर्हेतुरिति प्राभाकरमतं इव गौरवेऽनंगीकार्यं किंतु सिद्धांते प्रवृत्तिमात्रे प्रतिसंसर्गग्रह इव अध्यासमात्रे प्रतितदधिष्ठानादियादिसमसत्त्व
मेवाधिष्ठानस्यापीति कार्यं ६ दोषसमसत्ताकसत्वं २

कत्वेन मेदो भिन्न इतिवत् अज्ञानमज्ञानमिति व्यवहारसंभवेऽपि प्रतीतिमात्रशरीरस्य विषयधीहेतुत्वेन स्वस्य स्वस्मात्पूर्वभावित्वायो
गाद्वा बाधकज्ञानस्याविबाध्यत्वे बाधपरंपरयानवस्थायावत्प्रमाणत्वाद्वा। प्राग्ध्यासेऽधिष्ठानस्यापि तदेव सत्त्वं तंत्रमिति हाप्यधिष्ठा
नस्यापि तथात्वापत्तेश्च न च तत्राधिष्ठानस्याधिष्ठानज्ञानाबाध्यं सत्त्वं तंत्रं दोषादीनां तु व्यावहारिकं तंत्रमिति वैरूप्यकल्पनमयु
ति बाधकेयुक्तं। न चेहे दोषादीनां मिथ्यात्वमेव बाधकं अन्योन्याश्रयात्। न च कतिपयाध्यासे प्रातिभासिकाध्यासे वा साद्यध्यासे
वा दोषादिसत्त्वं तंत्रं। न त्वधिष्ठानेतरसर्वाध्यासे व्यावहारिकाध्यासे वानाद्यध्यासे वेति युक्तं। अधिष्ठानेतरसर्वाध्यासेष्वाउक्तदे
त्तुव्यमानत्वात्। लाघवेन प्रथमोपस्थितत्वेच्च। न च प्रवृत्तिमात्रे धर्ममात्रे प्रतिसंसर्गधीवद्धारिताध्यासमात्रे प्रतितत्स्वतंत्रत्वाद्वा।
अन्यथा संसर्गधीवद्भ्रौ अपि संवादिप्रवृत्तिः अपवर्त्तीयधूमो प्रतिहेतूस्यातासित्यनुमानमात्रोच्छेदः। एवं साधिष्ठानिध्यासे प्राति
भासिकाध्यासे वा साद्यध्यासे वाधिष्ठानसत्त्वं तंत्रं न तु सैवाध्यासे व्यावहारिकाध्यासे नाद्यध्यासे वेति वक्ष्यामाना। तस्मादध्यासमा
त्रेऽधिष्ठानस्य दोषादीनां वाधिष्ठानज्ञानावध्यंसत्त्वं तंत्रमिति जगदध्यासहेतुदोषादयो ब्रह्मज्ञानावध्या एव। एवं चालोकेऽधि
ष्ठानवत्सत्यो दोषादिर्भ्रमकारणं। दृष्टोतो ब्रह्मवत्सत्यो दोषादिः स्यात्तु गम्भूमो किं चार्थस्यासत्त्वेऽपि ज्ञानं सदेवेति वक्ष्यमाणत्वा
ताहन्निरूपं तद्धि शिष्टचिद्रूपं वा यण्णादिज्ञानं सत्यं स्याता किं चा। वं घस्यात्पताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्ववत्त्वेतद्भावार्थपतेतान

जगद्भ्रमेधि

...स्थवस्य... दिप्रव
...सर्ववतीयधूमौ प्रति
...संसर्गेतौ नवह्नीका
...तिरित्तरप

सर्वशदेनाधिष्ठा
नरोयाध्यासउक्तः ८

दोषसमसत्ताकेसत्वस्य ६

वैतुष्यं तु भोक्तृतः प्राप्नाव घाते तापि जायते ऽतो ऽव हन्त्यादिवेत्तिवेदोक्तावघातस्य न वैतुष्यं फलं किंतु अपूर्वं द्वारा स्वर्गादि रूपं श्रवणं साध्यापरोक्ष्यं न श्रवणफलं किंतु नियमपूर्वकश्र
वणस्यादृष्टद्वारा बंधनिवृत्तिः फलं ७

न्या॰प॰ स्यात्। अल्पताभावस्यासाध्यत्वात्। न च पारमार्थिकत्वाकारेण सत्ताभावः। स्वरूपेण तु निवृत्तिरिति युक्तं। तस्य निराकारे ब्रह्मणीव
४९ स्वरूपाबाधेनाप्युपपत्तेः। गौरनाद्यंतवतीत्यादिश्रुत्युक्तसरणा यथा पारमार्थिकत्वाकारेण निवृत्तिः स्वरूपेण तन्निवृत्तिरित्यायातं
ज्ञानवतस्तत्प्रतीत्युच्छेदार्थं यत्नः प्रतीतेः। तस्मात् अपि मिथ्यात्वात्। अन्यथा मोक्षेपि बंधप्रतीत्यापत्त्या प्रातीतिकबंधापाताच्च। एवं चानित्यत्वमेवं न तु मिथ्यात्वं २
किंच बंधस्य ब्रह्मज्ञानापध्वस्तत्वे तन्निदिध्यासनसाध्यतत्साक्षात्कारनिवर्त्यत्वं श्रवणादिनियमादृष्टसापेक्षब्रह्मज्ञाननिवर्त्य पत्नाति सत्यत्वे ३
त्वं च न स्यात्। न हि देवतानिदिध्यासनसाध्यतत्साक्षात्कारनिवर्त्यं दुरितं तत्र ध्वस्तं। न वा हृत्तमतादिनियमादृष्टसापेक्ष अज्ञानस्यज्ञानस
सेतुदर्शननिवर्त्यं दुरितं तत्र ध्वस्तं। न च नियमादृष्टं न बंधनिवृत्तौ हेतुः। किंतु ब्रह्मापरोक्ष्य एवेति युक्तं। अवघातसाध्यवै मृशरीरत्वेन ज्ञाद
तुष्यान्यापूर्वस्येव श्रवणसाध्यापरोक्ष्यस्यान्यप्युक्तैरेव तत्साध्यत्वात्। अन्यथा श्रवणनियमादृष्टैः साध्ये साक्षात्कारे श्रवण वेभावि विरोधो गादि
निरपेक्षस्योपायांतरस्याप्रसक्त्या तत्प्रसक्त्याधीननियमविध्ययोगात्। न च परोक्षज्ञानमेव श्रवणाद्यपरोक्षज्ञानं तु द्रियासन्निकर्षे। १
नियमादृष्टादिति युक्तं। श्रवणविधौ परोक्षज्ञानप्रवाहरूपनिदिध्यासनसाध्यापरोक्षज्ञानस्यैव दर्शिनोद्देशात् साक्षा
त्कर्तव्य इतिश्रुत्यंतराद्वा। त्वन्मते परोक्षज्ञाने कामनायोगेन तस्योद्देश्यत्वायोगाच्च। आपरोक्ष्यस्यैव नियमादृष्टसाध्यत्वेपि त राम
त्साध्यदेवतापरोक्ष्यनिवर्त्यदुरितवद्ध्वस्तत्वायोगाच्च। किंच कल्पितत्वे स्वधीहेत्विंद्रियासन्निकर्षेण। प्रतिकर्मव्यवस्थानुप ४९

श्रवणं चेत् बंधनिवृत्तिफलकं तर्हि श्रवणेन परोक्षज्ञानमेवेति नियमात् नियम श्रवण दृष्टसाक्षात्कारो
न्यस्योपायांतरस्य कारणत्वे म...

न हि यो यत्रा ध्वस्तः सन्निदिध्यासनसाध्यतत्साक्षात्का
रनिवर्त्यो भवति न वो नियमादृष्टसाध्यत ज्ञाननिवर्त्यो भवति श्रुति
...मिव...

आत्मा वारे द्रष्टव्य इत्यत्र २

ज्ञास्यानात्। किंच। यदि जगत्कल्पितं स्यात् तदा तज्जन्माद्यस्य यत इति सूत्रे पतेत्। वैरत्यादिश्रुतौ च जन्माद्युक्तिः ईक्षतेर्नाशब्दमि
ति सूत्रे तदैक्षतेत्यादिश्रुतौ चेश्वरस्येक्षापूर्वककर्तृत्वोक्तिः लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति सूत्रे। आप्तकामस्य कास्पृहेति श्रुतौ
च प्रयोजनाभावेपि लीलया सृष्टुः क्तिः वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादिति सूत्रे पुण्येन पुण्यं पापेन लोकं नयतीत्यादिश्रुतौ च कर्मसापे
क्षत्वेन वैषम्योक्तिः तेजोतस्तथा ह्याहेति सूत्रे वायोरग्निरित्यादिश्रुतौ च तेज आदेर्वाय्वादिजन्यत्वोक्तिः विपर्ययेण तु क्रमोऽत इ
ति सूत्रे पृथिव्यप्सु प्रलीयत इति श्रुतौ च पृथिव्यादीनामबादौ लयोक्तिरित्याद्ययुक्तं स्यात्। नहि कल्पितस्य रूप्यादेः जन्मा
दिकं ईक्षापूर्वसृष्टत्वं वा तं भ्रान्तेः प्रयोजनापेक्षा वा जीवस्य सुखदुःखेश्वरादिविषयभ्रांत्येश्वरस्य वैषम्यादिप्रसक्तिर्वा एकस्य
कल्पितस्य कल्पितान्तराद्भुत्पत्तिर्वा तत्र लयो वा दृष्टो श्रुतो वा। रूप्यादौ तज्जन्मेक्षापूर्वसृष्टत्वाद्यभावे अध्यस्तत्वमेव तंत्रे न तु तद्धे
तोः प्रातिभासिकत्वं तत्रोक्तानि निवर्तकत्वेपि तस्यैव तत्रत्वापातात्। अनुमानमात्रोद्धेदस्योक्तत्वाद्वा। न चेश्वरस्य मायाविवद्भ्रा
मविरत्वात् प्रयोजनाहि प्रसक्तिः। भ्रामयितुरीश्वरस्यापि सपरिकरस्य जीवेऽध्यस्तत्वात्। नहीश्वरः स्वेन वा चिन्मात्रेण वा
ध्यस्तः। न च कल्पकं विना कल्पनानं च जीवनो बाधादिभ्यो ग्राहकत्वविभ्रमो वास्तवः श्रुतेरालंबनं स्यात्। न च भ्रांतिं विनाक
ल्पितमस्ति। न चैतद्वाक्यजभ्रांतिसिद्धौ लंबने नैव तद्वाक्यप्रामाण्यं। बोद्धागमस्यापि तत्प्रसंगात्। त्वन्मते भ्रांतिहेतूनां देहें

दुःखेषु सुखदुःखा दिकं नास्ति जीवे न तत्र कल्पितं भ्रांत्या स्वतस्तु वैषम्यप्रसक्तिस्तु नास्ति। आरोपो यत्र स तत्रैव घटते एवं ६

अध्यस्तविशेषेवेत्याद्यू वैरूप्यैः अध्यस्तविशेष चेदीक्षापूर्वत्वाभावेनेष्टोसि किमर्थं गुरुत्वं किंतत्वाद्वा तत्र यत्र ७ अध्यस्तत्वं तत्र ७ ईक्षापूर्वसृष्टत्वाभाव एवमंगीकुरु ७ व्यावहारिकाध्यस्तं तत्र तानि निवर्त्यं। अपितु प्रातिभासिकाध्यस्तं तदेव ज्ञाननिवर्त्यं ८

अध्यस्तविशेषेण जगदादौ जन्मादिभावः अध्यस्तविशेषरूपे तदभावस्तत्र हेतुः व्यावहारिकाध्यस्तत्वं प्रातिभासिकाध्यस्तत्वं ४ प्रातिभासिकाध्यस्तत्वस्यैवानतु व्यावहारिकस्य ४

एतद्वक्तेवैव भ्रांतिरुत्पादिता सा भ्रांतिः स्वतरेतद्वाक्यावलंबनं एवं चैतद्वाक्यप्रामाण्यमेव १

अग्रेएवक श्रु १ नतुप्रत्यक्षसिद्धत्वं च परः ४

यथाः यत्तपंक्तिं विश्लल्यतां केन हि स्मरामादिनामोचा [illegible] स्तुरितंगुणास्तरन्यायेन नहृत्तत्वस्वाग्रदेवतादिवाक्यमादि ६

अन्यार्थप्रयुक्तस्य स्वेच्छितार्थान्तरसारेणार्थान्तरकल्पनमुपपत्तिः।।यथा द्वारमानयेत्युक्ते केनचित्कुंचित्स्थिततं तीक्ष्णेक्षितपतनयनं प्रकल्प्य व्यवहरति तद्वत्स्वाप्रमपि द्व

अग्रेद्वारं: स्वर्गकामित्वपितर्ईदृषयकमिदं वा सांन किंत्वग्निहोत्रविधावद्विषयं वा शूद्रादेरग्निहोत्रविधयोरसत्वात्।तद्वत्त्रिवेधवाक्यमपि स्वोपजीव्ययोग्यताद्यन्यविषयं रवं ८

धोचश्रुतित्वन्मते स्रु श्रुतिकल्पिततयरैवं विधोपि कल्पिततपर ८

न्याय ५० द्विजाहीनां पृथिव्यादिकार्यत्वाद्यो ईश्वरस्य चाभ्रांतत्वान्नाभ्रांतत्वे वा तद्भ्रांतेरपि देहादिकार्यत्वादिति दिक्।तस्मात्त्रानुमानं विश्व

मिथ्यात्वे मानं।। ।।मिथ्यात्वहेतूनां प्रतिकूलतर्कः।। ।।नापि श्रुतिः।।श्रुत्यास्वस्वरूपस्य प्रामाण्यप्रतहेतुयोग्यतादेर्मिथ्यात्वबोधनेन

प्रत्यक्षादिसिद्धतत्सत्यत्वोपजीवनेब्रह्मेतरसर्वमिथ्यात्वासिद्धेः।संनियातत्वन्त्त्वतो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति महाभाष्योक्तन्यायेन प्र

त्यक्षादिसिद्धघटादिमिथ्यात्वासिद्धेश्च बोधनेश्रुत्यर्थस्य तात्विकत्वासिद्धेः।शब्दबोध्यस्य शब्दतत्प्रामाण्ययोग्यत्वादिर्न समसत्ताकत्व शब्देयादृक्प्रामाण्ययोग्यत्वादिकं तादृशस्य स्याद्वः ४

नियमादित्युक्तत्वात्।सदर्थस्याग्रदेवतादिवाक्येपि योग्यता प्रामाण्ये अपिसत्तीएवा।शब्दस्वरूपमपि ममसत्वं तत्वतु नतत्वद्दत्वेन

मानं।आप्यपोरुषेयत्वयोरभावान्न किंतु यादृच्छिकसंवादिवाउपश्रुतिवन्नादृशशब्दज्ञानं लिंगत्वेन प्रमाणार्थनिच तात्विकसर्वमिथ्या

त्वपरश्रुतिवत्वादिह समसत्ताकत्वनियमभंगः।स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधेरुपजीव्याग्निविधावद्विषयत्वेनेवद्वैतनिषेधस्यापि

स्वोपजीव्ययोग्यतादीतरविषयत्वे न संकोचस्य वा सत्यादिश्रुतेरिचकल्पितविषमत्वैस्य वा योग्य जो श्रुतेस्तात्विकसर्वमिथ्या

त्वपरत्वकल्पने न्यो न्याश्रयापानात्।तस्मान्नाशङ्कार्थतद्योग्यतयोस्तत्त्वत्वाद्योग्यता सती।नचेदुदोरप्रमाणत्वं स्याद्धूषलो द्वाहम

त्रवनात्।एवं श्रुतिस्ववोध्यं द्वितीयेभावमपि निषेधतिचेत्स्वव्याघातः।नचेत्सव मिथ्यात्वासिद्धिः।किंवोक्तरीत्या श्रुत्याप्यवि राम

घाकार्यस्य विश्वस्यन स्वरूपेण त्रैकालिक निषेधः।पारमार्थिकत्वेन निषेधस्तु निर्धर्मकस्यात्मनोपि।अविचाततत्त्वमसीत्यनेन ५०

श्रुतौ प्रामाण्यादेरभावात्

५०

पृथिव्यादयस्सत्यः पूर्वं
तेषां स्थैर्यं तेपि भ्रमातेषां
मपि देहेन्द्रियाद्यपेक्षितं
बेमन्यदपि १ प्रत्यक्षा
दिना सिद्धं यत्तेषांयोग्य
ताहीनां सत्यत्वं तेन श्रु
त्याउपजीवनेसतिप्र
नप्रमाण्यक्षिणायोग्य
त्वादेस्तत्व द्वारां श्रु
स्वरूपं सिद्धं तत्प्र
स्तात्विकं श्रुतिः कथं
बाधेत ३ यं प्रत्यक्षमा
श्रुतिः प्रवर्तते त्वं
त्वे कथं बाधते श्रुतिद

कल्पितस्य ८ गर हं मार्थ्यत्यादौ मा र्जनं त्वर्व पात्रा णामिति ग्रहत्वं विरु
द्धमतो न तात्पर्यमत्र ९

प्रत्यक्षाविरोधाय १ प्रत्यक्षसिद्ध १ असद्वैतत्वं प्रतीयते ३ तोऽसद्वित्तत्त्वमिति २
द्वितीयाभावे तात्पर्याभावात् ३ अयाद्वैते तात्पर्यादि ५ वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यत्र त
एव प्राप्ते ८ प्रजापतिरात्मनो वपामुदक्खिदद् इत्यादौ च योग्यत्वेन प्रत्यक्षविरु
द्ध

प्रत्यक्षाविरोधायतत्त्वंपदलक्षितयोरैक्यमिवमिथ्यात्वमभ्युपेतद्वविरोधायप्रत्यक्षादिसिद्धाद्व्यस्यैवमिथ्यात्वंबोध्यमितिनतत्सिद्धे
मिथ्यात्वसिद्धिः।अन्यथानेहनानेतिनिषेधाद्विश्वस्यात्यंतासत्त्वंतात्त्विकत्वाद्वान्यथानुपपत्तिसिद्धमसद्वैलक्षण्यंत्वतात्त्विकमि
तिस्यान्न।किंच।अतेस्तात्पर्यंवैतन्यमात्रेवाद्वितीयाभावविशिष्टेवातदुपलक्षितेवा।नाद्यः।विश्वमिथ्यात्वासिद्ध्यापत्तेः।तस्य
स्वप्रकाशस्यनित्यसिद्धत्वेनश्रुतेर्वैयर्थ्याच्च।नद्वितीयः।अतेऽरचेऽज्ञार्थत्वतानेः।अतएवनतृतीयः।काकवदितिचनद्वि
तीयाभाववदितिसप्रकारकज्ञानहेतुत्वेएवंउपलक्षणत्वायोगात्।चिन्मात्रस्यनित्यसिद्धत्वेनान्वेष्यचमुमुक्षुज्ञेयत्वेनकाकेनसं
ख्यानविशेषस्यैवद्वितीयाभावेनोपलक्ष्यस्यस्याभावेनतस्योपलक्षणत्वायोगाच्च।किंच।श्रुतिबोध्यस्यविशेषणस्योप
लक्षणस्यवाद्वितीयाभावस्यसत्त्वेद्वैतहानिः।मिथ्यात्वेचदंडहीनेदंडीतिवाक्यवत्काकहीनेकाकवदितिवाक्यवद्वाद्वैत
वाक्यस्यातत्त्वावेदकत्वंस्यान्न।नैवतत्रातात्पर्याज्ञातत्वावेदकता।आद्यपक्षेतनौवायातानां।किंच।अतात्पर्यमानांतरैःप्रा
प्तावायथावायुक्षेपिष्ठत्वादौ।तद्विरोधाद्वायथात्मवपोत्खननादौ।उद्देश्यविशेषणत्वादिनौवा।यथाग्रहैकत्वादौ।नाद्यः।
त्वयैवद्वितीयाभावस्यमानांतराप्राप्त्युपगमात्।द्वितीयेपिविरोधिमानंनतावद्द्वैतग्राहिप्रत्यक्षादित्वन्मतेतस्यैवश्रुतिबाध्य
त्वात्।नापिअद्वैतवाक्यांतरं।तस्याप्यात्ममात्रपरत्वेद्वितीयाभावाविरोधित्वात्।नहिविशेष्यविषयमग्रिहोत्रंजुहोतीतिवाक्यंविशिष्टवि

प्रत्यक्षादेश्च २

निषेधश्रुतेः अद्वैतश्रुतेरपि द्वितीयाभावपरत्वे न द्वयोरेकार्थत्वात् अयोयोनिषेधः सः १

विहितमपि निषेधतीति चेत् ३ द्वितीयाभावे तात्पर्यं २ निषेधस्य विहितेतरस्यैव निषेधे प्रवृत्तिर्न तु विहित इति नियमात् २

मेमातेत्यादिवाक्ये वैध्यादि पदे रमात्वशब्दादि प्रापितमातृत्वादि निषेधस्य व्याघातः अतो न पुनरुक्तमिच स्वविहितद्वितीयाभावे ६ मातृत्वादिनिषेधे मातृत्वात् तात्पर्यं अनात्पर्ये सति स्वविरोधाभावात् दिवं निषेध

न्याय ५० षयेणादग्ध्वा तु होतीति वाक्ये न विरुद्धं द्वितीयाभावपरत्वे त्वेकविषयत्वेन स्तुतराम विरोधित्वात् ननु स्वमपमेव स्वविहितमपि द्वि तिवैध्यादिमदं

याभावं द्वितीयत्वान्निषेधतीति स्वविरोधादेवातात्पर्यमिति चेत् न निषेधस्य स्वविहितनिषेधेतरद्वितीयविषयत्वावश्यंभावात् ।

५१ अन्यथा ननीति वेति किं निमित्तवृद्धिप्रतिषेधोपि किं निमित्तत्वान किंचिन्नितिसूत्रविहितकिद्धि थेषनिमित्तकवृद्धिं न हिंस्यादिति

संसर्गप्रमाणं तदविहिंसात्वादग्नीषोमीयं हिंसाद्वंवा अग्रे नैव किंचनासीदित्येतदपि सदेवेत्यादिवाक्योक्तब्रह्मापि प्रतिषेधेनात्स्वविरोधो

नाधि प्रमाणेन हिवाक्यांतरविरोधादपि पत्नेन परिहार्यः । अद्वैतवाक्यस्य द्वितीयाभावे तात्पर्याद विरोध इति चेत् न । द्वितीयाभावस्येव ननि

प्राप्तं अतोनो षेधे सति स्वविरोधादेव तत्रातात्पर्यं अतात्पर्ये च सति स्वव च न विरोधाभावान्निषेध इत्यन्योन्याश्रयात् । अपि चैवं मेमातावंध्या

देशपत्वा मरकोहमित्यादावपि विरोधो न स्यात् स्ववचं हितत्वात् मात्रादिशब्द प्रापितं मातृत्वादिकमपि वंध्यादि पदेनैव निषिध्यतर

भावात् द्विशेष तिषोडशी ग्रहणाग्रहणादावषदोषदुष्टो विकल्पश्च न स्यात् । अग्रहणवाक्येन ग्रहणनिषेधापातान्नाविकल्पो न घटते प्र

त्वमविद्विती तियोगिनो द्वितीयस्य मिथ्यात्वात् तदभावोमिथ्यैति तु निरस्तं किं च स्वेनैव निषिद्धस्य द्वितीयाभावस्य द्वितीयस्येव विशेषणता तीयाभावेप

भावेन घट ८ त्वेनोपलक्षत्वे न वा पुनरुपादानमयुक्तं । नतृतीयः ।। यहं संमार्ष्टीत्यादौ संमार्गस्येव हास्वंदार्थपरे विधेयांतरस्याभावे न विशेष्य तोःविद्वत्ता

स्य शास्त्रगम्यस्य चिन्मात्रस्याप्राप्ततयोद्देश्यत्वायोगेनैच द्वितीयानावस्योद्देश्यविशेषणत्वासावात् । अपि वैत्ताहेतोर्निर्ज्ञात रामस्यात १

५१

अविवक्षायां तु हेतुर्निर्ज्ञातविशेषणत्वं यथा गृहे कत्वं । द्वितीयाभावस्तु न प्रत्यक्षादिना ज्ञातः किं त्वद्वैतशास्त्रैकगम्यः इति कथं निर्ज्ञातविशेषणत्वं द्वि ४

अखंडार्थपरे ब्रह्मलिंग उद्देश्यविधेयभावो भवेत् । खंडार्थत्वहानात्तत्र विधेयांतरं तरप्राप्तस्यैवोद्देश्यत्वं ब्रह्मणस्तु न केरा ३

किंचिद्धर्मादिर्मादिकमस्तीत्येवं किंचिद्ब्रह्मलक्ष्येवं प्रतीतब्रह्मणा पुरुषेणा १ चित्रया यत्नेन अत्रोचत्रा गौरज्ञा महिषीवाप्रात्या। तत्रतत्रा अपारश्येति ९

विशेषणत्वस्याभावर्ज्ञाकर्मकोज्ञादायातप्रतीतधर्मेणापुंसातत्प्रकारविशेषस्यैव चेदं तादायातैप्रतीतब्रह्मणामुमुक्षणाप्यद्वितीयत्वा
दितत्प्रकारस्यैव जिज्ञासितत्वाच्च। शङ्काद्रीक्ष्यापि द्वितीयाभावस्य तात्पर्याविषयत्वेन द्वैतभानविरोधेन वा तस्य वयोत्तवन नोदत्विव्या
वहारिकसत्तासिद्देश्च। अवांतरतात्पर्यविषयत्वात्तत्सिद्धिरिति चेन्न द्वितीयाभावस्य उपक्रमे उपसंहारे च प्रतीतस्य प्रकरणित्वेन ल
तुषुसोफलवत्वदर्शनेन चान्यशेषत्वायोगेन वावांतरतात्पर्यविषयत्वानत्। स्वप्रकाशचैतन्यस्योक्तरीत्या प्राप्नतयामहातात्पर्य
विषयत्वाच्च। प्रमाणावांतरतात्पर्यविषविषयस्यान्यशेषत्वे विमहातात्पर्यविषयसमसत्ताकत्वनियमाच्च। अवांतरतात्पर्यविष
यस्य द्वितीयाभावस्य द्वितीयवद्व्यावहारिकत्वे श्रुत्याप्रत्यक्षादिवाधायोगाच्च। नहि कदापि तदभावे तत्रा प्रमिते तत्र त्रारोपितं
तस्माद्द्वितीयाभावस्य मिथ्यात्वे श्रुतेरतत्वावेदकत्वप्रसंगो दुर्वारः। तस्मान्न मिथ्यात्वि श्रुतिर्मानं॥ ॥सामान्येन मिथ्यात्वा
तिनिरासः॥ ॥किंचानतावदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिस्तत्र मानं। शब्दस्य हि नायातप्रतीत एवार्थः। अन्यैस्तु वत आकाशो आत्मनामक सौत्रे: ८
दवसमुत्पद्यंतरत्पादेरपि चित्रौ ज्याधिकरणाकाशाद्यधिकरणपूर्वपक्षरीत्या घतगगनाद्यर्थत्वस्य अधोमतिमविंदतम
दब्रवीदित्यादेरपि प्रतिताद्यर्थपरत्वस्यैव प्रसंगे नमीमांसा वैयर्थ्यानत्। विभेत्यत्यश्रुताद्वैदरतिस्यतेश्च। कः छेदासंयोगमावे
दधीरइतिप्रत्येवस्वार्थस्य गहनत्वोत्कैश्च। किंतु मानांतरेणापूर्वोत्तरणाचविरुद्धः। उक्तं हि शास्त्रे शब्दविज्ञानादसंनिकृष्टेऽर्थेविज्ञा

स एव शब्दार्थ इति पूर्वैतान्वयः १

यत्रश्रुतिद्वयविरोधः प्राप्तः। तत्र दृष्टानुसारेण प्रत्यक्षानुसा
रेण तेषामर्थो न्वेष्टव्यः यत्र प्रत्यक्षसाहाय्यं तदेव प्रवर्त्तमित्यर्थः ३
नियतविषयत्वात्यत्रसन्निकर्षादिवत्तत्रैव प्रवर्त्तत इत्यर्थः नतु प
रोक्षा हे ४

...त्यादिरूपेण। ताद्रूप्येण तद्विपर्ययत्वेन वा। उत्सर्गापवादयोः विषयाविषयौ
प्रसंगनिकृष्टवाचा आकांक्षायोग्यतासंनिधिहीनेन वाक्येन द्वयं अत्र तेन जिहासितं
किं तद्द्वयं ताद्रूप्येन परिच्छेदः यदुत्प्रकारको बोधः। तद्विपर्ययेणापि परिच्छेदः यद
विरोधः परित्यक्तः। आकांक्षादिहीनेन वचनेन तत्प्रकारकत्वद्भावप्रकारको

सोत्वावाधा...
धोविवेक्तव्यो...
भावत्वप्रकारको
विवोधो न भव
तीत्यर्थः १

नमित्यत्र वार्त्तिकं असंकृष्टवाचा वाक्यद्वयमत्र जिहासितं। ताद्रूप्येणापरिच्छेदस्तद्विपर्ययतोपि चेति। विषयाविषयौ ज्ञात्वोत्सर्गापवा
दयोः बाधो विविवेक्यो न तु सामान्यदर्शनात्। अन्य एवैकदेशो न शास्त्रस्यार्थः प्रतीयेत। अन्यस्य परिपूर्त्तो न समस्तांगोपसंह
ताविति च। उक्तं चाविरुद्धैव प्रतीयन्ते आगमा यत्र वैमिथः। तत्र दृष्टानुसारेण तेषामर्थो विवेच्यत इति। अत्र च प्रत्यक्षादिविरो
धः स्पष्टः। अत्रोक्तं रघुनाथेन प्रत्यक्षं नियतविषयं तथा च घटपटादौ निन्नाविति प्रत्यक्षज्ञानेन बाधकत्वेनाभिमतात्तस्माद्बाध्य
त्वेनाभिमतेष्वेतमेकात्ज्ञानं भिन्नमित्यग्रहणात्तत्र लब्धपदास्सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्याद्यैक्यश्रुतिस्तयोस्तावदैक्यं गृह्णातितथा च
प्रत्यक्षाधीः स्वामित्रमेकात्ज्ञानं न बाधते एवं च निर्बाधा श्रुतिः सर्वाद्वैते पर्यवस्यति। न च बाध्यबाधकयोर्ज्ञानान्तरेण भेदग्रह
ः। अनवस्थाभयाद्यत्र बुद्धिपरंपरविच्छेदस्तत्रैव चरमज्ञानेश्रुतेरवकाशात्। तदुक्तं। स्तरूरधावनश्रान्ताद्बुद्धिपरंपरा निवर्त्ता
र्वद्भ्युपायैः पार्श्विग्राहैर्विजीयत इति। तन्नाप्रत्यक्षादिप्रसक्तौ हि भेदो नेह नानेत्यादिश्रुत्या निषेध्यः। अप्रसक्तप्रतिषेधे श्रुतेर्म
ट्टीत्यास्वगतभेदनिषेधकतापातात्। तथा च यत्र यत्राद्वैतश्रुतिस्तिष्ठा सति तत्र तत्र प्रागेव प्रत्यक्षादिना भेदो ग्राह्य इति कथं
यामिकैर्गृहे चोरस्वश्रुतिस्तत्रातिषेन। एवं च प्रत्यक्षमप्रवृत्तं चेद्प्रसक्तनिषेधता। श्रुतेः स्यात्प्रवृत्तं चेत्तद्बाधः सुस्थिरः श्रुते
ः। किं चावरमधः प्रत्यक्षोपसिद्धा चेत्तद्भेदः श्रुतेरपि दुर्ग्रहः। नहि श्रुतेर्यत्र देवतरभेदेवतात्पर्यपदैः प्राप्तत्वात्। श्रोतस्य किंचनादिश
एतिज्ञागहृकपुरुषस्य चबुद्धिपरंपराविच्छेदस्सरैत्वेतानंप्रत्यक्षोपसिद्धचेद्धर्मितान्नाभावात्कथं तस्मिन्नरएकात्ज्ञानस्य। भेदग्रहः श्रुत्या १
घटपटौ भिन्नावितिप्रत्यक्षेणास्वस्यश्रोतैकात्ज्ञानस्य...मागृह्यतां। परं तु ज्ञानान्तरेणानवस्थादोषग्रहीष्यत्येवेति चेन्नत्राह २

श्रोतेकतान
भेदग्रस्तस्यः
१

...तयाभिन्ना
...नासजाती
यत्वादिनावा
३

राम
५२

...रकस्यैवघाटस्यघटादेः प्रत्यक्ष...तत्वंश्रोतिविशिष्टकत्वेतिकत्वप्रकं...१

बाध्यत्वेन बाधकत्वेन बुद्धिस्थयोः। अन्यथा प्रमेयत्वेनाभेदः सर्वेषां सिद्ध एवात्र तेनाभिमतयोरस्तु अभेदः श्रुत्या बोध्यत एवेति कथं बाध्यबा-
धकाबाध्यत्वेन बाधकत्वेनाभिमतयोर्भेदो बोध्य...रभेदः त्वेवेनभिन्नत्वेन बुद्धिस्थयोर्विरुद्धयोर्भेदो न कालत्रयेपि २
यथा त्वन्मते परमार्थतो मिथ्यैवाद्वैतज्ञानं तथापि व्यावहारिकं सत्त्वं तत्र स्वीक्रियते। एवं चरमज्ञानस्यापि परमार्थतो मिथ्यात्वेपि व्यावहारिकंसत्त्व त्वेस्वाकार्यं ४
यत्र बुद्धिपरंपराविवेदस्तत्र चरमज्ञानेऽद्वैते तन्मिथ्यात्वेपि न व्यावहारिकसत्त्वप्रसंग इव। विषयाबाध्यत्वविधानात् अद्वैतज्ञाने विषयोर्बाध्यबाधकयोर्भेदः ४
द्वस्य घटपटादावनुवादकता वरमबुध्यादौ तु विधायकतेति न ... नैव वैनूष्यापातान्नाभ्रू घचरमाधीः प्रत्यक्षादिसिद्धा तर्हि तद्भेदोपि तेनैव सि-
द्ध इति नाद्वैतश्रुतेरवकाशः। श्रुत्यापि हि बाध्यबाधकत्वेनाभिमतयोरितरेतरभिन्नत्वेन बुद्धिस्थयोरेवाभेदो बोध्यः यस्य कस्यचिद्घेनके भे
न विदभेदबोधने बाधकस्य बाध्याभेदासिद्धेः। एवं चोभयतःपाशारज्जुः। किंचाद्वैतश्रुतेः किं सर्वस्य मिथ्यात्वे तात्पर्यं भेदे वा अभेदनिषे-
धमात्रे वा। नाद्यः। चरमज्ञानस्य वास्तवमिथ्यात्वे प्रमितेरद्वैतज्ञानवन्न व्यावहारिकसत्त्वतः प्रमात्वसंभवेन श्रुत्या तादृशविषयापहारासंभ- चरमज्ञानविषयकप्रत्यक्षविषयस्य भेदस्य ४
वात्। अन्यथा इदं वा अग्रे नैव किंचनासीदिति श्रुतिर्विमतमसत्प्रतीतत्वादित्याद्यनुमानं वा आद्यस्य बाधकाभिमतस्य सत्य-
त्वज्ञानादिवाक्यस्यासत्त्वं गृहीत्वा निर्बाधं सत्त्वसर्वासत्त्वं बोधयेत्। नांत्यौ अद्वैततो द्वैतप्रत्यक्षबाधकस्याद्वैतज्ञानस्य बाध्येन द्वैतज्ञाने-
न ऐक्यवाक्यस्य वज्जरद्गवादिवाक्येन ऐक्यस्य वभेदेन परमार्थतो अभेदेपि भेदाभावेपि वा व्यावहारिकभेदमात्रेणाद्वैतज्ञानबा- ज्ञानाभेदबोधकप्रत्यनुमानबाधकस्य ३
धकत्ववत्। बाधकस्य प्रत्यक्षज्ञानस्यापि बाध्येनाद्वैतज्ञानेन परमार्थतो अभेदेपि भेदाभावेपि वा व्यावहारिकभेदमात्रेणा-
द्वैतधीबाधकत्वोपपत्तेः। अन्यथा आपो वा इदं सर्वमिति श्रुतिर्विमतं जलाभिप्रतीतत्वाज्जलत्ववदित्यनुमानादेरप्यबाधकस्य अभेदबोधकत्वात् १
जलाभेदं गृहीत्वा निर्बाधं सर्वप्रसिद्धजलाभेदं बोधयेत्। एवं च यत्र भेदः प्रत्यक्षसिद्धः न तत्राभेदः कदापि श्रुतेः सुग्रहः। अन्य
त्रत्वकामं गृह्यतां नो हानिः। अपि चायं सैंधवखिल्य इदं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यमनुक्तं। अंत्ययोरिदं रूप्यं गौरोऽहमित्यादिभ्रमाणां
वस्तुनो ज्ञानमात्रस्य सत्त्वमतेऽभेदेन द्वैतप्रत्यक्षबाधकस्याद्वैतज्ञानस्य बाध्येन द्वैतज्ञानेन अभेदे भेदाभावेपि व्यावहारिकभेदमात्रेणाद्वैतज्ञान बाधकत्वमंगीक्रि-
यते यथा। ऐक्यसज्जरद्गवादिवाक्येन अभेदे भेदाभावेपि व्यावहारिकभेदमात्रेण बाध्यबाधकत्वमंगीक्रियते ऐक्यस्याभेदेन अभेदे भेदाभावेपि व्यावहारिक-
भेदमात्रेण यथा बाध्यबाधकभावोंगीक्रियत एवं बाधकेति ४

प्र...यत्वादिना
...भेदः सर्वेषा
मस्माकमंतव्य
त्वेव १
मिथ्याभूतेस्वव
हा...भेदासंभ
१

…भवेतदा २

सर्वो भेदे अनिर्दोषविदुःखामित्रो दुःखस्वरूपः स्यात् ५ सर्वो भेदो [illegible] कारे विनिरुपाधिकानुकूलवेदनीयसुखे निरुपाधिकप्रतिकूलवेदनीयदुः
अभेदश्चेत् भेदस्यैवाभेद इति नाम करणं ६ आद्यधीघटपटौ भिन्नौ इति तयावेद्यो यो भेदः तत्संबंधिनी या न्यथानुपपत्तिः घटपटौ भिन्नौ इति
विषयत्वाः भेदग्राहि इदं भेदज्ञानं भिन्नौ इति ज्ञानोऽन्यथानुपपत्तिरेव भेदग्राहिका मापि नापि
[illegible] व्यावहारिकभेदस्वीकारात् तस्यानुपपत्तिर्यथा घटपटौ भिन्नौ अत्र यथा रेकता नाद्य घाभेदं गृह्णाति चेत्स्वस्यैव दैक्यता नाऽऽदं न गृह्णीयात्तदाऽऽह घपश्रुत्वाऽ भेद एव सिद्ध अतो सा
स्वस्यापि भेदं गृह्णाति चेत् ५

खाभेदप्रा…
ज्ञानस्य चेत्…

न्यायाo

५३

प्रमात्वं स्यात् । आत्मनि देहाद्भेदस्य अनन्तादिवाक्यैः बोधकानां वेदान्तानां मप्रामाण्यं चैस्यात् । घटज्ञाने नैव तदभिन्नस्य कुसुम तदभे
दादेः सर्वस्यापि वस्तुतोज्ञातत्वेन सार्वज्ञं वेदान्तानां वैयर्थ्य सघोमो ज्ञसुखस्यात । सुखदुःखवंधमोक्षतेराभेदहूषणामूषणाज्ञयपरा
जयप्रांतिप्रामादेरपि वस्तुतो ऽभिन्नत्वेन सर्वसंकारापत्या स्वक्रियास्वन्यायस्ववचनविरोधाश्चस्युः । आविद्यकभेदेन सर्वाविधा
वहूति चेत् । नातस्याप्यनाविद्यकब्रह्माभिन्नत्वेनाविद्यकत्वायोगात् । काल्पनिकभेदेन वास्तवाभेदस्याप्रतिबंधायोगाच्चा
मोक्षेऽऽविद्यकभेदाभावेनानंदस्य दुःखात्मकत्वेनापुमर्थत्वापातीश्च । सुखादौ निरुपाधिकप्रतिकूलादिरूपदुःखाद्यसाधार
णधर्माभावाभावेपि तदभेदे यारिभाविकोपममभेदो भेदेवर्थवस्येता । असाधारणरूपभेदस्युवेत्यसद्रूपमात्रभेदनिबंधेतिप्र
वेनिरप्रसक्त प्रतिषेधश्च । किंचा घटपटौ भिन्नाविति ज्ञानेस्वस्या है तज्ज्ञानादि नाभेदं विनानुपपन्नेत्तमप्याद्दियतीति द्वाहूयप्रते
रवकाशः । यद्वोक्तं इयमप्यर्थापत्तिर्नस्वविषयति सैव हूरमहूयप्रतेः । तदुक्तं । आद्यधीवेद्यभेदीया याऽन्यथानुपपन्नता । स्वता
त्रोपस्तराणां तेवाधते नाहूयप्रतिमिति । तत्रा । अर्थापत्तेरितरस्माद्भेदाभावे तदुक्तरीत्या घटपटभेदासिध्यातद्भेदस्यापि घटप
टभेदोपपादकत्वेनार्थापत्तिविषयत्वात् । उपपादकत्वेत्यर्थापत्तिविषयत्वेतत्रेन त्वर्थापत्यसंबंधित्वा । अन्यथा हूद्रूरपसं
वंधान्यथानुपपत्तिज्ञानजनिवर्त्यत्वानुपपत्तिश्चस्वमिथ्यात्वविषयाने नस्यान् । नेह नानेति श्रुतिभेदमात्रनिषेधान्यथानु
तन्यथा १
दुरुपयोः संवंधस्तदैवयदैकस्य मिथ्यात्वं साचनत्व [illegible] पपत्तिर्यथा ज भेदमात्रनिषेधाभावे भेदबोधकवाक्यमनुपपन्नमित्यन्यथा
गलोमिथ्यात्वे गृह्णाति एवं स्वस्य मिथ्यात्वमपि अर्थापत्तिः भेदं न गृह्णाति वंसी नुपपत्तिस्वस्यापि अभेदं बोधयत्येन २
कारेरयममप्यन्यथानुपपत्तिस्तैमिथ्यात्वमागृह्णातु [illegible] पपात्त्रिभोज नवीनत्वोपपादकं [illegible] नोपपादको भवेत् तदानमपि गृह्णाति [illegible]
[illegible] भेदवत स्वस्यापि भेदं विषयीकरो [illegible]

न्तपंदुःखम
न सुखं एवंरू
[illegible] भेदोऽस्मा
[illegible] विलीरूप
[illegible] वत्तामेदे
[illegible] प्राप्तः प
[illegible] निषेधःस्तु
[illegible] चते ७

अभेदबोध
कत्वाभावात्
प्रतिकूलवे
दनीयत्वादि
रूपं ६

नेहनानेनिसामान्यतोनिषेधः घटःसन्पटःसन्नि[illegible]षविषयंप्रत्यक्षंभेवाधतं[illegible]त[illegible]स गृहीतातिरिक्तस्यनिषेधे संकोचः ४ अद्वैतवाक्यं अद्वैत वाक्या[illegible]दित्य
श्रुत्याघटपटौभिन्नावितिप्रत्यक्षेणाऐक्यज्ञानेनसहाभेदा[illegible]स्तु पुनः सर्वाभेदइत्युक्तं तदसंगतं ६ द्वैतज्ञानाभित्रेअद्वैतविषयअद्वैतविषयताभित्रेअद
सर्वभिदस्यैकदैवज्ञायतेपरंतु एवं घटपटादिप्रत्यक्षेणा भेदस्तत्प्रामाण्यग्रहःपश्चात्सर्वाभे श्रुत्यापूर्वंघटादिप्रत्यक्षेणाभेदंगृहीत्वापश्चात्सर्वाभेदो
देप्रामाण्यग्रहएवं ७

पपत्तिश्चस्वाभेदविषयानस्यान्नहिसर्वंसर्वस्मादत्यंतभिन्नमितिकाचित्क्षतिरस्ति। अस्तिचेदपिसापिस्वाभेदविषयानस्यान्नातथाचतत्रार्थापत्तं
तरंश्रुत्यंतरंवावाच्यमितितत्वाप्यनवस्थास्यात्। एवंचात्रार्थापत्तिः स्वकीयंचभेदंगृह्णातितंविना। अनुपपत्तिः स्वदक्षरूपसंबंधानुपपत्तिवत
। कथंचमतं प्रत्यक्षेणवस्तुघटतद्भेदग्राहिणास्वप्रकाशेनसाक्षिणास्वस्मिन्नितरभेदस्यापिग्रहणात्। अन्यथास्विस्यघटादिभ्योभेदसंश
यादिःस्यात्तस्मात्सामान्यविषयश्रुतेर्विशेषविषयेणप्रत्यक्षेणहवनीयशास्त्रस्यपदशास्त्रेणेवसंकोचएवन्याय्यः। नतुप्रत्यक्षस्यवा
धकता। अन्यथानेतिनेतीत्यनियतविषयभेदश्रुतिः सर्वंसर्वस्माद्भिन्नमितिमहावाक्येवा अद्वैतवाक्यतत्तज्ञानतद्विषयमात्रतेभ्योभे
दमादायगृहीत्वानिर्बाधंसन्सर्वभेदेपर्यवस्यतीतिस्यात्। किंचशाब्दबुद्धेरविरम्यव्यापाराभावात्तत्रभेदतात्पर्यंमहापुक्तः। ननुपुन
परेवश्रुत्यासर्वाद्वैतविषयतयाज्ञातायांबुद्धावस्मार्कंतत्तद्विषयेषुप्रामाण्यबुद्धयेएवतत्र मिकारइतिचेत्तामेवं। ब्रूमस्तत्रैसर्वाभे
दस्यैवश्रुतत्वात्तदन्यथानुपपत्याचघटपटाद्यभेदस्यकल्प्यत्वात्। प्रथमोपस्थितेभेदप्रसक्तिमतिचैकल्पकाभेदएवप्रथमं
सर्वाभेदः ३ प्रामाण्यधीर्न्याय्या। सएवचप्रत्यक्षंचाधितनइतिकथंचरमबुद्धितद्विषयाद्यभेदकल्पनायेनतद्वारासर्वाभेदःसिध्येदितितुर्वा
रःप्रत्यक्षंवाधः। विस्तरस्तुखंडनखंडनेद्रष्टव्यः। तस्मात्प्रत्यक्षंवाधाद्वैतयोन्यपराइति॥ ॥द्वैतप्रत्यक्षस्याद्वैतश्रुतिवाध
कत्वखंडनसंगः॥ ॥किंचासलिलएकोद्रष्टाद्वैतोभवतीत्यत्रैवसलिलादिपदेनसदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यत्रकालप्राप्यके
प्रत्याख्यादि भ्योऽभेदश्रुतःसर्वस्यसोवांतरभेदंविनानघटतइतिअवांतराभेदः कल्प्यः सर्वाभेदःकल्पकः। अतःप्रथमोपस्थितेकल्पकेसर्वाभेदेप्रथमंप्रामाण्यम
[illegible]त्वाकथं अवांतराभेदप्रामाण्यग्रहः ५ कल्पकाभेदएवप्रथमंप्रामाण्यधीर्न्याय्या। कथंमतेकल्पकाभेदेप्रथमोपस्थितेः। पुनःकथंमतेकल्पकाभेदेभेदप्रस
[illegible]तिचपुनः। भेदप्रसक्तिर्यचभवतितत्रैवाभेदोभवतिइतिअभेदेभेदप्रसक्तिमान् ४

अद्वैतत्तानेत्र
त्येवं ५
गृह्यतेइति ६

स्वस्पैक्याद्वै
तग्रहतां विना
अनुक्तेइत्यन्वय
सिद्धौनेसा २
स्यैवस्वपराभे
दंगृह्णाति ३

यथाद्वैतपदस्यमीयेसत्यपदंनास्ति अद्वैतःसत्य इतिश्लोकेब्यते। वक्ष्ये सारस्य स्वतन्त्रविसि[illegible] तः सत्यपदाभावे विसत्वसिद्धिः २

व्यतिरिक्तस्यविशेषणस्यैवनिषेधोपपद्यतेप

मायां० तापूर्वैरागग्रपदेनतद्वैतनामरूपेव्याकरोदितीत्तानामरूपात्मकप्रपंचप्रापकेणोत्तरेणाचाद्वैतवाक्येनविरोधःप्रामाण्यस्य

५४ स्वतस्त्वेनाद्वैतवाक्येनाद्वैतस्यैवद्वैतवाक्येनैवद्वैतस्यसत्त्वसिद्धेः। यद्धिचाविरोधायद्वैतवाक्यस्यलक्षणादिनाद्वैतपरत्वंवाअ

तात्त्विकविषयत्वेनअवस्थापनात्तद्विरोधेनाप्रामाण्यंवातत्त्वाविपरीतंकिंनस्यात् अपच्छेदन्यायादेर्निरासात्रे नपूर्वस्याद्वैतवा अद्वैतवा

द्वैतवाक्या क्यस्यबाधेपिपरस्यार्वधावापूर्वस्याद्वैतवाक्यस्याप्यनुपसंजातविरोधत्वादिनाप्राबल्यस्योक्तत्वाच्च। नचसलिलस्यत्रिकालेस क्यात ३

त ४ त्तानामरूपव्याकर्तृत्वादिकंमानान्तरप्राप्तंयेनतद्वाक्यमनुवादकंस्यात्। तस्मात्द्वैतवाक्यमध्यक्षमद्वैतवाक्यंउपजीव्यमान

वाक्यस्यअध्यक्षविरुद्धादिवाक्यवत्पूर्वोत्तरद्वैतवाक्यानुसारेणानेयंकिंच। तथायावत्किंचिन्दवेदेतदिदंशब्दोदितंजगत्।

इदंसर्वंपुरासृष्टेरेकमेवाद्वितीयकं। सदेवासीदितिव्याख्यातत्वात्सदभेदेनसत्त्वमुक्त्वापुनरद्वितीयपदेनतन्निषेधव्या

घातः। नहिसदेवासीदित्यस्यासदासीदित्यर्थः। सद्व्यतिरेकेणनासीदित्यर्थोक्तौतु सर्वविशेषणेनहीतिन्यायेनसदात्मकत्वे

स्याशंकिंवाननावदेकशब्देनमिथ्यात्वद्धिः। तस्यमानान्तरविरुद्धानेकार्थत्वात्। एकेमुख्यान्यकेवलाद्यसमरोक्तेः। एको एकशब्द

गोत्रदत्यत्रएकशब्दोयान्यप्रधानासहायसंख्याप्रथमसमानवाचीतिकैयटेनेश्वाख्यानाबादितिसद्येमहाभाष्येएकशब्दो स्य ३

यंबहुर्थः। अस्तिसंख्यार्थः। एकोद्वौबहवइति। अस्त्यसहायवाची। एकाग्रयः एकहत्वानीति। अस्त्यन्यार्थेवर्त्तते। प्रजामेकोरदेत लम ५४

एकोःसहायः अग्निर्यथा। एकः असहायोहत्वोपेतानि। अग्निर्हत्वेदितानेषांकोपिसहायोनास्तीत्यर्थः १

तार्किकमते गुणो गुणा...गीकारे इत्युक्तिर्न दोषः ३ नाद्वितीयमद्वितीयं इति
नद्वितीयमिति कर्मधारयः। नद्वितीयो यस्येति वः ६ कर्मधारयपक्षे ६

एकत्वसंख्याविधानमित्यर्थः २ अत्र तु मिथ्याय... ख्या ख्यायते तत्वं
नार्षेयमत्रेतुल्यवप्भवतीति वा कं अत्र पर्युदासे क्ते तु ल्यवप्भवतीति सामाना
धिकरण्यज्ञापनेन तु प्रसज्यप्रतिते आर्षेयमित्रेवत्तं। एवं षेधे ७

नमिके त्याघु न्त्रेष्वा एको वहूनां यो विदधाति कामानित्यादौ संख्यादेर्योगाद्वा संभवंति च ब्रह्मणि जीवादितो न्यत्वप्राधान्यप्राप्य
पुमत २ माणि। सत्यादौ सहायानवे सत्वां कुसमैयप्राप्तनिर्गुणत्वनिषेधार्थैकत्वसंख्याविधिः। नानारूपेषु निर्दोषत्वेन समानत्वं वा सन्मतेए एवं
त्वं एको भाव इत्यादावपि संख्यार्थ एव। अत एवात्र रत्र जीवादिषु संभावितजगत्स्वपृत्वाद्विनान्यत्वादिसमर्थानां किंच। त्वपाविद्वल्
मात्स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः वृक्षांतरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः। तथा सद्वस्तुनो भेदत्रयं प्राप्तं निवार्यते। एकधा
वधारणाद्वैतप्रतिषेधैस्त्रिभिः क्रमादितिवदतैकशब्दस्य स्वगतभेदनिषेधकत्वेनाव्याख्यातत्वाद्वनतेन मिथ्यात्वसिद्धिः। अ
द्वितीयशब्देपि कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वा। आद्ये ब्रह्मद्वितीयं न वेत्यप्रथमं न तीयं वा स्यात्। नांत्यः। प्राधान्यार्थत्वेन कर्मधारयेसं
भवति जघन्यमः सवहुव्रीहेरयोगात्। द्वितीयादन्यदद्वितीयमिति च नपुंसकस्येत्यादाविव नार्षेयं हर्षितदमादाविव च
पर्युदासार्थत्वे नैवैकवाक्यत्वसंभवे प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वेन वाक्यभेदायोगाच्च। अघटं भूतलमितिवत्रद्वितीयाभावेन
वस द्वितीयात्वापानान्तात्स्याविनिषेधे व्याप्राताता। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्रान्यत्किंचन मिषदितिश्रुत्यंतरेन्य
स्य सविशेषणो हीतिन्यायेन मिषत्वेनैव निषिद्धत्वन व्यागोवामंत्र वारणादिति न्यायेनेहापि मिषत्वेनैव निषिद्धत्वतया
त्वनूययेणोव निषेधासिद्धेश्च। किंच न ज्ञाद्वितीयान्यंताभावो क्तावग्र इतिवृद्धार्थः। नापि प्रागभावोक्तिः। मिथ्यात्वासिद्धेः। त्वैन्म
पादि पश्चाद्भवति वर्तमानकाले वा भवति तदाग्रे नैवासीदत्युक्तिर्युक्ता स्यात्। अत्यंताभावोंगीकारेऽत्यंताभावस्य नित्यत्वात्तत्समसदेवस
३ किमेवं २ किंच निषेत्संस्यान्तरं अविद्या कर्मादिरनादित्वात्तत्प्रागभावाभावात्तन्निषेधो न स्यात् १

प्रथमोप
स्थितत्वेनद
सुउनपुंसक
स्येत्यत्र नपुंस
कान्यस्येत्यर्थः
आर्षेयवरत्ता
भिन्नं कुर्यात्
भावव भूतलं
त्वात अग्र ४

एतत्समो मंत्रो नास्तीत्यर्थः॥ एवं सर्वत्र बोध्यं॥४
वीवा इति संशये छागो वा मंत्रवर्णादिति सूत्रं॥ तत्र मंत्रवर्णः कुत्र छागस्य वपाया मेदसो नुब्रूहीति मंत्रवर्णाच्छागस्य ग्रासः॥५
एक एवादिशब्दानां सार्थक्याय विजातीयपरतया संकोचे कार्ये समद्वितीयपरतयैव संकोचोस्तु ८

न्याया० तेष्वविधाकर्मादेस्तदासत्वाद्य। किंचाद्वितीयशब्दः सहायवाची असिद्वितीयोनुससार पांडवमिति प्रयोगात्। असिद्वितीयः
५५ असिसहाय इति गम्यत इति महाभाष्योक्तेश्च तथा चाद्वितीयमसहायमित्यर्थोस्तु। यद्वा द्वितीयशब्दः प्रकृतसमान एव
द्वितीये मुख्यस्तत्र॥ न तु तस्य तत्र संकोचः लोके स्मिन्ग्रामे यमद्वितीय इति स्मृतौ च एक एव द्वितीयो मा च श्रुमेधः ऋतु प्रवि
॥ एक एवाद्वितीयो सो प्रणवो मंत्रे उच्यत इति प्रयोगात्॥ महाभाष्ये अस्य गोद्वितीयेन भाव्यमित्युक्ते सदृशो गौरेवोपादीय
ते नाश्वो न गर्दभ इत्युक्तेश्च शांकरभाष्ये अस्य गोद्वितीयोन्वेष्टव्य इत्युक्ते गौरेव द्वितीयोन्विष्यते नाश्वो न पुरुषो वेत्युक्तेश्च
समेद्वितीयशब्दः स्यादिति स्मृतेश्च द्वितीयशब्देन द्वितीयमात्रोक्तौ वाद्वितीयपदेनैव स्वेतरसर्वनिषेधसंभवेन सजाती
यनिषेधके वशब्दादिवैयर्थ्याच्च तद्वैयर्थ्याय द्वितीयशब्दस्य विजातीयपरत्वे न संकोचे वाग्रहस्य नेनाविरोधाय सम
द्वितीयपरत्वेन संकोचः स्यान्न। तथा च समाभ्यधिकराहित्यमेवाद्वितीयशब्दार्थः॥ न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति
श्रुतेः॥ न त्वत्समोस्त्यभ्यधिक इति स्मृतेश्च॥ एक एवाद्वितीयो न गवानन्तस्सदृशः परो नास्तीति श्रुतौ ज्ञानानन्दाद्यनितत्वा
देकः सर्वोत्तमत्वतः। अद्वितीयो महाविष्णुः पूर्णत्वात्पुरुषस्ततः॥ भेदाभेदनिरुक्त्यर्थमेवशब्दोवधारक इति स्मृतेश्चैव वा राम
र्थैनन्त्वाच्च। द्वितीयाभावस्य भावाभावान्यांयां घाते नाद्वितीयपदस्य तत्परत्वासंभवाच्च। उक्तं च व्यासतीर्थैः न पः संप्राड द्वि ५५

एक एवाद्वितीयो भगवाननन्तेरेवशब्दईश्वरस्यस्वगुणैर्भेदो नास्ति अभेदो विनास्ति एतदर्थकः॥३

१ एको नाम तत्समो द्वितीयो नास्ति गुणादयस्तन्मतुल्यन्याद्याः सर्वे द्वितीयाः सन्त्येव २ जगदादिभेदनिषेधांगीकारे ५ वैकुण्ठस्थो भगवान् भिन्नस्तेन द्वैत
स्याभिन्नत्वेन लोकभेदेन भेदप्रसक्तिः ६ अनंतशब्देन भेदप्रसक्तिः ७ ज्ञानादिपदैः ज्ञानादिधर्मा भिन्नाः एवं बोध्यते ऽतोऽनेकत्वे वोक्तिः ८

तीयोऽस्ति भवति । तत्तुल्यत्वं यतिनिवारणार्थ एवकारः । न तु तेऽप्यान्तत्वसुत्रकत्वादिनिवारकमिति । तस्मान्न एकएवाद्वितीयो
साचाकाशे सवितेतिवत् । एकमेवाद्वितीयं सदयरत्नापियोऽस्यन्तो । अधिकं हि विजातीयसजातीयं समं भवेन । गुणादिकं च स्वगतं तत्
भेदो न निवार्यते । एकमेवेति श्रुत्यर्थः ॥ ७ ॥ नापि नेह नानास्ति किंचनेति श्रुतिस्तत्प्रमाणं । अत्र स्वगतभेदनिषेधानानां गुणादिना ३
नाशङ्क्यो हि नानात्वाया द्धोकवोरित्यादिवत्सद्भावप्रधानः । लोके च नानाशब्दस्य पृथक्भाववाचित्वादिति केऽप्युक्ते स्यादे
वेदं तरसुत्रयदसुत्तत्तदेतुदहेति पूर्वकाकोटदमाद्यर्थांगीकारेणात्विषब्रह्माभेदस्यैवोक्तेश्च । अन्यथा पादेदं चादसुनेति प्र
येत । न च स्वगतभेदस्याप्रसक्तिः । जगज्जन्मादिकारणो ब्रह्मणि गुरुतरविचित्रकार्यभेदेन अनंतवीर्यमिति वनियमानंत्वेन स्वग
तभेदेन वयदेकमप्यन्तमनंतेतेद्रूपमित्यनेकत्वश्रुत्या च अवतारेषु च प्रतिविग्रहं प्रत्यक्षत्वादिना गुणपादेवता व्यक्ति कमभ
रिंसा गुणगुणित्वेन ज्ञानानंदादौ वाच्यपर्यायशब्दवाच्यत्वेकतरपरिशेषाभावादिना सर्वत्र अंतरा आत्मा प्राणमयेत्यादि
श्रुतितत्वार्थज्ञाने न वत प्रसक्तेः । किंचनेहेतिवाक्यात् पूर्वं बृहदारण्यके तस्मिन् शुक्लमुत नीलमाहुः पिंगलं हरितं लोहितं वे
त्यादिना भगवतोऽनेकरूपाणि यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मेत्यादिना ज्ञानादिधर्माः । कश्चिद्देवसुहं प्रविश्यपतिष्ठं तेयोऽमृते स्योय
जायेत तस्यानेकधवतारमहांतं विभुमात्मानमित्यादिना नेके धर्मा श्रुताः इति कथं तदप्रसक्तिः । इष्टश्चैकस्मिन्नेव प्रत्येयत्र शास्त्रादिव

येन ब्रह्मविदाप्यपत्य ब्रह्मविदः अनुवित्तः विदितः प्रतिबुद्धः ज्ञानवान् ईसंतो भवति । आत्मशब्दस्य वाची २

न्या पा०

५९

स्वगतभेदानंगीकारे २ आकाशवत् ३ ए तेषां अतीन्द्रियत्वान् प रस्य एषां कथं प्रसक्तिः [illegible] इत्याद्यैः स्वगतभेदस्यैव निषेधः १ ना

ते ४ स्यैव निषेधात् न तु धर्म्यन्तरस्य । इहेति तु प्रकृतपरामर्शकः प्रकृतं वा तद्ब्रह्मैव वा ततो भेदानुयोगी प्रतियोगि च ब्रह्मैव न तु जग

अस्मिन् ग्रामे न विरोध अत्र उपस्थितयोर्मैत्रिण्योः इत्यत्र [illegible] योरेवाविरोधो ग्राह्यः न त्वनुपस्थितस्य ग्रामस्य जनमात्रस्यापि

वैक्लभेदस्य उपस्थितत्वाद्ब्रह्मैव धर्मि ब्रह्मैव प्रतियोगी न तु अनुपस्थितं जगदादि धर्मित्वेन प्रतियोगित्वेन वा संबध्यते । ६

न प्रसक्तस्य स्वगतभेदस्यैको देवः सर्वभूतेषु गूढ इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मादयो हि भूतानि तेषामन्तर्गतो हरिः । समः सर्वभूतेषु एवं वे

द तत्त्वविदिति भारते च निषेधाः अन्यथा परयत्नेष्वपि वादानारंभः स्यात् । अनुभूतिर्न नाना अनुभूतित्वात् बाधितेदमंत

रेण विभाव्यमानभेदत्वादित्याद्यनुमानैः स्वगतभेदनिषेधश्च न स्यात् । एकमेवाद्वितीयमित्यादावेकपदेन स्वगतभेदनि

षेधोक्तिश्च न स्यात् । प्रस्तुतपरमत एव धर्माधर्मस्वर्गनरकाद्यशेषप्रसक्तप्रतिषेधः । इहेति च विशेषणाच्च नानात्वमा

त्रनिषेधः । इमौ स्निग्धौ अस्मिन् ग्रामे न विरोध इत्यादाविव इहशब्दोपात्तस्य ब्रह्मण एव धर्मित्वेन प्रतियोगित्वेन च सं

बंधसंभवे तदनुपात्तस्य धर्मित्वेन वा प्रतियोगित्वेन वा संबंधायोगात् । द्विधेयोरेकरूपयोर्नानात्वनिषेधतदाधारब्रह्म

णोर्निषेधे निषेधयोर्नानात्वतदभावयोश्च भेदाद्वैरूप्यं भावद्ब्रह्मकाष्ठवत् तदेव । सर्वे अर्पिताः ते तु नानात्वेति कश्चनेति च्चे

अमध्ये आत्मनि तिष्ठति यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति तु तत्र तत्र च भेदप्र

मितेश्च । किंचन शब्दस्तु गुणागुणत्वे च पदवाच्यपदवाचकत्वादि प्रयुक्तानेकनानात्वाभिप्रायो न्ययोक्तदोषाः । बाता यविच प्राधा

न्येवि किंचन शब्दः प्रकृतधर्मादिपर एव सर्वनामत्वान् सर्वेभ्यः कामेभ्य इत्यत्र सर्वशब्दवत् । इह प समर्थकत्वाद्व

ब्रीहिनवहतीत्यत्र व्रीहिशब्दवत् । यत्रिं वा वित्वाहु आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यत्राग्नेयीशब्दवत् । एवं धर्मान्यच्यतिति विशेष

व्रीहिशब्दो [illegible] व्रीहिसमर्थकः आग्नेयीशब्दो [illegible] एवं धर्मान्य [illegible] विशेषपरः [illegible] १

निषेधानुवादको भवति । अत्र च धर्मपरः । ब्रह्मधर्मादि किंचित् [illegible] नानाशब्दस्य भवति प्राधान्ये ३ ब्रह्मत्वात् किं

मादिनाचित्व [illegible] किंतु न शब्दः सर्वनामा । सर्वेभ्यः कामेभ्यः [illegible] एव तदर्थ

व्याघ्रत्वं नानेति धर्मि [illegible]

ते षां अ ती न्द्रियत्वात् ए एषां प्रसक्तिः न निषिध्यते ७ नियोगमात्र [illegible] तदभावयो ः७

चन शब्दो [illegible] तास्य म

नानात्वरूपधर्मादि ४ । एवं नेहेतु

नेह नानेत [illegible] ७ पथा शुद्धे रके सिक्तं शुद्धकं तादृगेव भवति ४ ब्रह्मणि गुण गुणादि नाम दोनास्तीत्यर्थ चनप्र [illegible] कुर्यात् नानेप

अकाशर्करा
...विवा...
...वनग

उपदधाति। अत्र सेमेत्तनेपथ्य आदिनापि ज्ञापते। संनिहितत्वाद्युतात्वमेव ... नतु ग्रामस्थवीहिसमर्थकः। विहृतानेति निपात्यते विधः कर्त्री
श्रेषस्य १ नत्रा प्राप्तस्य लोहितमात्रस्यैव विधाने विशेषणमात्रे २ जीर्णत्वमतत्त्वस्यैव त्यागेन तद्वासलोपि ३ यथा घटत्वे स्त्रीत्वशक्ति
त्वत १ एकदेशापवादे वाधके कल्प्यमाने चेत इष्टसिद्धिस्तर्हि सर्ववाधनं न कुर्यात् ४ असांहायवाचिप्याप्र८

धर्मान्यथाति
रपिधायं

शब्दसंनिहितसामान्यशब्दत्वाद्वाप्यत शब्दसंनिहितानाकाशेश्ववत प्रतेयथावबंधावाकाशेषु धर्मोक्ष्यविशेषेयर्थ्य वस्पति। किंचने
तिहि शब्दोयमत्काशब्दो नेघते यथा या चेह ब्रह्मणि किंच नधर्मादिकं नानानास्ती त्युक्ते धर्माणां नानात्वमेव निषिद्धं स्यात्। सविशे
षतो हीति न्यायात् लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरंति। न जीर्णमेतद्व ह्रासावात कस्मादित्यादौ दर्शनाद्। अत एवोक्तं विशेषं
नाभिधागद्धे स्त्रीत्वशक्तिविशेषणत्वात् इति। एकदेशापवादेन कल्प्यमाने च वाधके। न सर्ववाधनं युक्तमिति न्यायविदः। किंतार
तिवाधर्माणांस्वरूपेण निषेधे हि नानेति पृथगिति च व्यर्थं स्यात्। न घटवत् ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वपक्षः धर्मधावित्वारत्व नभेदपक्ष
:नेदाभेदपक्षश्च निरस्तः। किंच वृद्धीत्या किंचन विष्वं नानानानास्तीत्युक्तेप्यविनाभूतमस्तीत्येवार्थः। नानाशब्दो हि विनेत्यर्थे
वर्त्तते विना चर्म्यां नाना ज्ञौ नसहेति सूत्रे असहाये पृथग्भावे वर्त्तमानाभ्यां विनञ्भ्यां स्वार्थे नानाञौ प्रत्ययो भवतः इति रत्नो
न सहेति प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् च विनञ् इत्येताभ्यां नसह इत्यवाविभ्यां नानाञौ भवतः। कस्मिन्नर्थे स्वार्थे इति महाभाष्ये च विना
नानाशब्दयोरेकार्थत्वोक्तेः पृथग्विनांतरेणर्ते हिरुङ्नाना च वर्ज्जनइत्यमरोक्तेश्च नानाविहितुंमोऽस्तीदो नास्ति देवदत्तम्प
रव्याख्यातं नानाशब्दस्य विनार्थत्वेनोदाहृतत्वाद्यानतदस्ति विनाय त्वात्मया भूतं चराचरमिति स्मृतेश्च। विनार्थस्य च
नानाशब्दस्य संबंधिसापेक्षत्वात् ब्रह्मण एव प्रतिसंबंधित्वेनान्वयोपपत्तेश्च। न च भूमोग्निं विनानेत्युक्ते पिच्छेत्तिसिध्यतिः। ए

इह नानानास्ति विनानास्ति कं विनानास्ति ब्रह्मविनानास्तीति ब्रह्मप्रतिसंबंधी १

किमपि नास्ति चेयं चत्वारि कं कुतः ४ किमपि नास्त्येव चेत् कः तु त्वसि ते कः कस्येशानः इति सर्वं न घटते ५ सर्वत्र नास्ति चेदिहेति कथं अन्यत्र | कोऽस्ति अत्र
…तित्वनो भेदाभेदं पश्यति सम्यक्त्वोर्मं तु माप्नोतीति यइहेति स्तुत्यर्थः ७ भेदाभेदं व पश्यति सम्यक्त्वोर्मृत्युमा नास्ति तस्येहेति उक्तिः सफला २ अविनाभूता ६
प्नोतीतिय इहेति स्तुत्यर्थः ८

माया० वं चानाने त्वस्य विनाश्येत्वाद्धि नाभूतं निषिध्यते। अविनाभूतमस्तीति सन्ने वार्थात् उल्लसते। किं वा विश्वं ब्रह्मणि नास्तीत्युक्ते विन
नगत मिथ्यात्वसिद्धिः ब्रह्मणोऽत्र स्वोपादाने प्रकृत्यादौ सत्वसंभवात्। ब्रह्म च नोपादानमिति वक्ष्यते। अन्येद्येहेति व्यर्थं। अथ यस्मिन्
५७ २ द्यौः पृथिवी चेत्यादि श्रुतेः ब्रह्मतत्वव्याप्ति विश्वं तर्हि तद्धितेधादेव न तत्र तन्निषेधः। एतद्दूनकस्य मिथ्यात्वापि व्रापत्ते वह्नेहदां
रूपके। यस्मिन्नयं च वै च जना आकाशश्च प्रतिष्ठित इति पूर्वेरा यएषांत ई इंद्र आकाशस्तस्मिन् रोते सर्वस्य च शी सर्वस्येशानः
सर्वस्याधिश्रुतिः एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदायेत्युत्तरेता काठके
चाईशानं भूतभव्यस्येति पूर्वेरा ईशानो भूतभव्यस्येत्युत्तरेण च वाक्येन विरोधः स्यान्नाए वं वा अन्तर्यामि वेदाहं भास्क
रेणप्रभायथा। व्याख्यात्र याइशीतादृक्नेह नानेति च श्रुतिः। एतेन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति पूर्ववा
क्यमपि व्याख्यातं। तत्र चेव शब्दो भेदाभेदपरः। भवेदेकत्र संयोगेरव शब्दो विरुद्धयोः। धर्मयोरुपमायां वा स्वत्व्यतेवा
विवक्षितइतिवचनात्। अन्यथा यो नानेव पश्यति न तु स्फुतो नानेति पराणि ष्टार्थः स्यान्न। केचित्तु सर्वस्यापि जडाजडस्य राम
ब्रह्मशरीरत्वेन तद्धिशेषणत्वात् विशिष्टं ब्रह्माद्वितीयं रहितमिति एकमेवाद्वितीयं नेह नानेत्यादि श्रुतेरर्थ इत्याहुः। अन्ये ९७
तुपरमते सर्वगंधः सर्वरस इत्यादि श्रुतेरिवाद्वितीयमित्यादिकमपि नान्त्र ब्रह्मत्वस्येवाविद्यमानस्योपासनार्थं न

नानात्वप श्यति स मृत्योः मृत्युं आनहयो नाना व पश्यति स मृत्योर्मृत्युमाप्नोतीत्यर्थो भवतीति पराशिष्टं ३ विरुद्धयोर्धर्मयोरेकत्र संयोगे इव | शब्दो भवेत ४
व्यारताज्ञाग्र पातीत्युक्ते सनाविशिष्टं राजग्रहणमेव एकमेवेत्यवांवित्तीव जडाजडादिसहितमेव ब्रह्मग्रहणं २
एकत्वादिके यासना कार्यानित्वं कं ब्रह्म …: १ नाधिब्रह्मोपासीत १

खातइव । समुद्रशब्दो खातवाच्यत्र ३ अत्र खातवरुणो ईश्वरस्थानीयो वरुणशब्देन समुद्रस्तदधिष्ठानां वरुतो वा उदकस्थानीयाः ४ पूर्वमुक्ताः सैन्धवखिल्यस्था मुक्तादयः । नीयो जीवः ४

तर्हि यत्र त्वस्येति श्रुतेः का गतिरित्यत आह नापीति २

त्वर्थं तत्त्वनिष्ठमित्याहुः । इतरे त्वनुप्रपञ्चेऽभिनिवेशनिषेधपरा तन्मिथ्यात्वश्रुतिरित्याहुः ॥ ७ ॥ नेह नानेत्यस्याः श्रुतेरर्थः ॥ ७ ॥ न तु मिथ्यात्वपरा १

नापि यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येदिति श्रुतिस्तत्र मानं । अत्र हि पूर्वत्र स यथा सैन्धवखिल्य इत्यादिना सैन्धवखि

ल्यस्य समुद्र इव विज्ञानघनस्य जीवस्य ब्रह्मणि विच्छित्तिर्मोक्ष इति स्वमतमुक्तं न तूदकराशिरत्र समुद्रः किं तु तत्पाकादिव

तदाश्रयः खातो वरुणो वा पूर्वत्र स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमित्युक्तेः । न चाप एवापामयनं । न चैवं खरस्थानीया

नां खातवरुणानां सैन्धवखिल्यस्याभिदः नापि पूर्वमुक्तस्थानीयाभिरः । किं तु तद्वज्जीवे शमेत्वादेव स्यते । उक्तं च । समुद्र

जलस्थानीयास्तु मुक्ता एव एकस्वभावाः वरुणावदन्यां खातवद्ब्रह्म अनन्तो यो रोमभगवानिति । एवं श्रुतिः स्वमतमुक्त्वा अ

विनाशी वारेऽयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मेति वाक्ये अविनाशित्वेनात्मनाशो मोक्ष इति बौद्धमतं अनुच्छित्तिधर्मत्वेन नवि

शेषगुणोच्छेदो मोक्ष इति वैशेषिकमतं च निरस्याहुर्तीव विमात्राव शेषो मोक्ष इति मतेऽनिष्टं प्रसंजयितु यत्र हि द्वै

तमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यादिना प्रसंगी गं व्यतिरेकव्याप्तिमुक्त्वा यत्र त्वस्येत्यादिना यत्र येषामते त्वात्ममात्राव

शेषः तत्र तर्हि केन कं पश्येन्न केनापि किंचित्तथा चेष्टस्य रूपादेर्दर्शी ईश्वरस्य वा ज्ञानादृष्टादेर्वातिदुःखं मोक्षस्यादित्यनि

ष्टप्रसंगोऽत्राभिप्रेतः । उक्तं हि भारते । मयस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेदिति । अन्यथा न विद्यते गच्छित्तिर्वेषां ते

तर्कांगं व्यतिरेक एतत्स्तुत्यर्थं

व्याप्तिः । यत्र यद्दर्शनं तत्र तत्तरः यत्र इतराभावः तत्र दर्शनाभावः ३ यदि सर्वमात्मैव स्यात् तर्हि केन कं पश्येत् इतरस्य व्यतिरेको यत्र र

न परमतमेव हविर्तं । श्रौ धर्मस्वरूपाद्यज्ञानेन दुःखं नास्त्येवं मोक्षे ईश्वरज्ञानेन दुःखं न स्यादिति चेत्तत्र रूपादिज्ञानाभावे दुः

दर्शनं तत्र तरर तरः इति ३

खं नवनीति तं मतिमाह १

अत्यय परत्वे त्वेपरः ३ आधा

नवालगति द्वैतमिव भवति अल्पमिव भवति ३ अत्यविद्वान अत्र यथैव शङ्कोऽत्य यातं अत्यजानन् ५ यदि किञ्चिन्नास्ति न हि कथमिदं ६

अनुच्छित्तिस्वरूपतस्यैः अविनाशीतियावत् १ भेद इव शङ्कोत्रात्यपरएवातः २ पश्यन्सर्वं जयन पश्यतीतेन्नपश्यतीतिन्नास्ति ८

वादिमतरीत्या ३ सत्यं द्वैतं नप

न्याय० उच्छित्तिरूपः अनुच्छित्तिर्योधर्मो यस्यासावनुच्छित्तिधर्मेति धर्मानुच्छित्तिरुक्तिविरोधात् अनुच्छित्तिर्धर्मो यस्येति विग्रहे च अविना
५८ शीत्यनेन पुनरुक्तिः अनुच्छित्तिरित्येतावतैव पूर्णत्वे न धर्मशब्दे वैयर्थ्यं च यत्र हि द्वैतमिवेत्यत्रैवशब्दस्य द्वैतस्य परमते मि
थ्यात्वात्परिणामवादिनीयत्वादत्यत्वोक्तः उदालोदशरात्रे भुक्तमिव नसम्यक् स्वत्यमोऽजानादिति लोके वा अत्यन्तो यै
विद्वानिवेति प्रयोगात् इवो यमार्थे स्वत्यत्वेऽत्यमरोक्तेः उपमार्थे न चात्यत्वे पीवशब्दः प्रयुज्यत इति दवेनाद्व अन्य
यावाकुरशेषे सर्वं तं परादाद्यो न्यत्रात्मनः सर्वं वेदेति सर्वाधारोक्तिः स यथा दुंदुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दानिति
यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितात् पृथग्धूमा इति च भिन्नानां समस्तानां वदुंदुभितद्वदाग्निधूमादीनां दृष्टांतानां मुक्तिमु
उक्तात्मानात् नहि दुंदुभ्यादेस्तद्वादिध्वस्तः किंतु तदधीनः अन्यत्तु मोक्षे देहेंद्रियादिहीनस्य केवलस्यात्मन एवभावा
सर्वविषयज्ञाननिषेधकमिदं वाक्यं न तु प्रपंचमिथ्यात्वपरमित्याहुः ॥ ॥ यत्रत्वस्येति श्रुत्यर्थः ॥ ॥ नापि यद्वैतं न पश्यति
पश्यन्वै तं न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात् न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति श्रुति
स्तत्र माने एवं अत्र हि शुक्लस्य नीलस्य पिंगलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा इति नाडीस्वतेगवंम्यती नां विलज्ज्तानरूपत्वमुक्तं राम
तेन तद्रूपात्मभेदः प्राप्तः तथा तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपमिति षष्ठ्यंतपदेन पिभेदश्च तत्र राके त्रुभगवद्रूप ५८

भगवतः १ शुक्लेनरूपेणानीलेनरूपेण पूर्णा एवमन्यपः २

कत्र कर्मणोः कृतिरनेन षष्ठी स्यात् २ अक्षरसाम्येन व्याख्या वेदे भवति। वाचारंभणं ... त्पत्तरसाम्येन ३ मत्रिका रूपार्थविवक्षायां ३ शब्दः पदार्थो न अपितु अर्थ एव पदार्थ इति इति श
वागालंबनमात्रं यत्तदेव नामधेयमात्रमिति ३ शब्दप्रकरणेऽर्थपरः अर्थप्रकरणे शब्दपरः एवं ४ द्रोवद्यस्थापकः ४ पूर्वं तु सर्वेषां शब्दानां विभाषा संज्ञा कृता तत्र शब्दप्रकरणेन वेति अत्रेति शब्दः
शब्दप्रकरणत्वात् अर्थपरो जातः तथा च न वेत्यर्थस्य विभाषा संज्ञा स्यात् इत्यर्थो जातः एवं च गोरित्ययमाहेत्यत्र अयं गौरिति शब्दं आहेत्यर्थो जातो न तु गौ शब्दः स्वार्थं गविरूपे ज्ञान अर्थप्रकरणत्वात् तथा च मत्रिकेति
इति शब्दः अर्थः प्रकरणे शब्दपरः ५ शब्दः पदार्थः पत्रेति ५

द्रव्यव स्थापकः ४।३

न्याय ० वारंभणंविकारोनामधेयमितिश्रुतिसूत्रमाने।वाचारंभणशब्दस्यमिथ्यात्वेनूढेरभावात्।आरभ्यतइत्यारंभणमितियोगेप्रि
५९ हणयोगरूढेतीयायोगात्।वाचारब्धकार्यादेरिचमिथ्यात्वात्लाभाच्च।वागालंबनमात्रमितिव्याख्यानेऽश्रुतकल्पनात्।अक्षरसा
म्येनत्रिवेदेवेनेविमात्रशब्दाश्रवणात्।तथानामधेयमित्यस्यापिनाममात्रंत्ययेतदितिव्याख्यातत्वेनपौनरुक्त्याच्च।मत्रिकेत्यत्रा
र्थविवक्षायामितिशब्दवैयर्थ्याच्च।पदार्थविविर्यासिखल्वत्रेतिशब्दःसशब्दप्रकरणेप्रसक्तंशब्दपदार्थकत्वंनिवार्यार्थप
दार्थकत्वंव्यवस्थापयति।यथानवेतिविभाषेति।अर्थप्रकरणेतुशब्दपदार्थकत्वं।यथागोरित्ययमाहेति।उक्तंहिमहाभाष्ये
नवेतिविभाषेत्यत्रइतिकरणःक्रियतेसोर्थनिर्देशार्थोभविष्यति।तद्यथागोरित्ययमाहेतिगोशब्दादितिकरणःप्रयुज्यमानः
शब्द एव पदा गोशब्दंस्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयतिसोस्मात्प्रच्युतःशब्दपदार्थकःसंपद्यतइति।अत्रवार्थप्रकरणादेवार्थपदार्थकत्वेसिद्धेवि प्रतिकेत्यत्र
र्थः पत्र ५ मितिशब्देनानचात्रेतिशब्दःप्रकारार्थः।प्रकारस्यानुपादानत्वात्।तदुक्तं।वाचारंभणमित्युक्तेमिथ्येत्यश्रुतकल्पने।पुनरु ५
क्तिर्नामधेयमितीत्यस्यनिरर्थतेति।तस्माद्व्यवयावागिंद्रियेणारंभणमुत्पादनंयस्यसोकेतिकस्यभाषाशब्दस्यतन्नामधेयंविकि
कारणकर्मणियत्रविकृतसंस्कृतापभ्रंशरूपेणविक्रियमाणत्वात्।मत्रिकेत्यादिसंस्कृतनामधेयंतुसंतनित्यंनास्यजरयै तम
एतद्रूपं १ तेजीर्यतेनवधेनास्यहन्यतेएतत्सत्यंब्रह्मपुरमित्यतश्रुतावेवोत्तरत्रसत्यशब्दस्यनित्यप्रयोगात्।सदाशब्दादव्ययात्त्य ५९

...यिनात्ववाचेतितृतीयान्निद्धाहृता। अत्र तु प्रथमां कृत्वा व्याख्याति ३ अत्रोपादनस्य प्रकरणं उपादनस्य मत्रिकायां ज्ञानेन यथा सर्वमुपादेयं यदादिविता तं भवतीति। प्रकारस्तु मंत्रिकानिष्ठो धर्मः
नेतर... मिति प्रकारार्थत्वं ३

विकृततत्वप्रतियो गी अविकृततत्वं वाच्यं तत्तु नित्यत्वं वाच्यं सत्यत्वं तु विकृततत्वमपवादि प्राप्ते अग्निः अग्निं सयापाते अग्रेर्ज्ञासयाते अग्रेर्द्वासया अत्र याते अग्नितन्तु अज्ञासया याते अग्नितन्तुरज्ञासयायां ति अग्निनन्तुर्द्वासे
या एवं यथा तन्तुश त्वसंतानुषंगएवमत्रामिथ्याबोध्येत्यस्य योसौ प्यवाचारंभणो विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेव मत्रानुषंजनीयं अविद्याविशिष्टज्ञानेन सर्वज्ञानप्रतिज्ञामुपगमेह

विवित्यवं तस्य सत्यशब्दस्य नित्ये योगसंतवाद्वासनातनं सत्यमिति नित्यमेवोच्यते बुद्धेरिति वचनाद्व इहविकृततत्वप्रतियोगिनः
सत्यशब्देन विवक्षितत्वाद्व । वाचापिहत्वेतानां यथावाचानिशाद्दिशेतिं वचनाद्वाचारंभणमिति समासः साधुः तस्मात्साद्द
श्यादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानेम् मृत्पिंडमन्यादिदृष्टांताः प्रधानज्ञानेनाप्रधानज्ञाने संस्कृतापभ्रंशदृष्टांताः । भाषाशब्द
ज्ञानाधत्फलेतद्वाधिकं च सार्वत्रिकव्यवहारादिकं संस्कृतभानान्न भवतीति तद्वोविद्वानि त्यच्यते । तद्यथा सोम्येत्यादि
कं तैजुर्वर्षिषित्यादिवत् अनुषंजनीयं । कथं च विवर्त्तपक्षे मृत्पिंडमन्यादिदृष्टांताः ब्रह्माविद्याविशिष्टं सदुपादानमपी
ति चेन्न । मुमुक्षुज्ञेयशुद्धब्रह्मज्ञानेनैव सर्वज्ञानप्रतिज्ञानात् । अन्यथा अविद्यायाअपि येनाश्रुतमित्यादिप्रतिज्ञावाक्यो । दिक
ज्ञेयकोटित्वापातात् । अनादीनअविद्यादीनप्रतीउपादानत्वायोगाद्व । उपादानत्वातिप्रापत्वेम् दाज्ञातयाम्नायं विज्ञात
स्यादित्येवपूर्णत्वेनमृत्पिंडादिवाक्त्रये प्रत्येकं श्रुतानां एकशब्दसर्वशब्दपिंडशब्दानां वैयर्थ्याद्व । नहि सर्वमृन्मयादिकस्य घटत्वशराव
कं मृत्पिंडादिविकारः । निखनिकृंतनस्यां त्यावयवित्वेनोपादानत्वस्यैवासंभवाद्व । मृत्वे निश्चितेपिघटादौ संशयादिदर्शना त्वादिनां
द्व न च घटादेरपि मृद्धमत्वाद्विवर्त्तपक्षेपि तद्दृष्टांतोपयुक्तः मृतत्वज्ञानेपि घटादेरनिवृत्तेः । तावतरा । व्यवहारदशायां मृदादि
वत्कारकव्यापारसाध्यस्य जलाहरणादिवमर्थस्यवावस्थाविशेषरूपस्य घटादेरपि सत्वतनात्विकसत्वविचक्षायांतुमृदोपिस

यटज्ञानेन घटो ज्ञातो भवत्येव पटज्ञानेन पटो ज्ञातो भवत्येव २ ब्रह्मज्ञानेन ... तत्त्वं ... तत्त्वं च ब्रह्मैव एवं च ब्रह्मैव लक्षणानं प्रति कारणत्वं तत्र संभवतीति २ ब्रह्मसत्ताः सत्ता ... सत्तात् ३
एवं घटादेरपि घटत्वे दिर्नन्ता तस्य ३ पटे च वस्त्राधिष्ठानं तत्त्वे वतस्यतत्त्वं ... ति वेनार्थ शुक्तितत्त्वं शुक्तितेषु ज्ञाधिष्ठानेन नास्ति ब्रह्मतत्त्वमानं २ ब्रह्माधिष्ठानं नो स्तीति शुक्तित्वानंदत्वयोत त्वेन सत् ४
१ एकाधिकरणत्वानेक भ्रमानोरजते वेगर्पीकादीनां भावित्वात् भ्रमसाधारणाधिष्ठाने ५

न्याय० त्वो ज्ञायोगाच्च। शुक्त्यादितत्त्वज्ञानेन रूप्यादिज्ञानादर्शनाच्च। यत्तु क्तं वाचस्पतिना शुक्तौ ज्ञातायां रूप्यं न तत्त्वतो ज्ञातं भवति सहितस्य
६० त्वे एवं ब्रह्मज्ञानात्सर्वं तत्त्वतो ज्ञातं भवतीति। तत्र। एवं हि ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मैव ज्ञातं भवतीत्यर्थः स्यात् न तच्चायुक्तं। किं वै साधा
रणान स्वस्य स्वहेतुत्वायोगाच्च। येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति श्रुतिगुणाश्रुतादिपदायोगाच्च। किंचासा
धारणं स्वरूपं असाधारणधर्मो वा तत्त्वं न तु भ्रमाधिष्ठानं। तथात्वे हि ब्रह्मशुक्त्याद्यनधिष्ठानमानंदशुक्तित्वादिकं ब्रह्मशु
क्त्यादितत्त्वं न स्यात्। न च शुक्तिः शुक्तिज्ञाननिवर्त्यस्वरूप्यस्य स्वरूपं धर्मो वा न वा नेकारोप्यानुगतमधिष्ठानं १ केके स्या
ते पि तस्यासाधारणं किं चैवं शुक्तौ रूप्यधीः आनंदादौ ब्रह्मादिधीरिव प्रमा स्यात्। तत्त्वे तद्धीत्वात्। तस्मात्परमत एक विज्ञाते
न सर्वविज्ञानमित्ययुक्तं। अस्मत्पक्षे तु प्रधानपुरुषज्ञानेन ह्यानपूज्ञानाशाद्यो लोके जनपदः सर्वोपि ज्ञात आहूतरस्यादेः पुर
रामादौ च शशास पृथिवीं सर्वां स शैलवनकाननां नानाशिता पृथिवी सर्वा धार्तराष्ट्रैः सडुर्न येरितादेश्च व्यवहारस्पर्शनात् प्र एषि व्यायेषु व्यासेनाशि तारत्वर्थः ४
धानभूत ब्रह्मज्ञानादप्रधानभूत देवतादिज्ञानफलसिद्धेः। न युक्तं। ज्ञानादेव सर्वे कामाः संपद्यंत इति श्रुतेः। तावान् सर्वेषु
वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः इति स्मृतेश्च। यथा मृत्पिंडविज्ञानात्ताहृरूपादेवमन्यथा विज्ञायते तेत घाविष्मैः सौदर्णाङ्ग राम
देवताश्च कन्याधीनविज्ञानान्न दधीनेत्येव वच्च। मदयो लोह नाम्रा हिज्ञानात्सोके तिकं येष त्यादिस्मृतेश्च। एतेनैकविज्ञानेन ६०
यथा मदयो लोहमात्रं ज्ञानात् तत् सर्वं तत्त्वदर्शं विज्ञातं भवति १ अबाधितत्वेन ब्रह्मजगतोः साम्यं २
पथामदयो लोहमा ... ज्ञाना ...

सर्वकर्तृत्वात्सर्वः यथाग्नितमा पुनर्निमित्तत्वादपूर्वयोश्च ब्राह्मणस्य मुखं वै निमित्तं अतो मुख इति तन्नाधीनत्वात् राजाधीनत्वात् तथा राष्ट्रं ब्राह्मणस्य सर्वदेवताश्रयत्वेन ब्राह्मणो वै सर्वा देवता इति यजमा
नकार्यकार्यकारित्वात् यजमानः प्रस्तर इति समानरूपत्वात् आदित्यो यूप इति तत्र सोऽनित्यत्वे पितद्धीनत्वे पि सर्वं अव्यत्वे पि कार्यकारित्वे पि समानरूपत्वे पि यथाऽभेद एवं सर्वे नि मित्तत्वादिना
ब्रह्मणः ऽपि अभेदनिर्देशः ४

सर्वविज्ञानान्यथानुपपत्तिर्मिथ्यात्वे मानमिति निरस्तं। केचित्तु अव्यक्तादिविशिष्टस्य ब्रह्मणो महदादिविशिष्टात्मना परिणामात्कार्यका
रणयोश्चाभेदात्कार्यस्य कारणातिरेकेण सत्त्वपरेयं श्रुतिर्न तु मिथ्यात्वपरेत्याहुः॥ ७॥ वाचारंभणमिति श्रुत्यर्थः॥ ॥ नापीदं स
र्वं यदयमात्मेत्यादिश्रुतिस्तत्र मानं जडाजडयोरैक्यासंभवेन ब्रह्मव्यतिरेकेण सत्त्वस्याभिप्रेतत्वादिति युक्तं। सर्वं खल्विदं ब्रह्म
मिति श्रुतेः सर्वं जगत् खल्विति वत् सर्वव्याप्त्यावा सहि सर्वस्य कर्त्रैति श्रुतेः पुर्वैर्धृतं ब्राह्मणोऽस्य मुखमिति वन्निमित्तत्वेन वा
यस्मिन्द्यौः पृथिवी चेत्यादिश्रुते राजा राष्ट्रं ब्राह्मणो वै सर्वा देवता इति वत्सर्वाधारत्वेन वानंते त्वक्रियते किं च नेति श्रुतेर्यज
मानः प्रस्तर इति वत्तत्सिध्यावा आदित्यो यूप इति वत्सादृश्येनावा समानाधिकरण्योपपत्तौ सर्वप्रमाणाबाधिताया पुरुषः स
र्वाणारीति वत् यत्सर्वत्वेन प्रतीतं तदात्मन्यध्यस्तमिति पदद्वयलक्षणाया अयोगात्। उक्तं च महाभाष्ये अंतरेणापि निमित्तं नि
मित्तार्थोवगम्यते यथा आयुर्वै घृतं दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वर इति। अंतरेणापि वति मतिदेशो गम्यते अब्रह्मदत्तो ब्रह्मदत्तेत्याह ब्रह्म
दत्तवदिति गम्यत इति। पुरुष एवेदं सर्वं पुरुषेणेदं सर्वं व्याप्तमात्मणादाकरीषादिति श्रुतौ। असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययः
सर्वस्य च सदाज्ञानात्सर्वमेनं प्रचक्षते। पुरुष एवेदं सर्वं भूतं भव्यं भवच्च यत् इत्युच्यते तद्धीयत्वात् तत्सर्वचक्षू ज्यते इति भारते। सर्वं स
माप्नोषि ततोऽसि सर्व इति गीतायाः अन्यथा व्याख्यातत्वाद्वा अयथाऽऽदं सर्वं मित्यस्य सर्वं तत्परात्पादात्मनः सर्वं वेदेति सर्वेणैसयथा

निमित्तत्वाच कप्यभावे पि निमित्तं पर्येवगम्यत इति ५

...स्य सर्वेश्च पुरुषाहरेणो बुधैर्वंश्रुतौ अभेद उभयश्रुतौ च सर्वत्र भेद इति सर्वस्याभेदपरत्वे वि रोधः १

एतद्वृत्तं प्रत्यन्तरं एवं त्वं निमित्तमित्तमित्यर्थः ४ सादृश्ये ५ ...

दधित्रपुसः

अपरं नास्ति अपरं त्वस्तीति प्राप्ते मते तु परं नाप्यपरं नास्ति ... स्य ल... ति जन्नं तु गंगाः इह रूप एव नन्महन्तरति श्रुतिश्च न स्याद्वेतज्ज्या योऽस्ति अणीयो न ज्यायानित्यर्थ तत्तु नास्ति
तो नञ उभयत्रा तु संगेन विरोधः ७ अणुत्वं महत्त्वं च धर्मद्वयमस्तीत्यर्थः ८ यस्मात्परं नापरमस्तीत्येवं रूपवाक्यशेषाविरोधः ९

न्याया० इं तु भेरित्यादिनोत्तरेण पुरुष एवेदं सर्वमित्यस्य सम्बन्धेवि प्लुतोऽनृत्वेति पूर्वेण उतामृतत्वस्येशान इत्युत्तरेण ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यस्य
६२ अस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः सपश्चायमध्यात्मं तेजोमयोऽमृतमय इत्यादिना पूर्वेण सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यस्य स्याद्यान्यवधिका
न्यायानंतरितत्वादित्यादिनोत्तरेण सर्वाणि भूतान्यात्मैवेत्यस्य सर्वभूतेषु चात्मानमित्यादिना पूर्वेण याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधा
च्छाश्वतीभ्यः समाभ्य इत्युत्तरेण च विरोधः॥ ॥इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिश्रुत्यर्थः॥ ॥यस्मात्परं नापरमस्तीति श्रुतेरपि
यस्मात्परं नोऽपरं त्वस्ति। तच्च किं विदित्यपि श्रुत्यर्थः। पुरुषान्न परं किंचित्। पादोऽस्य विश्वा भूतानीत्यादिश्रूयते। वासुदेवात्परं नास्ती
त्यादिस्मृतेश्च न जन्तुवर्गस्याकल्पत्वाद्वा तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ततो यदुत्तरतरमितिवाक्यशेषश्च विश्वस्यैवाभावे हि किं तेन पूर्णं
स्यात्तदुत्तरत्तरं स्यात्। यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्तीत्यत्र तु अणोरणीयान्महतो महीयानित्यादिवाक्यशेषविरोधान्न। उभयत्रा
पि नञः प्रवर्तनाद्वोभयनिषेधः॥ ॥यस्मात्परं नेतिश्रुत्यर्थः॥ ॥प्रपंचो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः। मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमा
र्थतः। विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित्। उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते। इत्यत्राप्याद्यश्लोके भेदस्य मायाकृतत्वं
मतप्राप्तसत्त्वोपाधिकृतत्वं निरस्य द्वितीये मायावादप्राप्तमारोपितत्वं निरस्यानादिसत्यत्वमेवोच्यते। यथा तदेक आहुरिति श्रुतौ बौ राम
द्धमतप्राप्तमसत्कारणत्वं निरस्य सत्कारणत्वं। तथा हि। भेदप्रपंचो यदि विद्येत उत्पद्येत तर्हि निवर्तेत न च निवर्तते मोहे विभेदश्रुतेः ६२

सत्तापोगोपित्वत्यस्यार्थकस्वेत्यर्थः २ भतिषु भवनेषु उत्पत्तिषु रतिया वत् ३ उत्पत्तिषु कर्तृत्वं प्राप्तस्य । ३ तथा मानस्येन्द्रियावत् । उत्पद्यमानस्य वस्तुनः भुवादेः प्रयोजकक्रिया भावना आ इति वक्ते भवति ।
घटं भावयति । कर्तृक समनिष्ठप्रयोजक व्यापारत्वं भावनात्वं । तथा चात्र भतिषु उत्पत्तिषु अविभवते इत्यस्यार्थकत्वमुक्तं । १ सत्तार्थकधातु षु कर्तृत्वं प्राप्तस्य सद्रूपत्वादि वस्तुनः भवतेः प्रेरयतीति प्रयोजकक्रि
यायां भावयति ऋत्यात्पादयतीति उत्पादनो आ इ । १ पस्य सत्त्वासित्वस्य न कदापि विनिवर्तनमिति नैवं भतव्याप्ति ग्रह : ३ यत यदसित तत्रिविवर्ततर स्यर्थकर ते । ब्रह्मास्ति । तस्या पितिवृत्तिः स्यात् ३
वेदे प्रमात्र नास्ये वेति वेत ना चेदे पिनत्य चानन्ता नयब्रह्म भवति । तत्र च तत्र्नहीता आत्मा भवेति । अवरालके पत्वप त्रा नूपा तामावस्तत्र चत नहीतं त्वमेवं व्याप्रिह क्ता । अन त्वाप तेनउ अद्दग

तस्मादनादिरित्यर्थः । विद सत्तायामिति हि धातुः उभैरपि च सत्तायोग एव । अस्ति च सत्तार्थस्याविभवतेस्तेन भतिषु कर्तृत्वं प्रेतियैन्नस्य — हीतमामं हूय
वस्तुनः प्रयोजकक्रियामाहु भवनं भावना विद इत्यादावुत्पन्नो प्रयोगः । विदन्ता भवतिवा धातुः तथा च विद्येतन्मध्ये तत्सयेतेत्यर्थः । उभय — ते ४ विरहुंस
त्रिरपिहिस्वात्मलाभ एव । अस्तित्वार्थत्वितु यद्यदस्ति तत्तन्निवर्त्तत इति व्याप्त्यभावात श्रोततर्क आभासः स्यात् । अत एवनत्युत्रानूपान्ना — त्यत्वेवार्विका
इति श्रौते हेतोरालाके व्याप्तिरुक्ता । ननूपाधिकृतं न चेत् किं तर्हि स्वतंत्रं नेत्याह मायामात्रमिति । ईश्वरेच्छाधीनेत्यावेतीश्वरेच्छा च्यनत्र — दिमिः ५
त्विवस्यमालात्वात् । विश्वोरिच्छावशत्वात्तु मायामात्रमित्यादिस्पतेषु । पूर्वत्र स्वप्रमायासरूपेति संछिरेत्वे विकल्पितत्वेइन्द्रजालिक
३ त्वमतोत्तरत्वेनोत्वारच्छामात्रं प्रभो: सत्विरितीश्वरेच्छाधीनत्वस्य स्वमतत्वेनोक्तेषु । प्रभवः सर्वभावानां सत्तामिति विनिश्चय इति पूर्वत्रं कल्पि
तो यदि केन विदित्तु उत्तरत्र च स त्वोक्तेषु । निवर्त्ततेति तर्क विपर्यय पर्यवसानत्वद्यानि वर्त्यत्वा विरुद्ध र्थस्येव हव त्व्यत्वाद्या । तर्ह्यद्वेतः स — शक्तितोवेदे
र्वभावानामिति हि श्रुतमेद्वतं कथमित्यत आह अद्वैतं परमार्थत इति । त्यत्वोपत्तिमित्रापं च मीपरमे स्वतंत्रमर्थ मवेत्यत स्वतंत्र परमा — रकं २ अवा
र्थात्वमितिस्पतेः । यदि भावा पाश्चकार्यार्थत्वेनात्या ग्रारत्यादा विवासतिवा धकेकृत्रिसाकृत्रिम वोः कृत्रिमे सं प्रत्यपद निम्मायेन चाति भावि — धातेपि २
कस्येव ग्रात्यत्वान् । पवववराहाधिकैरत्यायेन शास्त्र शास्त्री पार्थस्येव ग्रात्यत्वाद्य किंचास्ति स्वतंत्रे र्थविवेरमतां न च तात्विके विकल्पप्रा
वयव शन्नेव कात्यनिका उत्तमार्थत्वे नैव परमार्थ शेद्संभवे समुदायशक्ति कल्पना युक्ता । अत एव प्रो क्तत्पधिकर तो प्रोक्तशि शइ स्वेतत्ते
वयवशक्त्येव काल्पनिका उत्तमार्थत्वेनेव परमार्थ शेदसंभवे समुदायशक्ति कल्पनायुक्ता । अत एव प्रो क्त त्पधिकरतोप्रोक्तति शइ स्वेन्नत्वे
यववशन्नेवकात्यनिकाउत्रमार्थत्वे नैवपरमार्थ — ब्रह्मेति द्रुः कत्वादयइति २ प्रकर्षेताउ स्यतेउ नेनेतितद्रालं ११

घटं हि त्वं तापारिमा विकीसे वग त्यह्यते सति द्रव्यानशीतद्द तर १ अत्र शंवेक्तो क्ता यवा ग्रात्यानतउ क्ते ब्रह्मेति ह्रः कत्वादयइति २ प्रकर्षेताउ स्यतेउ नेनेतितद्रालं ११
प षोतनघा अत्र यानन्दीसंतापारिमा विकीसे वगत्यह्यते सति द्रव्यानशीतद्दतर १ अनेनत्वपूं वर निवर्त्यत्वेतर विश्रतः त्वदेववत्तःपरस्यर्थः ५ उक्तश्लोके ध्यः पूर्वत्र द
परिविद्येततर्हि निवर्त्तेति तितर्कस्य विपर्ययपर्यवसाने निवर्ततेतउ अतोनोत्पयतर ति अनेन वाचाव्यत्वसिद्धौ समुदायशक्ति रूढि निर्कल्पा २
कात्वत्तिका उन्नयादितउत्तमम परम सत्तावर्त्य क्षिति प्रवयवभां त्रे वा वा

तत्त्वविज्ञानं योऽहं कस्येव कर्तो नस्त इति इत्यनाश्रित्यात्मिक त्वरितिरूढिः १ यदि ब्रह्म तत्त्वबुद्धिः ... विरण्यात्कारेत्वं प्यते तस्तात्तु योग एव स्वीकार्यः २ अबाध्यत्वे योगे रूढौ उभयस्मिन्नहं भवत्यपि
योग एव स्वीकार्यः ३ तत्त्वेः ज्ञाते द्वैतं नामं अस्वातंत्र्यं ब्रह्मातिरिक्तेनास्वीत्यर्थः ज्ञाते तत्त्वे तु ब्रह्मातिरिक्तं द्वैतं न अस्वातंत्र्यं स्वर्वज्ञाप्ति अद्वितीयवस्तुतंत्रं ब्रह्मैवेत्यर्थः ४ तत्त्वे ज्ञाते तु ज्ञानानंदाद्या
कारेण अभिन्नं ज्ञानादेशु द्वैतं ब्राह्मणादेवादिजातिकृतं ५ विधेयेनत्ययं शब्द उत्पत्तिमाहेत्यन्वयः ६ ज्ञानानंदैकरस आत्मनि देववादे मिथ्यात्वादिरित्यर्थः ८

न्याय० ६२ योग एव न तु रूढिरित्युक्तं । उक्तं च वार्तिके भवेतां यदि द्वे तस्य वाजिकर्तौ कथंचन । अद्वैतं समुदायस्य कः शक्तिं ज्ञातुं कल्पयेदिति । स्वतंत्र एव
च परम तत्त्वे मुख्यं न च मुख्ये संभवत्यमुख्यं युक्तं । परमार्थशब्दस्य तात्त्विके योगे कर्मधारये विमानांतरैः पूर्वोत्तरवाक्यैः अविरोधाय योगेन स्वतं
त्रपरत्वमेव युक्तं । तथा च सर्वभावानां मध्ये यमद्वितीयं परं स्वतंत्रं स्वातंत्र्यमेव सिध्यति न तु सर्वभावा सत्वमित्यर्थः केचित्तु विनाशी परमार्थः
स्यादिति वचनाद् द्वैतं परमार्थत इत्यस्याद्वितीयं ब्रह्म विनाशीत्यर्थ इत्याहुः । एवं भेदस्योपाधिकृतत्वं निरस्य कल्पितत्वं निरस्यति विकल्प
इति । तर्कत्वात्र च निवर्तेते तस्मान्न कल्पित इति विपर्यये पर्यवसानं । तत्त्वे अज्ञाते यु द्वैतं तन्नैविद्यत इत्यर्थः । अज्ञो कयो रतर्करूपत्वे
यदि शब्द द्वयं लिङ् प्रत्ययचतुष्टयं च व्यर्थं स्यात् । तदुक्तं । इत्यत्र यदि शब्दो च निवर्तेतेति वद्वयं । विश्वस्य सत्ता मात्रविधेतो त्यत्रिमेव वे
ति । स्पष्टीकृतश्चायमर्थः अत्यंतरोसोयं समो त्यनादि दृश्यमादिश्च त्रा शमाप्नुयात् । न च नाथं प्रयासेन वा सौ भ्रांति कल्पितश्चेन्निवर्तेत न
चासौ विनिवर्तते । द्वैतं न विद्यत इति तस्माद्ज्ञाननामतमिति । केचित्तु एकस्मिन्नेवात्मनि देहभेदेन देवमनुष्य इत्यादिरूपप्रपंचमिथ्या
त्वपरे यं श्रुतिरित्याहुः ॥ ॥ मायामात्रमिति श्रुत्यर्थः ॥ ॥ यत्तु तत्वप्रदीपकायां सत्यं ज्ञानमनंतमित्यनंतशब्दस्तत्र मानमित्युक्तं । तत्राप्य
तंशब्दो हि परिच्छेदे व्युत्पन्नः । न तु परिच्छिन्नं तथा चाभेदस्यापरिच्छेदरूपत्वेपि यथा देशाद्यपरिच्छेदाभिप्रायेणाकाशोनंत इत्युक्ते दे राम
क्तेनतःपरिच्छेदे भेदेमितिवस्तुनि भा शादेरावश्यकतया सत्वे सत्येव तदपरिच्छेदमात्रं सिध्यति । न तु द्वैतस्य मिथ्यात्वं तथेहापि वस्तुतोन्यदेर्जीवत्वेनान्यच्च तत्र ब्रह्म तुल्यतया ६२
वेन परिच्छेद अभेदश्चाकाशः अनंतं देशकालापरिच्छेदः देशकालाभिन्न इति उक्ते देशकालयोर्मिथ्यात्वं नास्ति तद्वदत्रापि २

सूत्रा यथा जीवः सत्यः ब्रह्मणा सत्येन तदभेदविरुद्धांशत्यागेनैवं घटेपि विरुद्धांशत्यागेनासत्यत्वे नाभेदः स्यात् तस्य वापरिच्छेदः १ जीवः सत्यः तेन सह ब्रह्मणोऽभेदोस्तु जगतो
मिथ्यात्वेन कथं तेन ब्रह्मणोऽभेद इति चेत् तत्राह २ अत्र कालेऽत्र देशे आकाशोस्ति वस्तुमशक्यत्वात् देशकालापरिच्छिन्न आकाशः अभेदस्तु आकाशेन देशकालयोर्नास्ति भि
दस्त्वस्ति अत आकाशदेशकालपरिच्छिन्न इति वाच्यः स्यात् ३ ब्रह्म अनंतं परिच्छिन्नाभिन्नं परिच्छिन्नेतरत्वर्थः स्यात् परिच्छिन्ने अपरिच्छिन्नस्याभेदः ४ वार्थः तदा परमाणवः कालापरिच्छिन्नाः संति अ
स्मिन् काले परमाणवः संति अस्मिन्न संतीति वस्तुमशक्यत्वात् परमाणोऽभेदस्तु वस्तुमशक्यपरमाणव कालपरिच्छिन्नास्तु संत्येव एवं च यथा परमाणव देशपरिच्छिन्ना रत्युच्यते एवं कालपरिच्छिन्ना रत्युच्यते ३

सत्वे सत्येव विरुद्धांशत्यागेन ब्रह्मणोऽभेदरूपं वस्त्वपरिच्छेदमात्रं सिध्येन्नानुवस्तुनो मिथ्यात्वे। जीवस्वरूपं सत्यं विश्वं तु मिथ्येति
विभागस्तु यथा व्यसिद्धः। वस्तुतस्त्वभेदो नापरिच्छेदः परिच्छिन्नाभेदाभावे परिच्छिन्नत्वायोगात्। कालापरिच्छिन्नेपि परमाण्वादौ देशप
रिच्छेदेन परिच्छिन्नत्वबुद्धिवत्तु भयापरिच्छिन्ने गगनादौ भेदमात्रेणापरिच्छिन्नत्वबुद्धेरभावाच्च। अनंतपदेनैवापरिच्छिन्नत्वाद्यावृत्तेस्त्वयै
वोक्तत्वाच्चाभिन्नरत्यर्थे परिच्छिन्नेतरत्वप्रयोगाच्च। तस्माद्देशकालगुणापरिच्छेदाधानंतशब्दार्थः॥ ॥अनंतमिति श्रुत्यर्थः॥ ॥इंद्रो
मायाभिः पुरुरूपस्त्वत्रापीश्वरस्य विचित्रशक्तिभिर्मत्स्याद्यनेकरूपवत्त्वमेवोच्यते न त्वज्ञानेन घटादिरूपत्वं। रूपं रूपं प्रतिरूपो प्रतिरूपशब्देन ६
बभूवेति पूर्वार्धे ज्ञानां जीवाख्यप्रतिबिंबानि प्रतिबिंबभूतभगवद्रूपाणामेवेह रूपशब्देन प्रत्यभिज्ञानात् उत्तरत्र च अयं वै हरयो द
श च सहस्राणि च बहूनि चानंतानि चेति हरिशब्दवाच्यविष्णुरूपाणां दशत्वादिना बहुत्वोक्तेः। तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमित्यादिना
तेषां रूपाणां ब्रह्मत्वोक्तेश्च चिन्मात्रस्यैव नानारूपप्रवंवक्षिप्यानत्वेन परमैश्वर्यवाचीदृशज्ञास्वारस्याच्च। मायां तु प्रकृतिं विद्या
दित्यस्यापि मायया संनिरुद्ध इति पूर्वोक्ताया मायायाः सा प्रकृतिः त्रिगुणात्मकं प्रधानमित्यर्थः। न तु या प्रकृतिर्जगदुपादानं सा माया
मिथ्यैति एवं वेति दिक्। मायाशब्दार्थस्य दुःश्रुतित्वात्। प्रधानमायायाः एवोद्देश्यत्वाच्च प्रकृतिशब्दस्य श्रुतिषु प्रधाने प्रसिद्धत्वाच्च मायाप
शब्दस्य सत्येपि प्रयोगाच्च॥ ॥इंद्रो मायाभिरिति श्रुत्यर्थः॥ ॥यत्तु कौमुद्या मतोन्यस्यान्तमिति वाक्यं परं मानमित्युक्तं। तत्त्वनितिब्रह्म

एवोवर्णविका रं४

सः सर्व सर्वः न परं ब्रह्म यस्मान्न ततत्र अपमा विमते प्रकृतिं मायां नाम मिथ्या विद्यात् इत्यर्थः २ उद्देश्यस्य पूर्वप्रयोगो भवतीति नियमात्मात् मायाशब्दस्य संदिग्धार्थत्वेन मायापुंदिश्यत त्र अहं
तित्वविधानं ५

न्योतिष्टोमः प्रकृ तिस्तस्य रूपेणेष्टिविकृतीन्योतिष्टोमधर्मादिकं रूपेणेष्टिरायातिरूपेणस्यापि धर्मादिकमिष्टौ वा समानमितरत्कोनेनरतरद्धर्मादिकं रूपेणेनसमानेस्यात् ततरतर स्वेनज्योतिष्टोमधर्मादिकं पत
रूपेणेतत्तद्बोध्यं तत्वद्भावरूपेणज्योतिष्टोमधर्मं विहायपत्कापवयतरूपेणस्येवा पूर्वबोधमंगनकृतमेव बोध्यास्याततत्तत्स्वो ज्योतिष्टोमधर्मादिकं त्यक्त्वा रूपेणात्तद्बमदिकमायातितम विप्र पूर्वधर्मादिकं
प्रकृतेतस्य रूपेण स्यपदस्पूर्वधर्मादिकं तेनसमम्स्यात् एवं एतत्स्वरूपस्यातरइतिरूपप्रकृतांतयोमिपरं १ब्राह्मणत्तारन्यमा न वेदित्यत्त्वब्राह्मणाएवप्रकृतत्र्या यातित्हत्वियो वासज्ञातीयो तुल्ये प्र रूप अप्र
दिकं १ अतिदेश प्राप्रं रूपेनेतिकतेव्यतां विहायरूपेनस्येवन्नतनेति अप्रवर्तनेनसाम्यं १

न्याय० त्रोतयोमिरणःप्रकृतत्वात् एततशब्दस्यवप्रकृतपरत्वान्न अन्यशब्दस्यवब्राह्मणादन्यमानयसमानमितरैर्द्धोनेनेत्यादावपिचप्रकृतस
६३ मानजातीयान्यपरत्वातोऽन्यदार्तमितिप्रकृतार्थः॥ ॥पुराणादिपुक्तवि नुगतोसत्वोक्तिरसाधकत्वात् नासत्पुरुषमाश्रयेदित्यादिवत्
सम्प्रावेसाधकभावेचसदित्येतत्प्रयुज्यतइति अप्रहृत्याकृतेदन्तेतवस्तसंकृतेचयत् असदित्युच्येतयार्थनवतन्त्रेत्यनोरहेतिवमीतो
तेः सद्भावः साधकवाचकइतिविष्णुपुराणोक्ते प्वाअप्यातंन्याहुःसत्वंसत्वेस्वातेव्यमुद्दिश्येतद्बलसेनचापरे अस्वातंत्र्यान्त्रदस्मे
षामसत्वेविद्धिभारतेतिभारतोक्तेः अन्यथाअस्तंतासत्वापातात् अवस्तुत्वोक्तिरपारमार्थिकत्वोक्तिः स्पपरिणामित्वान्नवि
नाशित्वाद्वाव्यन्तुकालांतरेणापिनंगन्यसंज्ञामुपैतिचोपरिणामादिसंभूतंतद्वस्तुन्यपतद्धि किं अनाशीपरमार्थस्वप्रान्तेर
स्युपगम्यतइतिविष्णुपुराणोक्तेः मिथ्यात्वोक्तिस्तुद्वयात्वात् मिथ्यैवव्यवसायस्तइत्यादिवत् सदोषत्वाद्वामिथ्योपपादातत्कृत्ये
त्यासइतिसूत्रेहन्तोपदंमिथ्याकारयेतदस्तुदाहृत्यस्वरादिदुष्टमसहूदुस्त्रारयतीत्यर्थइत्युक्तत्वाव न्यासेपदमेनर्थी चएतेनमिथ्या
शब्दस्यार्थमाचष्टइत्युक्तत्वात् अनादिकत्वोक्तिस्तुविकारित्वान्नातदुर्दैवच्छितेयन्तुतात्विकंतत्प्रवस्तइतिकौर्मोक्तेः अविषमा
नत्वोक्तिस्तुजीवसंवंधित्वेनाविद्यमानत्वात् अविद्यमानेजीवस्यप्रतिभातितदीयवदिति स्कंदोक्तेः स्वप्नादिसाम्योक्तिस्त्वनि राम
त्यत्वादेः अनित्यत्वविकारित्वपारतंत्र्यादिरूपतः स्वप्नादिसाम्यंजगतोनतुबोधनिवर्त्यतइतिवचनाद्वामायामयत्वोक्तिस्तु ६३
वस्तुततारहेन्य परिस्थायदोषुष्टार्थः ४ नतवस्त्वातरंप्राप्नोति किंतुतथैवस्थितेभवति ३ जीवस्य अविद्यमानेजीवसंवंधि नमवतिजीवा
ततकिंआश्चर्यमित्यर्थः किमाश्चर्यं ६ अत्रापिष्याय दोदु
धीनेनाकितोस्वराधीनेश्वोधेननिवर्त्ततेरतिहेतोस्वप्नसाम्यंनाकिंतुअनित्यविकारिपरतंत्रेचातएसप्रसमं १

योयद्ज्ञानेननिवर्त्यते सतिद्ज्ञानमस्मदुक्तमेवास्माकंसत्यत्वेपर्यैते ४ कार्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकंज्ञानं विनाकार्य तत्तास्तीतिघटादिध्वंसप्रत्यवितत्कारणो ५ योयद्ज्ञानेननिवर्त्यः सतत्ज्ञानाव्यस्तइतिनियमे
व्यभिचारमाह ५ प्रत्यभिज्ञानामस्मरणोतया ५ सेतुदर्शनपूर्वंसेतुज्ञानेनिवर्त्यतेतिब्रह्महत्यानिवर्तक अदृष्टद्वाराहत्यानिवर्त्तके अज्ञाननिवृत्ति अदृष्टं विहायैवब्रह्मज्ञानान्निवर्त्तकं सि
द्धिज्ञानत्वेन ७ सेतुदर्शनेनिवर्त्तकंनकिंतु सेतुप्राप्तितदुत्पन्नमदृष्टंचेतिकल्पने ८ ज्ञानत्वेन ८

वैनदापन १

प्राकृतत्वात् ।मायांतु प्रकृतिंविद्यादिति श्रुतेः॥ त्रिगुणा प्रकृतिर्माया तत्त्वतो बोद्धिश्वमीदृशं। अनाद्यनंतकालेषु मायेत्याहुर्विपश्चि
तः इति स्मृतेश्च। अन्यथात्वप्रमायास्वरूपेतिस्त्वद्भिन्नस्यैर्विकल्प्यतरत्यादिश्रुतिभिः नमायेत्यवधार्यतामित्यादिस्मृतिभिः वैधर्म्या
च्चनस्वप्नादिवदित्यादिसूत्रैस्तत्रैवपूर्वोत्तरवाक्येष्वविरोधात् जगदसत्वादिवाचिपुराणार्थः॥ ॥ नापिज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानु
पपत्तिस्तत्प्रमाणं। नहिज्ञानमज्ञानस्यैवमिथ्याभूतस्यैववानिवर्त्तकमितिनियमः॥ ज्ञानमात्रेणाज्ञानसमानविषयकाज्ञानानु
पादानकस्यैसत्यस्यतत्ज्ञानप्रागभावस्यईश्वरतानेननघटादेउत्तरज्ञानेनपूर्वज्ञानस्यप्रत्यभिज्ञानादिनासंस्कारस्यविष
यदोषदर्शनेनरागादेःसुखदर्शनेनदुःखादेर्गरुडध्यानादिनाविषादेरग्निचित्तकविल्लादिदर्शनेनदुरितादेःसेत्वादिदर्शने
नब्रह्महत्यादेश्चनिवृत्तेः॥ननुसेत्वादिदर्शनेऽपिज्ञाननिवृत्तिद्वारेणादृष्टद्वारेणवातन्निवर्त्तकंसाक्षात्त्रिवर्त्तकत्वेपिनज्ञान
त्वेनकिंतुविहितक्रियात्वेनेतिचेन।समंप्रकृतेपिश्रुतेदर्शनत्यागेनतत्प्राप्तिस्तदुन्याद्दृष्टंवानिवर्त्तकंवेदिहापिब्रह्मध्यानंतदु केवलज्ञान मात्रेस्यैवनि वर्त्तकत्वे १
त्याद्दृष्टंवानिवर्त्तकमस्तुतस्यापिध्यानादित्यादिश्रुतेः॥ननुसेतुसदर्शनमात्रेणनिवर्त्तकं।किंतुरागमनादिविशिष्टमितिचे
त्।इहापिनब्रह्मज्ञानमात्रंनिवर्त्तकं।किंतुनियमातधीवेदांतश्रवणादिनियमादिविशिष्टं।भावप्रवंधजन्येन।अनधीतस्वे
दांतजन्येनापिअसंभावनाविपरीतभावनाप्रवलारब्धकर्मादिनप्रतिवद्धेनतेनतदनिवृत्तेः॥अन्यथावेदांताध्ययनस्यश्रवणा

चारित्रेन १।
स्वंतत्एववि अनधीतत्यस्य असंभावतोतिविशेषणो असंभावनाविपरीतभावनाप्रवलारब्धकर्माद्यभावविशिष्टस्यैवज्ञानस्यनिवर्त्तकत्वं चारित्रेन १ नकेवलस्येत्यर्थः १ लोकेयत्क
ल्पितंतस्यकर्मसत्वेपिअधिष्ठानसाक्षात्कारेनिवृत्तिरितिनियमः॥एवंचयस्याधिष्ठानसाक्षात्कारेपि कर्मवशान्निवृत्तिर्नस्यात्तत्सत्यस्यात् १ पठितत्वेपि असंभावनादिप्रतिवद्धेन १

तो निरूपा २ यदि नान्नि २

परिष्कारत्वं बंधकं नास्त्येव २ अनादिपदेन विपरीतभावनानिवर्तकं निदिध्यासनस्यापि वैयर्थ्यं १ यद्यपि लोके सत्यस्य निवृत्तिर्न दृष्टा। तथापि सत्यस्य निवृत्तौ बाधकं नास्ति २ अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारे नि

यथा निरू पादिकभ्रमः अकल्पा १

वर्तते [redacted] तथा तव मते न गौधिकभ्रमनिवृत्तिस्तर्हि सत्यस्य मेव ३ गरुडोहं गरुडोहं एवं रूपेण ज्ञानसंतानेन ४ किंतु ज्ञानमात्रेण ४ अन्तःकरणशुद्धिजन्य ४ कल्पितभ्रमरा दिर्

अनित भ्रमस्य अन्तःकरणशुद्धिजन्य ५ तथा भ्रमरस्यापि अत्यन्तध्यानदार्ढ्यात् निवर्त्यं कीटस्य कीटत्वं सत्यमेव ६ संस्कारसापेक्षज्ञाननिवर्त्यं गरुडादिवसंस्कारो नाम वासनातत्सापेक्षेन ज्ञा

नेन न निवर्त्यते किंतु तन्निरपेक्षज्ञानमात्रेण ६ एवं च ज्ञाननिवर्त्यत्वमस्ति मिथ्यात्वे नास्तीत्यत्रैव व्यभिचारः ७ एवं च रूप्यकालेपि रूप्यध्वंसः स्यात् ७ नित्यसंस्कार ८

न्याय० दिनियमस्यासंभावनादिनिवर्तकमननादेश्च वैयर्थ्यं स्यात्। प्रारब्धकर्मवशाज्जीवन्मुक्तस्य संसारानुवृत्तिश्च न स्यात्। किंच लोके अदृष्ट

६४ त्वेपि विपक्षे बाधकाभावात् श्रुतिवलात् सत्यस्यापि बंधस्य निवृत्तिः किं न स्यात्। अन्यथा लोके धिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारे सति कर्मवशा

दपि निरुपाधिकभ्रमानुवृत्तेः जीवन्मुक्तिदशायां कर्मवशात् अतो वृत्तस्य जगतः सत्यत्वैव स्यात्। अपि च लोके कल्पितस्य निवृत्ते

मित्ति कर्मसाध्यांतःकरणशुद्धिजन्य ज्ञाननिवर्त्यत्वनियमानुरात तज्जन्य ज्ञाननिवर्त्यस्य प्रपंचस्य तज्जन्यत्वे तादर्शनविव

र्त्यदुरितवत् सत्यत्वे च स्यात्। अपि च कल्पिते संस्कारनिरपेक्षज्ञाननिवर्त्यतायाः संस्कारसापेक्षगरुडभ्रमरादिज्ञानसंताननिवर्त्ये

विषकीटकत्वादौ च सत्यतायादर्शनेन श्रवणादिजनितसंस्कारसापेक्षज्ञाननिवर्त्यस्य प्रपंचस्य सत्यत्वैव स्यात्। किंच लो

के निवृत्तिनिवर्त्ययोः समानसत्ताकत्वनियमाद्ज्ञाननिवृत्तिवदेवाज्ञानमपि तात्त्विकं स्यात्। प्रातिभासिकस्य रूप्यस्य प्रध्वं

सो व्यावहारिकश्च तत्तयो विरोधो न स्यात्। व्यावहारिकप्रतिभासिकयोः शुक्तिरूप्यभेदाभेदयोरिव तत्तुं। किंचाज्ञानान्तरेय

योर्देशाधिष्ठानयोश्च समानसत्ताकत्वनियमात् ब्रह्मवदज्ञानमपि सत्यं स्यात्। किंच यथानादिभावरूपस्यान्यत्रादृष्टा

पि निवृत्तिः श्रुतिवलात् तथा सत्यस्यापि किं न स्यात्। किंच ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति यत्र ज्ञानं नाम यदि त्वमिस्तदा अ राम

सिद्धिः। त्वन्मते तत्प्रतिरूपस्य चैतन्यस्य बंधानिवर्तकत्वात्। बंधनिवर्तिकाया वृत्तेरजन्यत्वात् वृत्तिप्रतिविंबितचैतन्यं तत्सिः सावत ६४

अतेऽधिष्ठानब्रह्मवत् अज्ञानदोषरूपाज्ञानस्यापि सत्यत्वं स्यात् ३ यद्यपि अनादिभावस्य निवृत्तिर्न लोके दृष्टा यदि श्रुतिवलात् कल्प्यते तर्हि सत्यस्यैवास्तु न तु मिथ्याभूतस्य २

अनादिप्रागभावस्य निवृत्तेर्दृष्टत्वादभावरूपस्यानादेर्निवृत्तिर्दृष्टैव ३

[illegible] मुक्तौ स्वरूपानंदमेव तत्प्रतिफलितं तदा सुखं तः सुखादौ साक्षि चैतन्ये तत्प्रतिः॥ एवं वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यैव तत्प्रतिफलितं तत्र तदभा
त आनंदसाक्षि चैतन्ययोर्ह्य निवृत्तेन स्मात् १ योयोमिथ्यासः स ज्ञान ॥ निवर्त्यः ४ यत्र कुत्रापि ज्ञानकरणत्वं तत्र कुत्रापितं ३

त्रिवर्त्तकेति चेत् ॥ न मुक्तावानंदत्वस्य भावापातात् तत्सात्क्षि विषयसुखादावत्तानापाताद्वारतेनयेन वृत्तप्रकाशते तत्र साक्षि प्रि॥ एवं च
घटादौ वृत्तिप्रतिबिंबचैतन्यं तत्प्रिः सुखादौ तु चैतन्यमात्रमिति निरस्तम् ॥ मोक्षे आनंदप्रकाशस्य स्वरूपचैतन्यस्य तत्त्वप्रिरूपत्वे
न तेनैवाज्ञानस्य नित्यनिवृत्त्यापातात् ॥ न च करणं वेत्र्यापि ॥ शुद्धज्ञानस्य रूपस्य वोज्ञानकरणे न निवृत्तेरसंभवे तेन ज्ञाना
मीत्यज्ञानस्य तत्साक्षिविरोधित्वेनैव प्रतीतेश्च ॥ एवमज्ञानं नाम यदि ज्ञानविरोधिभावरूपं स्यान्नतर्हि विश्वस्य मिथ्यात्वसिद्धिः
यदि तु मिथ्यातर्हि न व्याप्रिः ॥ शुक्तिज्ञाननिवर्त्यस्याज्ञानस्य शुक्तिवत्सत्यत्वात् ॥ नहि बाधकज्ञाननिवर्त्यमिथ्यात्ववत् शुक्तिज्ञानमि
थ्यात्वं भातिप्रत्येतावंतं कालं शुक्तिज्ञानमासीदिति सत्वमेव ॥ एवं यदिति च निवृत्तिर्मिविनाशस्तदा विरोधः ॥ लोके ज्ञाननाशे अज्ञा
नादेः सत्यतया एवं मिथ्यात्मते रूपदोवज्ञाननाशत्वभावस्यैवानुभवात् ॥ न हि रूपं ज्ञानेन नष्टमिति बाधो लिंयदि तु निवृत्ति
र्नाम प्रतिपन्नोपाधौ निषेधस्तदासिद्धिः ॥ क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे इत्यादिश्रुत्या ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कु
रुते तथेत्यादि स्मृत्या तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादित्यादि सूत्रेण च बंधनाशस्यैवोक्तेः ॥ अत्र यदुक्तं वि
वरणे ज्ञानेन सत्यस्य निवृत्तिश्चेत् किं विषये णासंबद्धस्य निवृत्तिः ॥ किंवाश्रयेणासंबद्धोमायोऽनाद्यः ॥ वित्तावयविविनीत्वविशिष्टस्य
ज्ञानेन तद्रूपनिवृत्तिमादेरनिवृत्तेः ॥ न द्वितीयः ॥ आत्मज्ञानेन तद्गतधर्माद्यनिवृत्तेः ॥ न तृतीयाः शरीरज्ञाने न देहात्मसंदेहानिवृत्तेरि

[illegible] ज्ञान विषयेनात्मनाऽश्रयेण धर्मादि संबद्धत्वस्य सत्वात् १ ज्ञानविषये शरीरे ज्ञानाश्रये आत्मनि च देहात्मसंबंधो वर्ततएव २
कर्बुर घटं रूप विषये न संबद्धापीत तमास्येव १

योयोमिथ्यासः
स ज्ञाननिवर्त्यः ४

सि०

विषयसंवद्धस्य अज्ञानस्य निवृत्तिर्न आरोपितस्यापि विषयसंवद्धस्य निवृत्तिर्न १ उदाहृतस्थले तु ज्ञानाज्ञानयोर्भिन्नाश्रयविषयत्वे हि तन्मते विंबप्रतिविंवयोरभेदात् २ अज्ञानाश्रय
देहतादात्म्याश्रयत्वं चैत्रोस्येव ३ मैत्रनिष्ठाज्ञानस्य मैत्र आश्रयः चैत्रो विषयः। एवमुभयनिष्ठत्वे देहनिष्ठारोपितस्य भेदस्य देह आश्रय आत्मा विषयस्त्वमारोपितस्याप्युभयं निष्ठत्वं ४
अज्ञाने मैत्ररूपविषयसंवधस्यास्त्येव ए वं रूप्यमपि ६ तदज्ञाने चैत्रनिष्ठमस्त्येव। एवमारोपितमपि हृदोषादिना पीतिमत्वे तु भासत एव ७ सोपाधिकभ्रमो न निवर्त्तत इति चेत् ७

न्याय० तितत्र ब्रूमः। ज्ञानेनाज्ञानस्यारोपितस्य वा कस्य विनिवृत्तिर्न तावत्तद्विषये रौप्ये संवद्धस्य चैत्रनिष्ठमैत्रविषयकज्ञानेन मैत्रनिष्ठच

६९ ैविषयकाज्ञानस्य इदमंशज्ञानेन तत्रारोपितरूप्यस्य चानिवृत्तेः। नाप्याश्रये तासंवद्धस्य चैत्रस्य वृद्ध ज्ञानेन तदीयदराज्ञानस्या
त्मन्यारोपितदेहतादात्म्यस्य चानिवृत्तेः। नाप्युभाभ्यां संवंधस्य चैत्रनिष्ठमैत्रविषयकज्ञानेन मैत्रनिष्ठचैत्रविषयकाज्ञानस्य
आत्मनिष्ठदेहे विषयकज्ञानेन देहात्मतादात्म्यादेश्च निवृत्तेः। नैनु ज्ञानेन समानाश्रयविषयकस्याज्ञानस्य निवृत्तिर्नि
वृत्तेर्वा ज्ञानेतत्कार्यस्य एव निवर्त्तत इति चेत्। न चैत्रस्य शंखश्वेतत्वानुमित्यादेः तदीयस्य श्वेतत्वविषयकज्ञानस्यारो
पितपीतत्वस्य वा तन्मते विंबप्रतिविंवयोरैक्यसाक्षात्कारे रौक्याज्ञानस्यारोपितभेदस्य वा अनिवृत्तेः। श्वेतत्वानुमित्यादि
नातदज्ञाननिवृत्तौ अज्ञानकार्यस्यारोपितपीतत्वादेरनुवृत्तिर्नस्यात्। भ्रमस्य सोपाधिकत्वेपि उपादाननिवृत्तौ कार्यानु उपाधिनि
वृत्त्ययोगात्। अज्ञानस्य स्वप्रागभावनिवर्त्तनइवाज्ञाननिवर्त्तनेप्यन्यानपेक्षत्वात्। किं वा चैत्रस्य ज्ञातेनेन घटसाक्षात्कारे वृत्त्याघनप
णात विषयतद्घटसाक्षात्कारनिवर्त्यविद्यानिवृत्त्यापत्त्या सकृत्साक्षात्कृतस्य घटादेः सदा अपरोक्षस्यात्। नन्वज्ञानस्यैक रुलामत्र ४
त्वान्न ज्ञानावरकत्वात् घटादिज्ञानमज्ञाननिवर्त्तकमेव नेति चेत्। तर्हि बंधस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेन दृष्टानुसारादज्ञानमय राम
त्वमपि न स्यात्। ननु ज्ञाननिवर्त्यस्य भ्रान्त्यादेर्ज्ञानविरोधित्वं दृष्टमिति चेत्। तर्हि बंधस्य दृष्टानुसारात् ज्ञानविरोधित्वं कल्पतां न ६९

अज्ञानं ज्ञानेन न निवर्त्तते त्वं कं एवं बंधस्याज्ञानमयत्वे ज्ञानकार्यत्वे तस्याविनिवृत्तिर्नस्यात् वं बंधस्य निवृत्तिस्तु ज्ञायते ज्ञानेनाज्ञानः ज्ञानकार्यत्वे वंधस्य मास्तु एवं चाज्ञानकार्यस्येव मिथ्यात्वात्
मिथ्यात्वमपि मास्तु १

भाविमते चिरसंचिताहतवासनयैवतन्निवृत्तिरितिसिद्धांतः २ ज्ञानजन्यप्रसिद्धस्वसोद्धेहेतुर्नान्यजन्य इत्यर्थः अन्यजन्यत्वस्तुब्रह्मलोकादिप्राप्तिहेतुः ६ तेषामितिनिर्धारणेषष्ठी एतच्चुलो
अन्यसत्यमध्येब्रह्मसत्यत्वस्यैवपरमार्थत्वमुक्तं प्राणादिप्रपंचसत्वस्यतुमिथ्यात्वमिति। नयथाराजराजः देवदेवइत्यादौ अन्यराज्ञांराजत्वंनास्तिइतिनकिंतु अपकृष्टराजत्वदेवत्वादिकं अस्त्व
तत्रराजत्वादिकंनतुमिथ्याराजत्वादिकं। एवंसत्वेब्रह्मणिस्वतंत्रंपराधीनंनतुएवंमिथ्यात्वं ८ तेः अन्येषुअपकृष्टं १
तावता अन्यसत्वस्य १

भावरूपाज्ञानमयत्वंनवामिथ्यात्वंनहिभ्रांतिःस्वरूपेणमिथ्येत्यविद्यावादेवंद्यतेमिथ्याभूतस्यचरूपस्यज्ञाननिवर्त्यत्वमसंम
तमित्युक्तं। अपिचचरमसाक्षात्कारेणजीवन्मुक्तिदशानुवृत्तस्याविद्यालेशस्यवाअज्ञानसंस्कारस्यवाआरब्धकर्मादेर्वानिवृत्तिः
किंनस्यात्। तस्मात्वयापि अज्ञानस्यारोपितस्यवाज्ञानविरोधिनएवज्ञानेननिवृत्तिर्विरोधस्यकार्येकल्प्येइतिवाच्यंसममेत
न्ममापिवस्तुतईश्वरप्रसादादेवबंधनिवृत्तिःयस्यप्रसादात्परमार्त्तिरूपादस्मात्संसारान्मुच्यतेनापरेणेत्यादिश्रुतेः
मत्प्रसादात्तरिष्यसीत्यादिस्मृतेश्चज्ञानंतुप्रसादहेतुः। तदुक्तं। यथादृष्टोप्रसन्नःसन्राजावैधापनोदकृत्। एवंदृष्टःसम ख्या १
गवान्नकुर्याद्दुःखविभेदनमितिरिष्टंवत्तमुख्यत्वस्यावधारणमयोगव्यवछेदपरंवमोक्षहेतुप्रसादेऽन्ययोगव्यवच्छेदपरंवाउ
क्तंहिविष्णुपुराणे। एवंज्ञानेनभगवाननादिःपुरुषोत्तमः। प्रसीदत्यच्युतस्तस्मिन्प्रसन्नेक्लेशसंक्षयइति॥ ॥ ज्ञाननिवर्त्य
त्वान्यथानुपपत्तिभंगः॥ ॥ श्रीकृष्णोविजयते। नापिप्राणादेःसत्यत्वेतेषामेवसत्यमितिइति। श्रुतार्थापत्तिःसत्यमानांरराजराजः देवदेवः
मन्मथमन्मथः पवित्राणांपवित्रंयोमंगलानांचमंगलमित्यादौराजत्वदेवत्वादीनामिवप्राणादिसत्यत्वस्यज्ञानाबाध्यत्वसत्वेवा
पकृष्टत्वमात्रेणातदुपपत्तेः। नापिसत्यंज्ञानमित्यादौब्रह्मणःसत्यत्वलक्षणान्यथानुपपत्तिर्मानंद्वैतस्यहवाएतस्य
ब्रह्मणोनामसत्यमितितान्येनानित्रीणिएषसत्यमितिश्रुतत्वात्। यत्सत्तदमृतंअथयत्तन्मर्त्यं अथयदंतेनोभयच्छतीतिमुक्तोसत्त्व
यत्वंतदेवब्रह्मलक्षणंयदाअन्यत्रनभवतिअन्यत्रापिसत्वस्यविद्यमानत्वेऽतिव्याप्तिरित्येवं २ तेः अन्येषुअपकृष्टतावताअन्यसत्वस्यअनुतेः २

स्थूलस्य स्वनियागको गोविंद इति १ सत्यपदस्यावाध्यते रूढिः प्रसिद्धा इति हेतो मुस्तु उक्तयोगिकार्थत्यक्त्वा रूढिरेवांगीकार्या रूढिर्योगादूलीयसीति न्यायादिति चेतान। १ देवांयतत्यैमें त्रैराग्निसं ग्राम मीपुस्तदाज्यानामिति। अत्रास्य पदस्य घटेत रूढिः सर्वत्र। अत्रतु सावाधिता। अतो त्रास्य पदं मंत्र परमिति न रूढेर्वलत्वं सर्वत्र २ शाब्दे शास्त्रस्येव व्यवस्या। यानतु वा त्ये तिन्यायेन यो ए कोपि कोपि नास्य तो वेदिकार्थो योगिक रूपो ग्राह्यः २ यथामानुषा यानंदव्याहताः परिछिन्ना आनंदत्वं ब्रह्मलक्षणं एवमेतादृशसत्यमपि ब्रह्मलक्षणं स्यात ५

नाय० नियंन्त्वे सत्यत्वमितु क्तेः। सत्ये प्रतिष्ठितः क्रमः सत्यमस्मिन् प्रतिष्ठितं। सत्रौ सत्ते वगोविंद स्तस्मात् सत्यं सं ताम तद्दति भारतो क्ते ष्वनेव

६६ रूढ्यर्थ श्रोत योगत्यागः। वैदाग्निमीपुस्तदाज्यानामास्य त्वमित्यादाविवनिरवकाशश्रोतयोगवाधायोगात शास्त्रत्वे वैतिं न्या

येनासतिवाधे वेदे वैदिकार्थ स्येव ग्राह्यत्वाच्च। उक्तं च वार्त्तिके। गोत्वं त्वा हरिणं क्वापि वा पिवा नय भेदेन वा ध्वयं। वेदेयमां प्र

पत्यर्थ को तु तं प्रति रूढयेदिति किं चाविज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यत्र सेषानंदस्येत्यादिश्रुतु क्तमानुषाद्यानंदव्यावृत्ताय परिछि

न्नानंदत्व वैदिहापि अन्यव्यावृत्तमनन्वाधानसत्यत्वलक्षणमस्तु नापि विमुक्तश्च विमुच्यत इति श्रुत्यर्थापत्ति मीनो सज्जन

स्य सत्संसर्गान्नदोर्जन्यस्यताप्रश्वत्वादिवत्र सत्यत्वेपि सज्जनः सज्जनो ज्ञात इति वत्संसारस्य सत्यत्वेपि अस्वाभाविकत्वे

न तदुपपत्तेः। भारते। उक्ते सत्येत्त त्रिधाघप्रवृत्ते मोहो मस्तुः संमतो यं कवीनां। प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमितथा ऽप्रमादम

मृतत्वं ब्रवीमीति संसारः सतो प्यज्ञानाधीन इत्युक्तेः। एवमन्यदपि योज्यमितिसत्यमेव जगदिति। सत्यस्य सत्यमित्यादि श्रु

त्यर्थापत्तिभंगः॥ ॥ श्रीकृष्णवीजपते। यच्च वोद्युतिमतत्कालिकत्वसिद्ध्यर्थमुक्तं विमुक्तस्य दृष्टिसृष्टिः चेत्र सप्रततदेहादिकं त

प्रति नास्त्येव तत्त्वा अतो मेत्र स्यतु श्रांत्या भातिप्रत्यतिज्ञातु सोयं दीप इत्यादि वं भ्रांतिरिति। तत्राप ऽस्याक्रमनादयज्ञति स्ववचने राम

न वो द्धं प्रति प्रत्यभिज्ञा नादिनाविमुक्तस्य छापित्व प्रतिपादक विवरेण न वविरोधात्तदगत्यस्य सर्वस्य दृष्टिसृष्टित्वेतत्तत्कार्यस्य प्रती ६६

विमुक्त श्चेत्यत्र मुक्तो पुनरुक्तिरस्ति। अत एवमर्थः अपि विमुक्त एवं विधस्यमिथ्यात्वात सः मुच्यते इति जगत् सदेवं मिथ्यात्वमागतं तत्र यथा सज्जनस्य दुष्टसंगात्दोर्जन्यज्ञातं तद्दोर्जन्यं सत्यं न गतं...

...थ च सज्जनः सज्जनो ज्ञात इत्युच्यते तत् कथं सज्जने तद्दोर्जन्यं न ...त्वो पाधिकं इत्यभिप्राये णात इत सत्योपि संसारोभाविक्रोमकित्वविद्यासंबंधेन त्यभिप्राये णा विमुक्त श्चेति मुक्तिः ६

दथा दीपा शस्वा सिवनास्तितथा पिभ्रांत्या सेवेति ...२ दृष्टि ... नादित्वे ... २ ज्ञानस्य ... सर्वस्या विरसि दृष्टिः दृष्यज्ञानेनस ... ज्ञाना भावेच सर्वं नस्यतीति १

धर्माद्यर्थेनोऽप्यर्थवत्त्वनिर्नस्यात् एवं कार्यकारणभावएव नं स्यादिति २ प्रश्नो [illegible] ३ क अभिक्रियातो प्रतिव्यवस्था प्रतिकर्मव्यवस्थायेन सह सन्निकर्षरूपादि क्रियातः [illegible] ता नदृश्य

अव्यवस्थापि न सिध्येत् ४ ज्योतिष्टोमे नैव स्वर्गः श्रवणविधिनैव ब्रह्मसाक्षात्कारः। इदं ३ नैव घटस्य तज्जन्यत्वं तत्रजनकभावो व्यर्थः दृष्टिमात्रे सौ वस्तुं सर्वमुत्पद्यते किं कारणोरिति ५ दोषसंप्र

योगसंस्कारजन्यत्वमध्यासत्वमित्यध्यासलक्षणस्य लक्षणं। सत्यस्य सत्यामि [illegible] थ्यावस्तुदेहादिना ऽभेदाभासत्वमित्यध्यासस्वरूपलक्षणं तत्किमर्थमिदं वह दृष्टसदेवाध्यासः इति ५ यदादृदं

रूप्यमिति ज्ञानं जातं तदा शुक्तित्वं तेन ष्टं तर्हि शुक्तेर्नकार्यत्वं रूप्यस्य कथं द्रूपितत्वविशेष्यत्वेनाने इदं रूप्यं दृश्यत्र यत्र विशेष्यत्वं इदं त्वेन तत्प्रिन्नमेव रूप्यं दृश्यस्य विशेष्यस्य इदं मंशस्य

शुक्तितस्यज्ञानाभावात् इदं

तिमात्रशरीरत्वेन नियततत्तत्कारणजन्यत्वेन श्रुतिषु स्वर्गाद्यर्थं ज्योतिष्टोमादिविधेर्ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं श्रवणादिविधेराकाशदेर्वा तदानष्टता

घादिहेतुत्वोक्तेश्चाऽयोगाच्च तवाप्यनित्यस्यार्थयोजनेपरप्रत्यायनार्थशब्दोच्चारणादौ च प्रवृत्त्ययोगेन स्वक्रियाविरोधाच्च यदि तूक्तं श्रु

त्यादिकमविद्याप्रकृत्यादितुल्यमिति न वैयर्थ्यं तु यो ऽप्यातत्त्वहेतुश्रुतितन्मीमांसादिकमपि तथेति न तेनाद्वैतसिद्धिः। दृष्टिसृष्टि

पक्षे घटादेः स्वज्ञानात्पूर्वमसत्त्वेन प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तेश्चाभ्युपेतेदमंशस्यापि रूप्यवदिदं रूप्यमिति ज्ञानात्प्रागसत्त्वेन

तत्संप्रयोगादिहेतुत्रयजन्यत्वरूपस्याभासतस्त्वलक्षणस्य सत्यस्यापि मिथ्यावस्तुसंभेदावभासत्वरूपस्वरूपलक्षणस्य चायो

गाच्च इदं रूप्यमिति ज्ञानकाले शुक्तित्वादेरभावेनाध्यासस्यैतद्ज्ञानकार्यत्वादिप्रक्रियाविरोधाच्च इदं रूप्यं नेदं रूप्यमिति

ज्ञानयोर्भिन्नविषयत्वेन बाध्यबाधकभावानुपपत्तेश्च रूप्यादिबाधस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन तेन रूप्यादिमिथ्यात्वासिद्धेश्च शुक्ति

प्रत्यगादेर्जीवब्रह्मविभागस्याप्रतीतत्वेनाविद्यमानत्वमापद्य हं प्रति प्रत्ययं वस्तुतः स्य पुनरावृत्त्यापाताच्चाननुभूतप्रतिसंस्कार

देरपभावेन तत्स्य पुनरुद्बोधायोग्याच्च। मोक्षस्यापि दृगन्यत्वेन सत्त्वाप्रमोक्षवत् दृष्टिसृष्टिमात्रत्वपाताच्च चिन्मात्रस्यैवं द

घटादिदृष्टित्वे तस्य सदाप्रतीत्यापत्त्या विशिष्टस्यैतत्त्वे चाव्येतस्यापि विशिष्टस्य दृष्टिसृष्टित्वे नवस्थाप्रसंगाच्च। ऽतन्याये

न दोषाज्ञानद्रूपदहेत्विन्द्रियादीनामभावे ऽप्यन्त्ययोगेन तेषामपि दृष्टिसृष्टित्वेन व्यवस्थायाताच्च। घटादेर्दृष्टिसृष्टिरित्यस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन

यस्य धस्तु नो वा धस्य दृष्टिसृष्टिर्नापि मिथ्यात्वं तर्हि वा को मिथ्या वा ऽपि तत्संस्कार इति नियमात रूप्यं सत्यं स्यात् ५ द्रष्टस्य तत्र तस्य पुनरुद्बोध्यनेफलो ऽनुखं स्वरूपमेव कारणं नतु नष्टं ३ द्बोधः केः

कदाचिद्दीपशिखा ऽत्यादृश्यते कदाचिन्न दृश्यते [illegible] तर्हि वस्तु नोदृष्टिसृष्टिः दृष्टिसृष्टिः यस्य मिथ्यात्वं मिथ्या तत्सत्यमेव यद्व ९

बाधकाभावे विश्रांतिकत्वेन १ [illegible] मदतिमहान्त्वात् २ तथा च तत्कालत्वस्वीकारे दिग्क दोषात् एवं अनेकघट भेदस्यात् २ तत्कालविशिष्टस्य नष्टत्वाद् यदा हृष्टं तदेवोत्पन्नम् एतत् ततः विश्रांतिप्रति वर २
परमते अस्मादात्मनः तु प्रोत्थिता दात्मनः सर्वे प्राणाः सुखुरंतीति तु तत्पर्यः ५

न्याय० घटादेरहृष्टस्य प्राप्तानाद्यात्मत्व तिज्ञाविरोधाद्बाधीयादोपरिमाणात् भेदस्यैवेह बाधकस्याभावो वा शेः तदभावे विश्रांतित्वेच घटादेरथैकस्मि
६७ न्नपि हृतो भेदस्यात्मनोपि प्रतिहृतो भेदस्य स प्रसंगान् । सोयं देवदत्त इत्यादि दृष्टांते न तत्वमस्याद्योऽहं हृदहं हल्लक्षणायेकावैरत्वे तस्यो
गाव्व अभेदस्याविहृष्टिसृष्टित्वे न तत्तज्ज्ञानस्य बाधकत्वायोगाद्बा । धुवाद्यो धुवा पृथिवी धुवासः पर्वता इमे । धुवं विश्वमिदं जगदित्यादि श्रु
तिविरोधाद्वा भिन्नत्वेन प्रतीतस्य घटपटादेरतेदः अभिन्नत्वेन प्रतीतस्य नु घटस्य प्रतिहृतो भेद इति हृष्टहानाहृष्टकल्पनापाता
द्वा तस्मात् । निर्बाधप्रत्यभिज्ञानात् ध्रुवं विश्वमिति श्रुतेः । स्वर्किं यादि विरोधाद्वैधृष्टसृष्टिर्न युज्यते । अस्मादात्मनः सर्व प्राणाः स
र्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरंतीति श्रुतावपि पूर्ववाक्ये यथैतत्स्थौ प्रोभूदिति स्थिमाधारत्वेनोक्तस्य ब्रह्मणः सर्व व्या
श्रुतिः ८ पृतो च्यते । न तु स्त्रोत्पितात् जीवात् प्राणादिसृष्टिः । येनैवं हृष्टिसृष्टौ मानं स्यात् अन्यथा वाक्यशेषे नाद्योद्यास प्रतिसह स्त्रामि
हृदयात्पुरीततमित्यादि नाभुमुप्तोनाद्याधक्रियर्षयोर्णनाभिर्यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगारित्याधक्रिः अत्रापि वाक्ये सर्वे लोका
इत्याधक्रिस्थापुत्तात्स्यात् । न हि हृष्टिसृष्टिपक्षेऽस्मु सुप्तोनाद्यादिकं ऊर्णनाभाग्न्यादितः तं तु विस्फुलिंगजन्मवास्मु प्रोत्थितस्य स
र्वल्लोकादि दृष्टिर्वास्ति । न चोर्णनातितंत्वग्निविस्फुलिंगदृष्टांतो दृष्टिसृष्ट्यनुगुणा इति निकल्पितं जगदिति ॥ ॥ दृष्टिसृष्टिभंगः ॥ ॥
श्रीकृष्णो विजयते ॥ ॥ यच्चेदमुच्यते । एकमेव शरीरं सजीवं अन्यानि तु स्वाप्नशरीरवन्निर्जीवानि कल्पितं च जगत्तद् ज्ञानकल्पितं । एम ६७

चतुर्दशलोकादिरष्टि २

अविद्यायांनिवृत्तायांतुसाधुरुशिष्यादिव्यवस्थानास्त्येव१ फलोन्मुखत्वेऽ[illegible]स्यैवप्रवर्तते[illegible]वकल्पक[illegible]अस्यबोधार्थंकथंप्रवर्तते।कल्पकस्यमयेतेकल्पिताः[illegible]
स्येवेतिज्ञातान२ एवंचयःप्रवृत्तकस्तंप्रतिवक्तेवंवदिष्यतित्वंतुमयाकल्पितत्वादहंनप्रष्टव्यःततेचेत्[illegible]वसर्ववेदांतनुगृथादिकं[illegible]र्थमेवेति४ एतेनजीवधर्मत्वयोर्निर्जीवशरीरेषुतु[illegible]र्यंतेतत्वं[illegible]
यथास्वप्नेएकस्यैवशरीरस्यसजीवत्वमन्येषांनिर्जीवत्वंतेषुअहंदुःखीसुखीत्यादिप्रतीतिस्तद्वदत्रापिनिर्जीवशरीरेषुभ्रांतिरितिचेत्सुखदुःखादीनांज्ञातेकस्यत्वात्दुःखिनिचरूपेऽहंसुखीतिनभ्रमः
अन्यस्मिन्दुःखिनिअयंसुखीअन्यस्मिन्सुखिनिअयंदुःखीतिचात्रमोभवत्येवान्यस्य६ अहंसुखीअहंदुःखीत्येवं[illegible]वाहंदुःखीत्यादिप्रतीतिः७

वद्धमुक्तव्यवस्थातुनास्त्येवजीवस्यैकत्वात्।गुरुशिष्यव्यवस्थानुपावदविघ्नंस्वप्नवद्युक्तानिवृत्तायांतुतस्यांनास्त्येवतत्रातस्मिंश्चैकस्मिन्जीवेसु
प्तेजगदप्रतीत्यापातात्।दर्शितरीत्यैतस्यसुषुप्तावुद्बोधकस्यसंस्कारादेरभावेनपुनरुद्बोधायोगाच्चाममकल्पकत्वेतवमोक्षार्थ
प्रवृत्त्ययोगेनतवकल्पकत्वेवाच्येऽस्मदादिबोधार्थंतवशास्त्रप्रयोगरूपस्वक्रियाविरोधाच्च।परमार्थतोमयानोच्यतइतिचेत्।
व्यवहारतउक्तावपिमूकोऽहमित्यादाविवस्वक्रियाविरोधान्न।नवस्वाप्नेगुरुरूपवत्त्वत्कल्पितत्वादहंनपर्यनुयोज्यइतिवाच्यं।अ
पर्यनुयोज्यत्वेनिर्मर्यादतयाकथानेधिकारापातात्।सजीवशरीरद्वाव्यवस्थापिप्रतिशरीरमहंदुःखीसंसारीअहमस्वाप्समितिसंस
राद्याधारजीवात्मानुभवाद्बाधनचेयंधीर्भ्रांतित्वादेवनिर्जीवेषुचशरीरेषुयुक्ता।नचायमहंदुःखीत्यादिभ्रांतिविषयत्वेप्यहंदुःखीत्या
दिभ्रांत्याद्याधारत्वायोगात्।नहिस्वाप्नानिशरीराणितथाभ्रांत्यधिष्ठानंचेयंधीःसर्वदेहानुगतचिन्मात्रस्यैवनतुजीवस्येतियुक्तं।प्र
तिबिंबवादिमतेजीवएवतदौचित्यात्।नचजीवानवब्रह्मप्रतिबिंबवादिः।किंतुकेनेतपस्यैवराधेयत्ववत्ब्रह्मणाएवजीवत्वंतत्रस
र्वदेहगतमितिचेत्।कथंतर्हिशरीरांतराणांनिर्जीवत्वं।वक्ष्यतेचकल्पितेनापिसंसारेणाकदाप्यस्पृष्टचैतन्याभावेनित्यमुक्त
इतिश्रुतिविरोधः।नापीयंधीःकल्पकजीवकल्पितजीवांतरस्य।कल्पितस्यभ्रांत्याधारत्वायोगात्।अन्यथाअज्ञानभ्रांतिस
म्बंधेज्ञानमोक्षाणामेकाधिकरणनियमेनवबहुजीववादःस्यान्न।कल्पितस्यजीवस्यकल्पकंप्रतिप्रत्यक्त्वायोगेश्च।अप्रत्यक्त्वे
भासतुल्यः।आभासोयथाघटेप्रतिबिंबितस्यचंद्रादेर्भिन्नादेःस्फुरणात्।सतुचिराभासोनभ्रांत्याधारः२ कल्पितस्यकल्पकंप्रतिअहंप्रत्ययविषयत्वंअत्र[illegible]

तेदेवयुक्तंयेनस
खदुःखादिविशि
ष्टेनांतःकरणेनता
दात्म्या१

कल्पितस्तुआ
उपाधिधर्मस्यप्रतिबिंबपक्षपातित्वनियमात्दुःखादिविभ्रमोविद्यात्४ सएवाधारत्वेतस्येवमोहादिकमितिकल्पकात्भिन्नाअपिअनेकेभ्रांत्याधाराएवमनेकजीववादः
ग्रहेतअहंप्रत्ययविषयत्वंआवश्यकंकल्पककल्पितयोरेकत्वात्१

त्वमिति प्रत्ययविषयत्वेन भासमाने कल्प्यके कल्पकः कल्पित इति अहंप्रत्ययो विषयो भवतीति आरोपे विप्रत्यक्षविरोधान्न घटते १ इति अहंत्वस्य चिदाभासे दर्शनात अनेकजीववादस्य खलीकार्या १
१ कस्यैव शरीरे जीवः अन्यानि निर्जीवानि २ कल्प्यके न परान्त्वे न कल्पिते चिदाभासे कल्पकस्यैवाहंत्वारोपो न घटते। चिदाभासे भिन्ने द्वितीयं चैतन्यं नास्ति यस्याहंत्वारोपः स्यादिति अहंत्वस्य चिदाभासे दर्शनात अनेकजीववा
कल्पितस्य कल्पकं प्रति अहंप्रत्ययविषयत्वं प्रत्यक्षविरुद्धं। त्वन्मते तु अहंप्रत्ययविषयत्वं अविषयकं कल्पककल्पितयोरेकत्वात् २ चिदाभासेषु कल्पककल्पितेषु अहंत्वनास्त्येव इति चेतन हि २
एकस्यैव ब्रह्मरूपजीवस्य ३ संसारि देहस्य ४ प्रत्यक्षविरुद्धत्वात् ५ कर्मबंधादयो चेतनधर्माः ते बहुषु चेतनेषु उक्ताः चेतनस्यैकत्वे तु हुक्तो क्तिर्ईघटे व ८

न्याया० नमासमानेष्वैव प्रत्यक्षारोपायोगात्। अन्यस्यैव प्रत्यक्षत्वेनानुभवित — — श्चैतनस्याभावात्। तथानुभावापलापेवतस्यापेक स्यज्ञीवस्या
६८ द्वैतश्रुतेश्चासिद्धेः। ननु बोक्तादोषा एकशरीरैकजीववादे न तु नेकशरीरैकजीववादे तस्य सर्वत्रापि सत्वादिति चेत्। न तथात्वे ऽनेनु सं
दुःखदुःखादि नुसंधा धानेन तत्रस्य व्यावहारिकजीवभेदस्याप्यभावेन योगिनो नेकशरीरेष्विव तस्य सर्वशरीरगतदुःखाद्यनुसंधानापातात् तत्रस्य शुकादिदेहस्थ
स्य तत्वज्ञानमोक्षौ अन्यदेहस्थस्य तु न तावितिवंधमोक्षादिसंकरापाताद्यातस्यैव तमेव प्रतिपरात्मप्रत्यक्षा योजेन्मैत्रं प्रति त्वमिति
विषयस्य चैत्रस्य तमेव प्रत्यहमिति धीविषयत्वयोगाच्चादिं च श्रुतिषु विघायांमतरेव त्वं मानाद् इत्यादाव विघार मसीप चरणा इत्या
दौ कर्मसंबंधः। सति संपद्य न विदुरित्यादौ सुषुप्तिः। वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्था इत्यादौ तत्वज्ञाने परामृतात् परिमुच्यंते सर्व इत्या
दौ मुक्तिश्चैते न धर्मकथमनेकेषूच्येत। न ह्यस्मिन्मते चेतनबहुत्वं व्यावहारिकमप्यस्ति। न च मुक्तादिबहुत्वप्रासंगेन श्रुतिरतत्प
रास्याः किं चैकस्यैव जीवस्येश्वरादिसर्वकल्पकत्वे जीवस्य कारणत्वं निषिध्येश्वरस्य कारणत्वविधायकेश्वरविधायाश्चिन्मात्राश्रितत्वभंगे
व दृपमारोः श्रुतिस्मृतिसूचे विरोधः। किं चैवं सर्वज्ञत्व सर्वकर्तृत्वादिश्रुतीनां निर्विषयत्वं स्यान्। चिन्मात्रे ज्ञातृत्वस्यैवाभावात् ईश्वर राम
स्य चार्यसर्वज्ञ इति जीवे न कल्पितत्वेप्यहं सर्वज्ञ इति ज्ञानत्वाभावेन तान्यहं वेद सर्वाणीत्याद्यपामात्। जीवस्य चासर्वज्ञत्वादिनेवानुभवा ६८

श्रुतेः परानस्यात् किं तु अनुवादिका स्यात्। यदि मुक्तावह्वो जीवा व्यतिरिक्तत्वादि प्राप्तस्यात् न तु नास्ति मुक्तावह्वो जीवाः स्युरिति के न ज्ञात ४ ईश्वरे सर्वज्ञत्वादिकं वा त्वं चेस्वेन तदेव सर्वज्ञत्व
सर्वकर्तृत्वश्रुतीनां सविषयत्वं तु न। तत्र तु एकरवब्रह्म चेतमं जीवत्वरूपं तच्च तद्ज्ञातृत्वादि कं किंचन्नास्यैव २ तान्यहं वेदेत्युक्तिर्जीवस्यैवेति चेत् न १

तत्वविंत्वं गुरौ न ज्ञातं अद्वैतं च न ज्ञातं चेत् तर्हि इयं उक्तिः प्रवृत्तिश्च कथं स्यात् २ अ[illegible] थ द्वा ज्ञातं [illegible] गुरुविषयकं सर्वं तत्वं ज्ञातं तेन त्वे ज्ञाते अयं गुरुर्मया कल्पित इत्यादि तत्व

गते एवं गुरौ कल्पितत्वं यदा ज्ञातं तदा कथं न तदुपदेशे विश्वासः ४ अयं शङ्का विशेषवक्तारीतिः कल्प्यते [illegible] न अविशेषे विदिति कल्प्यते ५ इत्यादिश्रुतिषु तत्वशेषप्रष्ठानं तु शङ्काविशेषवक्तृत्वेन प[illegible]

वेदपाठवेदविचारयोः भ्रमादूनं तु यदि इति विशिष्टः कल्पकं प्रति सतु कल्पकः एवं जानाति शिष्यस्तु कल्पितोऽस्मि कल्पितोऽयं देशो कथं तस्य प्रवृत्तिरिति कल्पकस्य कल्पितशिष्यज्ञानेऽपि आपरोक्ष्यज्ञानं नास्तीति चेत् न

पूर्वदिशं गच्छतः दिङ्मोहे ज्ञातेऽपि अनुमानेन पूर्वदिग्ज्ञानेन मोहान्निवृत्तावपि पुनः पराङ्मुखपश्चिमदिग्गमने प्रवृत्तिर्न भवत्येवेति कथं परोक्षज्ञानेऽपि उपदेशे प्रवृत्तिरिति ८

नेः। अभिप्रायः कल्पको जीवस्तस्यापि भ्रान्तिरात्मज्ञानं तदुपदेशसाध्यं आचार्यवान् पुरुषो वेदेति श्रुतेः न चान्यस्तत्वविद् गुरुरस्ति न तु स्वप्रव

तत्वविन्नैवान्यो गुरुः कल्प्येत इति चेन्न [illegible] तत्वविद्गुरुः शुकादयोऽद्वैतमुपदिशन्तीति श्रान्तेः कल्पके जीवे प्रागेव ज्ञातत्वेनाद्वैतस्य ज्ञा

न तया तदेव मोहाया [illegible] तत्वविशेषवित्वेन गुरुः कल्पनाकाल एव तत्वस्य ज्ञाततया पुनरुपदेशवैयर्थ्याद् गुरोः कल्पिततत्वस्यापि तत्वां

तर्गतत्वेन कल्पनाकाल एव गुरोः कल्पितत्वस्य निश्चिततया ततः अवतो प्रवृत्त्ययोगा[illegible] स्वप्रेष्ठ शङ्काविशेषवक्तृत्वेनैव गुरुकल्पनान

उपदेशसाध्यज्ञानविषयतत्वविशेषवित्वेना[illegible]न च प्रवृत्तेऽपि तथा घटेव से भगवान्वेदतदेवैमर्द्धहीत्यादिश्रुतेः। उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं

ज्ञानिनस्तत्वदर्शिन इ[illegible]त्यादिस्मृतेश्चायोग्यत्वात् [illegible] स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यमित्यादिविधिरपि भावितत्वज्ञानं कल्पकं चेतनं प्र

[illegible]वतस्य शिष्यः स्वात्मानं कल्पितमिति जानतस्तस्मोहार्थप्रवचने प्रवृत्तिर्बुद्धात्वप्रेरककल्पितत्वाज्ञाना प्रवृत्तिः। न चापरोक्षज्ञाना

भावात्प्रवृत्तिः दिङ्मोहादौ परोक्षज्ञानेनापि तत्प्रतिबंधा[illegible]न च संस्कारवशात् प्रवृत्तिः। न त्वयं वेगादिवन्न बलात्प्रवर्तकः। किं तु तत्वनि

श्चयप्रतिबंधद्वारा तन्निवृत्तिर्दृष्टिनादौ कथं विप्रवर्ततां नाम। अद्वैतं बोधयंस्तु कथं तदनुसंधानहीनः स्यात्। न चायं स्वप्नगुरुवत्कल्पितत्वा

त् अप्रयुक्तप्रयोजनः कल्पकस्यैव गुरुत्वोक्तेः कल्पितत्वेऽपि तत्वज्ञानहेतुत्वेन वेदस्येव मीमांस्यत्वं न गुरोरपि यद्युक्तयोऽन्यतात्वा अन्यथाकथा

[illegible]त्रौ १ यां सद्गुरुनरत्प्रतीतावहं तत्कल्पितो न पर्यनुयोज्य इत्येवोत्तरं स्यात्। [illegible] यावदविद्यस्य प्रवचनव्यवस्थेति निरस्तं। इह कल्पक एव शिष्यतगुरुतया

१०

विपर्ययप्रवृत्तिप्रतिबंधात् ४ यथा शुकादीनां संस्कारवशादि हादनादे ५ परे वेगेन तत्रागादिजलादिर्लोप्रवत्तितेतं इत अयं संस्कारः प्रवर्तकेनाकिं तु पूर्वं अद्वैतं तानं ज्ञातं तत् प्रतिबध्य प्रवर्तकः ए[illegible] सा८

पंचोद्यते तत्प्रतिबंधः नाशे प्रवर्तयतु अद्वैतं तत्त्वापदिशेत् अद्वैतं ज्ञाते कथं संस्कारेण अद्वैतप्रतिबंधः प्रतिबंधे वाक्यमुपदेशः ३ अस्माभिः कल्पितस्य गुरुत्वमेव नोच्यते ९ यथा [illegible] हितु

ताद्रूप्यविचार्य एवं तत्वज्ञानहेतुत्वाद्गुरुरपि [illegible] अयं सत्यावामि ध्यावेति १ स्वप्नेत एकाकल्पक अन्यत सर्वे कल्पिता एव अत्र तु कल्पक एव गुरुः कल्पक एव शिष्य इत्तु [illegible] स्यात्

थातन्मते शास्त्रं अंमन्वस्येव शत्रुरुद्धा सर्वविकाश नप्रष्टव्या इत्यत्र स्वव्याघातादिकं दोषोदीयते नत्र अयं कल्पितत्वात्प्रष्टव्य इत्येवं वक्तुं शक्यत्वात् व्याघातादिकं दोष एव न स्यात् तत्रापि इमोऽद्ययादादि सुइ
दर्पणस्थ तेनैकं श्रीवास्थं बिंबं दर्पणस्थं प्रतिबिंबमिति संसादर्पणादूरीकृते बिंबप्रतिबिंबसत्ताभावात् मुखमात्रं न दृश्यते
गुरुशिष्यादिरूपेणाकल्पमनिश्चयः ५

न्याय० कल्पितेन तस्याप्रवेशः स्यात् किंच सकल्पको जीव इदानीं निश्चितो हेतुर्न वा। आद्ये संशयाद्यभावेनाहेतुत्वात् शास्त्रप्रणयनादिवैयर्थ्यं स्यात्। अन्ये
६९ हेतुत्वेन शास्त्रमप्रमाणं स्यात्। अपि च तस्य हेतुकरत्व निश्चितो न वा नाद्यः। विद्यायाः सर्वाधर्मोच्छार्थप्रवृत्त्ययोगात्। न चाभिसंधिपूर्विकापी
पेप्रवृत्तिः कल्पितत्वादप्युक्तयोर्जीवयोः कथं सुस्थक्रियाविरोधादेरप्युपपद्यतापातात्तन्नद्वितीयः। तथा जीवन्मुक्तत्वे न निश्चितेऽपि
द्वैतिषु मन्तेष्वपि विषयभ्रमानुवृत्तिदर्शनेऽन्नस्य गुरुः शिष्यो वा गुरुत्वेऽपि वेत्रो मेत्रो वेति निश्चेतुमशक्यत्वात् न च नु गुरुगुशिष्यादिशब्दैः
के वित्राद्वित्ते तत्त्वे तन्मुच्यते निरस्तसमस्तभेदं वा नाद्यः तस्य मिथ्यात्वेनाकल्पकत्वात्। अन्त्ये कथमनिश्चयः तस्यैकत्वादितिवि
स्थ तामैवम्। अप्रमाधिष्ठानस्यापि विन्मात्रस्यैकत्वेऽपि तस्य सुखमात्रस्याविनीयस्यासंसारित्वेनाकल्पकत्वात् तस्य मोक्षार्थप्रवृत्त्ययोगाच्चाक
ल्पकानां च संसारिणामनेकेषामुपलंभेनायं सत्यः संसारीत्यनिश्चये मुमुक्षुप्रवृत्त्ययोगात्। अपि चानादौ संसारे कस्यचित्तत्त्वज्ञानेनमु
क्तिः स्यान्नचवा। आद्ये इदानीं संसारोपलब्धिर्न स्यात् जीवान्तराभावात्। नांत्यः। संप्रदायाभावेनान्तराप्यतत्त्वज्ञानासंभवात्। तत
वित्त्वेन कल्पितगुरुसंप्रदायस्यैव निरासात्। तत्त्ववित्त्वेन कृत्यादिसिद्धानां शुकादीनां तद्भिमतानां गौडपादादीनां तत्त्वं भत्ताम्मु
क्तिरन्यस्य भविष्यतीत्ययोगाद्विस्तृतशास्त्रप्रामाण्यात्तायुक्तेतिचेन्न। एवं पदिशास्त्रेष्विद्वानंतर्हि यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभ राम
वत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां अन्नो योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम् इत्यादि वह्नीतानतपसा पूता मद्भावमागताः इत्या ६९

आद्ये संप्रदाय एवतत्त्वज्ञानस्यनाशितेचेत् ४

अतः करणावछिन्नत्वात् ५९ कोपाधिनिष्ठयाभावात् । कुत्राप्यविषोपाश्रिद्ध बोधं ... यथं तः ... जीवत्वन्न ... नियामकं तर्हि विचारे हेमतिनमुक्तिरेवातः करणे तौ

दिश्रुतिस्मृतिप्रामाण्यात्पूर्वमपि केषांचिन्मुक्तिः किं न स्यात् न हि प्रत्यक्षेण दुःखदुःखायतसंधानानसंधानत्वादिलिंगेनवेतनस्थत
नानामित्यादिश्रुत्या बहुवोज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः । इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता इत्यादिस्मृत्या वसिद्धे जीवभेदे बा
धकमस्ति । अनादिमायया सुप्तो यदा जीवइत्यादिश्रुतावेकवचनं तु पदानीतिपराते त्यादिवत्स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवज्ञ युक्तं अन्य
था इतीरु शौविनिश्चितादिति सर्वे लोकस्वरूपः सर्वभूतानामित्युक्तेरेणावज्जीवभेदवाके नत्वादिरोधात् नवाविद्यैक्येन तु पहि
तजीवस्यैकत्वे पि अंतः करणोपहितानामनेकत्वाद्धद्धमुक्तव्यवस्थेति वाच्यं जीवभावं तः करणोपाधिके तत्वेवज्ञज्जीवे वादा
पाताच्च अंते नतु गत्याच्च अंते तत्वे देहादिनिवृत्तिवदंतः करणानिवृत्तेरप्यमुक्तित्वे नोक्तव्यवस्थायोगात् एतेन हि रण्यगर्भएव
ब्रह्मप्रतिबिंबभूतो मुख्यो जीवस्तदन्ये तु तत्प्रतिबिंबभूता जीवाभासाः संसरत्यादिभाज इति निरस्तं । हि रण्यगर्भमुक्तितः प्राक् कस्या
प्यमुक्तत्वापातात् । अतीत हिरण्यगर्भमुक्तेः श्रुत्यादिसिद्धत्वेनेदानीं संसारानुपत्तेर्भावयोगाद्वासादिहिरण्यगर्भ प्रतिप्रतिबिंबत्वसंसा
रस्य सादित्वापाताच्चानवातीतकल्पनाभं न संसृष्ट एकस्मिन्कल्पे एकैकस्यैव मुक्तावपि एकैकमायावपवर्गे मायराश्यपवर्गयतन्नमेण
सर्वजीवमुक्तेरिदानीं संसारापत्तेर्भोनस्यादिति वा धर्मकाकल्पानामानंत्यानन्तहणानंत्यइव स्फुरणानं त्याज्जीवानंत्येतिशयस्य अतीता
नागताश्चैव यावंत सहिताः स्मृणां ततो यनन्तमुरिणां ताज्जीवानां राशयः एषां गतिर्न्यदिश्रुतिसिद्धत्वेन प्रतिस्पष्टत्वामेके कमुक्तावपि इदानीं सं
...पि साध्यनयतेप्तत्वके हेत्वविभ्रम एवं ग्राह्योन तु शुक्तिरूप्यं तथा च जगज्जनर्कयदेवाध्यंतद्वितिरिक्तेशुक्त्याकांशुक्तिरूप्यं सोपादानमितिविशे ... कारणत्वामिति कार्यत्वं तासु सिद्धिस्तदर्थमुक्तेरेतन्नक अंतेत
ध्यामितिः
प्रमाणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावः । पर्यवसितएतच्छहेतुविशेषमेव त्यत एवात्र बाध्यत्वातितिरिक्तोपादानकरतुक्तेपुरुत्तस्तस्मात्तस्यास्यापि रवाध्यितत्वाम

ह संतोपि साधनत्वेन एतद्देनविभ्रम एव ... यो नतु शुक्तिरूप्यं तु यत्र जगत् न कं य एव बाधं तं तदतिरिक्तं तु ज्ञानं शुक्तिरूप्यं ... अनादिभावरूपत्वे सति भ्रमोपादान ... वर्ण्यमतेत्राप

नीयं ज्ञानप्रतिबंधकादृष्टं यदेव तु हरीमंतदेव तन्नोत्पत्तिर्नेति तस्मिन् सति ८ अज्ञातत्वं विषये ज्ञानमात्मनीति ज्ञानदेशगतवस्त्वंतरत्वमज्ञाततत्व स्येति ६ मैत्रप्रमायाः मैत्रगत ... प्रागभावाति

रिक्तानादिनिवर्त्तकत्वेन समन्वयः ७ शुक्तिरूप्यं जगत् तु जनकातिरिक्तोपादानेकमस्येवा अबाध्यत्वं तु संशयेपतितं।मायाविमते ऽविद्यायां बाधितत्वं सिद्धं तिमते त्वबाधितत्वमेव ७ यद्यपि ... जनक ...

नंत तज्जगज्जनकादतिरिक्तं न भवतीति जगज्जनकत्वे सति यदबाध्यं तदतिरिक्तोपादानकं जगत्।अर्थात् बाध्योपादानकं जगदिति सिद्धं ९ यथा शुक्तिरूप्यं कार्यं तत्स्यकारणमपि ... का

गतेतस्यकारणमपि ... तत्र जगद्रूपं कार्यं भावरूपं तत्स्यकारणमपि भावरूपमेव जगच्च मिथ्या ऽतोस्य कारणमपि मिथ्यैवेति एवं च तस्याविकारणं अन्यदित्यनवस्थापरिहारार्थमना दि ... यात

न्याय० सारोपलंभसंभवान्नतस्मात्।एकजीवमते शब्दयुक्तिप्रत्यक्षत्वबाधितांतदप्रमाणतायां तु सोपि जीवो न सिध्यतीति तस्मात्तद्गतं तद्विषयक

मिति॥ ॥एकजीवाज्ञानकल्पितत्वभंगः॥ ॥श्रीरामो विजयते श्रीः॥ ॥यद्योक्तमनादिभावरूपत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वं भ्रमोपादानत्वं

७० वा विद्याल्लक्षणं।प्रमाणं त्वहमज्ञो मामन्यं च न जानामि त्वदुक्तमर्थं न जानामि इत्यादि प्रत्यक्षं तथा एतावंतं कालं न किंचिदवेदिषमहमवे

दिषमिति परामर्शसिद्धसौषुप्तिकानुभवः।तथा प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्त स्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वंत

रपूर्वकं अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् अंधकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति विवरणोक्तमनुमानं।स्वप्रागभावेत्यादि

कार्द्देश्यस्य प्रतिबंधकादृष्टं विषयगतमज्ञातत्वं च वस्तुदसिद्धं साध्यविशेषणानि तथा चैत्रप्रमा चैत्रगतप्रमाप्रागभावातिरिक्ता

नादिनिवर्त्तिकाप्रमत्वात् मैत्रप्रमावत्।विगीतो विभ्रम एतद्गुणकाबाध्यातिरिक्तोपादानकः विभ्रमत्वात् संमतवदिति तत्त्वप्र

दीपोक्तानुमानं तथा तमआसीदित्यादि श्रुतिः।तथा मिथ्याभूतस्यार्थज्ञानात्मकस्य भ्रमस्य ...लक्षणविलक्षणत्वेन सोपादानत्वान्नभा

वरूपं कार्यानुगुणं मिथ्याभूतमुपादानमनवस्थापरिहारार्थमनाद्यंगीकरणीयमित्यर्थापत्तिश्चाज्ञानं च न जानामीति प्रत्य

क्षे ज्ञानाभावविषयत्वसाधर्म्यिणा प्रतियोगिनि च ज्ञाने ज्ञाते तस्य विषयनिरूप्यत्वेन विषयस्यापि ज्ञाततया तद्ज्ञाना ऽना राम

भावायोगात्।अज्ञाते तु हेत्वभावेन ज्ञानाभावज्ञानायोगात् न च विषयोपि सामान्यतो ज्ञात इति युक्तं सामान्यस्य ज्ञाततवादे ७०

भावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानं कारणमिति किंतु ज्ञानाभावरतितु न घटते अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानं कारणमिति ज्ञानज्ञानमप्यपेक्षितं ज्ञानरूपधर्मस्य ज्ञानं तदेव यदा धर्मितो ज्ञानं धर्मज्ञाने धर्मिज्ञानं कारणमिति नियमा

न ज्ञानामीत्यस्य ज्ञानं न विषयः किंतु ज्ञानं च विषयनिरूप्यमविकल्पमितिज्ञानं कस्य घटस्य पटस्य वेति विषयस्यापेक्षा।तथा च।धर्मितत्पात्मनि प्रतियोगिनि ज्ञाने घाते विषये यदा देवज्ञाने कथं

त रतिआत्मरूपधर्मिज्ञानमपेक्षितं ज्ञानं च विषयं २ ज्ञानाभावज्ञाने हेतुं प्रतियोगिनो विषयज्ञानस्य ज्ञानं विषयज्ञानाभावे कथं विषयज्ञानाभावज्ञानं १

घटज्ञानाभाव ज्ञाने नैरप्रत्यक्षं ज्ञानाभावविषयं २

विशेषज्ञानाभावस्य प्रतियोगि विशेषज्ञानं । एवं च विशेषज्ञानाभावे कल्पितविशेषज्ञा... [illegible] ...स्याभा... योऽपि अभावस्याभाव एवोपादानमिति नियमात् २ आरो...
ननु उपादानमेव नेति चेत्तत्राह ३ शुद्धविषयकज्ञानाभावात् शुद्धविषयकज्ञानेन निवृ... अतस्तत्र ज्ञाननिवर्त्यत्वेन ४ यतो यदाद्ये ज्ञानेन शुद्धब्रह्मज्ञाननिवृत्तिः स्यात् ५ अज्ञानस्य कल्पि-
तत्वेन दोषजन्यधीमात्रशरीरत्वे कथमनादित्वं ६ चैतन्याविद्यासंबंधे अनादिभावरूपत्वे सति ज्ञाननिवृत्यत्वेन तत्त्वमस्यतः साक्षात्परमेवं चैतन्याविद्यासंबंधे परं वस्तु पूर्वं अविद्यानिवृत्तिः पश्चात्संबंधनिवृत्तिः । एवं
अनादिपदं व्यर्थं भावरूपत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वं शुक्तिरूप्ये व्यभिचरितं तन्निवारणार्थं अनादिपदं । त्यदेनैवज्ञानं तस्यानिव एवं च शुक्तिरूपनिवारणं साक्षात् शुक्तिरूप्यस्य अज्ञानहेतावपि पर्यंतत्वात् ९

त्यदेनैव ज्ञाते १ रूप्यनिवृ १

वतत्तज्ज्ञानाभावमयोगाच्च । विशेषज्ञानाभावे सत्यपि विनिरूपकं विशेषज्ञानाभावेन तत्किंरूपितविशेषज्ञानाभावत्वानायोगादिति ॥ ॥ तत्र
मं ॥ ॥ अथ लक्षणोक्ताभिः सादिपुरुषार्थवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानानामनादित्वायोगस्योक्तत्वात् । आरोपिताभावोपादानाज्ञाने भा-
वत्वाभावाच्च । अभावस्याभावोपादानकत्वे असत्यस्य सत्योपादानकत्वापातात् । तस्याज्ञानानुपादानकत्वे ज्ञानान्निवृत्तिर्न स्यात् । शु-
द्धब्रह्मवृत्तिव्याप्यमपि नेति मते तदज्ञाने चरमसाक्षात्कारानंतरभाविजीवन्मुक्त्यनुवृत्तेः ज्ञाने... अग्रत्वाद्यधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्का-
रनिवर्त्यजलमृच्छक्त्याद्यध्यस्तादिसोपाधिकभ्रमोपादानाज्ञानेवज्ञाननिवर्त्यत्वाभावाच्च । ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिः । जी-
वन्मुक्त्यनुवृत्ताज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे विवक्षितकार्यैरारब्धकर्मभिः सह पूर्वदोषवशात्संस्कारे... निवृत्तिः स्यान्नन्वेवं सोपाधिकभ्रमो-
पादानमज्ञानमुपाधिनिवृत्तिसविवर्ततत्त्वज्ञाननिवर्त्यं । तस्य स्वप्रागभावप्रतीवाज्ञानं प्रत्यपि अन्यनिरपेक्षस्यैव निवर्तकत्वा-
त् । न हि ज्ञाते किंचिदपि न जानामीति धीरस्ति । चैतन्याविद्यासंबंधेतिव्याप्तिश्च । साक्षात्तज्ज्ञाननिवर्त्यत्वविवक्षायां चानादिपदवै-
यर्थ्यासंभवश्च । किंचिन्न त्वेन दोषजन्यधीमात्रशरीरस्याज्ञानस्यानादित्वायोगस्योक्तत्वात् । ज्ञाननिवर्त्यस्याभावविल-
क्षणस्य रूप्यवदनादित्वायोगाच्च । अज्ञानसंबंधो विपक्षत्वात् न चाज्ञानत्वानधिकरणत्वमुपाधिः पक्षेतरत्वात् । अव्यवहितज्ञाने साध्ये
व्याप्तेश्च । व्यतिरेकासिद्धश्च । तन्मते ज्ञानस्याभावाभावविलक्षणत्वे तद्भावत्वाभावाद्यन्तेवविलक्षणस्याभावत्वनियमेन भावविलक्षणो

...तुनानादि अभावविलक्षणत्वे कृतिज्ञाननिवर्त्यत्वात् । अविद्यासंबंधोऽपि सिद्धः तेसादित्वसाधने नपक्षो० ज्ञानेन तत्तुल्यः । अयं उपाधिः शुक्तिरूप्ये साध्यत्वाप्यः पक्षे० ज्ञाने साधनाव्यापकः २ ... वह्नि
न चैतन्याज्ञाने साध्यसादित्वमस्ति अज्ञानत्वानधिकरणत्वं नास्ति २ उपाध्यभावेन साध्याभावसाधने० दृष्टांतो न अज्ञानत्वानधिकरणत्वाभावस्य अज्ञाने पक्षत्वेऽप्रसिद्धिर्नान्यत्र १ ननु अनादिभावसतो
त्यत्रशेषेनाभावविलक्षणपमात्रं विवक्षितमिति चेत्तत्राह १

भाव १

न२

अभाववैलक्षण्ये सति अनादित्वात्। अत्रोपाधिरात्मनि साध्यव्यापकः पक्षेऽज्ञाने साधनाव्यापकः। १ सिद्धांते अनादिभावरूपाया अपि अविद्याया निवृत्तिः श्रौती न तु केवलं युक्तिसिद्धा २ अत्रा... त्वमस्तिभा
वत्वमात्मत्वं च नास्ति २ अभाववैलक्षण्यमेव भावत्वं तच्चात्मस्वरूपमेव स्वरूपस्योपाधित्वं कथं २ यत्र विरोधिनः सन्निपातः संयोगविशेषस्तस्यैव नाशः यत्र विरोधिनः सन्निपातः संयोगविशेषो ... रतस्य नाशः ३
अभावभावविलक्षणत्वं अज्ञाने स्वीक्रियत एव ४ विमतं विरोध्यसंनिपातवत् अनादिभावत्वात् आत्मवत् ५ अनुमाने प्रागुक्तो दोषः प्रसक्तेः ५ ज्ञानं स्वविरोधिनिवर्तकं अमोविज्ञानविरोधित्वस्य धारण।
निवर्तकं न तु ज्ञानं अज्ञानस्यैव निवर्तकमित्यागतेः रूप्यज्ञानानादिकस्य संशयापातित्वमेव ६ भाववैलक्षण्यमेव निवृत्तौ निमित्तं चेत् अत्यंताभावे ध्वंसे च भाववैलक्षण्यमस्त्येव ७ अविद्यानि... गौको
...विद्यानिवृत्तिरूपो मोक्षः स च घटादिरूपः इति चेत् अविद्यानिवृत्तिरूपो मोक्ष एव नास्तीत्यर्थः ७ यावत्किंचिन्निवर्ततीति मात्रं शरीरं तावत्सर्वमपि वस्तुतत्त्वात्... भास्यं स्वज्ञानरूपं यत् स्यादिति समकालावस्थितिः २

न्याय०

७१

अभाववैलक्षण्यस्य रूपस्याप्युपयोगाद्वा। अपि चानादेरभावविलक्षणस्यात्मवदनिवर्त्यत्वं न च भावत्वमात्मत्वं चोपाधिः। अत्यंताभावेऽसति वसाध्या
व्याप्तिः। तन्मते आत्मन्यप्यभाववैलक्षण्यापत्तिरेकैकाभावत्वाभावाद्वा। यत्त्वोक्तं विवरणे। न सादित्वमनादित्वं वा विनाशाविनाशयोर्नि
मित्तं। किंतु विरोधिसन्निपातासन्निपातौ। किंचानादिभावो न निवर्त्तत इति सामान्यव्याप्तेरज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्तिर्ब
लीयसी अपि च। भाववैलक्षण्यादात्मवदनिवृत्तौ भाववैलक्षण्यात्प्रागभाववन्निवृत्तिः। किं न स्यादिति तत्र। अनादिभावत्वेन वि
रोध्यसन्निपातस्याप्यनुमानात्। यः पर्वतः सोऽग्निमानिति विशेषव्याप्तिरित्यपि प्रसंगाद्वक्तव्यदपि मतानाद्यज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे
दृष्टांताभावेनो ज्ञानशब्देन साद्दिश्यत्यादिसाधारणज्ञानविरोधित्वमात्रस्य विवक्षितत्वे न विशेषव्याप्तित्वायोगाद्वा। भाववैलक्षण्या
न्निवृत्तावत्यंताभावस्य ध्वंसस्य वनिवृत्त्यापाताद्वा। अविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षाभावो विमयैवाद्याघतेः प्रतीतिमात्रशरीरस्याज्ञानस्याय
वत्स्वविषयधीरूपसाक्षिसत्त्वमनुवृत्तिनियमेन निवृत्त्ययोगाद्वा अज्ञानस्यात्यंताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्ववतो निरन्वययोग
स्यैव तत्त्वाबद्धितीयलक्षणोपि यावंति ज्ञानानि तावंत्यज्ञानानीति मते अभ्रमपूर्वकप्रमाणनिवर्त्यज्ञाने अभावाचीय निवर्तकप्रमाणनि
वर्त्यज्ञाने वा व्याप्तिः। अभावस्य निरूपादानकत्वात् सोपादानकत्वे विभावरूपात्तोपादानकत्वायोगात् किंच ब्रह्म जगदुपादानमायया राम
धिष्ठानमिति मते दोषाभावेपि मायावच्छिन्नं ब्रह्मोपादानमिति पक्षे असंभवः। रज्वाः सत्त्वहदयमिव मायाब्रह्मणी उपादाने इति पक्षेति ७१

अभ्रमपूर्वकप्रमाणनिवर्त्यमज्ञानं यत्राज्ञाने भ्रमो न जातः पूर्वं घटांधकारस्य घटे ज्ञानं तदज्ञाने भ्रमोपादानकत्वं नास्ति ज्ञाननिवर्त्यत्वं तत्त्वस्य वा वर्तमानघटे भावरोपे ज्ञाते न रज्ञानं प्रमाणनिवर्त्यमपि नाज्ञानोपादानं
कं २ मायोपलक्षितब्रह्मपक्षेऽज्ञानस्योपादानत्वमेव नास्ति किंतु ब्रह्मण एव २ अज्ञानलक्षणं ब्रह्मरूपविगतमिति २

तत्प्ररूपार्थभ्रमस्य अंतःकरणमिति निस्तनाविद्यादिनिरूपज्ञानभ्रमस्य चैतत्यर्थः। [illegible] विद्यार्थ [illegible] पतेज्ज्ञानस्य च प्रातिभासिकत्वात् १ न तत्र ह्यपनिवेशात् २ अथ विविध्यां
नकत्वं हृदयार्थ अपि वेति अर्थस्येति। नाज्ञानमुपादानवित्यनेनान्वयः ३ सदसद्विलक्ष [illegible] पिव ३ ज्ञानस्य सत्यत्वेपि अर्थस्य सत्यत्वं नास्तीत्येतदंशे दृष्टांतो देयो तदः दत्वायत्र वं ३ [illegible] प्रकृत
उपपुरुक्ते यद्यपि तथाप्येवं लाघवीयं ज्ञानार्थयोः सर्वत्र न समसत्ताकत्वनियम इति दर्शयितुं पूर्वनिदर्शनमिति ५ अत्र ज्ञानस्य मिथ्यात्वे द्विविधस्य मिथ्यात्वं नास्ति अत्र पूर्वोदाहरणं। ज्ञानस्य सत्यत्वे विषयस
मिथ्यात्वमिति द्वितीयदृष्टांतः ६ शुक्तिरूप्यरूपोर्थः ७ आसीदित्यनुसंधाने असद्विलक्षणत्वं तत्रैव ज्ञानस्य सद्विलक्षणत्वेन नासीदित्यनुसंधानविषयत्वं स्यात् ८

व्याप्तिः। अपि बार्थज्ञानरूपस्य भ्रमस्य भावविलक्षणत्वेन निरूपयातत्वादसंभवः। न च भावविलक्षणाज्ञानोपादेयस्य भ्रमस्य भावत्वेपुक्तौ
कार्यकारणयोरभेदात्। सोऽयं दान्तत्वे च भावत्वं तत्त्वं न तु भावविलक्षणत्वं गौरवात्। अपि वीर्यस्य मन्मते असत्त्वे न तन्मते च सद्विलक्षणत्वे
न निरुपादानत्वात्। ज्ञानस्य चैतन्मते सद्विलक्षणत्वेन निरुपादानत्वात्। मन्मते तु सत्त्वेन ततप्रत्यात्मनोऽन्तःकरणस्योपादानत्वात्
नाज्ञानमुपादानं सोपादानत्वे च कदाचित्सत्त्वं भवतं च न त्वसद्विलक्षणत्वं कदाचित्सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं वा गौरवात् तत्तु स्यापि शु
क्तिभासादिना सत्त्वेन प्रतीतिसंभवाद्यान च ज्ञानस्य सत्त्वे घटस्यापि सत्त्वप्रसंगः मिथ्याभूतमज्ञानं यदा तत्तात्पर्यं चरमसाक्षात्कारं च प्रतिवि
षयस्य ब्रह्मणः सत्त्वे वै तत्संतत्वाव्यवहारे परोक्षज्ञानं च प्रतिविषयस्य खपुष्पादेरसत्यस्य सत्त्वसाक्षिवेद्यज्ञानादेर्मिथ्यात्ववद्व्योपपत्तेः।
एतावंतं कालं रजतज्ञानं ममासीदिति ज्ञानस्य सत्त्वानुसंधानाच्च। असद्विलक्षणमात्रेणासत्त्वानुसंधाने च सद्विलक्षणेन नासी
दित्यनुसंधानेनोपातात्। अर्थेऽप्यासीदित्यनुसंधानापाताच्च। एतावंतं कालमिहादर्शमुखमासीदित्यनुसंधाने तु प्रतिबिंबस्य ब
धादिवत्सत्यत्वात्। किं चाज्ञानस्य भावविलक्षणत्वात् सद्विलक्षणत्वमसद्विलक्षणत्वं वा गौरवात्। किं च पयरनुविद्धतया भाति
तत्र तु उपादानकं न च रूप्यं तत्र ज्ञानं वा अज्ञानमिति भाति। पन्नु ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानलक्षणं। नवु प्रयंचेति व्याप्तिः। तस्माज्ज्ञानपरिणा
मत्वात्। न हि पृथिवीलक्षणस्य घटे अव्याप्ति व्याप्तिरिति तिच्च। जीवन्मुक्तस्य तु इन्नाज्ञानादावव्यात्यादेरक्तत्वात्। मन्दोवत्तयाज्ञानं विप्रति

कार्यकारणयोरभेदाद्व्याप्तिः १

ह्यंतेऽपांते न्नः कार्यत्वात् १ कारणावस्थ तेजसरूप्यत्वं पदाल ङ्त लंत द्रूप्यत्वे तेजः कार्यास्तुगतं अव्याप्तं भंतुवैवंकारणाऽज्ञानलक्षणं अज्ञानकार्यप्रपंचेव्याप्तितं अव्याप्तं भवत्येव २ सा स्ता... वं र्यत्वे
यत्र भावपदार्थस्तत्राभावाभावोतिरिक्तः ३ ज्ञाननिवर्त्यत्वं ज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वं एवं च ज्ञानप्रागभावध्वंसो यदा ज्ञानस्वरूपस्तदा प्रागभावः ज्ञाननिवर्त्यो नास्त्येव ज्ञानं स्वजन्यं भवेत्तदा यदि तेन ज्ञानं तं
हि ज्ञानं ज्ञानजन्यं एवं च स्वप्रागभावातिरिक्तेति न देयं स्वनिवर्त्यत्वे नेव स्वप्रागभावनिवारणात् ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य प्रागभावे ऽभावात् । अतो ज्ञानप्रागभावध्वंसः ज्ञानातिरिक्तो ज्ञानजन्यं स्वीकार्यः ज्ञस्वप्रतियोगि
ज्ञाननिवर्त्यत्वं प्रागभावे व्याप्तं अर्थांतरता ३ यत्र भावपदार्थस्तत्राभावाभावोतिरिक्तः ३ ज्ञानप्रागभावध्वंसस्य ज्ञानस्वरूपत्वे प्रागभावस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं नास्ति ज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वाभावात् ...
...त्वप्रयुक्तं प्रागभावार्थांतरत्वाभावात् तन्निवारणार्थं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेति न देयं ३ अहमर्थस्य जडत्वाज्ञानाश्रयत्वं कुदापीति परमतं ५ प्रतीतेः नागते सुखदुःखाज्ञानादौ प्रातिभासिक...

न्याय॰ यच्चं तस्य शुक्तिरूप्यादिव्यावृत्तस्य कारणावस्थानापन्नज्ञानस्यैव लक्षणीयत्वे न रूप्यत्वस्य तेजोलक्षणत्वे तत्परिणामे व्यवहार्ये दिवा सा
७२ पिप्रपंचेऽतिव्याप्तेश्च । पृथिवीलक्षणतोपि कारणावस्थस्यैव लक्षितत्वेपि प्रितत्वे घटादावतिव्याप्तिरेव । सौत्रात्पद ब्रह्म वेदोपादाननि
वृत्तिद्वारेण ज्ञाननिवर्त्यप्रपंचेतिव्याप्तिपरिहारेपि असावो भावो भावव्याप्यं इति मते ज्ञानप्रागभावस्यापि सादेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च । अन्यथा
विघानुमाने आद्यविशेषणवैयर्थ्यं ॥ ॥ अविद्यालक्षणभंगः ॥ ॥ श्रीकृष्णो विजयते ॥ ॥ यच्चाज्ञाने प्रत्यक्षं मानमिति तु कौतस्कुतं त्वन्य
ते अहमर्थस्य भावरूपाज्ञानानाश्रयत्वेनाहमज्ञो हं न जानामीत्यादेः प्रमाणपाज्ञानाभावविषयत्वावश्यंभावात् साक्षिवेद्यसुखदुः
खाज्ञानादौ प्रातिभासिकेव भावरूपाऽज्ञानाभावेन सुखं न जानामि शुक्तिरूप्यं न जानामीत्यादेर्ज्ञानाभावविषयत्ववत् त्वदुक्तम
र्थं न जानामीत्यादेरपि तथात्वाच्च । त्वन्मते परोक्षवृत्तेर्विषयावरकाज्ञानानिवर्तकत्वे न परोक्षतो ज्ञातेपि न जानामीति अनुभवापाता
च्च । त्वन्मते जडावरकाज्ञानाभावेन त्वदुक्तं सर्वं न जानामीत्यादेरपि प्रामाण्याय ज्ञानाभावविषयत्वाच्च । न च जडे आवरणकृताति
शयाभावेपि विक्षेपकृतातिशयस्य सत्त्वादज्ञानविषयतास्तीति न जानामीत्यनुभव इति वाच्यं । अपरोक्षतो युक्तत्वेन ज्ञातेपि घटे
घट इति वाक्यात्तासाहिक्षेपसम्वादेपि घटं न जानामीत्यनुभवापातात् । ननु जडं न जानामीत्यनुभवस्य जडावच्छिन्नं चैतन्यं विषय इति चेन्न राम
न निरंशिष्यमाणत्वान्नाहत्तित्वञ्चिडुपरागार्थे तिमते जडावच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानस्याप्यभावाच्च । भावरूपाज्ञानविषयत्वेनाभिमतस्या ७२
अज्ञानकार्यमस्त्येवेति तं ३ अज्ञानानुभवः ६ मतभावरूपाज्ञानं ५ एतन्मते चेतन्यमनावृतमेव १
जडे आवरणरूपं कार्यं यद्यपि नास्ति तथापि विक्षेपरूपं अज्ञानकार्यमस्त्येवेति तं ३ ... ज्ञानावतेकिंवदंत्येतत् एवं न तु नस्यनज्ञानामीति प्रतीतिः २
कश्चिद्दूरसाक्षात्करोति । तं प्रत्यस्त्येवदति अयं घटो न भवति ...

संसारदशायां ब्रह्मापरोक्षप्रागभावः तस्य ज्ञानं मुमुक्षोस्तदेव यदा ब्रह्मापरोक्षज्ञानं तदज्ञानं दुःखि[illegible] विषयं ब्रह्मज्ञानं यदा ज्ञातं तदा तदज्ञानं कथमिति एवं व्याघातस्तन्मते पि
अहं ज्ञानाभाववान् अज्ञानवता तापएवं नास्येव प्रतियोगिज्ञानापेक्षा ४ यथा सा[illegible]दुःखवत्तदभावे[illegible]न्त्या एवं तत्रिरूपं ज्ञानं तदभावे ग्रहन्त्वा तिरति प्रत्यक्षतो भावे ग्रहीते किमर्थं अनुमानं ने[illegible]
त्वन्मते जडेऽहमर्थे ज्ञानवत्त्वे हेतुः कथं स्यादिति ५ विषयता संवेद्येन जडेयटादौ अज्ञानाभावात् प्रतीति स्त्वियटं न ज्ञानामिति अनुमानं तु ज्ञानाभाववानहं घटविषयकज्ञानवत्त्वात् ६ अज्ञाते ज्ञाते कसतु नावतिष्ठ
ते अप्रतीतेन ज्ञानामिति प्रतीतिर्भवति सा तत्त्वया ज्ञानाभावविषयकैवांगीकार्या ७ अप्रतीते दुःखं अनागते च दुःखं शुक्तिरूप्यं चातीतमनागतं न ज्ञानामीति प्रतीतिरस्ति सा न स्यात् अज्ञानरूपात्लिंगाभावात् ६
प्रत्यक्षे घटे भावरूपाज्ञानेनास्ति अनुमितिः शाब्दाभावस्तत्रापि सोनुमितिर्वा तत् ५
हमज्ञ इति ज्ञानस्य ज्ञानाभावविषयत्वेनाभिमतान्यपि ज्ञानं नास्तीति ज्ञानान्तः अयं घटं भूतत्वमिति ज्ञानस्य भूतत्वे घटे नास्तीति ज्ञानाद्विशे
षणविशेष्यभावव्यत्यासं विनाऽऽज्ञाऽहं घटादितदभावज्ञानयोरिव विषयभेदाप्रतीतेश्च । प्रतियोगिज्ञानाज्ञानान्तस्यां ज्ञानाभावत्तानन्दृष्टत्वं
तु स्वव्याहतं । भावरूपाज्ञानवादेऽपीदानीं वेदांतश्रवणादिसाध्यमोक्षहेतुब्रह्मज्ञानादिप्रागभावस्य सत्त्वेन तन्ज्ञानस्य त्वयापि वैक्त
व्यत्वात् । न च भावरूपाज्ञाने महलिंगे न ज्ञानाभावोनुमेतिवाच्यं । त्रित्रिज्ञानस्य साक्षिवेद्यत्वेतदभावस्यापि दुःखादिभावरूपसाक्षि
गानुपलब्ध्याऽवागतिरिति प्रतीतेः । त्वन्मते जडे भावरूपाज्ञानरूपलिंगाभावाच्च अपरोक्षतो हाति तावद्रूपाज्ञानाभावेन तत्रपरोक्ष
ज्ञानाभावासिद्ध्यापत्तेश्च । दुःखादौ प्रातिभासिकेव तावद्रूपाज्ञानाभावेन दुःखादिज्ञानाभावप्रतीतेर्योगाच्चा प्रतियोग्यादिज्ञानाज्ञाना
भ्यां अनुमित्यापि ज्ञानाभावस्य दुर्ग्रहत्वाच्च । अपि च भावरूपाज्ञानमपि न ज्ञानामीति ज्ञानविरोधित्वेनैव भाति । मुग्धोस्मीत्यादौ तु प्र
त्ययादिशब्दैरिव न ञः नुल्लेखमात्रं । अत एव ज्ञानाभावाभिप्रायेणो बमुग्धोस्मीत्युच्यते । अक्रं च विवरणे । अज्ञानमित्यादि यसार्थे ज्ञानप
र्युदासेनाभिधानादिति । अन्यथा त्वयत्ज्ञानस्य ज्ञानेन विरोधो प्रामाणिकः स्यात् । तथा च विरोधनिरूपकीभूतज्ञानस्य ज्ञानाज्ञानत्वाम ज्ञान
स्यापि तत्ज्ञानं दुर्घटं स्यात् । ज्ञानाभावोपि द्विप्रमेयत्वादिनाज्ञाने प्रतियोग्यादिज्ञानानुपेक्षः एतेन निपुणोकुशलादिशब्दवत् भावरू
पाज्ञाने अज्ञानशब्दो रूढ इति निरस्तं । इति ज्ञाननिवर्त्यस्याज्ञानस्य नञ्द्विरूढत्वेन ज्ञानसावयवशक्तेर्वोपपत्तेः समुदायशक्तिकल्पका
ज्ञाना नामीत्यादौ अज्ञानज्ञानं प्रमेयत्वादिनानंतु ज्ञानविविरोधित्वेनेति न प्रतियोग्यादिसापेक्षरति चेत् समं प्रकृतेपि २ अज्ञातं ज्ञानविरोधि एवं १
अनुमितावपि अभावग्रहणे प्रतियोगिज्ञानापेक्षास्त्येव विरोधित्वेन ज्ञाने प्रतियोग्यपेक्षाऽवश्यकी विरोधस्तु भासत एव अज्ञानं नाम ज्ञानविरोधि ५ विरोधप्रत्यायकं नञ् तत्र नास्तीति कथं [illegible]
म ज्ञानस्येति चेत् मुग्धशब्दो विनञर्थवाचक एव वस्तुत ४ अज्ञानमित्युक्ते कस्येति विषयस्यापेक्षा प्रतियोगिनो ज्ञानस्यापेक्षा च ४ ज्ञानविरोधित्वेनाभिधानात् ३ अज्ञानस्य विषयप्रतियोग्यपेक्षत्वेन
ज्ञानं ज्ञानविरोधिविरोधोपि मास्तु ज्ञानविरोधोऽज्ञानेनद्विरोधनिरूपकेन ज्ञानेन तस्य ज्ञानं न भावविषयनिरूप्यं विषयेज्ञाते ज्ञानं एव कथं । विरोधनिरूपकज्ञानाभावेऽज्ञानज्ञानं न घटत एवं ३

अवयवशक्तिसमुदायशक्तिकल्पनं शाब्दबोधे । न तु प्रत्यक्षे सौरभं ज्ञानविरोधः प्रत्यक्षे सौरभं भातीति किमर्थं शाब्दः १ अभावपक्षे इव भावरूपाज्ञानपक्षेपि ज्ञानविरोधस्तुल्य एव २ विषयस्य ज्ञाने ३ तदेव साक्षिसंवेद्यविषयज्ञानं अ
ज्ञानं ज्ञाने हेतुः ३ अज्ञाननिष्ठो यो विरोधस्तन्निरूपकीयज्ञानं तदवच्छेदकस्य विषयस्य ज्ञानं अज्ञानावच्छेदकस्य च विषयस्य ज्ञानं ४ अभावनिष्ठो यो विरोधस्तन्निरूपकं यज्ज्ञानं तदवच्छेदकस्य विषयस्य ज्ञानं तत्सा
क्षिरूपं न तदभावविरोधि अभावावच्छेदकस्य विषयस्य च ज्ञानं नाभावविरोधि यतो साक्षिरूपं ५ एवं च यथा ज्ञानाज्ञानयोः समदेशेपि न विरोधं तथा भावज्ञानयोरपि समदेशस्थत्वेपि नाविरोधः
न तु साक्षिरूपज्ञानाभावविषया ४ विरोधनिरूपकज्ञानं प्रति अज्ञानं च प्रति अवच्छेदकस्य स्पष्टार्थः ५ न ज्ञानामीत्यादौ सामान्यतो विषयस्यावच्छेदकस्य ज्ञानं नाविशेषतोऽवच्छेदकस्य विषयस्य अज्ञानं अरं नता
ने हेतुः सामान्यज्ञानमेव न तु विशेषज्ञानं । विशेषकं ज्ञाने विशेषज्ञानमेव हेतुः यद्यपि तथापि विशेषांशे सामान्यज्ञानमेव हेतुरित्यर्थः ५ यत्र यत्र सामान्यज्ञानं तत्र तत्र विशेषज्ञानाभावः यत्र विशेषज्ञानाभावस्तत्र

न्याय० भावात् शब्दप्रयोगेपि तज्ज्ञानामीति प्रत्यक्षेणां ज्ञानविरोधप्रतीतेस्तु एवं च अभवत्वज्ञावेपि भाति ज्ञानविरोधिता न ज्ञानामीत्यतस्तोघप
७३ रिहारो समौ तयोः ॥ अपि चाभावरूपाज्ञानावच्छेदकविषयस्याज्ञाने अज्ञानं ज्ञानायोगात् । तौ नेवाज्ञानस्यैवाभावात् कथं भावरूपाज्ञानं
ज्ञानेन । न नु विरोधनिरूपकज्ञानावच्छेदकस्याज्ञानावच्छेदकस्य च विषयस्य ज्ञानं साक्षिरूपमिति न तस्माद्भावरूपाज्ञानविरोधि । इत्थं रेवत
द्विरोधित्वादिति चेन्न । समम भावपक्षेपि अवच्छेदकस्य विषयस्य ज्ञानं साक्षिरूपं नं ज्ञानामीतियीस्तु इति ज्ञानाभावविषये तिस्तवच त्वात् । त
स्मान्न त्वपाप्यवच्छेदकस्य विषयस्य सामान्यतो ज्ञाने चिविशेषे भावन्याज्ञानमिति वाच्यं । तत्समं ज्ञानाभावे विशिष्टविशेषज्ञानाभावज्ञानं
प्रति च तत्सामान्यज्ञानमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुः न तु तद्विशेषज्ञानमित्यविद्याविषयभंगेव संते । अपरे तु विशेषस्य स्वरूपेणाज्ञा
नेपि विशेषप्रकारकज्ञानं निषिध्यते । तस्यैव संशयादिविरोधित्वात् । संभवति हि सर्वत्र प्रमेयत्वाद्याकारेण विशेषज्ञानमित्याहुः । केचि
त्तु करतलामलकादिज्ञाने स्वविषये तत्प्रतियोगिकत्वादन्यधिकरणतावच्छेदकधर्मविषयत्वाकिं प्रसिद्धमिह ज्ञाने निषिध्यत इत्याहुः
। अन्ये तु साक्षात्त्वदुक्तार्थविषयं प्रमाणज्ञानं मयि नास्तीत्यर्थः । न चास्यैव विशिष्टविषयज्ञानस्य प्रमाणत्वात्तद्विशेषेण तथार्थस्य प्र
माणेनाधिगमात्स्ववचनव्याघात इति वाच्यं । अस्य साक्षात्त्वद्विषयत्वाभावात् साक्षात्प्रमाणविषयत्वस्यैव च सत्वप्रयोजकत्वादित्याहुः ।
किं चाज्ञानं वृत्त्यग्राह्यं चेत्तत्राप्यनुमाने युक्तिरयुक्ता स्यात् । रहस्यं न ज्ञानामीत्याद्यपरवाक्यस्वनिष्ठाज्ञानधीश्च न स्यान्न । इत्रिग्रातौ

त्र स्वयं ... ज्ञानाभा वः ६ रदं तेन्वप्रमेयप दिना वामर्वत्रज्ञा नं सर्वत्रैवास्व । तथापि स्फुरितं प्रकारकं यद्वत्वं प्रकारकं बोधेवं विशेषप्रकार कं ज्ञानं संशया दिनिवर्तकं

रामः ७३

करतलामलकं तदितरं ज्ञातं । प्रतियोगिकभेदः करतलामलके अधिकरणतावच्छेदकधर्मः करतलामलकत्वं । करतलामलकव
त्वेऽनुपर्यन्तता नामीत्यस्यैव ५ स्वस्य करतलामलकतानस्य विषयः करतलामलकं तदितरं ज्ञातं । प्रतियोगिकभेदः ... त्वदुक्तार्थविषयकज्ञानाभाववानहमस्य प्रमाणज्ञानस्य साक्षाद्विषय अभाव अभावे विशेषणं ज्ञानं ज्ञाने वि
तज्ज्ञानं त्वदुक्तेऽर्थे मम नास्तीत्यर्थः ४ तत्र विशिष्टार्थविषयके ज्ञाने प्रमाणज्ञानविशेषणतयेत्यर्थः ३ त्वदुक्तार्थविषयत्वमस्यैव २ एतज्ज्ञानं शब्दरूपप्रत्यात्मकमेव १
शेषणामर्थं न तु अर्थः सा साक्षात्प्रमाणज्ञानविषयः सत्वं तु तत्रैव यत्र साक्षात्प्रमाणज्ञानविषयत्वं २

पार्थ्वतत्वख्यातेषप्रवृत्तिसंस्कारादिकं न स्यात् २ अनुमानादिनाज्ञाते संशयः श्वेतः शंखत्वात् इत्यादौ श्वैत्यपीतभ्रमः ३ धर्मादौ अधर्मादिभ्रमान्निवृत्तिप्रसंगः ४ अत्रपरोक्षज्ञाने न ...
ते ४ उपाधिवशात् अपरोक्षोऽपि भ्रमः जपाकुसुमतः स्फटिके रक्तभ्रमः शंखे कामलादिदोषप्रयुक्तोऽपि पीतभ्रमस्यपरोक्षत्वं अनुमानादितः ज्ञानेऽपि न निवृत्तिः किंतु उपाधिनिवृत्ता वेदनस्य निवृत्तिः ५
सर्वत्र ज्ञानाभावस्यैव प्रसंगात् ५ अपरोक्षे ज्ञानस्याभावाद् ज्ञानस्य ज्ञातैकसत्वात् ५ नत्वं ज्ञानविषयः ७ सुषुप्तौ धर्म्याल्मांतःकरणादिज्ञानाभावे ७ ज्ञानविरोधित्वेन ८ धर्म्यापेक्षणात् ८
वृत्या ज्ञानं ग त्यते अवच्छेदको विषयो न गृह्यते चेत् अभावप्रतीतिर् भावावच्छेदकज्ञानं ग्रहात् न तु तन्निरूप्यं विषयं एवम भावत्वप्रतीतियोग्यज्ञानैकत्रावस्थानेऽपि न दोषः ८
वेन तदवच्छेदको विषयोऽपि तथैव गृह्यते न वा। आद्ये कथं तत्राज्ञानानंत्वन्यते हृ भेरज्ञानविरोधित्वात्। न च परोक्षवृत्तिरज्ञानविरोधिनी मे
ति वाच्यं परोक्षतोज्ञानेऽपि कदापि न ज्ञानामित्यनुभवात्। अज्ञाननिवृत्तौ परोक्षव्यवहारयोग्यत्वं यदि च तत्राज्ञाननिवृत्तिं वि
नाऽपि तत्वेव व्यवहारसंस्कारादयः। तर्त्यपरोक्षेऽपि तं विनाऽपि तत्वेव तस्मात् विषयापरोक्षत्वावश्यकात् वृत्तिगतविशेषादेव तु कृत्तं परो
क्षेष त्वापरोक्षभ्रमो निवृत्तिप्रसंगाद्वा अनुमित्यादिज्ञानं शास्त्रप्रवणे न च धर्मज्ञानं ... मपि त्वनुभवाद्वा। तस्य ज्ञानाभा
वविषयत्वे च भावरूपाज्ञानं न सिध्येत्। परोक्षतो ज्ञाते ह्यपरोक्षभ्रमो स्यन्यते उपाध्यादिदोषायुक्तः। त्वन्मते तु भ्रमस्याज्ञानो
पादानकत्वात् स न स्यादेवा। अथ तद्धदेव विषयाग्रहणेऽपि ज्ञानाभावावच्छेदकस्य ज्ञानस्य ग्रहणसिद्धिः न किंविदहमवे
दिषमितिपरामर्शोऽपि एतावंतं कालं सुखमहं नावेदिषं सुप्तिरूप्यं नावेदिषमित्यादिवन्नज्ञानाभावविषयः न च तदा धर्म्या
दिज्ञानाभावाद् भावज्ञानायोगः भावरूपाज्ञानस्याप्यज्ञानत्वेन प्रतीतौ तदपेक्षैराणात्। यदि चैव विषयसामान्यविशेषितमेवज्ञा
नं सुषुप्तावज्ञाननिरूपकं तर्हि तदेव तदा ज्ञानाभावनिरूपकं ननु तदा पद्मायमनुमानं तत्र सुखादियमाबाधः। तस्याः साक्षि
रूपत्वेनाज्ञानानिवर्त्तकत्वात्। वृत्तेः पक्षत्वेऽपि परोक्षवृत्तौ वा धः। तस्याः स्वविषये अज्ञाननिवर्त्तकत्वेन न विषयस्याभिव्यक्ता
परोक्षैकरसचैतन्यस्य संभेदेनापरोक्षत्वापातात्। ३ कंचविवरणो विषयत्वभामानुमेयादौ सुषुप्तिव्यावृत्तिरिति। अपरोक्ष
सामान्यतो विषय ज्ञानमेव विशेषाज्ञाननिरूपकमित्यर्थः ४ सुखादेः ज्ञानैकसत्वात् तत्राज्ञानाभावेन न स्वनिवर्त्यत्वं २ साक्षिपि त्वंप्रमाणज्ञानं २ परोक्षे ज्ञाननिवर्त्यत्वात् नंगीकारात् २
परोक्षवृत्तेरप्या ज्ञाननिवर्त्तकत्वे स्वस्याः परोक्षवृत्तेर्विषये धर्माधर्मरूपे २ अभेदेन २ अनुमितिविषयत्वे सुषुप्तिव्यावृत्तिः सुषुप्तौ प्रवृत्तिसंस्काराद्योन भवंति अनुमितौ तु ... विशे
षः। अज्ञाना निवृत्तिस्तु उभयत्रापि समा १

प्रमाणाज्ञानं नाम अपरोक्षवृत्तिः १ अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमस्ति स्वनिवर्त्यत्वं नास्ति २ परोक्षवृत्तिमित्रत्वे सति अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात्। एवं ३ स नघट ... परोक्षस्वनिवर्त्यत्वं नास्ति
अज्ञानाऽभावात् ४ संदंशेपि अज्ञाननिवर्त्तकत्वमस्तीति चेत् संदंशज्ञानस्य भ्रमानुयायानत्वात् भ्रमोपादानत्वमित्युक्तानलक्षणागतमेव ५ यद्यपि सन्नघट इति सदर्थकस्यज्ञानं नास्त्येव तथापि त्वयाङ्गीकृतेति
चेन्न तर्हि सदर्थे भ्रमस्तु कालत्रयेपि न जायत एवेति तद्विषयकज्ञाने भ्रमोपादानत्वरूपलक्षणमव्याप्तं २ पक्षे साध्यासिद्धिर्वाधः। अत्र स्वनिवर्त्यरूपसाध्यवाधोस्ति सर्वत्र ३ धारावाहिकद्वितीयादिज्ञाने नाज्ञान
पूर्वकत्वं अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वं च नास्त्येव ३ प्रथमस्याज्ञानमज्ञाननिवृत्तिः द्वितीयस्याज्ञानमज्ञाननिवृत्तिमेवेति न वाधाऽसिद्धी तिन ३ अस्मिन्पक्षेऽप्यापि अज्ञानाऽनिवृत्तिरेव ५
विषया: मेदेपि शब्दजन्ये ज्ञानाऽनिवृत्तिश्च परोक्षे अज्ञान = ननिवर्तिरन्वर्कंनि सामकमितिन पक्षणामः ७

न्याय० ५०
न्ते पि सत्त्वे परोक्षवृत्ते व्यभिचारः। तद्यावृत्त्यर्थं हेतुविशेषणं। प्रयोजकत्वं। सर्वप्रमेयप्रविधानत्वेनानुगतसंदर्थ्यविषयापरोक्षवृत्ते

२५ बाधश्च तन्निवर्त्यज्ञानसद्भावे भ्रमोपदानत्वेन स्वरूपस्य तत्रावाप्तिः स्यात्। नहि सदर्थरूपाविद्यानातानेक्षवितभ्रमः। तदन्यस्योप
रत्ते धारावाहिकद्वितीयादिप्रमायां बाधोऽसिद्धिः अतस्यो द्वितीयादिप्रभायाः तमः प्रतीवाज्ञानप्रत्यनिवर्त्तकत्वात् सूक्ष्मतन्निवृत्त

आत्मविषयापकाशितार्थप्रकाशकत्वं प्रमात्वं नास्ति ४

ता नामप्रत्यक्षत्वे नप्रकाशितप्रकाशकत्वाच्च। तदन्यस्यपरोक्षत्वेपि अनात्मविषयापरोक्षवृत्तौ वाधः। त्वन्मते जडावरकाज्ञाना
भावात्। ननु घटो यमित्यादिवृत्तिरपि तदवच्छिन्नचैतन्यविषयाज्ञानमपि तथेति न वाधरति चेत्। न। एकाज्ञानपक्षे तदभावात्।
अवच्छिन्नस्याप्य स्वप्रकाशत्वेनाप्रसक्तप्रकाशतयावरणायोगाच्च। रूपादिहीनस्यात्मन आकाशादिवत्तद्व्याप्यवच्छिन्नस्याविचा
रुद्धत्वाद्ययोगस्योक्तत्वाच्च। अयंघट इति शब्दजन्ये न घटमात्रविषयकज्ञानेनायंघट इत्यपरोक्षवृत्ते विषयभेदाप्रतीतेश्च। आ
त्मविषयापरोक्षवृत्तेपक्षत्वेप्यनात्मज्ञाने व्यभिचारः। आत्मविषयत्वेन हेतुविशेषणे दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यमिति दिक्।
साध्ये प्यापविशेषणं व्यर्थयतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति त्वन्मते अभावे निवृत्तिरेव भावदति मन्मते च स्वनिवर्त्यविशे
षणेनैव प्रागभावस्यव्यावृत्तिसिद्धेः। अभावव्यतिरिक्तपदेनैव तद्यावृत्तिसिद्ध्या शेषवैयर्थ्याच्च द्वितीयं चायुक्तं। जडेऽज्ञानस्यानङ्गी
कृतत्वात्। विनिशेषवितथ्याज्ञानादिसाक्षितया प्रकाशमानत्वे नाज्ञानस्यावरणत्वायोगात् स्वोत्पादकादृष्टव्यावृत्तेरावरणाद राम

... नादिज्ञानादि ... यादियासाध्यनेहुनसद्वादरसार्थवी ... तिस्वरशनानितिव्यर्थमेव ४ नहि ज्ञानं स्वजन्यं येन स्वजन्यध्वंसप्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वे प्रागभावेस्यात् ३ ७४
अतः प्रागभावोज्ञाननिवर्त्योपि वेषेत्तद्वारणार्थं विशेषणं ते ... स्वप्रागभावे निवर्त्य १ एतन्मते चेत् ... घटप्रकाशकं ... घटप्रकाशकं चेत् ... अज्ञाननिवृत्तिर्न
अज्ञानं वि नावस्यापि परार्थस्य आवरकत्वं ... २ ... सानिवस्येव २

सत्यमिथ्यामतयोराध्यासिकः संबंधो न तु सत्यसत्ययोः मिथ्यामतमिथ्यामतयोर्वा इति नियमात् इति तत्प्रतिबिंबितचैतन्य मयोरुभयोर्मिथ्यात्वात् विषयस्यापि मिथ्यात्वात् न ह्यत्रित तत्प्रतिबिंबितस्य वा ज्ञाना तं अतो न तु यावि
विषयप्रकाशकत्वं ४ चरमसाक्षात्काराऽनिवर्त्यत्वे ४ ज्ञाननिवर्त्यत्वात् वृत्ति ४ ज्ञाने तु अंतःकरणाश्रितचितिस्थानदेशगतत्वं नास्य ज्ञानस्य ५ शुद्धचैतन्याऽनाश्रितत्वात् ५ अज्ञातत्वं ज्ञानाभावत्वं चेत् ६ अभावाति
अज्ञातत्वं नाम अविद्याविषयत्वं चेत् साविद्या साध्यते पुनरुद्धारः तार्थं किम् धर्मिमिति स्वदेशगतमिति वा धर्ममेव अज्ञानातिरिक्तम् विकिंचिदावरकमस्ति चेत् तेनैवावरणं चेत् स्यात् इति न हेतुना ता रिक्तं स्यनेनेव द
न सिद्धिः ८ ज्ञानविषयावरणस्य स्तुतरामभावः। प्रमाविषयावरणत्वे अंधकारस्यापि प्रत्यक्षत्वं न स्यात् अंधस्य ९ किं तु चाक्षुषप्रमाविषयावरणत्वमेव ८ चि ९

देनैव सिद्धा शेषवैयर्थ्याद् ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति त्वन्मते स्वोत्पादकादृष्टस्यापि निवर्त्यपदेनैव व्यावृत्तिसिद्धेश्चात्। तृतीयं चायुक्तं।
वृत्तिश्चिदुपरागार्थेति मते घटाकारवृत्त्या तत्प्रतिबिंबितचैतन्येन वाभिव्यक्तघटाधिष्ठानचैतन्यं घटप्रकाशकमिति मते च घटप्रकाशक प्र
ज्ञानस्य घटाज्ञानानिवर्तकत्वात्। घटाकारवृत्तिः तत्प्रतिबिंबितचैतन्यं वा घटप्रकाशकमिति मतस्य चाध्यासिकसंबंधस्यातंत्रत्वापातेना
पोगात् तावरमसाक्षात्कारोत्पत्तिप्रतिबंधकादृष्टस्य तदनिवर्त्यत्वे मिथ्यात्वासिद्ध्या स्वनिवर्त्यपदेनैवाव्याप्त्यसिद्धेश्चावतुर्थं चायु
क्तं। अज्ञानस्य विषयाश्रितत्वात्। वृत्तेस्तत्प्रतिबिंबितचैतन्यस्य वा तदभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यस्य वा। प्रमाणाज्ञानस्य तदनाश्रितत्वात्।
त्वन्मते विषयस्याज्ञानस्यैवावरणत्वात्। अज्ञातत्वस्य तद्विषयकज्ञानाभावरूपत्वे आद्यविशेषणेनैवाव्याप्तिसिद्धेरविद्यावि
षयत्वरूपत्वे त्वविद्यासिद्ध्या चतुर्थवैयर्थ्याच्च। किं च स्वविषयावरणपूर्वकमित्यत्रावतेवाल्लं। अन्यथा धनहि प्रमाप्रागभावः प्र
मोत्पत्तिप्रतिबंधकादृष्टं वाऽज्ञानातिरिक्तमन्यत् किंचिद्वा आवरणं तथात्वे नैव स्वप्रकाशब्रह्मावरणासंभवेन हेतोरप्रयोजक
त्वापातात्। न च तमोऽसुरासायत्त तृतीयं तस्य प्रमामात्रविषयावरणत्वाभावात्। न च व्यापकविशेषणानामुद्देश्यप्रतीत्यर्थत्वा
द्वैयर्थ्यमिति वाच्यं। एवमविशेषितं साध्यं प्रति हेतोरप्रयोजकता विमतं भिन्नभिन्नं समानाधिकृतत्वादित्यादौ तत्रैव विशिष्ट
प्रतीतेरुद्देश्यत्वात् अन्यथाऽतिप्रसंगात्। नीलधूमकरणकौ वह्निप्रमोद्देशात् यापि हेतुवत्त्वेन हेतावपि व्यर्थविशेषणा

पत्रकेवलमेव साध्यं। यथा गुणादिकं गुणपादिना। भिन्नं एवं यद्दकारल्लश अत्र हेतुभावस्तद्व्यर्थं भिन्नाभिन्नमिति विशिष्टं देयं न तु सर्वत्र २ पर्वतोऽग्निमान् नीलधूमात् अत्र यद्यपि नीलविशेषणांश
र्थं न यथाप्येवं
वक्ष्यतीति २

प्रमाणज्ञानरूपपक्षे हेतुरप्रकाशितार्थज्ञानहेतुत्वं नास्ति किंतु अप्रकाशितार्थज्ञानमेव न तत् १ प्रमायाः ज्ञानत्वाभावात् २ इंद्रिये हेतुरस्ति तादृग्ज्ञानपूर्वकसाध्यं नास्ति । इंद्रिये पूर्वज्ञानं जनयति ज्ञानद्वाराऽथ
व्यवहाराय [illegible] वं परंपरया व्यवहारहेतुत्वं इंद्रियेऽस्ति तादृग्ज्ञानपूर्वकत्वं नास्ति ३ आवरणनिवर्तकत्वं यथा साध्ये संदिग्धं ४ एवं आवरणनिवर्तकत्वे हेतावपि संदिग्धं ३ मित्यादि विदारणेन आ[illegible] निवर्त
कत्वं अस्ति पूर्ववत् ४ ज्ञानप्रकाशरूपत्वं नाम अज्ञानविरोधित्वं । आलोकप्रकाशरूपत्वं नाम तमोविरोधित्वं इत्येतयोर्महद्वैलक्षण्यं ५ अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वं तव नास्ति हेतुः ६ अज्ञानविषयं
अज्ञानान्तरं [illegible] ७ अनुमानरूपमिदमेव प्रमाणज्ञानं स्वविषयस्य अज्ञानस्य यद्ज्ञानं तन्निवर्तकं स्यात् तन्नास्ति । अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वे हेतुरस्ति तादृग्ज्ञानपूर्वकत्वं नास्ति । पक्षे साध्याभावाद्
[illegible] पीवाधो व्याप्ति

न्याय० त्वस्यादोषत्वापातात् द्वितीये हेतौ च प्रकाशकत्वं ज्ञानत्वं वाज्ञानहेतुत्वं वा साक्षात्परंपरया व्यवहारहेतुत्वमात्रं वा तमोनिवर्तकत्वं वा आवरण
७५ निवर्तकत्वं वा अज्ञानांधकारान्यतरनिवर्तकत्वं वा प्रकाशकशब्दवाच्यत्वमात्रं वा । नाद्यः दृष्टान्ते अभावात् न द्वितीयः असिद्धेः इंद्रियादौ व्य
तादृक्साध्यं नास्ति २ भिचाराच्च अत एव न तृतीयः । न चतुर्थः अज्ञानांधकारानुगततमस्त्वाभावात् साध्याविशिष्टत्वाच्च अत एव न पंचमः । कुड्यादौ व्यभिचा
राच्च । न षष्ठः । साध्याविशिष्टत्वादेव न सप्तमः । शब्दसाम्येनैकसाध्यसाधने पृथिव्यादेरपि गोत्वेन शृंगित्वसाधनापातात् ७ किं च विवर
णे ज्ञानप्रकाशरूपत्वाद् ज्ञानविरोधित्वं स्याद् वा आलोकप्रकाशरूपत्वं तमोविरोधित्वं नामेति । एवं च यस्य दृष्टान्तानुगतं प्रकाशत्वं न विद्य
ते शब्दसाम्येन विरुद्धशक्तिकत्वा[illegible]गं समायते न । किं च प्रमाणस्य ब्रह्मज्ञाने संविदि न्याप्रकाशकत्वात् स्वप्रकाशकवितंडाध्यासा
धिष्ठानत्वादिना सदा प्रकाशमानत्वेनाप्रकाशितत्वाभावात् तत्र हेतोरसिद्धेः । किं वा स्यानुमितेरप्रकाशितप्रकाशकत्वाभावे प्रका
शितप्रकाशकत्वं वा अप्रकाशकत्वं वा स्यात् । उभयथानुमितिर्व्यर्था । तत्प्रकाशकत्वे चात्रैव व्यभिचारो बाधो वा । अस्याः स्वविष
यावरणनिवर्तकत्वात् । तत्र ज्ञानावरणमज्ञानमस्ति । दृष्टान्तेपि द्वितीयादिप्रभाया अंधकारेऽनुत्पन्नत्वेन प्रथमपदं व्यर्थं दृष्टस
[illegible]पत्तेः दृष्टान्ते उभयवैकल्यं च । अनादित्वे सति भावत्वमभावविलक्षणत्वं वा न । निवर्त्यनिष्ठं अनादिभावमात्रवृत्तित्वात् । अनाद्यभा राम
वविलक्षणमात्रवृत्तित्वाद्वा आत्मत्ववत् निवर्त्यत्वं वा । नानादिभाववृत्तिः । नानाद्यभावविलक्षणनिष्ठं वा निवर्त्यमात्रवृत्तित्वात् प्रागं ७५

किं तु यदा प्रथमप्रभयांधकारं निवर्तितं तदैव द्वितीयादिप्रभोत्पत्तिरिति किमर्थं प्रथमपदं २

पूर्वकृत्यभावमात्रेणाकृतत्वमुच्यते पश्चात्तद्विषयाकृतिर्ज्ञायते पूर्वं च यदार्थस्य स्वभावमात्रेणास्मेतत्वमुच्यते पश्चात्तद्विषयास्फूर्तिर्ज्ञायते एवं पूर्वमप्रकाशितस्येव प्रकाशो न विषयस्थितावत्ताभावरूपा
ज्ञानसिद्धिः कर्थ ३ वृत्तिरंतः करणानिष्ठात्प्रतिबिंबितं चैतन्यं अधिष्ठानचैतन्यमपि चैत्रगं तेन भवत्येव २

भावत्ववत् अनादित्वं वानावरणानिषं अनादिमात्रवृत्तित्वात् प्रागभावत्ववत्। प्रमाणज्ञानं वा अभावाप्यानाद्यनिवर्त्तकं ज्ञानत्वात्
मवदित्यादिनाप्रतीति पूर्वकृत्यभावमात्रेणाकृतस्यकृतिवत् स्य स्वभावमात्रेणास्य तस्यास्फूर्तिवत्पूर्वप्रकाशाभावमात्रेणाप्रकाशि
त प्रकाशोपपत्तेर प्रयोजकत्वं वा किं च घटादि विषय आलोक प्रकाशस्तमो विरोधीति तन्निवर्त्तको स्तु ज्ञानप्रकाशस्तु नाज्ञानविरोधी। घटा
द्यधिष्ठानचैतन्यस्याज्ञानाविरोधित्वात्। वृत्तेस्तु न धिष्ठानत्वेन तत्र ज्ञानत्वाभावात्। त्वन्मते हि ज्ञानज्ञेययोराध्यासिकसंबंधः॥ ॥
द्वितीयानुमाने पुत्रत्तरीत्या सुखादिप्रमासु बाधः। किं च साध्ये चैत्रगतत्वं किं प्रमातृप्रागभावयोरन्यतरस्य विशेषणं तदतिरिक्ताना
देर्वानाद्यः। वृत्तेस्तत्प्रतिबिंबितचैतन्यस्य वाधिष्ठानचैतन्यस्य वा प्रमायाश्चात्मगतत्वाभावात्। प्रागभावस्य च प्रतियोगिसमाना
धिकरणत्वान्न द्वितीयः। दृष्टांते साध्याभावात्। मैत्रप्रमायाः स्वसमानाधिकरणस्वप्रागभावमज्ञानं च प्रति निवृत्तकत्वेपि चैत्र
गताना द्यनिवर्त्तकत्वात्। साध्ये प्रमापदवैयर्थ्यं च। चैत्रप्रमा चैत्रगतस्याभावातिरिक्तस्यानादेर्निवर्त्तिका न। प्रमात्वात् मैत्रप्रमाव
दितिप्रकरणसमता च। न चात्रो पाध्याभाससाम्येशंके। उक्तसाध्यानंगीकारे गौरवेणानाद्यवत्तकानुग्रहान्। चैत्रगतप्रमाप्राग
भावातिरिक्ताभावनिवर्त्तकत्वं समव्याप्तोपाधिः। व्यतिरेको पसंहारस्थलेव प्रागभावैः। चैत्रप्रमास्वप्रागभावातिरिक्ताभावनिव
र्त्तिका प्रमात्वान्मैत्रप्रमावन्। घटः। चैत्रेष्ट्वावाचैत्राप्रमावास्वप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्त्तिका घटत्वादित्यावाद्याप्रमात्वा
तवानादिभावपदार्थसाधनात् अभावरूपपदार्थसा धने ३ अयं उपाधिर्दृष्टांते साध्यव्यापकः पक्षे साधनाव्यापकः २

यद्यपि मैत्रप्रमाया चैत्रप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादेः स्वप्रागभावस्य निवर्त्तकत्वात् तादृशनिवर्त्तकत्वानधिकरणत्वं नास्ति। तथापि चैत्रनिष्ठत्वे सतीति विशेषणे न विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावः
प द्वेषसत्वं तमस्त्वेव तादृङ्निवर्त्तकत्वानधिकरणत्वं तदेव यदा चैत्रप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्त्तका न भवेत् १ स्वप्रतियोग्युद्भावने नैव ३ भ्रांतिरूपज्ञानस्योपादानं वाध्यं न तद्विषयस्वरूपस्य तु
पादानमेव नास्ति भ्रमस्य सोपादानत्वे अभावभ्रमे उपादानत्वं अज्ञानगतस्य नास्त्येव अभावस्य अभाव एवोपादानं स्यात् तु नास्ति ४ वाध्यातिरिक्तोपादानक इति पर्यवसितोऽर्थः ४

न्याय० द्वाघटांतरवन्मैत्रेछावन्मैत्राप्रमावद्वेत्याद्याभाससाम्यं चाविंचैवं विशिष्टव्यतिरेकिणः चैत्रप्रमा चैत्रनिष्ठत्वे सति चैत्रप्रमाप्रागभावाति
७६ रिक्तानादिनिवर्त्तकत्वानधिकरणं प्रमात्वान्मैत्रप्रमावदिति साध्याभावेपिस्तुवचत्वात्स्वव्याघातः। नचात्रोपाधिः। एतदुपाधित्वे सति साध्य
व्यापकत्वानधिकरणं धर्मत्वादित्यादिना विशिष्टव्यतिरेकिणो व साध्याव्यापकत्वादेः सुसाध्यत्वात्। अत एव चतुर्थानुमानं निरस्तं
किंच भ्रांतेस्तद्विषयस्य वा यत्त्वे द्वितीयपक्षे दृष्टांतभंगरीत्या वाधः। विगीतो विभ्रमः एतज्ज्ञानकावाध्यातिरिक्तोपादानकेनो न विभ्रमत्वात्सं
ममवदिति प्रकरणसमता वा। एतेन विमता अनित्यप्रमाप्रमाप्रागभावातिरिक्तस्यानादेर्निवर्त्तिका कार्यत्वात् घटवत्। विमताप्र
माप्रमाप्रागभावातिरिक्तस्यानादेर्निवर्त्तिका ज्ञानत्वात् भ्रमवत्। भ्रमान्तुत्तरप्रमा स्वाभावातिरिक्तस्वविरोधिनिवर्त्तिका प्रमात्वात्
भ्रमोत्तरप्रमावत् ज्ञानत्वं स्वविषयावरणनिवर्त्तकनिष्ठं प्रकाशवृत्तित्वात् आलोकत्ववत् अनित्यज्ञानं। अभावत्वानधिकरणस्व
विरोधिसमानाधिकरणं प्रयत्नाजन्यत्वे सति अनित्यत्वे सति सविषयत्वात्। नित्येच्छावत् इच्छा हि स्वविरोधिद्वेषसमानाधिकरणा
ज्ञानविरोधिभाव एव वाज्ञानमित्यादि नवीनानुमानं निरस्तं अप्रयोजकत्वाद्यनिस्तारणात्॥ ॥ अविद्यानुमानभंगः। अनंते
नहि प्रत्पृर्दित्यत्रानंतशब्दो दुःखधर्मपरः। परिणामिप्रधानपरो वा अनंतं पि वं तावित्यादौ सत्कर्मण्येतच्छब्दप्रयोगदर्शनात्। अनंतस राम
त्यं तथा धर्मरतिस्मृतेश्च अनंतं परिणामतः इति स्मृतेश्च। अतएव नाविद्यानीहारादिशब्दा अपि प्रकृतिपराः। न वसा मिथ्या। तमआसी ७६

प्रमानांतराऽप्राप्तयापारमार्थिकसत्वपरत्वे२
दो १

त।गौरनाद्यंतवतीनित्यासततविक्रियेत्यादिश्रुतिभिः सत्यत्वान्नित्यत्वात्।न चास्याः श्रुतेरैं पूर्वयापारमार्थिकसत्वपरत्वसंभवे व्यावहारि
कसत्वपरत्वंवाअसद्देवेल्लक्षणपरत्वंवाउक्तं।मायाशब्दोपिप्रकृतिवित्वकृतिपरः।कुविद्धिविचित्रेश्वरशक्त्यादिपरः।त्रिगुणात्मकेत्यादिस्य।ते
।विष्णुमायानिवृत्तिरित्यादौशिवृत्तिस्तररामेव।मायामेतांतरंतितेतरंतिस्मते।नत्यात्तानेमायाशब्दार्थः।मापिनोब्रह्मरोत्तानित्वेनस
र्वज्ञत्वनिरवयत्वादिश्रुतिविरोधात्।मायाशब्दस्यमयज्ञानेइतिधातुजत्वाच्चवेदनिघंटौमायावयुनंज्ञानमितिपाठाच्चमायाविशब्द
स्यविचित्रशक्तिपुरुकरवाज्ञानिस्यप्रयोगाद्दयोगमायांसमादिशदितिभागवते।अतेमायांविशालाक्षीमितिरामायणेवचेतनेञ्ज
लेसंस्तम्भमायपेतिभारतेजलस्तंभनशक्तोवप्रयोगाच्च।हरिवंशेमयपुत्रशंवरश्चैवमहामायाधरौतथा।पर्जन्यवाहतीमाये
व्यधत्तांवविविधास्त्रिरइतिपार्जन्यवास्त्रादौपोर्मायाशब्दप्रयोगाच्च।तत्रैवमायामास्थायपुध्यस्वेतिप्रकृतमायायांआस्थायता
मसीविद्यामितिविद्याशब्दप्रयोगाच्च।एकस्त्वमेवभगवन्निदमात्मशक्त्यामयाख्ययेतिभागवतेशक्तिमंर्थितिर्व्याख्यातत्वाच्च।अतएव
नमिथ्याभूतंमायाशब्दार्थः।युक्तिन्यादौतदप्रयोगात्।सत्ययंत्रौषधादिमत्येवमार्थविशब्दप्रयोगाच्च।मायामृगस्यापिमारीच
स्यकामरूपित्वेनरामशरवेध्यत्वेनचसत्यत्वात्।देवासुरसंग्रामादौवमायाशब्दादेः।छेदाद्यर्थक्रियाकारित्वेनेवसत्यत्वान्नमि
थ्याभूतेऐंद्रजालिकादौमायाधीनप्रतीतिकत्वेनयामायाशब्दस्याऽमुख्यत्वान्नचमायायाःसत्यत्वेज्ञाननिवर्त्यत्वोक्तिविरोधः।स

मायाशब्दाऽप्रयोगात३

१सत्वात्वानुगुणोव २ अभावरूपत्व मेअज्ञानस्य उपादानत्वनिरासेन ३ ब्रह्मणउपादानत्वेविकारापातेनोविधेयोपादानमिति श्रुतौ ब्रह्मउपादानत्वमुक्तमेव ४ तस्या अविद्यायादातत्वं नघटतएव ५ ब्रह्मणः परिणामि
स्युपादानताभावेपि विवर्त्ताधिष्ठानत्वरूपमुपादानत्वंस्यात् ६ तात्विकविकाराभावेपि अतात्विको ऽन्यथाभावो विवर्त्तएवंरूपोघटतएवेतिकिमर्थं अविद्याकल्पने ७ सद्वितीयस्य ७ जगद्रूपकार्यस्यमिथ्यात्वे
नएतदुपादानमपिमिथ्यास्यात् ब्रह्मणस्ततनघटते ९ तो ऽविद्याया मिथ्यात्वसंभवेनादिधेयोपादाने ८

आ०प० तस्यैवतत्रिवर्त्यत्वात् । अतएवनाविद्यात्वोक्तिविरोधः ॥ विद्यानिवर्त्तकत्वात् । देवीह्येषागुणमयीममामायादौ गुणमयत्वश्रुतिर
७८ विसत्वानुगुणोवाश्रुत्याद्युक्तानेरूप्यादौ त्रैगुण्यादर्शनात् । तस्मोत्प्रकृतिःसत्यप्रकृतीश्वरशक्त्याद्यतिरिक्तापरामिप्रेतानिर्वाच्याविद्य
द्यावरा ॥ ॥ प्रकृतेरनिर्वाच्याविद्यापरत्वभंगः ॥ ॥ अमोपादानत्वेनाविद्याकल्पनमपिद्वितीयलक्षणनिरासेनैवश्रुतिरस्तीकिं
चश्रुतिरूप्यमुपादानमहितंवेत्सककर्त्तृकंभवेत्तत्वेशोजीवोवातस्यकर्त्तेतियुज्यते । नापिनिर्विकारब्रह्मणः श्रोतेजगदुपा
दानत्वनिर्वाहायतत्कल्पनं । सत्यस्यत्रिगुणस्यप्रधानस्यैवतदुपादानत्वेनश्रुत्यादिसिद्धत्वात् । अविद्यायाअप्यनादित्वेनमिर
वयवतयाब्रह्मवद्देवविकारायोगात् । किंचब्रह्मणउपादानत्वेपिनाविद्याकल्पा । तद्वीत्याब्रह्मणएवतात्विकाविकाराविरोधा
दतात्विकविकारेणाश्रुत्यादिवशविवर्त्ताधिष्ठानत्वरूपोपादानत्वोपपत्तेः । अन्यथा ऽविद्योदेराश्रयसाधेसस्यसद्वितीयस्यात
त्वनो ऽद्वितीयात्ब्रह्मणोन्यदधिकरणंकल्प्यंस्यात् । नचपरिणामित्वेनाविद्याकल्पनेअसत्वस्यसत्यरूपांतरापत्तिरूपपरिणा
म्यनयेन्नत्वात् । नचकार्यापेक्षितस्वसत्वसमानसत्ताकोपादानत्वेनैतत्कल्पनारूप्यादेर्विवर्त्ताधिष्ठानरूपोपादानेनतिद्व
त्तोपादानाकांक्षास्यापिघटादिदृष्टांतेनोत्तोपादानकल्पनेकार्यस्यस्वसमानसत्ताकोपादानापेक्षत्वेनासमानसत्ताकस्य राम
ब्रह्मणोविषदादावनुपादानत्वापातात् । नृप्येस्वसमानसत्ताकनिमित्तस्यापिकल्पनायातावनेवद्गीवस्यानवस्थित्वंब्रह्मानंदप्रकाशा ७७
द्यणाद्युपादानस्यकार्यसमानसत्ताकत्वंदृष्टंतद्दृष्टांतेनोपादानस्यान्यत्रापिकार्यसमसभाकत्वकल्पनेपरमार्थसतोब्रह्मणःश्रुत्युक्ताकाशाद्युपादानत्वंनस्यात्ब्रह्मणआकाशसमसत्ताकत्वभा
वात् । अवकाशसत्वव्यावहारिकं २ काचकामलादेरपिप्रातिभासिकत्वंस्यात् इत्यर्थः ९

ह्रि त्वानंदेन प्रकाशते तदविद्यैवेति चेत् ईश्वरात्जीवस्याभिन्नत्वादेव जीवानंदस्यावच्छिन्नत्व एवाईश्वरानंदस्य परिमितत्वेवं १
यथारूप्यं प्रमाणरूपानुव्यवसायवेद्यं परं तु भ्रमविषयत्वेन न तु साक्षात् दृष्ट्यमतस्तन्मिथ्या। तद्वदत्र प्रमाणानि साक्षिविषयाविद्याइति साक्षिविषयत्वेनाविद्यां बोधयंति चेत् तदा मिथ्यात्वं घटते तत्तु न २ अत्र तु प्रमाणा-
नि साक्षादेवाविद्यां बोधयंति अतो न मिथ्या सा ७ नेदं रूप्यमिति बाधगोचरस्य रूप्यस्येव यथा मिथ्यात्वं एवं निषेधत्वेन प्रमाणानि अविद्यां बोधयंति चेत् तदा मिथ्यात्वं घटते तत्तु न अत्र तु सत्वेन बोधयंति। अतो न
मिथ्यात्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वेनाप्रामाणिकत्वं न सिद्ध्यतः किंत्वनित्यत्वं। प्रकाशनिवर्त्यांधकारवत् ८

जीवस्थानव ४

यत्तत्कल्पनं तेदेनैव तदुपायत्ते:। अनवच्छिन्नानंदस्यापि प्रकाशमानप्रत्यैरूमात्रत्वे प्रकाशानुपपत्तेश्च॥ ॥अविद्यार्थापत्तिभंगः॥ ॥
किंच त्वन्मते अज्ञानस्याप्रामाणिकत्वात् कथं तत्र प्रमाणोक्तिः अविद्यायामविद्यात्वमिदमेव तल्लक्षणं। मानाऽयातासहिष्णुत्वमसाधार
णमिष्यतरत्तिहरेष्वरोक्तेः। न चातीनस्यव्यावहारिकत्वात्तत्र प्रमाणोक्तिः। प्रातिभासिकोपादानेप्रातिभासिके अज्ञाने तदुक्त्यनुपपत्तेः॥
न हि व्यावहारिकं प्रातिभासिकोपादानं। न च प्रातिभासिके मानमस्ति न च साक्षिसिद्धे ज्ञाने प्रमाणोर सद्भावहत्तिमात्रं बोध्यत इति वाच्यं।
नित्यनिर्दोषसाक्षिवेद्यत्वे तु तरां प्रामाणिकत्वापातात्। तमआसीदित्यादौ सत्त्वस्यैव बोधनाच्च। उक्तानुमानेषु तदप्रतीतेश्चानत्य
नुमानेविव ज्ञापरत्वं प्रमाणोर ज्ञानस्वरूपाग्रहे तत्रासद्भावहत्तेर्बोधत्वाद्ज्ञानच प्रमाणानि साक्षिवेद्यत्वेनाविद्यां बोधयंति येन भ्रम
विषयत्वेनानुव्यवसायवेद्यस्य रूप्यादेरिवाप्रामाणिकत्वं तस्या न। न च प्रमाणानि प्रतियन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वेनाविद्यां बोधयंति।
येन तथा बाधगोचरस्य रूप्यादेरिव प्रमाणिकत्वं नेस्याज्ञाननिवर्त्यत्वेन प्रकाशनिवर्त्यांधकारवदनित्यत्वस्यैव बोधनात्॥ ॥
सामान्येनाविद्याप्रामाण्यभंगः॥ ॥किंच अविद्या किं शुद्धसाक्षिचैतन्येनैव भाति। किं वा वृत्तिप्रतिबिंबितेन वा नाद्यः। निर्दोषवित्प्रकाश्यत्वेना
ज्ञानस्य पारमार्थिकत्वापातात्। रामोऽहं पितृतप्रतीत्यापत्तेश्च तदाहानिवृत्तत्वाच्च भातीति चेन्न। न प्रतीतिमात्रशरीरस्य प्रतीत्यनुवृत्तौ निवृत्ययो
गान्। एतेनाज्ञानस्य राहुवत्स्वावृततत्प्रकाशेनैव स्फुरणमिति निरस्तं। नोत्यः अज्ञानस्य कदाचिदप्यप्रतीत्यापातात्। अतः करणाविद्या

भासकस्य शुद्धचैतन्यस्य सत्त्वात्तदानीं १ प्रतीतिमात्रशरीरत्वाद् विद्याप्रतीतिरेवमानेसरप्रतीतिमोक्षेप्यास्ति अविद्यायाः २ यथा राहुरावृतसूर्यस्यैव प्रका— शयति एवमविद्यान्तं तं चैतन्यं अविद्या प्रकाशयतीतिचे
तेनाशक्रुनावंद्रप्रकाशेनाध्रियते। पितृसमीपावस्थानमात्रं अतः चंद्रेण प्रकाश्यते सः अत्र तु आवरणेनानंदा ध्यायत्ति।

ऽसदा प्रमाणं नास्ति दोषोपि नास्ति ... तदा प्रमाणाज्ञातःकरणस्याभावेन दोषज्ञाविद्यावृत्तेरप्यभावेन अज्ञाने अमेव वर्तिष्यते [ज्ञान १] तैं तत्र अज्ञानस्य ... ज्ञाते कसत्वात १ शुद्धचैतन्यवेद्यते इप दास्तैसत्व प्रतीति
स्तदानत्वति विंवित्वेन साक्षि प्रतीतिः साक्षिप्रतीतो ह्यत्रिसत्वप्रतीतिः २ औपचारिकज्ञानविरोधिन औपचारिकाज्ञानत्वं न तु मुख्याज्ञानत्वं ८ अंतःकरणपरिणामे हि मो ज्ञायते ऽनेनेति क ... नुत्पन्नज्ञा
ज्ञानसाधनत्वात ज्ञानमिति औपचारिको व्यवहारः। एवं औपचारिकज्ञानेन औपचारिकाज्ञानस्यैव निवृत्तिः मुख्यब्रह्मरूपज्ञानेन मुख्याज्ञानस्य निवृत्तिः न तु औपचारिकज्ञानेन मुख्याज्ञाननिवृत्तिः ८

तेसमाप्ति ३

पा॰ १० वृत्त्योः प्रमाणदोषाभ्यां जन्यतयोभयाभावेन वृत्त्ययोगाद्वा वृत्तेरपि वृत्त्यंतरप्रतिविंबितसाक्षिवेद्यत्वे न वस्थापाते न तदप्रतिविंवितैतद्वेद्य
७८ त्वे मोक्षेपि वृत्तिप्रतीत्यापाताद्वा प्रतिविंवनोपाधित्वप्रयोजकस्य सत्वस्य पारमार्थिकत्वेन प्रातीतिकत्वावृत्तेः प्रतीत्यधीनान्योन्याश्रयाद्वा ॥ ॥
अविद्याप्रतीतिभंगः ॥ ॥ अविद्याश्रयश्च दुर्वचः। यद्यत्रोक्तं विवरणेतद् अन्यस्याज्ञानकल्पितत्वे न तदाश्रयत्वायोगात्। तदुक्तं। आश्रयत्ववि
षयत्वभागिनी निर्विशेषवितिरेव केवला। पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचर इति। दर्पणस्य मुखमात्रसंबंधेपि प्र
तिमुखे मालिन्यवत् प्रतिविंबे जीवे संसारः न तु विंवे ब्रह्मणि संसारः उपाधेः प्रतिविंबपक्षपातित्वादिति। अत्र ब्रूमः। विरोधाद्युभिमाने
नवाधाश्रुतिविरोधतः श्रांत्यैकाधिकारणत्वाद्वा ज्ञाने शुद्धविरुद्धतां तथा हि। एकविषयज्ञानभावरूपाज्ञानयोस्तमःप्रकाशयोरिव
विरुद्धत्वात्। आश्रयाश्रयित्वं न हि ज्ञानानिवर्त्यमज्ञानं भवति न च वृत्तिज्ञाननिवर्त्यत्वेनाविवरणेतः करणपरिणामज्ञानत्वोपचारादि
तु रूढत्वेनौपचारिकज्ञानविरोधिनो मुख्याज्ञानत्वायोगात्। अज्ञानाविरोधित्वे चैतन्यस्य घटादिवज्ज्ञानत्वायोगाच्च। ज्ञानाज्ञाने हि
ज्ञातुरर्थप्रकाशाप्रकाशौ। न च तदविरोधित्वेपि व्यवहारादिहेतुत्वात् ज्ञानत्वं। अज्ञाननिवर्तकस्यैव तद्धेतुत्वानुभवात्। ज्ञानवदवि
रणोकरणाश्रुत्यपाद्बुद्धिवृत्तिर्ज्ञानमित्युक्तत्वेनाज्ञाने ज्ञानकरणं विरोध्येव न ज्ञानमिति विरोधीति वा। यन्न जानामीति ज्ञानविरोधित्वेनानुभूयमान राम
स्याज्ञानांतरत्वापातात्। साक्षिवेद्यसुखादावज्ञानादर्शनाद्वा। चैतन्याज्ञानयोः सौरप्रकाशदिवाभीतांधकारयोरिव सत्यत्वमिथ्या ७८

ज्ञातुरर्थप्रकाशो ज्ञानं। ज्ञातुरर्था प्रकाशोऽज्ञानं ३ अज्ञाननिवर्तकमेव व्यवहारहेतुर्न तु व्यवहारहेतुरन्य एव अज्ञाननिवर्तकमन्यदेवेवा अनेन अंतःकरणवृत्तिरूपज्ञानस्यैवाऽज्ञाननिवर्तकत्वात्
देवव्यवहारहे ३ अत एव अज्ञानं शुद्धब्रह्मज्ञानविरोधित्वेन प्रतीतमस्ति अतोऽत्र अज्ञानांतरमेवावृत्तिज्ञानविरोधित्वानुभवाभावात् २

यथा कुन्त कं तमस्य व्यतिरिक्तं तमः शैत्यालोकसमसत्ताकं सौरप्रकाशविरोधि । एवमत्र चैतन्यप्रकाशविरुद्धं अन्यदज्ञानं चैतन्यप्रकाशसमसत्ताकं नास्त्येवेति द्रमेवैकमज्ञानं चैतन्याविरोधि अंगीकार्यं तस्य तद्व्रैतं
न्यसामानाधिकरण्यं पर्यवस्यतीति १ चितोः ज्ञानाश्रयत्वसिद्धौ अहमज्ञ इति ज्ञानस्य भ्रांतिसिद्धिः भ्रांतिसिद्धौ अन्यस्याश्रयस्याभावात् भ्रांतिकमज्ञानं चैतन्यस्वरूपप्रकाशेनास्ति किंतु व्यावहारिक
मस्तीति चेत् २ यथा देहेनाहंकारस्येवाध्यासात् ... त्वाद्यो देहधर्मा अहंकारे प्रतीयंते एवं चैतन्येनाप्यहंकारे तेवाध्यासात् चैतन्यनिष्ठमज्ञानं अहंकारे भासते । यथा वा लोहस्याग्निसंबंधात्संयोगात्
अग्निनिष्ठं दग्धृत्वं लोहे भासते । एवं अज्ञानाहंकारयोराश्रये भ्रांतिः अज्ञानं अहंकार इति वा भ्रांतिरेवेयं न त्वज्ञानमहमर्थनिष्ठं ३ ज्ञानस्य अहमर्थनिष्ठत्वप्रतीतिर्भ्रमः इति ४

ज्ञानस्य अहंमर्थनिष्ठत्वप्रतीतिर्भ्रमः इति ३

त्वान्याप्यविरोधादाश्रयाश्रयितेति । यथा व्योम्नि सौरप्रकाशविरुद्धसमसत्ताकतमोंतरस्येव चैतन्यप्रकाशविरुद्धतत्समसत्ताकाज्ञानांतरस्याभा
वेनार्तविकाज्ञानविरोधस्येव वाच्यत्वात् । अन्यथा तात्विकस्वरूपस्यात्मनो व्यावहारिकदुःखरूपता स्यात् । किंवाहमज्ञ इति धर्मिग्रा
हकसाक्षिवाधः । न चात्मनि ज्ञानाश्रयदेहे व्याध्यादहं स्थूल इतिवदहंकारे अज्ञानाश्रयं विदे व्याध्यासाद्वाद ग्धृत्वायसोरेकाग्निसंबं
धात्त्वयो दहतीतिवत् अज्ञानाहंकारयोरेक चिदध्यासाद्वा अहमज्ञ इति धीर्भ्रांतिरितिवाच्यं । अघ विचितो ज्ञानाश्रयत्वासिद्धौ अन्ये
न्याश्रयात् । होषाज्ञन्यस्याहमज्ञ इति साक्षिज्ञानस्य भ्रांतित्वायोगाद्बाधकाभिमतस्येव धर्मिग्राहकेत द्वाधितत्वेनैतद्वाधकाभावाच्च ।
मिथ्यात्वेऽप्येतस्य संबंधवद ध्यस्ताज्ञानसंबंधस्यापित द्ग्राहकेणैव ग्राह्यत्वाच्च । अज्ञानाश्रयत्वधीवत्ताद्रूप्येऽहमर्थः कल्पितो वा विद्यायामनुप
पत्तिरलंकारो वा स्तु । किं च निरंजनिष्ठो निरुपविघः शोकं मोहमत्येतीति नित्यमुक्तः इत्यादिश्रुतिविरोधः । नहि मोक्षं नदोषः । नापि वंधकाज्ञा
नाश्रयो मुक्तः । न वतात्विकाविद्यादेरेव निषेधः । तन्मते तस्याप्रसक्तेः । जीवेऽपि तदभावेन जीवब्रह्मतोः सावद्यत्व निरवद्यत्वाद्विभव
त्वाश्रुतिविरोधाच्च । मुक्तेऽपि त्वविनिविन्मात्रे जीवद्वशोकस्य तात्विकस्याभावेऽपि मोहव [illegible] व्यावहारिकस्यायाताच्च । न च श्रुतौ मोह
शब्दस्तत्कार्यपरः । मुख्यार्थहानेः । तत्कार्यस्य शोकादेः पृथगुक्तेश्चानचेयं श्रुतिर्व्यवस्थानीयब्रह्मपरा जीवेऽप्यज्ञानाभावे नज्ञातादीशा
नी शा वित्यादि श्रुति जीवे ज्ञानी शत्वो क्त्ययोगात् । यन्मात्रा वा युक्तिः स्तद्धि न्मात्रे सावद्यमन्यन्निरवद्यमित्यस्य विरोधाच्च । न व जीवस्येव शु

ज्ञानेवाऽज्ञान १

इदं रूप्यमत्रयेन न रूप्यं गृहीतं तेनैव यथा रूप्य [illegible] इदं पंशयोः संबंधोऽपि गृह्यते । एवं येनाज्ञानं गृहीतं तेनैव तद्भिन्नस्याहमर्थस्य संबंधोऽपि गृहीतः ६ अविद्यायुक्ता यथा चेत शोकादिकमपि तद्वशद्यग्रमेवास्तु
। शोकाद्याश्रयत्वे नित्यमुक्तश्रुतिविरोधः । ५ तिज्ञानस्य [illegible] सवीत्यर्थः ४ तत्वतो जीवे पिशोकाद्यभावेन ४ यथा जीवे वस्तुतः शोकमोहादिकं
नास्ति व्यावहारिकं स्वीक्रियते एवं एवं चिन्मात्रे पि तात्विक शोकाद्यभावे पि व्यावहारिक शोकादिकमस्तु ३ मोहस्य पृथगुक्तिः तत्कार्यशोकादेः पृथगुक्तिः मोहशब्दः मोहकार्यपर श्चेत् पृथगुक्तिः किमर्थाः २
शोकमोहमत्येतीत्यादिः २ वास्तवं शोकादिकं चिन्मात्रे [illegible]

भ्रांतौ वाधकं तत्वे
नियामकं अ
हमज्ञ अज्ञवा
धकं न दृश्यते
वाधकं चेत्त्व
येव कल्पितं तदा
साक्षिग्राह्यस्या
हमज्ञ इति ज्ञा
नस्य प्रमाण्यं
प्र साक्षिग्राह्यत्वेन
वेत्यवज्ञात अनेनैव
दोधकाभिमतं वाधनं
तस्य अहमज्ञ इते
व साक्षिवाधः ५

यथा बुद्धिस्थकर्तृत्वं चैतन्ये ध्यस्तं बुद्धिस्थभोक्तृत्वमपि तद्वेवाध्यस्थं तथा बुद्धिस्थं ज्ञातृत्वं यथा चैतन्ये ज्ञातृत्वमपि तत्रैवाध्यस्तं एवं बुद्धिस्थं अंशैव प्रमातृ चैतन्ये ध्यस्तमस्तु नंतु शुद्धे ४
शुद्धे एवं ज्ञातृत्वं चेत् यत्र ज्ञातृत्वं तत्रैवाज्ञानमिति नियमात् ज्ञातृत्वं जीवे तत्रैवाज्ञानमस्त्विति जीवाज्ञानमतं ६ यत्र विशेष्यविशिष्टभावोस्ति तत्रैव विशेष्यस्थं वस्तु न विशिष्टे स्वकार्य हेतुर्भवतीति नियमात् ७
विशेष्ये एव तत्त्वज्ञाने तेन विरुद्धं नाशः ८ ज्ञानमपि २

न्याय० ७९ इस्यात्त्वेष्कृत्याघस्ति। किं च शुद्धस्याज्ञानवन्न ज्ञातुरर्थप्रकाशत्वमिदमप्यज्ञानं स्वकार्यैर्भ्रांतिसंसारादिनास्वनिवर्त्तकेन तत्त्वज्ञाने
न स्वसमानयोगक्षेमेण ज्ञानप्रागभावेन च सामानाधिकरण्याय ज्ञात्रात्मनिष्ठं न तु ज्ञानमात्राश्रितं। उक्तं हि विवरणेपि। तदुक्तं स्वाज्ञाना।
श्रयत्वे भ्रांतिसम्यग्ज्ञानयोरपि तदाश्रयत्वप्रसंगादिति। चिन्मात्रेपि ज्ञातृत्वाध्यासोस्तीति चेत् न। तस्याविद्याधीनत्वेनान्योन्याश्रयात्।
चैतन्ये बुद्धिस्थकर्तृत्वाध्यासेन तस्य भोक्तृत्वाध्यासवन्न बुद्धिस्थज्ञातृत्वाध्यासेन च तस्याज्ञानाध्यासाय ज्ञातुर्बुद्धेरेवाज्ञानाश्रयत्वा
पाताच्च। देहादावपि ज्ञातृत्वाध्यासस्संभवाद्वा बुद्ध्यवच्छिन्न एव तद्धर्माणां ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वानामध्यासेन चिन्मात्रे तदभावाद्याते
षां चिन्मात्र एवाध्यासे तु ज्ञातृत्वादिमत्येवाज्ञानांगीकारे तज्जीवाज्ञानमतं स्यात्। न च शुद्धस्याज्ञानमपि शुद्धस्य वच्छिन्नचैतन्यस्यमेवाऽहं
जानामीच्छामीतिवत् न जानामीति ज्ञानस्य त्वानुभवात्। न च विशेष्यविशिष्टभावस्येव तंत्रत्वाद्विशेष्यस्थमज्ञानं विशिष्टे जीवे संसा
रहेतुः विशिष्टे तत्त्वधीविरुद्धं चेति वाच्यं। विशिष्टे ब्रह्मण्यपि संसारापातात्। देहं प्रति विशेष्याहंकारस्य कर्तृत्वेन देहे विशिष्टे भोक्तृ
त्वापातात्। विशेष्यस्तु शुद्धे विशिष्टस्य संसारविरोधापातीथ। एतेन विशेष्यविशिष्टयोरध्यस्तमेकत्वं तत्रमिति निरस्तं। न चोपाधेः प्रति
बिंबपक्षपातित्वस्वाभाव्याज्जीवे संसार इति वाच्यं। अत्यादिविशेषे साम्ये अर्धजरतीयायोगेन चिन्मात्र एवाज्ञानस्येव संसारस्याप्युपगी राम
कापीत्वात्। प्रतिबिंबस्य ह्युपाध्यादिवहत्वं तस्वाद्वा। अवाक्पस्य चैतन्यस्य गंधरसादिवत्प्रतिबिंबनानर्हत्वाच्च। प्रतिबिंबत्वे जीवस्यहा ७९
देहे मते देहंत्य क्रागतस्य विशेष्यरूपाहंकारस्य तद्देहविशिष्टत्वेन भोगो न दृश्यते ४ तद्देवं विशिष्टे संसारहेतुत्वेनिरासमकं ३ यत्र विशेष्यविशिष्टभावोस्ति तत्रैव शुक्त्यायथा संसारे तेनिषिध्यते तद्दत्तान
मपिनिषिध्यते अथचाज्ञानं तत्रस्थी क्वचित् ... संसारोपि स्वीकार्य एव ३

व्यापकत्वात् सर्वत्रैवास्ति सदैव २ अविद्या सर्वत्र चेतन्यवद्व्याप्ता न तु चितः सन्मुखे एकदेशे ३ सर्वा व्यवि द्याघटपटादिरूपेण परिणतानतु तत्प्रतिबिंबस्य विनाशोऽस्तु २ सुषुप्त एव ५
तच्छिन्नत्वं ब्रह्मणि तथा तस्य जीवेपि ह यत्राधिकरणता अज्ञानस्य चिन्मात्रे नास्ति तत्रापि चित्वमस्तीति तेन तत् तदधिकरणतावच्छेदकं इत्येकनिष्ठासाधारणो धर्मः अधिकरणतावच्छेदकं कोऽपि नास्ति तु साधा
रणः। नहि [illegible] यद्वत्त्वं गंधाधिकरणतावच्छेदकं पीत्वा इत्यतस्मज्जलेपि हेतित्वात् ६

किंसुषुप्ति १

दित्वायाताच्च। सूर्यस्य जलइवमरीचिकाजलेषु अप्रतिफलनेन विदसमसत्त्वाकस्याज्ञानस्य वितं प्रत्युपाधित्वायोगाच्च। अस्वच्छद्रव्यस्या
ज्ञानस्य प्रतिबिंबनोपाधित्वायोगाच्च। अविद्यायांश्चिन्मात्राभिमुख्यभावो ह्यागपार्थरज्ञानस्याकाशात्मना परिणामे प्रतिबिंबोपायापातात्ताच्च। सु
खप्रतिमुखं ह्यनुगतसुखत्वातिरिक्तसुखमात्ररूपव्यक्त्यंतरस्य जीवब्रह्मानुगतचित्त्वातिरिक्तचिन्मात्ररूपस्याज्ञानाश्रयत्वयोग्यव्यक्त्यंतरस्य
चाभावाच्च। अनादिभावो नर्निवर्त्तत इति सामान्यव्याप्तेरज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्त्यैवोपाधिप्रतिबिंबपक्षपातीतिसामान्यव्याप्ते
रज्ञानस्याश्रय एव भ्रांत्यादिहेतुरिति विशेषव्याप्त्या बाधाद्यौ वंधुस्य चिन्मात्राश्रितमोक्षसामानाधिकरण्याच्च। नच व्यक्त्यंतराभावेपि जीवाश्रि
तमेवाज्ञानं। चिदाश्रयत्वोक्तिस्तु चित्त्वस्याधिकरणतावच्छेदकत्वादिति वक्तं। अन्योन्याश्रयादेर्वक्ष्यमाणत्वात्। ब्रह्मण्यपि तद्भेसक्तस्य चित्त्वस्या
धिकरणतानवच्छेदकत्वाच्च विशिष्टरूपविशेष्यमात्राज्ञानेन विशिष्टे संसार इति निरस्तं। किंचोपाधेः प्रतिबिंबपक्षपातित्वं किं तत्र स्वधर्म
प्रतिभासकत्वं स्वकार्यप्रतिभासकत्वं वा स्वकार्यनिष्ठधर्मप्रतिभासकत्वं वा प्रतिबिंबे प्रतिस्वविषयाह्लादकत्वं वा। नाद्यः। मालिन्यादेर्दर्प
णादिति षष्ठत्ववैतत्त्वदुष्पर्यनुहन्तस्याविद्यारूपस्य वा अविद्याच्छिन्नत्वरूपस्य वा तत्प्रतिबिंबितत्वरूपस्य वा सुषुप्त्याद्यनुवृत्तस्य कर्तृत्वप्र
मातृत्वादिरूपस्य वा संसारस्याज्ञानविषयत्वाभावात्। ज्ञानक्रियासंस्काराणां च तत्त्वन्यते उज्ञानस्य त्वेपि नित्यातींद्रियाणां तेषामनुम
त निकटाप्यप्रतीतेः अविद्यास्तमयो मोक्षः सा संसारदशा हि इति तु न्यतेपि त्यविद्यावंधिकावंधो वा न तु वद्धा। न द्वितीयः। विदेहादेरूपा

हित्वा संसारादि स्वधर्मं चेतन्ये प्रतिभासयति तत्तु नास्ति ३ अविद्यावच्छिन्नावदा। विद्या भवेत् अविद्यां यदा विद्याप्रति
सुषुप्त्याद्यनुवृत्तस्याविद्यारूपत्वादि प्रकारसंसारः यदि अविद्यारूपो याधोस्यात्तदा सा ईदृक् संसारादिस्वधर्मं चेतन्ये संक्रामयेत्तत्तु नास्ति अविद्याया एव संसाररूपत्वात् ३ ज्ञानरूपायाक्रियासंस्कारास्तु तेषां २ उपाधिनास्वकार्यप्रतिबिंब एवा १
बिंबितास्यात्तदा तद्रूपकार्यसंसारं चेतन्ये संक्रामयेत्

धिकार्यस्य विंवे महाकाशेवदर्शनात्मुखस्येविंवतादेर्ब्रह्मस्य सार्वज्ञादेश्चानौपाधिकत्वापातात्। प्रतिमुखस्यौल्पादेरुपाधिकार्यत्वे पीह जी
वगतस्य संसरस्यानादित्वेनाकार्यत्वाच्च। नतृतीयवतुर्थौ दर्पणाद्युपादावदृष्टेः। एवं बुद्धिरूपोपाधिरपि न प्रतिविंवपक्षपातित्वं तस्य प्रतिविंवाप
क्रमपातिन्नपानुसमस्यानीयत्वेनपक्षपान्याद्दर्शस्यानीयत्वाभावात्। नर्वस्तु तर्हि विन्मात्रस्येवाज्ञानं संसारश्च। तदन्यस्य मिथ्यात्वेन मोक्षसमा
नाधिकरणं वंधायोगाच्च। नित्यमुक्तत्वश्रुतिस्तु विंवस्थानीयब्रह्मपरेतिवेत्। न। घटदर्पणोपाधिकयोः परिछिन्नत्वेनाभासितन्वयेरवछिन्ना
काशप्रतिविंवयोरिवाकाशमात्रमुखमात्रयोरदर्शनेन अवछेदपक्षे प्रतिविंवपक्षे वास्यायोगात्। विंवे ब्रह्मणीव प्रतिविंवेपि संसाराभावे
नजीवब्रह्मणोः सं[redacted]सारासंसाराव्यवस्थाश्रुत्युपयोगाच्च भवतां किंकादिमते आत्मनि दुःखाद्याश्रयतादेहादिने
वेहापि चिन्मात्रे संसाराश्रयताजीवंत्वेनावछिन्नात्तदभिप्रायावश्रुतिरिवार्थ्यं। तन्मते आत्मनश्चवात्रापि वितएवानर्थान्वयेन तन्म्हा
वरूपमुक्तेरपुमर्थत्वापातात्। नित्यमुक्तत्वश्रुतेर्निर्विषयत्वापाताच्च। नहि साकल्पितविशिष्टविषया। अथ जीवोनावछेदोनापिप्र
तिविंवः किंत्वविद्यया ब्रह्मणएव जीवत्वं राजसूनोः स्मृतिप्राप्तौ व्याधभावो निवर्त्तते। यथैवमात्मनोज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यात् इति वार्त्ति
केकं कश्चित्किलराजपुत्रोव्याधगृहे संवर्धितइति वृहदारण्यकभाष्ये चव्याधवर्धितराजपुत्रदृष्टांतोक्तावह्मेवस्याविद्यया संसार इति तिस्त्व
विद्यया चमुक्तमतइति स्वीकारात्। नित्यमुक्तत्वश्रुतिस्तु तैवतत्वतः कदापि संसाराभावाभिप्रायेति चेत्। न। यादृशां कल्पितोप्यनर्थ राम ८०

रूपोऽज्ञाने नो छेद्यो वेधः सदा तदभावस्यैव तदर्थत्वे मकल्पितेनापि संसारेणास्पृष्टचैतन्याभावे नित्यमुक्तत्वश्रुतेर्निर्विषयत्वापातात्।
अन्यथा मुक्तौ शोकाभावश्रुतिरपि शोकस्य तात्विकत्वनिषेधपरा स्यात् अत एव सर्वज्ञत्वादिनानुभवसिद्धाज्जीवादन्यस्य चेतनस्याभावेन स-
र्वज्ञत्वादिश्रुतेर्निर्विषयत्वापातात्। बहुजीववादे ब्रह्मभावरूपमुक्तेरपुमर्थत्वापातात्। एकजीववादे जीवब्रह्मणोः संसारासंसारित्व-
वस्याश्रुतिविरोधाच्च। तयोर्व्यावहारिकभेदस्याप्यभावेन त्वन्मतेऽपि तत्त्वमसिर्द्वा सुपर्णा य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिभिः। अन्यश्च परमो रा-
जन्न तथान्यः पंचविंशकः तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतपेत्यादिस्मृतिभिः शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते। भेदव्यपदेशाच्चान्य
इत्यादिसूत्रैः तस्माच्छारीरादन्य एवेश्वर आत्मा नो हितानुभौ वेतनो एकः कर्त्ता भोक्ता अन्यस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणत्वा-
दित्वश्राव्योऽस्तत्वज्ञानसंसरतोचावदाततत्वप्रामत्वादिवन्ने कत्रावतिष्ठेते इत्यादिविवरणादिग्रंथेष्वविरोधाच्च किंच चिन्मात्रस्याज्ञा-
नेस्वाभाविकं वेदानंदादिवन्न निवर्त्तेत। औपाधिकत्वे उपाधिः स एव चेदात्माश्रयः अन्यश्चेदन्योन्याश्रयश्चक्रकमनवस्थेति॥ ॥अज्ञान-
स्याविवरणोक्तचिन्मात्राश्रितत्वभंगः॥ ॥किंच त्वन्मते शुद्धब्रह्मणश्चिन्मात्रत्वेऽपि श्रुत्यादौ तस्य सर्वज्ञत्वात्कथमज्ञाने। सर्वं हि यो विजा-
नीते तस्य कुत्रापि नाज्ञानानं हि यो यद्विजानीते स तत्राज्ञानवान् भवेत्। सविशेषमेव ब्रह्म सर्वज्ञतामिति चेन्न। नातुरीयं न तत्सर्वदृक् सदेति
श्रुद्धैतस्क्तेः। एतेन सर्वज्ञत्वं भ्रांत्या प्रमाणतो वास्तवरूपत्वया वाते धाप्यविद्यासिद्धिः भ्रांतेः प्रमा[illegible]त्वादेश्चाविद्यामूलत्वात्। अप्रसंगस्त्व

पक्षप्रेक्षाविद्यां विनाविषयासंगतेः। उक्तं हि स्वरूपतः प्रमातो वा सर्वज्ञत्वे द्विधास्थिते। तद्वीभयं विनाविद्यासंबंधं नैव सिध्यतीति निरस्तं। अवि
द्यारहिते तुरीये पि सार्वज्ञ्यश्रुतेः। एकाश्रयैकविषयकज्ञानाज्ञानयोर्विरोधस्यानुद्धाराच्च। स्वरूपज्ञप्तेः स्वतः कानाद्यसंबंधे असत्त्वापातेन स्व
तः सर्वसंबंधाभावे असर्वगतत्वापातेन चाविद्ययैव स्वत एवान्येनाविसंबंधोपपत्तेः। असंगश्रुतेस्तु गतिरुक्ता। एतेन ब्रह्मणो ज्ञान
त्वमुपेत्याज्ञानं वदंतो निरस्ताः। तदुक्तं अज्ञानाखिलसंवेत्तुर्यदृते न तु तत्स्वनेति॥ ॥सर्वज्ञस्याज्ञानाश्रयत्वभंगः॥ ॥एतेन माभूद्ब्रह्म
णो विद्यामायातु स्यात् तस्या लीलोपकरणत्वेनादोषत्वादिति निरस्तं तथाहि। सा किमज्ञानविशेषः। किं वा देवासुरसंग्रामादौ देवादे
र्वांत्यसाधनमनयेस्यैव वह्निजलादिविचित्रसत्यवस्तुसर्जनशक्तिविशेषः। यद्वैंद्रजालिकस्यैवाविद्यमानप्रदर्शनशक्तिः। नाद्यः।
उक्तरीत्या सामान्याभावे विशेषायोगात्। अज्ञानस्य लीलोपकरणत्वादर्शनाच्च। तस्मिन्मायाशब्दाप्रयोगाच्च। न त्वैंद्रजालिकोपि कस्य
चिदज्ञाने नैंद्रजालं दर्शयति। किंतु मणिमंत्रादिनैव। न द्वितीयः। दृष्टापत्तेः। न तृतीयः। व्यामोहनीयजीवादर्शने व्यामोहनायोगात्।
कल्पिततद्दर्शनस्य च भ्रांतिं विनायोगात्। कल्पितत्वेन तद्दर्शने च तद्व्यामोहनायोगात्। तस्यापि द्वितीयवद्दर्शनस्यैवाविद्यां विना
योगाच्च। किं च तस्याः शक्तेः सत्त्वेऽद्वैतहानिः। जीवकल्पितत्वे तद्व्यामोहकत्वायोगः। ब्रह्मकल्पितत्वे तु तस्याज्ञानावश्यंभावः। परोक्तब्रह्म
मायावित्वभंगः॥ ॥यच्चोक्तं वाचस्पतिनाजीवाश्रिताविद्येति॥ ॥तत्र। जीवशब्देन बिंबमात्रविवक्षायामुक्तदोषात्। अविद्यावच्छि

यकवुद्ध्यादिनावावच्छिन्नस्य तत्प्रतिबिंबितस्य वा कल्पितत्वे दस्योक्तावन्योन्याश्रयापातान्न बीजांकुरन्यायेनासौ न दोषः। तद्वदिह व्यक्तिभेदा
भावात्। संतानिव्यतिरेके ऽत्र च तत्र संतानयोरन्योन्याश्रयेण भावात्। नव यथा निरंशोप्याकाशो घटस्तटद्व एवं तमुपलक्ष्यैकदेशं संपाद्यते नं
संबध्यते तद्वद् विद्याप्रितत्स्वैव विम्नत्रमुपलक्ष्यैकदेशरूपं जीवं संपादयत्यत्रावतिष्ठत इति नेतरेतराश्रयः। स्वैन वकल्पितैप्यशेषो नियद्द
कादिकं। तथा जीवाश्रयां विद्यामभ्युपैते ज्ञानकौ विदारन्तुक्तेरिति वाच्यं। निराश्रयाविद्यायोगेन जीवसिद्धावविद्यासिद्धिस्तत्सिद्धौ तु तय
त्वस्थितजीवसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात्। तन्मते गगनस्याप्यनिस्पष्टत्वेन स्वतः एवांशसंभवात्। न वजीवाज्ञानयोरनादित्वेनोत्पत्तिरित्यस्य
प्रतिबंधाद्यमदोषः। यतः अविद्याजीवयोर्यत्रनत्ये स्यात्तत्रितो धकः। अन्योन्यसंश्रयो नो चेदन्योन्याधीनताहतिः। अज्ञानजीवयोर्हि
कुत्रापि विषयेन्योन्यापेक्षा न वेन्नान्योन्याधीनतां व्याहतिः। नहि सर्वथा तदनपेक्षं तदधीनं अथानादित्वेपि द्रव्यत्वगुणत्ववत्वादिजा
तिव्यंजकयोरिव प्रवृत्त्यादावपेक्षातत्त्वान्योन्याश्रयपक्षस्यैव प्रतिबंधकः। स्वतत्त्वादोषं ग्यमेव व्यंजकप्रयुक्तेन तद्व्यंजकं व्यंग्यप्रयु
क्तांदहत्र जीवब्रह्मविभागस्याविद्याकृतत्वादविद्यायाश्च जीवाश्रितत्वान्जीवत्वाज्ञानेन्योन्यप्रयुक्तेरितिप्रयुक्तेरेव प्रतिबंधकः। यथा
त्पत्तितत्प्रमात्र प्रतिबंधेन दोषता न तर्हि स्याद्वैवमेवादेरन्योन्यारोहणादिकं। न च प्रमेयत्वाभिधेयत्वादौ अन्योन्याहंत्रिवदिहान्योन्या
पत्ताप्रमिता। अन्यथाऽन्योन्याश्रयादिकाल्पदोषो न स्यान्नजीवत्वप्रयोजकमज्ञानांतरं चेन्नवक्ष्यमानवस्थाद्वाज्ञानवेयं परंपरा। किंच

न्या॰प॰ यथा। अहमज्ञ इति प्रतीतेरसत्यमेदे नैवोपपत्तेः। किंच जीवेश्वरयोर्जीवे मुख्यत्वात्कल्पितत्वेनान्याश्रयान्। ब्रह्मणो जीवकल्पितत्वे
८२ न्योन्याश्रयान् तत्कल्पकस्य शुद्धस्य ब्रह्मणोऽज्ञानमावश्यकं। न चाविद्याया दोर्घघं भूषणमिति वाच्यं। तत्र प्रमाणानुक्तेरयोगात्
अविद्याया निराश्रयत्वे निर्विषयात्मस्वरूपत्वापाताच्च। प्रतीत्यनुसारेणाश्रयाद्यंगीकारे वयमहं न जानामीति प्रतीत्याहमर्थाश्रि
तत्वजडविषयत्वादिप्रसंगाच्च। अनादित्वादिनानुपपत्तिपरिहारायोगाच्च। उत्तरास्फुरणोप्रकृतिसंबन्धाद्दोर्घघमिति स्वच्छत्वे
न संव्यवहृतिमन्तनिराशायोगाच्च। उक्तं हि दुर्घटत्वं भूषणं। चेत्तस्मादविद्यात्वमात्मनः। अध्यंतमोपलंकारे नित्यदुःखं शिरोम
णिरिति। यतेन प्रश्नविश्रांतिहेतुत्वाद्बोधं तमसि नोचितं। न बुद्धिमंतः प्रष्टुं ति न जानामीति वादिनमिति निरस्तं। नत्यज्ञ प्रत्यप्रश्रो
ज्ञानस्य दोषत्वात्। ज्ञानमेवाज्ञानमित्यायुक्तावपि विरोधाद्यनुपपत्तावनापातात्। किंतु ज्ञातुरेव वक्तृत्वात्। अज्ञानस्यावाच्यस्यान्तु
क्तजीवाश्रितत्वभंगः। अविद्याविषयोऽपि दुर्वचः। यदत्रोक्तं विवरणे। अज्ञानस्य चिन्मात्रमेव विषयः। तस्याकल्पितत्वेनान्योन्याश्र
यादिदोषाभावात्। स्वप्रकाशत्वेन प्रकाशत्वेनं प्रसक्तप्रकाशे तस्मिन्नावरणकृत्यसंभवाच्च। नान्यत्। तस्याज्ञानकल्पितत्वा
ज्जडत्वेन स्वयमेवप्रकाशहीने आवरणकृत्याभावाच्चेति। अत्र ब्रूमः। चिन्मात्रे व्यावरणकृत्यं न तावत्सिद्धप्रकाशलोपो ऽसि
द्धप्रकाशानुत्पत्तिर्वा स्वरूपप्रकाशस्य नित्यसिद्धत्वात्। आवरणकृत्यस्यानर्थस्य च स्वप्रकाशे तस्मिन्नयेच्छितत्वात्। नापि ८२

ज्ञोपि प्रकाशस्य विषयासंबंधः। विज्ञानस्य विषयसंबंधस्वभावत्वात्। स्वयंज्ञानरूपत्वेन त्वन्मते संबंधानपेक्षणाच्च। न पि प्राकट्याख्यकार्यप्रति
बंधः। त्वन्मतेपि चैतन्यातिरिक्तस्य तस्याभावात्। नापि नास्ति न प्रकाशत इत्यादिव्यवहारो ऽभिज्ञाभिलपनं वा न्यायः। नास्तीत्यादिभ्रांतेरा
वरणसाध्यत्वेनावावरणत्वायोगात्। अतएव वनौ त्वपः। तस्यो भ्रांतिसाध्यत्वेन भ्रांतिहेत्वावरणत्वायोगात्। सुषुप्तौ व्यवहाराभावेनानाव
रणापातात्। नापि प्रकाशत इत्यादिव्यवहाराभावः। व्यवहारस्याभिज्ञात्वे स्वरूपाभिज्ञाया इदानीमपि सत्वात्। हृत्ते स्वमो द्वेष्यसत्वात्। अ
भिलपनत्वे मोक्षेप्यावरणापातात्। नापि नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यत्वं। अस्तीत्यादिव्यवहारायोग्यत्वं वा तयोरप्यारोपितत्वेनावरणत्वा
विनायोगात्। अद्वितीयत्वादिविशिष्टे तथा व्यवहारेपि अवस्थात्रयेप्यसंदिग्धाविपर्यस्तत्वेन प्रकाशमानात्मरूपे ध्यासाधिष्ठाने सु
खज्ञानादिरूपे चिन्मात्रे तदभावेन तत्कल्प्ययोर्योग्यत्वायोग्यत्वयोरभावाच्च। तयोर[illegible]वेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपस्वप्रका
शत्वविरुद्धत्वेनेदानीमप्यभावाच्च। नेचाज्ञानावछिन्नत्वेनापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे स्वरूपेण तु तदयोग्यत्वमित्यविरोधः। स्वरूप
स्यास्वप्रकाशत्वापातात्। नित्यातीद्रियस्याप्यज्ञानावछेदेनापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे न स्वप्रकाशत्वापाताच्च। घटाद्यवछिन्नप्रकाश
इवाज्ञानावछिन्नप्रकाशेपि विशेष्यस्यापि प्रकाशेन घटादिवदेवाज्ञानस्याप्यावरणत्वायोगाच्च। सुखादेरज्ञानावछिन्नचित्प्रकाश्यत्वे
सुखादिकं न प्रकाशत इत्यनुभवापातेन सुखादिकं प्रकाशत इत्यनुभवार्थं वित्तौ ज्ञानानवछेदेन प्रकाशस्यांगीकार्यत्वाच्च। एतेनास्ता

न्याया० नाविशेषितापरोक्षव्यवहारायोग्यत्वमावरणकृत्यमितिनिरस्तं।नचोक्तयोग्यत्वायोग्यत्वरूपयोःप्रकाशाप्रकाशयोःसत्यत्वमिथ्यात्वाभ्या
८३ मविरोधइतिवाच्यं।सुखादिस्फुरणंनप्रकाशतइत्यननुभवेनसुखादिसाक्षिणिचैतन्येआरोपितस्याप्यप्रकाशस्याभावात।वन्हावन्हित्वा
रोपेवन्हिकार्यस्येवस्वप्रकाशेअप्रकाशारोपेपिप्रकाशकार्यस्यभ्रांत्याद्यभावस्यापाताच्च।मतःशुक्तित्वस्यारोपितेनाशुक्तित्वेनाविरोधे
पिसतोधिष्ठानप्रकाशस्यारोपितेतरेणोवाप्रकाशारोपेणापिविरोधाच्च।अन्यथातन्निवृत्तिर्नस्यात।नचावेद्यत्वेसत्यपरोक्षव्यवहारयो
ग्यतात्यंताभावानधिकरणत्वंस्वप्रकाशत्वं।उक्तयोग्यताप्रागभावस्यावरणमित्यविरोधः।स्वरूपप्रकाशप्रकाशप्रयुक्तयोग्यतायाअ
नादित्वात।इदानींयोग्यतारूपप्रकाशस्यप्रागभावः।मोक्षेतुध्वंसइतिमोक्षेप्यप्रकाशत्वापाताच्च।भवतिहिदीपात्पूर्वमिवपश्चाद
पिअप्रकाशः।एवंचस्वप्रभत्वेनापरोक्षव्यवहारार्हआत्मनि।तद्योग्यत्वाभावरूपमविद्यावरणंकथं।किंचदीपावरकघटवच्चैत
न्यावरकाविद्याचैतन्यस्यान्यसंबंधंप्रतिबध्नातुअन्यंचप्रतिचैतन्यमाच्छादयतु।नतुचैतन्यंप्रत्येवचैतन्येउक्तयोग्यत्वरूपप्रकाशः
विरोधिनी।नहिदीपोघटावृतोपिस्वयंनप्रकाशते।तत्संबंधापातात।नतुकल्पितभेदंजीवचैतन्यंप्रतिचैतन्यमाच्छादयतीतिचेत।ना
आवरणंविनाभेदकल्पनायोगात।योमोक्षेभावीचिन्मात्रस्यैवचिन्मात्रंप्रतिप्रकाश।तदभावस्यैवेदानीमज्ञानेनसाधनीयत्वा
च्च।नचदीपप्रकाशआवृतोपिस्वविषयत्वात्प्रकाशतेवअप्रकाशस्तुनतद्द्योतितिनप्रकाशतइतिवाच्यं।मोक्षेप्यप्रकाशापातात। ८३

अज्ञानवैयर्थ्यान्न अनुभूयते। साक्षिणि प्रकाशमानेप्यज्ञानंस्फुरंतस्यतत्स्फोरकत्वेन तद्विरोधित्वात्। तादृश्यपेतेहि त्वदुक्तमर्थं न जानामी
ति प्रकाशमान एवाज्ञाने। अज्ञानावच्छेदकस्य विषयस्याज्ञाने तदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानायोगात्। न च सामान्येनज्ञानेपि विशेषेणाज्ञा
नमिति वाच्यं। सामान्यस्याज्ञातत्वादेवाज्ञानानवच्छेदकत्वात् तदवच्छेदकस्य विशेषस्यैवाज्ञातत्वात्। अविद्यानिवृत्तिस्त्वात्ममात्रावि
षयकाद्वृत्तिविशेषादेव। एकविषयत्वेपि हि वृत्तितोरज्ञानविरोधित्वाविरोधित्वे घटविषयकयोः सौरालोकज्ञानयोः सौरचाक्षुषप्र
काशयोर्वा तमो विरोधित्वाविरोधित्ववत्। शंखे श्वेतत्वप्रत्यक्षानुमित्योः पीतत्वभ्रमविरोधित्वाविरोधित्ववच्च युक्तो। एवं च प्रकाशमाने आ
वरणाकृत्याभावेप्यज्ञानमविरुद्धमिति ममसिद्धांतरहस्यमिति। उच्यते। त्वयाप्यनवच्छिन्नब्रह्माभेदाप्रकाशार्थमेवाज्ञानस्य कल्पितत्
त्वेन कथं प्रकाशमानेऽज्ञाने। अपि च त्वदुक्तार्थान प्रकाशतदित्यनुभावात्। अस्मत्तत्रभासमानेऽज्ञाने न चेह सुखादिस्फुरणे न प्रका
श तदित्यनुभवोस्ति येन भासमाने तत्स्यात्। किंतु न तत्रापि भासमानेऽज्ञाने गुहास्थं तमः छन्नमिति वत् त्वदुक्तं न जानामीत्यनावृत
सामान्यावच्छेदेनैवाज्ञानानुभवात्। नहि परचिन्नस्याज्ञाने बुभुक्षापिपासादिवत् प्रातिस्विकरूपेणानुभूयते। एवं च तद्विशे
षसंशयं प्रति तत्सामान्यनिश्चयस्त्वत्तद्विशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानं प्रति तत्सामान्यज्ञानमेव हेतुता। यादर्शनात्। न हि विशेषज्ञाते तत्
दज्ञानाधीरिष्टा अवच्छेदकज्ञानस्यावच्छिन्नज्ञानहेतुतायादर्शनादेव कल्प्या सामान्यविशेषाभाव एव च नियामक इति नाविशे

न्याय० गाः।पुत्रंचद्वेषस्येष्टत्वेपिद्विष्टस्येष्टत्वाभावतईश्वरस्यास्मदादिभ्रांतिविषयविषयकज्ञानाप्रसंगाः।पुत्रंचद्वेषस्येष्टत्वावेपिभ्रांति
८४ विषयकज्ञानवदस्मदादीनांसर्वज्ञानाभावेपीश्वरसार्वज्ञ्यानवच्छ्राः।अज्ञातज्ञानाभावेप्यज्ञानज्ञानेः।अन्यथाप्रोहमानार्थमज्ञानज्ञान
यदिवकल्पते।अज्ञातेमोहहानिश्रुतदर्थंकिंनकल्प्यते।तथाहि।संयोगाद्यवच्छेदकस्यघटादेरज्ञानावच्छेदकतयाज्ञानेविघ
टाद्यज्ञाननिवृत्तिंविनावच्छिन्नसंयोगादिज्ञानादर्शनेनप्रकृतेपिविषयावच्छिन्नाज्ञानज्ञानार्थंतदवच्छेदकविषयावरकाज्ञा
ननिवृत्तेरपिवक्तव्यत्वेनाज्ञानाविरोधिज्ञानवदज्ञानाविरोधिन्यज्ञाननिवर्त्तिरपिस्वीकार्यास्यात्।अथयथान्यत्रावच्छिन्नस
त्वस्यावच्छेदकसत्वसापेक्षत्वेपिआरोपितावच्छिन्नाभावसत्वस्यनारोपितसत्वसापेक्षत्वंविरोधात्।तथाविषयावच्छिन्नाज्ञानज्ञा
नस्यनविषयाज्ञाननिवृत्तिसापेक्षत्वंविरोधादितिचेत्।नहिंततएवतस्यनविषयज्ञानसापेक्षत्वमपिकिंचाज्ञानस्यज्ञानांतरवि
रोधित्वेपिस्वस्यविरोधित्ववदन्यत्रावच्छेदकज्ञानाभावस्यावच्छिन्नज्ञानविरोधित्वेप्यज्ञानावच्छेदकज्ञानाभावस्यावच्छिन्नाज्ञा
नज्ञानाविरोधः किंनस्यात्।तथाचविशेषेअज्ञाततएवाज्ञानंज्ञापतेअज्ञानस्यविषयविशेषावच्छेदसिद्धिस्तुतमसइवविशेषज्ञा
नानंतरमेतावंतंकालममुमर्थमित्थंनाज्ञासिषमित्यनुभवांतरादितिज्ञेयं।यद्योक्तं।सात्वज्ञानस्फोरकत्वात्तदविरोधीवृत्तिरेवतत्त राम
द्धितेऽधीनीति।तत्र।वृत्तिर्द्वैतन्योपरागार्थेतिमतेतस्याअज्ञानानिवर्त्तकत्वात्।अज्ञानस्यस्वविरोधिज्ञानाभावव्यापकत्वेनमोक्ष ८४

त्मनायातात्वा। न जानामीत्यज्ञानस्य ज्ञानसामान्यविरोधित्वेनानुभवाद्वा। न जानामीति ज्ञानस्यापि विरोधित्वस्यैवानुभवाद्वा। तत्पक्षे चैतन्यस्ये च
सित्वात्। चैतन्याज्ञानयोरविरोधे ज्ञानत्वायोगस्योक्तत्वाद्वा। वृत्तेरप्यर्थप्रकाशकत्वं विना ज्ञातिविशेषेणैवाज्ञानतत्कार्यनिवर्त्तकत्वेर
छादिनिवर्त्त्यै घटेषादिवत्सत्वाय त्यापुत्त्वादिज्ञानवदर्थप्रकाशकत्वे न तन्निवर्त्तकत्वे वक्तव्ये चैतन्यस्यापि तत्त्वे तत्तन्निवर्त्तकत्वावश्य
भावाद्वा। तन्यते नित्यांतीद्रियेपरोक्षवृत्तौ सत्यामप्यज्ञानानिवृत्त्या सुखादावपरोक्षवृत्त्यभावेपि स्फुरणामात्रेणाज्ञानादर्शनेन चा
न्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुरणस्यैवाज्ञानविरोधित्वाद्वा। स्वसत्तायामप्रकाशाविधुरत्वे नात्मनः स्वप्रकाशत्वसाधनायोगाद्वा। वृत्तिवि
नौर्वैषम्योक्तिश्च युक्ता। वृत्तिवत्साक्षिणोपि समानविषयकाज्ञानविरोधित्वानुभवात्। अनुभूयते ह्यज्ञानविषयकानुमित्यादिरूपवृ
त्तिवदज्ञानविषयकसाक्षिणोप्यज्ञानविषयकाज्ञानविरोधित्वं साक्षिवद्वाज्ञानविषयकवृत्तेरप्यज्ञानविषयकाज्ञानविरोधित्वं
च। अन्यथा साक्षिवेद्ये चैत्रेच्छासुखदुःखादौ मैत्रस्येव चैत्रस्याप्यज्ञानं स्यात्। एवं चासाक्षी स्वविषयेऽज्ञानविरोधी न भवेद्यदि तद्वेद्येसु
खदुःखादावज्ञानं केन वार्यते। इच्छादेः सदाप्रकाशादज्ञानप्रसक्तिरेव नेति चेत्। तर्ह्यात्मन्यपि तत एव तदप्रसक्तिः स्यात्। न च साक्षि
वेद्यत्वेन तदप्रसक्तौ न तत्रं आत्मा तु न तद्वेद्यः। किंतु स्वविद्रूपत्वात्प्रकाशत एवेति युक्तं। प्रकाशरूपे दीपे अंधकारस्येवात्मन्यप्यज्ञानाप्रसक्तेर्या
प्यत्वात्। अन्यथाद्यनादिरालोकमिवात्मापि स्वव्यवहारे ज्ञानांतरमपेक्षेत। न च सुखाद्यपि वृत्तिप्रतिबिंबितसाक्षिणैव वेद्यं न तु केवले

नेतिकेवलोनाज्ञानविरोधीतिवाच्यं । असतः साधकत्वभंगेकेवलसाक्षिवेद्यत्वोपपादनात् । अंतःकरणवृत्तेरिंद्रियव्यापारेप्र
घावृत्तेश्चदोषंविनायोगाद्वा । अन्यथात्मापिवृत्तिप्रतिबिंबितेनैवतेनसदाप्रकाशतेनतुकेवलेनेतिस्यात् । एतेनसौरालोकादिप्रतिबिंदीति
रस्ता । एतेनैवसर्वज्ञाततया अज्ञाततयावासाक्षिविषयइतिरस्तं । अंधकारावृतवत्ज्ञानाभावावच्छेदकविषयवद्वाज्ञानावच्छेदक
स्यापिप्रकाशेनसाक्षिवेद्यत्वायोगात् । अस्तुवावृत्तिरेवाज्ञानविरोधिनीतथाप्यात्मविषयांसइदानीमप्यस्तीतिकथंतत्राज्ञानं । वि
वरणेजीवाकाराहंवृत्तिपरिणतांतःकरणेनजीवोभिव्यज्यते अन्यथासुषुप्तेरित्युक्तेः । अयंघटइत्याद्यपरोक्षवृत्तेरपित्वन्मतेघ
टावच्छिन्नचिद्विषयत्वाद्वा । अन्यथाप्यटावरकाज्ञानाभावेनायंघटइतिवृत्तेरज्ञानाभिभावकत्वंनस्यात् । नचविशिष्टचैतन्यस्य
जीवविषयावाघटावच्छिन्नचैतन्यविषयावावृत्तिरज्ञानविषयीभूतचिद्विषयावानदज्ञानाविरोधिनीचेतियुक्तं । दंडीचेत्रइतिवृ
त्याचैत्राज्ञानानभिभवापातात् । आकाशस्येवघटावच्छिन्नस्यघटाकाशत्वेघटाकाशेहष्टे आकाशगतमहत्वादर्शनेपिआका
शमात्रंदृष्टमेव । आकाशांशस्यघटाकाशत्वेतुघटाकाशदर्शनेपिमहाकाशादर्शनंयुक्तं । नचश्रवणादिजन्यावृत्तिरज्ञानविरोधि
नीतियुक्तं । अमकालीनापरोक्षज्ञानानधिकविषयज्ञानेनकारणांतरजन्येनाप्यविद्यानिवृत्त्यापत्तिप्रसंगात् । अनधिकविषयत्वेश्रव
णादिवैयर्थ्यापत्तेः । सत्यत्वापातात् । तस्मान्नचिन्मात्रमज्ञानस्यविषयः । नापिदेहादिभेदोवामोक्षत्वाद्यभावोवाब्रह्माभेदोवाद्वितीयमात्मा

भावोवातद्विशिष्टात्मावातद्विषयः।तेषामात्ममात्रत्वे उक्तदोषाच्चाश्रितत्वेसत्वेऽद्वैतहानेः।अविषयकत्वेत्वन्योन्याश्रयादेः।नचब्रह्मा
द्यादेः प्रकाशमानात्ममात्रत्वेपिकल्पितेनभेदेनाज्ञातत्वं।अधिष्ठानावरणं विनाभेदकल्पनायोगादित्यादेरुक्तत्वात्।नचमिथ्याभूतेनापि
भेदाभावेनद्वितीयाभावेनवोपलक्षितआत्माअज्ञानविषयः।तस्यसमानविषयकज्ञाननिवर्त्यत्वेनवेदांतानामप्युपलक्षणतारूपप्रद
र्शकत्वपरत्वेनाखंडार्थहानेः।अकाकेकाकवदितिवाक्यवत्प्रमाणतापाताच्च।प्रकाशमानस्यात्मनोज्ञानविषयत्वे अप्रकाशमान
स्यद्वितीयाद्यभावस्योपलक्षणत्वेनतदविषयत्वेवदृष्टहानादृष्टकल्पनापाताच्च।तस्मादात्मनः प्रकाशमानत्वादन्यस्यवाविषयकत्वा
न्नाविद्याविषयत्वं।नतूक्तं।निर्विशेषस्वयंभातेकिमज्ञानावृतंभवेत।मिथ्याविशेषोप्यज्ञानसिद्धमेवतत्कथंसत इति।एवंत्वन्यून
पा अविद्याविषयसंबंधिन्याः कथमधिकब्रह्मावरणं।न्यूनायागुप्तिरविषयसंबंधित्वादधिकस्यपर्याच्छादिका।तस्मादनिर्व
च्याविद्यायादुर्निरूपत्वादहंकारादिकंनतत्कार्यं।अविद्याविषयभंगः॥ ॥यदप्युच्यते अहमर्थोनात्मायस्मात्परामर्शान्यथानु
पपत्त्यासुषुप्तोस्वतःप्रकाशमानस्यात्मनःसद्भावेप्यनेवंविधस्याहमर्थस्याभावात्।अथातोहंकारादेश अथात आत्मादेश इतिश्रु
तोपदेशाच्च।महाभूतान्यहंकारइतिस्मृतोअहंकारस्यक्षेत्रत्वात्स्यार्थकोनक्षेत्रत्वोक्तेः।ध्रुवतस्मादहमनुभवामीत्यात्मानुवेध्य
नुभवस्यअहंकर्तृत्वेनात्मानुवेधिकर्तृत्वादेश्चाश्रयोहंकारश्चिदचित्संवलनात्मकत्वाद्ध्यस्तः।यदिवसुषुप्तावहमर्थःप्रकाशेतत

न्याय० हिं स्मर्यते त्यस्तनरवाहंकारः। अनुभूते स्मरणा नियमाभावे विस्मर्यमाणा त्ममात्रत्वादिति। छ। तत्र तत्तावत्स्वप्रकाशत्वस्वप्रकाशत्वा
८६ भ्यां सुषुप्तावात्माहमर्थयोः प्रकाशाप्रकाशौ। अरुमर्थः। स्वप्रकाशात्मान्यत्स्वस्पाघाव्यसिद्धान्योन्याश्रयात्। नापि परामर्शापराम
र्शाभ्यां। अहमस्वाप्ने न किंचिदहमवेदिषमित्यहमर्थस्यैव परामर्शात। अहमर्थे परामर्शो नवेत्सकथमात्मनि। अहं तां नात्रात्मन्ग्री
त्मपरामर्शो हि दृश्यते। अस्वाप्समित्यत्रापि उत्तमपुरुषप्रयोगयोग्याहमर्थस्यैव स्फुरणात। उक्तं च विवरणे। अंतःकरण विशिष्ट
एवात्मनि प्रत्यभिज्ञानं चू मोन विष्टत्वके। तितस्यमो ह्यावस्थापिनः शाह्वैक समधिगम्यत्वादिति। यदि चेदमर्थव्यावृत्तोहमर्थो
नपारामृस्येत। तर्हि तावंतं कालं सुप्तोहं वान्यो वेति संशयादिः स्यात। न त्वहमेवेति निश्चयः। ननु परामृश्यमाणात्मनयवप्रत्यक्त्वो
त्रत्यानिश्चयइतिचेत प्रत्यक्त्वं नतावद्बुद्धिनिर्भासप्रतिद्वंद्विवित्वं। अन्यत्वप्रतिद्वंद्विस्वत्वं वा विदस्वपीदितिवा स्वयमस्वपीदितिवा
परामर्शापाते नाहमितिपरामर्शयोगात। घटादिः स्वस्मात्प्रिन्नो मत्वादिप्रतीत्यात्मनीवघटादावपि स्वत्वस्य सत्वाच्च। नापि बुध्य
दर्थरूपपराग्व्यावृत्तत्वं। अहमर्थस्यैव तद्यावृत्तेः नहित्वन्मते आत्मनः पराग्व्यावृत्तिः। विवरणे आत्मनः सर्वात्मकत्वात्पर
राग्व्यावृत्ति अहंसुपरागादेव व्यावृत्त्यवभासरत्यक्तेः। तस्मादहमर्थत्वमेव प्रत्यक्त्वं वाच्यमितिघटकुदीप्रभातद्वृत्तांतः। ननु नाह रा
मंशे परामर्शः किंतु परामृश्यमानआत्मा इदानीं ज्ञातेनांतःकरणेनावच्छेदादहंत्वेप्राप्रस्तत्यानुभयतइति चेत। न न किंचिदहम ८६

वेदिषमित्यादावज्ञानाद्यंशे व्यपरामर्शत्वापातात्। न त्वज्ञानादिकं [illegible]ता अपमन्याश्रयं वा परामृश्यते किं तु अहमर्थाश्रयं। एतावंतं का
लमहं स्वप्नं यश्चपश्यं त्वा संज्ञाग्रदासमित्यत्रैवाहमस्वाप्समित्यत्राप्यहमंशे परामर्शत्वानुभवाद्वा। अन्यथा यः पूर्वमहं दुःखी सोऽधुनासु
खीजात इतिवत् यः पूर्वं मदन्यः सुप्तः सोऽधुनाहं जात इति धीः स्यात् ननु अहंकारे परामृश्यमानात्मैक्यारोपात् तदानीं परामर्शत्वाभि
न इति चेत् न। अपरामर्शे परामर्शत्वारोपायोगात्। सिद्धे हि अहमर्थस्यात्मान्यत्वे परामृश्यमानात्मैक्यारोपः। सिद्धे च तस्मिन् न तु सुषुप्ताव
प्रकाशेनाहमर्थस्यात्मान्यत्वमितीतरेतराश्रयापत्तेः। अहमित्यतोऽन्य आहत्य परामर्शो न तु क्तत्वेन रहस्यहानादृष्टकल्पनापाताच्चाप
ते न सुषुप्तावहमर्थप्रकाशेऽस्यैतत्प्रयुक्तत्वेन स्वाहंकार इ निरस्तं। अहं शब्दोल्लेखि परामर्शापादने सुषुप्तौ तदुल्लेखाख्यानुभवाभावादे
व तदभावोपपत्तेः। तावन्मात्रेणाप्रयुक्तत्वेनैव स्यात्। अहमर्थविशेष्यकस्याहंत्वप्रकारकस्य च परामर्शस्यापादने इष्टापत्तेः। अस्म
र्यते हि यदा वै तत्काले सुखमहमस्वाप्समिति सुषुप्तिकाली न सुखावच्छिन्नोऽहमर्थः। अन्यथा स्मास्मर्यते तत्प्रयुक्तत्वेन स्वात्मेति चेन्मैवं निह
त्वं स्यात्। ननु तथाप्येतावंतं कालमहमित्यभिमन्यमानः अस्वाप्समिति परामर्शः स्यादिति चेत्। कर्तोपरिषेकर्तृं वाल्यपक्षि अहमर्थप्रद
काशेन तदभिमानपरामर्शापादनस्य व्यधिकरणत्वात्। अन्यथा तदा व्याप्त्यत्यभिमन्यमान आसमिति परामर्शस्यात्। तस्मात्सुषुप्ता
वहमर्थः प्रकाशत एव। न किंचिदहमवेदिषमित्यत्रान परामर्शस्य तु आत्माद्यज्ञानादन्यदिवाहमर्थाद्यज्ञानादन्यदेवाज्ञानं विष

पत्तेः। अन्यथा विरोधात् यत्तु न विज्ञानात्ययमहमस्मीति सुषुप्तिविषया स्मृतिः। सापि नात्मानं न परं चेति सुषुप्तावात्माज्ञानस्मृतिवि
शेषाज्ञानपरा। किं च सौषुप्तिकाज्ञानस्मर्तृत्वे किमनहमर्थस्याविद्यावच्छिन्नचैतन्यस्यांतःकरणावच्छिन्नस्याहमर्थस्य वा। नाद्यः। ये
हमकार्षं सोहं सौषुप्तिकाज्ञानादि स्मरामीत्यबाधितानुभवात्। अंत्ये त्वहमर्थस्यैव तदनुभवितृत्वं वाच्यं। स्मृतिसंस्कारानुभवा
नामेकाधिकरणानामेव कार्यकारणभावात्। योहमन्वभवं सोहं स्मरामीति प्रत्यभिज्ञानाच्चेति सुषुप्तावप्यहमर्थसिद्धिः। यद्यपि
चैत्रमैत्रसाधारणचैतन्यमेकं जीवत्वोपाध्यविद्यैक्यात् जीवश्चैकस्तथापि तयोरस्मर्तृत्वात्। स्मर्तुश्चाहमर्थस्याविद्यावच्छिन्ना
दनुभवितृचैतन्याद्भिन्नत्वेन नानुभवितृस्मर्त्रोरैक्यं। यद्यप्यविद्या चैतन्यं प्रत्येवावच्छेदिका अंतःकरणं तु अविद्यावच्छिन्नचै
तन्यं प्रत्येवावच्छेदकं न तु स्वातंत्र्येण तथाप्यविद्यांतःकरणरूपोपाधिभेदे शुद्धचैतन्याविद्यावच्छिन्नचैतन्यरूपोपधेयभे
देवसतिमठाकाशतदंतर्गतघटाकाशयोरिव स्वतरां सुयहितभेदे न प्रत्यभिज्ञाविरोधोऽवसरः। किं च सुषुप्तावहमर्थस्याभा
वेहं निर्दुःखः स्वाप्समितीच्छया सुषुप्तौ प्रवृत्त्ययोगः। योहं सुप्तः सोहं जागर्मीति प्रत्यभिज्ञानबाधश्च। योहं पूर्वं घटमकार्षं सोहमद्य
करोमीति प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिश्च। अहंकारव्यक्तिभेदात्। कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगश्च। कर्तुर्भोक्तुश्चाहमर्थस्याभिन्नत्वा राम
त्। अभिन्नचैतन्ये कर्तृत्वाद्यभावात्। कर्तृत्वाद्यारोपस्य च देहेंद्रियादावपि समत्वात्। अहं करोमीत्येवप्रतीत्या अहमर्थान्यानि ८७

कर्तृत्वारोपस्याप्यभावात्। किंचाहंकार एव क्रियाशक्त्या प्राणः॥ विज्ञा[illegible]शक्त्या च मन इति गीयत इति त्वन्मते। तथा च सुषुप्तावहंकार[illegible]
ये प्राणकार्यश्वासादि न स्यात्। ननु प्राणस्याहंकाराद्भेदपक्षे अहंकारस्य लयोपपत्तेः॥ अभेदपक्षेऽपि प्राणांशे विलयाभावविशिष्टस्य ल-
यः कल्प्यत इति चेत् न। प्राणस्याहमर्थत्वाभावे कर्तृत्वस्य प्राणोपाधिकत्वेनाहंकर्तेति बुध्ययोगात्। अहमर्थत्वे तु सुषुप्तावप्यहमुल्ले-
खापातात्। किंच न सुषुप्तावंतःकरणस्य लयः। अथ हैतत्पुरुषः स्वपितीत्यारभ्य गृहीतं वाक् गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मन इत्यादिश्रु-
तौ मनआदीनामुपरमस्यैवोक्तेः। अथात आत्मादेश इति श्रुतौ वात्मनस्त्वन्मते स एवाधस्तादित्युपदिष्टेन भूम्नैवाहंकारेणैक्ये कोऽपि
पृथगुपदेशोपपत्तेः। ननु भूमात्मनोर्भिन्नत्वेन प्रत्यक्षसिद्धयोः पृथगुपदेशयेक्षार्थः। द्वयोः सार्वात्म्यायोगात्। अहंकारस्य त्वात्मैक्य-
त्वेन प्रत्यक्षसिद्धस्य पृथगुपदेशोऽभेदार्थ इति चेत् न। अहमर्थादन्यस्यात्मनो भूम्नश्च ब्रह्माभिन्नत्वेन प्रत्यक्षासिद्धत्वान्न तयोरूपदेशो भे-
दार्थः। अहमर्थस्य तु ब्रह्माभिन्नत्वेन प्रत्यक्षसिद्धत्वात्तयोरूपदेशोऽपेक्षार्थ इति वैपरीत्यापत्तेः। त्वत्पक्षे तूक्तानां भूमाहंकारात्मनो
बिंबप्रतिबिंबस्वच्छाभीयाविद्योपाधिकब्रह्मजीववच्चिन्मात्र[illegible]त्वसंभवेनाहंकारस्य जीवात्मार्थकासिद्धेश्च। स एवेदं सर्वं अहमेवेदं सर्वं
आत्मैवेदं सर्वमित्युपसंहाराणां स एवाधस्तात्। आत्मैवाधस्तादित्युपक्रमैः। सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व इत्यादिस्मृतिभिश्च सर्वगतत्व-
परत्वेन सार्वात्म्योपदेशाभावाच्च। सर्वगतत्वस्य चानेकेष्व[illegible]संभवात्। भूमात्मोपदेशाभ्यामेव ब्रह्मात्मैकसिद्ध्या मध्येऽहंकारोपदेशवैयर्थ्या

द्यानत्तुपरोक्षस्यब्रह्मणःआपरोक्ष्यापच्छुलाधंतीत्यायेनाहंकारेक्वोक्तिरितिचेन्नात्वस्यप्रत्यगर्थरूपस्यात्मनएवापरोक्षैकरसत्वे
नतद्वैक्योक्तेर्वापरोक्ष्यसिद्धाहंकारेअविद्यमानसाधर्म्यात्मोक्तायोगात्।आत्मनआपरोक्ष्याभावेचात्मब्रह्मभेदस्यप्रत्यक्षत्वोक्तायोगात्।
अपरोक्षाहंकारेक्वोपदेशलब्धापरोक्ष्यस्यपरोक्ष्यात्मकोपदेशेनहान्यायातात्।श्रुत्यर्थस्तुभूमानारायणाख्यःस्यात्सएवाहंकृतिं
स्मृतः।जीवस्यस्वनिरूढ्योपःसोहंकारइतीरितः।अणुरूपोपिभगवान्वासुदेवःपरोविभुः।आत्मेत्युक्तःसर्वव्यापीत्यादिवाक्योक्तेप
भाष्योदाहृतस्मृत्यावगंतव्यः।मोक्षधर्मेचाअनिरुद्धोहिलोकेषुमहानात्मायरात्परः।योसौव्यक्तत्वमापन्नोनिर्ममेचपितामहं।सो
हंकारइतिप्रोक्तःसर्वतेजोमयोहिसइति।सर्वत्रचसैवहिसत्यादपरति।अन्यथाहंकारस्यव्याप्तत्वायोगात्।अहंकारश्चाहंकर्त्रंबु
चेतिश्रुतौमहाभूतान्यहंकारइतिस्मृतौचमहत्तत्त्वकार्यमनआदिकारणंवैकारिकादिभेदेनत्रिविधंचतत्त्वमुच्यतेनत्वहमर्थः।म
हत्तत्त्वाद्धिकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात्।क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधःसमपद्यत।वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चयतोभवः।मन
सश्चेन्द्रियाणांचभूतानांमहतामपीत्यादिस्मृतेः।अन्यथासंविद्धावितोबुद्धिशब्दस्यबुद्धिरव्यक्तमेवचेतिद्वेत्रेप्रयोगात्संविदयिद्धें
त्रंस्यात्।अहंकारशब्दस्यदंभाहंकारसंयुक्ताइत्यादौदेहेहंबुद्धौ।गर्वेचप्रयोगेरागद्वेषाभिमानोहंकारइत्यभिमानेचप्रयोगेनेहम म
र्थवाचित्वनियमाभावाद्।अहमर्थेहंशब्दप्रयोगेप्यहंकारशब्दस्याप्रयोगाच्च।आत्मवाचिनोहंशब्दस्यदकारांतस्यब्रह्मत्वेनाहंका

रवाचिनष्टुमकारांतात्ययत्वेन भेदस्यास्पष्टत्वाच्च। अहमर्थे आत्मानः धर्मदर्शनं त्वसिद्धं। कर्तृत्वादेरात्मधर्मत्वस्यैव समाणात्वात्। अं
ःकरणधर्मत्वेपि गौरोहमित्यारोपे देहस्यैवाहंकर्तृत्वत्रापि अंतःकरणस्याहमर्थानंतर्भावेपि धर्मारोपसंभवाच्च। पात्तु परकीयाहमर्थे
यमितिधीः सा अहमर्थस्यैव प्रतिसंबंधिभेदे तेदमर्थत्वान्नत्वहमर्थेनात्मांशसम्भवात्। अन्यथा परात्मन्ययमिति धीर्नस्यात्। न च स्वां
तेदरूप आत्मा अहं ज्ञानाम्यहं सुखीत्यहमर्थानभेदेन भातीति प्रुक्तं। अहमर्थाश्रितत्वेन प्रतीयमानयोरनयोरात्मत्वायोगात्। अस्याप्रती
तेश्रांतित्वे च विरोधात्। न वात्मा सर्वात्मकः। अहमर्थस्त्विदमर्थव्यावृत्त इति वाच्यं। सर्वात्मकेहमर्थे आत्मनीवेदमर्थव्यावृत्तिधियो भ्रां
तित्वोपपत्तेः। यत्तु अहमर्थो नात्मा अहंप्रत्ययविषयत्वाच्छरीरवदिति। तन्न। आत्मन्यपि अहमर्थांतर्गताधिष्ठानभूतचितोपितत्प्रत्ययविषय
त्वात्। किंच त्वयाप्यात्मनो गौरोहमित्यनात्मारोपाधिष्ठानत्वेमानभूतं भूयासमित्यादिनापरमप्रेमास्पदत्वे अहमर्थस्य स्वसत्तायां प्रका
शव्यतिरेकवैधुर्यतात्मनः स्वप्रकाशत्वे चोक्तं तत्सर्वमहमर्थस्यानात्मत्वे न युक्तं। न च प्रेमास्पदात्मैकारोपादहमर्थे न तदुक्तिः। अन्योन्याश्र
यात्। अहमर्थप्रेमगोम्यस्यात्मप्रेम्णोननुभवाच्च। अहितेहिततु ध्यात्प्रेमोत्पत्त्रावपि अप्रेमास्पदे प्रेमास्पदत्वारोपस्यादर्शनाच्च। वाच
स्पतिना। समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेत्। विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवदित्युक्तत्वेनाध्यस्तांतःकरणगतप्रे
मास्पदत्वस्यैवात्मनि प्रतीत्यापत्तेश्च। त्वदीत्या सुखानुभवरूपस्यात्मनः अहं सुखमनुभवामीति सुखानुभवाभेदेनैव प्रतीतेश्च।

न्या व० किंच मोक्षे हमर्थाभावे आत्मनाशो मोक्ष इति वा त्वमताप्ततिः। प्रेमास्पदं स्याहमर्थस्यत्वन्मते विनाशात्। तदन्यस्य प्रेमास्पदत्वान्म
८९ तेप्यनाशात्। अपि चैवमहं मुक्तः स्यामितीच्छा न स्यात्। तत्त्वात्मतयैव मुक्तिरिष्यते अहंकारे तु तदभेदारोपान्मुक्तः स्यामितीच्छाप
था शरीरस्यैव पुरुषत्वेच्छा या यथात्मनि तद्देक्यारोपादहं पुरुषः स्यामितीच्छा यथा वा आत्मन एव सुखेच्छायामपि तद्देक्यारोपाच्छ
रीरं सुखी स्यादिति इच्छेति चेन्न। अन्योन्याश्रयत्वोक्तेः। तत्र मामम त्वं कुक्षिज्योतिरहं विरक्ता विपाप्मा अक्षया स्यामित्यादिश्रुतिवि
रोधात्। तत्र शरीरं पुष्टं स्यादित्यपीच्छा वन्न। अहं सुखी स्यामित्यपीच्छावद्देहविन्मात्रे मुक्तः स्यादितीच्छायाः कदाप्यदर्शनेन
मुक्ते रतिपृत्त्वापातात्। न्यायं कश्चिदात्मा मुक्तः स्यादितीच्छया च न मुमुक्षुप्रवृत्तिः। ममात्मा मुक्तः स्यादितीच्छा त्वहमर्थस्यैव मुक्तौ
इच्छा न च स्वतः पुरुषार्थेच्छा इति यत्तु शक्यावोद्धतार्किकादिप्रियमिते यात्मनाशस्य स्वनाशादेरपि पुमर्थत्वापातात्। किं
चाहमर्थोतःकरणागर्भितश्चेत्ममसन इति धीर्न स्यात् तत्तदवच्छिन्नस्य पुनस्तदनन्वयात्। किं चैवं मन स्फुरति मनोस्मीति ज्ञाना
दहमिति ज्ञानस्य वैषम्यानुभवो न स्यान्। चिदविरुद्धं वत्वन विषयत्वाविशेषात् किं च सर्वापि अंतिह्यंशविषया अन्यथानि
रधिष्ठानभ्रमापातात्। तान्नवाहमिति बुद्धेर्ह्यंशत्वमनुभूयते। यदि कल्प्यते तदात्मेति बुद्धेरपि ह्यंशत्वं कल्प्यतां। न तु रूप्यं स्फुर न्याय
ति रूप्यमस्तीत्यत्रेवाहं स्फुरामि अहमस्मीति ह्यंशता भाति रूप्यं इमे विदमंशावच्छिन्नं स्फुरत्तामधिष्ठानमितीदं रूप्यमिति धीः ८९

रहं तु स्फुरणमात्रमधिष्ठानमिति स्फुरामीत्येव धीरिति चेन्न। त्वन्मते अनात्मानस्याप्यध्यस्तत्वे नाधिष्ठानत्वायोगात्। अहमिच्छामीति वदहं स्फुरा
मीत्यहमर्थस्थितत्वेन भासमानस्य स्फुरणस्य तदेकारोपाधिष्ठानत्वायोगात्। बाधकेन बाधिष्यमानस्याध्यस्तधर्मत्वेन भासमानस्य चास्तित्वस्याधि
ष्ठानत्वायोगाच्च। तदभिप्रेतस्याहमित्यत्रैव शब्दप्रमित्यस्यासिद्धेश्च। तस्मान्नाहमर्थस्यात्मत्वमाने। आत्मत्वे तु प्रत्यक्षेतावत्। अत्र मानानि च।
अहमर्थो मोक्षान्वयीत तत्साधनकृत्याश्रयत्वात्संमतवत्। अहमर्थो नर्थनिवृत्त्याश्रयः अनर्थाश्रयत्वात्संमतवत्। न चासिद्धिः। अहमतः अ
हं सुखमनुभवामीत्यबाधितानुभवात्। अनात्मत्वेनाहमर्थनिषेधे आत्ममात्रहन्तृत्वात् परत्ववदित्यादीति। श्रुतयश्च। कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्ते उ
त्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत। हंताहमिमास्तिस्रो देवता इत्यादौ जगत्कारणोक्तिः प्राणमनःसृष्टेः प्रा
गेवाहंत्वोक्तेः। तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्यत्र चावधारणेन शुद्धात्मनो हंत्वोक्तेः। अनविद्यस्य च ब्रह्मणोऽहमुल्लेखोक्तेः। अहमिवे
वयो वेद्यः स जीवरति कीर्तितः। स दुःखी स सुखी चैव स पात्रं बंधमोक्षयोरिति श्रुतौ मोक्षान्वयोक्तेश्च। स्मृतयश्च। मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां
तरंति ते। तरति। स्वप्रपत्त्या मायानिरसनशक्तस्येश्वरस्याहमुल्लेखोक्तेः। अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेत्यत्राहमर्थस्य मनआदि
सर्वकारणत्वोक्तेः। न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परमित्यत्रानित्यत्वोक्तेः। वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यत्र सर्ववेदवेद्यत्वोक्तेः। ततो मां त
त्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमित्यत्र मुक्तप्राप्यत्वोक्तेः। अहमात्मा गुडाकेश इत्यादावात्मत्वाद्युक्तेः। एवं चाहं ब्रह्मास्मीति यो हं सोसावित्यादौ

परेणापि तत्त्वेरणानाश्रयणीयात्। तस्मात्। अज्ञोहमित्याद्यध्यक्षान्त्रदात्मानमिति श्रुते। अहमात्मेति च स्वत्वाहंत्वं शुद्धात्मनस्थितं।। ।।
अहमर्थस्यानात्मत्वभंगः।। ।।यद्वोच्यते। जपाकुसुमस्य लौहित्यं स्फटिके एवमनःस्थकर्तृत्वमात्मन्यध्यस्तं न तु तात्विकं। आत्मनो निर्विका
रत्वात्। सुषुप्तौ बुद्ध्यभावेनाकर्तृत्वदर्शनात्। श्रुतिविरोधाच्चेति। तत्र ब्रूमः। प्रत्येकं स्फटिके पुष्पेपि वेद्यते त्वं तु द्वित्।। चितिबुद्धौ च कर्तृत्वं
साक्षात्कारः कदाचन। भवितं यहि बुद्धिस्थकर्तृत्वस्यात्मन्यारोपेरक्तं कुसुमपि तिवत् कदाचिन्मनः कर्त्रीति प्रत्यक्षप्रमया रक्तः। स्फटिकर
ति वक्कदाचिद्वेतन्यं कर्त्रीति प्रमेणा चान हि बुद्धिस्थं कर्तृत्वमप्रत्यक्षं। ननु मनस्येव तन्यात्मनाध्यस्तं कुसुमे तु न स्फुरिकात्मनेति वैषम्यमिति चेन्न।
अधिष्ठानात्मनानध्यस्तं जपाकुसुमादिस्थानीयमुपाधिं विनाभीषणात्वादिषु क्तः सर्वस्यारत्यात्मनेव कर्तृत्वादिषु क्त बुद्धेश्चिदात्मनाध्या
सेरज्ञो भीषणात्वांतरस्येवात्मनि कर्तृत्वांतरस्यानध्यासे च तदध्यासस्य सोपाधिकत्वायोगात्। मनो न स्फुरणं किं तु स्फुरतीति तयोर्भेद
धीरशायामपि प्रत्येकं कदापि कर्तृत्वाप्रतीतेश्च। इदंमर्थयोः शरीरात्मनोश्चाभेदग्रहणादशायामप्ययं भीषणः सर्पो भीषणः अहं गौरः श
रीरं गौरमिति वत मनश्चितोरभेदग्रहदशायामविस्फुरणं कर्तृ मनः कर्त्रीति धीप्रसंगाच्च। न चोपाधेरधिष्ठानात्मनाध्यासे पुपाधेस्तद्धर्मस्य
चाधिष्ठानसमसत्ताकत्वं वाऽध्यस्यमानादधिकसत्ताकत्वं वा सोपाधिकत्वे तंत्रमिति वाच्यं। आद्ये त्वन्मते बुद्धेस्तत्कर्तृत्वस्य वा चित्समस
त्ताकत्वाभावेन सोपाधिककर्तृत्वायोगात्। द्वितीये बुद्धिगतकर्तृत्वस्य पारमार्थिकताया वा आत्मस्थकर्तृत्वस्य प्रातिभासिकताया वा प्रसंगा

तात् ३ मयत्रापि नीरे क्षीरत्वाध्यासस्यापि सोपाधिकत्वायाताच्च । एतेन कर्तृत्वं बुद्धिगतमहमर्थे हमर्थगतं वात्मन्यध्यस्यते ततश्चैतन्यं क
र्तृ मनः कर्त्रिति प्रतीत्यभावो बुद्ध्यहं कर्त्रिति निरस्तं । आद्ये आत्मन्यारोपितस्यापि अनर्थस्याभावेन बुद्धेरेवाहमर्थस्यैव वा बंधमोक्षायाता
त् । द्वितीये हमर्थस्यैव नानध्यस्तकर्तृत्वेनैवाहं कर्त्रीति प्रतीत्युपपत्तावनितदध्यासासिद्धेः । किंच मनसः कर्तृत्वे तत्करणत्वप्रसिद्धि
विरोधः । अपि च कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणोक्तन्यायापि संसारी स्यात् बुद्धेः कर्तृत्वे प्राप्ते ज्ञो वस्येति सिद्धांतितत्वे न तद्विरोधः । बु
ध्यात्मनोरविवेकस्य सांख्यमतेपि सत्वात् । किंच बंधस्य तदपायेन हृते स्तत्फलभाक्त्वयोः सामानाधिकरण्याच्च न बुद्धेः कर्तृता
मता । तथा हि । कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थरूपो बंधो बुद्धिगतश्चेत्तर्हि मोक्षोपि तद्गतः स्यात् । बंधमोक्षयोः सामानाधिकरण्यात् । अस
न्नपि हि दुःखादिभोगद्रष्टा खो अनर्थः । न च बुद्धिगतं संभोक्तृत्वादिकं नानर्थः किं तु तदुपाधिकं मिथ्या भोक्तृत्वादिकमिति वाच्यं । प
तत्कल्पनायां कर्तृत्वाध्यासासिद्धिः । न त्वेनान्यो न्याश्रयात् । मोक्षस्य सत्यस्यैव पुरुषार्थत्ववत् भोक्तृत्वादिरूपबंधस्यापि सत्य
स्यैवानर्थत्वाच्चात् तु क्तं वार्त्तिके वोढुं प्रति । न हि स्वप्रस्तुत्वा घटं पुमान्वं च्छित्स्र वर्तते । पारार्थिकत्वात्स्वप्रस्यतच्छीमास्येत पंडि
ते रिति । स्थूलः कृशो भिक्षुर्लोमशं जरत्यादि प्रतीत्या देहस्याप्यनर्थत्वापाताच्च । नापि तु प्र्यहं तदुपाधिकमात्मस्थं भोक्तृत्वादिकम
नर्थः । न तु देहस्थमिति वाच्यं । अनर्थाश्रयस्यात्मनोनर्थकोटित्वायोगात् । अमकात्ते हं भोक्तेति प्रमाकाले तु बुद्धिर्यो क्रीत्येद

न्या प० प्रतीत्यासुखहेत्वनिकाशायितरप्रतीतेश्च। अपि च मतस्याध्यवसायादिकर्तृत्वे तत्फलं मोक्षोपि तस्यैव स्यात्। शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति
न्यायेन यस्मिन् साधनकृतिस्तस्यैव फलभाक्त्वात्। अन्यथा कृतहानाकृताभ्यागमापातात्। ज्ञातेष्टाववि पवित्रार्थं तु त्र्यगतं एतत्त्वादि
९१ कं तद् दुःखाद्दुःपितुरेव फलं ते न तदुद्देशात्। तच्चेहात्मनः करणार्थः। चेन्नात्मगतो मोक्षो मनस उद्देश्यः स्यात्। आदिश्यादेतद्वि
दद्धिसो वफलं तान्चारोपितमेव वा आत्मारोपितमेव पाककर्तृत्वे फलान्वये तं च मिति चेन्न निरस्तत्वात्। सत्य कर्तृत्वे च स्यादुद्देशः सं
सारिकफलाभोक्तृत्वापाताद्वा न चोभयं तेत्र मनननुगमात्। अपि च कृतिकर्मत्वकरणत्वादीनां मनसि स्फुरितः दुःख्याभावेपि कर्तृत्वस्फुरते
र्हुर्ईने कर्तृता। अयते हि तन्मनो कुरुते त्यादौ मनसः कृतिकर्मत्वं। तथा एवं च तः श्रोत्रेण विद्धो सो मनसेत्यादिस्फुरतो शरीरवाक्यमनो
भिर्यत्कर्म प्रारभते नर इत्यादिस्मृतौ च करणत्वात्। यथा मन उद्दत्काम मीलितस्ववाच्छुव्यिव ज्ञास्ते चेत्यादौ मन उक्रमणो आत्मनः कर्तृत्वे
त्यथा परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण इत्यादौ स्वरूपाविर्भावरूपपरमपुरुषाव
पिकर्तृत्वं। अपि च। अहं करोमीत्यध्यासात् तत्प्रात्यादिलिंगतः॥ स आत्मेत्यादिवाक्यात्तु क्षितकर्तृत्वमात्मनः। न चाहं करोमीत्यादिप्र राम
त्यक्षेण। आत्मा मोक्षसाधनविषयकृतिमान् तत्फलान्वयित्वात् संमतवत्। अत्र ज्ञानं ज्ञानसमानाधिकरणं ज्ञानं निवर्त्यत्वान् ज्ञान ९१
प्रागभाववत् दुःखादिभोगो मोक्षसमानाधिकरणः वंधत्वात् संमतवदित्याद्यनुमानैः। कर्ता विज्ञानात्मा यो वेदेदं जिघ्राणीति स

आत्मा आनंदभुक्तया प्रातरत्यादिश्रुतिभिस्सिद्धे आत्मनः कर्तृत्वादौ बाधकमस्ति। न च श्रुतिरनुवादः। अहमर्थान्यात्मस्वकर्तृत्व
स्य नामरूपे व्याकरोत्। स हि सर्वस्य कर्तेत्यादिश्रुत्युक्तेश्वरस्य कर्तृत्वस्य च प्रत्यक्षेण प्राप्तेः। न च निर्धर्मकत्वं बाधकं। निर्धर्मकत्व
रूपधर्मभावाभावाभ्यां व्याघातात्। ज्ञानत्ववत्सौषुप्तिकाज्ञानादिसाक्षित्ववत्। बुद्धिं प्रति तु ध्यविशिष्टस्यज्ञातत्ववद्वसत्यस्यासत्यस्य वा
ज्ञातत्वादेरप्यात्मन्येव संभवाच्च। नापि निष्क्रियत्वं बाधकं। क्रियाया धात्वर्थत्वे आत्मन्यप्यस्त्यादिधात्वर्थसत्तादेः सत्वेनासिद्धेः। परिस्पंद
त्वे ज्ञानादीनामपरिस्पंदत्वेनाप्रयोजकत्वात्। नापि निर्विकारत्वं बाधकं। आकाशस्य संयोगाद्याश्रयत्ववदात्मन अज्ञानतत्ध्वंसाद्या
श्रयत्ववच्च ज्ञानरूपगुणाश्रयत्वेपि द्रव्यांतरत्वापत्तिरूपविकारानापातात्। न च सुषुप्तौ मनसोऽभावे कर्तृत्वाद्यदर्शनं बाधकं त
दापुश्वासादिकर्तृत्वदर्शनात्। सुप्तौ भ्रर्भूरित्येव प्रश्वसितीत्यादिश्रुतेश्च। देहादिवन्मनसो निमित्तत्वेनापि तदुपपत्तेश्च। नापि
श्रुतिर्बोधिका। विज्ञानं यज्ञं तनुत इति श्रुतेः। विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान्समश्नुत
इत्यादिवाक्यशेषेण ब्रह्मपरत्वात्। कामः संकल्प इत्यारभ्य एतत्सर्वं मन एवेति श्रुतेर्मनसा वा अग्रे संकल्पयतीत्यादिश्रुते
मनः करणकत्वपरत्वात्। आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुतेरात्मनो भोक्तृत्वे देहादिवन्मनः सहकारीत्येवंप
रत्वात्। ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादिश्रुताविवशब्दस्य परतंत्रप्रभोऽप्रभुरिवेति वर्तत्रीवत्स्वकर्तृत्वस्येश्वरतंत्रत्वपरत्वात्। अ

न्याय० ९१

हंकारविमूढात्माकर्ताहमितिमन्यतइतिस्मृतेरपिजीवेस्वातंत्र्यनिवारकत्वात्।तत्रैवंसतिकर्त्तारमात्मानंकेवलंतुयः।पश्यत्य
कृतबुद्धित्वान्नसपश्यतीत्यादिवाक्यशेषात्।अन्यथोक्तश्रुत्यादिविरोधात्।नचकर्तृत्वस्यक्लेशसंबंधात्तश्रुतिस्तत्परादर्शपूर्ण
मासादावपिश्रुतात्पर्यापातात्।लीलादेरुक्तप्रासादेष्वाकरणापवत्क्लेशदर्शनाच्च।यदावैकरोत्यथनिस्तिष्ठतीतिश्रुत्यैवकर्तृत्व
फलसंबंधोक्तेश्च॥ ॥कर्तृत्वाध्यासभंगः॥ ॥यद्वोच्यते।आत्मनिदेहेंद्रियाद्येकांतधर्माद्याध्यस्यंते।तत्रचाहंब्राह्मणोहंका
णइत्यादिप्रत्यक्षंब्राह्मणोपनेतेत्यादिश्रुतिःदेहाद्यैकाध्यासाभावेस्तुत्रोप्रमाणत्वाद्यदर्शनात्रदन्यथानुपपत्तिश्चमान
मितितत्र।त्वन्मतेहमर्थस्यानात्मनाहंब्राह्मणइत्यादेर्देहात्मैक्याविषयत्वात्।देहात्मैक्यस्यप्रत्यक्षत्वेतद्विरोध्यनुमाना
घप्रामाण्यस्योक्तत्वेनतभ्देदासिध्यापत्तेश्चापरस्परंभिन्नत्वेननिश्चितानांदेहेंद्रियादीनांयुगपदेकात्मैक्याध्यासायोगा
च्चत्वन्मतेदेहात्मनोर्भेदस्याध्यस्तत्वेनजीवब्रह्मणोरिवतन्नाभेदाध्यासायोगाच्च।मिथ्यात्वेत्वधिष्ठानसत्तानावाध्यात्यंताभा
वप्रतियोगित्वंतद्बाध्यात्यंताभावप्रतियोगित्वस्यसत्वेपिसंभवात्।अभेदश्चभेदात्यंताभावइतिकथंभेदमिथ्यात्वेअभेदः
सत्योनस्यात्।नचदेहस्यस्वरूपेणौवाध्यस्तत्वाद्देहात्मनोर्नभेदोनाप्यभेदइतिवाच्यं।अध्यस्तादविरूप्याबुक्तेः।स्वत्तानावाध्य राम
स्यवाधगोचरस्यभेदस्यदर्शनात्।किंच।अहंगौरोहीतिवद्याहंदेहीत्येवप्रतीयते।ननुदेहोहमस्मीतिकदाचित्कस्यचित्मतिः।

ब्राह्मणोहं मनुष्योहमित्यादिस्तु प्रमैव नः। देहभेदश्रुतो यस्मात्स्थूलत्वादिपदोदितः। कृशोहं कृष्ण इत्यादौ कार्श्यादिर्देहसंस्थित॥ श्रु
त्रादिच्छिद्रकार्श्यादिविदात्मन्युपचर्यते। प्रतीयते हि मम गृहं मम क्षेत्रमितिवन्मम देह मम मनः मम चक्षुरिति भेदः॥ अहं ब्राह्मणोहं
मनुष्य इत्यादिस्तु प्रमा। देहविशेषविशिष्ट एव हि ब्राह्मणादिशब्दार्थः। न तु देहविशेषः देही ब्राह्मण इतिवन्न देहो ब्राह्मण इति कदाप्यप्र
तीतेः। अंधोहमित्यादिधीरपि प्रमैव। वा चक्षुःश्रोत्रादिहीनस्यैवांधत्वबधिरत्वात्। कृष्णोहमित्यादावपि कृष्णत्वादिकं किं रज्जौ सर्पस्य
भीषणत्वादिकमिव धर्म्यैक्येन सह्याध्यस्यते किं वा स्फटिके जपाकुसुमस्य लौहित्यमिव तेन विनैव नाद्यः। धर्म्यैक्याध्यासाभावस्योक्तत्वा
त्। नांत्यः। तद्वदेव कार्श्यादिद्रूपप्रतीत्यापत्तेः। कृशोहं कृष्णोहमित्यादिस्तु पुत्रे कृशोहं कृश इतिवत्कर्दमलिप्तेहं कृष्ण इतिवद्गौणः॥ न वा
यमप्यध्यासः। पुत्रात्कर्दमाद्वा स्वस्य स्पष्टभेदप्रतीतेः। अन्यथा मं वा क्रोशंतीत्यादिरप्यध्यासः स्यात्। पुत्रकार्श्येन दुःखं तु तस्यात्यंतप्रे
मास्पदत्वात्। न च कृशोहमित्येवप्रतीत्या शिलापुत्रिकाया देह इतिवत् मम देहः इत्ययमेव गौण इति वाच्यं। मम देह इत्यस्य देहात्म
विवेकिनि मुख्यतायाः कृशोहमित्यस्य च पुत्रे कार्श्ये गौणतायाः स्थूलत्वाद्वा तत्र भेदधीस्पष्टेति वेदिहापितया। पश्वादीनामपि देहा
त्मभेदसाक्षात्कारस्याभीकार्यत्वात्। तदुक्तं। जातमात्रा मृगा गावो हस्तिनापत्निलोमष्टाः॥ भयाभयस्वभोगादौ कारणानि विजानते। अस्य
तोप्यर्व देहस्य विज्ञानं न तत्कथं भवेदिति। तथा हि। जातमात्रस्य पश्वादेस्तन्यपानादौ प्रवृत्त्यादिहेतोरिष्टसाधनत्वाद्यनुमितेर्हेतुर्यत्सन्न्य

पां य ० पानेतदिष्टसाधनं नवयेदेयत्रेत्रस्यात:शंकुकेंद्रूवनेंनदनिष्टसाधनंयद्येदमित्यादिव्याप्तिस्मृतिस्तावन्नदेहांतरास्मृतोपुत्रा।नचममप्रा
९३ क्देहांतरमभूदितिस्मरतांस्तस्यैवतद्देहेकाधी॥किंत्वनेकमलिष्टचुस्मृतंस्तत्रेभिवानेकदेहेस्वचुस्मृतमात्मानंपश्यतस्तोभेदधी
रेवा।किंवायोहंवाल्येपितरावन्वभूवंसोहंस्थविर:प्रणप्तृन्स्पृशामीतियोहंस्वप्नेव्याघ्रदेह:सोहमिदानींमनुष्यदेहइतिवद्देहभेदधीपू
र्वकस्वस्यैवामनुसंदधान:कथंततोभेदेनजानीयात्।नवैमंविरुद्धधर्मत्वयलिंगजन्याभेदधी:परोक्षेतिनेक्षापरोक्षभ्रमवि
रोधिनीतिवाच्यं।प्रत्यक्षेधर्मिणिभेदकसाक्षात्कारस्यभेदसाक्षात्कारव्याप्यत्वान्।इहवव्यावृत्तत्वेनधीस्थदेहादिभेदकस्या
नुवृत्तत्वस्यात्मनिप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसिद्धत्वात।व्यावर्तकसाक्षात्कारस्यैवैक्यापरोक्षभ्रमेणाभेदव्यवहारस्यौपचारिकत्वेनव
सहविरोधाच्च।नवायंभ्रम:सोपाधिक:येनाधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारेपिस्यात्।यातुश्रुतिरुक्तातत्रकिंलक्षणयादेहविशेषवा
व्यासवान्ब्राह्मणशब्दार्थइतिभाव:॥किंवादेहविशेषसंबद्धएवतदर्थ:॥संबंधस्त्वन्यस्यासंभवाद्देहैकाध्यासरूपइतियद्वा
देहविशेषएवतदर्थ:।आत्मतुदेहेकाध्यासात्प्रवर्ततइति।नाद्य:।विधौलक्षणायोगात्।नत्वपापुत्रभार्यादिषुविकल्पेषुस राम
कलेषुवाअहमेवविकल्प:सकलोवेत्यध्यस्यतीतिभावितत्वेनन्यायसाम्येभृत्यमित्रादावपितस्यसत्वेनशूद्रस्वामिनोब्राह्मणा ९३
देहेयोगाद्यनधिकारायाताच्च।ब्राह्मणादिमित्रकस्यशूद्रस्याप्यधिकारापत्तेश्च।नचस्वकर्महानिस्तेनदेहविशेषेणैकाध्यासवांस्तदर्थ

।।आवश्यकत्वेन स्वकर्मणा देहविशेषार्जनस्यैव तदर्थत्वोपपत्तेः।। सुषुप्तस्य जीवन्मुक्तस्य च देहे स्वाध्यासाभावेन ब्राह्मणो नहं
तव्य इत्यादेस्तद्विषयकत्वायातात्।। नापि कदाचिदध्यासवांस्तदर्थः। महापातके न नष्टब्राह्मण्याधिकारापाताच्च। जन्मारभ्य जी
वन्मुक्तस्योक्तनिषेधाविषयत्वापाताच्च। अत एव न द्वितीयः संयोगस्य त्वविभुत्वयद्देसर्वेषु देहेषु स्वस्वामिभावस्य च मत्यदेहे सत्वे
पि इच्छानुविधायित्वस्यैवानुरादिदेहेष्वसत्वेपि साक्षात्स्वामिभावस्य वा तदिंद्रियाश्रयत्वस्य वा साक्षात्तत्प्रयत्नजन्यक्रियाश्र
यत्वस्य वा तद्भोगायतनत्वस्य वा तत्कर्मार्जितत्वस्य वा संबंधांतरस्य संभवात्। न च प्रथमं तादात्म्यात्मैकाभ्रम एव संबंधः। अ
हंकृतिरित्यप्रतीतेः। आत्मसमवायस्यात्मायुतसिद्धेर्वा संबंधांतरस्य सत्वाच्च। नन्वात्तिप्रसंगाय स्वस्वामिभावादिरेवाध्यास
न्वयमूलसंबंधाधीनः। वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात्। न तत्कर्मार्जितत्वस्यैव मूलसंबंधत्वाच्च। कर्मणां तदीयत्वं चानादिपूर्वपूर्वत
दीयकर्माधीनं वा तदाश्रितप्रयत्नजन्यत्वाधीनं वा न तु तदीयशरीरजन्यत्वाधीनमिति नान्योन्याश्रयः।। पुत्रकामेष्टिकर्मापि न
पुत्रशरीरार्जकं किंतु ग्रामकामेष्टिवन्न पुत्रकर्मार्जितस्य तस्य स्वसंबंधमात्रार्जकं। न च तृतीयः। तस्य जडत्वादिना अनियोज्य
त्वान्नादेहविशेषयुक्त एव ब्राह्मणशब्दप्रयोगेणादेहस्यातदर्थत्वाच्च। एतेन सर्वाण्यपि विधिनिषेधशास्त्राण्यध्यासमूला
नीति परभाष्यं निरस्तं। नापि प्रमातृत्वाद्यन्यथानुपपत्त्याध्याससिद्धिः। तदभावे विमुक्तावस्थानादिज्ञातृत्वस्य दर्शनान्ना

न्याय०
९४

गरणाद्यावीय घटादिप्रमातृत्वदशायां तत्कर्मार्जितत्ववत् तद्देवयाध्यासस्य सदा भावाद्य। एतेन प्रमातृत्वादिकमध्यासमन्तरमिति
परभाष्यं निरस्तं। चार्वाकादेस्त्वनुमानाभासादिजन्येपि देहात्मप्रमेयधर्माद्यभावभ्रमरूपप्रत्यक्षत्वाभिमानः संसारहेतुर्देहात्मनु
त्वादेः रागादिरपि पुत्रानुकूलादाविव देहस्य प्रेमास्पदत्वान् श्रेयो गुल्फादेहं प्रदर्श्यायमहमित्युक्तिरपि श्रृंगारं प्रदर्श्यायं वह्निरि
तिवत् पृथग्दर्शयितुमशक्यत्वात्। श्रुतिषु देहात्मैक्यनिषेधोपि श्रेयस्त्कारणत्वनिषेधवत् कुवादिप्राप्तत्वान्। व्यवहारपर्यन्तं
स्फुटतरभेदज्ञानाभावाच्च। दृश्यन्ते हि यमयोर्व्यावर्त्तकं पश्यंतोपि व्यवहर्तुमशक्ताः। उक्तं च। व्याप्तत्वादात्मनो देहे व्यवहारेषु पा
टवान्। भेदज्ञानेपि वांगारवह्निवत्त्वाविविक्तवशं भवंति व्यवहाराश्च न हि प्रत्यक्षगानयि। अर्थान्यथानुभवतः प्रतिपादयितुं ह
मादिति। तस्माद्देहादेरात्मैक्येन स्वतंत्र्येणाचानध्यस्तत्वान् जगत्स्यमेव न तत्त्वं निर्वचनीयमिति॥ ॥देहात्मैक्याध्यासभंगः॥ ॥पुनो
तं। यच्चानिर्वाच्यत्वं न निरुक्तिविरहः इदं रूप्यमिति निरुक्तेः। अत एव न निरुक्तिनिमित्तस्य ज्ञानस्यार्थस्य वा विरहः। निमित्तेवि
नाकार्यायोगात्। नापि तयोः सदसद्रूपविशिष्टविलक्षणत्वे। सदेकरूपत्वेपि तदुपपत्तेः। नापि सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्ष
णत्वं। सदसद्रूपत्वेप्युपपत्तेः। नापि सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वे सति सदसद्विलक्षणत्वं। सतोपि सदंतरविलक्षणत्वात्। राम
नापि सत्त्वे सत्यसत्त्वरूपविशिष्टस्य विरहः। केवलसत्त्वेप्युपपत्तेः। नापि सत्त्वराहित्ये सत्यसत्त्वविरहः सदसत्त्वेप्युपपत्तेः। तथा

पसत्वेनासत्वेनसदसत्वेनचविवादासहत्वंवाध्यत्वंवानिर्वाच्यत्वं।प्रमाणंत्वत्राविमतंसत्वरहितत्वेसत्यसत्वरहितत्वेसतिसदस
त्वरहितत्वंवाध्यत्वात्‌दोषप्रयुक्तभानत्वादित्यादिव्यतिरेकिनवाप्रसिद्धविशेषणत्वं।सत्वासत्वेसमानाधिकरणत्वंतनाभावप्रतियो
गिनीधर्मत्वात्‌रूपरसवत्‌।सत्वंअसत्वानधिकरणनिष्ठंअसत्वंसत्वानधिकरणनिष्ठंधर्मत्वाद्रूपवदितिवासामान्यतस्तत्सि
द्धेः।किंवसद्वेत्रवाध्येतासद्वेत्रप्रतीयेतेतिख्यातिवा।धान्यथानुपपत्तिर्द्दष्टत्रिवाधान्यथानुपपत्तिप्रमाणमितित्रत्रक्रमः।अत्रस
त्वासत्वेसतोनातितद्भावोवावा।अथक्रियाहेतुत्वाहेतुत्वेवा।अवाध्यत्ववाध्यत्वेवा।प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वेवा।अशून्यत्वशू
न्यत्वेवा।ब्रह्मत्वशून्यत्वेवा।अवाध्यशून्यत्वेवा।प्रामाणिकत्वशून्यत्वेवा।परांगीकृतेसत्वासत्वेवा।नाद्यद्वितीयो।शुद्धात्मनिसद्वै
लक्षण्यस्यप्रपंचेतदभावस्यचायातात्‌।नतृतीयः।तन्मतेतुच्छस्याप्यवाध्यत्वेनतत्रसद्वैलक्षण्यस्यानिर्वाच्यस्यवाध्यत्वेनतत्रास
द्वैलक्षण्यस्यचायोगात्‌।अतएवनचतुर्थः।अनिर्वाच्यस्याप्रामाणिकत्वेनतत्रासद्वैलक्षण्यायोगात्‌।नपंचमः।अनिर्वाच्यस्या
शून्यत्वेनतत्रसद्वैलक्षण्यायोगात्‌।नषष्ठः।ममापिप्रपंचेतस्येष्टत्वात्‌।नसप्तमः।तयोरविरोधेनसत्वासत्वरूपत्वायोगात्‌।अ
वाध्यत्वाभावस्यैवलक्षणत्वोपपत्त्याव्यर्थविशेष्यत्वाद्या।किंचात्रशून्यत्वंकिंविवक्षितंनिरूपाख्यत्वंवाविःस्वरूपंवा।नाद्यः।असत्ख्या
तिवादेपिरूप्यादौतद्वैलक्षण्यस्येष्टत्वात्‌।नद्वितीयः।मिथ्यात्वमेतेनतुच्छत्वात्वन्मतेपिरूप्यादेःस्वरूपेणत्रैकालिकनिषेधेनाभिःस्वरू

पा०प०
पत्वात्। अत एव नाष्टमः। तत्र हि स्वरूप्यादावप्यसद्विलक्षणत्वायोगात्। न नवमः। मध्यात्रिकालसर्वदेशीयनिषेधाप्रतियोगित्व
९५ तत्प्रतियोगित्वे सत्त्वासत्त्वे इति स्वीकारात्। अन्यमते चातिव्याप्तेस्तत्प्रतियोगित्वात्। किं च रूप्यादौ घटादौ च प्रातिभासिकस्य व्यावहारि
कस्य च सत्त्वस्य सद्भावात् कथं सद्विलक्षणत्वं। पारमार्थिकसद्विलक्षणत्वं विवक्षितं चेत्। पारमार्थिकत्वस्याबाध्यत्वाभावरूपत
या लाघवाद्बाध्यमेवानिर्वाच्यत्वं स्यात्। किंवदन्त्यभिमतयोः परस्परविरहात्मकयोः प्रातिभासिकयोः सत्त्वासत्त्वयो राहित्यविव
क्षायामिष्टापत्तिः। मदभिमतयो राहित्यविवक्षायां तु मया लाघवादावप्यकत्वाद्बाध्यासत्त्वाभावघटसत्त्वमिति स्वीकारात्। द्वौ नञौ प्र
कृतमर्थं सातिशयं गमयत इति न्यायेनैकतरनिषेधस्यान्यतरविधिरूपत्वात् माता वंध्येति चव्याघातः। एतेन सद्विलक्षणत्वेन सत्त्वं
साधने आत्मत्वमुपाधिरिति निरस्तं। असद्विलक्षणत्वमेव सत्त्वरूपमिति व्याहतेरेवोक्तत्वात् तेन तत्साधनात्। न त्वेतद्धि हेतुद्वैविलक्षण्यस्य
वात्मत्वस्यैतत्त्वेनाऽङ्कुरत्वाच्च। एतेनानिर्वाच्यवादे विरोधासिद्धिरिति निरस्तं। अन्योन्याश्रयात्। अन्यथा माता वंध्येतिवादेवि
रोधासिद्धिरिति स्यात्। ननु निषेधसमुच्चयस्यानात्विकत्वान्न विरोधः। सदादिविलक्षणत्वे किं तत्प्रतियोगिदुर्निरूपत्वमा
त्र प्रकटतायाः। तर्हि स्वरूपतो दुर्निरूपस्य किंचिद्रूपं वास्तवमस्तीति चेन्न। सत्त्वादिराहित्यस्यानात्विकत्वेऽपि सत्त्वादेर्दुर्निरू राम
पत्वमात्रेणानिर्वाच्यत्वे चैवं च मय्यप्रकारादिविद्यानिह्नवो नानिर्वाच्यस्य तत्त्वं परस्यानिर्वाच्यत्वाविषेधायोगात्। सत्त्वादिवत्तद्राहित्य
स्याप्यतात्त्विकत्वे सत्त्वादेः प्रामाण्यनिरासेन तद्राहित्येतदुक्तेरयोगाच्च। विधिसमुच्चयस्यैवानात्विकत्वान्न विरोध इति तद्वचः। वाच्च।

कं च निषेधसमुच्चयस्य तात्त्विकत्वं किमुभयात्तात्त्विकत्वेनैकैकतात्त्विकत्वेन वा। नाद्यः। उभयतात्त्विकत्ववदुभयात्तात्त्विकत्व
स्यापि विरुद्धत्वात् विधिसमुच्चयस्य तात्त्विकत्वापाते न प्रतियोगिदुर्निरूपत्वस्यायोगाद्य। अतएव न द्वितीयः। तत्प्रतियोगिनर्थस्यावि कं
धेस्तात्त्विकत्वापातात्। अतात्त्विकं हि तात्त्विकात्यंताभावप्रतियोगित्वं। किंचाहेतूकृतस्य स्वरूपतो दुर्निरूपत्वस्य साध्यस्य वास्त
वरूपाभावस्य वा तात्त्विकत्वेनैकात्यस्य सिद्धसाधनस्य वापातयोस्तात्त्विकत्वावश्यंभावाद्विरोधः। अपि च स्वरूपतो दुर्निरूप
त्वस्येत्यत्र किमिदं दुर्निरूपत्वं केनापि प्रकारेण वा केनापि प्रकारेण दुर्निरूपत्वमित्येतत्प्रकारान्यप्रकारेण वा सत्त्वासत्त्वाभ्यां
वा। नाद्यः। केनापि प्रकारेण दुर्निरूपत्वमित्यनेन प्रकारेण दुर्निरूपत्वाद् दुर्निरूपत्वाभ्यां व्याघातात्। अतएव न द्वितीयः। केनापि
प्रकारेण दुर्निरूपत्वमित्येतदन्यप्रकारेण दुर्निरूपत्वस्य केनापि प्रकारेण दुर्निरूपत्वमित्यस्मादन्यत्वान्। असतोसत्वेनेव
कल्पितस्यापि बाधवेधेन मिथ्यात्वदिना सुनिरूपत्वाद्युतत्तृतीयः। तस्य सदसद्विलक्षणापावास्तवत्वाद्धेतुत्वात्। न च ध्वंसानुपलक्षि
तोपलक्षितसत्तायोगित्वरूपयोर्नित्यत्वानित्यत्वयोः सत्ताहीने सामान्यादावभाववद् तरावधिरहितत्वभावान्यविवृत्तिमत्वरूप
नित्यत्वानित्यत्वयोः प्रागभावे अभाववद्वा वक्तित्वासत्वयोरभावः स्यादिति केनचिदुक्तं युक्तं उक्तयोर्नित्यत्वानित्यत्वयोर्भावाभा
वानात्मत्वात्। सत्वासत्वयोस्तु तदात्मकत्वात्। सामान्य प्रागभावाद्यनुगतयोर्ध्वंसाप्रतियोगित्वतत्प्रतियोगित्वयोरेव नित्यत्वानित्य
त्वरूपत्वाद्। प्रागभावस्यापि प्रतियोग्येव ध्वंसः। भावस्याभावोपि ह्यत्रिरभावस्यतु भावएवेति स्वीकारात्। अन्यथाध्वंसोपलक्षितानुप

ग्र.प०
९६

त्वन्नितसत्त्वाराहित्यरूपयोर्नित्यत्वानित्यत्वयोः सामान्याद्दोभाववदेकत्रसत्त्वासत्त्वे स्यातामिति स्यात् । न चाध्यस्ते नित्यत्वानित्यत्वयो
रिव सत्त्वासत्त्वयोरप्यभावेन विरुद्धौ धर्मिणापवकल्पितत्वे न विरुद्धयोरपि धर्मयोरभावादिति वाच्यं । त्वन्मते कल्पितस्यानित्यत्वा
ताकल्पितत्वरूपहेतोर्विरुद्धधर्माभावरूपसाध्यस्य च भावाभावाभ्यां व्याप्यग्रहणाच्च । अथ कल्पितत्वादिकं नित्यत्वादिप्र[त्र]धर्मिसत्ता
पेक्षं तत्र्य सत्त्वमपि तथा । अन्यथा तुच्छस्याप्यसत्त्वहि भर्वं विं । कल्पितस्याविदश्यो दृश्यवाध्यावाध्यतुर्निरूपत्वनिरूपत्वहि मादि
षिस्यात् । न च तार्किकमकृते संयोगतदत्यंताभावयोरिव भट्टमते भेदाभेदयोरिव सत्त्वासत्त्वाभावयोरप्यविरोधोस्त्विति वाच्यं । तद्वदे
वसत्त्वासत्त्वयोरेवाविरोधापातात् । अथ संयोगतदत्यंताभावादावपवच्छेदकभेदेन विरोधः सत्त्वासत्त्वयोरपि तथात्वे दृष्टाप
त्तिः । स्वकालावच्छेदेन सत्त्वस्यान्यकालावच्छेदेनासत्त्वस्य चेष्टत्वादिति चेत्सम समाधिः । स्वकालावच्छेदेनासत्त्वं लत्तत्त्वद
स्वकालीनतयावच्छेदेन सत्त्वं लक्षणस्य चेष्टत्वात् । तस्मात् सत्त्वासत्त्वात्यंताभावावेकत्र विरुद्धौ । अपि च । सत्त्वादिना विचारासहत्वं
किं सत्त्वाद्यनधिकरणत्वं सत्त्वाद्यत्यंताभावाधिकरणत्वं वा । सद्रूपत्वाद्यभावो वासत्त्वादेति स्यामिति निर्वक्तुमशक्यत्वं वा । सत्त्वादिना
प्रमाणागोचरत्वं वा । नाद्यः । असतोप्यसत्त्वरूपधर्मानधिकरणत्वात् । सत्यदलत्वस्य निर्धर्मकस्य ब्रह्मणोपि स्वरूपातिरिक्तता
त्त्विकं सत्त्वप्रत्यनधिकरणत्वाच्च । अतात्त्विकसत्त्वप्रतित्वनिर्वाच्यस्याप्यधिकरणत्वात् । धर्मिसमसत्त्वप्रतिवब्रह्मणोप्यनधिक एप
रणत्वात् । अनिर्वाच्यस्याप्यधिकरणत्वाच्च । न द्वितीयः । निर्धर्मके ब्रह्मणि सत्त्वतदत्यंताभावोपि न तदवच्छेद्यसत्त्ववत्तदत्यंताभा

रोपिनेतिकथं[…]वेदतिव्याप्तिनिरासेपितुच्छब्रह्मणोर्निर्धर्मकत्वेनध[…]त्वादेरेवानिर्वाच्यत्वलक्षणात्वापातात्।निर्विशेषत्वस्यात्या
[…]व्याघातेनधर्म[…]मात्रनिषेधायोगेनब्रह्मणोसत्वादिराहित्येतरत्यंताभावस्यदुर्वारत्वाच्च।नतृतीयः।सामान्यादेरप्यबाध्यत्वव
त्वेनैवाबाध्यात्मकेसमन्वयतयाब्रह्मणःसत्वाभावेसद्रूपत्वायोगात्।ब्रह्मणःसद्रूपत्वेश्रौतसत्यपदस्यलाक्षणिकत्वायोगाच्च।नच
तुर्थः।त्वन्मतेब्रह्मण्यपिसत्वस्यप्रवृत्तिनिमित्तदुर्वचत्वात्।नपंचमः।[…]त्वेज्ञानिषिद्धेवेदांतैकवेद्यस्यब्रह्मणोपिसत्वप्रकारकप्रमाणगो
चरत्वात्।अपिवा।सत्वादिराहित्यंनतावत्प्रातिभासिकं।रूप्यप्रवे[…]यो ब्रह्मवत्पारमार्थिकसत्वापातात्।नापिधर्मिसमसत्ताकंबाध
बाध्यस्यभ्रांतिसिद्धेनसाम्यायोगात्।नापिव्यावहारिकं।जगतिव्यावहारिकत्वेतुरूप्येप्रातिभासिकत्वापातेनोक्तदोषात्।रूप्येव्याव
हारिकत्वेचजगतिपारमार्थिकत्वापातेताद्वैतहानेः।अतएवसत्वादिराहित्यंनपारमार्थिकं।नहिस्वरूपतोदुर्निरूपस्यकिंचिदपि
रूपंवास्तवमस्तीतिस्ववचनविरोधाच्च।किंचास्मत्पादुक्ताचभेदंनिराकुर्वताकथंसदसद्भिन्नत्वरूपंतद्घात्रंवानिर्वाच्यत्वंसमर्थ्यते
बाध्यत्वमनिवार्यत्वमितितुमिथ्यात्वभंगएवनिरस्तं॥ ॥अनिर्वाच्यत्वलक्षणभंगः॥ ॥अनुमानेचापुक्तैः।मिथ्यात्वभंगेउक्तरी
त्यांशेसिद्धसाधनात्।अप्रसिद्धविशेषणत्वाच्च।उक्तरीत्याव्याघाताच्च।ब्रह्मवत्सत्वराहित्येप्यनिर्वाच्यत्वाभावोपपत्त्यांशि[…]राच्च।सत्व
दिराहित्यस्यप्रातिभासिकत्वादिपक्षेषुदोषस्योक्तत्वाच्च।भेदनिरासानुपपत्तेरुक्तत्वाच्च।बहुमानानरीत्याभ्रांतिबाधयोरम
भेदोपपत्त्याविमतंसदसदात्मकंबाध्यत्वाद्व्यतिरेकेणात्मवदित्याद्याभाससाम्याच्च।असदेवरजतंप्रत्यभादितिप्रत्यक्षवा

धाध्यानचैवंमिथ्यैवरूप्यंप्रत्यभादितिप्रत्यक्षेणानिर्वाच्यत्वसिद्धिः मिथ्याशब्दस्यासत्पर्यायत्वात् ।विमतमसत्सत्वानधिकरणत्वा
त्तन्नशृंगवदितिसत्प्रतिपक्षत्वाच्च ।नचसत्वाभावमात्रेणासदितिधीः ।तत्पक्षेऽत्यंतेपिसत्वाभावेनासदितिधीप्रसंगात् ।असत्वा
भावेनसदितिधीप्रसंगाच्च नृशृंगाद्यसत्वबुद्धितोरूप्यादौवैलक्षण्यानुभवाच्च ।किंचोक्तेषुसत्वासत्वपक्षेषुआद्यद्वितीययोः जग
तिसत्वराहित्यांशेरूप्यादावसत्वराहित्यांशे ।ततःपचतुर्थयोरुभयत्राप्यसत्वराहित्यांशे ।एवमेवउभयत्रापिसत्वराहित्यांशेसत
माष्टमनवमेषुपक्षेषुतृतीयेनोभयत्राप्यसत्वराहित्यांशेबाधः ।षष्ठेत्वबाध्यत्वरूपसत्वेनाप्युपपत्त्यार्थांतरं ।सामान्यतोनिर्वाच्य
साधकानुमानेऽपिउक्तरीत्याव्याघातार्थांतरादिकं ।किंचोक्तसत्वासत्वपक्षेषुषष्ठान्येष्वंशेबाधः षष्ठेऽर्थांतरं ।सत्वासत्वेसमाना
धिकरणात्यंताभावप्रतियोगिनीनभवतः परस्परात्यंताभावत्वात् घटत्वाघटत्ववत् ।असत्वंसत्वानधिकरणनिष्ठंनञुक्तेर्येवं
मेतत्प्रतिषेधरूपत्वात् यथाअनित्यत्वंनित्यत्वानधिकरणनिष्ठंनएवंसत्वपक्षोक्तव्यापिप्रयोक्तव्यमितिसत्प्रतिपक्षत्वाद्घ
टत्वाघटत्वेसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिनीधर्मत्वात्परस्परवत् ।कल्पितत्वमकल्पितत्वानधिकरणनिष्ठंधर्मत्वात्
रूपरसवदित्याभाससाम्यंच ।परस्परप्रतिषेधानात्मकत्वमुपाधिश्च ।एवंच ।अविरुद्धौरूपरसौसत्वासत्वेविरोधिनौ ।अन्य
थातदसद्रूपं[illegible]त्विविद्रसरूपिवत् ।किंचाद्येसद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वकल्पितत्वाकल्पितत्वदृश्यत्वादृश्यत्वदुर्विरूपत्व
दाद्वितीयत[illegible]क्रममसद्वैलक्षण्येसद्वैलक्षण्येचवि[illegible]तिपत्त्याव्यावहार्यत्वादौव्यभिचारः ।नचोपाधिकधर्माणा

रूपाद्यनतिरे[illegible]त्त्वान[illegible]त्वमेववृत्तेयत्वमितितदप्यत्यंताभावप्रतियो[illegible]वाच्यं तद्यात्वेदृत्त्वमेवरूपत्वं अभिधानत्वादिकमेववा
[illegible]त्वादिक[illegible]ति ब्रह्मणोरूपत्वं न तु जडस्य ब्रह्मणो वृत्तिविषयघटादेरप्यवाच्यत्वमित्यापत्तिप्रसंगात्। आवाङ्मनसगोचरपदार्थनियम
स्यानंगीकारात्। व्यवहारिक-[illegible]त्योपाधिकधर्माणामभावे सामान्यवाच्यांतर्भावरतिवाऽउपाद्यनतिरेकेऽपि यद्वाच्यं त्वकार्यं तत्त्वाकाशादौ ति
व्यवस्थितत्वर्थं प्रत्योपाधिनासंबंधो न तत्रैवोपाधिकधर्मात्यंताभाव[illegible]तितवास्वीकृतेत्वेनानैकांत्यतादवस्थ्याद्वानवृत्तेयत्वाद्यपि स्वनिष्ठा
त्यंताभावप्रतियोगि अन्यथात्माऽप्राप्तेरिति न व्यभिचार इति वाच्यं सत्त्वादेरप्यसत्त्वाद्यनधिकरणसत्त्वादिरूपविशेषनिष्ठात्यंताभाव
प्रतियोगित्वसिद्ध्या सामान्यतः सिद्धुत्रायोगात्। असदुल्लेखप्यपि ध्यात्वदरूपत्वादिवत् शब्दप्रतिपाद्यत्वादेरपि अन्यथासिद्धधीवत्तेन
स्ववृत्तित्वाच्च। अत्यंताभावप्रतियोगित्वे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वाच्च। न च शब्दप्रतिपाद्यत्वाद्यविनिर्धर्मकात्मनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगि
आत्मशब्देनैव प्रतिपाद्यतया व्याघातात्। सत्त्वासत्त्वयोरपि नत्रिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वेनाद्योत्तराद्वा। यदि च सर्वधर्मराहित्यस्यात्मा
त्मनि सत्त्ववत्तदत्यंताभावोऽपि नेति नाद्योत्तरं तर्हि शब्दबोध्यत्वात्यंताभावोऽपि न तत्रेत्यनैकांत्यं तदवस्थं। न च सत्त्वमसत्त्वानधिकरणा
त्मं निष्ठात्यंताभावप्रतियोगि अनात्मनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वादसत्त्ववदिति प्रयोगाच्चात्मन्यर्थांतरमिति वाच्यं। व्याघातापत्तिस्सात्
अत्यंताभावस्य प्रामाणिकत्वे पक्षसिद्धौ तस्याप्रामाणिकत्वे च सिद्धसाधनस्यापानात्। अयं च दोषः पूर्वत्रापि द्रष्टव्यः। कालित त्वमक
ल्पितत्वानधिकरणानात्मनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगि अनात्मनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वात्। अकल्पितत्ववदित्याभाससाम्याच्च। आ

न्याया० त्यनद्वानात्मनोपि सत्त्वासत्त्वराहित्येपि अनिर्वाच्यत्वाभावोपपत्त्यार्थांतराच्च। मिथ्यात्वेत्वद्रीत्या व्यभिचाराच्च। तस्मादप्रसिद्धविशेषणत्व
९८ दुर्वारं। एतेन सत्ख्यातिवादिनं प्रति असद्विलक्षणं विमतं सद्विलक्षणं बाध्यत्वात् शुक्तिरजततत्संसर्गवदिति असत्ख्यातिवादिनं च प्रति स
द्विलक्षणं विमतं असद्विलक्षणं अपरोक्षधीविषयत्वात् घटवदिति प्रयोगात् अप्रसिद्धविशेषणत्वादिकं पक्षधर्मतावलादनिर्वाच्यसि
द्धिरिति नवीनोक्तं निरस्तं। व्याघातानवधानिरासात्॥ ॥अनिर्वाच्यसाधकानुमानभंगः॥ ॥अर्थापत्त्यापि सद्वैचित्र्याद्ध्येते त्यत्राकि
मिदं सत्। सत्ताजातिमत्त्वा अर्थक्रियाकारित्वा अबाध्यत्वं वा। अबाध्यत्वावच्छेदेकावच्छिन्नं वा प्रामाणिकं वा। नाद्यद्वितीयौ। त्वन्मते प्रपंचे व्य
भिचारात्। व्यवहारदशायां न बाध्येतेत्यापादने च नेह नानेति बाधेन जगतो निर्वाच्यत्वासिद्धेः। व्यवहारदशायामेव जगति यौक्तिकादि
बाधस्यादर्शनाच्च। अन्यत्त्वबाधस्य च परोक्षबाध्यस्ते अपरोक्षबाध्यत्वेन भोनेत्यादौ बाधाभावात्। सत्तादिराहित्येपि ब्रह्मवदनिर्वाच्यत्वाभावा
पत्तेश्च। व्यवहारदशायां बाध्यस्यापि रूप्यस्याद्वैतवन्यायरमाणिकत्वोपपत्तेः। न तृतीयः। यद्बाध्यं तद्बाध्यमिति साध्याविशिष्यात्
व्यवहारस्याबाध्यत्वे च बाध्यत्वेनैवासद्व्यावृत्तेरपि सिद्ध्याशेषवैयर्थ्यात्। अतएव न चतुर्थः। प्रामाणिकत्वाद्यन्यतमस्यावच्छेदकस्याभा
वाच्च। न पंचमः। बाध्यस्यापि बाध्यत्वाकारेण प्रामाणिकत्वात्। सत्त्वेन प्रामाणिकत्वविवक्षायां वात्माश्रयात्। मानांतराप्राप्तस्य तत्त्वा
[illegible]देक श्रुतिवे[illegible]वेन प्रामाणिकस्य ब्रह्मनिर्विशेषत्वादेरपि त्वन्मते ब्रह्मान्यत्वेन व्यभिचाराच्च। अबाध्ये अविघ्नेहि साधकतयार
[illegible]प्रकाशमाने[illegible]वमात्रे व्यर्थेन प्रमाणप्रवृत्त्या प्रामाणिकत्वस्य न[illegible]निवव्यप्रत्वाच्च। रूप्यादिबाधस्यानंतत्वावेदकत्वेन तदप्रामाणि

कृतानापादकत्वाच्च। अतत्त्वावेदकव्यावहारिकप्रमाणबाधितस्य वि[illegible]दिरद्वैतवत्त्वतः प्रामाण्यप्रयुक्तपारमार्थिकत्वोपपत्तेः। न चास्य
त[illegible]त्वावेदकाद्वैत[illegible]तिबाधः। तस्याः भेदश्रुतिवत्तत्त्वस्य प्राप्तव्यावहारिकरूप्यनिषेधानुवादकत्वोपपत्तेः। एतेनासत्त्वविलक्षणमिहसत्त्वं वि
वक्षितमिति केनचिदुक्तं निरस्तं। अवधारणस्य सदसद्विलक्षणं न चेदित्यर्थकत्वे न प्रतियोगिप्रसिद्ध्याद्यकासिद्धेः। बाधेनैवानिर्वाच्यत्वसि
द्धावण्यात्मन्यायोगाच्च। सदसद्विलक्षणं न चेदित्यत्र सन्न किं विवक्षितमिति पूर्वविकल्पप्रसरेण घट्टकुटीप्रभातन्यायापाताच्च। एवं न
बाध्यते इत्यत्र बाधः किं ज्ञाने न निवृत्तिः प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधो वा। नाद्यः प्रमविषमिथ्यात्वभंगेऽव्यक्तरीत्याद्युदृष्टापत्तेः। द्वितीये असद्
विलक्षणत्वपक्षे बाध्यते चेति विपर्ययापर्यवसानात्। एवमसच्चेदित्यत्रासत्त्वं किं सत्ताहीनत्वं वा ध्वंसानिरूपाख्यत्वं वा निरूपाख्यत्वावच्छेदकाव
च्छिन्नत्वं वा निःस्वरूपत्वं वा। नाद्यः। सत्ताहीनस्य सामान्यादेः प्रतीत्या व्यभिचारेण रूप्यादौ तस्मादसत्त्वं भवतीति विपर्ययापर्यवसानाच्च। अतएव
न द्वितीयः। न तृतीयः। निरूपाख्यं चेत्ताख्येयेनेति सामान्यविशेष्यात्। न चतुर्थः। निःस्वरूपत्वायस्यतस्याभावान्। असत एव ख्यात्यङ्गीका
रेण योरकासिद्धेश्च। न पंचमः। पारमार्थिकत्वाकारेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य निषेधमिकब्रह्मण्यपि सत्त्वे नानिर्वाच्यस्य स्वरूपे
ण तत्प्रतियोगित्वे वा व्येशशशृंगादेरपीतोऽन्यस्य निःस्वरूपत्वस्याभावे न न स्मादसत्त्वं भवतीति विपर्ययापर्यवसानात्। किंचासत्त्वे यदि
सत्त्वाभावत्वच्छाप्राप्यतरत्तत्सर्वनिर्वाच्यत्वात्तेन विपर्ययेपि पर्यवसानं। अन्यच्चेदिष्टापत्तिः। एवं न प्रतीयेतेत्यत्र किं प्रतीतिमात्रं विवक्षि
तं सत्त्वेनप्रतीतिर्वा। अपरोक्षप्रतीतिर्वा सत्त्वेनापरोक्षप्रतीतिर्वा। नाद्यः। असतो प्रतीतावसद्विलक्षणत्वानायोगात्। असत्प्रतीतिर्निरा

न्याया॰ सानुपपत्तेश्च। असत्पदस्यानर्थकत्वेप्रयुक्तपदानांसंभयकारित्वेनासत्प्रतीयतइतिवाक्यस्याबोधकत्वापातात्। असतोसत्वेनाप्रतीताव
९९ सद्व्यवहारानुपपत्तेश्च। तदुक्तं। असद्धिल्लक्षणत्वस्यैवतत्त्वमसदेवहि। तस्मादसत्प्रतीतिश्च कथंतेननिवार्यतइतिद्वितीयेपि...दिअप्रमाक
पाद्विनिषिध्यतेअप्रमारूपाबाधाः। दृष्टापत्तेः। नद्वितीयः। उक्तन्यायेनासतः प्रतीतिसिद्धेःसतोसत्वेनेवारूप्यस्यचरूप्यत्वेनेवभ्रांतित्वे
वासतःसत्वेनप्रतीत्युपपत्तेः। तदुक्तमसतःसत्वप्रतीतिः सतोसत्वप्रतीतिरित्यन्यथाप्रतीतेरेवभ्रांतित्वादिति। येनपूर्वंशशशृंगाभा
वोननिश्चितःतस्यशशशृंगमस्तीतिवाक्याभासात्ज्ञानोत्पत्तेश्च। नयत्रघटधवित्यादिनिरर्थकस्थितवपदार्थेब्धिरिववाकुंडमजाजि
नमित्याद्यपार्थिकेष्विवान्यपदार्थानामप्रतीतिविपरीतबोधकेषुयोग्यताभावेपि अयोग्यत्वज्ञानाभावमात्रेणायोग्यताभ्रमेणवा
कांक्षासंनिधिमत्पदज्ञानोत्पत्तेरनुभवात्। अन्यथाप्रवृत्त्यादेरयोगात्। योग्यताहीनाद्वाक्यात्तज्ज्ञानानुत्पत्तौतद्धीनात्प्रतिवादिवा
क्याद्बुद्धिरेवनस्यादितिकथावधिरकलहःस्यात्। ननुशशशृंगादिशब्दाद्विकल्पमात्रमेवजायते। उक्तंचाशब्दज्ञानानुपातीव
स्तुशून्योविकल्पइतीतिचेन्नविकल्पस्येच्छादिवज्ज्ञानान्य...ज्ञानांतरत्वेनुभवविरोधात्। प्रवृत्त्ययोगाच्च। नहिशशशृंगस्यासत्व
ज्ञानदशायांतदस्तित्वज्ञानस्यगोशृंगास्तित्वज्ञानान्मात्रयापिविशेषोनुभूयते। असतिचज्ञानांतरवत्ज्ञानस्यैवोपपत्तेश्च। अन्यथा
धूमितरूप्यादेरपि विकल्पमात्रंनतुप्रतीतिरितिस्यात्। विकल्पस्यज्ञानविशेषत्वेत्विष्टापत्तिः। वस्तुशून्यत्वमितिचकोर्थः। किंकिमप्यनुल्लि रा
खवित्तिवा अ...देवोल्लिखवित्तिवा। आद्येअनुभवविरोधःव्यवहार...उपपत्तिश्च। ततएवेयतादिविकिमप्यनुल्लिखन्ननुभूयते। द्विती ९९

...सिद्धं नः समीहितं न चेयमपि धीरनिर्वाच्यविषया । तिः स्वरूपस्य शश[...]ादेरप्यनिर्वाच्यत्वे हि रूप्यदेः कुतो वैलक्षण्यं शशस्यतेः । वि
[...]वाच्यादिति चेन्न । तस्य दुर्वोधत्वादिस्तु क्तत्वात् । तादृशाद्वैलक्षण्यस्येष्टत्वाच्च । अथ यं तासत्यपि ज्ञानमार्थे शब्दः करोतीति हीति त्वन्मते पि तत्र
ध्यस्तस्यालित्वस्या निर्वाच्यत्वे पि शशशृंगमसदितिवाक्य इव शशशृंगमस्तीतिवाक्ये पि शशशृंगशब्देनासत एव प्रतीतेश्च । तदुक्तं आ
हुरसदेवेदमग्र आसीदिति श्रुत्याप्यसतः सत्वप्रतीतेश्च । एतेन शशशृं[...]गशब्दे तिश्चितातत्वपत्वादपार्थकरति चिंतामणुक्तं निरस्तं । अथा
र्थकशब्देनाप्रत्यायकत्वोक्तौ अनन्वयाविश्वपदशाब्दप्रवृत्ति पर्यंतप्रतीत्यनुभवविरोधात् । तेनाख्येतिकनिबधयोग्याप्रतीतौ असच्छशशृंग
पित्यादेः समभिव्याहृतस्यासत्पदं स्यानन्वयापाताच्च । असत्प्रत्यायकत्वोक्तौ इष्टापत्तेः । एतेनैव शशशृंगादिशब्दानां संगतिग्रहणासंभ
वाद्बोधकतेत्यात्मतत्वविवेकोक्तं निरस्तं । यौगिकशब्दानां अवयवसंगत्यतिरेकेणापृथक्संगत्यनपेक्षतया सतो सतो वार्थस्य बोधनसंभ
वात् । एतेनैव शशशृंगशब्दस्य शशशृंगाभावोर्थ इति वार्त्तिकोक्तं निरस्तं । तत्र तस्याश्रोक्तेः । नास्तीत्यस्य पौनरुक्त्यापाताच्च । न तृतीयः । यदसत्र
त्रप्रतीयत इति व्याप्तितावत्स्य प्रत्यक्षतावरुंभावात् । शशशृंगाद्यसत्ताभावस्याप्रत्यक्षत्वापातेनासतोसत्वासिद्धेश्च । न च तुर्यः । औतित्वा
देवतदुपपत्तेः । सन्मात्राविषयकमपरोक्षत्वानां अपरोक्षभ्रमो वा । असद्विषयकः । सत्वानधिकरणविषयकत्वात् असद्विषयकपरो[...]
नवदित्याद्यनुमानैरप्यसतोपरोक्षप्रतीतिसिद्धेश्च । न च सतो परोक्षधीश्चेत् शशशृंगादेरपि सा स्यात् । न चासद्विशेषस्यासाविशेषत्वेऽस
त्वापयोगादिति चेत् । न । दुष्टेंद्रियस्य रूप्यसंस्कारसाचिव्यवत् शशशृंगादिसंस्कारसाचिव्याभावात् । असतः सत्यात् असत्वरूपेणासद्वैलक्ष

न्याया० यपरूपेणापरोक्षप्रतीत्यविषयत्वरूपेणान्यथंगशशशृंगादीनामेवान्योन्यंन्यथागादिशब्देरेवपरोक्षप्रतीतिव्यवहारविषयत्वरूपेणशश
१०० शृंगस्येवकदाचिदेवपरोक्षप्रतीतिविषयत्वरूपेणव विशेषणेवानेनापिचोद्यं नसत्वानवेक्षेण विशेषणसत्वाव्याघाताव्यवते नसर्व
सामर्थ्यहीनस्यासतः सताज्ञानेनासंबंधाद्विषयत्वरूपधर्मनाश्रयत्वात भातित्वापतरतिकर्तृत्वकर्मत्वायपयोगाच्च।नापरोक्षधी
तिनिरस्तं।अतीतादेःस्यत्यनुमित्यादिकंप्रतिविषयत्वादिवदसतोसद्वैलक्षण्यप्रतिप्रतियोगित्ववत।व्यवहारंपरोक्षज्ञानेचप्रतिवि
षयत्वकर्तृत्वकर्मत्वादिवत।अपरोक्षप्रतीत्यविषयत्वरूपसाध्यवत।सर्वसामर्थ्यवेकर्परूपसाधनवत्त्व।अपरोक्षप्रतीतिविषयत्व
स्यापुपपत्तेः।यदितत्रानुमित्यादावेवतद्विषयकत्वेनतवतीतादौविषयत्वंतर्हीहापितथास्तु।नसत्वानपेक्षंचेदिदमपितथा।न
हिसत्वेनभ्रांतिः सत्वसापेक्षा।अन्यथासद्विलक्षणत्वेपिसानस्यात।संबंधादावसद्वैलक्षण्यपादविलायवेनसत्वस्येवतंत्रत्वात
दृष्टानुष्ठानादसतिसत्वेनपरोक्षप्रतीतिवतदुष्टादिंदियात्सत्वेनाप्यपरोक्षप्रतीत्युपपत्तेरपरोक्षप्रतीतिस्वीकारेणापरोक्षप्रतीतिस्विधेयवि
शेषहेत्वभावाच्च।एतेनप्रवृत्तिविषयत्वान्यथानुपपत्त्याअसद्वैलक्षण्यसिद्धिरितिनिरस्तं।इदंमंशस्यासद्रूप्यात्यनाप्रतीतत्वमात्रेण
तदर्थिप्रवृत्तिविषयत्वोपपत्तेः।नचापरोक्षज्ञानस्यार्थेन्द्रियसंनिकर्षेणजन्यत्वादसतश्चहेतुत्वसंनिकर्षयोरयोगात्रापरोक्षधी
रितिवाच्यं।अपरोक्षप्रमायाएवार्थादिजन्यत्वात।रूप्यसंस्काररसविवस्पदंषेंद्रियस्याधिष्ठानसंनिकर्षादेवाधिष्ठानस्यासद्रजतार
नाप्रतीत्युपपत्तेश्च।अन्यथानिर्वाच्यापरोक्षेप्ययंदोषःस्यात।नहि [illegible] ग्रशरीरंरूप्यस्यत्वतानात्रागमिति।किंचानिदंरूपेणप्रतिभासिकेवरू १०८

ख्येयदिदं वपद्व्यावहारिकत्वं भाति तदुभयं न तावत्सत्त्वं नाप्यनिर्वाच्यं[illegible]त्वे हि तस्यासद्वैलक्षण्यापत्त्या प्रातिभासिकसत्त्वापसत्त्वप्रतीत्या
भावां। एवं तदपि सत्त्वमनिर्वाच्यं चेत्तस्यापि सत्त्वप्रतीत्याभाव्यमित्यनवस्थापातात्। तस्मादिदं त्वव्यावहारिकत्वयो रसत्त्वं वाच्यं। एवं रूप्य
मसद्विलक्षणं धीकालेस्ति चेत्तस्य स्वरूपेणैव क्वानि कनिषेधायोगादिदं त्वाकारेण वा पारमार्थिकत्वाकारेण वा निषेधो वाच्यः। तयोरप्यस
द्विलक्षणत्वे स्वरूपेण निषेधायोगात्पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधे चानवस्थानात्तयोरसत्त्वं वाच्यं। ते च सत्त्वेनापरोक्षत इति कथमसतः सत्त्वे
नापरोक्षतानाभावः। तदुक्तं। अन्यथात्वमसत्तस्मान्न भ्रांतावेव प्रतीयते। सत्त्वस्यासत एवं हि ख्यातिकार्येव प्रतीततातस्यानिर्वचनीयत्वेस्या
देवस्यानवस्थितिरिति। टीका। यत्त्विदं त्वसत्त्वयोः सत्त्वायोगादनिर्वाच्यत्वे वतथ्ये वप्रतीतौ प्रवृत्त्ययोगात्सत्त्वेन भाने च तस्मिन्नपि सत्त्वे सत्त्व
दिविकल्पप्रसरणेनवस्थानादिदं त्वव्यावहारिकत्वयोरसत्त्वमित्युक्तं। न च तत्र त्वत्पक्षेप्यसति रूप्ये यत्सत्त्वं भाति तस्य सत्त्वायोगात्
असत्त्वे च तथैव भाने प्रवृत्त्ययोगात्सत्त्वेन भाने च तस्मिन्नपि सत्त्वे उक्तविकल्पप्रसरेणानवस्थेति वाच्यं। परमते निर्वाच्यस्य सत्त्वस्य सत्त्वेना
भाने प्रातिभासिकत्वात्सिद्धिवन्मन्मतेऽसतः सत्त्वस्य सत्त्वेनाप्रतीतावसत्त्वासिद्धेरभावात्। किंच। प्रत्येकं सत्त्वासत्त्वयोरनुपपत्तौ सदस
दात्मकमस्तु। निषेधसमुच्चयपदवद्विधिसमुच्चयस्याप्यतात्त्विकत्वे नाविरोधसंभवात्। एवं च चतुर्थप्रकाराकल्पनान्न्याय्यं त्वन्मते। असद्
देव रूप्यमभादिति वाधस्यासद्वैलक्षण्यमिवात्रापि सद्रूप्यमितिधियस्यासद्वैलक्षण्यं विषयोस्तु। यद्वा त्वत्पक्षे सदसद्विलक्षणे रूप्ये नि
र्वाच्यं सत्त्वमिवात्रापि सदसदात्मके रूप्ये सदसदात्मकं सत्त्वं भ्रांतौ प्रतीयतां। भ्रांतित्वे च तत्त्वत्पक्षे निर्वाच्यविषयत्वमिवात्रेपि सदसद्विषय

न्या॰या॰ त्वंतत्रमस्तु। अन्यथानित्यकाम्येपि नित्यत्वादेः प्रत्येकमनुपपत्त्याभिन्नाभिन्नेच गुणागुणत्वादौ भेदादेः प्रत्येकमनुपपत्त्योभयवद्धिर्मवि
१०१ स्यात् किंच। असद्विलक्षणत्वेन बाधेत सद्विलक्षणत्वेन प्रतीयेतेत्यर्थापत्त्या निर्वाच्यत्वाभावएव किं न स्यात्। न चाबाधाप्रतीत्योः स
त्वासत्वेतंत्रैलाघवात् न नत्वसद्विलक्षणत्वसद्विलक्षणत्वे गौरवादिति युक्तं। अबाधाप्रतीतिप्रतियोगिन्योर्बाधप्रतीत्योरेवहि प्रथम
प्रयोजकं विलं। प्रथमोपस्थितत्वात्। कल्पकत्वाच्च। भावप्रयोजकाभावादेवाभावोपपत्तौ प्रयोजकांतरस्यानन्वेषणीयत्वाच्च। बाधप्र
तीत्योश्चासत्वसत्वे तंत्रैलाघवात् न तु सद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वे गौरवात्। तथाबाधाप्रतीतप्रति असद्विलक्षणत्वसद्विलक्षणत्वे तं
त्रे। एवं चोक्तरीत्यासत्वात्प्रतीतिरसत्वाद्बाध इति विधिसमुच्चयः स्यात्। न [illegible] गादौ सद्वैलक्षण्यवदसत्वस्याभावेपि बाधाभावः प्रसक्त्य
भावात्। एवं चासद्विलक्षणत्वेन बाधः स्यात् सद्विलक्षणत्वेन भावादिति भवत्वनिर्वाच्यविलक्षणं॥ ॥अनिर्वाच्यसाधकप्र
तिबाधान्यथानुपपत्तिभंगः॥ ॥ननु त्यंतासत्वे कथं निषेधप्रतियोगित्वं। तथात्वात्यंतिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपबाध्यत्वमे
वसत्वसति वानुपपद्यमानमनिर्वाच्यत्वं कल्पयतीति नवीना इति चेन्न। किमिह कथं। असत्वस्यात्यंतिकनिषेधप्रतियोगित्वरू
पत्वेन तदप्रतिक्षेपकत्वात्। प्रागभावादिदशायामसत एव घटादेः प्रतियोगित्वदर्शनेन तस्य रूपादिवद्धर्मिसत्वानपेक्षत्वा
च्च। असत्वाभावादविलक्षणत्वेन तत्र सत्वस्य तंत्रतयातद्धीनस्यापि [illegible] प्रतियोगित्वायातत्वाच्च। त्वन्मतेप्यसतोसद्वैलक्ष राम
ण्यं प्रतिप्रतियोगित्वाच्च। असतोपि नासदासीदिति श्रौतनिषेध[illegible]योगित्वाच्च। एवं च कुत्र वित् कदाचित्सत्तयवासत्वं तद्धि कु १०१

त्र चित्कदाचिदसत्त्वयवसत्त्वमितिनित्यसर्वगतानां त्वं नस्यान आत्यं[illegible]सत्त्वमसत्त्वनिरपेक्षं चेदात्यंतिकमसत्त्वमपि सत्त्वनिरपेक्षं
। अन्यथा ध्वंसः स्वाधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वापेक्ष इत्यत्यंताभावोपि तथा स्यात्। अत्यंताभावध्वंसवत्काले प्रतियोगिसत्त्वापेक्ष इति ध्वंसोपि तथा
स्यात्। प्रतियोगिनोऽसत्त्वेपि प्रतियोगित्वस्य सत्त्वं च ध्वंसादिदशायां प्रतियोगिनोऽवर्त्तमानत्वेपि प्रतियोगित्वस्य वर्त्तमानत्ववत् शशशृंगादे
रसत्त्वेपि पदोस्तानादिकं प्रति विषयत्वस्य सत्त्ववत्। असद्वैलक्षण्यं प्रतिप्रतियोगित्वस्य सत्त्ववत्त्वत्पक्षे प्रतियोगिनः सद्वैलक्षण्ये
पि बाधगोचरस्य निषेधप्रतियोगित्वस्य सत्त्ववत्तु युक्तं। यदि तु तत्र प्रतियोगित्वविषयत्वे न धर्मिसत्त्वापेक्षे तर्हीहापि तथा। यदि च तत्र ध्वंसादौ
तत्प्रतियोगिकत्वमेव वर्त्तमानं असद्विषयकज्ञाने च तद्विषयकत्वमेव सत् असद्वैलक्षण्ये च तत्प्रतियोगिकत्वमेव सन्न तु प्रतियोगित्वं व
र्त्तमानं सद्ज्ञानवा विषयत्वं सत्तर्हीहाप्यत्यंताभावे तत्प्रतियोगिकत्वे सत्त्वं तु प्रतियोगित्वमित्यस्तु। न चाभावविरहत्वं प्रतियोगित्वं सा दृश्यप
घटत्वादि प्रतियोगिष्वव्याप्तेः येनासतः प्रतियोगित्वं न स्यात्। किंतु तज्ज्ञाने हेतुज्ञानविशेषविषयत्वं तच्चासतोप्यस्ति। अन्यथा अभावावधि
त्वं प्रतियोगित्वमिति निरवधिकात्यंताभावो निष्प्रतियोगिकः स्यात्। यत्ते न प्रतियोगिस्मृतिरूपहेत्वभावादसत्प्रतियोगिकाभावधीरयु
क्तेति निरस्तं। शब्दाभासादिनानुभूतस्यस्मृतिसंभवात्। भ्रमविषयवद्वप्रतियोगिनोऽप्रामाणिकत्वेपि भ्रमवदभावस्याप्रामाणिकत्वं प्र
क्तं। न हि प्रमाणाप्रमाणत्वमेव तत् असतोप्यसत्त्वे न तत्स्य च त्वात् किंतु सत्त्वेनानवृथापि योग्यानुपलब्ध्या अभावो ग्राह्यः योग्यता च प्र
तियोगितद्व्याप्येतर प्रतियोग्युपलंभकसामग्री असति च प्रमासामग्री नास्तीति दोषसहिततज्ज्ञानसामग्रीरूपा सा वाच्या तस्याः च सत्त्वं

न्या० वा०

१०२ नासतोनुपलंभः उपलंभस्यैवसत्वात्। अनुपलंभदशायांवतज्ज्ञानसामग्रीरूपायोग्यनैवनास्तीतिकथमसदभावधीः। तुच्छोपलं
भसामग्रीशशशृंगादियोग्यता। तस्यानाधुपलंभोस्ति। नास्तिसानुपलंभनरतिकुसुमांजल्युक्तेरितिचेत्। न। यात्वनुपलब्धिर्यत्रयत्स
त्वविरोधिनी तस्यापवयोग्यानुपलब्धित्वात्। तस्याश्चासत्यविभावात्। शृंगानुपलब्धिर्हि महत्वेसत्युद्भूतरूपशृंगसत्वविरोधिनी।
नहिप्रतियोगिप्रत्यक्षत्वमभावप्रत्यक्षत्वेतंत्रं। स्तंभेपिशाचान्योन्याभावस्याप्रत्यक्षत्वापातात् जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावस्य
प्रत्यक्षत्वप्रसंगाच्च। कथमन्यथा शशशृंगंनास्तीत्यबाधितधीः। नच शशेशृंगंनास्तीत्यर्थ इति चिंतामण्युक्तंयुक्तं। शशशृंगोल्लि
खिताभावरीत्यादावप्रसिद्धविशेषणत्वोत्तसयोगात्। नविशशशृंगंनास्तीत्यधिकरणांतरोपादानाच्च। शशेशृंगंनास्तीत्यर्थकल्पने
पि भूतलेघटोनास्तीतिवदसतः संसर्गस्यनिषेध्यकोटिनिवेशाच्च। अन्यथासंसर्गस्यसत्वापातात्। गोशृंगंनास्तीतिवत्तद्विशि
ष्टप्रतियोगित्वप्रतीतेरुक्तरीत्याबाधकाभावेनान्यथाव्याख्यानायोगाच्च। एतेन नप्रतियोगिधीमात्रमभावधीहेतुः तन्निर्विक
ल्पकादप्यभावधीप्रसंगात्। किंतुप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नांशधीः नचशशीयत्वावच्छिन्नशृंगधीरस्तीति सामग्र्यभावादेवबाधका
न्वयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावधीरितिचिंतामण्युक्तनिरस्तं। शोधाभासादिनातद्धीसंभवात्। अन्यथातंतुषुपटोनास्तीत्यस्यापित
तंतुसमवेतेपटत्वेनास्तीत्यर्थ इति प्रागभावादेरपिस्वसमानकालीनप्रतियोगिकत्वंस्यात्। एतेनैवसत्प्रमभावोनास्तीत्यादेः द्रव्यादि राम
वच्छेदेनसंयत्तोभावेभावत्वसामान्याधिकरणेनास्तीत्यर्थ इति निरस्तं। [illegible] निरूप्यतादात्म्यवत्संसर्गेवच्छिन्नस्वासतोविसत्प्रमपदार्था १०२

देः परीत्याप्रसक्तस्य निषेधसंभवे कुत्स्पष्टिकल्पनायोगात्। किं देहभूतले घटो नास्तीति धियः संसर्गाभावो विषयः न तु घटाभाव॥
इह भूतले घटो नास्तीत्यत्र संयोगो निषिध्यत इत्युदयनोक्तेः॥ भूतले घटोस्तीति बुद्धेः संबंधविषयत्वेन नास्तीति बुद्धेरपि तदभावविषयत्वाच्च। किंचानतावदयं घटस्य प्रागभावो ध्वंसो वा प्रतियोगिसमानकालीनत्वात्। नाप्यत्यंताभावः। कदाचित्तत्र घटस्य सत्त्वात्।
यदि चैतत्कालावच्छेदेनात्यंताभावस्तत्रेष्यते अत्यंताभावातिरिक्तप्रागभावादिर्न सिध्येत्। संयोगस्य तु भूतले ध्वंसः भावित्वे प्रागभावः कदाप्यभावे त्वत्यंताभाव इति अस्तु तः संसर्गस्य प्रतियोगित्वसिद्धिः। न च घटे सत्येव संसर्ग इह निषेध्यः। तस्यापि घटतुल्यत्वेन प्रागभावादिविकल्पप्रसरात्। यत्तूक्तं वर्धमानेन घटात्यंताभावव्यवाये घटकाले त्वसंबंधान्न भाति। घटात्यंताभावस्य भूतलेन सह संबंधश्च तत्संयोगध्वंसादिः। अथवा प्रतियोगिभेदेनैव प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाप्यभावभेदात्संयुक्तघटाभावो वैविशिष्टांतराभाववदुत्पादविनाशशीलोप्यपवेति। तत्र नाद्यः। अभावाधिकरणयोः संबंधांतरमंतरेणानतुपश्लिष्टस्वभावत्वरूपक्लृप्तसंबंधत्यागेन संयोगध्वंसादेः संबंधत्वकल्पने आवश्यकसंयोगध्वंसादेरेव तद्धीविषयत्वोपपत्तेः। अन्यथा घटस्य कपालेष्वत्यंताभावव्यवघटकालेत्वाश्रया अपि भावध्वंसादिरूपसंबंधाभावाद प्रतीतिरिति घटात्यंताभावः केवलान्वयी स्यात्। न द्वितीयः संयोगस्य निषेध्यकोटित्वादिष्वसिद्धेः॥ दंडे सत्यपि पुरुषाभावे न दंडी भाववत् भूतलघटसंयोगे सत्यपि घटाभावेन संयुक्ताभावस्यादर्शनेन क्लृप्तैः संयोगध्वंसादिभिरेव सर्वोपपत्तेश्च उत्पादविनाशशीलसंयुक्ताभावांतरकल्पनायोगाच्च। तस्मात्संसर्गोपि निषेध्यत्वे युक्तं॥ ॥अनिर्वाच्यसाधकनिषेधप्रतियोगित्वा

न्याया० न्यथानुपपत्तिभंगः॥ ॥नापिनासदासीन्नोसदासीत्तमआसीदितिश्रुत्यर्थापत्तिरनिर्वाच्यमानेतत्रहिसदसद्वैलक्षण्यंचप्रतीयतेप्रसिद्ध
परत्वेनासदासीदित्यस्यप्रसक्तप्रतिषेधत्वात्तदानीमित्यस्यवैयर्थ्यापत्तेःनोसदासीदित्यत्रैवसिद्धत्वेनासीदित्यस्यादेवैयर्थ्य
१०३ र्थ्यापत्तेःनसत्त्वासत्त्वमतरस्यादौभूतेप्रयोगाच्च।एवदन्यत्वयोर्व्यतिरिक्तत्वेतत्सत्तानुमंतरित्वंचासदितिश्रुतेस्तुब्रह्मअन्यथाआतीद्वा
तमितिवाक्यशेषोक्तंब्रह्मणोनिर्वाच्यस्यासत्ताख्यात्यंतरभंगस्तव्यत्रद्रष्टव्यः॥ ॥श्रुत्यर्थापत्तिभंगः॥ ॥तस्मादनिर्वाच्यख्यात्यसंभवा
द्दुष्टरूप्यसंस्कारसविवेदुष्टेंद्रियस्यसंनिकृष्टशुक्तीदमंशमत्यंतासद्रूप्यात्मनागृह्णातीत्यन्यथाख्यातिरेवशुक्तौरूप्यस्यासत्त्वेवा
सत्त्वेवरूप्यमभादितिप्रत्यक्षंविमतमसत्ख्यात्यनधिकरणत्वात्वंभगवताअप्रमाअसद्विषयिकासत्त्वानधिकरणाविषयकत्वात्तस
न्यात्राविषयकत्वेसतिसविषयकत्वाद्वाअसद्विषयकपरोक्षज्ञानवदित्याद्यनुमानंचप्रमाणं।नचैवमसत्ख्यात्यापत्तिः।मन्मतेरू
प्यस्यासत्त्वेयोदमंशस्यसत्त्वेनवाह्यमतस्त्वेदंरूप्यमितिज्ञानेभातस्यसर्वस्याप्यसत्त्वाभावात्।अन्यथाऽद्दूतिमतेपिसदन्यप्रतीते
रसतश्चपरोक्षप्रतीतेस्ताकिंकमतेपिशुक्तीरूप्यंवेत्युभयतादात्म्यस्यवासंसर्गस्यवाऽसतएवप्रतीतेर्वाक्यमतापत्तिः।ननुभयंतादात्म्यं
चेत्यतोधिकस्यतस्याभावात्रयोश्चसत्त्वात्रासतःख्यातिरितिचेत्।नारूप्यतादात्म्यस्यरूप्यत्वसंसर्गस्यचेदमंशनिष्ठत्वेनाग्रहेरेदंरू
प्यंचेतिज्ञानाकारायातेनेदंरूप्यत्वेनज्ञातमित्यनुव्यवसायायोगात्।एतेवत्रिनीष्टाभेदाग्रहेप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च।तस्मात्रविषयकत्वे एन
अप्रामाण्यायोगाद्वानचतथात्वेपितरभाववतितत्प्रकारकत्वरूपमप्रामाण्यमविरुद्धमितिवाच्यं।तत्प्रकारकत्वस्यतद्वैशिष्ट्या १०३

विषयकत्वरूपत्वेनासंसर्गरूप्यत्ववैशिष्ट्यस्य प्रतीतेर्दुर्वारत्वात्। तथा च तद्विशेषणज्ञानजन्यत्वं तत्प्रकारकत्वं। तस्यापि तद्वैशिष्ट्यविषयक
त्वव्याप्तत्वात्तद्वैशिष्ट्यस्याभावे तु अवसायविरोधस्योक्तत्वात्। इच्छादिज्ञानस्य निष्प्रकारकत्वे न निर्विकल्पकत्वापाताच्चेति॥ ॥स्वाभिमतान्य
याख्यातिसमर्थनं॥ ॥यच्चेदमुच्यते असन्मतानां योदानकं तत्त्वज्ञाननाश्यं चेति। तत्र। तथात्वे रूप्यमुत्पन्नं नष्टं चेति धीप्रसंगेन त्रैकालि
कनिषेधायोगात्। न चार्थक्रियाकारित्वादिरूपलौकिकपारमार्थिकत्वाकारेणातद्यानिषेधः। रूप्यं नासीदस्ति भविष्यतीति स्वरूपेणैव
निषेधात्। पारमार्थिकत्वस्यापि रूप्यवत्प्रतीतत्वेन तत्कालसत्त्वाच्च। नाप्ययं निषेध आपणस्थरूप्यस्येह नास्तीति निषेधापत्तात्विक
प्रपंचांतरापातात्। तस्याप्रसक्तेश्च अन्यथान्यथाख्यात्यापत्तेः। आभासस्य प्रसक्तिरेव पारमार्थिकस्य निषेधे तंत्रमिति चेन्न। प्रतीतं तत्त्रा
सीत्यनुभवविरोधात्। प्रतियोग्यभावनिषिद्धस्याभासस्य मिथ्यात्वासिद्धेश्च। निरुक्तज्ञानरवत्रैकालिकनिषेधस्तानेपि प्रसक्तस्या
भासस्यैव निषेधसंभवे निषेधं प्रत्यवच्छेदकमधीक्ष्य पारमार्थिकं। अनवच्छेदकस्याभासस्य धीस्थनिषेधधीहेतुरिति वैय्यधिकरण्यकल्प
नायोगाच्च। अनारोप्य पूर्वकनिषेधस्यानुपपत्तेश्च। न च तत्रापि बुद्धिपूर्वकारोपकल्पना। पस्यारोपसत्त्वस्यैव निषेधरतिमते निषेधस्य
प्रसक्त्यर्थं बुद्धिपूर्वकारोपकल्पनेपि त्वन्मतेतरयोगात्। घटे स्यते तदारोपं विनैवेह घटो नास्तीति विज्ञानस्यानुभवात्। न वाभास
स्यप्रसक्त्या नाभासस्यापि प्रसक्तिः। आभासरत्यप्रसक्तेः। न च रजतत्वाकारेणानाभासस्यापि प्रसक्तिः। आभासानाभासानुगतस्य
मान्याभावात्। प्रसक्त्वलेनव्याप्तिज्ञाने सामान्यस्य प्रसासत्तित्वेपि अतिप्रसंगेनान्यत्र तदभावाच्च। किं चाध्यस्तं न सोपादानकं सक

र्थकत्वस्याप्यापातात्। अविद्यात्तत्तरामंगे ध्वस्तस्याज्ञातोपादानकताया निरासाच्च। इदं रूप्यमिति रूप्यानुविद्धस्येदमंशस्येव दो
षादिवशात्तस्याविकाराविरोधेन रूप्यात्मनापि प्याविकाररूपविवर्त्तसंभवे तदननुविद्धस्याज्ञानस्योपादानत्वायोगाच्च। पदो
त्पधीरप्यज्ञानविरोधिनी तुच्छत्वेन प्रवृत्तत्वेनानुमितेः शंखे प्रवृत्याज्ञानाभावेन धीनत्वभ्रमायोगाच्च। त्वन्मते बिंबप्रतिबिंबयोरेक
रूपत्वस्य तथापि एकाज्ञानाभावेनोपाधिवशादपि तत्र भेदभ्रमायोगाच्च। घटत्वेन साक्षात्कृते घटत्वाज्ञानाभावे न पटोपमितिवाक्या
भासात् भ्रमानुत्पत्तिप्रसंगाच्च। अथ पटरत्नत्राग्नि नाशिं चेत्पादाविवान्वयविरोधिनो धर्मस्याभावादन्वयधीर्दुर्ज्ञेवा। साक्षि
वेद्येऽज्ञानस्य सुखादावज्ञानाभावेन तत्रज्ञानाभाववत्त्व दुःखाभावत्वादिभ्रमायोगाच्च। परोक्षतत्त्वज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वे श
ब्देप्रवृत्यानुमित्याप्यज्ञाननिवृत्तौ भ्रमानुत्पत्त्यापातात्। परोक्षतत्त्वज्ञानस्य च परोक्षेऽभावेन परोक्षाध्यासस्यानिवृत्त्यापाताच्च। रू
प्येदृष्टाधिष्ठानतत्त्वज्ञाने विनाविनिवृत्तस्य पुंसोऽज्ञाननिवृत्त्यभावेन मिथ्यात्वेनाधिष्ठानतत्त्वज्ञानैकनिवर्त्त्ययोः रूप्यरूप्यज्ञाना
कारविद्यापरिणामयोः निवृत्त्यभावे न रूप्यधीसामग्रीसत्त्वाद्वन रूप्यप्रतीतेर्दुर्वारत्वाच्च। नच सर्वज्ञानानां स्वगोचरस्फुरत्वाय यथा
र्थं तित दर्थौगिकार्य इति वाच्यं। अर्थतत्त्वमवस्थापकस्य बाधस्येवानुसर्त्तव्यत्वेनानेवंविधस्य भ्रमस्यातथात्वात्। अन्यथा तदर्थ
स्यतात्त्विकत्वापातात्॥ ॥आविद्यकरजनोत्पत्तिभंगः॥ ॥पद्मेरपुच्यते धिष्ठानांशेऽद्रिपन्यांतः करणवृत्तिरध्यस्तांशेत
दज्ञस्याविद्यावृत्तिरिति ज्ञानद्वयं न वैवमख्यात्यापत्तिः तादात्म्यस्याविभानादिति तन्न। त्वन्मते इदमंशस्याप्यध्यस्तत्वेनेदमिति ज्ञाने

ध्यात्मकमिदंरूप्यमितिज्ञानेत्र्यात्मकंस्वाप्नगजादाविदंरूप्यमितिज्ञानेचतुरात्मकमितिप्रसंगात्।शंखेपीतत्वंपश्यामीतिपीतत्वांशेचा
क्षुषत्वादिजातिविशेषस्यानुव्यवसायाच्च।रूप्यज्ञानस्याविद्यावृत्तित्वेनप्रातिभासिकत्वेप्रतिभासावच्छेदभावाद्ध्वस्तविषयकज्ञानस्यचा
ध्वस्तत्वनियमाद्विद्यावृत्तेरप्यविद्यावृत्त्यंतरप्रतिबिंबितचैतन्यवेद्यत्वेपर्यवसितस्यतस्याधीत्यनवस्थानाच्च।अज्ञानस्यरूप्याकारज्ञानाय
नापरिणामेरूप्यमितिप्रतीतेर्ज्ञानगताकारेणोपपत्तेर्धर्मस्यवातीतादित्वेनवदर्थाभावेपिसंभवाद्रूप्याकाराविद्यावृत्तेर्वैयर्थ्याच्च।दोषा
णांस्वाप्रयोज्यप्रयत्नातिशयहेतुत्वेनैंद्रियदोषप्रयुक्तप्रयत्नाप्रयोजकरणांतरानपेक्षरूप्यज्ञानेऐंद्रियकरणकत्वस्यदुर्वारत्वाच्च।अन्यथा
त्वचाशंखेचक्षुषावशुक्तिसादृश्यज्ञाननिमीलितनेत्रस्यनेत्रगतदोषात्पीतत्वरूप्यदृष्टिप्रसंगात्।रूप्येदमंशयोःसाक्षाद्भानेनाख्याति
वैषम्येपिज्ञानैक्यानुभवविरोधस्याख्यातिपक्षेदोषस्यसाम्याच्च।एतेनविषययोरध्यस्तेनाभेदेनैकत्वापत्तेस्तज्ज्ञानयोरप्यैक्यानुपपत्ति
रित्यपिनिरस्तं।ज्ञानैक्यानुभवविरोधात्।एकविषयकधारावाहिकज्ञानानामप्यैक्यानुभवाभावाच्च।कल्पितस्यार्थस्यज्ञानैक्यो
पचाराहेतुत्वाच्च।एतेनयथेदमंशावच्छिन्नचैतन्याविद्याविवर्तत्वाद्रूप्यमिदंत्वेनभातितथेदंवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याविद्याविवर्तत्वाद्र
प्यज्ञानमिदंज्ञानत्वेनभातीतिनिरस्तं।बाधकालेपीयोरिवज्ञानयोरपिभेदधीप्रसंगात्।इदंवृत्तेर्ज्ञातैकसत्त्वेनतदवच्छिन्नचैतन्येअज्ञा
नाभावाच्च।शुक्तितत्त्वज्ञानतदिदंवृत्तितत्त्वज्ञानतः।प्रसोरूप्यनिवृत्तावपितत्ताज्ञानानुवृत्तिप्रसंगाच्च।अबाधितज्ञानैक्यानुभवविरोधाच्च।
नचैंद्रियकस्यध्वस्तस्यासंप्रयोगेबाधकः।तस्यप्रमायामेवापेक्षितत्वेनाप्रमायांदोषमपिपैदैवेंद्रियस्यहेतुत्वोपपत्तेः।रूप्यंप्रत्यक्षंगुल्यग्रविदि

शं चैतन्यं वल्लवं धंनादिनाप्युक्तेरेवाधिष्ठानत्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यस्यानधिष्ठानत्वाद्। न चाविद्यावृत्तेर्ज्ञानत्वाभावप्रसक्तानैक्यधीः। पये
साक्ष्यासे चैतन्यप्रतिफलनाभावेनाध्यस्तांशे ज्ञानामीत्यनुभवायोगात्। ज्ञाने त्वप्यवादाद् प्रामाण्यमित्यस्यायोगाद्विवरणोक्तं ततः करणाव
रिणामे ज्ञानत्वोपचारादितु नया तद्वृत्तावपि तत्त्रित्वाभावाद्। प्रकाशकचैतन्यप्रतिफलनोपधित्वस्य चाविद्यावृत्तावपि सत्वात्। अज्ञा
ननिवर्त्तकत्वस्य धारावाहिकद्वितीयं युतः करणवृत्तावप्यभावात्। न च वृत्तिभेदेपीदं रूप्ययोरिदमंशावच्छिन्नसाक्षिविषयत्वेन प
लैक्येन ज्ञानैक्यधीः। परोक्तभ्रमेऽन्यथारोसेकरसचैतन्यरूपफलैक्याभावात्। त्वन्मते इदंरूप्ययोर्यथाक्रमं इदंरूप्याकारांतःकर
णाविद्यावृत्तिप्रतिबिंबिताभ्यां वा तदभिव्यक्ताभ्यां इदमंशानवच्छिन्नतदवच्छिन्नाभ्यामिदमंशरूप्याधिष्ठानचैतन्याभ्यां वा वेद्यत्वे
नावच्छिन्नस्य फलस्यापि च्छिन्नत्वाद्। अफलविन्मात्राभेदस्य सर्वत्र सत्वात्। न हि रूप्यं प्रतीवेदमंशे प्रत्यपि इदमंशावच्छिन्नचैतन्यमधि
ष्ठानमात्मास्ति अपात्। नापीदमंशे प्रतीव रूप्यं प्रत्यपीदमंशानवच्छिन्नमधिष्ठानं इदं रूप्यमिति धीविरोधात्। एतेनेदमंशावच्छि
न्नचैतन्यस्यैवेदंवृत्तौ रूप्यवृत्तौ च प्रतिफलनात् ज्ञानैक्यमिति निरस्तं। क्रमिकयोरिदमिति ज्ञानयोरैक्यापातात् समूहालंबनज्ञा
नस्यापि भेदापातात्। तस्मात् तदाकाररूप्यवृत्तौ प्रतिफलनायोगाद्। अन्यथा रूप्याधिष्ठाने दंवृत्तिप्रतिफलितचितैव रूप्यप्रतीतिसं
भवाद्रूप्याकाराविद्यावृत्तिर्व्यर्था। तस्माज्ज्ञानैक्यानुभवविरोधो दुःपरिहरः। तिक्तो गुड इत्यादावपि मधुरो गुडः सुरभि चंदनमित्यादवि
वज्ञानांतरोपनीतविशेषणाविषयकमेकमेव ज्ञानं। तस्मात्तु क्तिरूप्याद्यपि नानिर्वाच्यं स्तुतरां जगदिति पारमार्थिकमेव तदिति॥ ॥अम

स्याद्धेत्वभिमतज्ञातद्रूपात्मकत्वभंगः॥ ॥यद्वेदमुक्तं तत्र ब्रह्म पारमार्थिकं सत् जगद्व्यावहारिकं शुक्तिरूप्यादि प्रातिभासिकमिति सत्त्रिविधमिति
तन्न। स्वाश्रयमुख्यैस्वाप्रत्ययप्रमुख्यैश्चाध्यस्तरूप्यादेरुपसंग्रहाय प्रातिभासिकादपि निःकृष्टस्य सत्त्वस्य पंचमप्रकारस्याव्यावहारिकस्य तानर्थं
स्य चोपसंग्रहाय अपारमार्थिकस्य व्यावहारिकादप्युत्कृष्टस्य सत्त्वस्य च वाच्यत्वेन त्रैविध्यायोगात्। किं चायं विभागो न तावत्तात्विकः।
ब्रह्मैव तात्विकमित्यस्य भंगात्। नाप्यतात्विकः। तात्विकस्य ब्रह्मणोऽतात्विकात् शुक्तिरूप्यादिवद्बाधगम्यस्य विभागस्य तात्विकत्वाव
श्यंभावात्। अन्यथा विभागश्रुतेरतत्वावेदकत्वं स्यात्। यच्चायं विभागः सत्त्वश्रुतिदर्पसिद्धान्तमापतेत्। मिथ्यात्वेन तत्कृतैर्यं हंतवै
वस्वोत्कृष्टत्वषणात्। व्यावहारिकसत्योपि वाध्योऽवाध्यो वा भवेत्। उक्तदोषाद्याद्योऽमयत्र सर्वमेतेन दूषितं। संभवति हि विश्वमिथ्या
त्वब्रह्मनिर्विशेषत्वाद्यावेव्यवं विकल्पदूषणं। अपि च। किमत्र परमार्थसदेवमद्वितीयं तद्रूपं सद्भिन्नसत्तामेव सत्त्वेन भाति।
वाधविलंवाविलंवाभ्यां तन्मदेइत्यभिप्रेतं किं वा सत्येवावांतरभेदइति। नाद्यः। तन्मते रूप्याभावे रूप्यधिय इव सत्ताभावे स
त्वबुद्धेरयोगात्। उत्पत्त्यादेर्वाधवेनकादाचित्कसत्त्वस्यैव तेन तया सत्त्वहीनस्य रूप्यादेरुत्पत्याद्ययोगाच्च। व्यावहारिके प्र
तिभासिकादर्थात् विशेषाभावेनार्थक्रियादौ श्रुतीनां व्यावहारिकविषयत्वेन प्रामाण्यस्य चायोगाच्च। द्वितीये अतिहेतुत्वे
ननभोनेत्यश्रमहेतोरिवा प्रामाण्यातिशय एव स्यात्। नोत्यः। असतः साधकत्वभंगे आरोपितानारोपितानुगतं सामान्यं नास्ति
त्युक्तत्वात्। व्यावहारिकस्य चानारोपितविशेषत्वे स्मदभिमतसिद्धेः। किंच। पारमार्थिकापारमार्थिकयोर्न तावद्बाध्यत्वाबाध्यत्वा

न्या॰ पा॰ भ्यां भेदः। मिथ्यात्वभंगे उक्तरीत्या बाध्यत्वे पि स्वरूपाबाधस्य ब्रह्मण्यप्याकारबाधस्य सत्वात्। जगद्बाधकस्य च सप्रकारकत्वे तस्यैव प्रका
१०६ रस्याबाध्यत्वापातात्। निष्प्रकारकत्वे च बाधकत्वायोगात्। व्यावहारिकप्रातिभासिकयोरपि न तावन्मायिकत्वाविषयकत्वाभ्यां भेदः
मायाविषयोस्तदभावात्। मायिकस्यैंद्रजालिकादेः प्रातिभासिकत्वाच्च। असाधारणस्याविषयकस्य दुःखादेर्व्यावहारिकत्वाच्चात्व
पेवं मायाविद्याभेदस्य निरासाच्च। नाप्यर्थक्रियाकारित्वतदभावाभ्यां। आदानादिव्यवहारनिर्वाहकत्वतदभावाभ्यां वा भेदः। अर्थग
तविशेषाभावेन तदयोगात्। स्वाप्नेपि कुंभादेः स्वाप्नजलाहरणाद्यर्थक्रियाकारित्वादेः सत्वाच्च। व्यावहारिकस्य तस्य विवक्षायां वा
न्याश्रयात्। नापि ब्रह्मधीबाध्यत्वतदन्यधीबाध्यत्वाभ्यां भेदः। त्वन्मते रूप्यादेरपि शुक्त्यवच्छिन्नब्रह्मधीबाध्यत्वात्। ब्रह्मण्यध्य
स्तस्य प्रातिभासिकस्य स्तिकत्वादेरपि ब्रह्मधीबाध्यत्वाच्च। नापि ब्रह्मप्रमाबाध्यत्वतदन्यप्रमाबाध्यत्वाभ्यां भेदः। त्वन्मते ब्र
ह्मज्ञानस्यैव प्रमात्वात्। नापि प्रमाबाध्यत्वभ्रांतिबाध्यत्वाभ्यां भेदः। भ्रांतिबाध्यत्वस्य ब्रह्मण्यपि सत्वात्। नापि शुद्धब्रह्मधीबाध्य
त्वतदन्यधीबाध्यत्वाभ्यां भेदः। शुद्धशब्देन भ्रांतिदशायां ज्ञाताधिष्ठानभूतविशेष्यमात्रोक्तौ तज्ज्ञानस्याबाधकत्वात्। तत्का
लात्ताते न द्वितीयाभावादिना विशिष्टस्योपलक्षितस्य चोक्तौ च वेदांतानामखंडार्थत्वहानेः। द्वितीयाभावादेः पारमार्थिक
त्वापाताच्च। एतेन महावाक्यजन्यधीबाध्यत्वतदन्यधीबाध्यत्वाभ्यां वा चरमधीबाध्यत्वतदन्यधीबाध्यत्वाभ्यां वा भेद इति निरस्तं राम
महावाक्यजन्यस्य चरमस्य वाखंडार्थवेदांतजन्यतया निःप्रकारत्वे न बाधकत्वायोगात्। सप्रकारकत्वे च तस्य प्रकारस्यैता १०६

त्विकत्वापत्तेः। अत एव न निष्प्रकारकबाध्यत्वसप्रकारकबाध्यत्वाभ्यां भेदः। नापि पारमार्थिकविषयधीबाध्यत्वव्यावहारिकविषय
धीबाध्याबाध्याभ्यां भेदः। अन्योन्याश्रयात्। नाप्यन्योन्येतरत्वाभ्यां भेदः। भेदकाभावे इतरेतरत्वस्यैवायोगात्। अन्योन्याश्रयाच्च। तस्माज्जग
तः सत्यत्वात्समन्वयाध्यायोक्तन्यायैः सत्यजगत्कर्तृत्वाद्यनन्तगुणे ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रमाणमिति। सत्त्वत्रैविध्यभङ्गः॥ ॥इति श्रीम
परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्ब्रह्मण्यतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण व्यासयतिना संगृहीते न्यायामृते प्रथमः परिच्छेदः॥ ॥संमाप्तः॥
नन्वेतदयुक्तं। द्विविधं हि वेदान्तवाक्यं। एकं पदार्थनिष्ठं यथा सत्यं ज्ञानमित्यादि तत्पदार्थपरं। योऽयं विज्ञानमय इत्यादि त्वंपदार्थपरं
च। अपरमेकरूपवाक्यार्थनिष्ठं। यथा तत्त्वमसीत्यादि। द्वयमप्यखण्डार्थनिष्ठं। यद्यप्यखण्डार्थनिष्ठत्वेन तावन्निर्भेदार्थनिष्ठत्वं भेदाभा
वविशिष्टस्वरूपस्य तदुपलक्षितस्वरूपस्य वा निर्भेदत्वस्य शब्दबोध्यत्वेऽभिप्रेते निर्धर्मकं तत्त्वमित्यादिवत्सखण्डार्थत्वापत्तेः। स्वरूपसत्त्व
मात्रेऽभिप्रेते च सखण्डार्थानां सगुणवाक्यानामपि वस्तुगत्या निर्भेदब्रह्मनिष्ठत्वेनाखण्डार्थपरत्वापातात्। प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्येष्वप्या
प्तेश्च। अत एव न निर्विशेषार्थनिष्ठत्वं तत्। नाप्यपर्यायशब्दानां प्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वं पयः पावकरूपानेकप्रातिपदिका
र्थमात्रपर्यवसायिनि शीतोष्णस्पर्शवत्तोयं पयः पावक इत्यादावतिव्याप्तेः। नाप्येकविशेष्यपरत्वं। नीलमुत्पलमित्यादावतिव्याप्तेः। इ
ष्टापत्तेश्च। तथाप्यपर्यायशब्दानां संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वं। तेषामेकप्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वं वा अखण्डार्थत्वं इत्युक्तं हि। संस
र्गासंगि सम्यग्धीहेतुता या गिरामियं। उक्ताखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थतेति। तत्र पदार्थनिष्ठस्य वाक्यस्याखण्डार्थत्वे सत्यादिवाक्यमखण्डा

न्या या० र्थनिष्ठं ब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठं वा लक्षणावाक्यत्वात् । तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वाद्वा प्रकृष्टप्रकाशश्चंद्र इति वाक्यवदित्यनुमानेनमानं
२०१ ।नान च द्वितीयहेतोरसिद्धिः । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युक्ते ब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रे बुभुत्सिते तस्य प्रवृत्तेः । न च हेतुद्वयेपि दृष्टांतः साध्यवि
कलः । प्रकृष्टादिवाक्ये चंद्रप्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठे तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वासंमतवदिति तत्रासिद्धेः । नहि कश्चंद्र इति चंद्रप्रातिपदिकार्थ
मात्रे पृष्टेन्यत्रनुभूयते । सास्नादिमानो रित्यादिलक्षणावाक्ये पृष्टगवादिप्रातिपदिकार्थमात्रपरमिति न व्यभिचारः । येकस्य परस्य वाक्य
स्याखंडार्थत्वे तु । तत्वमसीत्यादिवाक्यमखंडार्थनिष्ठं । आत्मस्वरूपमात्रनिष्ठं वा अकार्यकारणाद्रव्यमात्रनिष्ठत्वे सति समानाधिक
रणत्वात् । तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वाद्वा सोयं देवदत्त इति वाक्यवत् । न चात्र हेतोरसिद्धिः । कोहमित्यात्मस्वरूपमात्रे बुभुत्सिते तस्य प्रवृत्तेः
न च हेतुद्वयेपि दृष्टांतः साध्यविकलः । कोयमिति देवदत्तस्वरूपमात्रे पृष्टे स्य प्रवृत्तेः । विपक्षे प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यप्रसंगो बा
धक इति । अत्र ब्रूमः । आद्ये लक्षणासंसर्गशब्देन संसर्गमात्रोक्तौ वा प्राप्तयोः प्राप्तिः संयोग इत्यादिसंसर्गलक्षणावाक्ये व्याप्तिः । प
दस्मारितपदार्थसंसर्गोक्तौ तु विषं भुंक्ष्वेत्यादावतिव्याप्तिः । तस्य पदस्मारितपदार्थसंसर्गाप्रमापकत्वात् । न चेदमपि द्विषदन्नेन
भोक्तव्यमिति शास्त्रमूलत्वात् पाह्रीयपदस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापकं अस्य युक्तिमूलत्वेनाशास्त्रमूलत्वात् । प्रतिपिपादयिषि
तपदार्थसंसर्गोक्तौ च चंद्रद्रष्टादिशब्दार्थानां प्रश्नहेतुसंशयधर्मित्वेन प्रागेव सामान्यतो ज्ञाततया स्वरूपेण प्रतिपिपादयिषि राम
तत्वात् । संसर्गप्रतियोगित्वेन तु प्रतिपिपादयिषितत्वे विवक्षिते संसर्गप्रमापकत्वासंभवात् । किं च शीतोष्णस्पर्शवत्तोयं पयः पावक १०१

र्गो ।

वित्यादौ तद्बहीत्या संसर्गप्रतिपादकेऽनेकप्रातिपदिकार्थमात्रपरेऽतिव्याप्तेः। न च धर्मधर्मिभावासहमखंडत्वं धर्मिभेदसहं किं च यौ
गिकार्थौपगवादिप्रयोक्तरे मोदीर्घलोहितादावौपगवत्वादौ अनेकार्थात्मकवनसेनादिप्रयोक्तरेयकदेशस्त्वाद्बहुक्वावनमि
त्यादौ च संखंडार्थे लक्षणावाकोऽतिव्याप्ते॥ प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्ये विसंसृष्टार्थत्वस्यैव स्वमानत्वेनासंभवश्च। अत एवोत्पललक्षणमप्युक्तं
असंभवात्। संखंडार्थलक्षणवाकोऽतिव्याप्तेश्च। किं च प्रवृत्तिनिमित्तभेदश्चैतत्पूर्वापरत्वात्तद्भेदस्त्विह नास्ति। अनंततत्वादीनां मुख्यादन्यत्रासं
भवात्। अनेतादृशशब्दानां लक्षणार्थाखंडार्थत्वे च मुख्यं तदसिद्धेः॥ ॥अखंडार्थत्वलक्षणभंगः॥ ॥आद्यानुमाने चाप्रसिद्धविशेषणत्वं
प्रत्यक्त्वादिना यदिदमित्यमिति सप्रकारकत्तानस्यैवोत्पत्तेः। असिद्धिश्च। सत्यत्वज्ञानत्वादेः परापरजातित्वे तस्या ब्रह्मण्यपि सत्त्वेनाति
व्याप्तेः। अजातित्वेऽपि ब्रह्मण्यपितस्य तात्त्विकस्य धर्मित्तानावाध्यस्य वासंभवात्। अतात्त्विकस्य व्यावहारिकस्य वानात्मन्यपि सत्त्वात्। वि
रुद्धत्वं च। असाधारणधर्मरूपलक्षणपरवाक्यत्वस्य संखंडार्थत्वेनैव व्याप्तेः। न च स्वरूपलक्षणस्य लक्ष्यानतिरेकात्तन्मात्रत्वमखंडार्थत्वा
विरोधि तस्य लक्ष्यमात्रत्वे लक्ष्यलक्षणभावायोगात्। अतिरेकेऽपि पावकत्वस्याभावित्वादिनैव स्वरूपलक्षणत्वोपपत्तेश्च। न च द्वारत्वे
न लक्षणपरत्वं द्वारिणः खंडत्वाविरोधिवद्वर्तमानरीत्या लक्षणात्प्रागेव सामान्यतो ज्ञाते स्वरूपमात्रे तस्य द्वारत्वायोगात्। न तल्लक्षणप
रत्वं न हेतुः किं तु अतत्परत्वेऽपि तत्त्वज्ञापकत्वमात्रमिति वाच्यं। अलक्षणवाक्यस्यापि तात्पर्यभ्रमादिना लक्षणप्रत्यायकत्वसंभवेन व्य
भिचारात्। सखंडवनादिलक्षणवाक्ये किंचिद्द्वलक्षणपि त्वसाधारणधर्मप्रयोक्तृप्रकृष्टप्रकाशादिवाक्ये व्यभिचारश्च। न च धर्मप्रघे स्वरूपमात्रेव

न्याया० कुत्रचित्। न च प्रश्नविशेष्यविशेष्यकत्वस्य तन्त्ररत्वे तत्र किं तु तन्मूलसंशयविरोधित्वं। न चायं उत्तरवाक्यानां त्वं हेतुः। असिद्धिः। वाध
१०८ श्चाधर्मिज्ञानाधीनसप्रकारकसंशयादिनिवर्तकं मोहं हेतुं सप्रकारकं ब्रह्मज्ञाने प्रतिसाधनत्वेन वेदान्तविचारविधानान्यथानुपप
त्तावल्लत्वस्यावेदान्तवाक्ये साध्याभावनिश्चयात्। तत्र निषष्टत्वं चासन्यादिवाक्यतात्पर्यविषयः संसृष्टरूपसंसर्गरूपो वा प्रमाणवाक्य
तात्पर्यविषयत्वात् सम्मतवत्। सत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यविषयज्ञानावाध्यसंसर्गपरत्वे तात्पर्यविविषयज्ञानावाध्यस्वकरणकप्रमि
तिविषयपदार्थनिरूप्यसंसर्गपरं वा प्रमाणवाक्यत्वात् दग्धिघटो मादिवाक्यवत्। विषम्भु इत्यादीवाक्यार्थसंसर्गपरत्वाभावेप्युक्तसा
ध्यसद्भावान्न व्यभिचारः। स्वं छिद्रं को किलः पिकः इत्यादावपि अनतिभिन्नार्थत्वे सामानाधिकरण्यायोगे न छिद्रको किलादीनां स्व
पिकादिशब्दवाच्यत्वसंसर्गपरत्वान्न तत्रापि व्यभिचारः। वेदान्तजन्यप्रमासप्रकारिका विचारजन्यज्ञानत्वात् संशयविरोधित्वाच्च
कर्मकाण्डजन्यज्ञानेवन्न वेदान्तजन्यप्रमा ब्रह्मनिष्ठप्रकारविषया ब्रह्मधर्मिकसंशयविरोधिज्ञानत्वात् ब्रह्मविचारजन्यज्ञानत्वा
च्चाप्रदेवं तदेवं यथा कर्मकाण्डविचारजन्यनिश्चयः इत्यादिना प्रतिरोधात् तादृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं च तथा हि। प्रकृष्टादिवाक्यस्याखं
डार्थत्वं न तावदनुपपत्त्या लक्षणापि न तावत् गंगायां घोष इत्यादाविवान्वयानुपपत्त्या। चंद्रादौ प्रकृष्टे न गुणरूपेणाद्भ्युस्वरूपेण
वा प्रकाशेन संबंधस्य सत्त्वात्। नापि यष्टीः प्रवेशयेत्यादाविव तात्पर्यानुपपत्त्या कश्चंद्र इति स्वरूपमात्रस्य पृष्टत्वाद्दिवाच्यं। राम
अस्ति कश्चिद्वंद्रशब्दस्यार्थ इत्यत्रानितत्रधर्मिता न सा ध्यायां तु भक्तायां संदेहस्य चानुपपत्तेः चंद्रशब्दस्य प्रातिपदिकत्वान्नियुपेन १०८

स्विभक्तिप्रयोगाद्योगाद्वा चंद्र इत्यन्वयक इति प्रश्नायोगाद्वा नस्यतात्तमनुवादार्हं। असंकीर्णं चंद्रस्वरूपं न ज्ञातमिति चेत्। न। चंद्रस्वरूप
ज्ञानाभावात्। तदेव स्वरूपमसंकीर्णत्वेन न ज्ञातमिति चेत्। न। असंकीर्णत्वस्य व्यावर्तकवैशिष्ट्यव्याप्तिवैशिष्ट्ययोरन्यतररूपत्वेन प्रश्न
स्य विशिष्टपरत्वापातात्। एवं सामान्यतोऽपि न ज्ञातो धर्मी चंद्रोऽपदार्थतद्वा। न तु भूतमानसंदेहो नानुवादश्चपुद्यते। तस्माच्चंद्रस्येतरस्माद्भेद
को धर्म एव हि पृष्टस्तस्मात्प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यं नाकांक्षगोचरं। एवं प्रतिवचनस्य प्रकृष्टत्वादिविशिष्टे तात्पर्याभावे तात्पर्यतोऽपि कश्चिच्चंद्र इत्येव
बोधनात्। अत्र तात्पर्यविषयस्य च प्रतीतस्यान्यत्वात् त्वसत्त्वेऽपि यस्य कस्यापि चंद्रत्वं स्यात्। तात्पर्यविषये सर्वेऽयं चंद्र इति लक्षणात्त्वे स
रूपयोरेस्य विशेषयविभागाभावेन तात्पर्यतायत्किंचिदित्येव बोधनात्। तेन चंद्रत्वभुत्सानिवृत्त्यभावात्। कश्चंद्र इति प्रश्नस्योत्तरं वचनस्या
तासदेषामपिलक्षणावाक्यतात्पर्यजन्यज्ञानाभावस्तु गत्वा परस्परमित्र तत्तत्प्रा... कार्थविषयत्वेऽपि प्रकारभेदाभावेन तेन तेन
भिन्नभिन्नप्राकारकतत्तत्संदेहनिवृत्तिश्च न स्यात् प्रकृष्टादिपदवैयर्थ्यं च स्यात्। यावदर्थभेदेन सार्थक्यमिति तु निरसिष्यते। एतेन प्रश्नोत्तरे
तावच्चंद्रप्रातिपदिकार्थमात्रविषये प्रकृष्टादिविशेषणानुपभूतावासाधारणी विशेष्यव्युत्पत्तिः चंद्रप्रातिपदिकार्थः। न तु तद्विशिष्टप्रकृष्ट
प्रकाशश्चंद्र इति सह प्रयोगाद्ययोगात्। विशेष्यव्यक्तिश्चाखंडेति अखंडार्थपरे प्रश्नोत्तरे इति निरस्तं। अस्याप्यवासाधारणाप्रकृतेऽर्थवि
त्रैकादिवैशिष्ट्यरूपेणासाधारणेनाज्ञानेऽपि चंद्रप्रातिपदिकार्थत्वादिरूपेण प्रागेव ज्ञातत्वात्। एवं च गामानयेत्यादौ गोत्वस्यानयने
नेच प्रकृष्टत्वादेर्विधेयेन चंद्रप्रातिपदिकार्थत्वेनान्वये पुद्देश्यतावच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वात्तद्वदेव विशिष्टार्थत्वं द्वयोः। अस्तिच

न्याया० पृथिवीत्ववती। पृथिवीत्यादौ पृथिवीत्वस्य विधेयेन पृथिवीशब्दार्थत्वेनान्वयः। न हि पृथिवीत्वं न पृथिवीप्रातिपदिकार्थः। सहप्रयोगस्य
१०९ पृथिवीशब्दस्य तद्बुद्धेन व्यवहर्त्तव्यतापरत्वात्। तस्माद्धर्मिताऽवच्छेदकस्य सामान्यतोऽनन्द्रत्वादिव्यावर्त्तकव्यासाद्यव्यावृत्तिरूपधर्मस्य च प्रश्नादौ
प्रागेव ज्ञातत्वात् विशिष्टविषये एव प्रश्नोत्तरे। तत्र यदि प्रष्टा व्यावृत्तिवैशिष्ट्यमेव साज्ञातं बुभुत्सितं तदा वक्ता व्यावृत्तेः। तस्माद्वृत्तेरिति सा ज्ञा
त्वम्यशतेनापि दुर्बोधत्वात् धूमेऽनुक्तेऽग्निमिव व्यावर्त्तकेऽनुक्ते व्यावृत्तिज्ञानस्येतीति भावेन व्यावर्त्तकवैशिष्ट्यमेव तात्पर्यतः प्रतिपादयति।
न ह्यग्निबोधनार्थस्य धूमोऽस्तीति वाक्यस्य न धूमे तात्पर्यं येन वाऽयोगान्वेयकस्य पद[illegible]ऽयादिवाक्यस्य न तद्व्यवदेवतासंबंधे। यदि तु प्रष्टैव व्या
वृत्तिप्रतियोगिनामानं त्वात्ता ज्ञातुं बुभुत्सुं वक्तुं चाशक्नोति ज्ञात्वा कश्चंद्र इत्यनया वा चोभंग्या कं विशेषणे विष्ट इति पर्यंतदा सुतरां प्रश्नोत्तरे
व्यावर्त्तकवैशिष्ट्यपरे इति न चंद्रपदस्य लक्ष्यार्थत्वं। असाधारणधर्मरूपलक्षणप्रश्नोऽस्ति। किंलक्षणकश्चंद्र इत्यसाधारणधर्मविषयस्य
कतमश्चंद्र इति जातिविषयस्य अनयोः कतरश्चंद्र इति गुणक्रियाजातिभिः पृथक्करणरूपनिर्धारणविषयस्य च प्रश्नस्योत्तरस्यात्राविप्र
तिवचनेऽल्लक्षणे नैः प्रश्ने विप्रकृष्टो वा प्रकाशो वेत्यादि धर्मविषयविकल्पसूचककिंशब्दप्रयोगाद्वा। एतेन प्रश्ने धर्मवाचि पदं नेति
निरस्तं। तथात्वे चंद्रधर्मस्यैव लक्षणीयत्वापत्त्या तस्यानपेक्षितत्वात्। चंद्रप्रातिपदिकार्थस्य सामान्यतो ज्ञातत्वेन तद्बुभुत्सायोगात्। ताल्लक्ष
णया वा प्रश्नस्थचंद्रपदस्यैव चंद्रासाधारणधर्मपरत्वस्य कल्पयत्वाद्वा। पद्मालक्षणावाक्यं अनुमानत्वे न वा प्रवाक्यत्वे न वा चंद्रव्यवहा राम
रकर्त्तव्यतावैशिष्ट्यपरमस्तु। चंद्रस्वरूपस्य प्रत्यक्षेणैव ज्ञातत्वात् चंद्रव्यवहारशब्देन च चंद्रशब्दविशेषितो व्यवहारो विवक्ष्यते न तु चंद्रः १०९

पार्थविशेषितः।येनतद्ज्ञानेवाक्यवैयर्थ्यंतदज्ञानेतुतस्यकर्त्तव्यताबोधनमशक्यमितिशंक्येत।नचैवंतद्व्यवहारादेवव्युत्पत्तिसंभवात्त्व
त्त्वावाक्यवैयर्थ्यं।शृंगग्राहिकतयोपदेशवदस्यव्युत्पत्त्यनुपायांतरत्वात्।एतेनमानांतरसिद्धेविशिष्यमखंडचंद्रसिद्धौउपायमात्रमितिकल्पतरूक्तं
निरस्तं।मानांतरेणाचंद्रप्रातिपदिकार्थःप्रकृष्टत्वादिविशिष्टस्यज्ञानात्।अस्मिन्ज्योतिर्मंडलेकश्चंद्रइतिपृष्टताचंद्रस्वरूपमप्रत्ययेता
स्तुतदंज्ञातत्वाच्च।तस्मात्साध्यवैकल्यंदुःपरिहरमित्यार्थनुमानमयुक्तं।तथाद्वितीयमपि।अप्रसिद्धविशेषणत्वबाधसत्प्रतिपक्षत्वदृष्टांतसा
ध्यवैकल्यादिदोषात्।प्रकृष्टादिवाक्येपकृष्टेत्यासत्यादिवाक्येपिबुभुत्सायदनुपपत्त्याब्रह्मस्वरूपमात्रप्रश्नोत्तरत्वस्यासिद्धेश्च।इहचकश्चं
द्रइतिवत्तत्क्रमस्यप्रश्नस्याभावात्।किंत्वस्यचतत्प्रोत्तरानुसारेणाधर्मविषयकस्यैववक्तव्यत्वाच्च।किंतमप्रात्मेत्यत्रकतरःसप्रात्मेत्यत्रचतत्पदा
र्थप्रश्नेप्राबद्धनांनानातिपरिप्रश्नेडतमपदद्वयोरेकस्यनिर्धारणेउत्तरवदतिसूत्रात्प्रयोगात्प्राग्नर्थकतमादिशब्दप्रयोगेनतत्प्रतिवचनेयोग्यविशे
नमपरत्वाद्यैयत्वेनत्वदभिमतेहेतोरसिद्धेश्च।किंचसर्वस्याप्युत्तरस्यप्रष्टुर्निर्धारितेऽप्रधर्मिविषयविद्धारितैकप्रकारपरत्वाद्धिरुद्धोहेतुः।यदि
वोत्तरजन्यज्ञानंनिष्प्रकारकंस्यात्तेतसप्रकारकसंदेहनिवृत्तिर्नस्यात्।यदिवोत्तरेप्रश्नादधिकविषयंनस्यात्तर्हुत्तरमेवनस्यात्।अन्यथाड
प्रपवोत्तरंस्यात्।किंचरोनिविकमानेपमित्यादिप्रश्नोत्तरेष्वध्यापनंकरोतिगामानयेत्यादिषुव्यभिचाराच्च।नहितान्यप्यध्यापनादिगोत्वादिना
गेनत्वत्त्वापाकर्मादिमात्रपराणि।एतेनसत्यादिवाक्यार्थःब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रंतन्मात्रप्रश्नोत्तरवाक्यार्थत्वादितित्यायदीयावनु
मानव्यतिरेकानुमानेनिरस्तं।किंचैकप्रातिपदिकार्थप्रश्नोत्तरत्वेनकथमखंडार्थत्वं।त्वावोद्धव्यंतथाहिलिंगसंख्याकर्मादयोपिचा।नामार्थपदं

न्याया० कंप्राहुरणंत्रिकमथापरेइतिवैयाकरणमतेत्वदेकदेशिभिर्मयाप्राभाकरैश्चस्वीकृतान्विताभिधानमतेअभिहितान्वयमतेपिजाति
११० विशिष्टायांव्यक्तौशक्तिरितितार्किकमतेचप्रातिपदिकार्थस्यैवविशिष्टत्वात्।तातावेवशक्तिर्व्यक्तिस्तुलक्ष्येतिभाट्टानांतवचमतेब्रह्मप्रा
तिपदिकस्ययोगिकत्वेनतदर्थस्यविशिष्टत्वात्।तत्रचप्रातिपदिकार्थएवैतदेकदेशोक्तिर्युक्ता।किंचाप्रयोजकाहेतवः।तथाहि।विपक्षेबा
धकंकिंब्रह्मस्वरूपमात्रस्यैवबुभुत्सितत्वे।एकधैवानुद्रष्टव्यमित्यायभेदविधायकवाक्यैःअउदरमंतरंकुरुतइतिभेदनिषेधकवाक्यैर्वा
केवलोनिर्गुणश्चेत्यादिगुणनिषेधकवाक्यैर्वाएकमेवाद्वितीयद्वितीयमात्रनिषे कवाक्यैर्वासर्वतोनवच्छिन्नवस्तुपरानंतब्रह्मशब्दैर्वाऽन्य
यः।निरस्तत्वात्।सत्यादिवाक्येसत्सुविशेषणेषुसत्स्वितिकविधिवाक्येप्राशस्त्यस्वरसत्वप्रत्यायनाकांक्षायाउत्थापनीयत्वाच्च।उक्तंहि।आकां
क्षाप्रतिपाद्याभावनिमित्तेसाकांक्षाभावइति।निष्प्रकारकज्ञानस्याद्याप्यसिद्धेःसप्रकारकज्ञानस्यैवमोक्षहेतुतायाब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यने
नप्रतीत्यातमेवंविद्वानमृतइहभवतीत्यादिश्रुत्यायोवेदनिहितंगुहायामित्युत्तरवाक्येनचैःक्षाचमुमुक्षोःप्रकारयवधर्मिज्ञानसाध्य
बुभुत्सोविंत्याद्यानिर्गुणवाक्यवत्सगुणवाक्यस्यापिब्रह्मबुभुत्सायांकर्मकांडस्यचकर्मबुभुत्सायांवैद्यादिशास्त्रस्याप्योषधादिबुभुत्सायां
प्रवृत्ततयालक्षणयासगुणवाक्यमप्यखंडब्रह्मपरंकर्मकांडमप्यखंडकर्मपरंवैद्यादिशास्त्रमप्यखंडौषधादिपरमित्यापातात्।अस्तिच
धर्मत्वब्रह्मणःपापप्रलक्षणरूपंवाक्यंनमध्यमाः।तेषांवैक्यभेदाभावादिविशिष्टार्थपरत्वेवेदांतमात्रस्याखंडार्थतासिद्धेः।सत्यमुक्ताप्यमि राम
प्याविशिष्टार्थपरत्वेप्रामाण्ययोगाच्च।तेषामेवलक्षणयाखंडार्थतासत्यादिवाक्यस्यतुसत्यत्वादिविशिष्टार्थपरतेतिवैपरीत्यापातात्।३ ११०

र्मयोरपिमुमुक्षूक्तेयद्ब्रह्मपदत्वाविशेषात्। नचास्यांदशायांब्रह्मण्यभावरूपएवधर्मोमुमुक्षुलक्षणज्ञेयः। नतुभावरूपइतिसिद्धं तेनोपलक्षणताव
खंडार्थत्वेतुनतद्विरोधेनविशिष्टार्थस्यसत्यादिवाक्यस्यमुख्यार्थत्यागः। विशेष्यमात्रस्यविशिष्टपरेणाविरोधात्। नन्वेवमादेर्दूरत्वेनोपादानाद्वि
रोधइतिचेत्। न। दूरीभूतस्यब्रह्मान्यस्यसादेर्मिथ्यात्वेसत्यत्वादिधर्मपारमार्थ्याविरोधात्। सत्यत्वेचाप्यसिद्धान्तात्। दूरत्वानुपपत्तेर्वस्तुमात्र
त्वाच्च। अत्रापिसत्यत्वादेर्दूरत्वेनोपादानेनतेषामेवैतद्विरोधापातात्। नोत्पत्तेः। त्वन्मतेअनंतब्रह्मशब्दयोरपिलक्षणयाविशेष्यमात्रपरत्वेनावि
रोधित्वात्। अथयत्किंचिद्दुःख्यतेब्रह्मेतिवृहंतोस्मिन्गुणाइत्यादिश्रुत्यामहत्त्वाद्गमनेनतमाहुरित्यादिस्मृत्याचतात्पर्यस्यगुणत्वस्यैवसिद्धे
स्तावत्प्रतिकूलतर्कपराहतिर्ग्रातत्याहि। द्विविधमपिवेदान्तवाक्यंतत्त्वमस्यादितदृष्टांतीभूतंप्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यंसोयमित्यादिवाक्यंचयदिसंसृष्टार्थंनस्यात्। वा
क्यमेवनस्यात्। आकांक्षासंनिधियोग्यतानामभावात्। आकांक्षायाअपिधानापर्यवसाने। प्रत्ययेनविनाततत्त्वार्थान्वयानुभावकत्वेतदेवचत
स्यापर्यवसानं। संनिधिस्तुअव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः। योग्यताचेतरपदार्थसंसर्गेअपरपदार्थनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदक
धर्मशून्यत्वं। प्रमाणाबाधोयोग्यतेतिचेत्। न। पदार्थमात्राबाधस्यवाक्याभासेपिसत्त्वात्। संसर्गोवाधस्यचेहाप्यभावात्। तात्पर्यविषयाबाधो
योग्यतेतिचेत्। नायदार्थमात्रेवातात्पर्यायोगात्। नचयत्रपदार्थप्रमितस्तत्रसर्गेतरपदार्थविशिष्टप्रतीयायः। यत्रत्वज्ञातस्तत्रसंसर्गान्येःशक्ये
विशेषमितिसमेवप्रतिपाद्यः। प्रमितेचतस्मिन्वाक्यसमाप्तेनविशिष्टपरत्वमितिचेत्। न। उक्तरीत्याचंद्रब्रह्मादिप्रातिपदिकार्थानांसामान्यतोमा
नत्वेनेतरव्यावृत्यर्थप्रकृष्टत्वसत्यत्वादिनाविशिष्टैवबोध्यत्वात्। वेदान्तानांनिर्विषयत्वंचस्यात्। अखंडवाक्यार्थस्यस्वप्रकाशस्यचिन्मात्रस्याप्यवि

न्याया० घाघध्यासाधिष्ठानत्वेन तत्साक्षित्वेन च नित्यसिद्धत्वात्। निर्विमित्रः सर्ववेदांतानां मुख्यार्थत्यागश्च स्यात्। एकरसत्वादिश्रुतीनामपि विशे-
१११ ष्यमात्रपरत्वेन मुख्यार्थबाधकाभावात्। वेदांतजन्यज्ञानं च निष्प्रकारकं चेत्। ज्ञानमेव न स्यात्। ज्ञानस्येच्छादेरिव सविषयकत्ववत्सप्रकारक-
त्वस्यापि नियतत्वात्। किंचित्प्रकारं विना वस्तुनो वुद्ध्यवनारोहात्। इदमित्थमिति धीः। वेदांतानामवुभुक्षितार्थत्वं च स्यात्। श्रुतितात्पर्याधर्मिज्ञा-
नाधीनत्वात्। श्रोतव्यो मंतव्य इति विचारविधिश्चानुक्तः स्यात्। तत्स्यापाततदर्शनजन्यसंशयनिवर्तकसप्रकारनिश्चयार्थत्वात्। मुमुक्षु-
क्षुविचारकाणामाद्याध्यापत्तीयपादीयाधिकरणानामनारंभश्च स्यात्। विषयादिपंचकाभावात्। विशिष्य ज्ञातो हि विषयः। साधारण-
धर्मधीजन्यश्च संशयः। मिथ्यासत्यैकप्रकारावलंबिनौ च पूर्वपक्षसिद्धांतौ। एकतरप्रकारकनिर्णयाधीनं च प्रयोजनं। तच्च पंचकं
निर्विशेषे कथं स्यात्। ब्रह्मविदाप्नोति परमिति पूर्ववा[illegible]त्र ब्रह्मणः सामान्येन ज्ञाततया सत्यादिवाक्यवैयर्थ्यं च स्यात्। सत्यादिवाक्यस्य सत्य-
त्वादिविशिष्टे तात्पर्याभावे तात्पर्यतो यत्किंचिद्रूप[illegible]वबोधनाय स्वकस्य चिद्रूपत्वं च स्यात्। तात्पर्यविषयस्याखंडार्थत्वेनेदं ब्रह्मेति ल-
क्ष्यलक्षणारूपोद्देश्यविधेयविभागाभावेन तात्पर्यतो यत्किंचिदित्येवबोधनात्। तेन च ब्रह्मबुभुत्सानिवृत्त्यभावात् किं ब्रह्मेति प्रश्नो-
त्तरं च न स्यात्। न चोद्देश्यविधेयभावे सत्यपि श्रुत्या प्राप्तविधेयमात्रपरत्वादखंडार्थत्वाहानिः। विधेयस्यापि स्वरूपतोवज्ञातत्वेनोद्देश्य-
संसृष्टतयैवबोधनीयत्वात्। वाक्यांतरवत्सखंडार्थत्वापातात्। उक्तं हि किंचिद्विधीयते नू घ वाक्येनेति सतां स्थितिः। सत्यज्ञानादिवाक्येन वे- राम
द्यतां किं विधीयते। अज्ञातं [illegible]ध्यते किंचिद्वाक्येनेति सतां स्थितिः। सत्यज्ञानादिशब्दैस्तु किमज्ञातं प्रबोध्यत इति सत्यज्ञानादियदानंत्य- १११

लक्षणापि च न स्यात्। अत्र शक्यासंबन्धान्वयप्रतियोग्युपस्थितिर्लक्षणेति पक्षे लक्षणाया एवासंभवात्। शक्यसंबंधो लक्षणेति पक्षे त्वयाप्युपपत्तिरु
पलक्षणादीनामभावात्। सत्यादिपदानां पर्यायत्वं च स्यात्। न च कुंभाद्यनुगतसत्तापरजातिः अंतःकरणवृत्त्युपधानलब्धभेदचिदानंदवि
शेषानुगतेत्यानत्वानंदत्वे चापरजातीयवं च सत्यज्ञानानंदशब्दानां तत्त्वार्थाभेदे विकल्पे गोत्वजातिवाचित्वात्पर्यायतेति कल्पतरूक्तेर्दु
ष्टेः। कुंभाद्यनुगतसत्तापा ब्रह्मलक्षणत्वायोगात्। मिथ्यासत्यनुगतसत्तासामान्याभावाद्धानयानतातव्याहतत्वासिद्धेश्च। कालत्रयाबाध्यत्वरूपं
पारमार्थिकं सत्त्वं ब्रह्मणि श्रौतमिति त्वन्मतभंगापत्तेः। धर्मिसमसत्ताकभेदं विभोर्याधिकभेदमात्रेणाकाशत्वादेरिव सत्तानत्वादेरपि जातित्वायोगा
द्। योगे वा ज्ञानत्वादेर्धर्मिसमसत्ताकभेदवदुपहितवृत्तित्वे च शुद्धलक्षणत्वायोगात्। तावता न सत्त्वादिविशिष्टशबलब्रह्मवाचिनां सत्यादिशब्दानां
शुद्धब्रह्मणि लक्षणेति न पर्यायत्वमिति निरस्तं। अनंतात्स्वप्रकाशपरिच्छिन्नरूपे शबले[illegible]त्वादेरयोगेन। योगे वा तस्यैवानंतादिव्यावृत्तिः स्या
न्न तु शुद्धवैशिष्ट्ये तेस्यात्। तस्मात् सत्यत्वादीनां शुद्धार्थान्यत्रासंभवात् सत्यादिवाक्यस्य[illegible]लक्षणयाखंडार्थत्वे वस्तुद्वैतदसिद्धेः पर्यायत्वं दुर्वारं। पदां
तरवैयर्थ्यं च स्यात्। न च प्रातिपदिकप्रथमयोरिवैकार्थ्येपि पदांतरावैयर्थ्यमिति वाच्यं। तन्नु महाभाष्य एव किंतु न रत्र प्रथमयेति वैयर्थ्यमा
शंक्य ग्रामं गच्छेस्तं ग्रामं गच्छेत्सत्वमित्यत्र सर्वासां प्रथमायाः स्येव विधिर्यथास्यादित्यर्थवत्त्वोक्तेः। न च प्रतिपदमारोपितासत्यत्वादिव्यावृत्ति
रूपफलभेदादवैयर्थ्यमेवावर्तिकस्य सत्यत्वादेतात्पर्यतो नर्थतोव्याहत्यसिद्धेः। न च सत्यत्वादेरतात्पर्यविषयत्वेपि लक्षणातः प्राग्भिधाकाले
प्रतीतिमात्रेणातत्सिद्धिः। नद्यां घोष इत्यत्र तीरस्य नदीतः यजमानः प्रस्तर इत्यत्र प्रस्तरस्य यजमानाद्व्यावृत्त्यापातात्। न चातात्पर्यविशेषस्य

न्याया० त्यत्वादिकं व्यावहारिकं यज्ञमानत्वादिकं तु प्रातिभासिकमित्युक्तं। न चौपनिषदे ब्रह्मणि सत्यत्वादिकं प्रत्यक्षादिप्राप्तं येन व्यावहारिकं स्यात्
न च तत्वपरश्रुतीतं व्यावहारिकं व्यावहारिकपरा तु श्रुतीतं प्रातिभासिकमिति व्यवस्था। असद्वा इदमग्र आसीदिति तत्वपरेण प्रतीतस्य मूलकारण
११२ सत्वस्य व्यावहारिकत्वापाताच्च सत्यत्वादिकं तत्वावेदकबाधितत्वात् व्यावहारिकं यज्ञमानत्वादिकं तु व्यावहारिकबाधितत्वात् प्रातिभासिकमि
त्युक्तं। तत्वावेदकस्य विशेष्यमात्रपरत्वे न सत्यत्वाद्यबाधकत्वात्। व्यावहारिकबाधितस्याद्वैतवत्पारमार्थिकत्वोपपत्तेश्च। न च लक्षणा बीजेषु
व्यार्थबाधके तुल्येपि सत्यादिपदस्य वाच्यार्थे वांतरतात्पर्ये यज्ञमानपदस्य तु तन्नेत्यत्र हेतुरस्ति। येनोक्तव्यवस्था स्यात्। किं च व्यावृत्तयः
सत्या मिथ्या वा। आद्ये व्यावर्त्तकानामपि सत्यत्वं स्यात्। व्यावहारिकैर्व्यावर्त्तकैः पारमार्थिकव्यावृत्त्यसिद्धेः। किं च तासां ब्रह्माभेदे ब्रह्मपदेनैव
न सिद्धेरितरवैयर्थ्यं। व्यावर्त्तकधर्माणामपि सत्वे ब्रह्माभिन्नत्वं च स्यात्। अविशेषात्। एवं व्यावृत्तीनाममन्योन्यमभेदे सत्यपदेनैवाज्ञा
नादिव्यावृत्तिसिद्धेर्ज्ञानादिपदवैयर्थ्यं। तासां ब्रह्मणा परस्परं भेदे चाद्वैतहानिः। अभाववद्वैतस्य निरासात्। नांत्यः। शुक्ते शुक्तिताव्यावृत्ते
र्मिथ्यात्वे शुक्तित्वस्य शुक्तिसमसत्ताकत्ववदनृतव्यावृत्तेर्मिथ्यात्वेन तत्वस्य ब्रह्मसमसत्ताकत्वापातात्। तत्वजिज्ञासुं मुमुक्षुं प्रति मिथ्या
वोधनायोगाच्च। न चानृतत्वादिभ्रांतिनिवृत्त्यर्थं तद्बोधनं। अधिष्ठानब्रह्मतत्वज्ञानेनैव तन्निवृत्तिसंभवे भ्रांत्यंतरोत्पादायोगात्। न हि व
ल्मीके स्थाणुत्वभ्रांतिः पुंस्त्वस्योपदेशेन निवर्त्यते किं तु वल्मीकत्वस्य। न चात्मनि कल्पितेनापि ब्राह्मण्येन मिथ्याशंकिता ब्राह्मण्यस्येव व्या राम
वहारिकव्यावृत्त्या प्रातिभासिकानृतत्वभ्रांतिनिवृत्तिरिति वाच्यं। ब्राह्मण्यस्य देहविशेषसंबंधत्वे आत्मनि ब्राह्मण्यस्य जातिविशेषत्वे च व्या ११२

स्वरूपस्यासत्यत्वेनद्वयोः कल्पितत्वायोगात्। अस्थाद्वृत्तेर्व्यावहारिकत्वेऽनयोरितप्रामाण्येनअसद्वा इदमग्र आसीदितिवाक्येनासत्वस्या
रमार्थिकत्वापत्तेश्च। ननु मीमांसकमतेऽनन्तस्याप्यर्थवादार्थस्यासत्येप्राशस्त्यरूपविषयाभूतानामपि व्यावृत्तीनांसत्येब्रह्मणि द्वारत्वेन बोध
नेपुक्षंः। उक्तेहि सत्यादिशब्दाः असत्यादिव्यावृत्तिद्वारा लक्ष्ये ब्रह्मणि पर्यवस्यन्तीति चेन्न। न। ब्रह्मस्वरूपमात्रस्य श्रुतिं विना प्रामेवाविद्याध्य
ध्यासाधिष्ठानत्वादिनाज्ञातस्य पुनरपि ब्रह्मविदाप्नोतीति पूर्ववाक्येन सामान्यतोऽवगतस्यादिशब्दैः सत्यत्वादिविशिष्टतया व्यावृत्तिविशिष्टत
याचज्ञातत्वेन तद्ज्ञानस्य व्यावृत्तिज्ञानासाध्यत्वात् व्यावृत्तिज्ञानस्यैव च धर्मिज्ञानसाध्यत्वेन वैपरीत्यापाताच्च। शाब्दे अर्थे आर्थिकार्थस्य द्वा
रत्वानुपपत्तेश्च। नीलमुत्पलमित्यादेरपि अनीलव्यावृत्तिद्वारा स्वरूपमात्रपरत्वमित्यःपाताच्च। नच प्रागज्ञातो व्यावृत्त्याज्ञातो विशेषस्त
न्मतेऽस्ति। नच प्राक् ब्रह्मणोज्ञानेऽप्यन्याविषयकं तत्ज्ञानमसिद्धमिति वाच्यं। व्यावृत्तिज्ञानस्यान्याज्ञाने द्वारत्वापत्त्या ब्रह्मज्ञाने द्वारत्वायो
गात्। व्यावर्त्यज्ञाने व्यावृत्तिज्ञाने द्वारमिति वैपरीत्यापाताच्च। प्राचीने ब्रह्मज्ञानविवर्तके ब्रह्मापरोक्षज्ञाने तद्ज्ञानकार्यस्यान्यस्यभा
नायोगाच्च। ब्रह्मप्रातिपदिकार्थे तु भुत्सापामेतद्वाक्यं प्रवृत्तमिति स्वप्रक्रियाविरोधाच्च। किंच सत्यशब्देनाप्रख्यावृत्तिद्वारापद्बोधितं त
देव ज्ञानादिपदेनाज्ञानादिव्यावृत्तिद्वारा बोध्यतेऽन्यद्वा। आद्ये ज्ञानादिपदवैयर्थ्यं। द्वितीये सविशेषत्वान्नच द्वारविकल्पः। सत्यादिश
ब्दानां नित्यवद्भुमात्। एकस्मिन्प्रयोगे व्रीहियवयोरिवैकस्मिन्वाक्ये सत्याद्यनेकपदोपादानायोगाच्च। अनन्तत्वादिश्रुतिनिवृत्तिरूपद
ष्टकार्यत्वं भिन्नत्वे न व्रीहियवादिवद्विकल्पप्रयोजकस्यैककार्यत्वस्याभावाच्च। नापि समुच्चित्य द्वारत्वं। विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादौ अनन्तत्व

न्याया० वृत्तेरबोधनेपि ब्रह्मप्रतीतेः॥ आनंदादयः प्रधानस्येति सूत्रे तत्त्वमस्याद्युक्त्यायेनोपासनायां शाखांतरोक्तगुणोपसंहारेपि ब्रह्मप्रमितौ वाक्य
११३ स्य शाखांतरानपेक्षत्वाच्च। सत्यादिपदानां प्रत्येकं लक्षकत्वेन प्रत्येकं लक्ष्यबोधकत्वाच्च। सत्यत्वादेः प्रत्येकं लक्षणत्वाच्च न हि प्रकृष्टत्वा
दिकमिव सत्यत्वादिकं प्रत्येकमतिव्याप्तं। तस्मात्त्रयावृत्तिर्दुर्वारा। पत्ते न चैवं शाखैव ब्रह्मव्यावृत्तिद्वारेण तथा बोधयतीति निरस्तं। पत्ते नस
त्यत्वादिकं व्यावृत्तिद्वारा ब्रह्मबोधने उपलक्षणतया ग्रहीयत इति निरस्तं। काकवत् गृहमित्यादिवत् सखंडार्थत्वापत्तेः॥ उपलक्षणस्या
गेव ब्रह्मणो ज्ञातत्वेनोपलक्षणत्वायोगाच्च। तदुक्तं। सत्यज्ञानादिकेष्वेवं न व्यावृत्त्या प्रयोजनं व्यावृत्तिरस्य विशेषत्वे तदखंडं च खंडितमिति।
व्यावृत्त्या द्वारभूतयेत्यर्थः॥ टीकायां तु व्यावृत्तिः किं ब्रह्मविशेषणत्वेन बोध्या स्वतंत्रतया वा। आद्ये सखंडत्वं। अंत्ये ब्रह्मजिज्ञासैव प्रतितिष्ठेदुपदे
शासंगत इति व्याख्यातं। न चात्र व्यावृत्तिर्विशिष्यार्थिकत्वेन शब्दार्थस्य न सखंडत्वे पश्चार्थादर्थो न सचोदनार्थ इति न्यायात् मानां
तरादयोग्यस्तन शाब्दस्येन समस्तत्त्व इति हुरेपुरोक्त श्रुतिवाच्यां। आर्थिकेनापि विशेषेण ब्रह्मणोऽखंडत्वहानेः॥ अनंतशब्दे नांतव
छ्याहत्रेः सा सा उक्तेष्वा। शब्दस्य व्यावर्तकत्वे विशिष्टतात्पर्ये आर्थिकव्यावृत्त्यसिद्धेरुक्तत्वाच्च। यतेन लक्ष्यार्थभेदाभावेपि व्यवच्छेद्य
स्य भेदतः विज्ञानानंदपदयोः पर्यायत्वं र्थं तत्कुतः तस्यानंदबोधीक्रमयस्ते। नदीनाम गंभीरायां नद्यां घोषः इत्यत्र गंभीरनघोरम्यो
न्यमन्वयबोधानंतरं गंभीरनदीपदयोरिव समुदितानां सत्यादिपदानां लक्षकत्वात्त्रैवंप्रयोक्ताः त आष्ये केकस्य लक्षकत्वे शाक्यसं राम
बंधिनो गंभीरनदीतीरस्य प्रतीतिप्रसंगादित्याहुः॥ तत्र। तत्र गंभीरनघोरिवेह सत्यज्ञानयोरन्योन्यमन्वयाबोधनात्। सत्यं ज्ञानं तेविता ११३

नमानेदंबुद्धेसेत्यादावन्यानपेक्षाणामेव सत्त्वादिपदानां शुद्धलक्षकत्वदर्शनाच्च। गंभीरपदेन गंभीरसंबन्धितीरस्यैवेह पदांतरेणाधिक
र्थलाभाच्च। तत्रापि गंभीरनद्योरन्वयबोधानंतरं गंभीरान्वितनदीबोधके नदीपद एव लक्षणापासर्वापपत्तौ पदद्वय एव कस्माल्लक्षणा
याबाल्लक्षणाद्वयस्यवाऽकल्प्यत्वाच्च। लक्षणापि हि पदवृत्तिरिति त्वाद्बुद्धिवत्। एवमन्यत्रापि संगच्छते गच्छमिवेत्कोतेतत्रतदु
न्मनाम त्यनुमितिः प्रियामतिहेतुत्वाच्च गमनेन कर्त्तव्यमित्यनुमिता नुमितिरेव न तु वाक्ये लक्षणा। अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः। विधि
धुं स्वेत्यादावपि प्रकृताद्द्रतुगृहभोजनाद्विषभक्षणस्येष्टसाधनतोत्कटा भोजनस्यानिष्टसाधनताक्षिप्यते। न तु वाक्ये न भोजनाकर्त्तव्यतालक्ष्य
ते। यद्वा तत्र विषशब्दे नानिष्टसाधने विधिप्रत्ययेन च निषेधे लक्षिते विषभोजनेऽनुमितिधात्वर्थस्यापवेति न सर्वपदानामेकार्थलक्षकता। व
स्तुतस्तु अयमिदं नो मस्यं कुरु। आप्तत्वे सति प्रमाणविरुद्धकर्त्तव्यताभिधायित्वात्। क्रोधप्राप्तसन्निहितभोजनादेव गृहे तु त्यागेनादृष्टस्
स्यनायोगात्। अतो मयेदं न कर्त्तव्यमित्यनुमितिरेवात्र न लक्षणा। अर्धमेतगर्ह मध्ये वहिर्गर्ह मित्यत्रापि धूमेनाग्निरिवार्धस्यांतस्त्वे सत्यर्धस्य
वहिस्त्वे न वाक्यार्थेनांतरालप्रदेश आक्षिप्यते न तु समुदाये लक्षणा। अनन्यलभ्यत्वाभावात्। एवमर्धमंतर्वेदि अर्धं वहिर्वेदीति वैदिको दा
हरणमपि नेयं। तत्राप्यंततो लिङादेरभिधायकत्वाच्च। वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्याद्यर्थवादिकपदसंघस्य वायव्यं कर्मेति क्षिप्रदेवताप्रसादहे
तुत्वरूपतत्पदार्थसंसर्गबोधकत्वमेव न तु तदन्यप्राशस्त्यलक्षकत्वे। किं च तत्र लिङाद्यभिधेयकार्यान्वयानुपपत्तिरिवेह सर्वपदाना
मपि लक्षकत्वात्राभिधेयान्वयानुपपत्तिरूपं लक्षणावीजमस्ति। अपि च सर्वपदानां लक्षकत्वे लक्षकपदान्यननुभावकानीति यत्नेसत्या

दिवाक्यस्यानुभावकत्वेनस्यात्।यदिचलक्षणयापरंब्रह्मपदंवाचकंतर्हियौगिकंतदेवसखंडार्थंस्यात्।ब्रह्मपदस्यपदांतरार्थान्वयार्थमेवलक्ष
णाश्रयतोनपदांतरार्थान्वितस्वार्थपरत्वस्यान्नानवयष्टीःप्रवेशयेत्यादाविवतात्पर्यानुपपत्त्यैवलक्षणानत्वन्वयानुपपत्त्येतिवाच्यंत
त्रापिभोजनादिकर्तृत्वेनप्रकृतानांप्रवेशनान्वयानुपपत्तेरेवतद्बीजत्वात्।इहप्राप्तेपदार्थमात्रेतात्पर्ययोगादितुक्रत्वाद्य।एतेनवा
क्यप्रामाण्यानुपपत्तिर्लक्षणाबीजमितिनिरस्तं।वाक्यस्यान्वयालक्षकतातुनसंमता।अन्विताभिधानांगीकारात्।अभिहितान्वयवादिभि
स्तार्किकैरप्यन्वयेलक्षणानंगीकाराच्च।अन्वयोलक्ष्यतइतिपक्षेपिपदांतरैःप्रतियोग्युपस्थितौप्रधानस्यैकपदस्यान्वयलक्षकत्वोपप
त्तेश्चगामानयेत्यस्यानगामानयशुक्लांदंडेनेतिवाक्यस्येवेहपदांतरयुक्तस्याधिकलक्षकत्वाभावाच्च।अस्तुवान्यत्रपदसंघेलक्षणा
इहतुनतथाहि।यदिकृत्स्नसत्यादिवाक्यंलक्षकंतर्हितस्यविशिष्टार्थत्वे:नेतद्ब्रह्मशब्दविशेषोक्तिःसत्यादिपदैनंतादिध्यवत्वे
दोक्तिःविज्ञानमानंदंब्रह्मसत्यंज्ञानमित्यादिश्रुतिःब्रह्मणोविज्ञानाद्यात्मकत्वप्रमाणमितियुक्तिःएकमेवाद्वितीयमित्यादौसजातीयविजा
तीयस्वगतनानात्वनिषेधोक्तिरित्याद्ययुक्तंस्यात्।सत्याद्युद्देशेनब्रह्मत्वाविधानात्ब्रह्मवृत्तानिवृत्तिश्चनस्यात्।सगुणस्यप्रपंचवाक्या
रपिलक्षणयाखंडार्थपरत्वसंभवेनसगुणनिर्गुणादिविद्याविभागःनिर्गुणादिवाक्यैःसगुणादिवाक्यानांबाधइत्यादिचासंगतंस्यात्।
तदैक्षतःसच्चबोधनतरत्वादीनामपिवाक्यलक्षणयाखंडपरत्वेनेक्षणादौतात्पर्याभावेनेक्षणानेतत्वादिलिंगैःप्रधानाकाशादिनि राम
रासकेसूत्राद्यधिकरणानारंभश्चस्यात्।इतरस्यब्रह्मकांडस्यवाक्यलक्षणयाखंडार्थपरत्वेकृत्स्नस्यचकर्मकांडस्यचैतन्यवेदनादिप ११४

रत्वेनिर्विशेषधर्मपरत्वेवास्यादित्यत्र।तस्मादखंडार्थत्वेपदांतरवैयर्थ्यंदुर्वारं।अपिचसत्यानंदादिपदलक्ष्यत्वेब्रह्मणोनदीपदलक्ष्यस्यतीरस्यान
दीत्ववदसत्यत्वानानंदत्वादिकंस्यादितिभ्रमवादायत्तिः।मुक्तिश्चापुमर्थःस्यात।आनंदानुभवाभावात।ननुनदीशब्देननदीत्ववाविनातदाश्र
यव्यक्तेर्नलक्षणा।किंतुतदाश्रयव्यक्तिसंबंधिनस्तीरस्येतितस्मान्नदीत्वस्येहतुसन्घटइत्यादाविवसत्ताजातिवाचिभिःसत्यादिशब्दैस्तदाश्रयव्य
क्तेरेवलक्षणा।एवंचसत्वसंबंधस्याशाब्दत्वेपितीरस्यनद्येवब्रह्मणोपिघटस्येवसत्तायासंबंधःसिध्यति।अखंडार्थासंबंधेलक्षणायोगात।
जातिव्यक्त्योश्चतादात्म्यसंबंधात।उक्तंहि।सत्वादीनांहिजातीनांव्यक्तितादात्म्यदर्शनात।लक्ष्यव्यक्तिरपिब्रह्मसत्वादिनजहातीतिचेत।न।
व्यक्तिशब्दार्थइतिमतेसद्व्यक्तितोन्यस्यैवलक्षणीयत्वेनब्रह्मणः।सत्वासिद्धेः।ननुगंगाशब्देजहल्लक्षणा।आनंदादिशब्देषुतुजात्यंशमा
त्रेपिव्यक्त्यंशात्यागात्तजहदजहल्लक्षणेतिकथमनानंदत्वापत्तिरितिचेत।न।तत्रानंदत्वजातेरसत्वे तत्तद्व्यक्तेरानंदव्यक्तित्वासिद्धेः।तत्सत्व
स्यचौपनिषदेब्रह्मण्यशब्देनासिद्धेः।जातिशब्दार्थइतिमतेपिसन्घटइत्यादावपिशब्देनसत्तावैशिष्ट्याप्रतीतेर्लक्षणाहेतुत्वेनप्रतीतेश्चहापि
सत्वेनतद्विशिष्टार्थमिदंत्वखंडार्थमितिविभागायोगेनविभागार्थंसन्घटइत्यादितोविशेषेणसत्यादिशब्दानांलक्षकत्वार्थंचनघटादेष
इत्यादाविवजात्याश्रयव्यक्तिसंबंधित्वेनैवब्रह्मणोलक्षणीयत्वेनसत्वाद्यसिद्धेः।एतेनयथाशोणिमगुणवाचिनःशोणशब्दस्यगुणविशिष्टा
श्वव्यक्तिर्लक्ष्ययथावातहुणसंबंधिनबहुव्रीहौकर्णादिवाचिनःकर्णादिशब्दस्यतद्विशिष्टोन्यपदार्थोलक्ष्यः।तथासत्वादिवाचिनोसत्या
दिशब्दानांसत्तादिविशिष्टोलक्ष्यइतिसत्तासंबंधःशाब्दएवेतिनिरस्तं।लक्ष्यस्यतात्पर्यविषयस्यविशिष्टत्वापातात।नचसन्घटइत्यादौवि

न्या या० शिष्टं लक्ष्यं इह तु व्यक्तिमात्रं तेनेह शब्दस्याखंडार्थत्वं लक्षणाहेतुत्वेन ब्रह्मणः सत्त्वसिद्धिश्चेति वाच्यं लक्षणाया अप्यजहदादिवातात्त्विकस्यैव
११५ संबंधेनाप्युपपत्तेः । श्रुतेरेव वाच्ये सत्त्वेऽपि तात्पर्यं तु सखंडार्थत्वं । न चानुगतसत्त्वैव ब्रह्मेति सत्तासंबंधाभावेऽपि सत्त्वादिवाच्यो वा व्यतिरिक्तं
लक्ष्याभावापातात् । ब्रह्मणः परं तत्त्वादिरूपजातित्वायोगाद्बोधे न ब्रह्मस्वरूपातिरिक्ता सत्ता हीनमपि सत्तावत्सत्त्वभावमिति निरस्तं । स
ब्रह्मस्य तत्त्वलाक्षणिकत्वात् सत्तायामिव च मानांतराप्रवृत्तेर्ब्रह्मणः सत्त्वभावत्वे मानाभावात् । कथं च परमार्थसति मुख्यस्य सत्त्वं ण
ब्रह्मजातिबाधिता । तद्भिन्नेरेकत्वात् । येन सतद्वं कुंभ इति पदानि तत्र जाति द्वारा एकां कुंभव्यक्तिमिव सत्यादिपदान्यपि सत्तादिजाति
द्वाराएकामेव वानेदव्यक्तिं लक्षयंतीति कल्पतरूक्तं निरस्तं । तद्धि देवातात्त्विकसत्तादिविशिष्टार्थत्वापातात् । एवं चासोगतोक्तस्वामिम
तप्रपतासिद्धये परैः । सत्यज्ञानादिवाक्यानां लक्षणोक्तापराम्नि । तस्मात् सत्यज्ञानादिवाक्यानां नाखंडार्थत्वं ॥ ॥ सत्यज्ञानादिवाक्याना
मखंडार्थत्वानुमानभंगः । तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याखंडार्थत्वानुमाने अप्ययुक्तं । उक्ताप्रसिद्धविशेषणत्वबाधप्रतिरोधाप्रयोजकत्व
प्रतिकूलतर्कपराहत्यादिदोषात् । उक्तरीत्या अंत्यहेतोरसिद्धेश्च । उभयत्रापि दृष्टांतस्य साध्यवैकल्याच्च । न तु सोऽयमित्यत्र किं तद्देशका
लादिविशिष्टस्यैतद्देशकालादिवैशिष्ट्यं बोध्यते तद्देशकालादिविशिष्टस्यैतद्देशकालादिवैशिष्ट्यं वा विशिष्टद्वयैक्यं वा नाद्य एतत्कालादि
विशिष्टस्य प्रत्यक्षत्वेनानुपदेश्यत्वात् । तत्कालादेरपीदानीं सत्त्वापत्तेश्च । न द्वितीयः । एतत्कालादेस्तदा सत्त्वापातात् । न तृतीयः । विशेषण राम
भेदेन विशिष्टाभेदायोगात् । विशिष्टं हि यदि विशेषणविशेष्यसंबंधरूपं तदा विशेषणभेदेन । यदि तु पदार्थांतरं तदापि विशेष्यभेदेनैव ११

विशिषणाभेदेनान्वितस्येदस्यावश्यकः। तस्मात्सोयमित्यादिवाक्यं लक्षणयाखंडार्थमिति चेत्। उच्यते। अस्तु तावदनुभवकालसंबंधपवतत्रा
तथापि वाच्ययोर्वा तयोरविरुध्यमानरूपयोरिव च तदेतद्देशकालसंबंधरूपयोस्तत्तेदंतयोः परस्परमनन्वयेपि पयकविशेषणविशिष्टेतर
स्यावृत्तावपि पकविशेष्यवर्त्तित्वं तावदस्ति कालद्वयासंबंधिपदार्थो नेत्तत्तीकत्वापातात्। तद्देशद्वयसंबंधस्यापि कालभेदेनाद्भवात्। सोय
मितिपदद्वयं च तत्तेदंतयोरेकवर्त्तित्वबोधने शक्तं समानाधिकरणत्वात्। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिर्हि सामानाधिकरण्यं। नच
विशेष्यस्य तत्तेदंतान्वयपरमपीदं वाक्यं विशिष्टस्य तदन्वयपरं नेत्येतावता खंडार्थं। नीलमुत्पलमित्यादेरपि अखंडार्थत्वापातात्। एवं चाका
लद्वयेन योगस्य क्रमेणास्यापि वस्तुनि नित्यरक्तत्ववत्सत्वान्न तदुक्तौ काविरुद्धता। विशेष्ये धर्मसंसर्गपरं वापि विशेषिते तत्परं नेत्यखंडा
र्थस्याद्वैतं सर्वतया भवेत्। एतेन विशेष्यस्य कालद्वयसंबंधेनैवत्तत्तीकत्वानायत्तेर्विशिष्टस्य तत्संबंधो नापेक्षित इति निरस्तं। मयापि विशे
ष्य एव कालद्वयसंबंधोत्र देवदत्तस्वरूपमात्रे बुभुत्सितमिति तु निरसिष्यते। न च तत्ताया अतीतत्वमात्रेण तत्पदस्य लक्षणा। घटेन
ष्टत्वादाविवातीततत्ताद्रूपस्वार्थात्यागात्। अन्यथा तत्तादेरतात्पर्यविषयत्वेन सोयमित्यनेन देवदत्तस्य कालद्वयसंबंधो न सिध्येत्।
तस्मादेकविशेषणविशिष्टे विशेषणांतरान्वयावबोधकमपीदं वाक्यं विशेष्यस्य क्रमिकधर्मद्वयान्वयपरत्वात्सखंडार्थमेव। किं च त्वदु
पन्यस्ते पदत्रयेपि न दोषः। तत्तादेरतीतत्वेपि यदन्वितत्तयात्तात एव तात्पर्यविषयभूतेतरान्वयधीस्तत्वरूपस्य विशेषणत्वस्य संभवा
त्। न च विधेयान्वयेवविशेषणं। शंखो नित्यरत्नादौ शङ्खत्वादावव्याप्तेः। नापि विधेयान्वयकाले सदेव विशेषणं। दंडी भविष्यति दंड्यासी

न्या० दंडी नास्तीत्यादावव्याप्तेः। गुरुः। हनिष्टे काकादावतिव्याप्तेश्च। नापि विधेयान्वयप्रतियोगितावच्छेदकं वा स्वप्रत्याय्यव्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकं
११८ वा विशेषणं। अवच्छेदकस्यान्यूनानधिकदेशकालत्वरूपत्वेन तस्य सास्नादिमान्गौरित्यादिषु लक्षणतावच्छेदकरूपविशेषणेषु सत्त्वे विशे
ष्यः शुक्लः इत्यादावव्याप्तेः। नहि गोत्वं शुक्लान्वयप्रतियोगित्वेनापि तद्व्यावृत्त्याधिकरणं वा। अन्यूनानधिकदेशं। अवच्छेदकत्वस्य च वृत्त्याप्तातत्प
र्यवपदन्वपधीसत्त्वरूपत्वे वेहाप्यवच्छेदकत्वस्य सत्त्वात्। नहि काकोपस्थापितसंस्थानवत्त्वं यावत्तात्पर्यवद्देवदत्तीयत्वधीवद्देवदत्तगृ
हे व्यावृत्तिधीरूपफलवृत्तत्वोपस्थापितधर्मितावच्छेद्यात्तात्पर्यवेदं त्वधीः। अपि दं व्यावृत्तिधीर्वा किंतु तत्तावत्त्वयाज्ञातपदवाच्यत्वाद्यापितत्वो
पस्थापितदेवदत्तसंस्थानविशेषवत्त्वयात्तात्पर्यवेदं त्वादिधीः। तत्रेदंतादिसंबंधस्य प्रत्यक्षत्वेनानुपदेश्यत्वात्। तस्माद्दतीतमपि पदन्वित
तयात्तात्पर्यवे त्याद्युक्तलक्षणं पुनः त्वेहि विशेषणमेव। नेदं पुनः त्वे हृदुक्तमानमप्यविशेषणमेव। अत एवाहुः। सदसद्व्यासमानाधिकरणं
विशेषणमिति। तस्मात्स्वत्रवेपि न दोषः। न चाद्ये वाक्ये वैयर्थ्यं। इदंतावैशिष्ट्यस्य प्रत्यक्षत्वे चित्रत्वाविशिष्टे तस्याप्रत्यक्षत्वात्। तत्वा
यद्दितीयपयोर्वृत्तिसितस्याभेदस्य साक्षाल्लाभः। पुरोवर्तितिनाद्यवैशिष्ट्यभ्रमनिरासार्थं सवाञ्च व्यत्यभिप्रायेणाकोपमितिप्रश्नेस
यमितुक्ते। अभेदश्रमेतिरसितव्योमभेदोक्तो वा भेदकोक्त्यापि साक्षाद्भेदभ्रमनिवृत्तेश्च। अभेदस्य तु वृत्तितत्वे वाक्यस्याभेदविशिष्टपरत्वे
नसत्त्वं उपार्थत्वापत्तेश्च। न तु तृतीये विशिष्टे को विशेषणे कस्यात्। न च धूमवदग्निमतो रेको विधूमाग्नेर्भेदो रहस्यरतिवा त्वं। तत्रापि वि राम
शेष्यस्यैवैक्यात्। न च तर्हि द्विपत्ताभावाद्विशिष्टे को न विशेषणे कायापादनायोगः। अग्निमतोऽग्निमतैकोऽग्रेरग्निनैकादर्शनात्। समुदायवि ११८

पविशेषणभेदेसमुदायेकास्याव्याहतत्वान्नेति चेत्‌। न। विशिष्टमपदार्थांतरमिति मते विशेष्यस्यैवैकाधिकरणत्वेपि धर्मयोरप्यदृश्यतावच्छेद
कत्वेन विशेषणत्वात्‌। तस्येव विशिष्टाभेदशब्दार्थत्वात्‌। पदार्थांतरत्वमित्यावयोर्मतेतु धर्माग्रोपंदेपि धर्मवानग्निमानित्यबाधितसामानाधि
करण्यधीबलेन विशिष्टयोरभेदस्यापि सत्वात्‌। अन्यथा इदंरूप्यमित्यत्रेपुरोवर्त्तिनिरूप्याभेदाप्रतीतेः। रूप्यार्थिनः पुरोवर्त्तिनि प्रवृत्तिर्न
स्यात्‌। तन्नेदंतोपलक्षितैकावोधनमिति त्वन्मतेवाच्यं स्यात्‌। तत्रेदंतोपलक्षितत्वरूपविशेषणभेदाद्विशिष्टभेदात्‌। अस्तु वा तन्नेदंतयोर्मध्ये
एकस्योपलक्षकत्वेन यथापीदंताविशिष्टस्योपलक्षणीभूतत्कालसंबंधो वा तत्रोपलक्षिताभेदो वा तत्राविशिष्टस्योपलक्षणीभूतेदंतासंबं
धो वा इदंतोपलक्षिताभेदो वा बोध्यतां न चैतावता वाक्यस्याखंडार्थत्वेउपलक्षणस्यकाकादेः स्वरूपं प्रकारत्वेन प्रकारांतरेण स्याप्येकत्वेन
च निष्प्रकारकत्वरूपाखंडार्थत्वविरोधित्वात्‌। एकस्योपलक्षणत्वेप्यन्यस्य विशेषणत्वाद्वा नाप्युपलक्षणत्वमात्रेणातं द्वाविशब्दानां ला
क्षणिकत्वं। वृत्तिविशेषरूपलक्षणाया व्यावृत्तैकविशेषरूपोपलक्षणस्यत्वभिन्नत्वात्‌। दृश्यते हि घटस्याभावः जपमिस्यापसहत्यादाव
भावादिकं प्रतिघटादेरुपलक्षणत्वेपि घटादिशब्दस्यालाक्षणिकत्वं। दृश्यते चेदं प्रभिप्रायेणाप्रयुक्तेदंडमानयेत्यत्र दंडशब्दस्य दंडिनि ला
क्षणिकत्वेपि दंडस्यानुपलक्षणत्वं। वरं चोभयपदेलक्षणातः एकपदलक्षणा न चेदंताविशिष्टस्यतत्तया तत्ताविशिष्टस्य चेदंतयाकदा
प्यसंबधान्नते प्रतितयोरुपलक्षणे तितिवाच्यं। तयोस्ताभ्यां विशेष्यद्वारा संबंधात्‌। परंपरासंबंधिनोप्युपलक्षणत्वात्‌। यद्वेदंतोपलक्षितस्य
तत्ताविशिष्ट्यं तत्ताविशिष्टाभेदो वा तत्तोपलक्षितस्येदंताविशिष्ट्यं वा इदंताविशिष्टाभेदो वा बोध्यतां। ननु यद्यपीदंतया तत्तया वोपलक्षितस्य

 तिशेष्यस्य तत्रावैशिष्ट्यं चारदं तावैशिष्ट्यं वा युक्तं ॥ विशेष्ये विषयतांतरान्वयात् । अभेदपक्षोऽत्र नयुक्तो । अनुपपन्नत्वात्तयोर्विशेष्यविशिष्टयोरभे
 दावोमात्ररतिचेत्तान । समवायस्थाने भेदाभेदाविस्यावयोर्मते व्याप्तत्वात्तुपपन्नयोरपि तयोः पर्वतो ग्निमानिति धीवालान्तातिव्याप्तो रिवमर्द्दूरयो
रिववाभेदस्याविसत्वात् । अतस्या पर्वतो ग्निमानिति लैंगिकधीरपि निर्विकल्पिका स्यात् । केवलाभेदस्य पतिरागमिनिदेवदत्तपिंडेपि नास्त्येव
यहूतत्रोपलक्षितस्येदं तावल्लक्षिते नवारदं तोपलक्षितस्य तत्रोपलक्षिते नवापेक्षावोध्यतां । नचैतावता खंडार्थत्वादिकमिद्धुक्तं । तदेतत्
दभिप्रेत्योक्तं । अनित्यदेशकालसंबंधस्य सत्वात्तु सोयं देवदत्त इत्याद्यपमाचेति । टीकायांतु तद्देशकालसंबंधमात्रं न तत्रां किंतु तत्ध्वंस
सवेदानीमस्ति । पूर्वं चयस्तेत्रयेपि नदोषइत्युक्तं । तद्धस्त्स्यिति प्रदर्शनार्थात्रेदं तयोर्न केवलं वास्त्योव नवनसामानाधिकरणमा
त्रं किंतु नीलत्वोत्पलत्ववत्समानकालत्वमपीति प्रदर्शनार्थं चानतु सखंडत्वार्थं उक्तरीत्यान्यथापि तत्सिद्धेः ॥ परेरगा तद्देशकालसंवंद्धं
एतद्देशकालसंवद्धइत्यस्मिन्नुदाहृते टीकोक्तप्रकारप्रसराद्भूपुरुक्तं वानुभवकालध्वंसएवतत्रेति । अन्यथा पूर्वकालविषयेऽनुभवेविस्मृ
तावित्तत्रोल्लेखः स्यात् । अस्यानुभवयोः संस्कारत्वान्यत्वान्यत्वाभ्यांभेदेपि अनुभवकाले सतः कालस्य स्मृतिकालेवस्तुगत्यातीतत्वेपि तद्विष
यक तवेल्लक्षणाभावात् । तत्रामात्रे चस्मृतेरननुभूतविषयत्वमिष्टमेव । नचातिप्रसंगः ॥ अनुभवबलेनानुभूतकालध्वंसत्वस्य तत्रत्वात् ।
पूर्वकालसंबंधस्तत्रेतिपितेविषयननुभूतापि भूततामातीतिवक्तव्यं । तत्रत्वं तदा तयासीदिति स्मृतावननुभूतस्य भूततत्वस्योल्लेखात् । ननु
पूर्वकालध्वंसविशिष्टोमध्येव्यक्तिरदेतो विशिष्टस्तामध्येनेतिकथं तयोरभेदः ॥ नचेदं तानेनतत्कालसंबंधः किंतु तत्प्रागभावः तद्विषु मध्ये प्र

सोतीति वाच्यं। पूर्वकालध्वंसविशिष्टस्येदानीमसत्त्वेप्येतत्कालप्रागभावविशिष्टस्येदानीमभावादिति चेत्। न। अत्र तत्त्वंपदार्थयोरभेदस्य वि
शेष्यमात्रस्यैवोचितत्वात् तदेवविशेषणत्वस्य समर्थितत्वात्। किं च तत्त्वमते सोयं देवदत्त इति वाक्यस्य किं देवदत्तस्वरूपमात्रे तात्पर्यं उत तत्त्वेदंतो
पलक्षिताभेदविशिष्टे वा। उत्क्राभेदोपलक्षिते वा। नाद्यः। तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। अत एवाधार्यमानाभावे न तत्र तुल्यसाध्यवादभेदप्रमाद्य
योगात्। अभेदाबोधने भेदारोपनिवृत्त्ययोगाच्च। एकेनैव पदेन प्रतीतत्वे नपदांतरवैयर्थ्याच्च। न चान्यलक्षणायां सोयमितिपदद्वयं देवदत्त
पदेनैव प्रतीतत्वात्। स एव तु उत्क्रयं देवदत्त इत्यादौ सोयमितिपदद्वयेनैव लक्षणासिद्धौ पदांतरवैयर्थ्याच्च। न द्वितीयः। तत्त्वेदंतयोः समानविभक्ति
कपदद्वयेन प्रातिपदिकार्थयोरस्याभेदरूपसंसर्गस्य बोधनेऽखंडार्थत्वहानेः। न हि क्रियाकारकभावान्वय एव संसर्गः। नीलमुत्पलं
निर्घटं भूतलं घटः पटो नेत्यादेरप्यखंडार्थत्वापातात्। न च भावाभेदाभावमात्रेणाखंडार्थत्वमित्यानंदबोधोक्तं युक्तं। स्वोचितसंस
र्गान्यसंसर्गाबोधकत्वस्य सर्वत्र सत्त्वात्। उपलक्षणेनाभेदेनोपलक्षस्य देवदत्तस्य प्रागेव निश्चितत्वाल्लक्षणात्वायोगाच्च। देवदत्ते हि त
त्राभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च। तस्माद् भेदो न सिद्ध इति चेत्। तस्मादिति कोर्थः। किं तत्राविशिष्टादिति किं वा तत्रोपलक्षितादिति। यद्वा तत्त्वेदं
विवक्षितात्स्वरूपमात्रादिति। नाद्यद्वितीयौ। सखंडार्थत्वापातात्। उक्तरीत्या लक्ष्याकाराभावेनोपलक्षणात्वायोगाच्च। न ततीयः। दत्तोत्र स्वा
त्। एवं चाप्रत्यक्षत्वाद्देवदत्तस्वरूपं नैव बोध्यते। सोयमित्यादिवाक्येन किंत्वेकादिविशेषितं। अपि च सोयमिति प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञातावत्त्रा
खंडार्थविषया। तत्र शब्दवृत्तेर्लक्षणाया अयोगात्। तत्त्वेदंतादेरभेदस्य च प्रकारस्योल्लेखादनुभवात्। तद्वदुल्लेखे प्रत्यभिज्ञा अभिज्ञाते विशेषो

न्याया०
११८

नस्यात्। तथा च शास्त्रप्रत्यभिज्ञापितथा। स्वप्रत्यभिज्ञावगतस्यैव परं प्रति बोधनात् तस्मात्तदुःपरिहरं साध्यवैकल्यं। किंच तत्त्वमसीत्य
स्याभेदविशिष्टे तदुपलक्षिते वा तात्पर्यं चेदुक्तरीत्या अभेदरूपसंसर्गबोधनेन सखंडार्थत्वं। किंच चिन्मात्रस्य चिन्मात्रेणाभेदबोधने
इष्टापत्तिरप्रसक्तप्रतिषेधश्च। तत्पदादिवाच्यसार्वज्ञाद्युपलक्षिताभेदबोधने तु सखंडार्थत्वं। सार्वज्ञादेः प्रकारत्वेनानुप्रवेशात्। तच्चे
तन्मात्रपरत्वं चेत्तस्य स्वप्रकाशस्य नित्यसिद्धतयोपदेशवैयर्थ्यं। वाक्यात्प्राक् चैतन्याज्ञाने उक्तरीत्या तत्त्वबुभुत्सा च नस्यात्। तस्मा
धर्मिज्ञानसाध्यत्वात् भेदभ्रमश्च नस्यात्। अधिष्ठानज्ञानाभावात्। महावाक्ये न भेदभ्रान्तिनिवृत्तिर्नस्यात्। भ्रमकालज्ञाताधिष्ठा
नादधिकाबोधनात्। महावाक्यस्यावांतरवाक्येन गतार्थत्वं स्यात्। तत्पदार्थशोधकेन सत्यंज्ञानमित्यादिना त्वंपदार्थशोधकेन योयंवि
ज्ञानमयपरत्यादिना चावांतरवाक्येन लक्षणया शुद्धचैतन्यबोधनात्। महावाक्ये एवानेकपदवैयर्थ्यं च स्यात्। एकेनैव पदेन लक्ष
णार्थशुद्धबोधनात्। कथं तेन भेदभ्रमनिरास इति चेत्। अधिकार्थाबोधनेन वाक्येनाधिकधीः। न हि वाक्यमदृष्टद्वारा भ्रमनिवर्तकं। न च
तात्पर्याविषयेणाप्यभेदेन तन्निवृत्तिः। अतिप्रसंगात्। न चैकस्य पदस्य लाक्षणिकत्वापवादांतरं। तत्त्वमिति विरुद्धार्थवाचिपदद्वयसा
मानाधिकरण्याधीनत्वाल्लक्षणाया इति विवरणोक्तं युक्तं। चैतन्यपदेनैव विवक्षितसिद्धौ तत्त्वमिति लाक्षणिकपदद्वयेन तद्बोधने क्ले
शायोगात्। गंगायां घोष इत्यत्रापि घोषपदं गंगाशब्दस्य लाक्षणिकत्वाय न तु स्वार्थार्पणायेत्यायाताच्च। अभेदरूपान्वयबोधनेप राम
दद्वयसामानाधिकरण्यस्य लक्षणाकल्पकत्वायोगाच्च। सदेवेत्यादिपूर्ववाक्यलक्षितचिन्मात्रस्य प्रकृतत्वाविनात्तत्पदेन लक्षणां ११८

विनैव परामर्शसंभवात्॥ संभवा पक्षमहानसे अस्त्येतादि महावाक्ये लक्षणायाः स आत्मेति यदहं पसामानाधिकरण्येनैव सिध्याप दांतरवै
प्यर्थ्यात्॥ वाच्यार्थभेदग्राह्यतत्वावेदकप्रत्यक्षत्वबाधके ततत्वावेदकेनाहंत्ववाक्येन तयोरेव तात्विकाभेदबोधनसंभवेन लक्षणाया अन
पेक्षितत्वात्॥ एतेन वाक्यस्य पदस्येव लक्षकत्वादनेकपदोपादानमिति निरस्तं॥ अन्यथानुपपत्तिरूपलक्षणाबीजार्थमेव वाक्यस्वतु
स्यापेक्षितत्वात॥ त्वमसीत्युक्ते विवाक्यस्य लक्षत्वसिद्धेश्च॥ एतेन यदुक्तं विवरणे अभिज्ञातः प्रत्यक्षाणः शाब्दी वा प्रत्यभिज्ञायाः कार्यवत्त्रमेयतो
विशेषः॥ अभिज्ञया ज्ञातस्यैव देवदत्तेकस्य प्रत्यभिज्ञया पिग्रहणात॥ नहि देवदत्तस्य स्वेनैक्यमभिज्ञायां न भाति॥ न चानभिज्ञातं प्रत्य
भिज्ञयाज्ञेयं देवदत्तस्य स्वेनैक्यं तरमस्ति॥ एकस्य कालद्वयसंबंधः प्रत्यभिज्ञागोचर इति चेत न॥ एकस्य कालद्वयसंबंधस्य चाभिज्ञा
प्यामेव सिद्धेः॥ तस्मात्प्रमेयतो न विशेषः किंतु फलतः॥ कालद्वयसंबंधिपदार्थद्वयविषयत्वे द्वयोरविशिष्टेऽपि प्रत्यभिज्ञाया एवका
लद्वयपरामर्शित्वेन पदार्थभेदभ्रमनिवर्त्तकत्वात॥ तत एव च प्रामाण्यमपि॥ एवं चेत तत्त्वमसिवाक्यस्य सत्यता नाद्विवाक्यात्तत्पदाव्प्र
मेयतोः विशेषेपि धर्मद्वयपरामर्शित्वेन भेदभ्रमनिवर्त्तकत्वात प्रामाण्यं॥ उक्तं हि॥ सिद्धं तु तन्निवर्त्तकत्वादिति तन्निरस्तं॥ अभिज्ञाप्यां तदिद
एकस्मिन्कालद्वयसंबंधस्य देवदत्ते देवदत्ताभेदस्य च ग्रहणे विप्रत्यभिज्ञत्वे वेकस्मिन्कालद्वयसंबंध इति वा कालद्वयसंबंधाधार एकदे
तिवा अग्रहणे न प्रत्यभिज्ञाया प्रमेयत एव भेदात॥ न हीदमिति ज्ञानं वस्तुतः शुक्तौ शुक्त्यपेदग्राह्यपीयं शुक्तिरिति ज्ञानवदिदं शुक्तित्वाबाधा
रपकरस्याकारं॥ अन्यथा फलतो विविशेषो न स्यात॥ कालद्वयपरामर्शमात्रेणाभेदभ्रमनिवृत्तो भेदभ्रमकालेपि तस्य सत्वात तेन निवृत्तिः

न्यां या० स्यात।एवंतत्वमसीत्यत्रापीतिदिक्।एतेनऽयापास्तमेदभिन्नार्थयैनैकःप्रतिपाद्यते।तदपिस्यादखंडार्थमहतवंकुं।मखंयपश्चेतिकल्पतरू
११९ तौ।सत्यज्ञानादिगीरेतत्संसर्गव्यतिरेकिणि।अर्थेप्रमाणंमानत्वाच्चयनादिप्रमाणवदितिचित्सुखोक्तंवानुमानेनिरस्तं।अप्रसिद्धविशे
षणत्वादिदोषग्रस्तात्।एकत्वप्रतिपादकत्वरूपस्यापिहेतोःसखंडार्थत्वेनैवव्याप्ततयाविरुद्धत्वाच्च।आकाशेशशःस्वाभाविकइतिवत्स
माणत्वेनसाधनवैकल्याच्च।घटाकाशोमहाकाशइत्यत्राप्याकाशस्वरूपमात्रबोधनेभेदभ्रमनिरासायोगेनाधिकस्यबोध्यत्वेन
वैकल्याच्च।द्वितीयहेतोसंसर्गादन्यस्मिन्नंसार्गिण्यपिप्रामाण्यस्यममतेपिसत्वेनसिद्धसाधनाच्च।श्लोकस्यअग्निहोत्रादिगीरेतत्प
दार्थव्यतिरेकिणीत्यपिपठितुंशक्यत्वेनाभासमसाम्याच्च।तस्माद्दृष्टांतःसगुणब्रह्मपराइति।ब्रह्मानंतगुणमितितत्वमस्यादिवाक्यस्याखं
डार्थत्वानुमानभंगः।तथाहि।ब्रह्मणोधर्माःकिंसाधकाभावान्नसंतिउतबाधकसद्भावात्।नाद्यः।बृहंतोह्यस्मिन्गुणाःपरास्यशक्ति
र्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच।सत्यकामःसत्यसंकल्पइत्यादिश्रुतीनांब्रह्मेशानादिभिर्देवैःसमेत्ययद्गुणांशकाः।नाव
सायपितुंशक्तोव्यावृत्तात्मसर्वदा।मय्यनंतगुणेनंतेज्ञोवत्तेपूर्वमहावबोधसहीर्वशक्त्यादिगुणैकराशिः।परःपराणामित्यादि
स्मृतीनांअनंतस्तद्धर्मोयदेशात्।अनंतर्याम्यधिदैवादिषुतद्धर्मव्यपदेशात्।अदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेः।सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्यादीनांनि
र्णायकसूत्राणां।ब्रह्मधर्मसत्तासमानसत्ताकधर्मवत्।उक्तसत्ताकभावरूपधर्मवद्वा।कवस्तुस्वरूपमनुवर्त्त्रमानधर्मवद्वा।उक्तवि राम
शेषणाबच्छिन्नभावरूपधर्मवद्वा।स्वज्ञानाबाध्यधर्मवद्वा।स्वज्ञानाबाध्याभावरूपधर्मवद्वा।धर्मैर्भविरूपैर्धर्मैर्वाहीनेनावतिष्ठते।पदार्थता ११९

त॰भावत्वात्। अभावविलक्षणत्वाद्वा घटवत्। ब्रह्मस्वज्ञानाबाध्यप्रकारवत्। स्वारोपितव्यावर्त्तकस्वज्ञानाबाध्यप्रकारवद्वा अधिष्ठानत्वा
च्छुक्तिवत्। ब्रह्मस्वज्ञानाबाध्यदुःखव्यावृत्तिमत्॰ स्वज्ञानाबाध्यदुःखव्यावर्त्तकधर्मवद्वा दुःखानात्मकत्वात्। घटवत् ब्रह्मस्वज्ञानाबाध्य
प्रकारकज्ञानविशेष्यं॰ संदिग्धत्वात्। विचार्यत्वात्॰ निर्णीततत्वात्वा व्याख्यातृपुवत्॰ ब्रह्मवेदांततात्पर्यगोचरप्रकारवत्॰ वेदांतविचारविष
यत्वात्॰ यदेवं तदेवं यथा कर्मकांडविचारविषयो धर्मः। ईश्वरः सदावाप्तसमस्तकल्याणः। गुणः सदा तत्प्रेप्सुत्वे सति तत्र शक्तत्वात्॰
यो यदा यत्प्रेप्सुत्वे सति यत्र शक्तः स तदा तद्वान् यथा चैत्रः। ईश्वरः सदा त्यक्तसमस्तदोषः सदा तज्जिहासुत्वे सति तत्यागे शक्तत्वात्॰ यो यदा
यज्जिहासुत्वे सति यत्यागे शक्तः स तदा त्यक्तदोषः यथा चैत्रः। तत्रासादिकं च प्रेक्षावत्वाद्दिनारम्भार्थीनो विवक्षेधिष्ठानत्वसंदिग्धत्वा
दिकं च साध्यादिसाधनानुकूलतर्कसनाथानुमानानां च समत्वात्। न चानवस्थानिरासाय कश्चिदुर्मो निर्धर्मकइति तत्राद्यहेतौ व्यभिचार
ः। साध्याभावरूपनिर्धर्मकत्वरूपस्य पदार्थत्वात्यकस्य हेतुरूपस्य च धर्मस्य भावाभावाभ्यां व्याघातात्। प्रमेयत्वाभिधेयत्वादीनामवा
धितानुभवबलेनत्वदभिमतमिथ्यात्वरूपत्वादिवत्तस्य वृत्तित्वाच्च। गोत्वादेरपि गोव्यक्तिरेव वा गोत्वगतेत्वा अपव्यक्तिप्रत्य
व्यावर्त्तकत्वं वा व्यावर्त्तकमिति निर्दुःखानात्मकत्वस्य तत्र व्यभिचारः। न च श्रुतिं सगुणब्रह्मपरानुतुपरब्रह्मपरेति वाच्यं। सगुणनिरि
क्तपरस्यापि द्विः। तत्वस्य हेतिता त्रिकगुणावच्छेत्तरा भावाच्च। परः परात्पराणामित्यादिस्मृतौ पराणां परत्वोक्तेश्च। अन्यथा सदेव सौम्येदम
सद्वा इदमग्र इति सदसत श्रुतौ अविपरीतपरब्रह्मविषये॰ ग्रहणं ग्रहणश्रुतौ अविपरीतपरयागविषयस्यातो। असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति

न्या०या० वेदवेद्यमिति श्रुतिरपि नासत्त्वनिंदार्था किंतु अन्यतायतिरूपपरमभोग्यपरेति स्यात्। नचेदानीं सगुणं स्वरूपं त्तरे तु निर्गुणं तथा त्वविगुणा
१२० नामनित्यत्वमात्रायत्तात्वभिमतमिथ्यात्वासिद्धेः। ज्ञानं नित्यं क्रियानित्या बलं नित्यं परात्मनः। एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येत्यादिश्रुतेश्च।
एष नित्य इति श्रुतिश्च ब्रह्मपरा पूर्वं तन्नावेदविन्मनुते तं बृहंतमिति ब्रह्मणः प्रकृतत्वात्। उत्तरत्र च न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् तस्यैव
स्यात्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति ब्रह्मणो गात। बृहदारण्यके सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना क
र्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल इत्यादिना ब्रह्मोक्ता तत्र समतित्वेन तदेतदृचाभ्युक्त
मेष नित्य इत्यादि मंत्रस्योदाहृतत्वाच्च। अन्यथा ब्रह्मेदानीं सहशांतरेत्वमदिति स्यात्। न चौपाधिका धर्माः। औपाधिकत्वस्य सोपाधिका
ध्यस्तरूपत्वे श्रुत्यप्रामाण्यापातात्। वस्तुमात्रसत्यत्वश्रुतिविरोधाच्च उपाधिकृततत्वरूपत्वे तु उक्तनित्यत्वश्रुतिविरोधात्। अंतःकरणा
दिरूपोपाधिसंबंधः प्रागेव दूषितत्वादिश्रुतेश्च। स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादिश्रुतेश्च। न च योगोपलब्धयोगिधर्मादिवदस्या
त्रेण तदुक्तिः। संकोचकाभावेनोक्तनित्यत्वश्रुत्यनुसारेण स्वाभाविकज्ञानसमभिव्याहारेण चौपाधिमात्रनिषेधात्। अन्यथा ब्रह्म
णां सत्त्वमौपाधिकमसत्त्वे तु स्वाभाविकमिति स्यात्। न चातात्त्विका गुणाः श्रुत्या गुणमात्रेणातात्त्विकत्वावबोधेरिति वाच्यं। नित्यत्वोक्तिसा
मर्थ्यात्। विषयाबाधलक्षणप्रामाण्यस्यैवस्मार्तिकत्वात्। सत्यं सौम्य महिमेत्यादिश्रुतेश्च तत्सिद्धेः। अन्यथा समस्तानंतत्वमसीत्यादिश्रुतेस्तु राम
त्वब्रह्मसत्त्वे क्वाचित्कमपि तात्त्विकं न स्यात्। निर्गुणश्रुतिविरोधस्तु उद्धरिष्यते। किं च तद्विरोधे विश्रुतेर्नातात्त्विकविवक्षता युक्ता। उक्तं हि कौह १२

मीमांसकोक्तयाद्विरोधे शास्त्रयोर्विषयः॥ एकं प्रमाणमितरत्त्वप्रमाणं भवेदिति। तथाहि पूर्वतंत्रे प्राप्तबाधोऽप्राप्तबाधश्चेति द्विविधो बाधस्त-
क्तः॥ तत्र दाशमिके प्राप्तबाधे प्रकृतिवत्कुर्यादित्यादिरूपस्य प्राप्तस्य चोदकादेः कृष्णलादाववघातवर्जनमित्यादिरूपः संकोच एव पर्यवसिता
तोऽप्यप्राप्तबाधे गार्हपत्यमिति द्वितीयादिश्रुत्यनुसारेणेंद्रशब्दयुक्तमंत्रलिंगस्य गार्हपत्योपस्थानादिकत्वमेव। एवं व्याकरणेऽपि परेण
पूर्वस्यानित्येनानित्यस्यांतरंगेण बहिरंगस्य प्रतिपदोक्तेन लक्षणोक्तस्येत्यादि बाधस्तक्तः॥ तत्रापि संकोच एवं ब्रह्ममीमांसायामपि विकारस्य
ह्यान्नेति चेन्न प्राप्नुर्यान। उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्॥ गोऽल्पसंभवादित्यादौ शास्त्रयोर्विरोधे तात्त्विकार्थोऽन्तरपरत्वमेवो-
न्नत्वारोपितार्थत्वं। अन्यथेत्तत्त्वाद्यधिकरणेषु सिद्धांतसाधकानामीक्षणादीनां सांख्याद्यभिमतप्रधानादावारोपसंभवात्। क्वापि सिद्धांतान-
सिध्येदिति सर्वमपि शास्त्रं पुनर्मूले तस्मात्। किं च दशमे विकृतिभूत महापितृयज्ञप्रकरणस्थे नार्षेयं वृणीत इत्यादिवाक्ये प्रकृतिवत्कुर्यादि-
र्षेयवरणवर्जमिति महापितृयज्ञीयप्रकृतिवद्भावैकवाक्यतयापर्युदासार्थत्वमेवेत्युक्तं। अत्र प्रकृतिभूत दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थाज्यभागवि-
धायकवाक्यसंनिहिते न तौ यज्ञे करोतीत्यादौ याजुषप्रकृतिवद्भावैकवाक्यत्वायोगेन नञः पर्युदासार्थत्वासंभवात्। प्रकृतिवत्कुर्यादित्याज्य-
गौ तु न कुर्यादिति वाक्यभेदेन प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वमेव युक्तं। तत्र यथाज्यभागयोरन्यत्राप्रसक्तेः शास्त्रप्रसक्तस्य च सर्वथा बाधायोगात् हिंकं
स्यारत्युक्तं। एवं च यदा प्रतिषेधो ज्ञातप्रसक्तेरपि न सर्वथा बाधः। तदा किमुवक्तव्यं प्रत्यक्षसगुणशास्त्रप्रसिद्धानां न सर्वथा बाध इति ननु निर्गु-
णवाक्येन निषेद्धुं सगुणवाक्यस्याध्यारोपापवादन्यायेनानुवादकत्वे संभवेद्वाक्यभेदे न गुणज्ञापकतानपुक्तेति चेतान्न। सत्यकामत्वादी-

न्याया०
१२१

नामन्यतोऽप्राप्तेः। श्रुतिप्राप्तस्य च श्रुत्या निषेधे अहिंसावाक्यमग्नीषोमीयहिंसायाः अग्रहणवाक्यं च षोडशिग्रहणस्य असङ्गेत्यादिवा
क्यं च ब्रह्मसत्त्वस्य भेदवाक्यैक्यवाक्यस्य निषेधकं स्यादित्युक्तत्वात्। किं च मत्उमदेत्यादिविधिर्नेक्षामेदिति निषेधस्येव सगुणवाक्यमेव निर्गु
णवाक्यस्य बाधकं किं न स्यात्। न च जगत्कर्तृत्वेनास्ति प्रसक्तस्य सार्वज्ञादेर्निषेधायानुवादः। अप्राप्तिप्रसक्तस्य तु नः अप्राप्त्या निषेधायोगात्। अन्यथा
श्रुतेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेन जगदारोपाधिष्ठानत्वेन समवेदे सर्वमात्मैवेदं सर्वमिति श्रुतेन जीवब्रह्मणोः सार्वात्म्ये न चास्ति प्रविविक्तपि च[illegible]
ब्रह्मसत्त्वे जीवब्रह्मैक्यं च विष्णुसत्यमित्यनेन असद्वा इदमित्यनेन ह्यात्मस्तुपर्तेत्यनेन च निषेद्धुं नेह नानेत्यनेन सत्यं ज्ञानमित्यनेन तत्त्वमसीत्य
नेन वा नूद्यत इति स्यात्। किं च श्रुत्यास्ति प्रसक्तस्य सार्वज्ञादेः श्रुत्या निषेधे विप्रकृतस्य सर्वकर्तृत्वादेः कथं निषेधः। किं वाद्वैतश्रुतेर्निर्गुणश्रुत्य
तरस्य वा तात्पर्यापरिज्ञानप्राप्तनिर्गुणत्वमेव सगुणवाक्येन निषेद्धुं निर्गुणवाक्येनानूद्यत इति किं न स्यात्। वैगुण्यमेव पश्यति न गुणानित्ति
निर्गुंजत इति भारतोक्तेः। किं च निर्गुणवाक्यं पवसाक्षी चेतेत्यादि नाऽदृष्टत्वादिगुणविधानार्थं तेन तन्निषेध इति न तदर्थं सार्वज्ञादिवा
क्यमनुवादकं। अन्यथा सार्वज्ञादेर्व्यावहारिकमपि सत्वं न स्यात्। नहि निषिद्धं ब्राह्मणाहननादेव वांतरमवितान्यपि। न्वोपनिषद
स्य ब्रह्मणः सार्वज्ञादिकमनुमानादिसिद्धं। ननु सगुणवाक्यं वाचेवेनुमुपासीतेत्यादिवदुपासनार्थं उपासनावाः कर्तव्यत्वे गुणेषु च तात्प
र्यं वाक्यभेदादिति चेतन। उपासनायाः कार्यत्वे विशेषरान्मत एव च। उभयत्रापि तात्पर्यमात्मोपासनादिके विधा वितिस्पतिविरोधात्। यः सर्व
ज्ञ इत्यादावुपासनाविधेरश्रवणाद्युकल्पनस्य च निर्गुणवाक्यविशेषकत्वात्। किं च आत्मेत्येवोपासीतेत्यो न्यादेवतामुपास्त इत्यादावद्वैतस्या

राम
१२१

फयास्यत्वंश्रूयते।किंचत्वेपेवतृतीयस्यतृतीयेपादे आनंदादयइति सूत्रे आनंदं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिसिद्धा आनंदादयः व्यतिहार इति
सूत्रेतत्त्वोहमितिश्रुत्युक्तं जीवस्येश्वरत्वमीश्वरस्य च जीवत्वमुपास्यमित्युक्तं।तथा।उत्तरस्मिंस्तापनीये शेषप्रश्नेथकोउके मंडूकादौ च
सर्वत्र निर्गुणोपास्तिरिति नेति नेति निर्गुणं ब्रह्मोपास्यमित्युक्तं।एवं चोपास्यत्वेप्यानंदादेरिवंपेवत्र स्येव निर्गुणब्रह्मणः स्वचसत्वकाम
त्वादेरपितन्निकृतास्तु।भाविते हि त्वयेवव्यतिहार इति सूत्रे यथा ध्यानार्थे विसत्यकामत्वाद्युपदेशो तद्गुणार्थश्च रः सिध्यति तद्देवाप्यिति भा
मत्सोचताद्। तत्स्वाद्वैतुभवन्नोपेत्तामहे सत्यकामादिगुणोपदेशिरवतद्गुणेश्वरसिद्धिमिति।वचानंदादिवाक्यसत्यकामादिवाक्ययोर्म
ध्ये तत्राविरोधे तदप्यात्रो उपासनाविधिश्रवणे निर्गुणश्रुतिविरोधे च तत्त्वेप्यानंदादेवोपास्तवाः सत्यकामादपस्तुवाक्येतुत्वादिवत्तु
नेत्राव्याख्यावहारिकावेति युक्तं।एवं चानंदादयः स्वरूपभूता इति न निर्गुणश्रुतिविरोधः।तर्हि ब्रह्मशक्त्यादयोपि तथैव।ज्ञानात्मको भागवा
न्वलात्मको भगवानित्यादिश्रुतेः।सम सत्कल्याणगुणाकरत्वादिस्मृतेश्च।नसु निर्गुणोपासने भ्रमोपि मतिप्रमायां मतित्वभ्रमस्त
वकल्पसंवादि।उक्तं हि।स्वयं भ्रमोपि संवादी यथा सम्यक्फलप्रदः।ब्रह्मतत्त्वोपासनापि तथा मुक्तिफलप्रदेति।न चैवं ब्रह्मासिद्धिः।उपास
नस्य भ्रमत्वेपि शब्दजन्यस्य ज्ञानस्य प्रमात्वादिति चेत न।प्रकृतेपि तथात्वोपपत्तेः।मतिप्रमायां मतित्वस्येव ब्रह्मणो मिथ्यात्वाभावे न ध्यान
स्यापि सत्यब्रह्मविषयत्वा ज्ञानं च ब्रह्मविषयं शब्दाधीनजन्यस्य तदपरो त्वधीनजनकस्य च ब्रह्मध्यानस्याब्रह्मविषयता युक्ता।ब्रह्मज्ञानं न हेतु
नां प्रवर्गाणां नामपि तथात्वापातात्।उर्द्ध्वं तु विकल्पेतिमन्त्रे ईद्दता ध्यानयोरेककार्यकारणभूतयोः।अर्थश्रोत्रस्मिकं तत्त्वविषयत्वं तत्र

न्तेरिति भामत्यां परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इतीक्षणाकर्मणः परब्रह्मणापरब्रह्मणः पुरुषं समभिध्यायीतेति चेति ध्यातव्यत्वोक्तातद्धितोधा
त्वान नु ऐकाग्र्यासाने परोक्षप्रमाप्रवाहरूपेन तद्वा चैव ध्येनु सुपासीते त्यादावित्तान विज्ञातीयं प्रत्ययान्तरं बुद्धिपूर्वकारो यो वे तिचेत।
सम्प्रकृतेर्विना नचैकादिकं ध्येयं ज्ञेयं तु सार्वज्ञ्यादिकं तद्ध्येयमेवेति पुरुषं। तत्र तत्त्वमस्यादेरि वेहाप्यविभुविरूपस्य वस्तुतत्त्वनिश्चय
यः सर्वज्ञः इत्यादेः सत्वे न विशेषहेतुत्वभावात् ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वादिनारोप्यो पास्यत्वेनापि ब्रह्म वाच्यानापि च ब्रह्मणः पविकारणात्वा
च्यानां समन्वयस्यावकृत्यत्वे न सम्पन्न बाधापानारभायाता ह्यु। य आत्मापहतपाप्मेत्यारभ्य सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोन्वेष्टव्यः
स विजिज्ञासितव्य इति सत्यकामत्वादीनामपहतपाप्मत्वादिभिः सहानिज्ञास्यत्वश्रवणाच्च। अपहतपाप्मत्वादीनामपुपास्यत्वेत
स्यभूताकाशेपि संभवेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादकदहराधिकरणाविरोधः एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरित्यादिधर्मानुक्ता
तेषां तमेते वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्तीति मुमुक्षुत्वेन त्वात्तेश्च यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवीत्याद्युक्तातद्धितानेनप
तिपश्यंतीति धीरा इत्यपरोक्षप्रमाविषयत्वोक्तेश्च तदीयं तत्सर्वज्ञत्वादि तदीयसार्वज्ञश्रवणाच्च। सत्यः सोऽस्य महिमेत्यादेः सामान्यतस्त
त्वश्रुतेश्च। अत्र होममात्रानुवादे नाहवनीयस्य वसुरिति श्रुत्यन्तरमहिममात्रानुवादेन सत्यत्वस्य विधानात। सत्यः सोऽस्येत्यादेरिदं
सत्रस्य त्वपितत्वायामिस्तु वीर्यं तद्ब्रह्म पूर्वचित्त ये इति ब्रह्मश्रुत्यादेरिदं सर्वमसृजत यदिदं किं च इत्यादिविश्वानि भुवनानि येभिरेहत्यादि सर्वप्रका
शकत्वादिलिङ्गेभ्यश्च ज्योतिरधिकरणन्यायेन सत्रस्य परमेश्वरपरत्वात। तादृशं श्रुतिव्यावहारिकसत्यपराचेत। ब्रह्मत्वसत्यश्रुतिरपि

प्रातिभासिकसत्वपरास्तु। न चात्र मानांतरप्राप्तिरस्ति। अत्र निर्गुणवाक्यं बाधकं वेत्। तत्राप्यसद्वेत्यादिवाक्यं बाधकं। तदप्यन्यत्वाद्यभिप्रायं
चेदिदमपि त्रैगुण्यराहित्याद्यभिप्रायं। यदि च ब्रह्मस्य प्रमाधिष्ठात्वात्सत्रैर्हि ततयवसविशेषं। न च निर्गुणस्यारोपरूपोपासनाविषयत्वेतत्परा
नानुकूल्ययोगः। धर्मिज्ञानाधीनमंदेहसापेक्षवेदांतविचारसाध्यप्रकारकज्ञानस्यैव मोचकत्वोक्तेः। उपासनांतरंगणाप्रिवश्रुतिवत्तं
देवविचित्रफलत्वोपपत्तेश्च सगुणोपासनायाश्चाप घगात्मा तमित्यादिश्रुतिषु योमामशेषदोषाग्र गुणं सर्वसहहितं ज्ञानात्मेत्सप्रसं
त्रोहेदयां मुक्तिं न चान्यथा। ओंकारायज्ञतपसां सर्वभूतमहेश्वरं। सूद्रदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छतीत्यादिस्मृतिषु च सविशेषु
ता नो देव मोक्षोक्तेः। तस्मात्तथोपासनाकर्तव्यतापरत्वे सगुणोपसनाविधिशेषार्थवादत्वे वा निर्गुणज्ञानान्मुक्तिश्रुतिरपि तथा स्या
त्। एतेन एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य। सत्यं सो अस्य महिम्ने त्यादेरपि तथोपासनापरत्वादिकं निरस्तं। अपते च निर्गुणज्ञानस्यापि
फलांतरं। स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद नास्याब्रह्मवित्कुले भवति। एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति तिनस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत इत्यादे
श्रुतिबलात्त्रिगुणज्ञानस्य संयोगपृथक्त्वन्यायेन मुक्तिरपि फलं चेत सगुणज्ञानस्यापि तथास्तु। न च सगुणज्ञानान्नातश्रुता मुक्तिः स्यात
रा। पुराणपयपे विधयेति सर्वकर्मनिवस्तुक्तेः। अन्यथा निर्गुणज्ञानानातश्रुताप्यवांतरे वा। परममुक्तिस्तु सत्त्वे वेति श्रुतफलाभ्रन्यतापत्तिरिति त
त। यतेन सगुणवाक्यं निष्प्रपंचप्रकरणस्थं चेतन्निषेधायानुवादकं उपासनाप्रकरणस्थं चेदुपासनार्थमिति निरस्तं। गुणविशेषवि
धि सन्निहितस्य सामान्यनिषेधकस्य निष्प्रपंचवाक्यस्य विहितगुणनिषेधकत्वात्। आप्रभाकेन सगुणवाक्यस्यानुवादकत्वाच्च। अन्यथात्र

न्या०पा० सद्रू अग्रे नैव किंचनासीदिति सर्वनिषेधप्रकरणस्थं रसो वै स इत्यादिकमपि निषेधयानुवादकं स्यात्। उपासनाप्रकरणस्थत्वमात्रेण वो-
१२३ पास्यत्वे उद्गीथोपासनाप्रकरणस्थस्य स एषो नंतर इति श्रुतानंतत्वादेरपि भूताकाशे उपासनामात्रमिति स्तुवचत्वेनाकाशाद्यधिकरणेऽव-
नंतत्वादिलिंगैर्ब्रह्मत्वोक्त्ययोगाच्च। अनुपास्तिप्रकरणे विसत्यकामत्वादेः श्रवणाच्च। परिच्छेद्याद्यर्थभेदादिति सूत्रे तत्त्वप्राख्यो भ्रमीत्याप्र-
पासर्वे प्रविध्येत्यादिमंत्राणामुपासनाप्रकरणादुत्कर्षः तथानंतादिवाक्यस्यापि यदि वानंतादिवाक्यस्योपास्यत्वेवस्तु तत्त्वेचतात्पर्यं
सगुणवाक्यस्यापि तथास्तु। तस्मान्नासदुपासनार्थगुणोक्तिः। अन्यथा सार्वज्ञादिकं वाग्धेनुत्वादिवत्प्रातीतिकमेव स्यात्। किंच नह्यस-
दुपासनाविधायकानि चुवंते वेदाध्यात्तु न वैदिकाः। न च रमेत पहो असदुपासनया तमह नइत्यादिस्मृतिभिः। यचेतनासत्योपगम्यानुपास्यान्य-
फलत्वविपर्ययाप्यामिति संकर्षणसूत्रेणाचतन्निषेधात्। वाचं धेनुमित्यत्रापि धेनुमिवाप्यतीमिति श्रुत्यैतदुहेनुशब्दो गौणः। योषितमग्निं ध्या-
यीतेत्यत्रापि रेतोन्तर्हुतीति श्रुते योषितोरेतोरूपाहुत्याधारत्वादग्निशब्दो गौणः। छांदोग्यभाष्यरीत्या यौगिको वा न त्वारोपः। नाम ब्रह्मेत्यु-
पासीतेत्यत्रापि नामाभिमानिनीचोपात्तस्यां ब्रह्महरिं स्मरेदित्यादिस्मृतेर्ब्रह्माधिष्ठानेन नामादेर्गौणो ब्रह्मशब्दः। नामेति प्रथमा वा वर्तं-
वसतिमाहृतइत्यादिवत् सप्तम्यर्थे ब्रह्मेति प्रथमा वा ब्राह्मणोऽस्य मुखमितिवत् पंचम्यर्थे वा। सुपां सुलुगित्यादिसूत्रात्। अन्यथा श्रुते
ष्वेवमेव भगवइतोऽस्मि तरति शोकमात्मविदिति पृष्टवतो नारदं प्रत्यनात्मोपास्यक्तिरयुक्ता स्यात्। प्रतिमायामपि देवताधिष्ठानत्वबुद्धित एम
एव फलं न तु देवतात्वबुद्धितः। शिलादेवइति ज्ञानं मोमेरत्पधीरित्यादिना तन्निषेधात्। यथा चान्यदेवतद्धिदितादिति श्रुतावप्यौतन्नो १२३

नस्यकार्त्स्न्येन ज्ञानस्यवा निषेधत्वात् तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इति श्रुतावप्युक्तो तद्ध्यानस्य कार्त्स्न्येन ध्यानस्य वा निषेधः। अन्यथा तस्या
भिध्यानादिति श्रुतिविरोधात्। तस्यास्साधकाभावादित्याद्यो न युक्तः। नापि बाधकसद्भावादिति द्वितीयः। सामान्यतो मिथ्यात्वश्रुतिभंगे आवेऽऽर्ष
भंगे वोक्तन्यायेनाद्वैतश्रुत्यादीनामबाधकत्वात्। नापि निर्गुणवाक्यं बाधकं वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात्। नच निषेधत्वात्तस्य बलवत्त्वम्। असद्वे
त्यादिवाक्यस्य सदेवेत्यादिवाक्यात्प्राबल्यापत्तेरित्युक्तत्वात्। अपच्छेदन्यायस्य च निरासात्। नच निर्गुणत्वं पुरुषार्थः येन तद्बोधकं तत्परं स्यात्
किंतु गुणितैव। नच निर्गुणज्ञानस्य मोचकत्वात् फलवत्सन्निधाविति न्यायेन सगुणवाक्यं तदनुगुणं नेयमिति युक्तं। सगुणज्ञानस्यैवस्यपो
चकत्वोक्तेः। तस्मात्सगुणत्वनिर्गुणत्वयोर्विरोधेन समुच्चयायोगादनुष्ठानवच्च वस्तुनि विकल्पासंभवादेकेनान्यस्य प्रतीतार्थस्यागरूपे
बाधेवक्तव्ये निर्गुणवाक्यस्यैव सयुक्तः। न तु प्रबलस्य सगुणवाक्यस्यात् स्य प्राबल्यं च उपक्रमाधिकरणन्यायेनानुपसंजातविरोधित्वा
त्। लिंगात् श्रुतेरिति शीघ्रगामित्वाच्च। निर्गुणश्रुतिर्हि प्रतियोगिप्रतीत्यपेक्ष्य याविलंबते। यदेन्नु होतीति वद्विशेषविषयत्वाच्च। सार्वज्ञादि
श्रुतिर्हि विशिष्य सार्वज्ञादिपरा निर्गुणश्रुतिस्तु सामान्येन निषेधिका। दीन्नस्तीयायामग्नेर्ब्रूयादितिवन्निरवकाशत्वा। निर्गुणश्रुतिर्हि द्वैताप
शक्तिंस्वगुणैर्निगूढांदेवीह्येषागुणमयीत्यादिश्रुतिस्मृतिषु वृत्त्वादिगुणेषु सावकाशा। बृहत्त्वाद्धि। निर्गुणशब्देऽतरेऽस्मवेदैपि हि शब्दाः स्वस्वनिमि
त्तगुणापेक्षाः। धर्मिग्राहकत्वेनोपस्थित्यत्वाच्च प्रवृत्तिनिमित्ताय हेतेर्हि ब्रह्मादिशब्दैर्धर्मिणं निर्दिश्य तत्र धर्मा निषेध्याः। न चोद्दिश्य विशेषणत्वा
तग्रहैकत्ववन्निमित्तमविवक्षितं। ग्रहैकनयेनोद्देश्यस्वरूपेलब्धे विपदधिकं तस्यैवाविवक्षेति स्थितिः। अस्य चाग्रहत्वस्याप्यविवक्षां स्यात्। अ

न्या पा० तएवो क्तेहदिशत्रिनये मख्यामहेह विषाविशेषणमितिल्लक्षणेनापि हि शब्देनेतरव्यावृत्तम संकीर्णमव स्वरूपमुद्देश्यं। अन्यथापत्रक्षु चन
१२४ धर्मनिषेधः स्यात्। किंच निर्गुणवाक्यस्य छागपशुन्यायेन त्रैगुण्यपर्वसितत्वे विनाहि येगुणादिभिविशेषोपसंहारोक्तः। न चैवं न हि सर्वादिगुणस्यापि
ब्राह्मणो न हंतव्य इत्यत्रोपसंहारात्। अर्थहिंसां न निषेध्येतिवाच्यं। सार्वस्यादिगुणोपि विवक्ष्यहिंसावां विषयभावात्। एतेन त्रैगुण्यपर्वसितत्वे
त्यादेरेव काकेभ्यो दधि रक्षतामित्यादिवत् सामान्यपरतास्त्विति निरस्तं। अत्र सार्वस्यादिप्रतिभिन्नतिव तन्नमानोत्तरेण विरोधाभावात्। अपि
सुततदानुगुणपात्। किंच एवं धर्मजिप्रथककरति श्रुतौ सविशेषणो हीति न्यायेन गुणानां पार्थक्यस्यैव निषेधात्। तत्समाख्यानादत्रापि वि
शेषनिषेधो युक्तः। पार्थक्याभावेपि च विशेषवत्त्वादेवतानानंदादयोरीवेकतरपरिशेषाभावो युक्तः। अन्यथानंदस्यरणाभावान्मुक्तिर
पुमर्थः स्यात्। अपि च साक्षी चेता केवलो निर्गुण इति वाक्यात्सर्वत्रोक्तत्रचगुणत्वेऽनन्यथ्यस्य निर्गुणवाक्यस्य पांशुयाजन्यायेन तदनुगुणत्व
नेयं। किंच निर्गुणशब्देन गुणमात्रनिषेधो न युक्तः। सा सीवे ते त्वा द्विभि ईषत्वादि विधानेन व्याघातात् इति संकोचोक्तः। साक्षित्वादेरतात्विकत्वा
द्विरोध इति तु निरस्तं उक्तेपयुक्तेः। युक्तस्य परत्वार्थ आगमस्य प्रतीयते। स्यात्र च युक्तः एवार्थो नावाक्यान्त्रिरिष्यत इति। एवं च उपक्रमादिन्याय
नप्रतिलिंगतयान्यथा। विशेषसामान्यनयायान्यथाविरवकाशतः। वहूल्पन्यायतश्चोपजीव्यत्वन्यायतस्तथा। पशुछागनयाद्वैवसवि
शेषनयात्तथा उपांशुयाजन्यायेन पुरुषापुरुषनयात्तथा। आदृतत्वात्सूत्रकृता प्रवलत्वात्सगुणश्रुतिः। तस्माद्हिंसावाक्यमग्नीषोमीयेतरहिंसा राम
पारवनिर्गुणवाक्यं श्रौतसार्वस्यारीतरतर्काभासप्राप्तहेयदुःखादिगुणानां निषेधकमिति न तद्बाधकं। एवं चाहिंसा हिंसावाक्यसाम्यात् १२४

गुणनिर्गुणवाक्ययोः। अविरोधेऽप्यमानत्वं दूषणेनागतमेतदा तत्। नाप्यनुभूतिर्निर्विशेषा अनुभूतित्वादिति व्यतिरेकानुमानं बाधकं। अप्रसिद्धवि-
शेषणत्वख्यापनात् श्रुतिबाधाभाससाम्यात् अप्रयोजकत्वप्रतिकूलतर्कपराहत्यादिदोषात्। नाविशिष्टत्वेऽपि वस्तुत्वे च धर्मत्वानुपपत्तिः। एवमसं-
बद्धत्वे धर्मत्वायोगः। संबद्धत्वे संबंधस्यापि संबंधांतरमित्यनवस्थेति निखिलस्य धर्मवदित्यादि कुतर्का बाधकाः। धर्माभावरूपधर्मिणां भावाभावाभ्यां व्या-
घातात् अभेदे विवक्षितानां नेदः। योरेकतरपरिशेषाभाववद्विशेषवत्त्वादेव धर्मधर्मिभावोपपत्तेश्च संबंधस्यापि मिथ्यात्वादिवत्स्वनिर्वाहकत्वाच्च।
अन्यथानंदस्य तानमात्रत्वे दुःखत्ताननर्थानेदःस्यात्। अभिन्नत्वे अखंडार्थत्वहानिः। एवं ब्रह्मजगदभिन्नं चेन्मिथ्यास्यात् अभिन्नं चेन्मेदस्य सत्यत्व-
मित्यादितर्कबाधात् भेदाभेदे ब्रह्मापि न सिध्येत्। श्रुतिबाधात् तर्काणामाभासत्वं तिहापि समं। एवं च शुष्कतर्कैः श्रौतगुणबाधे ब्रह्मापि बाधितं भवे-
त् श्रुत्या शुष्कतर्कधिक्कारस्तु द्वयोः समः। किंच निर्विशेषत्वरूपविशेषभावाभावाभ्यामक्रोडमितिवत्स्वव्याघातः। यदि निर्विशेषत्वरूपविशे-
षोऽप्यनेनैव निषिध्यते तर्हीयमपि वचनक्रियामकरत्वनेनैव निषिध्यत इति समं। तदुक्तं। निर्विशेषत्वमेतेन मक्रोडमितिवद्भवेदिति किंच
ब्रह्मणः स्यात् निर्धर्मत्वे तत्त्वतो विशेषाभावेऽतत्त्वतस्तदेव स्यात्। भावे तु सविशेषत्वं। किंच ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे वेदांतविचारविषयत्व-
मयुक्तं। तदुक्तं। इदमित्यविदितानां जिज्ञासाभावः प्रयोजनेऽदृत्यभावो हि धर्मस्यानवेत्रप्रतियोगितेति किंच ब्रह्मणो धर्मारोपार्थमेव केचिदूचुः
ःसमाप्तीकार्याः। इदंत्वादिनाज्ञात एव प्रश्नत्वादौ धर्मांतरारोपात्। तदुक्तं। धर्मारोपोऽपि सामान्यधर्मादीनां हि दर्शने। सर्वधर्मविहीनस्य धर्मा-
रोपः कुहस्पतइति। अभावरूपा धर्माः संतीति चेत् नाभावत्वं तत्र हेतुरतिप्रसंगात्। किंतु प्रामाणिकत्वं तद्भावेऽपि समं। यदि चाभावो ब्रह्म-

न्याया० मिथ्यः प्रदिवायं च सप्रकारो न तु सन्निति सदं दृष्टे तद्विरोधीति तर्हि भावो वितथास्तु। तस्मात्। अ्रूतेः सतो पि मोहादीन्द्रोषान्न विभ्रमोर्गुणान्स्ततः॥ नि
१२५ रु ते परमे तत्वे दृष्टे षास्वेवाप्तुरोजनः। तस्माद्ब्रह्म सगुणमेवेति॥ ॥ ब्रह्मणो निर्गुणत्वभंगः॥ ॥ किंच निर्विशेषे किं प्रमाणं। न च तत्स्वतः सि
द्धं निरस्तत्वात्। यद्यपि प्रतिपन्नं तत्सर्वमपि स्वतः सिद्धमिति स्वव चत्वात्॥ विप्रतिपन्नायोगाच्च। शास्त्रवैयर्थ्याच्च। न चाज्ञाननिवृत्त्यर्थं
शास्त्रं। अज्ञानाविरोधित्वात्। स्वतः सिद्धे घटादावपि स्वव चत्वात्। न च तत्र प्रत्यक्षं मानं। अपसिद्धान्तात्। नेन्द्रियालिनानुमानमित्यादिश्रोतथा
शास्त्रवैयर्थ्याच्च। अत एव नानुमानं। व्याप्यव्यापकतावच्छेदकविशिष्टत्वेन पक्षे धर्मतया वपक्षे संसृष्टत्वेन सिद्ध्याते न निर्विशेषासिद्धेश्च
। नापि पदरूपशब्दस्तत्र मानं। गुणक्रियाजातिरूपमिमित्ताभावेन मुख्यवृत्तेरयोगात्। अस्वीकाराच्च। वैदिकशब्दस्येत्यादिवत्संकेति
कत्वायोगाच्च। आरोपितनिमित्तविशिष्टविषयप्रतीतेश्च तिर्विशेषप्रामाण्यायोगात्। गौणयाप्यमुख्यार्थगुणयुक्ततयैव स्वार्थोपस्थाप
कत्वात्। लक्षणयाप्यशक्यार्थसंबंधितावच्छेदकरूपवत्त्वेनैव स्वार्थोपस्थापकत्वात्। पदस्यान्यप्रतियोगितावच्छेदकरूपेणैव स्वार्थोप
स्थापकतया निर्विशेषे वृत्तिमात्रायोगाच्च। अत एव नोपनिषद्वाक्यरूपः शब्दस्तत्र मानं। असंसर्गत्वात्। धर्मिज्ञानाधीनविचारजन्यं तिर्धारितै
कवाक्यवल्लिविनं सप्रकारकनिश्चयं प्रत्येव तस्य हेतुत्वाच्च। निष्प्रकारकज्ञाने नैतत्त्वाच्च। निर्विशेषविषयकज्ञानस्य निष्प्रकारकत्वेतेन नि
र्विशेषत्वासिद्धात्। तत्सिध्यर्थमेव विशेषाभावरूपविशेषविषयकत्वस्यावश्यकत्वात्। तस्मात्सगुणमेव ब्रह्मेति॥ ॥ निर्गुणे प्रमाणभंगः॥ ॥ राम
एतेन ब्रह्मणो निराकारत्वमपि निरस्तं। आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्। पदापश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं परं ब्रह्मपुरुषं हृत्समापिंगलं विश्वतश्च १२५

स्तुः। सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशंभुवं यदेकमव्यक्तमनंतरूपमित्यादिश्रुतिभिः। पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्र
शः। नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च। सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखमित्यादिस्मृतिभिः। तदनुगृहीतैर्ब्रह्मसविग्रहे। स्वेष्टत्वा
त्पाल्लपितत्वाद्वेदोपदेष्टृत्वात्तदित्याद्यनुमानेभ्यश्च तत्सिद्धेः। विग्रहं विनापि नित्यज्ञानेच्छैव कर्तृत्वे ज्ञानेच्छाप्रयत्नानि नित्यप्रयत्नेनैव तत्स्यात्। किंच कु
लालादौ न शरीरं ज्ञानाद्युपलीनं किंतु ज्ञानादिकमेव शरीरव्यपदेशीनं। अत एव विरागत्वाच्चेति चेत्तदुक्तमिति सत्येश्वरस्य कर्तृत्वांगबु
द्धिमान्मनोवानेगप्रत्यंगवानित्यादिश्रुत्यासमकरणत्वमुक्तं। किंच तदेवानुप्राविशत् ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिश्रुतिसिद्धसर्वगतस्य ब्रह्मण
ः प्रवेष्टृत्वं गम्यत्वमित्यादि न विग्रहविशेषं विनायुक्तं। न च श्रुतिरवांतरब्रह्मपरा वा रूपोपासनापरा वा आरोपितरूपपरा वेति युक्तं। आदित्यवर्णं
पित्यत्रप्रकृत्या तमसः परत्वोक्तेः। य एषोंतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इत्यत्र च वर्तमानत्वेनापरोक्षज्ञानविषयत्वोक्तेश्च। नहि योगिप्रत्यक्षत्वेन दृश्य
ते इत्युच्यते। सहस्रशीर्षेत्यत्र तमेवं विद्वानमृत इह भवतीति पदाय स्पष्टत्वाच्च तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूयेति न संदृशे तिष्ठति रूपमस्येत्यत्र च
य एनं विदुरमृतास्ते भवंतीतीति ज्ञानस्य मोक्षकत्वोक्तेश्च दिव्याप्रपस्य स्वरूपस्य निःसंदर्शनं कांक्षितारस्तु ज्ञातुं रूपस्य ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परं
तपेति स्मृतेश्च युक्तं गम्यत्वाद्युक्तेश्च। अत एव इदं रूपं न भौतिकं प्राकृतमनित्यं वा। नाभ्या आसीदंतरिक्षमित्यादौ भूतकारणत्वस्य तमसः परस्तादि
ति श्रुतौ तमसः परत्वस्य सर्वतः पाणिपादं तदिति स्मृतौ च न सत्तन्नासदुच्यत इति पूर्वं त्वाभौतिकत्वस्य तमसः परत्वस्य च तत्र इति पदत्रयात् प्राकृतत्वस्य वो
क्तेः। एको ह नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शंकर इत्यादिश्रुतिषु महाप्रलयेऽपि स्थित्युक्तेश्च। प्रलये विग्रहरहितचेतनमात्रसत्त्वस्य सर्वसाधारणत्वात्।

न्याया०
१२६

विग्रहानित्यत्वे नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामिति विशेषोनुपयोगश्च । पुराकल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतमित्यादौ साक्षान्महाप्रलयेस्थि-
त्युक्तेश्च परस्येत्यादौ रूपमदभ्रचक्षुषः सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतेरित्यादौ भूयतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययमित्यत्र सर्वे नित्याः शाश्व-
ताश्च देहास्तस्य महात्मनः । परमानंदसंदोहा ज्ञानमात्राश्च सर्वश इत्यादौ च सत्यासत्यत्वाद्युक्तेश्च । अत एव न तद्देहो नापि ततो भिन्नं आनंदरू-
पममृतं यद्विभाति आश्रयणात्सर्व एवानंदः मोदो दक्षिणः पदात्मको भगवांस्तदास्ति कान्यक्तिः । किमात्मको भगवान् ज्ञानात्मकः ऐश्वर्यात्म-
क इत्यादिश्रुतेः । भेदाभावेप्यहिकुंडलाधिकरणन्यायेन विशेषबलाद्विग्रहवत्त्वोपपत्तेश्च । आत्मनि चैवं विचित्राश्च हीति सूत्रे विचित्रशक्तिः
पुरुषः पुराणमित्यादिश्रुतिभिर्विचित्रशक्तेरुक्तत्वेन आनंदस्य नित्यत्ववदपराधीनत्ववच्च विग्रहत्वस्यापि संभवाच्च । नैषा तर्केण मतिरापनेय
त्यादिश्रुतिभिस्तर्कागम्यत्वोक्तेश्च । पिशाचादिवदेतर्धानशक्त्या अनुपलंभसंभवाच्च । न चापाणिपाद इत्यादिविरोधः । अदुःखमसुखसमं न
प्रज्ञानघन इति सुखज्ञाननिषेधकवाक्यवत्प्राकृतावयवादिनिषेधपरत्वात् । तान्यष्टोक्तश्रुतिस्मृतिभिः पश्यति श्रृणोतीत्यादिवाक्यशेषेण
च विरोधात् । अरूपोऽप्रकृतत्वाद्वेत्यादिस्मृत्यैवारूपश्रुतिगत्युक्तेश्च । विग्रहवत्त्वे न दुःखवैचितस्वपूर्त्वादिनापि तत्स्यात् । स्वतंत्रत्वादिना समाधि-
रधिसमः । अप्राकृतानंदमयविग्रहस्य दुःखाभावादिनैव व्याप्तेश्च । सर्वैरपीश्वरैर्लीलाविग्रहाभोगीकार्यराद्या । न च भगवद्विग्रहस्य महत्त्वविशि- राम०
ष्टरूपवत्त्वसावयवत्वादिनानित्यत्वे शंक्यं । उक्तश्रुत्यादिविरोधात् । प्राकृतत्वस्योपाधित्वाच्च । निरवयवविशेषस्येव ज्ञानानंदादिविशेषस्ये- १२६
वच सावयवविशेषस्यापि श्रुत्यादिबलान्नित्यत्वोपपत्तेश्च । किंचावयवशब्देनोपादानोक्तावसिद्धिः । पक्षदेशोक्तो गगनात्मादौ व्यभिचारः । नवा

पादानाविरिक्तपक्वदेशयवनास्ति। पटादावुपादाने तत्तन्यस्य हस्तवितस्त्यादिपरिमाणस्यैकदेशस्यानुभवात्। विस्तृतं चैतदन्यत्र नित्यगगं
नादेरपि संयोगित्वेनैकदेशसाधनाच्च। अन्यथाकाशे यत्किंसंयोगतदत्यंताभावयोः आलोकतमसोरणुसंयोगतदत्यंताभावयो आ
त्मनि च सुखदुःखयोः देशभेदेन प्रतीतिर्न स्यात्। एतेनैकदेशाभावेऽपि संयोगादेः स्वात्यंताभावसामानाधिकरण्यात् तत्तथाधीरिति निरस्तं। यत्र
देशे संयोगस्तत्रैव तदभावप्रतीत्यापत्तेः। गौरव्यंतवतीत्यादि प्रत्याप्रमादिनित्यायां अपि प्रकृतेः सत्वरजस्तमोरूपैकदेशदर्शनाच्चात्व
न्मतेप्यनाद्यविधकार्योपादानत्वापत्त्र नणुत्वेसति परिच्छिन्नत्वापत्तेर्गुणत्वापत्तेर्जीवन्मुक्तौ लेशं तु वृत्त्यं चैकदेशस्यैव कृत्यत्वाच्च ज्ञा
वानामपि द्रोणबृहस्पतेर्भार्गेंद्रोर्लिंरूद्रोशसंभवं। हरूवीसाः शेकरस्य शद्बत्यादिनो शोक्तेश्चायस्याद्गुतांशांशोपि विश्वशक्तिरवस्थिता। प
रब्रह्मस्वरूपस्य प्रमाणामितमव्ययं। विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदित्यादावीश्वरस्यापि अंशेनैव न चायमौपाधिकोंशः। नवे
दुयाधीति न्यायेन स्वभाविकांशाभावेन तत्संयोगात्। एतेन सावयवत्वादिना भगवल्लोकादेरनित्यत्वसाधनमप्यपास्तं। अतो हि वैष्णवालोका
नित्यास्ते चेतनात्मकाः। मत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतमित्याद्यागमविरोधात्। तस्मात्सगुणसाकारं च ब्रह्मेति॥ ॥ब्रह्मणोनि
राकारत्वभंगः॥ ॥यच्चेदमुच्यते। ब्रह्मज्ञानानंदात्मकमद्वितीयं नित्यं साक्षिरूपं च न तु ज्ञानादिगुणकमिति। तत्र परमते ज्ञानत्वं किं ज्ञा
तिविशेषः साक्षाद्व्यवहारजनकत्वं वा। जडविरोधित्वं वा। जडव्यावर्तत्वं वा। अज्ञानविरोधित्वं वा। अर्थप्रकाशात्मकत्वं वा। परोक्षत्वं वा। नेद्य
॥हरि[illegible]प्रतिबिंबितज्ञानावभासेपुतत्संभवेप्यखंडस्वरूपज्ञानेतदयोगात्। नद्वितीयः। फलोपधानस्य सुषुप्त्यादावभावात्। शब्दादिरूप

न्यापा० स्वरूपयोग्यतायाः अपि सुक्तावभावात्। न तृतीयः। स्वरूपज्ञानस्य नित्यत्वेन तद्विरुद्धस्य जडस्य नित्यनिवृत्त्यापातात्। न चतुर्थः। सत्यं ज्ञानमि
१२७ त्यत्र जडव्यावृत्तेरार्थिकत्वोक्त्यायोगात्। किंच जडत्वस्याज्ञानत्वादिरूपत्वे असंभवः। अज्ञानत्वरूपत्वे त्वन्योन्याश्रयः। न पंचमः। अज्ञान
स्य नित्यनिवृत्त्यापातात्। द्वितीयादिषु ज्ञानत्वस्य कारणत्वादिवत् व्यवहारार्थन्यूनतमोपाधिकत्वेन ब्रह्मणो ज्ञानस्वभावत्वायोगात्। न ष
ष्ठः। मोक्षे ऽन्यार्थोल्लेखाभावात्। स्वरूपोल्लेखे च स्वविषयत्वापातात्। न सप्तमः। परांगीकृतायाज्ञाते व्यवहारहेतुत्वादेर्वीत्वमते संभवा
त्। एवं च। अर्थप्रकाशरूपत्वं ज्ञानत्वं ब्रह्मणः कथं। अन्यार्थाभावतो मोक्षे स्वेन स्वस्याप्यवेदनात्। किं च वेदमानंदत्वं। जातिविशेषो वा।
अनुकूलतयावेदनीयत्वं वा। अनुकूलवेदनरूपत्वं वा। अनुकूलत्वमात्रं वा। विज्ञानात्मकत्वमेव वा। दुःखविरोधिस्वरूपत्वं वा।
दुःखाभावोपलक्षितस्वरूपत्वं वा। परांगीकृतं वा। नाद्यः। अखंडस्वरूपानंदे तदयोगात्। न द्वितीयः। मोक्षे वेदितुरभावात्। आत्म
नोऽवेद्यत्वाच्च। किंचानुकूल्यं किं वित्तापेक्षेन वान्यप्रतितिघकत्वमिति स्वप्रत्येववक्तव्यत्वेन सविशेषत्वापातः। अत एव न तृतीयः। अ
पि च। वेदनस्वभावादधिकस्यानुकूल्यस्य स्वाभाविकत्वे सखंडत्वापातः। औपाधिकत्वे कदाचिदानंदनिवृत्त्यापाता। न चतुर्थः। उक्तरीत्या
नुकूल्यासंभवात्। एतेन निरुपाधिकेष्टत्वमानंदत्वमिति निरस्तं। न पंचमः। दुःखादिज्ञानस्याप्यानंदत्वापातात्। विषयानुल्लेखि
ज्ञानं तच्चेति चेत्। न। अविरोधात्। विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादौ विज्ञानपदेनैव दुःखव्यावृत्तिसिद्धावानंदपदवैयर्थ्याच्च। न षष्ठः। विरोध राम
स्यनिवर्त्तकत्वादिरूपत्वे दुःखस्य नित्यनिवृत्त्यापत्तेः। तादात्म्यायोग्यत्वरूपत्वे घटादेरप्यानंदत्वापातात्। विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादौ दुःख १२७

व्याप्तेरार्थिकत्वोऽन्यायोगाद्वा न सम्भ्रमः। वैशेषिकमोक्षवद्दुःखस्य दुःखस्याभावे सत्यप्यानंदाभावेनापुमर्थत्वस्यान्योन्ये व्याघातात्। ना
श्रमः। परांगीकृतस्य निरुपाध्यनुकूलतया वेदनीयत्वादेः त्वन्मते संभवात्। यदि चानंदत्वादेर्दुर्निरूपत्वेऽपि तदधिकरणं ब्रह्माबाध्यं
आनंदात्मकं च तर्हि सत्यत्वादेर्दुर्निरूपत्वेऽपि तदधिकरणं जगदपि अबाध्यं सदात्मकं च स्यात्। एवं चानिरुपाध्यनुकूलत्ववेदनीय
सुखं मते। निर्विशेषमवेद्यं च कथं ब्रह्म सुखात्मकं। किं च वेद्यमद्वितीयत्वं द्वितीयाभावविशिष्टत्वं वा तदुपलक्षितत्वं वा। नाद्यः। द्वितीयाभा
वस्य प्रामाणिकत्वे तेनैवाप्रामाणिकत्वे द्वितीयेनैव सद्वितीयत्वापातात्। न चाभावस्याप्रामाणिकत्वेऽपि प्राभाकरमत इवाधिकरण
मात्रत्वाददोषः। अनुपलब्धिगम्याभावस्यादित्वन्मतेऽभंगात्। अन्यत्राप्यात्रेरपि ब्रह्ममात्रत्वे भेदसत्त्वापातात् च। प्राभाकरमतेऽपि प्रति
योगिमदधिकरणव्यावृत्त्यर्थं केवलत्वादिविशेषितस्याभावत्वाच्च। न चैतन्मतेऽप्यनुपपत्तिरेव। अन्यथा गुणागुणभेदमते शौक्ल्यादिरि
व शशशृंगादिभावधर्माणामपि ब्रह्ममात्रत्वं स्यात्। न च भावरूपद्वितीयाभावविशिष्टत्वमद्वितीयत्वं तथा चाभावस्य द्वितीयस्य प्रामाणिक
त्वेऽप्यदोष इति वाच्यं। द्वैतस्याप्यभावस्यैवं रूपत्वादिति द्वैतस्य धर्मो धर्मादिरूपभावस्यापि मिथ्यात्वायोगादित्युक्तत्वात्। अत एव नान्त्यः। उ
पलक्षणस्याप्यभावस्याप्रामाणिकत्वे तत्प्रतियोगिनो द्वितीयस्य प्रामाणिकत्वावश्यंभावात्। किं चात्यन्ताभावस्य प्रागभावादित्वे द्वितीयस्या
नित्यत्वमात्रस्यानुमिथ्यात्वं। अत्यन्ताभावत्वेऽपलक्षणत्वमयावत्तद्रूप्यभावित्वेन चेदत्यन्ताभावत्वहानिः। वेदान्ततात्पर्यविषयत्वा
दिरूपेणानन्यपित्वेन चेदत्यन्ताभावासिद्धिः। किं चाप्रामाणिके न द्वितीयाभावेनैव द्वितीयेनाप्युपलक्षितत्वसंभवात्। तेन सद्वितीयं

न्याया० किंतस्मात्। एवं चाद्वैतीभावस्यात्विकत्वेनेन स्यात्सद्वितीयता। अतात्विकत्वे तद्वैतेन सद्वितीयत्वमापतेत् किंचेदं नित्यत्वं यद्ब्रह्मण एवाभिमतं सर्व
१२८ कालसंबंधित्वं वा। कालावच्छेदराहित्यं वा। ध्वंसाप्रतियोगित्वं वा। उभयावच्छिन्नराहित्यं वा। नाद्यः। अविद्यायां कालेवातिव्याप्तेः। सापि सर्वकालीयादा
नत्वात् तत्संबंधिनी। इदानीमेव नान्यदेत्येवंरूपतदवच्छेदराहित्ता वा। न तृतीयः। ध्वंसेतिव्याप्तेः। ननु ध्वंसोपि ध्वंसप्रतियोग्यनुमन्तं नेतु प्रा
गभावनिवृत्तिरूपस्य घटस्य निवृत्तावपि प्रागभावानुन्मज्जनवत् तदुन्मज्जनमितिचेत् न। एवं सति मोक्षस्यानित्यस्य कस्यचित् ध्वंसस्य वक्तं
व्यतयात्मायवार्थं आद्यध्वंसनित्यतापायवदुक्तत्वात्। न च ध्वंसस्यानित्यत्वेपि भावेषु ब्रह्मैव नित्यमित्यस्याहानिरिति वाच्यं। निष्प्रतियो
गिकत्वे नभावस्य ध्वंसत्वादेर्नित्यत्वादेर्नित्यत्वावच्छेदाभावात्। न चतुर्थः। एवं परिभाषायामपि ब्रह्मण एव नित्यत्वमित्येतस्यालस्य सुज्ञा
नस्याभावस्यासिद्धेः। एवं चाकाले कालापरिच्छिन्ने ध्वंसे चाध्वंसयोगिनि नित्ये सति कथं नित्यं ब्रह्मैवेति मतं तव। कथं च द्रष्टृरूपस्यात्मनः सा
क्षात् द्रष्टृत्वरूपं साक्षित्वं। साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति हि सूत्रं। चक्षुरुपाधिकस्यापि द्रष्टृत्वस्य तु अस्यासंभवात्। बुद्धेः साक्ष्यधीनसिद्धि
कप्रातीतिकाविद्याकार्यत्वेन चक्षुकात्रयाच्च। किंच साक्षी किं जीवकोटिर्ब्रह्मकोटिर्वा। उभयथा नुगतेति न्मात्रं वा नाद्यः। जीवो तु भयया
धिकोणुरितिपक्षेरदमंशावच्छिन्नचिद्वैयस्य शुक्तिरूप्यादेः साक्षिवेद्यत्वायोगात्। चैत्रकावुा अज्ञानोपाधिकः सर्वगत इति पक्षेपि
अज्ञानस्य साक्ष्यधीनसिद्धिकत्वेनान्योन्याश्रयात्। न द्वितीयः। तेन ब्रह्मण एव तु साक्षिवेद्यस्य खेदुःखादिधीः ननु जीवस्येति वैपरीत्यापा राम
तात्। अन्यथा नवच्छिन्नानंदधीरपि जीवस्य स्यात्। न च ब्रह्मचैतन्यं घटादिप्रकाशकमिति मते अज्ञानाभिभवद्वारा तस्य जीवचैतन्या १२८

पेदाभिव्यंजिकांतःकरणवृत्तिरविहतादृशीहन्निरस्ति।नततीयः।ईश्वरेणोवचिन्मात्रेणाविसंसारिदुःखस्यतद्गतत्वेनग्रहणेपियद्वावोयुक्ति
ः।तस्यचिन्मात्रस्यदुःखाद्यस्लेशरूपोपप्लवायातात।सुप्रमैत्रंप्रतिमैत्रीयाज्ञानादेःमैत्रीयतयेवजाग्रद्वैत्रीयदुःखादेरपिचैत्रीयतयासु
षुप्तमैत्रंप्रतिप्रतीतिप्रसंगेनमैत्रस्यैतावंतंकालंदुःखंनावेदिषमितिपरामर्शायोगाद्।नापिसाक्षात्कर्त्र्याकाराविद्यावृत्तिप्रतिफलि
तेचैतन्येसाक्षीसुषुप्तौचाज्ञानाद्याकाराविद्यावृत्तिरस्त्येविवाच्यं।दुःखादेःस्वानंतरभाव्यविद्यावृत्तिप्रतिफलितचिद्वेद्यत्वेज्ञातैकसत्वा
योगात्।तत्र अविद्यावृत्तेरपिसाक्ष्यधीनसिद्धिकत्वेनान्योन्याश्रयापाद्।विस्तृतंचैतदस्मतांसाधकत्वभंगे॥ ॥परमतेब्रह्मणोज्ञानत्वानंदत्वाद्वि
तीयत्वनित्यत्वसाक्षित्वभंगः।यद्वेदमुच्यते।ब्रह्मणजगतउपादानत्वेसतिकर्त्तृत्वमभिन्ननिमित्तोपादानंजगदितितत्र।यतविकारवत्का
रणत्वमुपादानत्वमुच्यते।निर्विकारतयावेदसिद्धब्रह्मणितत्कथं।परिणामापरपर्यायविकारवत्वंउपादानत्वंतच्चब्रह्मणिनिर्विका
रेश्रुतःसुदृढत्वादिश्रुतिविरुद्धं।ननुविवर्त्तोरज्वासर्पवद्यवत्मायाविशिष्टंब्रह्मजगत्कारणमितिवामायाशक्तिमत्ब्रह्मकारण
मितिवाजगदुपादानमायाप्रपतयाब्रह्मकारणमितिवेतिमतत्रयमुक्तं।तत्राद्येरज्वांसर्पइवमायाब्रह्मणिउपादानेनिर्विकारश्रु
तिस्तुकेवलब्रह्मपरेतिविवक्षितं।द्वितीयेमायोपरागात्ब्रह्मविकारिनिर्विकारश्रुतिस्तुतदनुपरक्ताभिप्रायेतिविवक्षिते।तृतीयेतद्द्वारंपु
ःपरस्येवमायाद्वाराब्रह्मोपादानेश्रुतिस्तुअद्वारकविकारनिषेधिकेतिविवक्षितमितिचेन्न।आद्येमायावत्तेतद्वद्ब्रह्मापिविकारीतिविशिष्टब्र
ह्मणोनिर्विकारत्वोक्त्ययोगात्।किंचपारमार्थिकसत्वज्ञानानंदस्वभावस्यब्रह्मणोप्युपादानत्वेकार्यमपितथास्यात्।अविद्योपादानत्वेपिसिता

न्या॰वा॰
१२९ सितस्यत्वकार्येप्रपंचेसितत्ववज्जगतिपरमार्थसत्वादेरपिदुर्वारत्वात्।तानस्य उपादानस्वभावस्योपादेयेपिधीमात्रे।अविद्यास्वभावस्यानिर्वाच्यत्वस्या
पिप्रपंचेधीमात्रत्वापातात्।तन्मात्रोपादानकत्वेसत्वेतत्रैचेत्।अनिर्वाच्यत्वमपिनस्यात्।तन्मात्रोपादानकत्वाभावात्।द्वितीयेमाया
ख्यहेतूपरागमावाभावात्।मायांविकारभावाभावविवक्षाचेन्मृदादिसाधारण्यं।मायाविशिष्टंब्रह्मविकारिनिर्विकारश्रुतिस्तुविशेष्याभि
प्रायेतिविवक्षायांतुविशिष्टस्यब्रह्मत्वेनिर्विकारश्रुतिविरोधः।अब्रह्मत्वेननोहानिः।एतेनप्रकृतिविशिष्टंब्रह्मोपादानमितिनिरस्तं।
विस्तृतंचैतदन्यत्र।किंच।विशिष्टस्यमृदादिवद्भूमिसमसत्ताकरूपांतरापत्तिरूपपरिणामाद्विवर्त्तमतहानिःस्यात्।विशिष्टस्यपरिणामः
शुद्धस्यतुविवर्त्तइतिचेत्।तर्हिशुद्धेपिविवर्त्तार्थंआरोपितविकारस्यावश्यकत्वान्निर्विकारश्रुतेस्तत्परत्वंनस्यात्।श्रुतिर्विशेष्यस्यैव
तात्विकविकाराभावपराचेत्विशिष्टेविकारोक्तिरयुक्तास्यात्।तत्वतोनिर्विकारेआरोपितविकाराविरोधात्।ततोयोग्यमुक्तं।अशे
स्तंतुप्रतीवब्रह्मणःअनादिमायांप्रत्युपादानत्वाभावात्।भ्रमाधिष्ठानत्वमुपादानत्वमितिचेन्न।उपादानेमृदादौभ्रमाधिष्ठानत्वस्या
धिष्ठानेवस्तुन्यपादावुपादानत्वस्यव्यवहारात्।पारिभाषिकोपादानत्वस्यचानुपादानत्वेपर्यवसानात्।एतेनासत्यरूपांतरापत्तिर्वि
वर्त्तःसत्यरूपांतरापत्तिस्तुपरिणामः।रूपांतरापत्तिमात्रमुपादानत्वं।तच्चब्रह्मणोविवर्त्तरूपविशेषेणोपपन्नं।निर्विकारश्रुतिस्तात्
त्विकविकाराभावाभिप्राया।ब्रह्मचाज्ञातंप्रपंचरूपेणविवर्त्ततेरस्यज्ञानमपिपरिणामितयोपादानांतर्गतं।रूप्यमपिशुक्तिविवर्त्तत्वाद्रत्नान राम
परिणामत्वाद्वोभयोपादानकमितिनिरस्तं।तथापिमिथ्याभूतस्यमिथ्याभूतमेवोपादानमन्वेषणीयं।सत्यत्वेकार्यस्याविकारणस्वभावतया १२९

सत्यत्वप्रसंगइतिवदता सत्यस्यासत्यरूपापत्तेर्निषेधात् । सत्यारोपितधूमानुगतधूमत्वसामान्यस्येव सत्यासत्यरूपांतरापत्त्यनुगतोपादा
नत्वसामान्यस्याप्यभावाच्च । शुक्तिब्रह्मणोरेवरूप्याकाशाद्युपादानत्वसंभवेऽपि विद्यान्वयव्यतिरेकयोर्निमित्तत्वेनाप्युपपत्तेरविद्योपाद
नकत्वकल्पनायोगाच्च । स्वपरिणामित्वेनाविद्याकल्पनेऽपि सत्यस्वरूपादेः सत्यरूपापत्तिमत्परिणाम्यपेक्षाभावात् । विकारित्वेनावि
द्याकल्पनेतु तत्त्वतो निर्विकारे ब्रह्मणि अतात्त्विकविकारांगीकारात्तत्परेणोवनिरस्तत्वात् । नचकार्यापेक्षितसमसमानसत्ताकोपादानत्वेना
विद्याकल्पनं । अविद्यायाः पत्तिमंगेनिरस्तत्वात् । किंच अरूप्येपि रूप्यमिदमितिप्रतीतेः । तेरविद्याविकारभूतेरूप्यमिदेरूप्यतादात्म्यवा
णात् । इदमो रूप्यरूपापत्तिरूपो विकारस्तत्कथं । नहीदं रूप्यरूपमापन्नमिति धीरस्ति । नचारोपितमप्यारोपं विना पुंस्त्व । एतेनरूपांतरा
पत्तिप्रतीतिविषयत्वमुपादानत्वं प्रतीतेः प्रमात्वाप्रमात्वाभ्यां परिणामविवर्ताविति निरस्तं । शुक्तिर्वा ब्रह्म वा रूप्यत्वेन वा आकाशत्वेन वा अ
पन्नमित्यप्रतीतेः । सद्यस्य च्चाभवदित्यादिश्रुतेस्त्वात्माश्रयप्रसंगेन स्वजन्यरूपांतरापत्तिधीविषयत्वप्रत्यापकत्वायोगात् । एतेनरूपांत
राभेदधीविषयत्वं वा कार्याभेदधीविषयत्वं वोपादानत्वं प्रतीतेः प्रमात्वाप्रमात्वाभ्यां परिणामविवर्ताविति निरस्तं । आधेयत्वे पदार्थयोः क्षी
रनीरयोः खंडगोत्वयोश्चोपादानोपादेयत्वापातात् न हि तीये सदृशे सन्निहिते निमित्तेपि कार्याभेदभ्रमसंभवेनातिव्याप्तेः । तस्मादकारणस्या
तीतादेरस्येतास्तत्त्वभ्रमाधिष्ठानत्वदर्शनात् शुक्त्याधिष्ठाने च शुक्त्यारोपकारणत्वोपादानत्वयोर्व्यवहारात्रपरपद्ये भ्रमाधिष्ठानस्य ब्रह्मणस्तदु
पादानत्वकारणत्वोनतुमायोपादानतेरीश्वरोनिमित्तं शुद्धं ब्रह्माधिष्ठानमितिचेत्न । अपि च निमित्तोपादानत्वाभावेन तत्त्वम्मते तदंशस्य प्रकृ

न्या॰या॰ त्वविकरणादेरनुपपत्तेः॥ ॥ब्रह्मण उपादानत्वभंगः॥ ॥किंचेदं कर्तृत्वं किं परिभाषया मृत्तादिवदधिष्ठानत्वमात्रं भ्रांतवदध्यासद्रष्टृत्वं
१३० वा। मायाविवक्षामोहकत्वं वा। कुलालादिवदुपादानगोचरप्रयत्नादिमत्वं वा। नाद्यः। त्वन्मते अधिष्ठानत्वातिरिक्तोपादनत्वाभावेन कर्तृ
त्वोपादानत्वयोः सामानाधिकरण्यासंयोगात्। तदैक्षत नामरूपे व्याकरोदित्यादिश्रुत्यनुपपत्तेश्च। नहि चेतनोऽचेतनो वा स्वस्मिन्नारोपितं सं
कल्प्य करोति। अत एव न द्वितीयः। भ्रांतस्य प्रेक्षापूर्वकं आरोपितकर्तृत्वाभावात्। ब्रह्मणो भ्रांतत्वेन कर्तृत्वस्य जीवस्य भ्रांतत्वे न जगत्क
र्तृत्वस्य वा यातायातानैवेत्यापत्तिः। श्रुत्यादिविरोधात्। जगतः ईश्वरं मुक्तासंसारित्वादित्यादि संभावयितुमपि न शक्यमित्यादित्वस्याध्य
विरोधाद्वनेनुपुढस्य भ्रांतत्वे विमायासवलितं कर्तृत्वमीश्वरो भ्रांत इति चेत्। ईश्वरस्य भ्रांतत्वे जीववत्संसाराद्यापातेन च श्रुत्यादिविरोधात्।
किंच। पक्षद्वयेपि वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादित्यादिसूत्रेषु कर्मसापेक्षत्वेन वैषम्यादिपरिहारोऽनुपयुक्तः स्यात्। अधिष्ठानत्वेन त
दप्रसक्तेः। न तृतीयः। व्यामोहनीयजीवादर्शने व्यामोहकत्वायोगात्। दर्शने च भ्रांतत्वापत्तेः। व्यामोहकत्वस्याप्यारोपितत्वे तान्यान्याश्रया
त्। नामरूपे व्याकरवाणीत्यादिश्रुत्यनुपपत्तेश्च। नहि मायावी गजादिकं करवाणीति संकल्पयति किंतु दर्शयानीति संकल्पदर्शयति किं
च। पक्षत्रयेपि जन्मादिसूत्रेऽर्थत्वं च सार्वज्ञ्यादिस्फोरणार्थं शास्त्रयोनित्वमिति परमते तत्प्रसंगः स्यात्। अमायाधिष्ठानत्वादिना सार्वस्याला
भात्। न चतुर्थः। कल्पितत्वे तस्यायोगात्। नहि घटादिकं कुलालत्वेनेव कल्पिते रूप्यादि भ्रांतेनवाप्येन क्रियते। विस्तृतं चैतत्पुरस्तात्। राम
तस्मात्। अधिष्ठिततया भ्रांते भ्रामके च न कर्तृता लौकिकी रतिमन्त्रानुनरष्टारोपिते प्रति॥ ॥परमते ब्रह्मणो निमित्तत्वभंगः॥ ॥वि १३

वोपादानत्वेन तावदात्मन आकाशः संभूतः। यतो वेत्यादि पंचमीश्रुतिर्मानं तस्या अनेकार्थत्वात्। अपादानार्थत्वेपि ध्रुवमपायेपादानमित्य
नेनापादानसंज्ञासंभवाच्च। जनिकर्तुरित्यनेनापादानसंज्ञायामपि वृत्रोपुत्रात्प्रमोदो जायते इत्यस्माप्युदाहृतत्वात्। न्यासेपि प्रकृतिपदं हेतुमत्त्व
परमित्याश्रित्यासति प्रकृतिग्रहणे उपादानस्यैवस्मात् प्रत्यासत्तेर्नेतरस्य प्रकृतिग्रहणात् सर्वस्य कारणस्य भवतीति प्रकृतिपदं पुत्रात्प्रमोदो जाय
त इत्यादावनुपादानेप्युपादानसंज्ञार्थमित्युक्तत्वात्। शृंगाच्छरो जायते लोमविलोमभ्यो दूर्वा जायंत इत्यादावपि शरांकुरं प्रति उपादानभूतो पं
शृंगैकदेशः तत्संसृष्टं शृंगैकदेशांतरं शरांकुरनिमित्तमस्ति मांसांकुरोपादानभूतो पस्कवांतरवस्थितो मासभागस्तत्संसृष्टो मांसांकुरनिमित्त
मतस्तद्वभागे एव अपरिणतशृंगभागस्यानुभवात् तदेव शृंगादिति पंचम्यंते नोच्यते। अतएव महाभाष्ये अपमवियोगः शक्योऽवक्तुं।
गोलोमविलोमभ्यो दूर्वा जायंते अपक्रामंतिताभ्य इत्यादिना लोमादीनां दूर्वादीन प्रत्यवस्थित्वात् ध्रुवमपायेपादानमित्यनेनैवापाद
नसंज्ञासिद्धेरिदं सूत्रं प्रत्याख्यातं। केष्यदेविषयावित्तात दीर्घभोगोमोगीनिद्धुमत्रप्यविछेदात तत्रोपलभ्यते तथा दूर्वा अपीत्यादिना
पवित्वमेवोपपादितं। तदुक्तं। शृंगाच्छरो विलोमभ्यो दूर्वा गोमयतस्तथा वृश्चिकश्चैव माध्येष्वप्यपादानत्वमिष्यत इति। अतएवाकाशा
द्युपरित्याक्ष्युपादानपंचमी सा हेत्वार्थेति आत्मन इत्यप्युपादाने पंचमीति निरस्तं। आकाशादित्यादावपि तिमित्रांशस्यैव पंचमीनिर्देशा
ता। अन्यथा संभूतमित्युक्ते नहि शुक्तेरूप्यं संभूतमित्युच्यते युक्तं नापि सोकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स तपोतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं
सर्वमसृजत तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति श्रुतिस्तत्र मानं। आसत्यादिभवनस्यान्गतस्य चितस्तदनुप्रवेशानंत

न्या॰पा॰ रूपाविशिष्टत्वेन जगत्सृष्टित्वानुपपत्त्या परमेश्वरस्य सत्यत्वादिगुणाभिव्यक्तिपरत्वात्। अन्यथा ऽभवदित्युक्तं। न हि शुक्तिरूप्यमभवदित्युच्य
१३१ ते मरुमरीचिकायां। एवं च स्य सत्त्यत्यदाभ्यामेवोक्तत्वेन निरुक्तं चानिरुक्तं च निलयनं चानिलयनं चेत्यादिवाक्यशेषस्य निरुक्तादिपदवैय
र्थ्यं च। सोऽकामयत बहु स्यामित्यादितु परमेश्वरस्य अजायमानो बहुधा विजायते यदेकमव्यक्तमनंतरूपमित्यादिश्रुतिसिद्धतत्तदनंत
पदार्थप्ररकीतत रूपैर्बहुभावसंकल्पमाह। न च स्वस्यानंतरूपैर्बहुभावं संकल्प्य इदं सर्वमसृजतेति प्रपंचसर्जनानुपपत्तिः। नियाम
करूपैर्बहुभावस्य नियम्यसापेक्षत्वात्। नियम्यं सर्वं सृष्ट्वा नियामकरूपैः प्रवेशोपपत्तेः। उक्तं हि। बहुः स्यामिति संकल्प्य तेन
ः प्रभृति सर्जनं गुतां स्यामिति संकल्पशिष्यसंपादनादिवदिति। अन्यथा स्यामिति सत्योक्तिरयुक्ता स्यामिति संकल्पितस्य सत्यदादिप
वनस्य स्वरूपत्वबाभवदित्यनेनैवोक्तत्वेनेदं सर्वमसृजतेत्यादिवैयर्थ्यं च। स ऐक्षत एवं मतः करणाभावेन तद्विशिष्टाहामर्थाभावादु
तमस्वरूपानुपपत्तिश्च। एतेन तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्य तदपि व्याख्यातं। किंवत तेजोऽसृजतेति यत्तेजः प्रभृति सृष्टं तत्रदात्व
नाहितत्वपाव बहुभावो वाच्यः। तेजः प्रभृति च चेतनं तत्तेज ऐक्षतेत्तदपोऽसृजत ता आप ऐक्षंत ता अन्नमसृजतेति स्तो देवता इति
हस्तत्रत्व स्वपृत्व देवतात्वानां श्रवणात्। न च चेतनं प्रत्युपादानतात्त्वा वीष्टायेतेनैव असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत
तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्येतदपि व्याख्यातं। तदात्मानं सृजाम्यहं। संभवामि युगे इत्यादिवदुपपत्तेः। न स्वात्मानमाकाशायात्मना राम
कुरुतेति श्रूयते। अन्यथाऽकुरुतेति सत्योक्तिरयुक्ता। किंच परमते ततो वै सदजायतेति पूर्ववाक्येनैव तत्र ह निर्दिष्टात् ब्रह्मणः प्रपंचोत्प १३१

तेः सिद्धत्वात्तदात्मानमिति व्यर्थं। नापि सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यंते आकाशं प्रत्यस्तं यंतीति ब्रह्मलक्षणसूचितत्वपोक्ति
स्तत्र मानं निमित्ते कार्यस्य लयाभावादिति युक्तं। निमित्तेप्यूर्णनाभौ तंतोर्लयदर्शनात्। ब्रह्मणोप्यूर्णनाभिवदेव संहर्तृत्वस्य यथोर्णनाभिरि
त्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्। न चोर्णनाभिरपि तंतुकोशादीन्प्रत्युपादानं। ऊर्णनाभिनापोषितं तत्पत्तेमात्। न च दधि कुंडलं वा क्षीरे स्वर्णे वा प्रत्यस्तं
यातीत्युच्यते। नापि यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि सर्जमाता पितृवद्धित्यादिदृष्टांतकथनादुपादानता। ऊर्ण
नाभिदेहधातुविशेषस्यैव तंतूपादानत्वात्। केशादीनंगजैपादानकान्प्रति चेतनस्य निमित्तमात्रत्वात्। पितृदेहधातोः पुत्रदेहं प्रत्युपादा
नत्वेपि पितृचेतनस्य निमित्तमात्रत्वात्। नाप्येकमेवाद्वितीयमिति वस्त्वंतरनिषेधात्तस्य नयोपादानत्वं। तन्मतेप्यविद्यादेः सत्वात्। य
द्भूतयोनिमिति योनिशब्दस्य योनिष्ट इंद्र सदने इत्यादिप्रयोगान्नोपादानत्वे नियतेति परैरप्यंगीकृते। नाप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञा
नानुपपत्तिरुपादानत्वे मानं। साहचर्यप्राधान्याभ्यामेव तदुपपत्तेरुक्तत्वात्। नापि सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिसामानाधिकरण्यानुप
पत्तिस्तत्र मानं। सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्व इति स्मृत्यैवान्यथाख्यातत्वात्। प्रकृत्यधिकरणं तु भाष्य एवान्यथाव्याख्यातं। एतेन ब्रह्म
लक्षवपरिणाम इति भास्करादिमतमप्यपास्तं। नापि महाभूतानि सद्वस्तुप्रकृतिकानि सत्वभावानुरक्तत्वे सति विविधविकारत्वात् मदनुस
तघटादिवदिति विवरणोक्तमनुमानं मानं। विवर्त्तमतेऽपादानता न युक्तेत्युक्तत्वात्। सत्प्रधानप्रकृतित्वस्य पन्मतेपि सत्वाच्च। खंडो गौर्मु
डो गौरिति गोस्वभावानुरक्ते खंडादौ व्यभिचाराच्च। सदनुपादानकत्वे विसदृश इति वत्सती पृथिवीत्यादिप्रतीतेरुपपत्त्यात्र प्रयोजकत्वाच्च। अत्रेदं

न्या॰या॰ नीसन्नघट इति वदत्रेदानीमसन्नघट इत्यपि प्रतीत्याघटादेः असत्त्वं गगनमसत्त्वपुष्पं इत्यादिप्रतीत्या च नत्वं गगनादीनामप्यसदुपादानकत्व
१३२ पाताच्च ब्रह्मणनद्भोपादाने चेतनत्वात् चैत्रवत् जगत्त्रानंदप्रकृतिकं तत्स्वभावानुरक्तत्वात् यद्यत्स्वभावानुरक्तं न तत्तत्प्रकृतिकं य
था घटस्वभावाननुरक्तः पटो न घटोपादानक इत्यादिनासत्प्रतिपक्षत्वाच्च। अपि च जगदभिन्ननिमित्तोपादानकं प्रेक्षापूर्वजनितकार्यत्वा
त् सुखदुःखादिवदिति विवरणोक्तमनुमानं। तत्राविवर्तमते उपादानत्वानुपपत्तेरुक्तत्वात्। कार्यत्वादित्येतावत एव हेतुत्वसंभ
वाच्च। त्वन्मते दुःखादीनामंतःकरणोपादानकत्वेन साध्यवैकल्याच्च। जगदुपादाने न कर्तृद्रव्योपादानत्वात् महत्त्वात्। जगत्कर्त्ता न द्रव्यो
पादाने कर्तृत्वात् कुलालादिवदित्यादिनासत्प्रतिपक्षत्वाच्च। अपि तेन विमतमभिन्ननिमित्तोपादानकं कार्यत्वात् सर्वकार्यनिमित्तकालघ
टसंयोगवदिति निरस्तं। तस्माद्ब्रह्म जगत्कर्तृत्वादिनैव श्रुत्यादिवेद्यं न तूपादानत्वेनेति॥ ॥ब्रह्मण उपादानत्वप्रमाणभंगः॥ ॥एवं वेदस्तु
च्यते ब्रह्म न वेद्यं स्वप्रकाशत्वात्। तच्च यद्यपि न वृत्तिव्याप्यत्वं दृश्यत्वभंग उक्तरीत्यासंभवात्। नापि फलव्याप्यत्वं। अतीतादौ नित्यातीं
द्रियेचातिव्याप्तेः। नाप्यवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वं सुषुप्तिप्रलयादौ व्यवहाराभावेनाव्याप्तेः। नाप्यवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यव
हारविषयत्वयोग्यत्वं। मोक्षे योग्यतारूपधर्मस्याभावात्। तथाप्यवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वयोग्यतात्यंताभावानधिकरण
त्वे न तत्प्रमाणं वा। आत्मानुभूतिः स्वप्रकाशा अनुभूतित्वादिति व्यतिरेकि। न चाप्रसिद्धविशेषणता। वेद्यत्वे किंचिद्विशिष्टात्यंताभावप्रतियो राम
गिधर्मत्वात्। शोक्लवदिति सामान्यतस्तत्सिद्धेः। आत्मा वानुभूतिरूप इति तत्त्वन्मते आत्मनिःसत्त्वाद्यनधिकरणत्वरूपानिर्वाच्यत्वस्य १३२

वप्रोक्तयोग्यतात्यंताभावानधिकरणत्वरूपस्यवानधिकरणत्वोपलक्षिततत्वरूपस्याप्यभावात्॥ किंचात्वन्मते। ब्रह्मणि योग्यत्वमपि मिथ्या
मिथ्यात्वेवस्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वं तथा च तदत्यंताभावानधिकरणत्वमसंभवि। न च व्यावहारिकयोग्यतात्यंताभावो
ब्रह्मणि नेति वाच्यं। अत्यंताभावस्य ब्रह्मान्यत्वे न व्यावहारिकत्वात्॥ किं चेदमवेद्यत्वं। न तावद्वृत्त्यव्याप्यत्वमसंभवात्। नापि फलाव्याप्यत्वं
दृश्यत्वभंग उक्तरीत्या प्रातिभासिके रूप्यादौ व्यावहारिके अविद्यांतःकरणतद्धर्मसुखादौ घटादौ च फलहतत्वातिव्याप्तेः। न चोक्तरीत्यैव ब्र
ह्मणोपि चरमवृत्तिप्रतिबिंबितचिद्रूपफलव्याप्यत्वेनासंभवाद्युपत्ते न फलव्याप्यत्वं वृत्तिप्रतिबिंबितचित्तन्यातिशययोगित्वमतिशय
श्च नावरणभंगः नापि व्यवहारः। किंतु अज्ञानावरणचित्संबंधः। स च घटादावस्ति न त्वात्मनि। यद्वा फलव्याप्यत्वं वृत्त्या तत्प्रतिफलितचिता
वाभिव्यक्ताधिष्ठानचिद्विषयत्वं तच्च तदन्यव्यवहारयोगित्वं तच्च घटादावस्ति न त्वात्मनीति रहस्यं। घटादेर्वृत्तिविषयत्वमेव न तु तत्प्रतिफ
लितचिद्विषयत्वं न वा तदभिव्यक्ताधिष्ठानचिद्विषयत्वमित्युक्तत्वात्। तथैतेनैव वृत्तिरूपज्ञानाविषयत्वमवेद्यत्वं रूप्यादिरपि साक्षिविषयत्वा
ल्लक्षणो विशेष्यं तु नित्यातीन्द्रियेऽनतिव्याप्त्यर्थमिति निरस्तं। घटादावतिव्याप्तेः। चित्स्वविनतत्स्वभावस्याविस्फुरणस्य तद्विषयत्वमित्युक्त
त्वेनासंभवाद्वा। न तु तर्हि चिदकर्मत्वमवेद्यता। चित्सुखेनैव चित्तच्चिद्विषयत्वमुपेत्य तदकर्मत्वोक्तेरिति चेत्। ताकर्मत्वं किंकारकविशेषत्वं
त्तन्यातिशयवत्वं वा परसमवेतक्रियाफलशालित्वं वा नाद्यः। अनवच्छिन्ने नित्ये चैतन्ये प्रतिघटादेरप्यकारकत्वात्। स्वाकारवृत्तिप्रतिबिंबित
तु प्रतिघटादेरूपादेरिवापरोक्षचरमवृत्तिव्याप्यस्य ब्रह्मणोपि कारकत्वावश्यंभावात्। न द्वितीयः। ब्रह्मण्यप्युक्तन्याये न प्रतिफलितचित्फ

न्याया० त्वम् तावदस्मामंगरूपस्य तदभिव्यक्तचिज्जन्यव्यवहाररूपस्य वातिशयस्य सत्त्वात् । तदन्यस्य च घटादावप्यभावात् । न तृतीयः । अनुद्भूतो समे
१३३ वेतत्वादक्रियात्वाच्च तत्फलशालिनोपि जडस्याकर्मत्वापातात् । प्रतिविंबितवित्तिसमवेतत्वादेः सत्वेपि ब्रह्मणोपि चरमवृत्तिप्रतिफलित
चित्फलत्वम् तावदस्मामंगादिशालित्वात् । यत्ते नतस्य विषमत्वमवेद्यत्वं च निरुक्तं नत्वप्रसिद्धिरिति निरस्तं । घटादौ तु स्वन्यत्वस्य भावस्योक्तत्वान्नात
स्यावेद्यत्वे दुर्वचोऽकल्प्याप्यमपरोक्षव्यवहारः । अपरोक्षता मज्जन्योवा अपरोक्षव्यवहारविषयो वापरोक्षोऽयमित्याकारो वा नाद्यः । धर्माधर्मादी
वप्यपरोक्षत्वापत्तेः योगजज्ञानेनानुव्यवसायेन व्याप्तिज्ञानेन च जन्यव्यवहारस्य सत्वे नातिव्याप्तेः । अपरोक्षता न शब्देनानागतगोचरसाक्षात्कारज
नकप्रत्यासत्तेज्ञानसाक्षात्कारविवक्षायां चात्मस्वरूपज्ञानस्य नित्यत्वेना । संभवात् । विषयगतापरोक्षव्यवहारहेतुसाक्षात्कारविवक्षायां तु
सन्निवेशे रूपादौ अविद्यादौ वातिव्याप्तेः । द्वितीये वक्तुं न अपरोक्षं अपरोक्षतानविषयत्वं चेदात्माविद्ययादिवद्धेयः स्यात् । तस्यैव लक्षणत्वो
पपत्त्या कुसुमे द्विवेदैर्घ्यं च स्वपरोक्षव्यवहारविषयत्वे वेदुक्तव्यवहारयोरपरोक्षेऽपि अन्योन्याश्रयत्वेनान्योन्याश्रयः । न तृतीयः । निराकार
शुद्धब्रह्मविषयस्याहंवज्ञार्थनिर्वेदांतजन्यस्य च व्यवहारस्यापरोक्षेदंत्वाकारत्वायोगात् । अभावेतिव्याप्तेश्च । अस्ति हि गजस्तत्र गजाभावेप्यप
रोक्षमिति लोकव्यवहारः । स चावेद्यः स्वयमेव नाभावस्य प्रत्यक्षत्वे किं त्वनुपलब्धिगम्यत्वमिति फलव्याप्यत्वनिषेधात् । यदि चापरोक्षतानेऽ
परोक्षव्यवहारशब्दार्थस्तदा स्वयमाह किं च । अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं न तावत्सर्वान्प्रति वेद्यस्य ज्ञानेऽस्मिंस्त्वं प्रति तदभावात् । नापि ज्ञानं राम
प्रति । तस्याव्यवहर्तृत्वात् । नापि ज्ञानाश्रयं प्रति वित्तेर्नाश्रितत्वात् । किं चावेद्यस्याप्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वे माहत्तेनदपरोक्षव्यवहारेतद्विषय १३३

कस्फुरणास्यहेतुत्वात्। यदि च स्फुरणविषयोऽपि स्फुरणेन तद्विषयकापरोक्षवृत्तिर्वा तद्विषयं स्फुरणमेव वा स्वभावभेदादेवापरोक्षव्यवहारहे
तुस्तर्हि वैरूप्यापत्त्या द्वावपि तथैव स्याताम्। न तु घटादिकमस्फुरणरूपं स्फुरणं तु तद्रूपमिति चेत्। असत्यतावत्तास्फुरणे स्फुरणान्तरं नापेक्ष्यते तेन
तत्फलं तद्विषयत्वमपि अन्यथाप्रमेयत्वमपि स्ववृत्ति विनैव स्वस्मिन्नमेयव्यवहारं कुर्यादिति केवलान्वयि न स्यात्। गतिरपि प्रामेयत्व स्वस्मिन्
पि स्वकार्यं कुर्यात्। अस्मन्मते अबाध्यत्वरूपसत्त्वस्य स्ववृत्तित्वादेव सत्तासत्तेति व्यवहारः। एतेन चिद्विषयस्वरूपत्वमेव स्वप्रकाशत्वमिति वि
दन्यत्वस्य सर्वमविदृश्यत्व निरस्तं प्रस्तावे उक्तन्यायेन विद्रूपमेव वित्तु न स्ववेद्या स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। न हि छिदा छेद्या भवतीति निरस्तं। मिथ्यात्वा
नुपपत्त्यादेः स्वविषयकत्ववद्भुपपत्तेः। अन्यथा चितिः स्वात्मनि व्यवहारमपि तज्जनयेत् न हि छिदा कार्यं छिदायां दृश्यते। नापि स्वव्यवहारे स्वा
तिरिक्तसंविदनपेक्षत्वं वा स्वव्यवहारे स्वावच्छिन्नसंविदनपेक्षत्वं वा स्वप्रकाशत्वं। अस्य स्ववेद्यत्वपक्षपातया सम्मतत्वात्। स्वविषयत्वे वितात्यव्यव
हारहेतुत्वायोगात् दिग्पक्षत्वाद्युक्तिं वा स्वप्रकाशत्वे आत्मस्वरूपमेव वा तद्धर्मो वा। नाद्यः दृष्टापत्तेः नो त्यः। तात्त्विकस्य तस्याभावे न स्वप्रकाशत्वस्याता
त्त्विकत्वापत्त्या तत्साधकानुमानादेर्बाधात्। स्वकाशत्वलक्षणाभंगः। पूर्वानुभूतित्वहेतौ साध्यप्रसिद्ध्यर्थं धत्वमेतादित्यनुमाने तत्रावेद्यत्वप्र
त्रिव्याप्यत्वे वा फलव्याप्यत्वे वा चिद्विषयत्वे वा अस्वप्रकाशत्वे वा। नाद्ये पर्यातरत्वात्। न हि पूर्वानुमानपतद्भावः साध्यः। न द्वितीयः। तस्य मम वृत्त
दीतवच्छुक्तिरूप्यादौ धर्मादौ न्वयहेतावव्यक्तिविशेषे सिद्धत्वे नासाधारणानैकान्त्यात्। न च पूर्वत्रावेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वं साध्यं
तद्वृत्तव्यक्तिविशेषे सिद्धमिति वाच्यं तस्य सामान्यतोऽप्रसिद्ध्या प्रद्धविशेषणत्वात्। न च पूर्वत्र किंचित्त्वपि फलव्याप्यत्वं साध्यं धर्मादिष्वपि

न्या॰पा॰ गिनेप्रतिफलव्याप्यः। अविद्यावृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वात् फलमिति युक्तिरूप्या यद्यपि फलव्याप्यमेव अवेद्यत्वमात्रं च स्वप्रकाशत्वपि
निदायें। उक्तन्यायेन फलव्याप्यत्वप्रसक्तौ तदभावस्य बाधात् न तत्तौ पः। उक्तरीत्या प्रतिफलितचिद्विषयत्वस्य ब्रह्मण्यपि भावात् शुद्धचिद्वि
१३४ षयत्वस्य च घटादावभावेन असाधारणत्वात्। न च तत्तु अर्थः। प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या अप्रसिद्धेः। सर्वत्रैवे साध्याभावे ऽपक्षीकृत्य सुसाधत्वे तात्तिप्रसं
गाद्वा। किं च धर्मत्वस्यानिर्वाच्यमंगेउक्तरीत्या शब्दप्रतियाप्रत्वादिषु केवलात्वाच्च विधर्मेषु व्यभिचारः। किं चात्मोतावाव प्रतियोगित्वं कुतश्चि
त्व्यावर्तते चेत् तत्रैव व्यभिचारः। व्यावर्त्तते चेद् यतो व्यावर्त्तते तत्रैव धर्मे व्यभिचारः॥ अविवाघरणदाविव स्वप्रकाशत्वदितेधिनो व्यवहारि
कस्य वेद्यत्वस्य सत्वे पि तदत्यंताभावसंभवेनार्थान्तरं। न च घटादेर्धर्मिसमसत्ताकमेव वेद्यत्वं तद्धितेस्थि। तथात्वे आत्मनि वृत्तिव्याप्यत्वव
त्फलव्याप्यत्वस्य व्यावहारिकत्वे पि स्वप्रकाशत्वोपपत्त्यात् निरासवे व्यर्थ्यात्। अतएवायं घटः एतद्वृत्त्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणत्वानन्य
पदार्थत्वादित्यादि महाविद्यया साध्यप्रसिद्धिरिति निरस्ता। वेद्यत्वानिरुक्तेः॥ अयं घटः एतद्वृत्त्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणान्यत्वानधिकरणं॥
पदार्थत्वादित्यप्रकरणसमत्वाद्वा। तस्मात् अप्रसिद्धविशेषणत्वं दुरुद्धारं। त्वदभिमते ज्ञातिरूपमनुभूतित्वं शुद्धचेतन्ये ऽसिद्धं च। अखंडार्थ
भंगेउक्तरीत्या ज्ञाते धर्मिसमसत्ताकमेदव्यवृत्तिसाधेयत्वात्। जउत्व भंगेउक्तरीत्या अनुभाव्याभावे अनुभूतित्वासंभवाद्वृत्त्विपक्षादव्या रत्न
वृत्तेश्चानुभूतित्वे। तस्यानुभूतिशब्दवाच्येनान्यनिसत्वात्। किं च वृत्तिरूपस्य एतेज्ञानुभवस्य पक्षत्वे बाधः। अपरोक्षस्य पक्षत्वे तत्र व्यभिचा १३४
रः। तन्निरासार्थं हेतुविशेषणे ऽनुभूतिशब्देन विवक्षितत्वेनोक्तौ चाप्रयोजकत्वं। अपि विवधुःखादिवत् स्मृतिवत् एतेज्ञानुभववद् अपरोक्षानुभव

मप्यपरोक्षतो ज्ञानाभिमामहं जानामि स्वात्मानं जानामीत्यात्मनो वेद्यत्वग्राहिणा प्रत्यक्षेणात तदात्मानमेवावेदीत्यादिश्रुत्या च बाधः । न चात्रापरोक्षवृत्ति
वेद्यत्वं वापरोक्षव्यवहारविषयत्वं वा भातीत्युक्तं । जानामीति ज्ञप्तिविषयत्वस्यैवानुभवात् । एवं जानामीत्यादावपि तथात्वापाताच्च । अनुभूतिः स्व
रूपविषयः । अपरोक्षव्यवहारविषयत्वात् । घटवत् । वेद्यानुभूतिर्वेद्यापरोक्षव्यवहारयोग्यापरोक्षज्ञप्तिविषयः वेद्यापरोक्षव्यवहारविषयत्वा
त् । घटवत् । वेद्यानुभूतिः वेद्यापरोक्षव्यवहारयोग्यापरोक्षज्ञप्तिस्वविषयो नावतिष्ठते । वेद्यं प्रत्यक्षप्रकाशमानत्वरहितत्वात् । वेद्यघटवदिति
सत्प्रतिपक्षत्वं च । अप्रयोजकत्वं च । नन्वनुभूतिरूपस्यात्मनः परवेद्यत्वे ऽनवस्था स्यात् । पराभाववद्दशायामात्मविसंशयादिप्रसङ्गात् । न चा
त्मन्यहमनहं वेति कस्यचित् संदिग्धे नापि नाहमेवेति विपर्ययस्मृतिः । स्ववेद्यत्वं तु विरुद्धं तस्माच्चाप्रयोजकतेति चेत् न । आत्मनः संदेहाद्यविषयस्या
हमर्थस्यानात्मत्वात् । तदन्यस्मिंश्च शब्दैकगम्यात्मनि संदेहादेः सत्वात् । किंच स्ववेद्यत्वे किमिति विरुद्धं । किं साक्षात्कारस्य विषयजन्यत्वात् स्वस्य स्व
जन्यत्वासंभवात् किं वा साक्षात्कारत्वे सत्यैन्द्रियसन्निकृष्टस्यैव विषयत्वात् । स्वजनकसन्निकर्षकाले च स्वस्याभावात् । यद्वा विषयविषयिभा
वसंबंधस्योभयनिष्ठत्वात् अथवा ज्ञानस्यैव ज्ञेयत्वे विरुद्धस्य क्रियायाः कर्मत्वस्यापातात् । आहोस्वित् विषयविषयिणायव विषयत्वे कर्तुरेव कर्म
त्वापातात् । तस्य चान्यत्वगर्भितस्यैकस्मिन्नसंभवात् । नाद्यद्वितीयौ । स्वप्रकाशस्यात्मस्वरूपज्ञानस्येश्वरज्ञानवज्जन्यत्वेनाविरोधात् । अन्य
थात्वव्यवहारहेतुसाक्षात्कारस्यापि स्वजन्यत्वादिनियमान्न चापि तुल्यो दोषः । न तृतीयः । अतीतानागतपितामहसंतानदर्शने तस्योभया
विषयत्वात् । न चतुर्थः । वृत्तिविशेषस्य कार्यत्ववत्तरद्वा विशेषस्यावेद्यत्ववत् स्वव्यवहृतेष्वव्यवहार्यत्ववत् । अथ चेति शब्दगताभिधायाः स्वा

न्याया॰ मिधेयत्ववत्तद्विरूपस्य यद्दृश्यं तन्मिथ्येति व्याप्तिज्ञानस्य मिथ्यात्वानुमितेश्च स्वविषयत्ववद्व्याघातोपपत्तेः। न पंचमः। अतस्यैव ब्रह्मणो ज्ञेयत्वस्वविषयवि
१३५ रणापत्तमिथ्यात्वानुमितेः स्वविषयकत्वस्य अभिधायकस्यैव शब्दस्य स्वाभिधेयत्वस्य चरशब्देन नमामहं ब्रह्मास्मीत्यनुभवेन तदात्मानमेवावेदि
तिश्रुत्या वक्तृत्वकर्मत्वसिद्धेः परसमवेतक्रियाफलशालित्वरूपात्मत्वगर्भितस्वकपोलकल्पितलक्षणत्यागे तत्क्रियाविषयत्वादिरूप
स्याप्यन्यस्यैव लक्षणस्याकल्पत्वात्। न तु कृत्यादिः कृत्याद्युत्तरं प्रत्येव विषयः न तु स्वं प्रतीति चेत्। नागत्यादेर्गत्यघंतरविषयत्वस्पर्श
नात्। यदि च वस्तूनां विचित्रस्वभावत्वात् गत्यादावदृष्टमपि इष्टत्यादेः स्वजातीयविषयत्वं तर्हि तत एवानुमितेः स्वविषयत्वमप्यस्तु। अन्यथा
स्वस्य स्वस्मिन्व्यवहारजनकत्वं नस्यादित्युक्तं। व्याप्तिज्ञानमिथ्यात्वानुमित्यादेश्च स्वाविषयत्वे सर्वोपसंहारवती व्याप्तिरनुमितिमिथ्यात्वं च
न सिध्येत्। नहि चित्तस्य चिदविषयत्वे चिद्वृत्तिव्याप्यत्वमात्रेण सिध्यादिवत् व्याप्तिविषयदृश्यत्वेः स्वाविषयत्वे विसर्वोपसंहाररूपत्वे व्याप्तिसिद्धावस्म
उपपत्तेश्च। न च व्याप्तिज्ञानादेः स्वस्मिन्व्यवहारहेतुत्वमेव तत्स्वविषयत्वमिति वाच्यं। घटादिज्ञानस्यापि तत्संस्कारहेतुत्वमेव न तु तद्विषयत्वमित्या
पत्तात्। व्याप्तिज्ञानादेरपि व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाद् घटादौ तातरतिवत् सर्वोपसंहारवती व्याप्तिर्नेत्यनुभवाच्च। एवं च ज्ञानाभिमा
महमिति तदात्मानमवेदिति प्रत्यक्षेण तच्छ्रुत्या चात्मनः कर्तृत्वकर्मता। गमनादौ तु दृष्टत्वाच्च कर्तुः कर्मत्वमिष्यते। अन्यथा शब्दः शब्दादेः स्वया न्या
प्यत्वदर्शने कथं प्रतिकूलतर्कपराहतिश्च। अवेद्यत्वे अवेद्यत्वसाधकप्रमाणावेद्यत्वावेद्यत्वाभ्यां व्याघातात् विदंतानां ब्रह्मणि प्रामाण्य १३५
मिति निरस्ते। आत्मनोऽसिद्धि
योगाच्च। ब्रह्मविचारविधिवैयर्थ्याच्च। ब्रह्मज्ञाताऽनिवृत्तप्रयोगाच्च। यतेनतद्दत्तानन्निवर्तकत्वात् तत्प्रामाण्यमिति निरस्ते।

प्रसंगाद्यापत्तेः सिद्ध इति चेत् स्वतरतिकोर्थः। किं स्वेनैवेति किं वा प्रमात्रंतं वितेति। नाद्यः स्वविषयत्वापातात् ज्ञानं च सिद्ध इत्यस्य ज्ञात इति नार्थः। किं
तु व्यवहारयोग्य इति वाच्यं। ज्ञानत्वातिरेकेण व्यवहारयोग्यत्वाभावात्। मुक्तौ योग्यताया अप्यभावेनात्मनस्तदा स्वतःसिद्धभावापातात्। नांत्यः।
सिद्धुपायस्यानुपन्यासात्। अन्यथा तत्र घटादेरपि सिद्ध्यापातात्। न तु वृत्तिव्याप्यत्वात् सर्वं पुक्तं अवेद्यत्वं तु फलाव्याप्यत्वमिति चेन्न एतादृशावे
द्यत्वस्य घटादावपि सत्त्वात्। किं वात्मस्वरूपभूतचितेः स्ववेद्यत्वाभावे चित्त्वे स्वव्यवहारहेतुत्वे स्वस्मिन् संशयादिविरोधित्वं च न स्यात्। सुने
सभोत्स्यत्ववत् चित्तेः स्ववेद्यत्वनियमात् मुक्तौ च वेद्यांतराभावात्। उक्तं चैतज्ज्ञत्वहेतुत्वभंगे। चित्ते सत्यव्यवहारादिहेतुत्वे तत्संशयादिविरोधि
त्वे च तद्विषयत्वस्य तंत्रत्वात्। न च स्वकर्मकत्वाभावेपि स्वनिर्वाहकत्वात् स्वस्मिन् व्यवहारादिकं कुर्यादिति वाच्यं। स्वनिर्वाहकशब्देन व
तिर्वाह्यत्वनिर्वाहकत्वरूपयोर्निर्देहत्वा क्रियाकर्मत्वकर्तृत्वयोरुक्तेः। स्वनिर्वाहकमध्ययनविधिर्दीपप्रभादिकमप्यन्यस्मिन्निव स्वस्मि
न्स्वकार्यकारि चेत्तद्विषयमेव। एतेन यथा गवादिपदस्य बहुव्रीहिः स्वाविषयेपि कुर्वत्स्वकार्यं करोति तथेहापीति खंडनोक्तं निरस्त
व बहुव्रीहेरन्यपदार्थे शक्तिरिति वैयाकरणादिमते लक्षणेति तार्किकादिमते वा चैत्रशालास्था आनीयतामित्यत्रोपलक्षणस्यापि चैत्र
स्य स्वशालास्थस्य तद्वद्भविषयत्ववत् कुटस्यापि पुत्रादिवत्। अन्यपदार्थभूतसमुदायांतर्गतस्य शक्त्या लक्षणया वा बहुव्रीहिविषयत्वे
तद्विषयत्वासंभवेः। उक्तं हि कैयटे। अन्तर्भावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति। तत्र ज्ञानस्य स्वस्मादन्यत्र व्यवहारादि ज्ञाने तद्विषयत्वं तंत्रं
स्वस्मिंस्तु स्वाभेद एवेत्युक्तं। एतच्चान्यत्रैवायं नियम इति सर्वत्रस्तु वचत्वात्। दुःखादिविषयकस्य द्वेषस्य स्वाभेदे सत्यपि स्वविषयकत्वा

न्याया॰ तिरेकेणाडुखाद्या विवस्वस्मिन्निवृत्तिहेतुतायाः दृष्टा विरोधित्वस्य चादर्शनाद्व्यवहाराज्ञानस्य च स्वाभेदे सत्यपि स्वविषयत्वव्यतिरेकेणाव्रह्मणीवस्व
स्मिन्नप्रकाशप्रतिबंधकत्वादेरदर्शनाच्च। स्मरणरूपस्यपरोक्षानुभवरूपस्य च वृत्तिज्ञानस्य स्वाभेदे सत्यपि स्वविषयकत्वव्यतिरेकेणास्ववि
१३६ षयस्वस्मिन्व्यवहारादिहेतुताया अदर्शनाच्च। वृत्तेरपि चिद्वत्स्वव्यवहारहेतुत्वे स्वप्रकाशत्वं स्यात्। मैत्रचैतन्यस्य चैत्रचैतन्येन पा
रमार्थिकाभेदे सत्त्वेप्यभेदे कल्पनाराहित्येव सम्भवितद्विषयकत्वव्यतिरेकेण तद्व्यवहारादिहेतुत्वव्यतिरेकस्यादर्शनाच्च। सोहं मां न जाना
मीति स्वविषयकत्वस्यानुभवाच्च। एवं च कुर्यात्स्वकार्यं स्वस्मिंश्चेद्रूपात्मेनस्वाविषये तद्रूपे वा ज्ञानादिकं कुर्यात्स्वकार्यमपि चात्मनि। स्ववि
षयकत्वेपि स्वकर्मकत्वाभावात् अवेद्यत्वमिति तु निरस्तं। घटः स्वप्रकाशः घटत्वात्। व्यतिरेकेणापटवदित्याभाससाम्यं चानुचक्षुरा
दिसिद्धस्य पटत्वे बाधः। अन्यथा आश्रयासिद्धिरिति समं। तद्वज्ञानेन तत्वापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणज्ञानत्वात् म
दीयज्ञानवदिति स्वप्रकाशत्वानुमाने तद्वज्ञानेन तत्वापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सत्यवेद्यत्वानधिकरणज्ञानत्वान्मदीयज्ञानवदिति प्रक
रणसमता। विवादपदानि ज्ञानानि घटज्ञानान्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणानि ज्ञानत्वात्। घटज्ञानवदित्यत्रापि विवादपदानि ज्ञानानि
घटज्ञानान्यत्वे पतिविदविषयत्वानधिकरणानि ज्ञानत्वात् घटज्ञानवदिति प्रकरणसमते वेद्यत्वे नात्मनोपि स्वप्रकाशत्वं निरस्तं। चितप
वास्वप्रकाशत्वे चिद्रूपत्वेन जडसिद्धेः परपक्षे आत्मनि विद्वित्वायोगस्योक्तत्वाच्च। विज्ञाता प्रज्ञातेति ज्ञातृत्वश्रुतेश्च। एतेन विमतं ज्ञानमचित्वाश्र राम॰
यविषयं ज्ञानत्वात्। ज्ञानांतरवत्। विमतं न स्वाश्रयविषयं गुणत्वात् अग्नेरौष्ण्यवदिति विद्यासागरोक्तं निरस्तं। मामहं जानामीति प्रत्यक्षस्वा १३६

धात।अत्तान इव ज्ञानेच्छाद्युपविषययोरेकोपपत्त्या अप्रयोजकत्वाच्च।अंतःकरणविषयपरिणामांतःकरणाश्रितायां शब्दादिज्ञत्वदृष्टौ आद्यस्य व्यभिचार
द्वा।द्वितीयस्यापि दीपगतभास्वररूपस्य घटरूपदीपेष्वंधकारविरोधित्वेन तद्विषयतया तत्र व्यभिचाराच्च।त्वन्मते तस्यागुणत्वाच्च।नाप्यत्रायं पुरुषः स्व
यंज्योतिरिति श्रुतिः आत्मनः स्वप्रकाशत्वे मानं।तथाहि।अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्येत्यादिना किंज्योतिरयं पुरुष इत्यंतेन ज्ञानसाधनालोकाद्यभावे
जीवस्य किं ज्ञानसाधनमिति पृष्टे आत्मैवास्य ज्योतिरित्युपक्रांत आत्मनात्मा परमात्मैवास्य स्वप्ने न शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीतीत्यादिलिंग
त।फल्ग्वाद्यधिकरणन्यायेनात्मशब्दस्य तत्रैव मुख्यत्वाद्योतथाचात्रायं पुरुष इत्युपसंहारोपि अस्येत्यस्यानुषंगेणायमीश्वरोस्य जीवस्य स्वयमेव ज्यो
तिर्ज्ञानहेतुरित्येवंपरः।अस्मिन्नेव प्रकरणे वाचैवायं ज्योतिषास्त इति ज्योतिःशब्दस्य ज्ञानसाधने प्रयोगात्।स्वप्रकाशत्वपरत्वे सदा स्वप्रकाशत्वेन प्र
तावृत्तेत्यस्य वैयर्थ्याच्च।आत्मैवास्येति षष्ठ्याः स्वविषयत्वस्यैवोक्तेश्च।स्वयंपदस्य साक्षित्वपरत्वाद्विवादाविषयत्वपरत्वे वक्रतौ वै मुख्यार्थत्वापाता
न्नावेद्येपि प्रदीपादौ स्वविषयप्रकाशत्वमात्रेण लोके स्वप्रकाशपदप्रयोगाच्च।तत्रापि सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वं निमित्तमिति चेन्न।घटादेरपि स्व
प्रकाशत्वापातात्।नहि घटज्ञाने दीपेव घटत्वादिकमस्ति।यद्वोक्तं विवरणे आत्मा स्वप्रकाशः स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकविधुरत्वात्।प्रकाशाश्रयत्वात्।
प्रकाशकत्वात् प्रदीपवदित्यनुमानत्रयं तत्र साध्यं अवेद्यत्वे चेत् दृष्टांतस्य साध्यवैकल्यं।सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वं चेदर्थांतरं।घटादिस्वविदत्वप्रका
शत्वेप्युपपत्तेः।स्वविषयप्रकाशत्वे चेत् सिद्धसाधनं।किं चाद्यस्य ज्ञाने कसति दुःस्वादो व्यभिचारः।अंत्ययोर्वादृष्टसिद्धिः।त्वन्मते आत्मन
प्रकाशत्वात् निरस्तं वाविद्यानुमानभंगे ज्ञानस्य भानुगतप्रकाशत्वं।परपुंस विवरणे आत्मा न स्वीयत्वेन तद्वत्सदाचमाने प्रकाशाश्रयः प्रकाशा

न्या॰या॰ अप्रत्यक्त्वात् आदित्यवदिति तत्रास्माकं सिद्धसाधनं । तत्त्वासिद्धिर्वा । रातेन विवादाध्यासितासंवित्स्वसमानाश्रयस्वसमानकालीनस्वगो
१३७ चरज्ञानविरहप्रयुक्तव्यवहाराभावा भवति । संवित्त्वात् । अनंतरव्यवह्रियमाणसंविद्वदित्यानंदबोधोक्तं निरस्तं । स्ववेद्यत्वे पक्षपद्यत्वस्यास्माकं
सिद्धसाधनात् । ब्रह्मणो वेद्यत्वश्रुतिस्तु साकल्येनावेद्यत्वपरेति द्रष्टव्यं भंगवादोक्तं । एतेनैवानुभूतिर्न स्वविषया वा स्वाविषयत्वे
सति स्वजातीयविषया वा क्रियात्वात् छिदावत् । प्रकाशत्वात् आलोकवत् । वस्तुत्वात् घटवत् । चैत्रीयानुभवो वा चैत्रीयापरोक्षव्य
वहारयोग्यानुभवो वा न चैत्रीयापरोक्षानुभवविषयः । अनुभवत्वात् मैत्रानुभववदित्यादीनि नवीनान्यनुमानानि निरस्तानि । अवि
द्यानैकांतिकत्वबाधसत्प्रतिपक्षाद्यक्तदोषात् । तस्माज्ज्ञानस्य भट्टरीत्या ज्ञाततानुमेयत्वेतीतं जानामीत्यनुभवस्याहंसुखीतिवदहं जा
नामीत्यपरोक्षानुभावस्य बाधो गात् । प्राभाकररीत्यायं घट इति ज्ञान्यज्ञानस्यैव स्वप्रकाशत्वे विमतं न स्वविषयं तत्वसंनिकृष्टकरण
जन्यप्रमात्वादित्याद्यनुमानेन अयं दृष्टघटमनुभवामीति ज्ञानयोः क्रमानुभवेन च विरोधात् । तार्किकरीत्यानुव्यवसायस्यापि प
प्रकाश्यत्वे ज्ञानस्य प्रत्यक्षात्मविशेषगुणत्वेन सुखादिवदवश्यवेद्यत्वानुपपत्तिः न ग्राह्यत्वेऽपि ज्ञानं विनानुव्यवसायापवायोगेनान
वस्थानात् । अयं घटं घटं जानामीति ज्ञानद्वयातिरिक्तज्ञानधारानुभवेनानुभवविरोधात् । चैत्रदुःखादिकं चैत्रीयनित्यापरोक्ष
ज्ञानविषयः । तं प्रतिज्ञातैकसत्त्वात् । यद्यं प्रतिज्ञातैकसत्तत्तदीयाक्रज्ञानविषयः यथा स्वप्नरूप्यलक्ष्यादि नानित्यता न सिद्धेत १३७
त्वविषयं नित्यज्ञानत्वात् । स्वव्यवहारेऽन्यानपेक्षत्वात् स्वसंशयादिविरोधित्वाद्वे स्फुरज्ञानवत् । न च द्वितीयपादावसिद्धिः । ज्ञानधा

णानुभवादित्याद्यनुमानेऽप्यत्र स्वोक्तज्ञानाभावे स्वप्रोत्थितस्य परामर्शेनस्यादित्याद्यनुकूलतर्कसनाथे विरोधात्। अद्वैतिरीत्या
त्मरूपस्य ज्ञानस्यावेद्यत्वे च दोषाणामुक्तत्वात्। आत्मनो नित्यगुणभूतं ज्ञानं स्ववेद्यत्वरूपस्वप्रकाशवत्। आत्माविद्यावद्व्यभि
विनातेनाभिन्नत्वान्मामहं जानामीत्यनुभवात्। आत्मरूपा संवित् स्वविषया स्वजन्यव्यवहारविषयत्वात्। स्वसत्तायामप्रकाशमानत्वर
हितत्वात्। यो यज्जन्यव्यवहारविषयादिः स तद्विषयः यथा घटः। आत्मरूपा संवित् स्वविषया स्वसमानाधिकरणस्वसमानकाली
नसत्त्वप्रकारकस्वविशेष्यकसंशयविरोधित्वात्। उक्तविशेषणावच्छिन्नपर्यवसितविरोधित्वात् यद्विशेष्यकोक्तसंशयादिविरोधि तत्त
द्विषयकं यथा घटसंवित्। स्वसमानाधिकरणपदस्यानेस्वापरोक्षव्यवहारयोग्येति वा वक्तव्यं। अयं घट इत्यादिज्ञानमपि घटे व्यधि
करणादिसंशयाविरोधीति व्याप्तिग्रहणार्थमेव हेतुविशेषणानि नित्यसिद्धिर्वारकाणि न्यायानुमानेऽप्यस्य वेद्यत्वरूपस्वप्रका
त्ववात् स्वप्रकाशदीप्स्या प्रयप्रदीपवत्। तस्माद्यौगिकापुनरुक्तानन्तवैदिकशब्दैर्वाच्यतयावेद्यत्वादनन्तगुणं ब्रह्मेति॥ ॥आत्म
नः परामिमतस्वप्रकाशत्वभंगः॥ ॥यत्तु दूरस्तु च्यते। ब्रह्म सर्वशब्दावाच्यमिति तत्रावाच्यपदेनोच्यते चेत् वाच्यत्वसिद्धिः। नापि तेनापि
लक्ष्यते। आवाच्यरूपमुख्यार्थस्यान्वयाभावात्। भावे वा ब्रह्मना वाच्यं किं तु तीरवदवाच्यरूपमुख्यार्थसंबंधिमात्रमिति स्यात्। मु
ख्यार्थहीनस्यापि ब्रह्मलक्षकत्वे घटशब्दोऽपि घटलक्षकः स्यात्। एवं निर्विशेषस्वप्रकाशपरमार्थसदित्यादिशब्दैर्ब्रह्मोच्यते
चेद्वाच्यत्वसिद्धिः। नापि तैरपि लक्ष्यते निर्विशेषस्वप्रकाशादिरूपमुख्यार्थस्यान्वयाभावात्। एवं लक्ष्यशब्देनोच्यते चेद्वाच्य

सू० पा०

१३८

त्वसिद्धि[illegible]स्यते चेल्लक्षस्यत्वहानिः। गंगा शब्दलक्षस्य गंगात्ववतलक्ष्यपदलक्षसंस्थाल्लक्ष्यत्वात्। ननु निर्विशेषादिशब्दानां विशेषा
भावादिविशिष्टं वाच्यं। तच्च न ब्रह्म तस्य विशेषाभावाद्युपलक्षितत्वादिति चेत्। तर्हि विशेषाभावोपलक्षितशब्दवाच्यत्वमनिवार्यं।
ननु विशेषाभावोपलक्षितत्वादिकं वा तद्विशिष्टं वा निर्विशेषादिपदवाच्यं तच्च न ब्रह्म किंतु तदाश्रयव्यक्तिभूतं विशेष्यं एवं वस्तुवा
र्थसिद्धिः। ब्रह्मणो निर्विशेषादिप्रातिपदिकलक्ष्यत्वेपि निर्विशेषत्वाद्यहानिरिष्टेति चेन्न व्यक्तिः शब्दार्थः जातिस्तु प्रधानमिति मते जातिवि
शिष्टा व्यक्तिः शब्दार्थ इति मते च यत्र विशेष्येति निर्विशेषत्वादिकं तस्य तद्वाच्यत्वायोगात्। जातिरेव शब्दार्थः व्यक्तिस्तु लक्ष्येति मत
स्य च वक्ष्यमाणत्रिविरोधादिना प्रत्यक्षनिरासात्। अस्मिन्पक्षे घटादिव्यक्तेरपि घटादिशब्दावाच्यत्वेन ब्रह्मणस्ततो विशेषार्थं जातिवा
भिः सत्यादिशब्दैर्मे च शब्दे ननु रूपइव ब्रह्मज्ञान्याधार व्यक्तिसंबंधितये व लक्ष्यत इति वक्तव्यत्वेन मुख्यार्थाभावादिदोषतादव
स्थ्यात्। सत्यंज्ञानमित्यादौ ब्रह्मणः सत्यत्वादिधर्माश्रयतये व लक्ष्यत्वे घटादिवत्सखंडार्थत्वापातात्। किंच तिर्गुणत्वप्रकाशा
दे ब्रह्मत्वेघ घट्टब्रह्मतयेष्टं तत्तत्त्वब्रह्मेति साधु समर्थितो ब्रह्मवादः। तत्ववाच्यादिशब्दाः समस्तरूपाः लक्ष्यादिशब्दास्तु योगिकाः। अभ
वेषामपि वाचकत्वात् न वाचकतेति चेन्न। अन्विताभिधानपक्षे तेषामपि वाचकत्वात्। अभिहितान्वयपक्षेपि वाक्यपवा
भिहितान्वयस्वीकारेण प्रकृतिप्रत्यययोरन्विताभिधायित्वात्। समासे पदार्थसंसर्गस्य यौगिके प्रकृतिप्रत्ययार्थसंसर्गस्य चा राम
भिधेयत्वेपि पदार्थस्य प्रत्ययार्थस्य च वाच्यत्वात्तदर्थस्य ब्रह्मणः वाच्यत्वापरिहारात्। यदि तु ब्रह्म न पदार्थः किंतु—यथा संसर्ग १३

येन तर्हि सखंडं स्यात्। यदि तु अवाच्यमित्यादौ पद[illegible]दुपादिकं न स्वार्थे संसर्गे परं किंतु ब्रह्ममात्रलक्षकं तर्हि न तेनावाच्यत्वादिसिद्धिः। तस्यापि
विशेषादिशब्दवाच्यत्वे तु दुर्वारं। तदुक्तं। यदेवन्निर्गुणमिति कथं गौणं वदिष्यति। गुणाभावोपलक्ष्यं चेत्पदं तदपि वाचकमिति। येन लक्ष्यमि
ति प्रोक्तं लक्ष्य शब्देन सो वदेदिति। एवं च। अवाच्यत्वस्यादिपदैर्लक्ष्यं चेद्दृश्यतादिकं स्यान्न ही शब्दलक्ष्यस्यानहीत्वमिव हि ध्रुवं। यतो
वाचो निवर्त्तंत इति अशब्दमस्पर्शमित्यादिश्रुतिस्तु अभूतत्वाद्यभिप्राया। न तद्दृगिति ज्ञेयं न वाच्यं न च तर्क्यते। पश्यंतोपि न जानंति मे
रो रूपं विपश्चित इत्यादेर्दर्शनात्। अभूतत्वादवाच्यं तदतर्क्यं ज्ञेयमेव च। अनंतगुणपूर्णत्वाद्दित्यदेवं गिनो श्रुतिः। अवाच्यमिति लोको
पि वक्तुं स्वपर्यंतमं भुवीत्यक्तेश्च। पराभिमतार्थे अशब्दमित्यादिशब्दवाच्यत्वस्यापि निषेधेन अशब्दावाच्यस्याशब्दत्वपरिध्यास्वव्याघाता
च्च। यतो वाचः इत्यत्र मनसा सहेति श्रुतमनोवृत्तेरिवांतःकरणवृत्तिव्याप्ये ब्रह्मणि वाग्वृत्तेरपि सर्वथा निषेधायोगाच्च। यतश्चानंदं ब्रह्म
णा इति यदानंदाद्यनेकशब्दमुख्यार्थत्वाय निवर्त्तंत इत्येकामुख्यार्थत्वस्येव व्याप्यत्वाच्च। तन्मते यतो वाचा इत्यादेरपि लक्षणया नि
न्मात्रपरत्वे न वाच्यत्वाविरोधित्वाच्च। अपूकस्माडुच्यते ब्रह्मेति तस्माडुच्यते परं ब्रह्मेति श्रुत्या वचसां वाच्यमुत्तमं परमात्मेति वा
युक्त इत्यादिस्मृत्या वेदांततात्पर्यविषयो ब्रह्मवाच्यं वस्तुत्वाल्लक्ष्यत्वाद्वा नीरवत्। परमार्थसदादिपदं कस्यचिद्वाचकं। पदत्वा
द्घटपदवत्। सत्यज्ञानादिवाक्यं वाच्यार्थतात्पर्यवत्पदयुक्तवाक्यत्वादग्निहोत्रादिवाक्यवदित्याद्यनुमानेभ्यश्च विरोधाच्च विपक्षे लक्ष्य
त्वेन स्यात्। [illegible]धीर्हि। नालक्षितिकशब्देन श्रुतपदार्थान्तरधीहेतुः। तत्रागृहीतशक्तित्वात्। किंतु पूर्वधीस्थवाच्यार्थानुपपत्तिदर्शने

सति तस्य ... स्वरूपतो वा वाच्यार्थसंबंधित्वेन वावगतस्यार्थांतरस्य बोधकः । गंगाशब्दादेस्तथादर्शनात् । अन्यथातिप्रसंगात् । तथा च ब्रह्म
णो पि लक्ष्यत्वे वाच्यार्थसंबंधित्वेन ज्ञेयत्वात् । औपनिषदत्वश्रुत्या वेदैकगम्यस्य वाच्यशब्देनाज्ञेयत्वात् । स्वप्रकाशतया नित्यसिद्धौ च शब्द
वैयर्थ्यात् । अवाच्यवशब्दस्य लक्षकस्यैव वक्तव्यत्वात् तत्रापि वाच्यसंबंधित्वेन ज्ञेयत्वेनानवस्थेति कथमवाच्यलक्षणा एवं चावाच्य
योगितया तुल्यं लक्ष्यं ब्रह्म च वैदिकं । अवाच्यं चेति वक्तव्ये लक्षके स्यानवस्थितिः । न च वाचकस्यापि गृहीतसंगतिकस्यैव बोधकत्वात्
संबंधग्रहणस्य च संबंधिज्ञानाधीनत्वात् । संबंधिनश्च ब्रह्मणः शब्दैकगम्यत्वात् तत्राप्यनवस्थेति वाच्यं । यौगिकशब्दानां वाकतुल्य
त्वेन संगतिग्रहणानपेक्षणात् । एवमवाच्यं चेत् ब्रह्म न सिध्येत् स्वतः सिद्धेर्निरस्तत्वात् औपनिषदत्वेन चाशब्देनासिद्धेः । लक्षकस्य
च शब्दस्य वाच्यार्थसंबंधित्वेन ज्ञाते ऽर्थे एव साधकत्वेनावाच्यस्यासिध्ययोगात् । ननु वात्र पक्षो ब्रह्मपदवाच्यं चेत्सिद्धसाधनं लक्ष्यं चेद्वि
रुद्धं अत एवावाच्यं । अनुमिते च शब्दादनुमितिप्रसंगात् । एवं च परोक्षेप्यपरोक्षे च वाच्ये वस्यार्शनीव च अपरोक्षे परोक्षाधीर्दु
ष्टाकारणाशक्तितः । तस्माच्च विरुद्धे भानत्वावांतरजातीयपरोक्षत्वे तदा ऽपरोक्षत्वानवोर्भित्रत्वात् तयोरेकविषयात् तत्र विरुद्धज्ञानस्याभावा
द्विरुद्धज्ञानाधारत्वानविषयत्वस्य च वाक्यस्यार्शनविषयत्वस्यैकैकस्मिन्न संभवात् प्रत्यक्षविषयमपि शाब्दज्ञानं परोक्षमेव ।
किं च धर्मिमात्रस्य ... तत्त्वाभिप्राये प्रत्यक्षे घटादौ अयं गुरुः पर्वतो ऽग्निमानित्यादिशब्दादप्यपरोक्षधीः स्यात् । नापि सप्रकारकाभिप्राये

प्रकृते तदभावात् । न हि दशमस्त्वमसि त्वत्त... मित्यादिवाक्यबोध्ये दशमत्वे कालादिकं प्रागपरोक्षं वा काक्ये वेवैयर्थ्यात् । न च स्वरूपाभिप्राये

बोऽस्वरूपज्ञानेनापरो॰ त्ततोभास्यविज्ञत्वप्र॰ शब्दंगत्वपा स्वरूपज्ञानप्रयुक्तभानाप्रतिबंधार्थमेवावरणकल्पनात्। एतेनापरोक्षेब्र
ह्मणि परोक्षधीः यदि तेकाभिन्यादौ अरोपक्षधीरिवाप्रमाणं स्यात् इति निरस्तं। स्व ते अनुभववत् अनुमितेरपि इंद्रियेणापरोक्षधी
वत् पूर्वपरोक्षे स्वाघोगजसाक्षात्कारवत् परोक्षत्वत्रापामयरोक्षप्रत्यभिज्ञानवद्वा परोक्षज्ञानविषयेऽर्थे परोक्षत्वजात्याधारत्वेनो
पपरोक्षस्य परोक्षत्वेनानुत्वे एवनाप्रामाण्यापत्तेः कामिनीसाक्षात्कारस्य बाधात् प्रमाणत्वं न तु परोक्षार्थविषयकापरोक्षत्वज्ञा
त्का त्याधारत्वात्। तथात्वे योगजसाक्षात्कारादेरप्यप्रामाण्यं स्यात्। किंचैवं शब्दादावेवापरोक्षधीरिति त्वदेकदेशिमते दोषाभावेपि इंद्रिये
मादावभिज्ञानमनुत्पाद्य संस्कारसचिवं प्रत्यभिज्ञानमिव शब्द आदौ परोक्षज्ञानमनुत्पाद्य मननादिसाध्यप्रतिबंधनिवृत्तिसचिवो
ऽपरोक्षज्ञानं जनयतीति त्वदेकदेशिमते प्रथमोत्पन्नपरोक्षज्ञानस्याप्यप्रामाण्यं स्यात्। एतेन प्रमातारमपेक्ष्य देशतः कालतः स्व
भावतो वा विप्रकृष्टपदवपरोक्षज्ञाननियमात् स्वप्रकाशप्रमातृचैतन्याभिन्नत्वेनाविप्रकृष्टे ब्रह्मणि परोक्षधीरेव न तु क्तेति निरस्तं। प्रत्य
क्षेवह्नौ लिंगादपि अपरोक्षधीप्रसंगात्। अविप्रकृष्टपदार्थ अपरोक्षज्ञाननियमेन विप्रकृष्टत्वाभावस्यादावेंद्रियजन्यप्रत्यभिज्ञाया
स्यादित्यज्ञानस्यापि परोक्षत्वापातात्। तत्र संस्कारादेरेव सन्निकर्षत्वे अत्राप्यावरणकृतविप्रकर्षस्य वात्। वृत्तेरावरणनिवर्तकत्वेपि
तस्य दयात्प्राक् विप्रकर्षात्परावीनस्य चाविप्रकर्षस्य प्राचीनवृत्त्यापरोक्षेऽत्र तत्वात्। ननु कर्तृत्वादिरूपापरोक्षाध्यासस्य परोक्षे
प्रमयाऽ हितेः यतिघटेव ब्रह्मणि मानांतराप्रवृत्तेः शब्दादपरोक्षज्ञानानुत्पत्तावनिर्मोक्षः स्यादिति चेत्। न। तस्य ज्ञातविवर्तत

न्या॰ या॰ यातिरस्मात्तानिदिध्यासनसंस्कृतमनसा अपरोक्षधीसंभवाच्च। यन्मनसा न मनुत इत्यादिश्रुतिस्तु मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुति
विरोधेनायस्कृतमनोविषया। मनसा तु विशुद्धेनेत्यादिश्रुतेः। अन्यथ शब्दस्य करणत्वेपि यतो वाचो निवर्त्तन्त इत्यादिश्रुतिबाधः स्यात्। मन
१५० सा नद्रष्टव्यमपरोक्षधीर्हि दृष्टिचेत्। न। योगजसाक्षात्कारदर्शनात्। शब्देनापि तद्दर्शनीच्च। मनसः कारणत्वे उक्तश्रुतेरिव शब्दस्य
तत्करणत्वे श्रुत्यादेरदर्शनाच्च। औपनिषदं पुरुषमित्यादि तु मनसः करणत्वेप्यौपनिषदनिदिध्यासनापेक्षत्वात्। तदुक्तं। श
ब्देनदेशपतेत्र्हेस्तत्र मानवदृश्यते। मनसा दृश्यते ब्रह्मैत्यत्र मानं नदृश्यत्वे तस्य त्वनस्मादिति तर्कोप्ययुक्तः। आपाद्यापदकयोरप्र
सिद्धाव्याप्त्यसिद्धेश्च। ठक्तंहि। कथं तस्य त्वमंतां वाच्यस्येति नचोद्यतां। अस्मंतावाच्यशब्देन लक्ष्यस्यैवावबोधनादिति चेन्न। वेदांतता
त्पर्यविषयत्वादिना रूपेणायङ्कीकरणात्। अन्यथा त्वदीयैः वाच्यत्वानुमानेपि पक्षो वाच्यो चेद्द्वितीयः। लक्ष्यश्चेद्दाग्रधासिद्धिरिति स्यात्।
अविवक्षप्रयोजकाभावस्तत्र प्रयोज्याभाव इति सामान्यव्याप्तिः ठक्ता वल्लक्ष्यत्वे वाच्यत्वस्यातंत्रतानेच्चेक्षुक्षीरमाधुर्यादेर्वाकार्य
व्यभिचारः। तस्यापि माधुर्यवाक्यादिस्यधारणशब्दवाच्यत्वात्। विशेषं क्षीरमाधुर्यस्येरमाज्ञ्यस्यतीन्हाणकं। गुडस्यपनसादीनां
निर्हारीत्यभिधीयत इत्युक्तत्वेनन्विताभिधानस्यान्यत्र समर्थितत्वेन चासाधारणशब्दवाच्यत्वाच्च। अभिहितान्वयपक्षेपि वाक्यार्थो नि
च्यते नापि लक्ष्यते किंतु अन्विताभिधाने विशेषात्वपरत्वशक्तिं विनैव संसर्गमर्यादया प्रतीयत इति नैर्विकल्पते वाक्यार्थे लक्ष्यत्वस्याप्य रम
भावाच्च। न च वाक्यार्थे... समासस्य समासत्वेन लक्षकत्वात्तन्न वावकतेति वाच्यं। समासस्य लक्षकत्वपक्षेपि राजपुरुष इत्यत्र पुरुषशब्दस्य १५०

ववाक्ते शब्दस्य बध्य[illegible]लक्षकत्वेपि अर्थ[illegible]शब्दस्य वाचकत्वात्। एतेन समासस्य वाक्यतुल्यत्वेनाभिहितान्वयेपि धानेविनैवत्वार्थबो
धकतेति निरस्तं। वाक्ये शब्दार्थशब्दयोर्यावर्थो तत्संसर्गस्य संसर्गरूपेण समासावाच्यत्वेपि अर्थत्वरूपेणार्थपदवाच्यत्वात्। ननु प्रवृत्ति
निमित्ताभावात्कथं वाच्यत्वं। उक्तं हि। दृष्टा गुणक्रिया जाति रूढयः शब्दहेतवः। तात्स्यन्यतमो मीमांसे नात्मा नाभिधीयत इति। न च घटा
[illegible]दिवारोपितं निमित्तमस्तीति शंक्यं। आरोपितेश्रुति तात्पर्यायोगेन तात्पर्यविषयस्य वाच्यत्वायोगादिति चेन्न। सत्यादिशब्दा
नां लक्षकत्वे सिद्धे निमित्ताभावः। तस्मिंश्च सिद्धे लक्षकत्वमित्यन्योन्याश्रयात्। स्वरूपमात्रप्रश्नोत्तरत्वेन तल्लक्षकत्वस्य च निरस्त
त्। निर्विशेषवाक्यस्य च स्वरूपमात्रपरत्वे सत्यत्वाद्यविरोधात्। तस्य निर्विशेषत्वविशिष्टपरत्वे तु निमित्तस्य वस्तुत्वे न निर्विशे
षशब्दवाच्यत्वापातात्। अभावनिमित्तकशब्दवाच्यत्वे वृत्तिगुणत्वभंगे उक्तरीत्या प्रामाणिकत्वाविशेषणाभावनिमित्तकशब्दवाच्य
त्वस्यापि दुरवीरत्वात्। तस्मात् ब्रह्मणि सर्वेषां वैदिकशब्दानां लक्षकतोत्येतदयुक्तं। उक्तं हि टीकायामपि च शब्दस्य गौणार्थस्वीकृता
सतां। महतीजायते लक्षणा यत्र तत्प्राखिल्यादरवा। अमुख्यार्थोऽस्तीति वदन यक्षस्यानां गोनुवर्तितां। कथं न जायते लक्षणा वक्तुं शा
ब्द[illegible]त्मनः[illegible]तस्माद्यौगिकानंतशब्दवाच्यत्वादनंतगुणं ब्रह्मज्ञानीवादि भिन्नमिति। अव[illegible]त्वभंगः। यद्यपि दमुच्यते। भे[illegible]
किं स्वरूपं धर्मोवा। [illegible]घः। निरपेक्षत्वाद्यापातात्। नांत्यः। अनवस्थाद्यापत्तेः। कुंभस्य स्तंभाद्भेदे प्रतीते स्तंभस्य कुंभाद्भेदधीरि[illegible]मा
न्याश्रय[illegible]यदंते वृत्तिः अवतदूमः। किं भेदप्रतीतिरवनास्तीत्युच्यते किंवा साकारणांतन्यानेति उत बाध्यविषयेति। नाद्यः। भेदप्रम

न्याया० शक्तार्थेन श्रवणाय योगात्। भेदाप्रतीतौ च द्वयत्वे सन्निरासायोगाच्च। स्वपरपक्षद्वयस्य लाभ लाभरूपत्वे भेदाप्रतीतौ च द्वयं विदलत्वात् पदे
१४१ प्तेभेदः स्वरूपं यस्य इति विकल्पायोगाच्च। नहि पर्यायता विकल्पाः संभवंति। द्वितीये कारणात्त्वं तत्कार्यत्वेन वा स्यात्। अकारणत्वे
नत्वेन वा। नाद्यः भेदप्रतीतेर्नित्यत्वापत्त्यास्व प्रातिकूल्याचरणार्थतात्। न द्वितीयः। व्याघातात्। ज्ञानस्यैव कारणत्वात्। तृतीये विविक्ति
ष्ठ। तर्केरेव भेदस्य बाध्यत्वाध्यवसायः श्रुत्यादिनावा। नाद्यः। एकस्याविद्याख्यस्वरूपत्वे तद्वदेव निरपेक्षत्वापातात्। धर्मत्वे अनवस्थेत्यादि तर्कबा
ध्यत्वसाम्यात्। द्वितीये वेदान्तानामभेदपर्यन्तरं शेवितुमिदं शास्त्रं प्रवृत्तं न तर्कशास्त्रवत्केवलाभियुक्तिभिः। किं विवक्षिंडास्त्रे साधयितुं दूषयितुं वा
प्रवृत्तेः रत्नस्य तत्त्वाच्च। एवं चाभेदः स्वरूपेण धर्मो वेत्यादिरूपा विभीषिका। अकारमात्रप्रक्षेपेस्या दभेदविभीषिका। भेदाभावाद न्यदेव न्या
स्तीति चेदेकाभावादन्यो भेदो नास्तीति समं। भेदद्रूषणेनैव कासिद्धि अभेदे काद्रूषणेनैव भेदसिद्धिः स्यात्। एवं चाभेदस्य खंडनेनैव परम
भेदः प्रसिध्यति। अभेदखंडनेनैव तर्हि भेदोविसिध्यतु। भेदस्य च द्रूष्योस्माकं न त्वभेदं साधयतीति चेत्। अभेदप्रवद्रूष्यो स्माकं न तु भे
दं साधयतीति समं गमस्वपक्षस्य जल्पादौ त्वयापि स्थाप्यत्वात् वितंडायां तु मयाप्यस्थाप्यत्वात्। न च वितंडात्वेवेति नियमः। सत्यपि प
क्षपरिग्रहे तत्वेव ममापि तत्र तदस्थापनेन वितंडाधिकारात्। अन्यथा तार्किकादेः शङ्कानिरासत्वादौ मीमांसकादिना सह वितंडानस्या
त्। उक्तं च। वितंडात्वसतामस्मैस्त त्वमेषु निगृहित मिति। पक्षपरिग्रहहीनस्य तु निर्मर्यादस्यापसिद्धान्तादिनिग्रहानर्हत्वान वितंडाप्राम राम
ण्याधिकारः। नाप्येवमिदं मम स्वपक्षस्थापितत्वात् वितंडैवेति नियमः त्वदिष्टानन्तुसारित्वात्प्रासंगिकानां उपनिषदां परपक्षनिरासमात्ररूपत्वा १४१

भावानुपपत्तिनिरासः [illegible] केन द्वितीयाध्याये नैव गतार्थत्वेन स्वपक्षसाधनार्थानामाद्याद्यध्यायानीवेष्वपर्याप्ततात्त्वाभावितं च तत्त्वयेवाद्यद्विती
ययोः संगतिं दर्शयता स्वपक्षस्थापने प्रथमं कृते तदुपस्थाहिते परपक्षप्रत्याख्यानादिति। नवास्मा यं प्रयाद्रूप्यमिति समवर्वंधे कथमिति चेत्।
नमयाविद्यानभिमतस्यास्याप्यत्वेन तत्त्वापिद्यानभिमतस्याद्रूप्यत्वेन तथा तद्वंधायोगात्। नवाभेदः स्याप्यः मयाद्रूप्य इति तद्वंधे कथमिति
चेत्। नवयेकं स्याप्यं मयाद्रूप्यमिति तद्वंधे कथं। तदापि श्रुत्यव्याघातके रेवत्वयापेक्षं रूप्यमिति चेत् भेदेपि तथेति न व्याघातके भेदद्रूप
र[illegible]श्रुत्यातिरिक्तमेवस्तमेव नास्तीति चेत्। घटाघटातिरिक्तो भेदो नास्तीति समं। श्रुतिविरोधादेकपद्रूपकास्त कौश्राभासा इति चेत्। प्रत्यक्ष
दिविरोधाद्भेदद्रूपका श्रपि तथेति समं। प्रत्यक्षं तर्कविरोधादप्रमाणं चेच्छ्रुतिरपि तद्विरोधादुपचरिता[illegible] इति समं। त्वन्मतेपि स्वस्य सापिन्न तो
द्भेदनिरासः स्वव्याहतिरिति चेत्। त्वन्मतेपि ब्रह्मणोनन्तापि त्वाद्भेदनिरासोपि स्वव्याहत इति समं। ब्रह्मणोनन्तादपि भेदो मिथ्येति चेत्।
ना। स्वस्यस्याभेदोपि मिथ्येति सुवचत्वात्। नहि सत्यमसत्येनापि मिथ्नेनेत्यकृत्रितो विचारसत्ये न सत्यमित्यक्रावधिकास्ति विरुद्धता। एवं वा
शुष्कतर्कैर्भेदबाधे स्याद्भेदोपि बाधितः प्रमितित्वान्नत्र तर्कस्य काष्ठायुक्ते तत्कृते न वकि। न द्वितीयः। प्रकृते साक्षिप्रत्यक्षाद्यबाधकत्वस्योक्तत्वात्
श्रुत्यादेः सम्यक्[illegible]आतत्वाद्वा प्रत्यक्षस्याविबाधशंकाभंगोऽत्र न्यायैर्भेदबाधकासंभवाद्वा। किंच [illegible] मानमपि बाधकं किं भेदमेव
[illegible]पत्तिं विविच्यात्वेवनतानायोगात्। नाद्यः। साधकत्वात्। द्वितीये तदन्यत्व द्वितीयो [illegible]दभावो वानत्र यो न्यायः प[illegible]
वरवत्ता उतामेद। [illegible]पत्तिं विविच्यात्वेवनताना योगात्। भेदाभाववदित्याहितापि प्रतियोगिविलक्षणत्वे यवत्वविषयस्य ग्राह्यत्वाद्वा
यपिदु[illegible]विरोधेः। तदनन्यत्वेन द्विरुद्धतदभाववत्वायोगात्।

[illegible]या० दासीदेव[illegible]तत्त्वस्य ह्रमितित्वानवदवाधकत्वात्। अत एव नतृतीयः। एतेन बाधकं भेदश्च माधिष्ठानतत्त्वगोचरमिति निरस्तं। तस्यापि भेदाभेद
१४२ भावे भेदविल[illegible]ग्रहणोच तत्त्वज्ञानस्य भेदर्बाधकत्वायोगात्। किं च। नायं भेद इति वा नास्त्यत्र भेद इति वा अन्यदेव भेदात्मना प्रत्यभादिति
वा बाधकज्ञानेन[illegible]यं नेदं रजतमित्यादिवत्तदेतत्सर्वथा भेदावगाहीति कथं तद्बाधकं। एक एवानेक[illegible]स्वनाप्रत्यभादिति ज्ञानेन बाध इ
मिति चेन्न। एकानेकयोर्वस्तुनोर्भेदाभावे वैलक्षण्याग्रहणो च तस्य बाधकत्वायोगात्। एवं चाभेदाभि[illegible]तत्वात्सर्वथा बाधधीर्गृह्यते न बाधो
ऽभेदः स्थिरीत्वेतु न साम्याद्भेद बाधिका। तस्मात् प्रविषयत्वात्सो न्याय्यपतारेरूपत्वान्नेतिस्थितमस्य च भवेदाभासत्वं। एतेन यदुक्तं खंडनानि
र्वचनवादिनीदं शोभते नास्माकं। प्रतिभासमानोऽयं भेदः स्वरूपादिविषयस्तत्तर्भावविवहिर्भावाभ्यां सदसत्त्वाभ्यां वा अन्योन्याविधर्मत्वा वा अनिर्वाच्य
ऽस्तं मीकारादिति तन्निरस्तं। तर्कबाधकमात्रेणानिर्वाच्यत्वे यत्कस्यापि तत्प्रसंगात्। किं चान्वयाप्यनतज्जडदुःखपरिच्छिन्नाद्यनात्मके ब्रह्मणि
अतदाकाराद्यावृत्तिर्ब्रह्मज्ञानाबाध्येति वाच्यं। पुन्याघनात्मके घटादौ ब्रह्मादितः स्वज्ञानाबाध्यभेददर्शनात्। अत्र न्यायात् तदाद्यावृत्तिबोधनेन त
[illegible]निवाकस्य सत्यज्ञानादिवाक्यस्याखंडार्थतरहेतुत्वस्यात्। ब्रह्मण्यनृतत्वादेरधिष्ठानज्ञानाबाध्यात्यंताभावप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वं द
नस्यात्। उक्तं चैतद्देहात्मैक्याध्यासभंगे। न च प्रतियोगिनो नृतत्वात्तत्त्व्यावृत्तिरप्यनृता। युक्तो ह्यन्यथा भेदवत्। बाधगम्यस्य तद्भेदस्यापि प्राति
भासिकत्वापत्त्याऽस्तिबाधकव्यवस्थायोगात्। विस्तृतं चैतन्मिथ्यात्वभंगे। एवमात्मनि देहादात्मज्ञानाबाध्यभेदाभावे देहात्मैक्यस्य मिथ्या राम
त्वं न स्यादिति तदीयतदे[illegible]ध्यासे त्रिरप्युक्तः स्यात्। तथा नित्यस्यानित्यान्नात्विकभेदाभावे साधनचतुष्टयांतर्गतो नित्यानित्यवस्तुविवेको १४२

भयः स्यादिति ते व्य[illegible]वहारेणेन [illegible]वित्ये प्रवृत्तिर[illegible]क्रमस्यात्। एवं प्रपंचे सद्विलक्षणादिरूपमनिर्वाच्यत्वमधिष्ठानसत्तानाबाध्यमिति वाच्यं। अन-
धिष्ठानसत्तानाबाध्यस्यापातात् तार्जगन्मिथ्यात्वप्रमाणानामतत्त्वावेदकत्वापातात्। एवमभेदस्य भेदात्तात्त्विकभेदाभावे तयोरभेदस्ता-
त्त्विकः स्यादिति भेदद्रोषे रभेदबाधने अभेदप्रमाणोर्भेदसाधनं च स्यात्। न च तात्त्विकभेदाभावे पि तात्त्विकाभेदाभावमात्रेणाव्यवस्थितिर्वाच्या।
अभेदाभावे भेदध्रौव्यात्। न च व्यावहारिकभेदादव्यवस्था। कल्पिते नाकल्पितकार्याप्रतिबंधादित्याक्रान्त्वात्। एवं चात्र ब्रह्मणो न ततो भेदः
[illegible]स्वं हेरखंडने व्याहतं स्याद सत्यस्वे दुब्रह्मणो न ततो भवेत्। भेदाभेदाभिदावे स्यात्कथं भेदो निवार्यते। भेदाभेदभिदा नो चेत्कथं भेदो निवा-
र्यते। किं चाभेदस्य व्यावहारिकसत्यत्वे स्वार्थमेव त्वयाप्यन्योन्याश्रयादिकमुद्धार्यं। तद्यन्योन्याश्रयादिदूषणव्यावहारिकतापि दृषत्करी। नहि
मरवास्तवीत्येतावता स्वजन्यघटजन्या। अन्यथा काशवाघादेरेवान्योन्याश्रयादानत्वाधिष्ठानत्वे स्यातामित्यतो न ब्रह्मणीस्तेन कल्प्यस्यातो
। यदि चान्योन्याश्रयादि दुष्टस्यापि अविद्यासामर्थ्यात् व्यावहारिकता तर्हि स्वरसामर्थ्यात् तादृशस्यापि पारमार्थिकत्वेवास्तु। अपि च [illegible]
मत्रापादनक्रमः। यदि भेददर्शनं स्यात् तर्ह्यन्योन्याश्रयादिकं स्यात् न च तथाक्रं तस्मात्तास्ति भेददर्शनमिति वा। यदि भेददर्शनं वास्तवं स्या-
त्तर्ह्यन्योन्याश्रयादि[illegible]कं स्यादिति वा। यदि भेददर्शनं प्रमा स्यात्तर्ह्यन्योन्याश्रयादिकं स्यादिति वा यदि भे[illegible]दर्शनं धर्मिप्रतियोग्यादिसापेक्षं स्या-
त्तदान्योन्याश्र[illegible]यादिकं स्यादिति वा। नाद्यः। यदि भेददर्शनं न स्यात्तदापरं परमतमिव स्वमतम[illegible]पि निराकुर्यात्। सकलव्यवहा-
रविध्वंसप्रसङ्गादित्यादिप्रतिकूलतर्कपराहतेर्भेददर्शनेन तत्प्रतिरासायोगेन विपर्ययापर्यवसानाच्चानन्द्वितीयः। वास्तवेऽन्योन्याश्रयादेरभा-

[illegible]१० वेनेच्याप्तिर्व[illegible]कल्पन[illegible]द्दर्शनावास्तवत्वेपि अभेदवद्भेदस्यापि सत्वोपपत्तेश्च । न तृतीयः । त्वया[illegible]भातत्वं[illegible] भेदप्रतीतौ कुं भातत्व[illegible]भस्य भेदबुद्धी
रितिप्रतीतावेवान्यो[illegible]श्रयप्रसंगोक्तत्वेन चोराचराधान्तोऽध्यस्य मूलप्राप्तिवत् प्रतीतिगतेनान्योन्याश्र[illegible]प्रमात्वनिर्वाधावोगात् त[illegible]
१५२ प्रतीतेर्विचारासह[illegible] भ्रमत्वे । विचारासहत्वं चोत्तमेंत चरमवृत्तिवत् प्रमात्वोपपत्तेः । जीवस्य ब्र[illegible]प्रतीतौ ब्रह्मणो जीवे कार्यत्वं इति
कल्प्यतो त्वाश्रयस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । रूप्यादिभ्रमस्यापि त्वयाप्यत्वातिवाधकत्वे हेत्वभावादिवाधकानामुद्भूतत्वे न विचारसहत्वाद्भेद
हर्षेविसापेक्षतामात्रे निवर्त्ततो भेददर्शनस्य च कि मायातेः प्रकारान्तराभावात् स्वयमपि निवर्त्तते इति चेन्न । प्रतीतेः परेणाप्यपेक्षतीयत्वेन नि
वर्त्तयितुमशक्यत्वात् । प्रमात्वनिवर्त्तनेवसामर्थ्याभावस्योक्तत्वात् । अन्यथा स्वाभिमताद्वैतमपि न सिध्येदित्युक्तं । किंचातत्पत्ते घटस्य
पटाद्भेदद्वयघटे नाभेदो मिथ्याव्यवहारिकः उक्तरीत्या ब्रह्मजीवेक्यमिवानृतत्वावृत्तिस्थिरपितात्विकं[illegible]कथमभेदमुपेत्य भेदे द्वेषः । एवं
[illegible]ह्मण्यपनतभेदस्य सत्यत्वे क ल शेषत्वतः अभेदस्य मिथ्यात्वे भेदे द्वेषस्य किंकृतः मायामात्रतो भेदखंडनोद्गारः । संभवति च भेदस्य स्व
रूपत्वे न निर्वाहः । तत्र यदुक्तं निरपेक्षघटस्वरूपत्वे तद्वदेव भेदस्यापि निरपेक्षत्वं स्यादिति तन्न । व्याप्तेः स्वपराभिमतेः । त्वन्मते सापेक्षताया
अविद्यानिवृत्तेर्जीवब्रह्मैक्यस्य मतद्वयेपि स्थितौ व्याप्तिः सापेक्षस्य ज्ञातिमात्रस्य प्रतीतौ सापेक्षस्य नीलतरत्वादिजातिविशेषस्य अ
र्थप्रकाशात्मकता[illegible]स्य ब्रह्मणो ब्रह्माभेदस्यापि ब्रह्मत्वादौ कालसापेक्षस्यापि त्वस्य च निरपेक्षब्रह्मव्यक्त्यादिस्वरूपत्वात् त्वयास्यभा राम
वेचानुमानस्यतर्द[illegible]सवाभा[illegible]त्वात् । ऐक्यस्य स्वरूपत्वेवसत्वेद्वैतहानिः । मिथ्यात्वे च तत्परस्यतत्त्वमसीत्यादेरतत्त्वावेदकत्वं भेदस्य

परस्पराच स्यात् । यत्र [य]दध्यस्तं [त]त्र तद्भिन्नोधि[ष्ठान]ज्ञानाबाध्यं यथा शुक्त्यादिरूप्यत्वमिति वा यत्र यदेकाध्यस्तं तत्र तद्भेदस्तज्ज्ञानाबाध्यो
यथाहंकारस्येव नस्य [चैत]न्यभेद इति वा यत्र यदध्यस्तं तत्र तद्भिन्नोधिष्ठानात्त्विकं यथा ब्रह्मत्वं न तत्तत्स्याध्यस्तत्वे सत्यत्वेनातात्त्विकमिति वा प्रेः । ये
क्यस्य च निरपेक्षत्वे तत्त्वंपदार्थपराणां सत्यज्ञाने विज्ञानघनेत्यादीनामेकपरमहावाक्यैकवाक्यत्वाभावेन वैयर्थ्यं स्यात् । न च प्रतियो
[...]कभेदस्य सापेक्षत्वादेवं सापेक्षत्वमिति वाच्यं । घटः पटो नेति नत्रर्थस्य भेदस्यैव तादात्म्यनिषेधनेनैवोपरीत्यस्यैवोचितत्वात् । एकाभे
दे[...]पेक्षत्वस्य दुर्वारत्वाच्च । अथ तत्र प्रतीत्योरेव सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वे इति तयोरेव भेदः न तु तद्विषयस्य । एकस्यामेव तत्त्वायां संख्या
र सापेक्षनिरपेक्षस्य त्वनुभवविषयत्वस्य एकस्मिन्नेवाग्न्यादौ व्याप्त्यादिधी सापेक्षनिरपेक्षत्वा[नु]भूति प्रत्यक्षविषयत्वाद्दृष्टदर्शना
दिति चेन्न । समे प्रकृतेपि । एवं च अज्ञानहानिवन्न ब्रह्मरूपधीवद्भेदवत् । स्वरूपत्वेपि भेदस्य सापेक्षत्वं हि युज्यते । अथ तत्र स्वरू
पेण निरपेक्षस्यापि ब्रह्मणः अभेदत्वेन सापेक्षत्वं तर्हि स्वरूपेण निरपेक्षस्यापि घटस्य भेदत्वेन सापेक्षत्वमस्तु । प्रमेयत्वादिना निरू
पेक्षस्याप्यभावसादृश्यादेरभावत्वादिना सापेक्षत्वस्य स्वरूपेण निरपेक्षस्यापीदंमादेर्ब्रह्मणश्च [का]रणत्वेन ज्ञानत्वेन च सापेक्षत्वस्य
द[र्श]नात् । सप्रति[योगिकत्व]निरुक्तियोगिकव्यवस्था तु यदसाधारणेन स्ववाचकपदप्रवृत्तिनिमित्ते[न रू]पे[णा]वच्छिन्नेन प्रतीतौ प्रतियोगिप्र
ती सापेक्षं तत्सप्रतियोगिकं अन्यत्तु निष्प्रतियोगिकमिति । यदि च तत्रैकस्यैवार्थस्य सत्त्वस्य तत्त्वकठिनत्वा[ज्ञा]नोल्लेखेन निरपेक्षस्यापि प्र
गुरु[...]त्वशब्दोल्लेखेन सापेक्षत्ववत् ब्रह्मशब्दोल्लेखेन निरपेक्षस्याप्यभेदशब्दोल्लेखेन सापेक्षत्वं तर्हीहापि घट[श]ब्दोल्लेखेन

[illegible]रा० ष्टिरपे [illegible]ापि [illegible]दशङ्गो ल्लेखे न सापेक्षत्वमस्तु । एकस्यैव गमनस्य गच्छतिचलति शङ्खो [illegible]लिखाम्यो प्रयत्नस्य च करोति प्रयतते [illegible]ति शङ्खोल्ले
खाभ्यां कर्म [illegible]सापेक्ष [illegible] निरपेक्षत्वयोः शब्द स्वभावप्रयुक्तयोर्दर्शनात् । यदि च तत्राभेदत्वा [illegible]देकमेव सापेक्षं न त्वभेदरूपो विशिष्य स्ता [illegible]
१४४ वाप्यन्योन्याभा [illegible] रूपभेदत्वमेव सापेक्षं न तु भेदरूपो विशिष्यत इति समं । न च तर्ह्यन्योन्याभाव [illegible] व भेदोऽस्त्विति वाच्यं । अन्योन्या [illegible] भा
वस्यैव स्वरूपत्वोक्तेः । उक्तं हि । भावाभावस्वरूपत्वान्नान्योन्याभावता पृथगिति । उक्तं च । न स्वरूपमात्रं भेदः । किं त्वन्योन्याभावः स च वस्तुन्ना
सति शेषाभिन्न इति । कथमभावस्य भावैक्यमिति चेत् । अविद्यानिवृत्त्यद्वैतयोरपि कथं ब्रह्मैक्यं । भावः स्वाभावेन विरुद्धो न त्वन्याभावे
नेति चेत् स एव प्रष्टव्योपि । अभावाभावस्य भावत्वदर्शनात् । यदि वाविद्यानिवृत्तेर्ब्रह्मत्वं नाम प्राभाकरमतं न वाधिकरणस्यैव निवृत्ति
व्यवहारालंबनता तर्हीहापि परस्यैवान्योन्याभावव्यवहारालंबनतेत्यस्तु । यदि वाद्वैतेनन्द्वैताभा [illegible]किं तु तद्विरोधिभावांतरं द्वैताभावोप
[illegible]क्षितं ब्रह्मेव वा तर्हि भेदोपि न तादात्म्याभावः किं तु तद्विरोधिभावांतरं तदभावोपलक्षितं स्वरूपमेव वास्तु । केचित्तु तत्तादात्म्यायोग
[illegible] वा तदभेदधीव्यवहारविरोधित्वं वा न भेदत्वं पत्रयदर्शनं पत्रादात्म्याध्यासविरोधितत्तत्वं वा न भेदत्वमित्याहुः । इतरे तु स्वप्रति
पत्तिं विरुद्धर्मानाधारत्वरूपं वा स्वाश्रित्त्रि धर्माधारानिष्ठधर्माधारत्वरूपं वा स्वरूपत्वं भेदत्वं । अनाधारत्वं
वाधारत्वराहित्यं न [illegible]वाधारान्यत्वे इति नान्योन्याश्रय इत्याहुः । एतेन प्रतियोगिनिरूप्यस्य भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे प्रतियोगिनोपि वस्तुस्व राम
रूपत्वं स्यादिति निर [illegible]स्याद्यः वयमसम [illegible] । उक्तनिवृत्तेस्तु समर्थत्वेपि दोषाभावस्य साधकत्वप्रयोजकत्वेपि अन्यतव्याहतत्वानादिप्र [illegible]१४

...रूपत्वानस्य च ब्रह्मस्वरू[पत्वे]पि अज्ञान[नि]वृत्तेर्मोक्षत्वेपि दुःखदोषेन तेज्ञानेन च पुमर्थत्वस्य साधकत्वप्रयोगजनकत्वस्य ब्रह्मस्वरू
पत्वस्य मोक्षत्वस्य वादर्शनात्। न चाज्ञानादिकं कार्यान्वयित्वेनोपलक्षणं सन्निरूपकमात्रं न तु कार्यान्वयित्वेन विशेषणमिति वे
त्संप्रज्ञते। लोके विनिरूपके लंबकर्तामानयेत्यादौ कार्यान्वयस्यैव चित्रगुमानय काशीवासी समागत इत्यादौ तदन्वयस्यापि दर्श
नात्। न च व्याप्तिग्रहरोऽनुसृता लौकिकी रीतिर्विभिचारेनानुसरणीया न च कर्मस्य कार्यान्वयदर्शने तद्भगवामपितदापादनं वैपरीत्याप
...अज्ञानादेर्ब्रह्मस्वरूपत्वापत्तेश्च। ननु प्रतियोगिन उपलक्षणत्वे कदाचित्काज्ञानेपि ग्रहज्ञाने ... तत्प्रतियोग्यज्ञानेपि भेदज्ञान
स्यादिति चेत्। न सर्वज्ञानापन्नानेपि कदाचित्त्रिवृत्यादिज्ञानेस्यात्। अथोपलक्षणस्यापि प्रतियो...दे ज्ञानमुपलक्षणाभावसादृश्यादि
ज्ञानकारणं हृष्टमित्यदोषः इति चेत्। समं प्रकृतेपि। तस्मात्प्रतियोगिन उपलक्षणत्वात्तद्धर्मित्वं तद्भावः। एवं च पुरुषार्थदुःखमपि वक्त
ल्लक्षणत्वानवत्तथा। योऽसौ चमोह्वत्तांतर्गतं कुंभादिकं पटे। तदस्यत्वेपि कुंभादेरप्रतीतौ न भेदधीः। अज्ञानादेरप्रतीतौ तद्धान्याय प्रतीति
वत्। केचित्तु प्रतियोगिनो विशेषणत्वेपि न दोषः। शाखो नित्यदुरत्यादोषाद्वन्द्वादेखिल कार्यानन्वये... विशेषणत्वोपपत्तेरित्याहुः। ननु त
...पि विदारणा...दस्य घटस्वरूपत्वे घटस्यापि विदारणापत्तेः। एवं तदवयवानामपीति परमाणुरा... नेकरतिषु न्यतापत्तिरिति...त
न्। अविदारणात्म...भेदस्य ब्रह्मस्वरूपत्वे पारमार्थिकस्य ब्रह्मणो व्यावहारिकेन घटादिना प्रातिभासिकेन रूप्यादिना भे...
न...विदारणे तेदेवं स्यादिति साम्प्रतम्। यदि च तत्र जीवाभेद एव ब्रह्मस्वरूपं न तु ... भेदः तर्हि तत्रापि घटादि भेद एव घटे

स्तं…स्या दितिसमीयवं च विदारकत्वेपि घटादुस्य स्याद्विदारकत्वं न तु स्वतो यथा…त्वेनैव न घटेरणां तु किंच। भेदस्य…स्याद्विदा
०
रकत्वेपि अव…यवा…भागेनस्य स्यत्वमेव स्यात् न तु भूम्यत्वं। नहि भूम्यानां संयोगात…स्य चित्र…येन अवयवानां विभागे घट
१४५ परिशेषः स्यात्।…च। विदारकमपि त्वद्वित्रादि स्वयं यत्संबंधितदेव विदारयति न तु स्वात्मानं…धर्मभेदवादे कथं विदेवं…
व्यं न तु स्वरूपभेदवादे। वस्तुतस्तु भेदो न विदारकः किंतु विदारकत्वाभावसाधनत्वात् भेदशब्दस्य। तथा च घटोपि विदारकं स्यात्तदुप
टस्य। नहि विदारकत्वस्य विदारकत्वं स्ववृत्तिविरोधात्। एवं च। विदारकत्वस्य भेदस्य घटत्वे हि घटोपि च। विदारकं स्यात् घटस्य स्वस्मिन्वृ
त्तितः। अंत्ति कृत्यवेदमुदितं वस्तुतस्तु न विभागरूपविदारकत्वात्मा भेदः किंत्वन्योन्याभावः। क्रियावाचित्वमाख्यातुः एवेकार्थः प्रदर्श
ते। प्रयोगतो नुगंतव्या अनेकार्था हि धातव इति वचनेन भिदेर्विभागोन्यत्वं चार्थौ यतः। अन्यथा सं…कुयोरोष योर्भिन्नाविति व्यवहारो न
स्या…उक्तं च। भेदस्य च स्वरूपत्वे ये वदंति वपून्यंतो। अभुता स्ते यतोन्यस्य प्रतियोगित्वमिष्यते। प्रतियोगिनो हि भेदोयं न तु स्वस्
…र्थ च न विभागे नात्यंतेव स्यात्कुतः एव च भून्यता। नभून्यानां हि संयोगाभावो वस्तु न दृष्यते। विदारकार्थो धातुश्च विभाग गुणाश्रा
पकः। अविदारको पि ह्यास्य स्य भिन्नावोषो तु तस्य हीति। यतेनानेकत्वे कार्ये समवायि नो भेदस्य घटस्वरूपत्वे घटस्यान्यानेकत्वं रा
स्यान्न तथा तदवयवानामपीति तद्विरुद्धमेकत्वं क्वापि न स्यात्। एकत्वाभावे चानेकत्वमपि न भवेत् यथाव संख्या हि तस्य द्रयस्य
…यत्रितिनिरस्तं। एकत्वे कार्थे समवायि नो घटे न यटाभेदस्य घटस्वरूपत्वे घटस्य पटे न सह अविभक्ताना वाध्यमनेकत्वं ब्रह्म

र्विवक्ष्या भेदस्य अनेकस्वरूपत्वे मताद्वैतमते अ[illegible]णाः अभावे न सहानेकत्वं न स्यादिति साम्प्रतं । अथ स्वेनैकत्वेप्यन्येन सहानेकत्वं न विरुद्धं तर्हि
अन्येन सहानेकत्वेपि स्वेनैकत्वमविरुद्धमिति समं किंच । भेदस्य सादृश्यादिवदन्यनिरूप्यस्यैकमात्रवृत्तिकत्वादनेकत्वैकार्थसमवायित्वमसि
द्धं । अपि च भेदस्यानेकत्वैकार्थसमवायित्वेपि पटभेदात्मको घटस्तस्यानेकत्वं स्यात् न तु घटस्यैकत्वं चानेकत्ववत्त्वे नैकत्वाभाववत्त्वं पुन
स्तेनानेकत्वाभावं वदतो न पूर्वोत्तरविरोधः । न ह्यत्र काप्यस्मद्रीतिरस्तीत्युक्तं येन परारीत्यापादनमिति निस्तारः स्यात् । एतेन भेदस्य धर्मि
स्वरूपत्वे संशयादिकं न स्यात् । धर्मिज्ञानस्य संशयादिहेतुत्वात् । तज्ज्ञानेनैव तदभिन्नस्य भेदस्य ग्रहणात् भेदज्ञानस्य च संशयादिविरोधित्वा
दिति निरस्तं । प्रत्यक्चैतन्ये स्वयं भातेपि तदभिन्नस्यैकस्यानवच्छिन्नानंदस्य चाप्रकाशवत् धर्मिप्र[illegible]प्रकाशेपि तदभिन्नस्य भेदस्याप्रका
शोपपत्तेः । ऐक्यस्य च प्रकाशे तत्र विप्रतिपत्तिर्न स्यात् । उपदेशानर्थक्यं च स्यात् । न च स्वरूपज्ञानेनैवैक्यस्य स्वतो भानेपि अज्ञानादिदोषा
स्यावृत्तेरभावात् विप्रतिपत्त्यादीति वाच्यं । प्रत्यगर्थवदेव तत्प्रभावेपि स्वतो भानेनैवैक्येपि विप्रतिपत्त्याद्ययोगात् । यदि चैक्यस्याविद्या
वरत्वादप्रकाशः तर्हि भेदस्यापि सादृश्यादिदोषादप्रकाश इति समं । एवं च स्वरूपत्वेपि भेदस्य युज्यते संशयादिकं । स्वप्रभप्रत्यगात्म
न्येप्यभेदे संशया[illegible]त् । किंच । भेदः स्वरूपेण प्रकाशत एव तु रूपेण भेदत्वेन तु न प्रकाशते भेदत्वेन भेदज्ञानमेव च संशयादिवि
रोधि संशयस्थ[illegible]पि[illegible]स्य भेदत्वेनाप्रतीतिरसिद्धा । प्रायः सर्वतो भिन्नमेव हि वस्तुतत्वं प्रतीयते अन्यथा सर्वकोटिकः संशयः स्यात् ।
किंतु [illegible]प्रतियोगिकत्वघटप्रतियोगिकत्वमित्यादयोनेके धर्माः संति तत्र सादृश्यादिवशात् यत्प्रतियोगिकत्वं न भाति तत्र संशयः । न च

ना विल[...]भे[...]न निरूप्य भेदः। एकघटनिरूप्ययोः प्रागभावध्वंसयोर्भेददर्शनात्। अनेकविषयनिरूप्यस्यापीश्वरज्ञानादेरेकत्वेन निरू-
पणस्याद्वैतस्यैव दर्शना[..]च्च। केचित्तु स्वरूपभेदवादे भेदज्ञानेन भ्रमविरोधित्वं किं त्वधिष्ठाने आरोप्यविरुद्धधर्मादिज्ञानमित्याहुः। [..]चि-
२४२ न्त्यदोषमूलत्वा[..]प्रतीतौ प्रतीतिः स्वरूपभेदत्वस्यापि युक्तेः। युक्त्यात्मत्वेनाप्रतीतिश्च दोषमूलेति नातिव्याप्तिः। एवं च भ्रमप्र[..]
ताद्रूप्येणाप्रतीत्यभावाद्भेदभ्रमोपपत्तिरित्याहुः। एवं च। सापेक्षत्वात्सावधेश्च तत्त्वे द्वैतप्रसंगतः। एकाभावाद्संदेहान्न रूपं वस्तु-
नोभिदेति श्लोकः। सापेक्षत्वात्सावधेश्च तत्त्वे द्वैतप्रसंगतः। नैकाभावादसंदेहान्न रूपं वस्तुनोऽभिदेति पठनीयः। एतेन भेदस्य घटस्वरू-
पत्वे घटभेदयोरेकतरपरिशेषः स्यादिति निरस्तं। एकास्यानंदस्य ज्ञानस्य च ब्रह्मस्वरूपत्वेऽप्येकतरपरिशेषः स्यादिति साम्यात्। न च वस्तुतो भे-
दाभावादिष्टापत्तिरिति चेत्समं प्रकृतेऽपि। तथा हि। एकतरपरिशेषः स्यादिति कोऽर्थः। किं वस्तुभेदो न [..]त्। किं त्वेकमेव स्यादिति वा किं वा
घट इति दा भेद इति वा व्यवहारः स्यात् न तूभयथेति। यद्वैतयोरेकस्यैवार्थक्रिया स्यात् नोभयार्थक्रियेति। अथ वा द्विवचनप्रयोगो न
[..]दिति। नाद्यः। इष्टापत्तेः। न द्वितीयः। प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन तदुपपत्तेः। न तृतीयः। एकत्रैव दीपे युक्तभास्वररूपोष्णस्पर्शावच्छे-
न प्रकाशदाहरूपार्थक्रियावदेकत्रैव घटत्वभेदत्वावच्छेदेन तदुपपत्तेः। न चतुर्थः। प्रकाशात्मकत्वनिरूपाधिकेष्टत्वरूपयोर्ज्ञान-
त्वानंदत्वरूपविशेषणयोरनेकत्वेन विज्ञानानंदावितिवदिहापि घटत्वभेदत्वयोरनेकत्वेन तदुपपत्तेः। एतेन भेदस्य स्वरूपत्वे
[..]भेदशब्दयोः पर्यायत्वं स्यादिति निरस्तं। एकब्रह्मशब्दयोः पर्यायत्वं स्यादिति साम्यात्। [..]दितत्रैकार्थपर्यवसानेऽपि युक्तरूपटस्या

वि[illegible]त्तिनिमित्तानेकत्वाद[illegible]पर्यायत्वं तर्हि [illegible]कृतेपि समं । यतेन [illegible]दस्य स्वरूपत्वे अस्य भेद[illegible]इदं भिन्नमिति संबंधित्वेन धीने स्यात् । प्र
तीतयटो भेद इति धीः स्यादिति निरस्तं । जीवब्रह्मणोरैक्यं आनंदो ब्रह्मणा इत्यादिवदुपपन्नं ॥ नहि यदेकं ब्रह्मेति वदेदैक्यं ब्रह्मोत्पत्तिर्जीव
ब्रह्मणोरैक्यमिति व्यपदेशमात्रमिति चेत्तन्न । मात्रशब्देन किमर्थो निषिध्यते व्यवहारस्य बाधितत्वं वाव्यवहारनिमित्तं वा । आद्ये वि
[illegible]ब्रह्मस्वरूपं निषिध्यते येकं ठात् संबंधो वा । नाद्यः । निराश्रयस्यैकस्यानिर्वाहात् । निर्वाहे वा ब्रह्माद्वैते भूम्नाद्वैते पर्यवस्यत् । न द्विती
।।[illegible]त्वनायातात् । न ह्यु[illegible]भयोदासीनत्वसिद्धिः । उभयात्मकत्वं वत्वस्याविद्याहतत्वात् । न तृतीये येकस्यान्यसंबंधित्वं वा भेदः भेद
ादिवत्स्वातं संवास्यादिति प्रत्यक् ब्रह्मैक्यासिद्धिः । येकमात्रस्य मन्यते पि सत्वे न सिद्धसाधन[illegible]ऐक्यं वस्यात् । न द्वितीयः । अकारीत्या
अर्थोबाधे न व्यवहारवाधायोगात् । न तृतीयः । निमित्ताभावे कार्यासंभवात् । [illegible] भेदाख्यनिमित्ताभावात् व्यपदेशमात्रत्वोक्तिरिति चे
त्प्रपवादिशेषकृतेपि तथास्तु । एवं च अपर्यायत्वे कृतत्पपरिशेष्यता । अभेदस्यैव भेदस्य स्वरूपत्वेपि संगतां । तत्र गत्यंतराभावे दैक्य
स्य स्वरूपत्वं सिद्धमिति पर्यायत्वादिकं कथं चित्रिवार्यमिति चेत् । इहापि धर्मपक्षस्य त्वयैव दूषितत्वेन पृथक्त्वा [illegible]न्याभावे वेत्त[illegible]
भेदवादेपि पृथ[illegible]वं ततः स्वरूपभेदस्यांगीकरणीयत्वेन गत्यंतराभावात् । तथा भेदस्य घटो घटात्म[illegible]केनेत्यप्रतीते । घटः पदात्मके
नेत्येकत्वप्रतीतिस्तत्र च[illegible]तादात्म्यनिषेधरूपस्य भेदस्य[illegible]न घट इति वत्त घटसामानाधिकरण्येनाभेदस्यैव भानेन प्रत्ययत्वात् तथाप[illegible]तिइ
दं[illegible]स्यप्रतीता विनरस्यनियमेन प्रतीयमानत्वादिलिंगात् । [illegible]भेदस्तु वस्तुनो स्वरूपं मात्रसंशयरत्या [illegible]मात्र भेदस्य स्वरूपं त्वेपि

न्या [illegible] ठो [illegible] यदा [illegible] दस्य घटस्वरूपत्वे तु उपस्य घटस्वरूपत्वाभावाभस्यपट [illegible] भेदो न स्यादिति युक्तं । अभेदस्य ब्रह्मस्वरूपत्वे घटतद्भयोर्ब्रह्मरूपत्वात्
पटस्याभेदो न स्यादिति मा [illegible] स्यात् । यदि तु ब्रह्माभेदो ब्रह्मस्वरूपं घटाघभेस्तु तत्स्वरूपं तर्हि पटप्रतियोगिको भेदो घटधर्मिक एव घटस्वरूपं
१४७ घटादिधर्मिकस्तु [illegible] रूपमिति समं । यद्यपि घटकुड्यादिरूपाः पटभेदाः स्वरूपेणाननुगतास्तथाप्यनेकेषु घटत्वानेकत्वादि बुद्धिविषय [illegible] त्व
रूपेणैवेहापि पटप्रतियोगिकत्वस्य पटैक्यव्यवहारविरोधित्वादेर्वानुगमात् पटभिन्नमिति व्यवहारानुगमः । एतेन भेदो यदि स्वं [illegible] मस्याभिन्न
मिति वा अस्याममुष्माद्भेद इति वा धर्मिप्रतियोगिघटितत्वेन गृह्येत तदा धर्मिप्रतियोगिज्ञाने सति भेदज्ञानं अस्मादमुष्मादिति विकल्पेन धर्मि
प्रतियोगिज्ञानेन च भेदज्ञाने सतीतरेतराश्रयः । यदि तु घटपटौ भिन्नाविति घटपटविशेषणतया घटपटयोर्भेद इति तद्विशेष्यतयावगम्ये
तत्रापि घटपटप्रतीतौ तद्विशेषणत्वादिना भेदप्रतीतिः भेदप्रतीतौ च तद्विशेषणत्वावच्छिन्नघटपटप्रती [illegible] रित्यन्योन्याश्रय एवेति निरस्तं । भेदस्य
स्वरूपत्वे स्वरूपप्रतीतेरेव भेदधीत्वेन धीद्वयाभावात् । भासमानं हि वस्त्विदं न सर्वात्मकं किं तु स्वरूपमेवेति सामान्यतः सर्वतो व्यावृत्त
[illegible] यते । अन्यथेदं सर्वात्मकमेवेति विपर्ययादि स्यात् । न च सार्वज्ञापत्तिर्दोषः । सामान्यतः सर्वज्ञानस्य प्रामाण्यान्मात्रवृत्तित्वात् । अन्यथा [illegible] वा
पसंहारवती व्याप्तिर्न सिध्येदिति सर्वानुमानतत्केच्छिदः स्यात् । सर्वशब्दप्रयोगादिकं च न स्यात् । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वा कार्यधीश्च न स्यात् । ननु राम
यद्यपि भेदो धर्मिस्वरूपमिति न तदपेक्षयान्योन्याश्रयः तथापि प्रतियोगिस्वरूपं नेति तदपेक्षयान्योन्याश्रय इति चेन्न । विद्यमानभेदस्य तद्वेद्येना
[illegible] स्वरूपप्रतीतिमात्रेण प्रतियोगित्वबुद्ध्युपपत्तेः । न हि सामान्यतः सर्वस्मिन्प्रतीतेऽपि तस्य पुरोवर्तिना भेदाग्रहेण पुरोवर्तिनः सामान्यतः सर्व

...ग्रहो दृष्टः। किंचास्तीदमपि अत्र साक्षिसि... नकालेन सहैव वस्तुनः रवन ज्ञानामीत्यत्र साक्षिसिद्धे न विषये तासहैवाज्ञानस्यैव सर्वं खल्व
दं ब्रह्मेत्यत्र सर्वे तासहै वाभेदस्यैव चेहापि साक्षिसिद्धेन प्रतियोगिना सहैवाबाधित्प्रतीतेर्नान्योन्याश्रयः। उक्तं हि। सर्वं सामान्यतो यस्मात्सर्वैरप्य
नुभूयते। तस्माद्याव‍त्त्रतासर्वैः। सर्वस्मादनुभूयत इति सर्वस्मादित्यनेन च तदात्मकत्वेनाज्ञातं सर्वं विवक्ष्यते। यथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यत्र ब्रह्मात्म
...त्वेनाज्ञातं सर्वमिति न कश्चिद्दोषः। ननु तथापि विशिष्टभेदप्रतीतो सत्तं भातुं भस्यभेदसिद्धौ कुभातत्वं भस्य भेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः। धर्मि
णः ... भेदेन प्रतीतस्यैव प्रतियोगित्वात्। अप्रतीतभेदस्य प्रतियोगित्वे तु स्वस्यापि तत्स्यादिति चेत्। नात्वन्मतेपि विंवादेः प्रतिविंवादिनाद्
ह्मणश्च ब्रह्मणा जीवेन वा भेदोपीदमनेनाभिन्नमिति वा। अस्मात्युष्मादभेद इति वा इमे अभिन्ने इति वा अ... भेद इति वा प्रत्येतव्यः। धर्मिप्रतियोगि
भावधीः द्विलावधिं च धीश्च भेदज्ञानाधीनेति तद्विरूद्धाभेदज्ञानानुपपत्तिरिति साम्यात्। यदि च तत्राभेदं प्रतिप्रतियाग्यादिधीर्न भेदज्ञाना
धीना विरोधात् तर्हीहापि भेदं प्रतिप्रतियोग्यादिधीरपि तभेदज्ञानाधीनाऽसंभावात्। अनयोरिति द्वित्वधीः इदमस्माद्भिन्नमित्यव...व
धिमत्वधीश्च अपेक्षाबुध्यादिस्वसामाग्रीतः न तु भेदज्ञानात्। न ह्यवधित्वादेर्भेदवकस्पता न नियमेन भेदज्ञानाधीनं। भेदकज्ञानानेतरम
पि भेदधीदर्शनात् ...वधित्वाद्यवछेदक नीलत्वादिधीमात्रेणा तत्संभवाच्च। अन्यथा जीवस्य ब्रह्मणा भेदे ज्ञाते ब्रह्मणा जीवाभेदधीरिति वाच्यं स्यो
न्याश्रयः। धर्मि...सहाभे...न प्रतीतस्यैवाभेदप्रतियोगित्वात्। अप्रतीताभेदस्य प्रतियोगित्वे तु दहनस्यापि तुहिनाभेदप्रतियोगित्वं स्यात्। ...त्वे
मसी ...त्वं...दवाच्यस्य विशिष्टस्य च तत्स्यादिति समं। तत्र विषयमानाभेदस्यासति प्रतिबंधके अभेदयोग्यत्वादिरूपेण प्रतीतिर्नु भेदं धीहे...

न्या॰ आ॰ भेद[illegible]दर्शनः प्रतिबंधकइतिनाभेदधीरितिचेन्न। अत्रापिस्वरूपभेदपक्षेवक्तव्यतोन्योन्यप्रतियोगिकयोर्घटपटस्वरूपभेदयोरन्योन्यप्रतियोगि

१८८ त्वयोग्यघटपट[illegible]त्वादिरूपेणाप्रतीतयोरसतिप्रतिबंधके अन्योन्यप्रतियोगितयाविशिष्टधीः। धर्मिभेदपक्षेपिविद्यमानभेदस्यासतिप्रतिबं[illegible]क

भेदयोग्यनीलत्वपी[illegible]दिरूपेणाप्रतीतिर्भेदधीहेतुः इत्यस्यवचनस्यत्यागेदृष्टादिदोषः प्रतिबंधकइतिनभेदधीरितिसमं। नन्वेकविशेषाणी

तिसत्तंभातुंभस्यभेदाग्रहेताकुंभात्तत्तंभस्यभेदाग्रहोदृष्टः। नचान्योन्याश्रयासंस्पर्शिनिमार्गेसतितदापादकोमार्गोग्राह्यः। गोगवयसदृशीपिं

डावपिगवयादीनांगवादिभ्योभेदःसत्त्वेवप्रतियोगित्वज्ञानेहेतुः। नतुप्रतियोगित्वज्ञानेभेदज्ञानंहेतुः नहिगोगवयसदृशीतिप्रत्यक्षा

धीःस्वविनियमेनगवयोगोभिन्नइतिज्ञानपूर्वकानुभूयतेस्तुतरांशीघ्रधीः। तत्रभेदवाविशेष्ट्याभावात्। अन्यथाचैत्रस्यमैत्रपितृत्वगुरुत्वादि

केज्ञातएवमैत्रस्यचैत्रपुत्रत्वादिज्ञाने। गवयस्यगोसादृश्येज्ञातएवगोर्गवयसादृश्यज्ञानमितिसप्र[illegible]योगिकपदार्थज्ञानमात्रेन्योन्याश्रयः

स्यात्[illegible]भेदस्यस्वरूपेणाज्ञातस्याप्रतिबंधके। प्रतियोगितानभेदेनज्ञातेतत्रमिथः। अथजीवस्यब्रह्मणाप्येकोज्ञातेजीवेकातामि

ब्रह्मणीतितत्वापिस्यादन्यथान्योन्यसंश्रयः। यतेनन्यप्रतियोगिधीमात्तंभेदधीहेतुः। तन्निर्विकल्पकादपिभेदधीप्रसंगात्। किंतुप्रति

योगित्वेनतत्रापिनान्यंप्रतिप्रतियोगित्वेनधीर्भेदधीहेतुः अतिप्रसंगात्किंतुभेदंप्रति। तथाचभेदज्ञानेप्रतियोगित्वधीस्तज्ज्ञानेचभेद

धीरित्यन्योन्याश्रयइतिनिरस्तं। सप्रतियोगिकेसादृश्यादावभेदेवसाम्यात्। तत्रसादृश्याभेदादिप्रतियोगितावच्छेदकगवयत्ववित्वा राम

[illegible]धीरिवसादृश्याभेदादिधीहेतुश्चेदिन्नापिवक्तव्यं प्रतियोगितावच्छेदकपीतत्वादेःपीतत्वादिरूपेणधीरिवभेदधीहेतुः। पद्यापत्रध १८८

[illegible]र्मिणोर्योगिनोः सन्निहितो तत्र धर्मप्रतियोगिस्वरूपयोः तद्भावयोः तद्भेदस्य च युगपद्धीः इदमनेन सदृशमिति वत्तथा विशेषणविशेष्य
भूतयोर्भेदभेदिनोर्विशेषणविशेष्यभावस्य च युगपदेव धीः इमौ सदृशाविति वत्सर्वस्येंद्रियसंनिकृष्टत्वायोग्यत्वाद्युगपदनेक
ज्ञाने त्वन्त्रैर्विरुद्धत्वेविदीर्घसहस्वरवसमहात्वे वनेकज्ञानाविरोधात्। न हि मन्यते रंजी चेत्र रतिविशिष्टधीरपि विशेषणज्ञानपूर्विका।
उक्तं चैतदन्यत्रापचत्तु धर्मिप्रतियोगिनोरन्यतरस्यासन्निधानं तत्रापि संस्कारसचिवेंद्रियसन्निकर्षतो क्रमेवज्ञानमुत्पद्यते तदनेन सदृश
मि[illegible]विशेषणत्वं अन्यथाऽभेदज्ञानमपि न स्यात्। तथा च नान्योन्याश्रयः। तदुक्तं। धर्मित्वप्रतियोगित्व तद्भेदा युगपद्धियां। विशेषणविशे
च तद्भावस्यैव गृह्यते को विरोधः स्वरूपेणागृहीते भेद एव तु। अस्या मुख्यादितिपुनर्विशेष[illegible]च्यते। यद्यपि स्यादन्त्रिधी हेतुधीर्वि
शेषविषयत्वादिरूपस्यावर्त्तकत्वाद्यात्मकस्य विशेषणत्वादेर्विशिष्टज्ञानाधीनत्वादन्निता नोनंतरं निर्वर्त्यस्य न विशिष्टज्ञाने स्फुरणं
तथापि तदुपसर्जनत्वादिरूपविशेषणत्वादेर्विशिष्टज्ञाने स्फुरणं पुनः। किं त्वा अन्यत्वाग्रहणोऽप्युक्तः कथं चान्योन्यसंश्रयः। अन्यत्वेऽपि
सिद्धं स्यात् कथमन्योन्यसंश्रयस्तु कृत्वा उभयतः पाशारज्जुः। एतेन विशेषणविशेष्यभावेनैव भेदस्य प्रत्येतव्यत्वात्तद्भावप्रतीतेश्च भेद
प्रतीत्यधीनता[illegible]चेत्राद्यैर्दर्शनेन भेदप्रतीतिपरंपरानवस्थेति निरस्तं। ब्रह्मजीवाभिन्नं जगन्मिथ्यास्वप्नवन्निर्दुष्टपरपक्षो
दुष्टः स्यादात्यप्यभे[illegible]र्विशेषणादिभावेनैव प्रत्येतव्यत्वात्तत्प्रतीतेश्च भेदप्रतीत्यधीनत्वेनानवस्थानात्। प्राथमिका भेदधीः[illegible]
[illegible]पदेशादावपि भेदः सत्त्वेव विशेषणत्वादिहेतुः। न तु भेदज्ञाने तज्ज्ञाने तथा न नु भवाता तथा च नानवस्थेति चेत्समं प्रकृतेऽपि वा

...पेदयो स्वरूपेणाप्रतीतयोरसतिप्रतिबंधे विशेषणत्वादिधीसंभवादित्युक्तत्वात ।किं च भिन्नत्वेनैव ज्ञातस्य विशेषणतायामपि तत्त्वते
१५९ ति भेदधीपूर्वकविशेषणतया ज्ञातस्याभेदस्य पुनर्ब्रह्माभेदज्ञानेनस्यात विरोधात ।एवं च ।विशेषणत्वभेदे न ज्ञानेनापेक्ष्यते अन्यथा ।नन्वा
द्विशेषणं द्वैकं ब्रह्म... भिन्नं विरोधतः ।यतेन प्रत्यक्षं किं भेदमेव गोचरयेदुत वस्तु वि ।नाद्यः ।भेदस्य त्वेवाप्रतीतेः ।द्वितीये वि किं भेदस्य च
स्तु गोचरयेत उत वस्तु पूर्वं भेदं युगपद्वोभयं ।नाद्यः ।भेदस्य त्वेवाप्रतीतेः ।बुद्धेर्विरम्य व्यापाराभावाच्चात्रतय च न द्वितीयः ।न तेती
यः ।वस्तुग्रहस्य भेदग्रहहेतुत्वादिति निरस्तं ।विंव प्रतिबिंबयोज्ञविब्रह्मणोश्चाभेदग्राहिप्रत्यक्षं शब्दश्चकिमभेदमेव गोचरयेदि
त्यादेः साम्यात ।वस्तुमात्रज्ञानानंतरभाविनाविशिष्टज्ञानेन युगपदुभयग्रहणाच्च ।विशिष्टधीर्विशेषणधीपूर्विकेति मतेभ्य त
घटाभाव इति ज्ञानानंतरमेवभूतलं घटाभाववदिति ज्ञानवत अनयोर्भेद इति ज्ञानानंतरमेव ...भिन्नाविति धियः संभवेन तत्पूर्व
काले ... युगपदेवोभयगोचरविशिष्टधियः संभवेनोक्तदोषानवकाशाच्च ।यच्चोच्यते ।भेदस्यान्योन्याभावत्वे तत्प्रतियोगिनं
यत्तु भयोस्तादात्म्यस्याप्रामाणिकत्वेनान्योन्याभावस्याप्रामाणिकत्वस्यादिति तन्नारूप्यस्यद्वैतस्यात्यंतासतश्चाप्रामाणिकत्वेनवाध
गोचरस्य रूप्याभावस्याद्वैत लक्षणस्य चाप्रामाणिकत्वस्यादिति साम्यात ।यदि तत्र प्रतियोगिनो निरूपकमात्रत्वेन स्वपक्षे दोषस्या राम
प्रामाणिकत्वेपि तदभावस्यप्रामाणिकत्ववदुपपत्तिः तर्हि प्रकृतेपि तथा ।न ह्यस्मन्मते प्रामाणिकस्यैव निषेध इति नियमः ।येषां त १५९
...तन्मतेपि परे प्रमितस्य परतादात्म्यस्य घटे निषेध इत्यस्तु तन्मते अन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्घटप्रतियोगिकत्वेपि यत्र प्रतियोगि

[...]धिकरणे समारोप्यनिषेधावगमः। संसर्गाभावः यत्र त्वधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्यनिषेधावगमः सोऽन्योन्याभाव इति
तयोर्भेदः। एतेन भावादभावस्यान्योन्याभावरूपभेदस्य वक्तव्यत्वात्स्वरूत्रित्वमिति निरस्तं। जीवब्रह्माभेदेऽपि स्वेनाभेदस्य वक्तव्यत्वा
त्स्ववृत्तित्वमिति साम्यात्। तत्राभेदान्तरं वा तस्यैव स्वनिर्वाहकत्वं वा चेदिहापि तथास्तु। एतेन नरशृंगशशशृंगात्यंताभावयोरन्योन्याभा
वरूपभेदस्य सत्त्वादभावाभावस्य भावत्वान्नृशृंगशशशृंगयोः सत्त्वं स्यात्। एवं घटध्वंसप्रागभावयोरन्योन्याभावस्य वक्तव्यत्वादभा
वाभा[...]भावत्वात् घटध्वंसादिकाले घटः स्यादिति निरस्तं। अविद्यानिवृत्तिः पंचमप्रकारेति मते भावाद्वैतमते चाविद्यानिवृत्तेर्ब्र[...]
तोऽन्योन्याभावस्य वक्तव्यत्वादभावाभावस्य भावत्वादविद्यानिवृत्तिकालेऽविद्या स्यादिति स्यान्या[...]दित्व भावसंसर्गाभाव एव भावो न
त्वन्योन्याभावस्तर्हि प्रकृतेऽपि समं। यद्वोक्तं। भेदेषु जातिरूपमौपाधिकधर्मरूपं वा भेदत्वं वाच्यं तत्र पुनर्भेदो वाच्यः। अन्यथा भेदत्वस्यात्र
न्यस्याभेदेरो तस्यात्। तथा चान्योन्यवृत्तिरिति। तत्र। अभेदेष्वभेदत्वं वाच्यं तत्र पुनरभेदो वाच्यः अन्यथा तस्याभेदो न स्यात्। तथा चा[...]व
वृत्तिरिति साम्यात्। न च घटस्य घटाभेदः जीवस्याजीवाभेदो वाजीवस्य ब्रह्माभेदः वेदांतवैयर्थ्यापत्तेः। अथ तत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्वपरि
वप्रमितत्वादन्योन्यवृत्ति[...]र्दोषः तर्हि प्रकृतेऽपि तथास्तु। ननु भेदः किं भिन्ने वर्तते उताभिन्ने। नाद्यः अनवस्थापातात्। नोत्यः। विरोधादिति चेव
ता। अभेदः। आत्म[...] निर्विवादत्वे आत्मनो निर्विशेषत्वस्वपक्षे दोषाभावः। परपक्षे दोषश्च तद्वृत्तिवर्तते। उत तद्वहितरस्यादेः स्याम[...]ता।
दघ[...]दादि स्वरूपं यद्वास्वाश्रयत्वयोग्ये वर्तते योग्यता च प्रमितिरूपकार्योन्नेया तर्हि प्रकृतेऽपि तथास्तु। एवमन्येऽपि स्वव्याघातकाः [...]सुरः

ना॰ मा॰ पदार्थाः परिशेषाः । न च भेदखण्डने केनापि कापि अखण्डाख्याघातिका ज्ञातिरूपा युक्तिरुक्ता । न तूक्ते । एतादृशस्य । वक्तारो ऽपि भोज्ञात्वान्तरा
१५० । मायी माध्यमिकश्चैव तावुपेक्ष्यौ बुभुत्सुभिरिति ॥ ॥ विशिष्टभेदखण्डनोद्धारः ॥ ॥ वं सत्ततत्त्वसम्मते भेदो वस्तु नास विशेषाभिन्नस्तत्र
भिन्नत्वात्तान वस्थादि । भेदप्रतिविधेश्च विशेषस्य सत्त्वात्तत्पर्यायत्वादिकं । विशेषश्च भेदहीनेऽप्येकतरपरिशेषाभावादिनिर्वाहकः । उक्तं
। भेदहीनेऽपि पर्यायशब्दान्तरनियामकः । विशेषो नाम कथितः सोऽस्ति वस्तुषु शेष तद्वृत्तिः । प्रमाणं त्वत्रार्थापत्तिः । तथा हि । विज्ञानमानंदं
ब्रह्मेत्यादिवाक्यबोध्यविज्ञानानंदादीनां परमते पि न तावद्भेदो भेदाभेदो वा । अखण्डार्थत्वात् तत्प्रकाशवाक्यत्वं अखण्ड्यमित्याद्येकरसश्रुति
विरोधाच्च । तत्र भेदप्रतिनिधिर्विशेषोऽपि न चेत् कथं तद्व्याप्तमपर्यायत्वं पदान्तरावैयर्थ्यं विज्ञानानंदयोरेकतरापरिशेषः अभेदघो
नत्वे न चैतन्यमात्रेऽपि मोक्षे वेदान्तीमानंदाप्रकाशस्त्यादिभेदकार्यं स्यात् । तत्स्वार्थभेदाभावेऽपि वैयर्थ्यभेदादपर्यायत्वं आवर्त्य
भेदादवैयर्थ्यं चेति चार्वंग पर्यवादे निरस्तं । न च स खण्डार्थवादेऽपि प्रवृत्तिनिमित्तयोर्ज्ञानत्वानंदत्वयोर्भेदादपर्यायत्वे एवं धर्मी निति
श्रुत्या तयोरपि भेदनिषेधात् । अर्थप्रकाशत्वनिरुपाधिकेष्टत्वरूपयोस्तयोरर्थप्रकाशनिरुपाधिकेष्टत्वाश्रयविशेषमापेक्षत्वाच्च । आ
काशशब्दाश्रयशब्दयोर्निमित्तभेदाभावे न पर्यायत्वापातात् । न ह्याकाशशब्दस्य शब्दाश्रयत्वादन्यन्निमित्तमस्ति । ज्ञानानंदयोरेकतरपरि
शेषे च मोक्षे आनंदप्रकाशो न स्यात् । तस्माद्विज्ञानानंदादेरेकश्रुतिबलाद्भेदरहितेऽकतरापरिशेषाद्यर्थं विशेषोऽङ्गीकार्यः । एवं तत्त्वमसीत्य राम
त्र सार्वतात्पर्यादाघटितवाक्यार्थस्यैकस्य ननु तावत् परमते भेदो भेदाभेदो वा एकस्यापि मिथ्यात्वापातात् । तत्र विविशेषोपि न चेत् कथं स्व

[...]शेप्येकस्याप्रकाशः। न प्रकाशस्य भेदभ्रमाविरोधित्वेप्येकप्रकाशस्य तद्विरोधः। तस्य निरपेक्षत्वेप्येकस्य सापेक्षत्वमिति सर्वदि
। न चाविद्यावरणादेकस्याप्रकाशः। विशेषाभावेऽनाद्यन्तविदभिन्नस्यैकस्यावरणायोगात्। न हि शुक्त्यज्ञानेन शुक्त्यंश एवावृतो नाव
तेश्च भवति। किं चैवं धर्मानितिश्रुतिवलादपि विशेषसिद्धिः। अत्र हि ब्रह्मधर्माननुक्त्वा तद्भेदो निषिध्यते। न च भेदप्रतिनिषेधे रभावे धर्मि
धर्मभावो धर्माणामनेकत्वं च युयुक्तं। न च धर्मानित्यनुवादः। श्रुतितोऽन्यन ब्रह्मधर्माप्राप्तेः। न चेयं श्रुतिरस्य तद्भेदनिषेधिका भेदमात्रवि
षेधात्। [...] भेदाभावस्य लोकत एव प्राप्तत्वाद्भेदाभेदे चयः। पक्षेपि त्रयातितमपवदेत्[...]दिस्य तेष्वा। तदुक्तं। उक्ता धर्मान्यथा त्वक्ष
निषेधादनुपपत्तिहि। विशेषोऽज्ञायते श्रुत्याभेदादन्यश्च साधितइति। किं च गुणगुणाद्यभेदपक्षे घटोपलब्धौ[...]पि शेक्लाद्यनुपलंभाद्भेदाभेदप
क्षेपि तयोरविरोधार्थमप्रामाणिकतमपरंपरापरिहारार्थं च अस्यं तद्भेदपक्षेपि समवायः। स च ध्वंसत्वासत्तीभेदोभिन्नः। अतएव विशेषोद्वात्र
:कालः। सदास्ति देशसर्वत्रेत्यबाधितव्यवहारार्थं विशेषोंगीकार्यः। किं चाभावादावस्तित्वादिर्नाभावादितो भिन्नः। गुणादिष्वनंतभावि
परपदार्थनियमभंगात्। अनियमपक्षेस्तित्वेप्यस्तित्वांतरमित्यनवस्थानात्। तत्र विशेषोपि न चेत् एकधे विशेषणविशेष्यभावादिन च
सत्त्वासत्त्वादिर्भाति। स न घटत्वादिवद्बाधात्। नाप्युपचारः स्खलितो देवदत्तो नेतिवत्सत्वासत्तीनेति कदाप्यव्यवहारात्। ननु[...]दे:
स्त्वं घटत्वाभावेपि स्वभावविशेषादेव सद्व्यवहार इति चेत्। तस्यैव स्वभावविशेषस्यास्माभिर्विशेषशब्देनोक्तेः। समवायादिः स्वान्ये
[...]रतिरेकेणास्वस्यस्वयमेव निर्वाहकं हि स्वनिर्वाहकं विशेषाभावे च कथमेकस्यैव निर्वहणक्रियायां कर्तृत्वकर्मत्वं च। अस्य वि

[illegible]णैव स्वविषयिनः स्वनिर्वाहकत्वेति नानवस्था। तस्य तथात्वं च धर्मिग्राहकमानसिद्धं। एवं भेदाभावः। भेदकार्यं च प्रमितं तत्रैव विशेष-
कल्पनं तदिति न प्रमितभेदे घटपटादौ विशेषमादाय भेदव्यवहारः। नहि सोमाभावे पूतीकरतितल्लाभेपि सः। एतेनोक्तस्थले भेद एवास्तु भेदका
२२१ र्यं चेन्न तु भेदप्रतिसिद्धिरिति निरस्तं। तत्र भेदस्य बाधितत्वात्। एवं च ब्रह्मस्वरूपभूतयोर्विज्ञानानंदयोर्ब्रह्माभेदयोश्चैकतरपरिशेषाभा
वः। प्रमेयत्वादेः स्वाश्रितत्वादिकं वा भेदान्यनियम्यं। भेदानियम्यत्वे सति नियम्यत्वात्। घटादनियम्यत्वे सति नियम्यं तत्तदन्यनियम्यं य
था संमतं। ब्रह्मस्वरूपविज्ञानानंदादिकं वा भेदान्यैकतरापरिशेषनिर्वाहकवत्। भेदहीनत्वे सत्येकतरापरिशेषरूपनिर्वाह्यवत्वात्। य
द्धीनत्वे सति यन्निर्वाह्यवत् तत्तदन्यतन्निर्वाहकवत्। यथा संमतं। स्वाश्रितप्रमेयत्वादिकं वा भेदान्याश्रयाश्रयिभावनिर्वाहकवत्। भेदही
नत्वे सत्याश्रयाश्रयिभावरूपनिर्वाह्यवत्वात्। यद्धीनत्वे सति यन्निर्वाह्यवत्। तत्तदन्यतन्निर्वाहक[illegible] यथा संमतं। इत्यादिप्रयोगो द्रष्टव्यः।
किं च [illegible]प्रत्यक्षसिद्धः। तथा हि। तंतुपटादिबुद्धीनामभिन्नघटपटादिबुद्धितो वैलक्षण्यं तावदनुभूयते। तच्च न तावत्संबंधविषयत्वेन
कुंडबदरादिबुद्धितो वैलक्षण्यानुभवात्। नापि संयोगान्यसंबंधविषयत्वेन घटतद्रूपतदभावादिबुद्धितोपि वैलक्षण्यानुभा
वात्। नापि स्वरूपप्रत्यासत्तिसंयोगान्यसंबंधविषयत्वेन। घटतद्भूमिकान्योन्याभावादिबुद्धेर्घटपटादिबुद्धितो वैलक्षण्याभावापातात्।
नाप्ययुतसिद्धिविषयत्वेन। आश्रयाश्रयाश्रयिभावनियमोप्ययुतसिद्धिः तद्वत इदानींतन आश्रयाश्रयिभावकुंडबदरादिबुद्धावपि भा राम
[illegible]सक्तन्न तंतुपटादिबुद्धावपि। नहि प्रत्यक्षात् तंतुपटादिधीः तंतुपटसंबंधनाशो वा तंतुपटविभागो वा न भविष्यतीत्याकारा। नापि कुंड

[illegible]नेवस्वभिन्नः स्वनिर्वाहकश्चेति नानवस्था। तस्य तथात्वं च धर्मिग्राहकमानसिद्धं। यत्र भेदाभावः। भेदकार्यं च प्रमितं तत्रैव विशेष॰
कल्पतरिति न प्रमितभेदे घटपटादौ विशेषमादाय भेदत्यागः। नहि सामाभावे पूर्तीकरतितत्वाभेविसः। एतेनोक्तस्थले भेद एवास्तु भेदका
२११ र्यं च न तु भेदप्रतिनिधिरिति निरस्तं। तत्र भेदस्य बाधितत्वात्। एवं च ब्रह्मस्वरूपभूतयोर्विज्ञानानंदयोर्ब्रह्माभेदयोश्चैकतरपरि[illegible]भा
वः। प्रमेयत्वादेः स्वाश्रितत्वादिकं वा भेदान्यनियम्यं। भेदानियम्यत्वे सति नियम्यत्वात्। यद्यद नियम्यत्वे सति नियम्यं तत्तदन्यनियम्यं य
था संमतं। ब्रह्मस्वरूपविज्ञानानंदादिकं वा भेदामेकतरापरिशेषनिर्वाहकवत्। भेदहीनत्वे सत्येकतरापरिशेषरूपनिर्वाह्यवत्वात्। य
द्धीनत्वे सति यन्निर्वाह्यवत् तत्तदन्यतन्निर्वाहकवत्। यथा संमतं। स्वाश्रितप्रमेयत्वादिकं वा भेदान्याश्रयाश्रयिभावनिर्वाहकवत्। भेदही
नत्वे सत्याश्रयाश्रयिभावरूपनिर्वाह्यवत्वात्। यद्धीनत्वे सति यन्निर्वाह्यवत् तत्तदन्यतन्निर्वाहक[illegible]। यथा संमतं। दर्शनादिप्रयोगो द्रष्टव्यः।
किं च [illegible]प्रत्यक्षसिद्धः। तथाहि। तंतुपटादिबुद्धौ नाभिन्नघटपटादिबुद्धितो वैलक्षण्यं ताद्रूप्येण नानुभूयते। तच्च न तावत्संबंधविषयत्वेन
कुंडबदरादिबुद्धितो विलक्षणानुभवात्। नापि संयोगान्यसंबंधविषयत्वेन घटतद्रूपतद्भावादिबुद्धितो विलक्षणानुभा
वात्। नापि स्वरूपप्रत्यासत्तिसंयोगान्यसंबंधविषयत्वेन। घटतद्रूपमितिकायोन्याभावादिबुद्धेर्घटपटादिबुद्धितो वैलक्षण्याभावापातात्।
नाप्ययुतसिद्धिविषयत्वेन। आश्रयाश्रयाश्रयिभावनियमो ह्ययुतसिद्धिः। तच्च तदानींतन आश्रयाश्रयिभावः कुंडबदरादिबुद्धावपिभा राम
[illegible]समस्त नतंतुपटादिबुद्धावपि। नहि प्रत्यक्षात् तंतुपटादिधीः। तंतुपटसंबंधनाशो वा तंतुपटविभागो वा न भविष्यतीत्याकारा। नापि कुंड

...दिधीस्तयोः संबंधनाशो वा कुंडबदरादिष्वागोवा भविष्यतीत्याकारात् नापि समवायविषयत्वेनेक्षरीत्यासंबंधनित्यत्वस्यैवासंबंधप्रयुक्तत्वसि
द्धत्वस्य वाऽवास्फुरणात्। तस्माद्भेदविषयत्वेनैव वैलक्षण्यं वाच्यं। अयं घटः गगनाम्बवादिरेव सेनापत्रमेव तादृक् रत्यादेः पुरोवर्त्तिनाद्यप
देरिव आतानवितानात्मकास्तंतवएवपटः प्रयुक्तः पटस्यादावपि तंत्वादिना पटस्याभेदप्रतीतेः। न चात्र पटत्वप्रयुक्तत्वयोरेकस्यत्वमेव भासि
तिवाच्यं। पटप्रयुक्तयोरैक्यस्याप्रतिपत्तेर्न गतिः। अन्यथा घटाद्याप्यभेदो न सिध्येत्। घटः पटो नेति धीष्वभेदविषयानस्यात्। दंडी चैत्र इत्यत्रापि दंडि
...भेदो भासेवा न च प्रयुक्तः पट इत्यत्र प्रयुक्तवानेव प्रयुक्तपदार्थ इति वाच्यं। प्रयुक्तस्यापि तत्र पटत्वं तत्संबंधो न तत्स्यैव हप्रतीतेः। अन्यथेहापि प्रयुक्ति
पट इति धीः स्यात्। पतद्भावादिकल्पनेतद्व्यवहारे न तद्प्रतीतेः। पटस्य शौक्ल्यं एष पटरूपादिधीस्तत्संबंधविषयानत्वभेदविषया सत्त्वासति
त्यादिवत् भेदाभावे प्रत्ययपत्तेश्च। पटस्य तंतुत्वस्य त्वेच गुरुत्वद्वयं अधिकं स्यात्। ते तदुक्ते भूतत्ते पटवृत्तिश्च न स्यात्। मूर्त्तानां समानदेशत्वविक
रणायोगात्। व्यवहारार्थं क्रियाभेदादिति पद्धतारंकादिवत् प्रयुक्तं। तस्मात् तदुपपादितद्वैरभेदविषयैव। पटश्चेयं केवलाभेदविषया हि
सामानाधिकरण्यव्यवहारं न जनयेत्। घटः कलश इत्यव्यवहारात्। ते न सा पते अधिकोप्यस्या विषयोस्तीति। न चायं भेदः पटेन प्रयुक्तो
स्फल्वे त्वायातात्। भेदाभेदावितिधाय विशिष्टस्यावश्यकत्वाच्चुत तस्माद्योधिको विषयः स एव विशेष इति सिद्धं विशेषस्य प्रत्यक्षत्वं। पटा
प्रयुक्तः पट इत्यादिसामानाधिकरण्यप्रतीतेर्भेदे निर्विशेषाभेदे वाप्युक्तेः सविशेषाभेदविषयत्वं कल्प्यत इति तस्य प्रत्यक्षत्वं। तदुक्तं
...प्रत्यसिद्धेन व्यवहारोखिलो भवेदिति। अभेदेपि विशेषोस्ति व्यवहारस्ततो भवेदिति स्मृतिसिद्धश्च विशेषः। तस्माद्भेदस्यैव...

द.मा.०
१९९

[illegible]शेषाभिन्नत्वात्तत्कोऽपदेशो वर्तते॥ ॥विशेषसमर्थनं॥ ॥ननु तथापि न तावज्जीवेश्वरभेदे प्रत्यक्षं मानं ईश्वरस्याप्रत्यक्षत्वेन तद्धर्मिक
स्य तत्प्रतियोगिकस्य वा भेदस्याप्रत्यक्षत्वात्। नाप्यनुमानं। जीवेश्वरौ भिन्नौ विरुद्धधर्माधिकरणत्वाद्दहनतुहिनवदित्यत्र तात्त्विकभेदे सा
ध्ये दृष्टांतस्य साध्यवैकल्यात्। अतात्त्विके साध्ये सिद्धसाधनात्। दुःखादेरंतःकरणधर्मत्वेनासिद्धेश्च। ब्रह्मतत्त्वतो जीवाद्भिन्नं सत्त्वे तत्त्वा
तद्व्यतिरेकेणाजीववदित्यत्राप्रसिद्धविशेषणत्वात्। ब्रह्म स्वधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवदिति साध्यनिर्देशेऽप्यसाधारण्यात्। नाप्या
त्मत्वं नानाव्यक्तिनिष्ठं जातित्वात् पृथिवीत्ववदित्यादिभिरात्मभेदमात्रसिद्धिः। आत्मैक्यवादिनं प्रत्यसिद्धेः। दुःखं गुणत्वावांतरजातिः स्व
जातीयाश्रयभिन्नाश्रितं गुणत्वाद्रूपवदित्यत्र शब्दे व्यभिचारात्। दुःखादीनामंतःकरणधर्मत्वेन सिद्धसाधनाच्च। विमतानि शरीराणि
स्वस्वसंख्यासंख्येयात्मवंति शरीरत्वात् संमतवदित्यत्र योगिशरीरे व्यभिचारात्। आत्मा धर्मिसत्ता[illegible]नसत्ताकात्मप्रतियोगिकभेदवान्
द्रव्यत्वात् घटवत्। आत्मा द्रव्यत्वव्याप्यजातिमान् नानाश्रयावृत्तिविशेषगुणाधिकरणत्वात् घटवदित्यत्रात्मनो निर्गुणत्वेनासिद्धेः। उक्तसाध्य
एव शरीरात्मसंयोगाधारत्वात् शरीरवदित्यत्राभाससाम्यात्। नापि द्वा सुपर्णा इत्यादिश्रुतिः। अनुवादत्वात् व्यावहारिकभेदपरत्वाद्वा ए
वं भेदांतरेऽपि प्रमाणानि निरसनीयानीति। उच्यते। प्रत्यक्षं तावज्जीवेश्वरभेदे प्रमाणं घटः पटो नेतिवत् नाहं सर्वज्ञो नाहं निर्दुःख इत्यनुभ
वात्। न चेश्वरस्याप्रत्यक्षत्वात्तो भेदोऽप्यप्रत्यक्षः। यत्र हि प्रत्यक्षत्वमनुपलब्धिविरोधि तत्र तदभावः प्रत्यक्षं उक्तप्रतियोगिप्रत्यक्षत्वमभाव राम
[illegible]त्वे तंत्रं। जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावस्य प्रत्यक्षत्वापातात्। स्तंभः पिशाचो न भवति घटः परमाणुर्न भवतीति प्रत्यक्षप्रतीतेश्च। प्रतीत १९९

[illegible]मेदस्य च प्रयोजनं नैकत्वं। अन्यथा जीवेश्वराभेदश्रुतेरप्र[illegible]त्वप्रतिषेधत्वं स्यात्। तन्मेदश्रुतेश्च तत्त्व उक्तप्रत्यक्षप्राप्तानुवादित्वेन स्यात्। ईश्वरस्य
जीवाभेदे तु तास्यैहं वेदसर्वात्मिनत्वे र्वलत्वपरंतय। उक्तमः पुरुषस्त्वस्मरत्वादितद्दूचनानुमितमीश्वरमतस्तेप्रमाणे। नन्वत्रयो भातित्रितंकार
णाविद्यादिविशिष्टस्याहमर्थस्य निर्दुःखाभेदः समसमायीष्टः। यस्तु नेष्टः शुद्धचेतन्यस्य निर्दुःखाभेदः सोत्र न भातीति चेत्। न योहमस्वांस्ये
यस्य ममात्मानं संसारदुःखोहं निर्दुःखोनेति सुषुप्तिकाली नांतकरणानवछिन्नाभेदेनअनानाद्याअयाभेदे न च प्रत्यभिज्ञायमानेषु दृ
मेरुपं[illegible]धारस्यतदनाधाराभेदः एव द्वयोर्विवादः। न तु चेतन्यस्य चेतन्यांतरात्। साक्षित्वं चाहमर्थस्य दुःखात्मतापर्यायियपर्यातिनि
र्दुःखेत तथापि निर्दुःखमात्राभेदधीरियं ब्रह्मणोपि भेदविषयैव। न चाद्वैतिमते जीवदुःखेन ब्रह्माप्यदुःखीति न निर्दुःखं ब्रह्मेति वाच्यं। वद्धजीव
वावेब्रह्मभावरूपमुक्तेरनुमर्थत्वापातात्। एकजीववादे पि औपाधिकस्यापमत्वाद्वैविमहाकाशयोरिव दुःखित्वादेर्ब्रह्मण्यसत्त्वात्। विस्त
ते चेतरविद्याश्रयभंगे साधितं च प्रत्यक्षप्रामाण्यावसरे वा स्वप्रत्यक्षस्य बलवत्प्रत्यक्षेतरेण न बाधः। साक्षिप्रत्यक्षस्य न केनापि बाधइति
तस्माज्जीवेशभेदः प्रत्यक्षः। एवं शब्दादनुमानादिना चैत्रात्मादिकं ज्ञातवतामैत्रेण नाहं चैत्रो घटोन ब्रह्म घटोन पटः नाहं घट इत्यनुभवा
त्संचापिभेदाः प्रत्यक्षाः भेदपंचकेप्रत्यक्षं॥ ॥ अनुमानानि चाईश्वरः जीवप्रतियोगिकतात्विकभेदवान् सर्वज्ञत्वात्। सर्वशक्ति[illegible]त्वात्
सर्वकार्यकर्तृत्वात् स्वतंत्रत्वाद्वा। व्यतिरेकेण जीववत्। जीवो वा ब्रह्मप्रतियोगिकतात्विकभेदवान्। अल्पज्ञत्वात् अल्पकर्तृत्वात् संसारित्वा
द्व्यतिरेकेण ब्रह्मवत्। परमतेपि जीवब्रह्मणोर्व्यावहारिकभेदस्य सत्त्वान्न दृष्टांतभावः। अन्यथा परस्यापि जीवात्मनः तत्वतः परमात्म

[illegible]या० [illegible]भिन्नाः आत्मत्वात्परमात्मवदित्यादिनस्यात्। एतेन सर्वाद्वैतवादिने प्रतिसाध्याविशिष्ट्यादिदोषान्न भेदानुमानं क्लिष्टं क्लेति निरस्तं। परेत्वा[illegible]विश्च
५३ व्याहतिं निरासः। यद्व्यावहारिकभेदमात्रेण हेतुसाध्यादिव्यवस्थायां स्वीकृतत्वात्। भेदस्य स्वरूपत्वेपि विशेषवत्वाद्युक्तविशेषणत्वं चासीत्यत्र
त्वात् न भेदवत्वं वा[illegible]तं। न चाप्रसिद्धविशेषणता। जीवब्रह्माभेदे निषप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वे न तद्विपर्ययप्रमाषृद्व्यातिरिक्तद्व्यादेरिव[illegible]मान
योग्यत्वात्। यद्वा जीवः किंचिद्धर्मिकप्रतियोगिज्ञानावाध्यभेदप्रतियोगी ब्रह्म वा किंचिद्धर्मिकप्रतियोगिज्ञानावाध्यभेदप्रतियोगि अधिष्ठानत्वा
च्छुक्तिवत् इति सामान्यतस्तत्सिद्धेर्नाप्रसिद्धिः। केचित्तु जीवाभिन्नत्वे वसाध्यं तथा च नाप्रसिद्धिः मिथ्याभेदेन सिद्धसाधनं तु निरसिष्य
ते। यद्वा ब्रह्म जीवप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवदिति साधनान्नाप्रसिद्धिः तावित्सिद्धसाधनं। न चोभयत्राप्यसाधारणत्वं[illegible]स्या
ग्रह्यमाणाविशेषावस्थावाभेवदोषत्वादित्याहुः। इतरे तु ब्रह्म जीवप्रतियोगिकतात्विकाभेदवन्नेति साधनान्नाप्रसिद्धिः। परपक्षेपि
यदेजी[illegible]काभेदाभावादित्याहुः। अपरे त्विह साध्यस्य जीवप्रतियोगिकतात्विकभेद[illegible]न्योन्याभावरूपत्वान्नाप्रसिद्धिर्दोषः। ता
हि व्याप्तिग्रहविघटकत्वेन दोषः। यद्वा तात्त्विसाध्यविषाविरहसहकृतसाधकमानाभाववत्वादिरूपासंदेहानपेक्षा। तत्सापेक्षत्वे विशेषेपि
वेपरत्याज्ञाविवजीवब्रह्मणोर्भेदे तात्विकत्वमस्ति न वेति संदेहे नैव साध्युक्तानतु ब्रह्मजीवान्नत्वतोभिन्नं न चेति संदेहसापेक्षा। व्यतिरेकिति
न साध्याभावस्य व्याप्तिः। अत्र च साध्याभावो जीवाभेदो जीवप्रसिद्धः यत्र तु व्यतिरेकितिभावः साध्यस्तत्राभावज्ञानस्य भावज्ञानाधीनत्वात्सादो राम
[illegible]त्याहुः। यद्वा ब्रह्म जीवात्तभिन्नं इः खोनत्तु भवितत्वात्तद्घटवदिति प्रयोगान्नाप्रसिद्धविशेषणतान साधारणता। न च मिथ्याभेदेन सिद्धसाधनं। १५३

भेदरूपार्थे साध्ये धर्म्यन्यत्वांशस्यासिद्धसाधनत्वात्त्वयोगात् । तदनुमितिविषयतया प्रामाणिकत्वे न सिध्यतो भेदस्य मिथ्यात्वायोगात् । अन्यथा
चद्रीयेषु मिथ्यात्वाद्यनुमानेषु कल्पितमिथ्यात्वादिना सिद्धसाधनं स्यात् । तात्त्विकत्वविशेषणेपि तात्त्विकत्वे न कल्पितभेदेन सिद्धसाधन
मितिवत् स्यात् यद्वा ब्रह्म जीवप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवत् दुःखाननुभवितृत्वात् अभ्रांतत्वात् । असंसारित्वाद्वा । घटवत् । जी
वो वा ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवान् असर्वशक्तित्वात् असर्वज्ञत्वात् अस्वतंत्रत्वाद्वा घटवदिति प्रयोगान्न दोषः । अ
त्र जीव ब्रह्मशब्देन त्वन्मते पि तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वंपदाभ्यां जीवाः परमात्मनस्तत्त्वतो न भिद्यंते आत्मत्वात्परमात्मवदित्यत्र च जीवपरमात्म
शब्दाभ्यां ये विवक्षिते ते संसाराधारानाधारचैतन्ये विवक्षिते ते च सत्ये इति न सिद्धसाधनं । न च ब्रह्मणो धर्मित्वाभावात् बाधः धर्मित्वाभावं
प्रति धर्मित्वाधर्मित्वाभ्यां व्याघातात् । इह धर्मिशब्देनाश्रयमात्रस्य विवक्षितत्वाद्वा । धर्मिशब्दस्य च पित्रादिशब्दवत् संबंधिशब्दत्वान्न मिथ्या
त्वं प्रति धर्मिभूतशुक्तिरूप्यसमानसत्ताकप्रातिभासिकभेदेन सिद्धसाधनं । न हि माता पुत्रस्य तत्कृते स्वस्वतमाता भार्याप्युच्यते । धर्मिपदस्थाने स्वपदं
वास्तु सत्तात्रैविध्यं वदतस्तव मतेपि ब्रह्मणि बाधाभावरूपाया वा तदुपलक्षितरूपाया वा सत्ताया सत्वान्न बाधः । यद्वा धर्मिसत्तासमसत्ताकेति पदस्था
ने पारमार्थिकेति वा स्वस्वरूपमनुवर्त्तमानेति वा स्वाश्रयानाकालीनेति वा स्वज्ञानाबाध्येति वा विशेषणं देयं । स्वशब्दस्य च समभिव्याहृततत्तद्धर्मिपरत्व
स्य व्याख्यातत्वान्न कश्चिद्दोषः । अन्यथा तवापि स्वप्रागभावव्यतिरिक्तत्वाघटपुरुषं स्यात् । न चात्राद्ये साध्ये दृष्टांतस्य साध्यवैकल्यं घटो जीवप्रतियोगि
कधर्मियोगिज्ञानाबाध्यभेदवान् जीवधर्मिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदरहितत्वात् यद्यज्ज्ञानाबाध्ययद्धर्मिकभेदरहितं तत्तज्ज्ञानाबाध्यतत्प्रतियोगि

प प्रा०
१५५

...स्त्वतत्पथाऽऽदरस्यैव न स्यात्सोऽरेक इत्याद्यनुमानेन तत्सिद्धेः। यद्वा ब्रह्मतत्त्वतो जीवा अपि तन्नेति साध्यं एवं च न साध्यवैकल्यशंकापि। त्वन्मते वि-
ष्यते घटे कल्पितजीवात्तात्त्विकभेदवत्तात्त्विकाभेदस्याप्यभावात्। न चैवं ततः करणस्यैव दुःखानुभवितृत्वात्तदननुभवितृत्वं जीवे नैकान्तं। ब्रह्म-
ते दुःखादेरंतःकरणधर्मत्वेपि व्यावहारिकस्य स्वतोनर्थरूपदुःखानुभवात्मकवंधस्य मोक्षसमानाधिकरणप्रजीवस्यत्वावश्यंभावात्। त्वन्मते
पि पदनर्थरूपं अहं दुःखीत्यनुभवितृत्वं जीवस्य तत्र भावो हेतुरिति न कश्चिद्दोषः। न चासंसारित्वादेर्ब्रह्मलक्षणसिद्धिः जीवे नैकांत्यं वा। त्वन्मते
औपाधिकश्यामत्वादिवत्तस्य व्यवस्थितत्वात्। एवं च जीवे सुखरोधर्मिज्ञानाबाध्यपरस्परप्रतियोगिकभेदवत्त्वेतो विरुद्धधर्माधिकरणत्वात्।
दहनवद्धिनवदितीयपि हृस्यां विरोधस्योपपादि न सहानवस्थाने। अद्वैतिनं प्रत्यसिद्धेः। नापि वध्यघातकभावः। नाज्ञात एको येऽहं
ति नाप्यन्याधार इति न्याये न तस्य भेदासाधकत्वात्। नापि परस्पराभावव्याप्यत्वे परस्पराभावरूपत्वं वा कालभेदेन नीलरूपरक्तरूपे
...नावेव च प्रत्याश्रये घटे व्यभिचारात्। तथापि परस्परात्यन्ताभावरूपत्वं वा परस्परात्यन्ताभावव्याप्यत्वे वा कालभेदेनापि सामा
नाधिकरण्यायोग्यत्वं वा विरोधः संयोगतदत्यन्ताभावयोः सामानाधिकरण्येनेत्यावयोर्मतमिति न तदाश्रये व्यभिचारः। तादृशविरुद्ध-
धर्माश्रयत्वं तं चत्वा सत्वं तेजत्वादयः। नवासिद्धिः अल्पशक्तिरसार्वज्ञ्यं यारतंत्र्यमपूर्णता। उपजीवकत्वं जीवत्वमीशत्वे तद्विपर्ययः। स्वाभावितं
तयोरेतत्रान्यथा तद्कथं च नेत्यादिश्रुतेः। न च कल्पितायां सार्वज्ञ्यासार्वज्ञ्यादिव्यवस्थायां वर्णे दीर्घत्वह्रस्वत्वादिवत्कल्पितभेदेनैवोपपत्त्या
तात्त्विकभेदे प्रत्यप्रयोजकत्वं। सगुणवादे तु न्यायैः श्रुत सार्वज्ञ्यादेर्ब्रह्मलिङ्गप्रत्यक्षप्रमाणपवादोक्तन्याये निर्दोषानुभवरूपसाक्षिसिद्धा

सार्वज्ञ्यादेष्वजीवेसत्यत्वात्। एवं ब्रह्मस्वज्ञानाबाध्यजीवप्रतियोगिकभेदवत् पदार्थत्वात् घटवत् जीवस्यापि जीवांतराश्रितत्वात् व्यभिचारवत
नत्वं जीवत्वावछिन्नप्रतियोगिताकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवद्वृत्ति सर्वचेतनवृत्तित्वात् चेतनावृत्तित्वरहितत्वाद्वा शशशृंगत्ववदित्यादीनि चा
नुमानानि जीवेश्वरभेदे प्रमाणानि विपक्षे ब्रह्मणोपि जीववत्संसाराद्यापत्तिः। एतेनाप्रमेये अनुमानस्य प्रवृत्तिर्नैकथंचन। प्रमेय
स्यत्वनात्मत्वान्नत्र भेदानुमेयपत इति निरस्तं। त्वन्मतेप्यात्मनः शब्दलिंगादिजन्यवृत्तिव्याप्यत्वात्। अन्यथा अप्रमेयेनुमानस्य प्रवृत्ति
र्नैकथं[illegible]प्रमेयस्यत्वनात्मत्वान्नदेक्यानुमितिः कथमिति तु वचत्वेनत्वदीया आत्माभेदे अनुमाकुक्तिरयुक्ता स्यात्॥ ॥जीवब्रह्मणो
र्भेदेनुमानानि। जीवानामन्योन्यभेदे तु चैत्रः मैत्रप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवान्। मैत्रानुसंहितदुःखाननुसंधातृत्वात् घटवत्
इहचदहनतुहिनादौ लक्षतयानुसंधानाननुधानत्वरूपविरुद्धधर्मयोरेवप्रयोजकत्वात्। विमतं सुरभिधर्मरहितेचंदनप्र[illegible]वृत्तिरहि
तत्वात्। इत्यादाविवासिद्धिवारकविशेषणात्वं नदोषः एवं चैत्रो मैत्रप्रतियोगिकतात्विकभेदवान् मैत्रीयस्मृतिहेत्वनुभवरहितत्वात्। मैत्र
यभ्रांतिनिवर्तकज्ञानरहितत्वात् मैत्रस्मृतसर्वास्मर्तृत्वात् मैत्रानुभूतसर्वाननुभावकत्वाद्वा घटवत् विमतो बंधध्वंसः स्वप्रतीयोगितावछे
दकावछिन्नाधारप्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदवन्निष्ठः बंधध्वंसत्वात् संमतवत्। जीवः संसारी वा संसारध्वंसाधारो वा स्वज्ञानना
[illegible]ध्यजीवप्रतियोगिकभेदवान् स्वज्ञानाबाध्यसंसारिप्रतियोगिकभेदवान्वा स्वज्ञानाबाध्यसंसारध्वंसाधिकरणप्रतियोगिकभेदवान्वा पदार्था
[illegible]घटवत् विपक्षे बाधकस्य वद्प्रमाणत्वात्। नाभाससाम्यं। आत्मभेदमात्रे तु आत्मा आत्मप्रतियोगिकस्वज्ञानाबाध्यभेदवान् पदार्थत्वात्

या०
५५

[…]त। विमत आनंदः स्वनिष्ठदुःखविरोधित्ववर्ज्यधर्मेणात्मत्वजातीयप्रतियोगिकत्वज्ञानाबाध्यभेदवान् दुःखविरोधित्वात् दुःखाभाववत्।
द्यात्मैवं भवपक्षे आकाश आत्मप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदाधारविशेषगुणवत् विभुव्यतिरिक्तः द्रव्यत्वात् पृथिवीवदित्याद्यपि द्रष्टव्यं।
केचित्तु पृथिवीत्वं जल[…]त्वं तेजस्त्ववायुत्वमनस्त्वेतरद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिभिन्नं मेयत्वात् जलत्ववत्। गगनत्वजातिवादिनं प्रति गगने[…]
रेत्यपि विशेषणीयं। न चोक्तजातिमत्पदार्थान्तरसिद्ध्यार्थान्तरं। लाघवेन क्लृप्ते धर्मिणि धर्ममात्रेणानुमानपर्यवसानात्। सत्त्वाद्रव्यत्वव्याप्यात्म
निष्ठजातस्यास्याद्रव्यत्वे वा साक्षादात्मनिष्ठजात्यन्यतमेयत्वात् घटवत्। आत्माणुत्वमते आत्मा द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमान् अविभुद्रव्यत्वात् पृथि
वीवदित्यादिभिरात्मत्वजातिसिद्धौ तात्विकात्मभेदसिद्धिः जातेर्धर्मिज्ञानाबाध्यभेदं विनायोगात्। अन्यथा व्यक्ताभेदः क्वापि दे[…]न स्यात्।
विपक्षे आत्मत्वस्य जातित्वे लाघवं औपाधिकत्वे तस्योपाधिज्ञानाधीनत्वेन गौरवं बाधकं। आकाशादिकं तु धर्मिग्राहकमानेनैकतयसिद्धमिति
नाको[…]वादिवज्जातिरित्याहुः। जीवानामन्योन्यभेदेऽनुमानानि। आत्माभेदे त्वन्योन्यसुखदुःखाद्यनुसंधानं स्यात्। न चोपाधिभेदो न तु संधाने
तंत्रं। हस्तपादाद्युपाधिभेदेऽपि अनुसंधानदृष्टेः नापि विच्छिन्नोपाधिभेदस्तत्र तंत्रं। मातृसुखादेर्गर्भस्थेनानुसंधानापातात्। उघतापुधदोंईसा
पतितस्वशिरोच्छिद्भिः पश्यंतः पातयंति स्म कबंधा अप्यरीन् युधीति भारतोक्तेः विच्छिन्नेऽप्यनुसंधानदृष्टेश्च। नाप्यतीतादिशरीरस्थिवशरीर राम
भेदस्तत्र तंत्रं। तद्देहेऽपि बाल्येहं दुःखीत्यनुसंधानस्य जातिस्मरस्य च जन्मान्तरेऽहं दुःखीति अनुसंधानस्य योगिनश्च नानादेहगतभोगानुसं १५५
धानस्य च दर्शनात्। न च वयं सदा वर्तमानतया अनुभवं स्मरणं वा अनुसंधानं ब्रूमः किं नाम कदाचित्स्वीयतयानुभवमात्रं। न च तन्नास्त्यतीते

सुखात्मे। नवांतःकरणरूपोपाधिभेदस्तत्र। वंघेपोगिनस्तांतःकरणमेक एवेति वाच्यं। चैतन्यैकं चेपि तत्रांतःकरणभेदादननुसंधानस्यासंप्रत्यया
पत्तिद्धत्वेन शरीरभेदवत्तच्चक्षुरादिकरणभेदस्यवत्तभेदस्याप्रयोजकत्वात्। तत्र न्मते प्रत्यहं सुषुप्तावंतःकरणात्तये विपूर्वे पुरहं सुखीत्य
नुसंधानाच्च। सुषुप्तौ लीनसूक्ष्मानामंतःकरणभेदाभावेन संसारिदुःखाद्यनुभवापाताच्च। नवांतःकरणैकत्वानेकत्वेनुसंधानाननुसंधान
योस्तंत्रे। मुक्तौ स्वरूपसुखाननुभावापातात्। अंतःकरणानानात्वेप्यनुसंधानस्योक्तत्वाच्च। न चाविद्याद्युपाधिभेदस्तत्र तंत्रं सुषुप्तौ
चाविद्या[illegible]तीति वाच्यं। उक्तरीत्या तन्न प्रागभावमेव दत्तानभेदस्याप्रयोजकत्वात्। पार्वतिज्ञा[illegible]नितावैतपत्तानानानीतिमते एकस्मि न्
विज्ञीवे ब्रह्मत्तविषयकात्तानानात्वभिन्नत्वाद्य। मुक्तस्य संसारिदुःखाद्यनुसंधानापायापाताच्च। न चाविद्यैकत्वानेकत्वे अनुसंधानाननुसंधान
योस्तंत्रे। मुक्तस्य स्वरूपसुखाननुभावापातात्। किं चानेकाविद्यासंबंधस्य दुःखानुसंधानरूपस्यानर्थस्य च विशिष्टगत्वे वंधमो[illegible]
करणापातेन शुद्धगतत्वे वा चैत्रदुःखे चैत्रीयदुःखानुसंधानवदेव मैत्रीयदुःखानुसंधानमिति कथमनुसंधानाननुसंधानव्यवस्था। एतेन विंवप्रतिविं
वयोरवदातत्व श्यामत्ववत् घटाकाशमहाकाशयोः परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्ववत् एकस्मिन्नेव नभसस्तत्तत्करणापुराच्छेदेन तत्तत्सुखाद्यभावव्यवस्थोपाधि
भेदेन जीवब्रह्मणो रनुसंधानाननुसंधाने इति निरस्तं। दुःखानुसंधानरूपस्यानर्थस्योपहितनिष्ठत्वे तस्य कल्पितत्वेन वद्धमुक्तनिवृत्तिरेवं तं
मोक्षस्यापातात्। दुःखाद्यनुसंधानस्य साक्षिरूपतयोपाधिधर्मत्वाभावेन श्यामत्वादिवैषम्याच्च। प्रतिविंवस्य छायावद्वस्त्वंतरत्वे नाका
शस्यानुत्पन्नत्वेपि कार्यद्रव्यतयापातात्सावयवत्वे [illegible] तैजसाहंकारकार्यत्वे श्रोत्रवत् [illegible] तत्पवभिन्नत्वेन दृष्टांतासंमतेश्च। एतेनामेहिंयमनोपुरुषे ते

या० त्यादुरितिश्रुतेर्विशिष्टस्यैव भोक्तृत्वात्तस्य च भिन्नत्वाद्यवस्थेति चेन्मुमुक्षोर्निरस्ताशुद्धचिन्मात्रनिष्ठत्वे तत्र भेदाप्रतीत्या कल्पितभेदस्याप्यभा
वात्। भावे वा भेदस्यैव व्यवस्थारूपस्य कार्यकारित्वोक्तौ तु स्यात्तद्वत्तद्धर्मिणा नानात्वाध्यासे अभेदस्यैव व्यवस्थारूपस्य कार्यानुकूलत्वे तु स्या
२५६ दविशिष्टात्मनिष्ठस्यापि तादृक्कल्पितभेदहीनस्य मुमुक्षोस्संसारिदुःखानुभवापत्तावुक्तौ। एतेन मोक्षहेतुरनुसंधाने किं तु तादृक्कमते आत्मनिदुः
खाद्याश्रयता देहादिनैविहायाविविक्तमात्रेऽनुसंधानात्तत्राविद्याध्यायाधिनावच्छिन्नतरतिनिरस्तात्मते आत्मनः रवाचापि विविक्त एवा न[illegible]
येन ब्रह्मसुखित्वापादकस्य संसारिदुःखस्य सत्वेन तत्स्वरूपमुक्तेरपुमुर्थत्वापातात्। नित्यमुक्तत्वश्रुतेर्निर्विषयत्वापाताच्चाविविक्ते चेत
दविद्याश्रयमंगे। ननु किमयं शास्त्रीजीवा नामानुसंधानमापाद्यं अविद्यो ब्रह्मणो वा नाद्यः। हस्तावच्छिन्नेन पादावच्छिन्नदुःखाद्यननुसंधा
नात्। नान्त्यः। तस्याभोक्तृत्वेन भोगाप्रसंगात् दुःखादिज्ञानमात्रस्य च सर्वज्ञत्वात्स्मितिविशिष्टत्वादिति चेत्। न तावदाद्ये दोषः। न हि भो[illegible]
संकुर्यमापाद्यते येन पादे मे वेदना शिरसि मे सुखमिति न स्यात् किं त्वनुसंधानमात्रं तच्चांशत्रामाभ्येव। अन्यथा चैत्रदेहस्थकंटको दूरता
यमैत्रस्यैव पादस्थकंटकोद्धरणाय हस्तव्यापारेण स्यात्। न च पूर्वदोषो विवोपपत्तिः दुःखाद्यनुमाने पूर्ववत्करपादे रत्नपत्ते भात[illegible]न गा
वच्छिन्नस्यात्मनः शस्त्राद्यनुपलम्भवदेकशरीरविशिष्टस्य शरीरान्तरेऽनुसंधानमिति निरस्तं। योऽहं रूपमद्राक्षं सोऽहं शृणोमीत्यनुभवात्।
अवच्छिन्नः करणस्य तदवच्छिन्नस्य वानुसंधानत्वाच्च ब्रह्मणस्तदितिवाच्यं दुःखभोगस्य शुद्धब्रह्मगतत्वोक्तेः। एतेनानवच्छिन्ने अभातेव ब्रह्मणो रा०
अनुसंधानेनैवस्यान्तःकरणावच्छेदस्याभावान्नेनस्याहं दुःखीति भ्रांतिरूपमनुसंधानमिति निरस्तं कल्पितस्य कल्पितस्यवा दुःखभो २५६
गस्य शुद्धविदिन्गतत्वावश्यंभावात्। भ्रांतवीकाभि[illegible]स्यां भ्रांतत्वापि मा च। एतेनांतःकरणावच्छिन्नानन्यत्वसंधानमप्रति अविद्यावच्छिन्न

स्यांशितान्तरस्यैव च दुःखानुसंधानेन तदुपपद्यत इति निरस्तं। चिन्मात्रमेवानुसंधातृ फलत्वात्। अवच्छिन्नस्यानुसंधातृत्वे व्यवस्थात्रयानुस्यूतत
यावच्छिन्नस्यैवानुसंधातृत्वे न तद्दूरादपुद्गस्यानुसंधानापरिहाराच्च। अन्तःकरणावच्छिन्नस्यैवानुसंधातृत्वे विविक्ततस्यानुसंधानस्य तदवच्छेद्या
विद्यावच्छिन्ननिष्ठत्ववत् अविद्यावच्छिन्ननिष्ठस्यापि तदवच्छेदपञ्चनिष्ठत्वापत्तेश्च। एतेन पश्वास्वकर्तृपुरवच्छिन्नतादोपत्तेर्भेदविभागोऽत्रा
वच्छिन्नादानुपलंभः। तथा सुखदुःखाद्युपलंभानुपलंभाविति निरस्तं। आत्मभेदे कर्तृभिन्नं तत्तद्दीपवत्त्वनियमवत्। एकात्मवादे सर्वदे
हान्तःस्थप्रत्यक्तत्त्वदीपत्वाभावे न स्वीयकर्तृपुरुषावच्छिन्नतादोपत्तेर्भवत्सर्वदेहस्य दुःखाद्यनुसंधानस्य दुर्वारत्वात् [illegible]
तत्तद्दीपत्वेन शरीराणां तत्तद्दीपत्वं। आत्मैकोऽकर्मत्वामपि तत्तद्दीपत्वनियमायोगात्। शरीरनियमे न कर्मनियमेत्वमोन्याश्रयणात् तात
दुक्तेः सिद्धो हि कर्मभेदस्यस्याद्युपाधिविभिन्नता। तत्सिद्धौ चैव तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेः। एतेन पक्षेन विदुक्तेन हृद [illegible] स्य
पाभेदसिद्धिः। व्यवस्थाशब्देन धर्मभेदोक्तौ एकस्मिन्नेकदैव सुखदुःखदर्शनेन व्यभिचारात्। तापि न्नाप्रयधर्मोक्तौ त्वन्योन्या। आपाततः
द्धर्मोक्तौ तु विरोधस्य सहानवस्थानरूपत्वे दुःखध्वंसप्रागभावरूपत्वे नानात्वरतिन्याये न भेदासाधकत्वादिति निरस्तं। व्यवस्थाशब्दे
नानुसंधानानुसंधानयोर्विरुक्तेः। तस्मादात्मैक्येऽपि सुखदुःखादिव्यवस्थानस्यादेवात उक्तं। सुखदुःखादिभोगश्च स्वरूपेकोऽनभेदत
त्मकपाधिभेदे विहस्त्यादादिगोपथा। नानादेहगभोगानुसंधाने योगिनो यथा न चैन्द्रोगानुसंधानं न दिव्यायोगिनः कुत इति उक्ते तान्त्र
नुसं[illegible]रहितमैकं चेदेकता न तन्ता। चेतन्यैक्येऽनुसंधानं प्रमाणं नैव चापरमिति। एवं बहुमुक्तं व्यवस्थापंडितमूर्खव्यवस्था चैतत्प्रमया

पा॰या॰ ब्रह्मद्वित्वे आनुभूतेमेवस्मर्यस्यतिरित्यादिव्यवस्था च न स्यात् । न च तत्तदुपाध्यपगमे तत्तस्य मुक्तिः उपाधिसंबंधस्योपहितनिवृत्ते आत्मान्यो
१५७ न्यचैतन्यकाध्यानवस्था स्यात् संयातात् । शुद्धनिश्चयेपि किमेकेकोपाध्यपगमो मुक्तिः उत सर्वोपाध्यपगमः । नाद्यः । सदा मुक्तिरेव न तु बंधः स्यात्
त् । नांत्यः । अमुना बंधस्यैवानेकस्यापि मुक्तिरित्यापातात् । त्वन्मते इदानीं कल्पितबंधवतः तत्वतो मुक्तत्वेपि यादृशः कश्चितो प्यनर्थरूपः सानेनानो
तव्यो बंधः तदुहितस्य मुक्तशब्दार्थस्याभावात् । तदेवं नोपाधिकभेदमात्रेणाबद्धमुक्तादिव्यवस्था मुक्तादि कोवोपाधे भेदका वमेवा युक्तं । …
उपाधिः किमेकदेशेन संबध्यते कृत्स्नेन वा आद्ये त्वन्मते स्वाभाविकांशाभावे नोपाधिकत्वे वाप्यनवस्था । अंत्ये न भेदकता । कृत्स्नस्यैकोपाधि
ग्रस्तत्वात् । एवं गगनादावविद्याभाविकांशा … कारे घटाद्युपाधिसंबंधो न स्यादेव । तदुक्तं । न चेदुपाधिसंबंध एकदेशे थ सर्वतः
एकदेशे नवस्थास्यात्सर्वगश्चेन्न भेदकः इति । आत्मभेदे उक्तं तर्कः ॥ ॥ जडेशभेदे जडजीवभेदे च ब्रह्मजीवौ वा नात्यप्रति … मिथ्या
त्वानावाध्यभेदवान् । पदार्थत्वात् घटवत् ब्रह्मजीवौ वा घटप्रतियोगिकधर्मिज्ञानावाध्यभेदवान् … संबद्धकालसंबंधित्वात् तदवद्दे
शसंबंधित्वात् तज्ज्ञनकाजन्यत्वात् । पटवत् । ब्रह्मजीवौ॰वा । जडप्रतियोगिकधर्मिज्ञानावाध्यभेदवान् । जडानात्मकत्वात् । … वम
पाहूरस्य च न स्यात्त्योरैक्ये विपरीते तु घटस्तिध्येव ब्रह्मसिध्यावेदानवैयर्थ्यं ब्रह्मणो जडत्वानित्यत्वाद्यापत्तिः । हृत्तिसमानाधिकरणसंसाराध्या
सजीवस्य जडवन्नित्यत्वापत्तिः । गोरोहमित्यादिज्ञानं च प्रमा स्यादित्यादिबाधकं । जडानाम् अन्योन्यभेदे तु घटः तत्वतः मुक्तोपि स्यान्न मुक्तिसं रा॰
बद्धकालसंबंधित्वात् तज्ज्ञनकाजन्यत्वात् शुक्तारोपितरूप्यवत् । परमतेपि व्यावहारिकभेदस्य सत्वान्नासिध्यादिशंका । अन्यथा भेदासिध्य १५७

मिथ्योर्दृष्टांतरभावयोश्चाभेदेन स्वक्रियाविरोधात् । अनात्मस्वावृत्तिधर्मानाधारत्वानावाध्यांतर्गतिकभेदवान् पदार्थत्वात् आत्मवत् । विपक्षे हेतुरस्य
व न स्यात् । तोः श्रुतिरूपयोश्चाभेदग्राहिप्रत्यक्षतत्त्वावेदकं स्यात् । तथा श्रुतिसोमादिसंकर्षं च स्यादित्यादि वाधकं । आत्मनां परस्परं आत्मानात्मनोश्च तत्त्वि
कभेदो अनात्मा स्वावृत्तिधर्माधिकरणप्रतियोगिकप्रतियोगितानावाध्यभेदाधिकरणं यत्स्वावृत्तिधर्माधिकरणं तत्प्रतियोगिकप्रतियोगितानाव
वाध्यभेदाधिकरणं पदार्थत्वात् आत्मवत् । परस्वावृत्तिधर्माधिकरणमात्मा न तोभिन्नात् आत्मांतरादि भिन्नत्वे न साध्यसिद्धिः । दृष्टांते तु स्वावृत्तिधर्मा
धिकरणं जडं न तोभिन्नात् तज्जडांतरात् भिन्नत्वेनाभेदस्य तात्त्विकत्वात् । प्रतियोगितानावाध्येति विशेषणं । जीवस्य ब्रह्मतो जीवाद्यजड [illegible]
पृथिवीब्रह्मप्रतियोगिकधर्मितानावाध्यभेदाधिकरणं यद्यत्वाद्यनधिकरणं तत्प्रतियोगिकप्रतियोगितानावाध्यभेदवती वस्तुत्वात् घटवत् ।
आत्मादीन्यादिशब्देन तत्र ब्रह्मादिनः प्रति तत्र ब्रह्मादिसिद्धः पृथिवीत्वादन्ये जडनिष्ठा धर्माविदिताः । पक्षे ब्रह्मभिन्नात् जीवादिभिन्नत्वेन [illegible]सिद्धिः ।
दृष्टांते तु ब्रह्माभिन्नात् पार्थिवादि भिन्नत्वे नेति ज्ञेयं । जीवस्य ब्रह्मजीवांतराभ्यां जीवाद्यजडस्य भेदे पृथिवीब्रह्मप्रतियोगिकधर्मितानावाध्यभेदाधि
करणं पदत्वाद्यनधिकरणमांतर्गतिकभेदवद्धु तत्प्रतियोगिकप्रतियोगितानावाध्यभेदवती वस्तुत्वात् घटवत् । अत्र जीवस्य जीवांतरात् अपि भेदा
र्थं पदं स्यादधिकरणमांतर्गतिकभेदवदिति विशेषणं । अत्र पक्षे ब्रह्मतः परस्परं च भिन्ना तज्जावात भिन्नत्वे न साध्यसिद्धिः । दृष्टांते तु [illegible]
परस्परं वि आत्मपार्थिवादि भिन्नत्वे नेति ज्ञेयं । जीवस्य ब्रह्मजीवांतराभ्यां जडस्य च जीवात् ब्रह्मणो जडाद्भेदे पृथिवीब्रह्मप्रतियोगिक[illegible]
र्मितानावाध्यभेदाधिकरणं पदत्वाद्यनधिकरणं आंतर्गतिकभेदवद्वत् प्रतियोगिकप्रतियोगितानावाध्यभेदवत्त्वे सति अ[illegible]

अ॰ या॰ करणसंसारिधर्मिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदप्रतियोगिजीवसत्त्वादंबुधरात्। अत्र च प्रब्रह्मणो जडादपि भेदार्थं पूर्वस्मादधिकं अत्याद्यनधिकरण
२५८ संसारित्वादिविशेषणं। अत्र पक्षे अत्याद्यनधिकरणसंसारिब्रह्मतद्धर्मिकभेदप्रतियोगित्वेन साध्यसिद्धिः। द्वितीये तु अत्याद्यनधिकरणत्वादि
रियार्थिवेत तद्धर्मिकभेदप्रतियोगित्वेनेतिज्ञेयं। भेदमात्रे तु ब्रह्मभेदहीनेनाविति दृष्टे स्वज्ञानाबाध्यभेदवत्त्वात् पदार्थत्वात् घटवत् —
त्वान्यज्ञानाबाध्यभेदाधिकरणं पदार्थत्वात् आत्मवत्। ब्रह्मभेदो न सर्वविषयात्मत्वाभावप्रतियोगी घटनिरूप्यत्वात् पटाभेदवत्। ब्रह्मज्ञानेनबाध्य
ध्यभेदस्वविषयज्ञानत्वाच्छुक्तिज्ञानवत्। घटे घटसंसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकपटादिधर्मिकत्रैकालिकाभावप्रतियोगी द्रव्यत्वात्
पटवत्। अत्र च विपक्षे बाधकाननुकूलत्वाभासत्वसाम्यादिति। एवं समानाधिकरणधर्मप्रागभावसमानकालीनज्ञान[illegible]त्वं भेदः
परमार्थसन् प्रातिभासिकत्वानधिकरणत्वे सति असत्त्वानधिकरणत्वात्। वा सत्त्वागोचरप्रमाप्रतिसाक्ष्याविषयत्वात्। आरो[illegible]तमिथ्या
त्वकत्वानकल्पकरहितत्वात् स्वविषयकसाक्षात्कारानर्वभावित्वाद्वा आत्मवत्। जीवब्रह्मभेदः परमार्थसन् अनादित्वात्[illegible]
वेषः। सुखदुःखादिभेदः परमार्थसन् अनिषेध्यत्वेन दोषाजन्यज्ञानेप्रतिसाक्ष्याविषयत्वात्। आत्मवत्। धर्मिधर्मप्रागदानादिभेदः पर
मार्थसन् प्रतीतावर्थविषयत्वात् ब्रह्मवदित्याद्यप्यूह्यं। अत्र वेदको द्वारोजगत्सत्यत्वानुमानप्रस्तावेकृतः इति भेदपक्षे चवके अनुमानानि। किंपद
द्युपतीय आत्मनि तिष्ठन् नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां अज्ञोत्येको ब्रुपमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्य इत्यादिश्रुतिभिः नैतदेवं राम
तिपुरुषमेवं कुरु कुलोद्वह। अन्यश्च परमोराजन्तेषामं। एवं च विशाकः भवेद्वा रास्य जीवस्य सत्यभेदो परस्परामित्यादिस्मृतिभिःभेदव्यपदेशा १५८

त्र भेदव्यपदेशाच्चान्यः। शारीरश्चोभयेपि हि भेदेनैनमधीयते इत्युपदेशादित्यादिभिर्निर्णायकसूत्रैश्च सिद्धो भेदः। न च श्रुतिरनुवादः। जग
त्सत्त्वश्रुतेरनुवादत्वप्रसंगाच्च। अन्यार्थं जीवत्वावच्छिन्नजीवभेदस्याप्राप्तस्या न हिंस्यादित्यादिवदनुवादकत्वोपपत्तेः। शास्त्रांतरस्थविधिवा
क्यस्यैव तु विशेषं प्रत्यर्थवत्त्वाच्च। तुयोः प्रणयनीत्यादिवच्चतुर्न्न मानमात्रयाहि प्रत्यक्षाप्राप्तकालत्रयाबाध्यभेदप्रापकत्वोपपत्तेश्च। ऐक्ये षड्विधतात्प
र्यलिंगवत्तराख्यार्थत्वाच्च। षड्विधेतिरित्येवत्रूपादित्यवत्प्रतिप्रसवार्थत्वाच्च। प्रत्यक्षस्याप्रामाण्येपि श्रुतेरनुवादकत्वायोगाच्च। श्रुतेः प्रत्यक्षनिरपेक्षा
नुवादत्वेन धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानवत्प्रमात्वोपपत्तेश्च। विदुषाद्यावत्सप्रयोजनत्वानुवादत्वेन स्वार्थपरत्वाच्च। यत्र त्वेत्यादिनि[illegible]ता
लिंगाभावेन विधेयांतरश्रवणेन च निषेधार्थानुवादायोगात्। विधानार्थानुवादे चानुवाद्यस्य तात्त्विकत्वनियमाच्च। अनुवादत्वेपि यथा[illegible]र्थस्व
प्रामाण्याहानेश्च। किं चौपनिषदस्य ब्रह्मतत्त्वे शास्त्रेणाप्राप्ते सत्तुर्मिकवस्यतत्त्वप्रतियोगिकस्य वा भेदस्य कथं शास्त्रनिरपेक्षप्र[illegible]ताप्राप्ति
ः। तच्च शास्त्रसापेक्षप्राप्त्या शास्त्रस्यानुवादकता भेदमात्रस्य प्राप्त्यानुवादत्वे त्वघटेन घटैकाप्राप्त्यैक्यश्रुतिरप्यनुवादः स्यात्। भेदश्रुतेरनुवाद
कत्वभंगः। न वाननुवादत्वेपि बाध्यव्यावहारिकभेदपरा श्रुतिः। अप्रामाण्यापातात्। न चाभेदश्रुतिविरोधात्तदिष्टेः तस्मात्तत्त्वतायां विज्ञार्थवि
न्मात्रपरत्वे न भेदाविरोधि[illegible]सिद्धित्वात्। तावेव परिग्रहस्यापि सत्त्वं च त्वाच्च। यदि तु भेदश्रुतिः प्रत्यक्षाप्राप्तार्थत्वाद्दुर्बलात्तर्ह्यैक्यश्रुतिरपि तद्विरुद्धत्वात्त्र्या
स्यात्। मानांतरप्राप्तिवन्न ह्यविरोधस्यापि दौर्बल्यहेतुत्वात्। यदि चैक्यश्रुतिः प्रत्यक्षाविरुद्धे कार्यपरा तर्हि भेदश्रुतिरपि तदविरुद्धे विका[illegible]
भेदपरास्तु। न च षड्विधतात्पर्यलिंगवत्त्वादैक्यश्रुतिः प्रबला लिंगानां तात्पर्यमात्रज्ञापकत्वेनार्थतथात्वाज्ञापकत्वात्। स्वीकृतं च भे[illegible]श्रुति

यायाः० रज्जुसर्पादकत्वं ब्रुवतां त्वयापि भेदपरत्वं। अस्तिरत्रापि श्रुतिरनश्नन्पूर्णः परो जीवसंयोगम् पूर्ण इत्याद्यपत्रिरूपं। स त्वं भिदा सत्वं भिदा सुतां
१५९ त्पादावभ्यासादिरूपं वचतात्पर्यलिंगं। तदूहूर्वं चत्वमस्येप्रमाणसंभव वदद्वार्थभिन्नकं। वस्यतेच भेदश्रुतेरपि षड्विधलिंगवत्त्वान्निषेधवाक
दैवाश्रुतिः प्रबलेति निरस्तं। किंच भेदश्रुतेर्वैकापतिषेधरूपः। किंच भेदश्रुतिरेव प्रबला नुपसंजातविरोधित्वात्। प्रत्यक्षादिसंवादात् इति वेका
शत्वाद्। उक्तं हि। स्वातंत्र्येच विशिष्टत्वे स्थानमत्यैकरूपयोरपि सार्वप्येचैकवाक्यस्यकत्वावकाशा यथेष्टत इति। किंचाद्वैतभेदो तथा व्यावहारिकः मु
क्तावपि भेदस्यस्मृतेः श्रुतेश्च। नच सामुक्तिरवाङ्मनसगोचरं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः सर्गेपि नोपजायंते प्रलये न व्यथंति चेत्यादि स्म
तौ सर्गाद्यभावोक्तेः। तथा च मायाविमुक्तापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशंगवस्त्राः सुरुचः सुपेशस
इति स्मृतौ मायानिषेधात्। यो वेद निहितं गुहायां सोश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्यत्र श्रुत ब्रह्मतो न फलत्वोक्तेश्च। त्वया विशुद्ध
ब्रह्मविषयत्वेन वीकृतायाम् भूमविद्यायाः फलोक्तावपि सर्वेतस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति स एकधा भवति यंचधा सहस्र [illegible] णा
परंज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति जक्षत्क्रीडन्रममाणा इत्यादौ स्वरूपाभिव्यक्त्युक्तेश्च। तदा विद्वान्पुण्यपापे वि
धूय निरंजनः परमं साम्यमुपैतीति कर्मत्वयोक्तेश्च। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः। एष मात्मानं प्रेरितारं च मत्वा
जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेतीत्यादौ भेदज्ञानेन मोक्षोक्तेश्च त्वन्मते विभेद भोगादिविरहेण फलाश्रयानुपपत्तेः स्येषु जगद्व्यापारवर्ज संकल्पादे राम
र्भुक्तेर्भोगमात्रसाम्यलिंगेत्यादिसूत्रेषु अकांतमुक्तब्रह्मविद्याफलस्यैव व्याख्यातत्वाच्च। भेदश्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वभंगः। किंच पूर्वतंत्रेद्विती १५९

पार्थक्येयैः शब्दान्तरादिभिः कर्मभेद उक्तो नैवं जीवेश्वरभेदसिद्धिः । एष सर्वज्ञो जीवं प्रबोधयति एतस्माज्जीव उत्तिष्ठतीति विरुद्धार्थधातुनिष्पन्नाख्यात
शब्दान्तरस्य नित्यः पर्वतो नित्यो जीवद्रस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् पुनः प्रकृतिरूपाभ्यासस्य द्वा सुपर्णेत्यादि संख्याया अनश्नन्नित्यादेर्भेदकस्य गुणान्तरस्य च
तो वाचो निवर्त्तन्त इत्यादि प्रकरणान्तरस्य जीवेशादिनामधेयभेदस्य च सत्वात् । जीवेशभेदे शब्दान्तरादि । सेति च भेदश्रुतेस्तद्विषयहि धतात्पर्यलिंगानि
। तथाहि । आथर्वणे तो द्वा सुपर्णेत्युपक्रमः । परमं साम्यमुपैतीत्युपसंहारः । तयोरन्यः अनश्नन्नन्यः अन्यमीशमित्यभ्यासः । शास्त्रैकगम्येश्वरअत
यौगिकस्य तद्भिन्नस्य वाकात्तत्त्रयेणाबाध्यभेदस्य शास्त्रं विना अप्राप्तेरपूर्वता । तपापाये विधूपेति फलं । अस्य महिमानमेतीति [illegible] वा
दः । अति अनश्नन्नित्युपपत्तिः । अत्र च मायामात्रमिदं द्वैतमित्याद्य विवद्धिशब्द एव भेदवाचकः तदाक्षेपको वाद्वित्वसंख्येव कथं विरोधिनी तत्पक्र
मो भेदविषयः । तस्मिन्नन्नविशेषितमेव च तन्निष्ठवद्धधर्मयोगित्वं तत्सादृश्यं न तु विशेष्यमात्रं नायं सः किंतु तत्सदृशः नायं तत्सदृ [illegible] एवे
ति सादृश्ये कायोरेकतरविधानायान्यतरनिषेधात् । गगनं गगनाकारमित्यादि तु तत्सदृशः वस्त्वन्तरनिषेधपरं । गगनाद्येकदेशस्य तदेकदेशसा
दृश्यपरं वेत्युपसंहारे विभेदपरः । अभ्यासत्वे चार्थतएकप्रकारत्वं तन्त्रं न तु शब्दतो निष्प्रसंगात् । यस्य त्वन्यमीशमित्येव शगतान्यत्वप्रतिपत्ति
निष्प्रतोऽजीवः यदि जायेन प्रतियोगितया सेतं ध्यन्तरतिसिद्धोभ्यासः । एवं वेत्थ त्वं काप्य तमन्तर्यामिन इत्युपक्रमः । एष त आत्मान्तर्यामी [illegible]
से तरः । एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्येकविंशतिकृत्वोऽभ्यासः । अन्तर्यामित्वस्याप्राप्तत्वादपूर्वता । स ब्रह्मविदित्यादि फलं । तद्वेत्थ यावत्स वल्कास तन्यधि
ष्ठितं तर्यामिणं ब्रह्मन्गवीरस्त्वं सेन्मूर्धा ते विपतिष्यतीति निंदारूपोऽर्थवादः । यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न वेदेत्याद्युपपत्तिः । एवं च

न्या॰ पा॰ तिभेदपरेतिसूत्र हत्तैवोक्तं। शारीरस्त्वोभयेपिहि भेदेनैनमधीयत इतिसूत्रे भेदपरमिति त्वयापि विभाषितत्वात्। भेदश्रुतेः षड्विधतात्पर्यलिंगा
१६० नि। किंच तिष्टतु भेदः ऐक्यं किमात्मस्वरूपं उतान्यत्। नाद्यः। पर्यायत्वैकतरपरिशेषायापत्तेः। सापेक्षत्वैकस्यनिरपेक्षात्मरूपत्वायोगाच्च।
स्वप्रकाशस्यात्मनो विद्यादिसाक्षित्वेन स्वरूपप्रकाशमानत्वेन शास्त्रवैयर्थ्याच्च। न च तन्मतेः पर्यायत्वादिनिर्वाहको विशेषोस्ति। नचभेद
निरासार्थं शास्त्रं अधिष्ठानप्रकाशं विना भेदस्य भ्रमस्यैवायोगात्। स्वरूपप्रकाशेन प्रकाशमानेप्यात्मनि अज्ञानविरोधित्वस्वभावात भ्रमदर्शि
तेऽअविद्याविभ्रमभंगे निरस्तं। अन्येप्यैक्यं सत्यं मिथ्या वा। आद्ये द्वैतहानिः। अभावद्वैतेऽभावद्वैते अभावस्याधिकरणमात्रत्वे च प्रागेव नि
रस्तं। भेदाभावोपलक्षितआत्मैक्यमिति पक्षेपि न युक्तं। उपलक्षणीभूतभेदाभावस्य सत्वे द्वैतहानेः। मिथ्यात्वे द्वितीयेंतर्भावात्। द्वि[illegible]तत्व
मसीत्यादेरतत्वावेदकत्वापातात्। भेदस्य सत्यत्वापत्तेश्च। किंवान्यत्पक्षे ऐक्यं किमेकत्वसंख्या तन्निष्ठसकलधर्माश्रयत्वं वा तन्निष्ठा धा
रणधर्माश्रयत्वं वा भेदाभावो वा। तदनिष्ठधर्मानधिकरणत्वं वा। नाद्यः। निर्धर्मके ब्रह्मणि तत्वतः संख्याद्यभावात्। न चतुर्थः। [illegible]
वरूपत्वेनान्योन्याश्रयात्। नवं च मः। शून्यस्यापि ब्रह्मैक्यापातात्। विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानेन सधर्मकत्वापातात्। किंवा भेदे अभे
दत्वपारमार्थिकत्वासहैलक्षण्यादीनि तत्वतः संति चेत्तैरेव सद्वितीयत्वं नचेद्भेदत्वादिहानिरिति। नचैक्यस्य दुर्वचत्वेप्यात्मस्वरूपमात्र
मबाधितमिति वाच्यं। तन्मात्रस्य संमतत्वेन तत्वज्ञानशास्त्राविषयत्वात्। भेद एव दुर्योस्माकं न तु भेदः। साधयरतितु निरस्तं। ऐक्यस्वरूपभंगः॥ ॥न्या
पद्वैदुच्यते। जीवब्रह्मभेदे तत्वमसीत्यादिश्रुतिर्मानं। यद्यप्यत्र सार्वज्ञासार्वज्ञादिविविधविरुद्धयोस्तत्वंपदवाच्ययोरैक्यं जरद्गवादिवाक्य १६०

त्वयोग्यताविरहात्त्वयुक्तं तथापि सोयं देवदत्त इत्यादिवत्तद्विरुद्धांशत्यागेन लक्षितयोरैक्यमुक्तं। उक्तं हि। पुष्पदन्तस्य हि भागत्वे स्यादर्थवदिदं वचः। अ
न्वमितेनर्थकं स्याद्दुःखरेखेव गायनमिति। एवं च नवप्रकारतो बद्धिधतात्पर्यलिंगवत्त्वाद्ब्रह्मपरत्वं तथा हि। एकमेवाद्वितीयमित्युपक्रमः। तत्त्व
मसीत्युपसंहारः। तत्त्वमसीतत्त्वमसीति नववारं त्वोऽभ्यासः। जीवब्रह्मैक्यस्यान्यतोऽप्राप्तत्वादपूर्वता। अथ संपत्स्य इति फलं येनाश्रुतं श्रुतं भव
तीत्यादिरर्थवादः। मृत्पिंडादिदृष्टान्तैरुपपादितत्वादुपपत्तिरपि। एवं विमता आत्मानः परमात्मनो न तत्त्वतो भिद्यंते आत्मत्वात्परमात्मवदित्याद्य
नुमानान्यपि चेति। अत्र क्रमः। विरुद्धाकारत्यागः किमविद्यामात्रेण तिरस्कृतत्वेन वा मिथ्यात्वेन वा। नाद्यः। विरुद्धाकारस्याविद्यायाम ... नां
नहि असद्वा इदमग्र आसीत् सदेव सौम्येदं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्या सत्त्वस्यान्यत्वयोर्बाधितजडत्वयोर्वा अविद्यामात्रेण ब्रह्मणोऽद्वैतं हेतोः शून्येन जडे ... मंकि
स्वचेतनद्वितीयः। तथात्वेन त्वमभविष्यसीति निर्देशापत्त्यासीति वर्तमाननिर्देशायोगात्। नादृशाभेदे न भेदाभेदपोसत्त्वापत्त्यात्वायाप्यनंगीकाराद्धा। जी
वेशयोः स्वातंत्र्यपारतंत्र्यादेर्नित्यत्वश्रुत्यादेरुक्तत्वाच्च। न तृतीयः। निर्दोषश्रुतिसाक्षिसिद्धयोर्विरुद्धधर्मयोर्मिथ्यात्वायोगात्। दिस्फुक्तत्वात् ... प
मित्यादौ तु तत्त्वादेर्न त्यागः। इममेतौ कव्रततत्रेदं तयोरविरोधादित्युक्तेः। किंचैकश्रुत्याप्रत्यक्षसिद्धं जीवमनूद्य तस्य ब्रह्मत्वं वाश्रुतिसिद्धं ब्रह्मचानूद्य तस्य
जीवत्वं वाऽभ्याऽयात्तु वानेत्यभेदो वा विधेयः। सर्वथाप्युपजीव्यविरोधान्न केवलप्रामाण्यं। प्रत्यक्षेण जीवस्य ब्रह्मतोऽभिन्नत्वेन श्रुत्या च सर्वज्ञत्वादिना
ब्रह्मग्राहिणा ब्रह्मणा सर्वज्ञत्वेनानुभूयमानाज्जीवाद्भिन्नत्वेन ग्रहणात्। उपजीव्योपजीवकयोर्हि विरोधे न तावत्तद्वयोः प्रामाण्यं। व ...
रूपान्यायात्तात्। नापि द्वयोरप्रामाण्यं। वस्तुनो निःस्वभावत्वापातात्। नाप्युपजीव्यस्यैवाप्रामाण्यं दुर्बलेन प्रबलबाधायोगात्। तस्मात्तु शिष्टा

न्याया० डपजीव्यकस्यैवाप्रामाण्यं । तदुक्तं । शास्त्रगम्यपरेशानाभेदः स्वात्मनेर्ष्यते । अनुभूतिविरोधेन कथमेकत्वमुच्यते । सार्वज्ञादिगुणोपजीव्याद्भिन्नत्वा
पपविष्कृतिः । न शक्तानुपजीव्ये वर्वर्त्तते नैकोवादिनीतिरीश्वरस्यानुपमेयत्वेप्युपजीव्यविरोध एव । अनुमित्याविततस्य सर्वज्ञत्वादिनैवसिद्धेः
१६१ नचैवं निषेध्यार्पकं नेदं रूप्यमिति धीरपि नेदं रूप्यमित्यस्योपजीव्या स्यादिति वाच्यं । पयरवेदं यस्य बाधेस्य स्यापि बाधायत्तिस्तत्र स[illegible]
मिहातद्वयद्धर्मी द्विग्राहकं स्वप्रामाण्यापद्विग्राहकत्वस्य तदेव न तु निषेध्यार्पकं । न हि स्वस्वरूपधर्मिज्ञानाप्रामाण्ये । पेक्षज्ञानाप्रामाण्ये च
वस्याभेकज्ञानाप्रामाण्यवत्प्रतिषेधज्ञानाप्रामाण्ये निषेधज्ञानाप्रामाण्ये प्रतिषेधशास्त्रलोपापातात् । नचेदं रूप्यमिति धीरपि धर्मिग्रा
हित्वेनोपजीव्या । धर्मिताऽवच्छेदकस्यापि नेदं रूप्यमिति प्रत्यक्षेणावसिद्धेः । न चाजीवोपितत्वमस्मादिवाक्यसिद्धः । अप्राप्ते शास्त्रम[illegible]र्थवत्त्वा
त् । अस्तु वेदं रूप्यमिति धीरपि धर्मिग्राहकत्वेनोपजीव्या । तथापि नेदमित्यत्र इदमंशमात्रे धर्मि न तु रजतत्वविशिष्टे इदमंशमात्रे रूप्य
त्वनिषेधेनैवेष्टसिद्धेः । एवं च प्रकृते उपजीव्ये तत्र बाध्यं चिदंशस्याबाधात् । एतद्बाध्यं रजतत्ववैशिष्ट्यं न तदुपजीव्यं रजतत्वविशिष्ट[illegible]वि
त्वानत् । नन्वेवमेकोपि ब्रह्मस्वरूपमात्रे धर्मि न तु सार्वज्ञादिविशिष्टं । एवं च प्रकृते उपजीव्यं न तद्बाध्यं यद्बाध्यं न तदुपजीव्यमिति चेत् । किं सा
र्वज्ञादिनाभावरूपेण । असंसारित्वादिना अभावरूपेण वा । असाधारणधर्मेण ब्रह्मोद्देश्यं चित्त्वादिना साधारणधर्मेण वा । स्वरूपेणे राम
व वा । आद्ये सुतरामुपजीव्यविरोधः । द्वितीये चितराचजीवैको सिद्ध्येत् ब्रह्मणः । न चेष्टमपि संमते । न तृतीयः । शब्देनासाधारणब्रह्म १६१
स्वरूपे उद्देश्ये साधारणधर्मेणाविना सिद्ध्योपजीव्यविरोधस्यानारवस्थानात् । साधारणस्वरूपोद्देशे च ब्रह्मैक्यासिद्धेः । एतेन नन सर्वज्ञ

दिवाकारासिद्धं ब्रह्मधर्मि किं तु निर्गुणत्वादिवाकारासिद्धमिति निरस्तं तत्सिद्धस्याप्यकल्पकपद्मावहिर्भावात् निर्गुणत्वादिवाकारेणापि धर्मिग्राहकविरोधे
न गुणनिषेधासंभवात्। एतेन सार्वज्ञाद्युपलक्षितो धर्मीति निरस्तं। जीवव्यावृत्तब्रह्मत्वस्योपलक्षणत्वावच्छेदकत्वे धर्मिग्राहकविरोधात्। वि
त्वस्यतत्त्वे सिद्धसाधनता। सोपदेशे वस्त्वन्तरस्यादेशे तु नत्राविशिष्टपक्षवोद्देश्यः पद्मन्तरयाज्ञातपवपदन्वयधीः तत्त्वरूपविशेषणत्वस्यतत्रादेः संभवा
दितु चेत्। न च प्रकृतेपि संसारित्वेन ज्ञाते ब्रह्मणि बाधीः तद्ज्ञानस्य प्रमात्वे ब्रह्मणि वाधीमाता श्रमत्वे चोपजीव्यस्योपजीवके नवाधापातात्। पुरो
शाकपाले न तु षाण्मुपवयतीत्य वाधिष्टाने लक्षणायामपि न दोषः। तत्रापि तु वोधपवायवस्य नान्यतो प्राप्त्या न ततुषो पवाय विधाने [illegible] चेत्:
रहतु वितोज्ञी वेद्यो न नेष्ट सिद्धिः। एवं चावितः चिन्ते कं सिद्धं नः सार्वज्ञादिविशिष्टपोः स्ये कंतु धर्मिग्राहिप्यो भ्रूत्पत्ताभ्यां विरुध्यते। [illegible]स्यथा
परमाणवः सावयवाः ईश्वरो सर्वज्ञः इत्यादिस्यो प्रपद्यत्वादावपि उपजीव्यविरोधो न स्यात्। उत्पत्तिशिष्टगुणाविरुद्धगुणावि[illegible]ज्ञाकावि
रोषश्च न स्यात्। तत्रापि परमाणुत्वादिविशिष्टो न धर्मी किं तु स्वरूपमात्रमिति सुवचत्वात्। निरवयवत्वादिना विना परमाण्वादेर्धर्मीकरणा
मेव न सिध्यतीति चेन्न समं प्रकृतेपि सर्वज्ञत्वादिना विना ईश्वरस्यापि धर्मीकरणासिद्धेः। आरोपितेन सार्वज्ञादिनाव्यावृत्तं धर्मीति चेत्तर्ह्यारोपि
तेन निरवयवत्वादिनाव्यावृत्तो धर्म्यस्तु निरवयत्वादिग्राहिणः प्रमाणत्वान्नतथेति चेन्न समं प्रकृतेपि। एतेनैकाग्रते जीवान्यतब्रह्मनी[illegible]न्य
त्रतान्यर्थमिति निरस्तं। निरीश्वरवादे तन्मात्रेन बहुश्रुतिविरोधात्। परे तु सार्वज्ञासार्वज्ञादिके विरुद्धधर्मवत्त्वपविचित्वादिनैकोविभागा[illegible]
न्मादि संमतं। एतेनैकश्रुतेर्लक्षणायापिमात्रपरत्वेनैकपरत्वाभावात्र तस्य धर्मिग्राहकत्वेन श्रुत्यादिकमुपजीव्यं न वाधतद्विरोधः इति

न्याया० तिरस्तोद्दुष्टायत्वेः। यद्रूपेण न विनाश्यस्यात्‌ तद्रूपेनैतत्त्वस्योपजीव्यत्वं इदं रूपमिति धीश्च प्रतिबध्यार्थकतयोपजीव्यैव तथापि न दोषः। तद्रूपस्यो
१६२ प्यत्वमेव प्रावल्ये तंत्रं किं तु परीक्षितत्वविशिष्टं। न चाविशिष्टस्य व्यभिचाराद्दृष्टिविशिष्टमप्रयोजकं भवति। परीक्षा च न तावत्प्रतिबध्यार्थविषु
क्तिरूपा भेदज्ञाने शेषिता। तद्भ्रमे तेपि तस्याव्यावहारिकप्रामाण्यापातात्‌। इह तु निषेध्यार्थ[illegible]कापि मे दश्रुतिसाक्षिप्रत्यक्षे च न विरोधित्वात्प
रीक्षितं तद्रूपमेव च दोषाभावादिज्ञानरूपपरीक्षायां च नाभ्यासे प्रमाणतदाभासयो[illegible]वस्थानस्यादिप्यक्तेः। प्रत्यक्षप्रावल्यप्रस्ता
वे। यद्यपि धर्मपर्यंके इदं ज्ञानांशे परीक्षितत्वविशिष्टं उपजीव्यत्वमस्ति तथापि न तद्बाध्यं इत्यनुपदमेवोक्तं। तदुक्तं। अप्रमेयप्रमे
गोक्षितमात्रमुपजीव्यं तु बाधकज्ञानवृत्तिः स्यात्‌ अत्रैव तु परीक्षितं इति तस्मादुपजीव्यविरोधात्‌। उत्पत्तिवाक्यवित्तात्तर्कमेवं सर्वमन्न
यते। न चाश्रितगुणलेशकेन तद्विरोधिगुणांतरमिति वार्त्तिकोक्तरीत्या श्राविज्ञानाकोपजीवकस्य वाक्यस्य न वाक्यस्य तद्विरोधिगुणा[illegible]विधाय
कत्ववत्प्रत्यक्षोपजीवकस्य यजमानः प्रस्तर इत्यादेः साक्षिरूढयजमानत्वाबोधकत्ववद्वत्तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याद्वैतबोधकतापुक्तौ तदुक्तं।
यजमानप्रस्तरत्वं यथानार्थः श्रुतेर्भवेत्‌। ब्रह्मत्वमपि जीवस्य प्रत्यक्षस्याविरोधत इति यजमानप्रस्तरादि[illegible]वाक्यान्तर्ग्रन्थाश्रुतेर्वैषम्यं स्तका
तप्रत्यक्षस्य शब्दाबाध्यत्वप्रसंगावेनिरस्ता। नेवं भेदश्रुतेरेकाश्रुतिरुपजीव्याधर्मिणा जीवस्य प्रत्यक्षेणेश्वरस्य च सर्वज्ञत्वादिवाक्येन ग्रा
वधीप्रामाण्यादेष्वप्रत्यक्षे रोधवक्षिडे। तस्य च सर्वस्य भेदानुगुणत्वात्‌। प्रतिबध्यार्थकविरोधस्य च प्रतिबंधशास्त्रप्रामाण्यानापादक राम
त्वादित्युक्तत्वात्‌। श्रुतिविन्नैवैकप्रामाण्यमात्रत्वाद्‌। एकश्रुतेस्तन्निबंधप्रसक्तिर्भेदश्रुतिप्रत्यक्षाभ्यामेवात्‌। तत्पक्षेपि हि भेदश्रुति १६२

यपि निषेधार्थकैवनत्तुसत्यचिन्मात्रपरा। तत्त्वावेदकत्वापत्तेः निषेधार्थकमपि परीक्षितं चेत् नबाध्यमित्युक्तं। एतेनेतानभेदं नोल्लिखंती धीर्नभे
दोल्लेखनं तन्मात्रथा चाद्येप्रमाणसाम्यात्। तेस्वाप्ने स्वं वेशसादिति निरस्तं। तदुक्तं। नोपजीव्यो ह्यभेदोत्र ह्युक्तविभेददृष्टेर्न वृत्वादिति। एकाग्रता तेरू
पजीव्यबाधः। किंच तत्त्वमसि तेपदद्वये लक्षणात्तनोवरं मद्वीतैकरस्यं सत्स्मरेत्वंपदे वा अस्तु व्यावृत्तिः। तथाहि धान्यमसि धिनुहीत्यत्र तंदुले धान्य
शब्दवत्। तदधीनत्वात् तदिति व्यपदेशः। प्राणं वै धनं हि सोम्यमन इति वाक्यशेषे जीवस्येशाधीनत्वोक्तेः। परधीनापस्यसत्त्रात तत्तदित्येवभण्यते।
विद्यमानेविभेदेपि मिथो नित्यं स्वरूपतः इति भारतोक्तेः। पट्वानत्साहचर्यात्तदिति व्यपदेशः। वसंतादिभ्यष्ठगित्यत्र साहचर्यात्ताच्छब्द्यं वसंतसह
चरितमध्ययनं वसंताध्ययनमिति महाभाष्योक्तेः। प्रसिद्धं च जीवस्य ब्रह्मसहितत्वं। द्वा सुपर्णा सयुजा सखाय इति। पद्धात तदाश्रितत्वात्तदिति व्यपदेश
ः। समर्थः पदविधिरित्यत्र समर्थपदाश्रितत्वात्पदविधिरुपचारेण समर्थ उद्देनोच्यत इति महाभाष्योक्तेः। सर्वाः प्रजाः सदायतनाः इति वाक्य
शेषाच्च। अथवा ब्राह्मणोस्य मुखमासीदित्यादिवत् ततो जातत्वात्तदिति व्यपदेशः। इग्यणः संप्रसारणमित्यत्र काका ज्ञातः। काकः श्येनो ज्ञातः
श्येनः एवं संप्रसारणाज्ज्ञातो वर्णः संप्रसारणमिति महाभाष्योक्तेः। सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजा इति वाक्यशेषाच्च। ब्राह्मणो मुखमित्येव
मुखाज्जात त्वं हि तत्त्वं। यथावरत्त श्रुतौ तद्वेजीवो ब्रह्मेति वा भवेदिति स्मृतेश्च। अथवातिदेशोयं तद्वत्त्वमसीत्यर्थः। वरुणलोकादित्यन्नवरुण
लावतुउत्तायः संख्यावाद्ववेति श्रुतेरेण प्रिवतिमतिदेशो गम्यते। अब्रह्मदत्ते ब्रह्मदत्तशब्दस्याहतेवर्ध्य मन्यामहेब्रह्मदत्तवदयं भवतीति
भाष्योक्तेः। सरूपादिनैमिनि सूत्रे आदित्यो यूप इत्यादिकं सारूप्यादि स्तुकृत्वाद्वातद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवदिति ब्रह्मसूत्रेच

न्या॰या॰ लगुणाद्योगाच्छीवेतदिति व्यपदेशः तत्पत्तत्वाच्च। भिन्नाज्जीवात्परो भिन्नस्तथापि ज्ञानरूपतः। प्रोच्यन्ते ब्रह्मरूपेण वेदवादेषु सर्वशः इति स्मृतेश्च। अथ
१६३ यांतत्त्वमसीति वाक्यमबोधकं स्यात्। यथोक्तं महाभाष्ये योगमश्च इति कृपान्नज्ञातु चित्सं प्रत्ययः स्यादिति। यद्वा शाखासदेशे चन्द्रे शाखाशब्दवत् जीवं तत्
पदमितया जीवसदेशे ब्रह्मणि तत्त्वमिति व्यपदेशः। यत्राप्यन्निति ष्ठन्नित्यादिश्रुते। यद्वा ब्राह्मणो वै सर्वा देवता इत्यादिवत् जीवाश्रयत्वाद् ब्रह्मणि
त्वमिति व्यपदेशः। यद्वा ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वात् यज्ञमानं प्रस्तरः इत्यादिवत् तत्सिद्ध्यात्वमिति व्यपदेशं वेच। तदधीनत्वतादृश्यतात्स्यात्ता
द्धर्म्यपूर्वकैः निमित्तैः सत्त्वमप्यस्यादिसामानाधिकरण्यगीः। न चैवे मुख्यार्थत्यागे दोषः। अतत्पदमिति त्वमित्यादेर्मुख्यतापावसमात्वात्।
तद्रीत्यापरत्वम्य लक्षणतो मद्रीत्यापकपदलक्षणायाम्यापत्तेश्च। किंवा जहदजहल्लक्षणायां वाच्यांतर्गतत्वेन प्राग्धीस्य परस्य नेतरम
नुपपत्तिदर्शनेन त्यक्तस्यपुनः स्वीकारः। जहल्लक्षणायां तु अधीस्य प्राप्य त्यक्तस्यैव स्वीकारः। सत्त्व स्वीकारादपि वरं अधीस्य स्वीकारः। अप
वेच। एकस्या मुख्यवृत्तेर्वतत्त्वमित्यसंभवे। पदेनैवेकपरता नेकलक्षणा या कुतः। न च सदेवेत्यादिवाक्ये लक्षणा प्रकृते पुरुषे प्रकृतेस्त
चितत्पदस्याभिधेवेतिवाच्यं। पुरुषस्यावाच्यत्वात्। तदित्येकपदलक्षणाया निरासायतदैक्षत तत्तेजोऽसृजतेत्याद्यनेकपदलक्षणायोगाद्
यद्वा सर्वं खल्विदमित्यादि सन्नातत्ततीयाविभक्त्यादेर्लुक् प्रथमैकवचनादेशो वा। ततस्त्वं तेन त्वं तिष्ठसीति वा तत्त्वं जातः इति वा तस्यत्वमिति वा
तस्मिंस्त्वमिति वार्थः। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य वेधीयमानो मोदमानः क्षिपति स नम्रत्वात्। सौम्येमाः सर्वाः प्रजा एतदात्म्यमिदं सर्वमित्या राम॰
दिवाक्यशेषात्। मीमांसकैरुक्तं यत्तत्त्वं वेति ताभिधेनीसत्तद्वाकुरित्यत्र पत्रस्तत्त्वं वेतितत्र हविर्धाने स्थित्वा ताभिधेनीरनुब्रूयादिति सप्तम्यर्थे १६३

ऽपृथगास्वीकाराद्वान्याय्यंचनिरवकाशप्रधानभूतानेकप्रातिपदिकस्वारस्यापसंख्यार्थत्वेनसावकाशाप्रधानैकविभक्तिस्वारस्यं।प्रोहाद्तहणपक्षि
त्यत्रविभक्त्यंतरेप्रथमैकवचनस्यैवषष्ठीवहुवचनस्याप्यत्राविधानात्वहुवचनानुसारेणप्रातिपदिकस्यप्रक्षीत्राविहितोगेषुत्तहताश्रि
ता।३।एवंचप्रयाजशेषेणहवींष्यभिघारयतीत्यत्रप्रयाजशेषप्रातिपदिकस्वारस्यापप्रयाजशेषंहविःषुप्रक्षिपतीतिविभक्तिस्वारस्यं।एवंच।
अवकीर्णोक्तिता।नैकमुख्यनामानुसारतः।उक्तोऽताहग्विपक्षेऽहिंबाधः।प्रयाजशेषवत्।एतदात्म्यत्वमित्यर्थेनतत्त्वमितिसमस्तंपदं।एतदायेतदा
त्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यंसआत्मातत्त्वमसीत्यनेननात्मापरामृश्यते किंत्वेतदात्म्यं नपुंसकलिंगत्वात्।एतदात्म्यमित्यस्यचैषवासावात्माचैतत
दात्मानस्येदमेतदात्म्यं एतदीयंवस्तुत्वमसीत्यर्थः।परमतेपिएतत्सत्आत्मापस्यतदेतदात्म्यमितिव्याख्यातत्वात्भावप्रत्ययोवार्थः।ततो
वरमर्थंतराश्रयेवसंहर्त्राविधंतारक्षिताहरिः।तेनव्याप्तमिदंसर्वंवैतदात्म्यमतोविष्णुरितिस्मृतेश्च।केचित्तुशरीरवाचिनोदेवमनुष्यादिशब्दा
नांशरीरिपर्यंततत्त्वदर्शनात्जीवस्यचयस्यात्माशरीरमित्यादिश्रुत्येश्वरशरीरत्वात्तत्त्वमितिव्यपदेशःशारीरश्चांशीतिभावनिवंधनंतत्त्वमाहु
।रतरेतुआदित्योआत्मेत्यादिवत्तत्जीवेब्रह्मत्वोपासनार्थस्तत्त्वमसीतिनिर्देशः।नतुवस्तुतत्त्वनिष्ठइत्याहुः।यद्वासआत्मातत्त्वमसीत्यत्रेयथा
विद्धापरछेदः।समर्थीतथापिशाङ्गोनित्यस्तत्रनित्ययदृष्टांतेनानित्यइतिचेदवत्त्रत्राविभिन्नशकुनिसूत्रादिदृष्टांतेरतदितिछेदः।नद्या
घवंहेसयथाशकुनिःसूत्रेणप्रबद्धइत्यनयोःशकुनिसूत्रयोःयथेलवणमेतदुदकइत्यादिनोक्तयोर्लवणोदकयोः।सप्रमेरुहषंसोम्यगं
धारेभ्यइत्यादिनोक्तयोःपुरुषगंधारदेशयोः।नवमेअपहार्षीत्स्तेयमकार्षीदित्यादिनोक्तयोःस्तेनापहार्ययोः—च्चैवं।स्तेनापहार्यदृष्टां

न्या. पा. ते हि स्पष्टं पेकात्म्यानि नो नर्थः। परकीयब्रह्मत्वाभिमानी हि स्तेनः; नतु विद्यमानब्रह्मत्वाज्ञानी न च सत्यानृताभिसंधिमात्रमिह विवक्षितं। तथात्वे सत्यानृ
१६४ त वाक्यदृष्टांतेन पूर्वैरपहार्षीत् स्तेयमकार्षीदित्यपहारदृष्टांतायोगात्। आद्यखंडे सुषुप्तिविषयेऽस्वमपीतो भवतीत्यत्र ब्रह्मणि स्वशब्दो न जी
वाभेदाभिप्रायः स्यात्। तेऽत्र स्वद इति प्रोक्त आत्मायं चाततत्वतः। ब्रह्माय गुणापूर्णत्वाद्भगवान्विष्णुरर्थे इति श्रुतेः। आत्मीयार्थत्वं से भवाद्वा अपीतो
भवतीत्यस्यापि तिरोहितः सन्प्राप्तो भवतीत्येवार्थः। नत्वभिन्न इति। अत्र पेरपिधानिरशाश्रुगतो निष्पापाश्चकर्त्रेरिशक्रेः; नु प्रत्वात् पेको योग
रूपोरभावाद्वा। पेकार्थत्वेऽप्यपीतइत्यस्य भवतेश्चाकर्मकत्वेन श्रुतद्वितीयायोगाद्वा। अश्रुततृतीयाकल्पनाप्रसंगाद्वा। स्वं कुलायं यथा
पीतः पक्षी स्यादेवमीश्वरं। अप्येति जीवः प्रस्थापेइत्तिस्मृतेश्च। यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रांतः संहत्य पक्षौ सल्लयाया
पैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष इति सुषुप्तिविषयपश्रुत्यंतरेऽपि श्येनदृष्टांतोक्तेश्च। प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इति सुषुप्ते भेदश्रुतेश्च।
त्वन्मतेऽपि भेदपरे णसुषुप्त्याक्रांत्याभेदेनेति सूत्रेणाविरोधाद्वा। त्वत्पक्षेऽपि जागरणाद्यवस्थासु सावस्थाविद्यकजीवब्रह्मभेदस्य सत्त्वाद्वा। न
च द्वितीयखंडे नानात्ययानां वृक्षाणां रसानामित्यादिनोक्तानां नानावृक्षरसानां तत्तीवेद्रमाः सोम्येत्यादिनोक्तयोर्नदीसमुद्रयोश्चैके
शंक्यं। न हि नानावृक्षरसानामन्योन्यभेदत्यागेन प्राप्तिर्दृष्टेन मधुनैकमापद्यंते न वा प्राग्भेदभ्रांतिविषयाः पश्चात्तदविषयाः। किंतु तत्तद्वृ
क्षपदं अन्योन्यमित्रायचप्रागसिद्धं मधुत्वादवंति। न चेदं दार्ष्टांतिकानुगुणं। नदीसमुद्रदृष्टांतेऽपि किं नदीसमुद्रावयविनोरैक्यं किंवा तद राम
वयवजलानामैक्यं तद्व्यतिरेभः। नाद्यद्वितीयो। माषतश्चौपहि प्रमाषतदवयवानामिव क्षीरे प्रक्षिप्तनीरतदवयवानामिवात्यंतमिश्रीभा १६४

वेपिप्राग्भिन्ना नाम्नोयथ्वादेव्याद्योपा न्नाता एवापोद्देति तस्य समुद्रनिःशेषितत्वं तरति को मे पारं इदं कमेऊ त्तुस्या आयः स्विकमेऊ लोनिविद्विप्राः स्ता
एवं वसिष्ठोरन्नवानिद्गुक्तेऽस्त्रांसप्रनदी नामि श्रीमन्ता नामपविउ नर्दिगुत्स्यसमुद्रगमनदर्शनाच्च। यथोदकं समुद्रे समुद्रमासिक्तं तादृगेव भवती
ति सावधारणाश्रुतिविरोधाच्च। उदकं तद्के सिक्तं मिश्रमेव यथा भवेत् तान्नैव तदेव भवति यतो वृद्धिः प्रदृश्यत इति समुद्रेति कस्य ति विरोधाद्य
समुद्रे तु महत्त्वाद्वृद्ध्यदर्शने। एतावृत यो शीतो स्यवोः मधुरत्व लवणयोर्मल्लनेऊ भयगुणादर्शनाच। ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियंतीति अवधि
त्वाद्विनिर्देशायोगाच्च। वावस्यति नापि अवस्थितेऽरीतिकाशक्ष्मस्मरतिमत्रे नदीसमुद्राभेदस्य निरस्तत्वाच्च। भेदास्ता नेतु क्षीरनीरयोरिवव्या
मिश्रतु तत्स्वर्त्ताताम्रादेरिव वमिश्रीभावापत्तेः। अत्वे न कस्यापि केनापि ऐक्यादर्शनाति कानानुगुणं च। ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियंतिस
मुद्रसमुद्रएव भवतीत्यत्रापि प्रकृतनदी रूढिश्य समुद्रभवन विधाने तं तुल्ला ओदनेभवंतीत्यादि वत्ताः समुद्रएव भवंतीति स्यात्।
अतो न यः नियतजलराशिरूपात्खात रूपाद्वा देवतारूपाद्वा समुद्रात् उत्तिष्ठंति प्रविशंति च समुद्रस्तु समुद्रस्त्वस एव नेतासां समुद्र
त्वमिति वा स समुद्र एव न तु नदीत्वं प्राप्नोतीति वार्थः। तस्मात् सतोऽपि अभेदस्याता न एव रमौरद्धोतो। अत एव नो नार स वाक्ये
दाष्टीति केऽएवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति त इह व्याघ्रो वेति नदीसमुद्रवाक्येन
दार्ष्टान्तिके सर्वैमैत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वेति सतो भेदस्यात्ता नेनैवानर्थ उक्तः। न हि गृहे प्रविष्टस्य
गृहाद्आगतस्य वा तदैक्यं [illegible]। तस्मादृष्टान्तानुसारेण तत्त्वमसीति बोध उक्तः। तथा च श्रुत्यंतरे। यथा पश्यीवसन्तेवना नाच्छन्दः

न्याया०

१६५

पथ्या। पथ्यानघः समुद्रमुद्धो दल्लवरो यथा पथ्यास्तेनावहार्यैश्च यथा पुंविषयावपि तथा जीवेश्वरौ मित्रौ सर्वदेव विलक्षणा वित्तादिं ा

घे खंडे स्वप्नांतमेसौम्य विजानीहीति स्वातंत्र्यशंकानास्पदस्तु श्रुतिनिदर्शनेन चतुर्थे चास्य पदैकांशांखो जीवो ज्ञाहातीत्यादिनान्वय

व्यतिरेकौ त्वा अष्टमे च पुरुषं सौम्योपतापिनमित्यादिना स्वातंत्र्यशंकानास्पदमरणनिदर्शनेनेश्वराधीनत्वस्योक्तत्वात। अत

दित्येव छेदो युक्तः॥ एवं च वाक्यशेषानुसारेण मुख्यार्थस्यैव संभवे तद्विरुद्धानेकपदलक्षणा नैव युज्यते। चतुर्थखंडे अनेन

जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपियमानो मोदमानस्तिष्ठतीत्यत्र वज्जीवशब्द ईश्वरपरः मोदमान इति संसारित्वं पथ्युक्तेः॥ एतस्यैव सौम्य

षोऽणिम्न एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठतीत्यत्राणिमशब्दः परमसूक्ष्मेश्वरपरः। स एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वमिति इहैव प्रतादीश्वरेतस्य

प्रयोगात। न तु परतीत्याद्यानापरः तासां किमत्र पश्यसीति अ एव्य इवे माधानाभगव इति भाव प्रत्ययरहितेन स्त्रीलिंगेन वकृतत्व

नांतेन इवशब्दशिरस्केन वाणुशब्देन निर्दिष्टत्वात तद्विपरीताणिमशब्दानर्हत्वात। न निभानं पसेदत्प क्ताद्दश्यत्वायोगाच्च। यदि चा

ष्टमे विदुषो ब्रह्मप्राप्तिमात्रे विवक्षितं तदा तस्य वाधन क्लिसंपद्यत इत्यादि तेनः परस्योदेवतायामित्येतमेव वाक्यं स्यात। तस्य पावन्न

वाधनक्लिसंपद्यते इत्यादि व्यर्थं। स्यातिश्च। यदा प्राणान्द्रदाती शस्तदा चेतनकोरिवत्तं। जानाति ग्रस्तकरणास्तेन वेत्ति न किंचनेति।

स आत्मेत्यत्र चैत्त अणिमशब्दोक्त ईश्वर आत्मा आतत इत्येवार्थः न तु जीवात्मेति। यदाप्नो नैवैति पदोदन्ते यद्वाति विषयानिहाय ब्रह्मस्पतं राम

तत्तो मायवसेनामेति हि मरणपतरतिभारतोक्तेः। तानुमानमतत्वदातप्राणप्रभृति तस्तत्रे तमेवैकं जानथ आत्मानमिति वाक्योक्तोमा १६५

जीवलक्षणचिदंशाभावादितित्वपायिसिद्धांतितत्वेनात्मशब्दस्यजीवेचमुख्यत्वाच्च।इमास्तिस्रोदेवताअनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याक
रोदित्यत्रापिजीवशब्देनस्वरूपमुच्यते।नतुसंसारीजीवइतिभगवतोनिरूढस्याख्येतिश्रुतेः।विश्वजीवसंज्ञोइतिप्रोक्तः।सततेप्राणधारणादितिस्मृ
तेश्चजीवेवियोगसंभवेनरूढिकल्पकाभावाच्च।अहहिजीवसंज्ञोवैस्वपिजीवः।ससाहितइतिमोक्षधर्मेभगवद्वचनाच्च।प्राणधारकत्वरूपनि
मित्तस्यैवाएवमुख्यत्वाच्च।संसारिणस्त्रिवृत्करणपूर्वकनामरूपात्मकप्रपंचकर्तृत्वायोगाच्च।तेजोबन्नानांतत्रैजन्यत्वेततआपपेदंत
इमास्तिस्रोदेवताइतिपूर्वमेवचेतनत्वसिद्धाउक्तजीवप्रवेशोक्त्ययोगाच्च।एकमेवाद्वितीयमित्युपक्रमः।एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानेप्रागे
वव्याख्याता।नचैकस्याप्रसक्तेरततत्वमसीतिनिषेधायोगः।इष्टापूर्तंमन्यमानावरिष्ठमित्यादाविवश्रुतितात्पर्यापरिज्ञानेनवातदेकआहुरस
देवेदमग्रआसीदित्यादाविवानादिकुसमयेनवादेहेंद्रियादीन्प्रतिस्वातंत्र्यरूपस्येश्वरलक्षणस्यसर्वैरपिस्वात्मन्यभिमन्यमानत्वेनप्रसक्ते
णवाप्रसक्तस्यैकस्यनिषेधोपपत्तेः।एवंचैकमेवाद्वितीयमितिसमाभ्यधिकराहित्यस्योपक्रमात्।ऐतदात्म्यमितितस्यैवोपसंहारात्।अतत्व
मसीतिनवकृत्वोभ्यासात्।शास्त्रविनाशहेतुकगम्येश्वरभेदस्याप्रसक्तेरपूर्वत्वात्।अल्पसंपत्स्यतइतिफलश्रवणात्।येनाश्रुतंश्रुतंभवती
त्यर्थवादात्।शकुनिसूत्रादिदृष्टांतेहूपपादनात्।षड्विधतात्पर्यलिंगानिभेदपराण्येवेति॥ ॥तत्त्वमसिवाक्यार्थः॥ ॥सोहंब्रह्मास्मीत्या
द्यपिव्याख्यातः।उक्तरीत्याएकपदलक्षणया।ब्रह्मसाहचर्यादिनाजीवेब्रह्मेतिव्यपदेशस्यसादृश्यादिनाब्रह्मरूपहमितिव्यपदेशस्य
चोपपत्तेरुपदहृदयलक्षणयैकपरत्वायोगात्।किंचाहंशब्दोजीवांतर्यामिणिमुख्यः।सर्वांतर्यामिकोविष्णुः।सर्वनाम्नामभिधेयतोऽपि

न्या॰पा॰ हंत्वमसौ वेत्ति न तु सर्वस्वरूपतः इत्यादिस्मृतेः। अहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यंतर्यामिलिंगात्। अहं शब्दप्रयोगाद्वा न हि तत्पदे विशिष्टचैतन्यरूपो वामदेवो
विशिष्टचैतन्यरूपमनुसूर्यादिर्भवति। अहं मन्वादिशब्दैश्चिन्मात्रलक्षणायां चोत्तमपुरुषप्रयोगः। अहं भूमिमददामार्यायेत्याद्यप्रयोगश्चान
१६६ हि चिन्मात्रं भूमिमददात्। भगवान्विष्णुर्हि द्वापभूमिमददात्। तस्मादहं नामाभवत्। तत्सोयमिषदहमिति। अहं नामाहरिर्वित्वमहे
पत्वात्सकीर्त्तितस्त्वादिस्मृतेश्च। अत्यंतरे अहं तत्त्वेनोरश्मीन्न नारायणं गुरुवं ज्ञातमयतः। तमिममहं विज्ञानातीति। अहे ये अहं शब्द
प्रयोगाच्च। अन्यथाहं विता नामीतिस्यात्। ततश्चांतर्याम्यैक्यमेवाभोच्यते। उक्तं चांतर्यामिलिंगिनियम्यानंत्येन भेदप्रसक्तेः। तथा च श्रु
त्यंतरं। स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति। अन्यथा य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोहमस्मीति छांदोग्ये सयनान्त्रह्मगमयतीति भे
दपरोत्तरवाक्यविरोधः। किंच सपतमेवं विज्ञानुपासेत इत्युत्तरवाक्येनुपासित्रवणात्तत्त्वन्मते चोपास्यस्यारोपितत्वात्त्रैकासिद्धिः। योसाव
सौ पुरुषः सोहमस्मि वायुरनिलममृतमथेदं भस्मांतं शरीरं इत्युत्तरवाक्यविरोधः। न हि शरीरादेरविकृतिचैक्यं। अग्नेनय
सुपथा राये अस्मानित्यादिभेदपरोत्तरवाक्यविरोधाच्च। तद्योहं सोसौ यो सौ सोहं इत्येतरेये च स्तोत्रिमित्रस्य वरुणस्याग्नेरिति भेदपरोत्तरमं
त्रविरोधः। ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति बृहदारण्यके वत घोघोदेवानां प्रत्यबुध्यत तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां
इति भेदपरवाक्यशेषविरोधः। किंचात्र वाक्ये ब्रह्मता एव प्रकृतत्वात्त्रानेन जीवब्रह्मैक्यासिद्धिः। म एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीत्युत्तरवाक्येपि राम
तिशब्दप्रयोगात्तत्त्वन्मते चेति शांकरभाष्यादिस्वोक्तब्रह्मैत्यादीनामनुपासनार्थत्वात्। अथ यो न्यां देवतामुपास्तेत्युत्तरवाक्ये भमा १६६

श्रिश्रवलात्त्व नानेनैकासिद्धिः।षष्ठात्र ब्रह्मशब्दो वृंहणार्थ इति न परब्रह्मैकासिद्धिः।अन्यथा सर्ववाक्ये आत्मानमेवावेदित्यनेनैव ब्रह्मैतिज्ञा
नस्य सिद्धत्वात्।ब्रह्मास्मीति व्यर्थो एते नाहं हरिः सर्वमिदं जनार्दन इत्यादि स्मृतयो विफला स्युः ताः।अथ यो न्यां देवतामुपास्ते अन्यो
वं त्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुरित्यत्रोत्तर्याभिमेदज्ञा न्नी विधते।अन्यथा पदद्वयस्य स्वरादिदोषात्। ~~अन्योसावन्योहमस्मि~~ यद्वा यो न्यो
जीवः अन्यो विलक्षणां देवतामुपास्ते किमिति अन्योसौ परमात्मा अहमस्मीति न स वेद यथा पशुरित्यर्थः।अन्यथाहमर्थस्यापि विशेष्यत्वे दे
वतामुपलक्षत्वपुत्रेः।न च व्यवहितान्वयदोषः।यस्य येनार्थसंबंध इति न्यायेन संनिधानात्तयोग्यतायाः प्रबलत्वात्।अथवा स्वात्मन्येतान्य
सम्भावनिषेधाय श्रुतिरित्थिं यं।अन्योसावन्योहमस्मीति परश्चन्नतरति स्महा।आह तद्ब्रह्मणो धीनामित्राजीवास्तु सर्व इति स्मृतेः।स्वातंत्र्यतानि
पशुरित्यर्थः।केचित्तु उपास्ते इति श्रवलात् तदुपपत्तेः साध्यतान विजातीयवृत्त्यंतररूपोपासनायाएव निषेधं न तु ज्ञानस्येत्याहुः स यो ह वै तत्पर
मं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यत्राविद्धितीयो ब्रह्मशब्दो जीवपरः।बृहत्ज्ञातिजीव कमलासन शब्दराशि क्षितिवचनात्।ब्रह्मणो जीवाः सर्वे पीत्यादि स्म
तेश्च।द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इत्यादौ जीवेतत्प्रयोगाच्च।तथा च यः परमं ब्रह्म वेद स जीवप एव भवति न तु परं ब्रह्मेत्यर्थः।अत एवाद्यो ब्रह्मशब्दः पर
मत्वेन विशेषितः।यद्वा ब्रह्म भवति वृंहितत्वरूपब्रह्मत्वाक्रांतो भवतीत्यर्थः।संपूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रोपि ब्राह्मणो भवेदिति वचनात्।न
हि शूद्रः स्वपूजितब्राह्मणात्वं ब्रिरिव भवति किंतु ब्राह्मणत्वज्ञात्याक्रांतः।ब्रह्मत्वं विप्रब्रह्मशब्दस्य वृंहणार्थत्वात्।ब्रह्मत्वं वृंहितत्वं स्याज्जी
वनो परमात्मनेतिस्मृतेश्च।अस्य महिमानमिति वीतशोक इति वाक्यशेषश्च।अन्यथा पूर्वत्र यथा नद्यः स्यंदमाना इति भिन्ननदीस्वद्र

न्या॰या॰ हश्रांतोक्तिः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति ब्रह्मप्राप्तिकत्तिंश्चापुक्तास्यात्। किं च त्वत्पक्षे नित्यं ब्रह्मभूतस्य पूर्वं ब्रह्मभावोक्तिरयुक्ता। आतेवि
१२७ तनिवृत्तेः साध्यत्वेप्यशाश्वत्वात्। ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीत्यत्रापि जीव एव सन्ब्रह्मप्राप्नोतीति कर्तृकर्मभावेन भेद एवोच्यते। कर्मणि विज्ञान
मयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवतीत्यत्राप्येकीभावः स्यान्नैक्यं मत्स्यैकं स्यादृष्टं वानस्वरूपैक्यं। अविरोधश्च सादृश्यमेकदेशस्थितिस्त
था। एकीभावस्तथा प्रोक्तो नैकीभावः स्वरूपतेति वचनात्। अक्लीनस्ततोगतागावः सायं गोष्ठे एकीभवंति। एकि[illegible]न्दपाः सर्वे वद्द
पुः पांडवं शरैः। अस्मिन्ग्रामे महाजना एकीभूताः किंतेअमरे एकीभूत इत्यादौ प्रयोगाद्वा। त्वत्पक्षे पैक्यस्य प्रागेव सिद्धत्वादभू
ततद्भावार्थविप्रत्ययवाधः। तथा सक्तत्रयुक्तस्यैकीभवंतीत्यस्य कर्मसु निवृत्तिरर्थः। विज्ञानात्मनैवामर्थ्य इत्यनेकार्थत्वं तथा परे
व्यय इति श्रुतस्य प्रमीहानिः। अश्रुततत्तिपाकल्पनापत्तिः। तथा निरंजनः परमं साम्यमुपैतीति पूर्वकेन परात्परं पुरुषमुपैति दि
व्यमित्यत्र च वाक्ये न च विरोधः स्यात्। नाप्यंतर्यामिप्रकरणस्थं नान्योतोस्ति द्रष्टेति वाक्यं अंतरप्रकरणस्थं नान्यदतोस्ति द्रष्टेति वा
क्यं चैकैमानं। अंतरत्वेनेन प्रस्तुतं सर्वनियंतारं परामृश्यान्योद्रष्टा नास्तीत्यर्थे स्मिन्नर्थे मेयमेव सर्वनियामको नान्यः पुरुषोस्ती
त्यादावन्यशब्दस्य प्रस्तुतसदृशान्यपरतयाप्युक्तत्वेनेहापि सर्वेतिपामकद्रष्टृंतरनिषेधात्। उक्तं हि समानमितरच्छ्रुतेनेत्यत्रेत राम
रशब्दस्य पूर्वनिर्दिष्टसदृशपरत्वे। एवं च। कंदर्पः सुंदरो लोके नान्योस्तीह पुमानिति उक्ते कंदर्पेतोन्यः किंपुमानिति प्रतीयते। किं तु कं
दर्पसदृशः सुंदरो नेति भासते। एवं च परात्मसदृशद्रष्टृभावो न भासतो अन्यथांतर्यामिवाक्ये परमात्मनो तरः एवमात्मा न वेद यस्यात्मा १२

शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयतीति पूर्ववाक्ये एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः अतोन्यदार्त्तमित्यत्रवाक्येन च विरोधः। तत्र परमात्मनो यं चेतन
मंगीकृत्य तस्यार्त्तिप्रयुक्तत्वेनाख्यातं अस्यैवोक्तेः। अक्षरवाक्ये च एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादि पू
र्ववाक्येन विरोधः स्यात्। द्वितीयाद्वै भयं भवतीत्यस्यापि विरोधिनः समानाद्भयं भवतीत्येवार्थः। लोके तादृशादेव भयदर्शनात्। अस्य च
लोकसिद्धानुवादित्वात्। समानाद्धि भयं भवेदिति स्मृतेश्च। पूर्वत्र तस्मादेकाकी बिभेतीति उत्तरत्र च तस्मादेकाकी न रमत इति श्रवणा
च्च। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवतीत्यत्रापि एतस्मिन्निति विशेषणात्। स्वगतस्य भेदस्य निषेधः। एवं एको देवः सर्वभूतेषु गू
ढ इत्यादिश्रुतिः एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थित इत्यादिस्मृतिश्चान्तर्याम्येकपरा भूतशब्दस्य यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्य
त्रैवं त्वमसि सविशेषात्माद्यविचेतनपरत्वात्। यावन्मोक्षं तु भेदः स्याज्जीवस्य परमस्य च। ततः परं न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः। विभेदजन
के ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते। आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यतीत्यादिस्मृतिष्वपि भेदशब्दोऽमित्रभेदहेत्वाद्यविवेकमात्रार्थः। जीवस्य
परमेशेन तु बुद्धिसारूप्यमेव च इत्यादिस्मृतेः। जीवस्य हि आमोक्षमीश्वरकामविरुद्धकामिता न तु मोक्षे। अतएव मुक्तः सत्यकामः असौ तम
भद्रमित्यर्थः। क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारतेत्यस्यापि क्षेत्रज्ञं सर्वज्ञं मां सर्वक्षेत्रेषु विद्धीत्यर्थः। तच्चैव यदिदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमि
त्यभिधीयते। एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः। तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत्। स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु इत्युक्त्वा
वा महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च। इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः इत्याद्युक्त्वा एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतमित्युक्तेन

न्या॰पा॰ यस्य पृथिवी शरीरमित्यादिश्रुत्येश्वरशरीरतयोक्तं चेतनात्मकं सर्वं क्षेत्रमित्यन्त्रक्त्वात्। मोऽस्य धर्मे क्षेत्रज्ञाति च शरीराणि वीज्ञानि च शुभाशुभे ता
१६८ नि वेत्ति संयोगात्तात्ततः क्षेत्रज्ञ इत्युच्यते इति प्रकृतेश्च विकाराणां द्रष्टारमगुणान्वितं। क्षेत्रज्ञमाहुर्जीवं तु कर्त्तारं गुणसंवृत्तं। क्षेत्रज्ञ एता मनसा
विभूतिर्जीवस्य माया रचिता अनित्या। आविर्हिता ह्याविर्तिरोहिता ह्यशुद्धौ विचष्टे ह्यविशुद्ध कर्त्तुरिति चोक्तेश्च। न चैवं रूपपर्य्यन्त्याग ऽजीवे
पि क्षेत्रज्ञशब्दस्य योगिकत्वात्। शास्त्र। स्याद्वेति न्यायाच्च। एवमन्यासामपि वाक्यानां तियोज्यानि तस्मात्त्रौ मध्ये के प्रमाणं॥ ॥अहं ब्रह्मास्मीत्या
दिश्रुत्यर्थः॥ ॥नान्यतु मानां जीवाः परमात्मनस्तत्वतो न भिद्यंते आत्मत्वात्परमात्मवदित्यत्रात्मत्वस्यज्ञातृत्वादिरूपत्वे तत्वासिद्धेः अ
वेद्यत्वादिरूपत्वे मम्मासिद्धेः ज्ञातिरूपत्वे विरोधात्। अवाध्यत्वादिरूपत्वे मेकं स्यात्। विस्तृते चेतन्न इत्यभंगे जीवाः परमात्मनो व्यवहार
तोपि न भिद्यंते आत्मत्वात्परमात्मवदित्याद्याभाससाम्याच्च। विमता जीवाः चैत्रात्तत्वतो न भिद्यंते जीवत्वाच्चैत्रवत्। विमतेवस्ततो न भिन्नं वस्तु
त्वात् ब्रह्मवदित्यत्रापि चैत्राद्व्यवहारतो भिन्न भिद्यंते जीवत्वाच्चैत्रवदित्याद्याभाससाम्यात् विमतानि शरीराणि चैत्राधिष्ठितानि शरीरत्वात्
चैत्रशरीरवदित्यत्रैव चैत्राधिष्ठितत्वेप्यस्याधिष्ठितत्वसंभवेनैकासिद्धेः। चैत्रेणोवाधिष्ठितानीत्युक्तौ त्वीश्वरस्यापि चैत्रशरीराधिष्ठानत्वेन दृ
ष्टांतस्य साध्यवैकल्यात्। चैत्रस्यैव भोगायतनानीत्युक्तौ चतन्मते वस्य भोक्तृत्वमंतःकरणविशिष्टस्य प्रतिशरीरं भेदः। वस्य चैकस्य शुद्धचैतन्य
स्यतस्याभोक्तृत्वमिति वाधात्। विमतानि शरीराणि चैत्रमनसैव संयुक्तानि शरीरत्वाच्चैत्रशरीरवदित्याभाससाम्याच्च। आत्मा द्रव्यत्वाद्विभि राम
न्नाः परजात्मा नाना नभवति विभुत्वाद्गगनवदित्यत्र त्वन्मते गगनस्य प्रतिकल्पं भेदेन साध्यवैकल्यात्। परिच्छिन्नत्वेन साधनवैकल्या १६८

द्वा। आत्मत्वस्य परमाणुत्वादिवदजातित्वेप्यात्मभेदासिद्ध्यार्थान्तरत्वाद्वा। विमतो भेदो मिथ्या एकस्माद्दृशि कल्पितो वा भेदत्वात् रूप्यतावच्चंद्रभेदव
त्। एकस्यां दृशि शुक्तिकवारिकल्पितभेदवद्वेत्यत्र उक्तरीत्या मिथ्यात्वानिरुक्तेः। सत्यासत्यभेदानुगतभेदत्वसामान्यासिद्धेश्च। यचंद्रस्याक
ल्पितात् द्वितीयचंद्राद्भेदस्य सत्यत्वेन दृष्टांतस्य साध्यवैकल्याच्च मुक्तेः संसारात् ब्रह्मणोऽनृतात् आत्मनो देहात् भेदे व्यभिचाराच्च। अभेदो मिथ्या
अभेदत्वाद्देहात्माभेदवदित्याद्याभाससाम्याच्च। दृश्यत्वादेर्निरस्तत्वाच्च। विमता भेदप्रतीतिर्भ्रान्तिः भेदप्रतीतित्वाच्चंद्रभेदप्रतीतिवदित्यत्र ब्रह्मणो
ऽनृतात् भेदप्रतीतौ व्यभिचारात्। आभाससाम्याच्च। विमतं तात्विकस्वान्तर्भेदहीनं महत्त्वतः। यदित्थं तन्न तथा यथा घटः संवित्तथेदं ततस्तथा इत्यत्र त्वन्मतेपि
गगनस्य सावयवत्वात् तत्संयोगित्वेन सांशत्वस्य तु साधनाच्च साध्यवैकल्यात्। संवित् स्वान्तर्गतात्विकस्वाभाविकभेदहीना उपाधिभेदमन्तरेणावि
भाव्यमानभेदत्वात् गगनवदित्यत्र साध्यवैकल्यात्। रज्ज्वादेरपि घटे चापटे चैक उपाधिभेदेनैव विभाव्यमानभेदत्वेन व्यभिचाराच्च। विमत
ः अव्याप्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभेदः स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिभेदत्वात् संयुक्तप्रतियोगिकभेदवदित्यत्राव्याप्य
वृत्तिशब्दे न स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोग्युक्तौ बाधात्। अवयववृत्त्युक्तौ त्ववयववृत्तिद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्या
प्रसक्त्यापातात्। विमतो भेदः केवलान्वय्यत्यंताभावप्रतियोगी पदार्थत्वात् त्रित्यद्रव्यवदित्यत्र स्वरूपेणात्यंताभावप्रतियोगित्वे साध्येऽत्यंतास
त्वापातात्। पारमार्थिकत्वादिधर्मावच्छेदेन तत्प्रतियोगित्वे साध्ये घटितरात्। अन्योन्याभाववत्त्वे स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिवृ
त्तित्वे कालिकाभाववृत्तित्वे सति अभावत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वात् अत्यंताभावत्ववदित्यत्र मन्मतेपि शुक्तौ शुक्तिभेदस्यारोपितत्वेन न सिद्धसंवं

नातात्रैकालिकस्य मिथ्यात्वायोगे न विरोधाद्य। संयोगादिवत्सत्यत्वे विरुद्धत्वेनैतामवसामानाधिकरण्यसंभवेनार्थान्तरपद्वात त्रवितिपत्रेऽस्यां
तस्य साध्यवैकल्यात्। एवमन्यान्यप्यनुमानानि हृद्यानि। धर्मिग्राहकप्रत्यक्षादिबाधः। पूर्वोत्तरभेदानुमाने सत्प्रतिपक्षत्वं अप्रयोजकत्वं
तुखडं खायतु संधानापत्तिरूपप्रतिकूलतर्कपराहतिरित्यादयो भेदमिथ्यात्वानुमानसाधारणदोषाः॥ ॥भेदानुमा॰ भंगः॥ ॥
न चांशोऽहं अंश परमस्यापरोक्षविद्याभूतानीति श्रुतेर्ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इत्यादिस्मृतेश्च अंशो नानाव्यपदेशादि
ति सूत्रे चांशत्वोक्तेरैक्यं। अयं ह्येष स्यांशः अयं तु कनिष्ठांशः चैत्रस्य चतुर्थांशं बलो मे त्वः अन्नं घर्मस्यास्य रत्नस्यायं रत्नाभासः सहस्रांशर
न्मादिवत मार्गविन्यस्तश्चैत्र परोक्षतो चैत्रपाद इति वत्सभेदेनैवोपपत्तेः त्वन्मतेपि ब्रह्मप्रतिबिम्बजीवस्यांशत्वेन तावदारंभकत्वं ब्रह्मणो नादि
त्वात्। नापि खंडत्वं अखेद्यत्वात्। नापि समुदायित्वं समुदायस्य समुदायिनश्च अनन्यत्वेन व्यवहारदशायामपि संसारिजीवानां पुरुषत्र
ह्मभावापातात्। नापि भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वं अनंगीकारात्। नापि प्रदेशत्वं खंडपटस्य पटं प्रतीव निष्प्रदेशब्रह्म प्रत्यकल्पितस्यायोगात्।
नापि घटाकाशस्य महाकाशं प्रतीव कल्पितप्रदेशत्वं। प्रतिबिंबपक्षे तदयोगात्। स्वतो निरंशे औपाधिकांशायोगस्योक्तत्वाद्य। नाप्यत्वं तत्ताभि
न्नत्वे तत्त्वांशांशइयायोगात्। पटादिन्नैव्यक्तौस्मिन् तंतोपटांशत्वव्यवहाराद्य। तस्मान्न सहशत्वे सति ततो न्यूनत्वं जीवस्यांशत्वं न तु तदेकदेश
त्वं। अग्निविस्फुलिंगांशादिवन्मतस्या घास्तेनसः कालवद्भिन्नत्। जीवस्याग्नितोशकास्त्वचेतेन्नसः प्रतिबिंबवदितिस्मृते किं च त्वन्मते जीवस्यांशत्वे किं गुड इवे १६
तन्मंप्रतिरीश्वरं प्रतिवानायः। पादोस्य विश्वा भूतानीति श्रुताविदं शब्देन सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टप्रकृतेश्वरस्य ममैवांश इति स्मृतौ चरेश्व

रपयुक्तस्यब्रह्मणेश्वरस्यैवोक्तेः।नोत्यः।तन्मतेईश्वरस्यापिउपहितत्वेनघटाकाशप्रतिकरकाकाशस्येवईश्वरंप्रतिजीवस्यांशत्वायोगात्।
नचमठाकशपदवत्पुनर्घटेनैवेश्वरोपधिनावछिन्नमेवचैतन्यंपुनर्जीवोपाधिनावछिद्यते।तथात्वेहिमुक्तस्यशुद्धब्रह्मत्वंनस्यात्।तस्मा[illegible]चन्न
तेपिनमुख्यमंशत्वंअतएवतथापिभाषितंअंशरूपांशः।नहिनिरवयवस्यमुख्योंशःसंभवतीति।एवंचांशतांशश्चंद्रविंवस्यगुहादिंवोपपद्य
तथा।भेदेविनश्चनतामात्राज्जीवोब्रह्मांशउच्यते।तस्मात्अंशत्वेनैक्यासिद्धिः॥ ॥अंशत्वेनैक्यासिद्धिभंगः॥ ॥नापिजीवब्रह्मणोर्विंवप्रति
स्ये विंवत्वात्मुखप्रतिमुखवदैक्यं।दृष्टांतस्यसाध्यवैकल्यात्।तथाहि।विंवप्रतिविंवैक्यंचेत्तावत्प्रत्यक्षमानेन।इमेचैत्रतन्मुखाववभिन्नेइतिवत्
इमेचैत्रतत्प्रतिविंवेभिन्नेइत्येवपार्श्व[illegible]स्तेनग्रहणात्।स्वनापिस्वकरतत्प्रतिविंवेभिन्नेइत्येवग्रहणाद्वानुपपत्त्यावहिःस्थितश्चैत्रो
पत्स्वलक्षणःप्रतिपन्नस्तत्स्वलक्षणएववेश्मांतःस्थितोपिभातितथापत्स्वलक्षणाग्रीवास्थंमुखंतत्स्वलक्षणमेवदर्पणस्थमपिभाति
नतहस्त्वेतरत्वेपुज्यतेतस्मादेकमेकदेशस्थंचमुखंभ्रांत्याभिन्नभिन्नदेशस्थंचभातीतिचेत्।उच्यते।किमनेनसव्येतरहस्तयोरिवात्यंतसादृश्य
धीरूपभ्रमस्ताप्रत्यभिज्ञावा।नाद्यः।तयैक्यासिद्धेः।अंत्येऽसिद्धिः।किंचित्स्वच्छताग्राहोप्रतीतेमुखच्छायामात्रेमुखसंस्थान[illegible]प्रतीत्याप्रत्यभि
ज्ञावस्यस्यसंभवात्।स्वनेत्रगोलकादेस्तस्याभिज्ञाभावेनप्रत्यभिज्ञायोगात्।सूर्यस्यपार्श्वप्रतिसूर्यइतिवत्दर्पणेममसुखच्छाया[illegible]वानुभवे
नदर्पणेममसुखंत्वल्पमितिप्रतीत्यभावाच्च।प्रतिविंवमेवदृष्टंनचैत्रःचैत्रस्तेनानुमितःइत्यनुभवायोगाच्च।प्रतिमुखेप्रत्यङ्मुखतादिनाद
श्यमानेविस्वमुखेतद्बुध्यभावाच्च।अंतर्गतवचनानांप्रतिविंवेवाल्लीतरभ्रमः।[illegible]चित्प्रतिमुखेममसुखमितिव्यपदेशस्तुस्वच्छायाशितत्सि

न्य॰पा॰ स्वशिरोव्यवहारवत् मार्गविन्यस्तयाशङ्कनो स्वपादव्यवहारवद्बुधेः तः भेदज्ञाने सत्यभेदव्यवहारस्यायोगात्त्वन्निष्ठयात्। किंच विंबप्रतिविं
बयोर्भेदसाक्षात्कारे तावन्नविवादः। अन्यथा त्वयाधिकस्य भ्रमत्वमुच्येत। नच भेदे भेदकं च साक्षात्कुर्वन्नभेदमपि साक्षात्कुर्वन्न दृष्ट
:। न चैवं केसाक्ष्यात्कृते सोपाधिकभेदभ्रमो विप्लुतः तदुपादानस्याध्येकाज्ञानस्यैकाज्ञाने न निवृत्तेः। नचोपाधिनिवृत्तिसहकृतमेव ज्ञान
मज्ञाननिवर्तकं ज्ञाने कदापि नज्ञानाभीत्यननुभवे नज्ञानस्य स्वप्रागभावे प्रतीचाज्ञानं प्रत्यव्यन्यनिरपेक्षस्यैव निवर्तकत्वादित्युक्तत्वा
त्। न च विंबप्रतिविंबयोरैक्येऽज्ञाने पि तद्वच्छिन्नवेन भेदज्ञानात्तत्र भेदभ्रमः। अतिप्रसंगात्। न च विंबप्रतिविंबैक्याज्ञानाभावे पि मूलावि
द्याकार्यो यं भेदभ्रमः। व्यावहारिकत्वापत्तेः। न च सोपाधिकभ्रमे प्रतिनाज्ञानस्याज्ञाने उपादानकं निवर्तके किंतूपाधिसन्निधानरूपदोषस्तदपगमा
दिति वाच्यं। दोषाणां निमित्तकार्यानुगुण्यं मिथ्याभूतमज्ञानमेव तूपादानमिति तन्मतहानेः। अन्यथाज्ञानाकार्यत्वेन ज्ञानानिवर्त्यत्वेन च
विंबप्रतिविंबभेदः सत्यः स्यादिति दिङ्मात्रानुमानेन तत्र मानं। अत्यन्तसारूप्यस्य सत्येतरकलधौतव्यभिचारात्। विरोधाद्वा वैधर्म्याभावस्य
चासिद्धेः। क्रियासाम्यस्य छायादावनैकान्त्यात्। विंबकारणतामात्रजन्यत्वस्य च विंबादर्वाचीने प्रतिविंबे सिद्धेः। पृथक्स्वदृष्टकार्यानुरोधेन
परिवेषं दूचापच्छायाप्रतिसूर्यादावविद्याकारणस्य कल्पनत्वात्। प्रतिविंबमपि हि छायाविशेषः। नहि भेरीघातादिरूपहेत्वभावात् ध्वनेरं
परतेऽप्युपलभ्यमानः प्रतिध्वनिर्नशब्दान्तरं येनदपशब्दोनमुखव्यञ्जकान्तरमस्ति तज्जन्यकारणाभ्युपगमत्वात्। शप्रमस्तके विषावि रा
दिति विवरणोक्तं निरस्तं। एतेनैवाभिन्नतायां भेदो भाति प्रत्यभिन्नतायां तु भेदः। तत्र भेदधीर्मुख्यान्तरहेत्वभावे नोपपत्तिहीनत्वात् भ्रान्तिः। अ १७८

भेदधीस्तु सोपपत्तिकत्वात्प्रमेति निरस्तं।अभेदधीरेव नास्तीत्युक्तत्वात्।छायादाविव कारणस्य कल्प्यत्वेन भेदबुद्धेः सोपपत्तिकत्वात्।तत्र
द्रव्यानंतर्भावेन मोक्षतद्रव्यांतरत्वसंभवाच्च।नोपरक्तं न वारिस्थमिति स्यात्रव्यवहारस्तु चित्रितः।सेह इति लोकव्यवहारवत्पयादारूमप... षा
पथा वर्ममयो मगः इत्यादिस्मार्त्तव्यवहारस्तद्भोगेलाः।त्वत्पक्षेऽपि हि वारिस्थशब्दो न मुख्यः वारिणि सर्वतराभावात्।गगनस्यस्य च वारिस्थत्वा
योगात्।भेदस्तु कन्प्रत्यक्षेणानूनाधिकपरिमाणत्वचलत्वाचलत्वोपधिसंयुक्तत्वासंयुक्तत्वत्वगादिग्राह्यत्वाग्राह्यत्वप्रत्यक्परांमुखत्वरूपे
णाकस्तुरीतत्प्रतिबिंबयोः सौरभतदभावरूपेण गुडतत्प्रतिबिंबयोर्माधुर्यतदभावरूपेण चद्रितत्प्रतिबिंबयोरौष्ण्यतदभावरूपेण पर्वतत्त
त्प्रतिबिंबयोर्गुरुत्वतदभावरूपेण सशाङ्खभेदीतत्प्रतिबिंबयोः शाङ्खतदभावरूपेण वानुमानेन पक्षे धातुरूपेच्छाया एतस्मिन्नेतदाततां।छा
यापथापुंश्रादर्शीपुमधीनाचदृश्यते।एवमेवात्मकाः सर्वब्रह्माद्याः परमात्मनइत्यादिश्रुत्यात्वेवसदृशानां बिंबिंचस्यप्रतिबिंबवत्तावहद
र्पकायद्वतत्सर्पस्यसदृशाज्जले एवमेवात्मकाल्लोके परात्मसदृशामनाइत्यादिस्मृत्या च सिद्धः।न च बिंबातिरेकेणादर्पणे कस्तुर्ये नराभावत्त
त्र तद्रूपाभाव इति वाच्यं।तथापि पत्वलच्छाणाकस्तूर्यादितत्त्वलच्छाणोस्य वदर्पणस्यत्वेनारोपितनपातद्रूपादि चुना[illegible]धादिपुक्तसे
वदर्पणस्यत्वे नप्रतीत्यापत्तेः।घटे गगनस्येव दर्पणे कल्पितभेदपुक्तमुखस्याप्यभावे उपाधेः प्रतिबिंबपक्षपातित्वे न मुखप्रतिमुखयोरवदात
त्वरूपामत्वादिवत्जीवब्रह्मणोः संसारासंसारादिव्यवस्थितमिति त्वन्मतहानेश्च।नहि मुक्तो न मुक्तिरपि मिति भेदभ्रांतिमात्रेणारूढ्यं न प्रका
वध्यस्तो आरोपितेन दर्पणस्थत्वेन विशिष्टं प्रतिबिंबे तत्र मालिन्याध्यासइति चेत न मालिन्यवद्दर्पणस्थत्वस्याप्यारोपितत्वेनैकविशिष्ट

न्या० पा० इतरारोपायोगात् । प्रतिमुखमेव दर्पणास्थं न तु मुखमिति प्रतिबिंबे दर्पणास्थत्वानुभवेन प्रतिबिंबत्वस्य तस्थत्वगर्भितत्वाभावाच्च । मालिन्यस्य
नीयसंसारस्यापि विविशिष्टनिष्ठत्वापत्त्या शुद्धाभिन्नमोक्षसामानाधिकरण्यायोगाच्च । एतेन रक्तस्याकपिसंयोगाधारताग्रेतोवमुखस्य मालिन्या
१५८ धारतोपाधिनावच्छिद्यते तथा च दर्पणावच्छिन्नत्वपदमालिन्यधीर्मुक्तेति निरस्तं । संसारस्यापि शुद्धवृत्तित्वमात्रगतत्वायातानात्वं तः कपिसंयुक्त
इतिवत् मुखं मलिनमित्यनुभवापत्त्या मुखं न मलिनं किं तु प्रतिमुखमेवेत्यनुभवविरोधाच्च । यदि वकस्तु र्याद्धि प्रतिबिंबनतत्स्वलत्तत्त्राणानंतु
गमेपि तदाकारतामात्रेणातत्वेर्हिछायाप्रतिमुद्राप्रतिमादीनामपि तत्वं स्यात् । न च प्रतिबिंबे प्रत्यङ्मुखत्वाद्धिधीर्भ्रांतिः । प्रतिबिंबविषयाभि
मुखं नेति कदाप्यननुभावात् । अबाधे प्यारोपितत्वे प्रतिमुखस्वरूपस्य सात्त्व तत्पस्य चारोपितत्वायातानात्व पादावपि वैधर्म्यधीर्भ्रांतिरिति तु वं
च त्वेन तस्यापि पुरुषादिनेत्रापनेत्त्वं । एतेन दर्पणाभिहतादृष्टिः परावृत्य स्वमाननं या पुवं साभिमुखेन व्यत्यस्तं दर्शयेन्मुखमितिनिरस्तं । परा
वृत्य स्वमुखस्यैव ग्रहणे पार्श्वस्थस्य मुखद्वयप्रतीत्ययोगात् । अस्मिन्पक्षे दर्पणादेर्नेत्राभिघातकत्वमात्रेणोपक्षीणत्वेन दर्पणोकारत्वं दर्प
णा भेदे व्यनेकमुखप्रतीतेर्मलिनदर्पणाहृपारोषु च विरूद्धरूपानेकमुखप्रतीतेश्चायोगाच्च । अस्याः प्रक्रियायाच्च प्रतिबिंबे जीवे असंभ
वाच्च । नेत्रस्य पराहृत्य स्वाननं प्रत्याभिमुख्येपि आत्मानं प्रत्याभिमुख्यप्रतीत्ययोगाच्च । विरलावयवस्य जलस्य नेत्राभिघातकत्वे स्वच्छजलांत
र्गतशिलादिग्रहणापत्तेश्च दर्पणाद्यभिहतेन नेत्रेणावरुद्धयोजनव्यवहितोर्ध्वभागस्य सूर्यादिग्रहणोपपृष्ठभागस्यापि व्यवहितस्य ग्रह
णापत्तेश्च । असंप्रक्रियायां स्वच्छतायाअनुपयोगेन शिलाद्यभिहतनेत्रस्यापि स्वमुखग्राहकत्वापाताच्च । प्रतिचंद्रादिदर्शनेन चंद्रादिदर्श १७

जन्यमुखादेः कपिलादिप्रतिविंबदर्शनेन कपिलादिदर्शनजन्यपुण्यादेश्च प्रसंगाच्च। सूर्यकस्यापि सूर्यवत् दुर्दर्शत्वादिप्रसंगाच्च। अतिस्वछस्य
ग्य इव किंचित्स्वछतामदावपि मुखसंस्थानविशेषप्रतीत्यापाताच्च। अवछेदपक्षेपि गुणानामन्यत्वसंभवेपि प्रतिविंबपक्षे न तत्संभवे नौऽर्द
मित्वमिति स्वोक्तिविरोधश्च। उपधेः प्रतिविंबपक्षपातित्वोक्तप्रयोगादित्यक्तत्वाच्च। एतेन नेदं रूप्यमिति वत् नेदं मुखमिति स्वरूपेणानबाधः। किं
तु नात्र मुखमिति संसर्गतयैवेति न दर्पणे मुखस्यान्तरपमसीति निरस्तं। नात्र मुखं वछायामासीदित्यनुभवेन प्रत्यक्षेतावंतकाले अत्र प्रतिसू
र्य आसीदिति वदत्र प्रतिमुखमासीदित्येवानुभवेन प्रतिविंबमिवादर्शे इत्यादिस्य त्याच प्रतिमुखे दर्पणस्थत्वस्याप्यबाधात्। न हि भूमौ मेघो
नेत्येतावता मेघच्छायापि बाधिता छाया तु रूपवत्त्वस्माच्छायावत्प्रतिसूर्यवत्। प्रतिध्वानादिवच्चित्रं प्रतिविंबं चेह हि विंबवतः। अन्यथा प्रतिविंबाद्वि
वानुमितिर्न स्यात्। साध्यावेशि स्यात्। नेक्षेतोद्यंतमादित्यमित्यनेनोद्यत्प्रतिविंबदर्शनस्यापि निषेधः स्यात्। वारिस्थसूर्यदर्शननिषेधेनाकाशस्थ
तद्दर्शनस्यापि निषेधः स्यात्। त्वत्पक्षे गगनस्थस्यैव वारिस्थत्वेन प्रतीतेः। प्रतिविंबदर्शनेनैव दृष्टत्वात्स्यादिति शास्त्रार्थोऽप्यनुष्ठितः स्यात्। तान्च
तात्विकाभेदेपि कल्पितभेदात् शास्त्रीयाव्यवस्था। अन्योदुंबरतयाज्ञाते न ओदुंबरे सोदुंबरोऽपूयो भवतीति शास्त्रार्थसिद्धिप्रसंगात्। आत्मतया
ज्ञाते देहे श्रवणादिनात्मा श्रोतव्य इति शास्त्रार्थसिद्धिप्रसंगाच्च। किंचानादेर्जीवस्योपाध्यधीनत्वादिरूपं प्रतिविंबत्वं किंतु तदधीनत्वे सति त
त्सदृशत्वरूपं तच्च भेदव्याप्तमिति विरुद्धो हेतुः। उक्तं हि सूत्रकृता। अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् इति। भाष्यकृता च अत एव विभिन्नत्वतदधीनत्व
त्सादृश्यैरेव सूर्यकाद्युपमानोपाध्यधीनत्वादिनेति॥ ॥विंबप्रतिविंबैक्यभंगः॥ ॥अणुत्वाच्च जीवो व्याप्तारीशाद्भिन्नः। नन्वेतदयुक्तं नित्य

न्या॰ सर्वगतस्याणुरित्यागमे जीवो नाणुः प्रत्यक्षगुणाश्रयत्वेन प्रत्यक्षत्वाद्घटवदित्याद्यनुमानेभ्यो विपक्षे देहव्यापिस्पर्शादिज्ञानं न स्यादित्यादि
वाधकसहितैस्तस्य विभुत्वादिति चेतन्न । आराग्रे ऐष आत्मा यं वा यते स्विनीतः पुराणे च यावं च । बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जी
१८२ वः स विज्ञेयः सचानंत्याय कल्पत इत्यादिश्रुत्या अणुमात्रोऽप्ययं जीव इत्यादिस्मृत्या जीवो न व्यापी । उत्क्रांतिमत्त्वात् गतिमत्त्वात् आगतिमत्त्वा
त् क्रियावत्त्वात् खगशरीरवदित्याद्यनुमानेभ्यो विपक्षे हेतूच्छित्तिवाधकसहितेभ्य एव त्वसिद्धेः । न चासिद्धिः सोऽस्माच्छरीरादुत्क्रम्यामुं लोकमंति
गच्छति अमुष्मादिमं लोकमागच्छतीत्यादिश्रुतिभिः तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तत इत्यादिस्मृतिभिश्च तत्सिद्धेः । न च गत्यादिश्रुतिबु
द्धिविषया । नाकस्य पृष्ठे सुकृते ते नु भूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशंतीति ते अशुभमनुष्याव वर्त्तत इत्यादिश्रुतौ गतेः सुखदुःखानुभवसा
मानाधिकरण्योक्तेः । स एनान् ब्रह्म गमयतीत्यादिश्रुतौ तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना इत्यादिस्मृतौ च मुक्तिसामानाधिकरण्योक्तेश्च
तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामतीत्यात्मनिष्ठत्वश्रुतेश्च । अन्यथा बंधमोक्षादिकमपि बुद्धेरेव स्यात् । न च श्रुतिर्बुध्युपाधिकगत्यादिविष
या । तद्यथानः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जद्यातीति स्वाभाविकगत्याद्युपशकटदृष्टांतो
क्तेः । तमुत्क्रामंतं प्राणोऽनूत्क्रामतीत्यादिश्रुतौ त्वदुद्रीत्या प्राणादिबुद्धिगतितः प्रागेव जीवगत्युक्तेश्च । मन उदक्रामन्मीलित इवाश्नन्पिब
न्नास्ते वेत्यादिश्रुतौ मनस उत्क्रमणेऽप्यात्मनस्तदभावश्रवणाद्यात । तस्माद्विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमित्यादिश्रुतौ ना १७२
मरूपविमोक्षानंतरमपि गतिश्रवणात् परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमपुरुषः स तत्र पर्येतीत्यादिश्रुतौ मु

न्नेपि गत्यत्वे स्यात् ॥ किं च बुद्धिगतेन गत्यादिमा तदवच्छिन्नात्मनि गत्यादिज्ञापते च बुद्धिगतमेवारोप्यते वा न्यथा चर्यत्वं वा ॥ नाद्यः ॥ घटगत्यात
दवच्छिन्न नभसि गत्यंतरापत्तेः ॥ अन्यथापतो घटस्य बुद्धेर्वा गतिः तत्राकाशस्यात्मनो वा सच्छिद्रत्वे अन्यत्र च द्विगुणीकृत्य प्रवृत्तिश्च स्यात् ॥ न प्र
तिबिंबपक्षे नोक्तदोष इति वाच्यं ॥ तस्य वस्त्वंतरत्वमते दोषाभावेपि दर्पणाभिहता दृष्टिः परावृत्त्य स्वकं मुखं गृह्णातीति तन्मते उपाधिगत्यावच्छि
न्नेन गतिः प्रतिबिंबे तु सेतस्यायोगात् ॥ नो त्यो ॥ कर्त्तुरवच्छिन्नस्यैतदात्मप्रदेशस्य भोगायतनत्वोक्तात्र प्राप्तिः किं तु तयापि तद्या अवच्छिन्नप्रदेशांतरमे
व भुंक्ते इति स्वीकारे कृतहान्यादिप्रसंगात् ॥ कर्त्तुर्भोक्तुश्चावच्छिन्नस्यापि भिन्नत्वात् ॥ अभिन्ने वा नवच्छिन्ने कर्तृत्वाद्यभावात् ॥ बाधकं विनावच्छिन्नो
बाक्यानाम प्रामाण्यस्योपचरितार्थत्वस्य चायोगाच्च ॥ न च व्यावहारिकस्य गत्यादेः सत्त्वान्नात्यंताप्रामाण्यं ॥ अमूर्ते मूर्त्तावच्छिन्ने विव्यावहारिक
गत्यदर्शनात् ॥ व्यावहारिकत्वे घटगतिवत् बुद्धिगतव्यावहारिकगत्यपाधिकत्वायोगाच्च ॥ विस्तरेण चैतदर्थत्वाध्यात्मसंगे ॥ केचित्त्वात्मत्वमणुनि
ष्ठं द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् पृथिवीत्ववत् ॥ जीवो न व्यापकः मूर्तेतरत्वे मति परत्वासमवायिकारणानाधारत्वे सत्यवत्सर्वत्वात् ॥ आ
त्मेतरानित्यविशेषगुणाश्रयत्वात् संस्काराश्रयत्वाद्वा घटवत् ॥ जीवोणुः ज्ञानासमवायिकारणाश्रयत्वात् मनोवदित्याद्यनुमानैर्जीवस्याणुत्वसि
द्धेः ॥ अणुत्वेपि जीवस्य देहव्यापिस्पर्शादिज्ञाने ज्ञानरूपगुणव्याप्त्यापि युक्तं ॥ जीवस्याणुत्वेपि तद्गुणव्याप्ति रक्तप्रदीपगुणप्रभूतानां प्रभायाः प्रदी
पाद्विनान्यत्र वर्त्तनवत् जातिसमवायादेर्धर्मितोन्यत्र वर्त्तनवत् तद्वत्ती स्मसत्त्वमपि पर्त्तनवत् गंधस्य द्रव्यं विनान्यत्र वर्त्तनवच्च युक्तो ॥ चक्रिसमी
पस्थो स्मस्यनत्समिपस्याणुमूर्त्तरूपते ज्ञानांतरगुणत्वे तु वह्नेर्दूरस्पर्शानसिध्येत् ॥ न च गंधे आश्रयद्रव्यावयवगतिः कल्प्या ॥ सर्वत्रोपजना

न्या० दिव्यादिगंधोपलंभायानेकस्थूलावयवावयवारंभसंयोगगुरुत्वादिद्वासस्पद्ध्यन्नपस्य चापातात्। स्फटिककरंडकांतस्थकस्तूर्यादेश्चावयवांत
रानुप्रवेशकल्पनेमानाभावात्। प्रत्यभिज्ञाविरोधाच्च। नित्यसर्वगतस्याणुरित्यत्र तु नित्यसर्वगते विभ्वात्मन्येव जीवो व्यवस्थित इति स्पष्टं मनु
१[illegible]२ सारेणासर्वगतस्य स्वात्मा वरणुश्चेति विग्रहः। अन्ये तु क्रमेण नानादेहसंबंधात् जीवस्यासर्वगतत्वोक्तिरित्याहुः। प्रतिसंत्वदादिदेहत्वस्य प्रयो
जकः। तेनैवाविभूत्वस्यापि हेतुसाधत्वात्। उक्तश्रुत्यादिविरुद्धश्च। किं चात्मनो व्याप्तत्वे सर्वशरीरेंद्रियाणां सर्वदा सर्वात्मसंयुक्तत्वेन स
र्वात्मसाधारण्यात् कर्मणामपि साधारणादेहादिकृतत्वेनासाधारणत्वायोगात्। अहंत्वारोपादेरपि नियामकमूलसंबंधाभावेनैव
त्वायोगात् सर्वात्मपविहारी राति सर्वेषां भोगापत्तानानिस्तु रिति प्रतिकूलतर्कपराहतिः। एतेन चैत्रभोगार्थस्यांकुरादेः तददृष्टजन्यत्वादा
त्मसमवेतस्यादृष्टस्य साक्षादंकुराद्यसंबंधेनात्मद्वारासंबंधस्य वाच्यत्वादात्मनो विभुत्वमिति निरस्तं। चैत्रभोगाहेतोरप्यंकुरादेरा
त्मद्वारकादृष्टसंबंधेपि तदजन्यत्वे न तज्जन्यत्वेन स्यात् एतत्पाप्रतियोग्यनुयोगिभावं वाच्यवाचकतानन्तेपाद्यविवादृष्टकार्ययोरपि संबंधां
तरस्यैव वक्तव्यत्वात्। अस्ति हि कारीर्यदृष्टस्य वृष्ट्यासहं तदुद्देशेन विहितक्रियाजन्यत्वादिरूपः संबंधः। न च बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव
आराग्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्ट इति श्रुतेर्बुद्धिगुणेनाराग्रमात्रत्वे आत्मगुणेन तु विभुत्वमुक्तमिति वाच्यं। तद्यथाणुन च स्वरूपः प्रका
प्रपवमेवास्य गुरुत्वस्य प्रकाशो व्याप्तो एतुल्यैवेषगुरुत्व इति श्रुत्यनुसारेण बुद्धेर्गुणेन स्वगुणेनापरः आत्मगुणेन त्वाराग्रमात्र इत्यन्व राम
यादिति दिक्। तस्मादणुत्वादपि जीवो व्यापादीशरादिन्न इति॥ ॥जीवाणुत्वं॥ ॥तस्मादविरोधाध्यायोक्तन्यायैर्विभ्योजीवेभ्योन्यम १७३

मित्रस्य निर्दोषस्य ब्रह्मणः साक्षात्कारायांगिभूतं इति निदिध्यासनमंगभूतं श्रवणादिकं च प्रयुत्तणं कार्यमिति सिद्धं ॥ ॥इति श्रीमत्परमहंसप-
रिव्राजकाचार्याणां श्रीमद्ब्रह्मपतिर्थपूज्यपादानां शिष्येण श्यामसयतिनासंगृहीते न्यायामृते द्वितीयपरिच्छेदः ॥ ॥श्रीगणेशाय नमः
नन्वेतदुक्तं । विवरणे श्रवणं नाम प्रमाणस्य प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानात् । मनननिदिध्यासने तु चित्तस्य प्रत्यगात्मप्रवणसंस्कारपरिनिष्पन्न-
तदेकाग्रवृत्तिकार्यद्वारेण ब्रह्मानुभवहेतुतां प्रतिपद्येते इति फलोपकार्यंगे इत्युक्तत्वादिति चेन्न यतः । विचारः करणं नेव बोधे शब्दप्रमा-
णजे । न चायं सन्निपात्यंगं शास्त्रस्य करणात्मनः । करणांतर्गतो येन विचारो हि इति वक्ष्यते । सन्निपात्यपि नैवासौ शेषीमत्यादिकं प्रति । अन्यथा हि भ-
वेद्धेतेः प्रयाजाद्यति शेषिता । हीवादेश्च पशुविन्नपत्नीसोमरशेषता । श्रवणादेस्तथाभिन्न फलेस्यात्कृ शेषता । तस्मादुक्तामता ॥ ४ ॥
दे: श्रवणं प्रति शेषता । तथा हि । न तावत् श्रवणरूपो विचारः शास्त्रज्ञाने करणं । वेदेन धर्मस्येव ब्रह्मणोपि प्रमीयमाणो विचारस्यानुमा-
नादौ तर्कस्येव शब्दरूपे शास्त्रज्ञानरूपे वा करणे इति कर्तव्यतामात्रत्वात् । एतेनानुमितौ लिंगज्ञानवत् शास्त्रज्ञाने तात्पर्यविशिष्टशब्दज्ञा-
नं करणमिति विद्यासागरोक्तं निरस्तं । आकांक्षादिवत् शब्दज्ञानस्यैव करणत्वसंभवेपि विवरणे अन्योन्याश्रयात् शास्त्रप्रमाकरणता-
तां निषिध्य तात्पर्यभ्रमरूपप्रतिबंधनिरासोपक्षीणतयोक्तस्य तात्पर्यज्ञानस्यापि करणकोटित्वे मननादेरपि तदापत्तेः । किं च तात्पर्य-
ज्ञानस्य करणत्वे वेदेपि तात्पर्यभ्रमसंभवात् बौद्धागमेपि तात्पर्यप्रमासंभवात् शास्त्रज्ञानकरणस्य दुष्टत्वादुष्टत्व व्यवस्थानं स्या-
त् । तस्मात्तत् तात्पर्यज्ञानं करणं । न चाकरणमपि तत् यागतैस्याव यातादिकमिव शब्दस्य सन्निपत्योपकारकं । येन कारणकोटिं निवि-

सं०म धस्याशतदुत्करणीयद्रव्यशेषत्वादेरभावात्। किंच सन्निपत्योपकारकत्वेपि न फलोपकारकमनननिदिध्यासनरूपांगं प्रति शेषि
१६५ ता। अन्यथावघातादिः प्रयाजादिं प्रति शेषी स्यात्। एतेन करणभूतशब्दगतातिशयहेतुत्वात् श्रवणस्य करणत्वेनांगित्वं मनननिदि
ध्यासनयोस्तु सहकारिभूतचित्तगतातिशयहेतुत्वात् श्रवणोपकारकांगत्वमिति विन्सुखोक्तं प्रत्युक्तं। सोमयागसहकारिभूतदी
क्षणीयाद्यंगत्वेन तद्गतातिशयहेतोः प्रयाजप्रोक्षणादेः सोमयागे संनियामगत्वेन तद्गतातिशयहेतुत्वाभिषवग्रहणादिकं प्रत्यंग
त्वप्रसंगात्। गौणांगत्वं त्वनंगत्वे पर्यवस्यति। एतेन करणीभूतशब्दधर्मशक्तितात्पर्यविषयत्वात् श्रवणस्य करणांतर्भावेनांगित्वमि
ति तत्त्वशुद्ध्युक्तं निरस्तं। किं च शब्देनापरोक्षज्ञानप्रतिबंधापरोक्षप्रमेवोत्पाद्यायां मनननिदिध्यासनयोरिव परोक्षप्रमाप्रतिबं
धापरोक्षप्रमेवोत्पाद्यायां श्रवणस्याप्यपेक्षितत्वात् त्रयाणामविशिष्टं प्रतिफलोपकारकांगत्वे कथं परस्परमंगांगिभावः। अन्यथा यो
वृष्टिकामो यो ब्राह्मणकामो यः स्वर्गकामः स सोमभरेणोक्तेन हीति तित्तिरिचा मायविधनं कुर्यात्। ऊमिन्यत्राय कामायरुक्तिति स्वर्ग
कामायेति श्रुतानां वृष्ट्यादिफलाय सोमभरेति कर्तव्यतानां निधनगतहीषादीनां परस्परमंगांगिभावः स्यात्। करणपूर्वोत्पत्त्यै
चयागार्थस्यावघातादेः परमापूर्वोत्पत्तौ तदर्थप्रयाजादिः शेषः स्यात्। तुल्यं च परोक्षतानैलोके शब्दस्य फलं। न चाकरणमपि प्र मम
वणं प्रति निदिध्यासनस्यांगत्वं श्रुतिवाक्यस्थाः। लिंगं तु विपरीतं। नापि प्रकरणं। श्रवणस्य फलासंबंधेन प्राधान्यासिद्धाविति [illegible] १७१
ताकांक्षायोगात्। स्थानसमाख्ये त्वसंभाविते। किं च तात्पर्यतानस्य शाब्दप्रमाहेतुता यास्तु यानिषेधात् तदर्थस्य विचारस्य कथं प्रमा

फलंयेनमननादेःफलोपकार्यंगतास्यात्तायद्वोक्तं।मननस्यचित्तैकाग्र्यायोग्यत्वरूपासंभावनानिरसनंद्वारंनिदिध्यासनस्यतुवि
परीतसंस्काररूपविपरीतभावनानिरसनंद्वारमितितात्पर्यः।स्रत्स्यचस्लज्ञानेचित्तैकाग्र्यस्यहेतुत्वेदृष्टेपिश्रुत्यानुसंधानरूपमननस्याप्रत्त
त्वशंकानिवर्त्तकतायाएवदृष्टत्वेनतद्द्वारकत्वोक्त्यायोग्यत्वशंकानिवर्त्तकतायाअदृष्टत्वेनचदृष्टहानाद्यापातात्।मननविधेरपू
र्वविधित्वापाताच्च।मतिर्वावदपुक्तेत्यादिस्मृतिविरोधाच्च।निदिध्यासनस्यविपरीतसंस्कारनिवर्त्तकत्वेदृष्टेपितन्निरत्तेर्नेतानहेतु
तादृष्टा।रूप्यसंस्कारानुवृत्तावपिमुक्तिसाक्षात्कारदर्शनात्।तस्मात्श्रवणसामर्थ्यरूपेणलिंगेननततस्कतेयएतेनिष्ठकलंध्यायमा
नइत्यादिवाक्येननिदिध्यासनस्यफलसंबधात्प्रकरणेनचश्रवणादिकंनिदिध्यासनेसंनिपात्यांगंभुक्तंप्नविप्रकृष्टात्फलोपका
रातसन्निकृष्टःस्वरूपोपकारः।अतएवनवमेयार्वणाहोमयोरारादुपकारकत्वप्राप्तेनसन्निपत्योपकारकतोक्ता।नचदृष्टव्यःश्रोत
व्यइतिदर्शनाव्यवहितफलरूपसन्निधानात्श्रवणस्यदर्शनाचयः।संनिधानस्यलिंगादितोदुर्बलत्वात्।किंचश्रुत्वामत्वाततोध्याता
तवज्ञानविपर्ययो।संशयंचपराणुद्यलभतेब्रह्मदर्शनमित्यादिस्मृत्याश्रवणस्यासानन्निवृत्तिद्वारामननस्यतुसंशयविपर्ययनिवृ
त्तिद्वारापरोक्षतत्वनिश्चयसाध्यसाक्षात्कारफलकेनिदिध्यासनेंगतासिद्धातदुक्तं।अपरोक्षदृशिश्चैवश्रवणमननादेव।संप्र
क्तनिश्चिततत्वस्यनिदिध्यासनयाभवेत्इतिउक्तंचसुधायांनिदिध्यासनंब्रह्मदर्शनसाधनंतत्सिद्धयेश्रवणमननेअंगत्वेन
नेइति।नचनिदिध्यासनरूपभावनाप्रकर्षजन्यत्वेसाक्षात्कारस्यकामिनीसाक्षात्कारवत्अप्रमात्वापातइतिवाच्यं।मूलप्रमाणदार्ढ्य

न्या०मू० नत्रात्मास्वंप्रतिपद्यत इत्यत्रेः। नवनिदिध्यासनस्य प्रमाकरणत्वमसिद्धमितिवाच्यं। त्वयाप्रतिबंधनिरासकत्वेनोक्तस्यश्रवणादि
तदसिद्धेः। निदिध्यासनानंतरं पुनरनुसंधानस्य एवकरणं निदिध्यासनेतु तत्सहकारि श्रवणादिस्तु निदिध्यासनांगमिति संभवा
१५॥ त्। अथवा श्रवणाद्यंगकनिदिध्यासनमपरोक्षज्ञानकरणं मननंसहकारि। तस्मात्। ध्यानेन कृत्वादिभिः साक्षात्काररूपफलसि
ति मननस्तु ... निरस्याज्ञानकरणमननंसहकारितु संशयो। ननु विवरणमते श्रवणमंगि निदिध्यासनादिकं तदं
गमिति॥ ॥मनननिदिध्यासनयोर्विवरणोक्तश्रवणांगत्वभंगः॥ ॥यच्चोक्तं विवरणे। श्रवणादीनां विषयावगमं प्रत्यन्वयव्य
तिरेकसिद्धोपायत्वादिनातद्विधेरपूर्वपरिसंख्यात्वायोगेपिनियमविधित्वमिति। तन्न। यतः। श्रवणंत्वापरोक्ष्यापत्वन्मते श्रवणे
न वा। नापरोक्षं संस्कृविद्वंते नापूर्वविधिर्भवेत्। तथाहि। त्वन्मतेपरोक्षज्ञानकामनाभावान्नतत्कामस्यविचारविध्यनधिकारिते
नपरोक्षज्ञानंप्रतिसाधनविचारविधानायोगात् त्वदभिप्रेतायाश्चअपरोक्षज्ञानंप्रतिविचारसाधनतायाअप्राप्तत्वेनापूर्वविधि
त्वमेवयुक्तं। ननुगांधर्वशास्त्रादिविचारस्य षड्जादिसाक्षात्कारहेतुतादृष्टेति चेन्न। नतावद्धिचार्यशास्त्रार्थसाक्षात्कारेसहेतुः क्रमः।
कर्मकांडविचारेणतदर्थसाक्षात्कारादर्शनात्। आत्मनोपरोक्षत्वान्नतद्विचारस्तथा। कर्मणितुनैवमितिचेन्न। अपरोक्षेविचारे
प्यर्थात्। नहियोयोपरोक्षः सविचार्यते। नापिविचारेणावाविचार्यशास्त्रेणावाजन्यसाक्षात्कारेसहेतुः क्रमः॥ आत्मसाक्षात्कारे राम
शानशास्त्रविचारविधिंविना। मसाक्षात्कारस्यशास्त्रविचारजन्यत्वानिश्चयात्। नापिविचार्यशास्त्रार्थस्यसाक्षात्कारयोग्यस्यतोस १७८

त्कारे हेतुः नन्वेवं कालान्तरे साक्षात्कारिष्यमाणत्वेन तद्योग्येपि विचार्य शास्त्रार्थस्वर्गादौ निश्चयादौ वा विचारणात् तददर्शनात् तस्मात् अ
ज्ञादिसाक्षात्कारे गांधर्वादिशास्त्रविचारो हेतुत्वेन न प्रकृतिवाक्यं । न च प्रकृतकार्यविजातीयकार्ये प्रकृतविचारविजातीयविचारहेतुजा
प्राप्तिमात्रेण प्रकृतेनस्यापूर्वविधित्वहानिः । अपूर्वविधिमात्रोच्छेदापातात् । किं च याज्ञिकप्राप्तो ब्रीहिनियमः स च साधनान्तरप्राप्तौ नव
रूपादिरहितानन्तानेन्यप्राप्तिरस्ति । न त्वपूर्वीयेषु ब्रीहिषु नखविदलनादेरप्राप्तावपि ब्रीहिमात्रे तस्याप्त्या ब्रीहीनवहन्तीति यथाविच
ः तस्मान्निर्विशेषात्मनि मानान्तराप्राप्ताच पि आत्ममात्रे तस्याप्त्या नियम इति चेत् न ब्रीहीति स्वत्र ब्रीहिशब्दोपूर्वीयद्व्यपरः न तु ब्रीहि
रः । अन्यथा यवेष्ववघात औपदेशिको न स्यान्न नीवारेषु च ब्रीहिरूपद्वाराभावेनातिदेशोपि यावत्तेति नव मे स्थापितत्वेनापूर्वीयद्व्यप
व विदलनादिप्राप्तेर्वक्तव्यत्वात् । अन्यथा वैतुष्यमात्रे वघातनियमे दृष्टार्जनेयाजनाद्युपायनियमवत्तस्य पुरुषार्थत्वप्रसंगेन लौ
किकेष्वपि ब्रीहिषु दलने प्रत्यवायः स्यान्न च सामान्ये दलनादिप्राप्तावविशेषे वघातनियमः त्वदुक्तनिर्विशेषसविशेषरूपविशिष्टद्वया
नुगते विशेषाभावादिद्वारा वेदान्तवद्येपि तन्मात्रे मानान्तराप्राप्तेः । यत्रापूर्वीयेष्ववघातनियमः तत्रैव दलनप्राप्तिसंभवे वैयधिकरण्यापा
योगाच्च । संभवति त्वपूर्वीयेष्वपि ब्रीहिषु नियमादृष्टाजनकस्यापि दलनस्य प्राप्तिः । न हि तस्य प्राप्तिर्न्याय मतेन तत्रैवेतु ष्यसंयाद...नतया
त्वेवघातनियमायोगात् किं तु शक्तत्वेन प्रसक्तिमात्रं तत्र दलनादेरपूर्वीयेष्वस्ति । निर्विशेषात्मनि तु प्रत्यक्षादेः प्रसक्तिरपि नास्तीत्य...
विशेषः । अवघातसाध्यवैतुष्यस्य दलनादिसाध्यत्वे ज्ञातेपि विध्वंतरापेक्षितवैतुष्यस्य सामान्यस्य दलने नापि सिद्धे नियमः । दे

भा० का० धीत्युपयामंत्रार्थज्ञानस्यतन्मूलकल्पसूत्राम्नायगृह्यकवाक्यादिप्राप्त्यापक्षे अप्राप्तमंत्रसाधनत्वेनियम्यते मंत्रैरेवस्मृतिः। सा
१८८ तितथावेदांतमूलब्रह्मज्ञानसाधारणास्मृतिपुराणादिप्राप्त्यपक्षे अप्राप्तवेदांतश्रवणादिपरिपूरणार्थो नियमः। तस्मान्नब्राह्मणे
नावैदिकमधीयीतेतिश्रुतेः। श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इतिस्मृतेश्चोपक्रमे तत्रा इतिहासपुराणाभ्यां वेदंसमुपबृंहयेदित्यादि [illegible] वि
रोधात्। नत्वविचारितेनगहनेनतेनोपबृंहणं युक्तं। अपिस्मर्यं नरस्यादिनां सूत्रकारेणापिउपबृंहणाच्च। नचवेदांततात्पर्य [illegible] ता
पायैवतद्विचारोनतुब्रह्मज्ञानायेतिवाच्यं। कर्मविषयकस्मृतिभिः कर्मज्ञानस्येवब्रह्मविषयकात्तभारतादेर्मुमुक्षूणमुमुकादीअ
रूपदिष्टादितिहासादविसास्तान्तब्रह्मज्ञानस्योदयात्। समुपबृंहयेदित्यस्यतुवेदतात्पर्यं वेदवाक्यांतराणुसारेणवानेकशाखाय
भिन्नअविप्रकीर्णनिर्णयात्मके तिहासाद्यनुसारेणोपबृंहयेदित्यर्थः। नतु सर्वेराणीतिहासादिना वेदतात्पर्यमेवज्ञेयं अर्थस्तु न
ह्ययइति। नावैदिकमिति तु गमाद्यध्ययनं निषेधति नतु वैदिकेतिहासादेः। ऋग्वेदं भगवोध्येमीत्यारभ्य इतिहासपुराणं पंचम
वेदानां वेदमिति श्रुत्या वेदानध्यापयामास महाभारतपंचमानित्यादिस्मृत्या च विरोधात्। वेदांगाध्ययनस्याविनिषेधात् [illegible]
तव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इतितु श्रुतीनांमूलप्रमाणमिप्रायं वाक्यं वा। विप्रकीर्णनानाशाखार्थसंग्रहादिरूपेणेतिहासादिनातत्वविभुपर राम
र्शनात् इत्यतिचतस्मिन्नविविदिषाद्वारात्तदर्थत्तः करणपुरुषेरनपेक्षितत्वात् आपरोक्षस्यवविषयस्वभावादेवसिध्यावेदजन्यब्रह्म १८६
ज्ञानेइतिहासादिजन्यादापरोक्षस्य नतु भवेन वेतस्यनियमादृष्टसाध्यत्वात [illegible] स्यतत्त्वप्रागभावविवर्तनिरवाज्ञा
ज्ञानेइतिहासादिज [illegible]

ननिवर्त्तनेप्यदृष्टनिरपेक्षत्वात्।अन्यस्यचनियमादृष्टसाध्यस्याभावात्ननियमविधिर्युक्तः।तस्मात्।नियमादृष्टसाध्यस्यव्यावर्त्य
स्याप्यभावतः।श्रवणादेर्नियमनंपरवद्धेनयुज्यते एतेनभूद्रप्रणीतात्मविद्याप्रबंधादिप्राप्तिनिमित्तकाप्रामाण्यापूरणार्थोनियमवि[धि]
रितिनिरस्तं॥ ॥श्रवणादिविधेर्विवरणोक्तनियमविधित्वभंगः॥ ॥किंचानन्तावच्छिन्नतात्पर्यावधारणंवानद्विशिष्टशब्दावधारणा
नातात्पर्य[ज्ञाप]कलिंगावधारणंवा आगमाचार्योपदेशजंज्ञानंवाश्रवणं।परमतेज्ञानविध्यभावात्।आद्येचब्रह्मणिशास्त्रस्य
प्रवात्तात्पर्यमपिनृतावद्दापात्धीजन्यस्यविचारनिवर्त्यस्यसंशयस्यधर्मिणितस्यप्रागेवनिश्चितत्वेनतन्निश्चयार्थंतात्पर्यनिश्चय
साधनस्यविचारस्यवैयर्थ्यात्।अन्यथाविचारानन्तरमपिसंशयादिप्रसंगात्।नापिसंशयधर्मिगतप्रकारविशेषेतद्विशिष्टेतदुप
लक्षितेवा।अखंडार्थताहानेः।नापिगुरुमुखाद्वेदान्तानांब्रह्मणिसंयोजनेनश्रवणंसंयोजनस्याप्यक्तःतात्पर्यावधारणायनतिरे[का]
त्।नापिवाक्यविशेषप्रयोगरूपवादकथाश्रवणं।तत्रश्रवणपदाप्रयोगात्।अतएववचनपरमतेमननिदिध्यासनविधिर्युक्तः
तयोरपितात्नविशेषव्यतिरेकेणदुर्निरूपत्वात्।नचानिवृत्तेपिदुर्गंधादिज्ञानदर्शनेनतानस्याविधेयत्वेपिनिदिध्यासनस्यतान
तानत्वेनविधेयत्वं।अनिवृत्तेपिदुर्गंधज्ञानसंतानदर्शनात् नचावधारणंनाममनज्ञानंकिंतुध्यानमुपस्थविजातीयचेतोवृत्त्यंतरं
वा।श्रवणा।दिक्रियातावत्कर्त्तव्येहप्रयत्नतरतिसुरेश्वरेणक्रियाशब्दप्रयोगादितिवाच्यं तात्पर्यरूपेविषयेउपक्रमादिह[..]पा
[ले]नसतिज्ञापमानस्यज्ञानात्वहिर्भवानुपपत्तेः।नहिवाचोधेनुत्वेनोपासनादिकंप्रमाणावस्तुपरतंत्रं।एतेनतर्कात्मकोविचारः

भा०१ प्रमाणामिति प्रत्युक्तं। व्याप्तिज्ञानपारतंत्र्येणानुमितेरिव तर्कज्ञानस्यापि पुंतंत्रत्वान्नानर्हिं पुंतंत्रः प्रातिभादौ नारायणाद्यारोपो व्याप्रेता
नाद्युपेक्षः तस्मात्तर्कस्यादेर्धी स्वरूपत्वाद्विध्यनर्हत्वतो धियां परपक्षेऽनेवयुक्तः श्रवणादिविधिश्चिंचित्॥ ॥परमते श्रवणादि[illegible]
१७१ पपत्तिः॥ ॥केचित्त्वधीतात्स्वाध्यायात्प्रयोजनवदर्थदर्शनात्त्रित्रैलोक्यावधुरुषः स्वयमेव तत्त्वदर्शिन आचार्यान्मायपुरुषावाबाध
ग्रहणरूपे श्रवणे प्रवर्त्तत इति श्रौतश्रय इत्यनुवादः। आचार्योपदिष्टस्यार्थस्य स्वात्मन्येवमेवयुक्तमि[illegible]ति हेतुतः प्रतिष्ठापनरूपस्य
ननस्य श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वेन प्राप्तत्वान्मंतव्य इति वानुवादः निदिध्यासितव्य इत्येव तु विधिः। अविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपध्यान[illegible]
कनिदिध्यासनकर्त्तव्यतायाः अन्यतोऽप्राप्तेः। इष्टव्य इत्यनेन तु तस्य ध्यानस्य विशदतरावभासत्वरूपदर्शनसमानाकारता विधीय
त इत्याहुः। तच्च त्वयापि सहकार्यंतरविधिरिति सूचेत स्मान्न ब्राह्मणः पांडित्यमित्यादिवाक्ये श्रौपदेशिकार्थाधिगमस्य पुनः पुनर्द्व
त्र्यसंशीलनस्य च विधेरंगीकृतत्वेन तयोरेव श्रोतव्यो मंतव्य इत्याभ्यां विधिसंभवात्। श्रौपदेशिकार्थाधिगमादौ श्रवणादिपदप्रयो
गात्। किंचोपायत्वदशाप्रभृति भगवज्ज्ञाने प्रीतिरूपमिति वदतस्तव मते कृतश्रवणमननपुरुषं प्रति भगवतोऽन्यतानुकूलत्वात् श्र
नुकूलत्वविषयावृत्तेन च रागत एव प्रवृत्तेश्चिंतनरूपनिदिध्यासनस्यैव विधिर्नस्यात्। तद्रागप्राप्ते चिंतने अविच्छिन्नत्वादिगुणवि
धानं चेत् रागप्राप्तेश्चाचार्यग्रहणे गुरुशुश्रूषापूर्वकत्वादिगुणविधानं श्रवणादिवाक्ये प्रसक्तं। किंच ज्ञानस्य विशदतरावभासत्वेन ज्ञा राम
वदधिकविषयत्वं। स्मरणस्य स्वजनकानुभवात्तज्जन्यस्मरणाद्वाधिकविषयतायोगात्। नापि साक्षात्त्वं। अस्य तोतरसंभवात्। पुत्र १७१

दिध्यासनस्यैवसाक्षात्कारस्य श्रौतिमात्रत्वेवमेतत्हेतुत्वायोगात्तद्दर्शनश्रुतीनामुपचरितार्थत्वापत्तेश्च॥ ॥श्रोतव्य इत्यादेरनुवादत्वभं
गः॥ ॥यद्वोक्तं विवरणे। श्रवणविधिरेव विचारविधायक इति विचारं विधाय कैश्चिज्जिज्ञासासूत्रे श्रवणविधिमूलत्वमिति तत्रात्वयादिचार
विधौ श्रवणसाध्यपरोक्षज्ञानाधीनायाः अपरोक्षज्ञानकामनायाः अधिकारिविशेषणत्वांगीकारेणान्योन्याश्रयापातात् किंवा यं जिज्ञा
सासूत्रोक्तो विचारस्तत्वनिर्णयात्मकन्यायानुसंधानरूपः। अन्यथान्यायग्रथनात्मकसूत्रारंभसिद्धये तत्कर्तव्यतोक्ता उ
क्तेः। इतरस्य वेदेतिकर्तव्यतात्वानुपपत्तेश्च। न च श्रवणं उक्तन्यायानुसंधानरूपं मनननामभेदप्रसंगात्। न द्वितीये ब्रह्मणो
वेदांतानां शक्तितात्पर्यावधारणं श्रवणं। तच्चोपक्रमोपसंहारादितात्पर्यलिंगविचाराधीनमिति विचारविधायकं श्रवणविधि
मूलमेव जिज्ञासासूत्रं। मननं तु श्रुतस्यार्थस्य युक्तिभिरनुचिंतनमिति चेत्। न। विवरणे श्रवणमेव प्रमाणस्य प्रमेयावग
प्रस्यव्यवधानात् इति करणत्वेनोक्तस्य श्रवणस्येतिकर्तव्यतारूपविचारत्वायोगात्। किंच युक्तिभिरनुचिंतनं नाम यदि
निश्चितस्य तात्पर्यस्य तद्विषयस्य वा स्मरणं वा प्रत्यभिज्ञा वा संस्कारदार्ढ्यफलकं श्रवणसमानाकारमभिज्ञानान्तरं वा तर्हि तस्यायथ
कश्रवणावृत्त्यैव सिद्धेर्मननस्य विधिवैयर्थ्यं। त्रिविधस्यापि तस्य श्रवणनेतरगतं युक्त्यनपेक्षत्वेन श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मंतव्यश्चोप
पत्तिभिरिति व्यवस्थापकस्मृतिविरोधश्च। श्रवणं यावदज्ञानं प्रतियोविदधदुक्तं नेति मननस्य श्रवणविवर्तिता उक्तत्वेण का[illegible]त्तत्व
त्वं वा विस्मृतिविरोधश्च। यदि त्वनुचिंतनं श्रवणेन ज्ञातस्यार्थस्य गृहीते विश्वस्यानन्ता पर्यायुक्तं न वेति संशयादिनिवर्तकयुक्त्यनुसंधानं

ना०भ पेक्षत्वे हि उक्तानुक्तत्वसंशयादेः संशयपूर्वपक्षसिद्धान्ते मीमांसाशास्त्रग्रथिता तत्संशयादिनिवर्त्तकात् न्यायजातादन्येनानिवृत्तेः। ता
दृशन्यायग्रथनात्मकमीमांसाशास्त्रारंभोपयुक्तविचारकर्त्तव्यताप्रतिपादकयदाद्यं सूत्रं तन्मननविधिमूलमेवस्यात्। एतेन नु [illegible]
१७८ द्वेदान्तानां ब्रह्मणि संयोजनेन श्रवणां मननेन तु युक्तितो संभावनानिरसनमिति कौमुद्युक्तस्तयोर्भेदः प्रत्युक्तः। श्रवणे उक्तयुक्ती
मनुप्रवेशस्य सिद्धेः। अननुप्रवेशे च भेदासिद्धेः। तेनैवासंभावनानिरसनसिद्धेः श्रुत्युक्तमननु [illegible] धाने विफलत्वप्रसंगाद्भेदा [illegible]
कौमुद्युक्तस्य वादकथारूपश्रवणस्य युक्त्यनुसंधानात्मकमननाद्भेद॥ वादकथायास्तत्वनिर्णायकन्यायचर्चारूपत्वे मन
नाद्भेदायोगात्। वाक्यार्थग्रहणं विना निर्णायकत्वं न च चर्चायोगेन तदर्थवाक्यार्थग्रहणरूपत्वे चेष्टापत्तेः। न्यायानुसंधानार्थं श्र
नाद्भेदायोगात्। वाक्यार्थग्रहणरूपत्वे च तत्र श्रवणपदाप्रयोगात्। विचारविधायकस्याद्यसूत्रस्य श्रवणविधिमूलत्वासिद्धेश्च तस
रूपवाक्यविशेषप्रयोगरूपत्वे च तत्र श्रवणपदाप्रयोगात्॥ विचारविधायकस्याद्यसूत्रस्य श्रवणविधिमूलत्वासिद्धेश्च तत्र
मत्वयाध्यायोक्तं तात्पर्यविषयकोपक्रमादियुक्त्यनुसंधानं श्रवणं द्वितीयाध्यायोक्तार्थासत्वाशंकानिवर्त्तकयुक्त्यनुसंधान
मत्वयाध्यायोक्तं तात्पर्यविषयकोपक्रमादियुक्त्यनुसंधानं श्रवणं द्वितीयाध्यायोक्तार्थासत्वाशंकानिवर्त्तकयुक्त्यनुसंधानं
तु मननं [illegible] श्वरेण वेदान्तश्रवणोपयुक्तोपायसमर्क एव च। श्रुतिलिंगादिको न्यायः शक्तिविवेकहृत्। आगमार्थविनिश्चि
त्यमंतव्य इति भण्यते वेदशब्दानुरोधत्वात्तर्कोविधिविनियुज्यतद्दत्यकृते। अन्येरपि वेदान्तानामशेषाणामादिमध्यावसानतः ब्रह्म
त्यमंतव्य इति भण्यते वेदशब्दानुरोधत्वात्तर्कोऽविधिविनियुज्यत इत्युक्तेः॥ अन्यैरपि वेदान्तानामशेषाणामादिमध्यावसानतः ब्रह्मा स्प
त्मन्येव तात्पर्यमिति धीः श्रवणं भवेत्। समत्वयाध्यायएतत्सूत्रं धीस्थास्यकारिणिः तर्कैः संभावनार्थस्य द्वितीयाध्यायरीतितस्य १७८
त्मन्येव तात्पर्यमिति धीः श्रवणं भवेत्॥ समत्वयाध्याय एतत्सूत्रं धीस्थास्यकारिणिः तर्कैः संभावनार्थस्य द्वितीयाध्यायरीतितः
क्तेरिति चेत्। न। विवरणोक्तिका संभावनाविपरीतभावनानिरासितर्काणां प्रथमज्ञाने तेभ्यः तत्वादित्यादिनार्थापत्तिनामविश्रवणात्

गतिमुक्त्वा ब्रह्मात्मपरिभावनाप्रचयनिमित्तं तदेकाग्र्यवृत्तत्वयोग्यत्वमसंभावनाविपरीतभावनात्तु शरीराद्यध्यासे संस्कारप्रचयज
त्वादिनाऽसंभावनाविवर्त्तकस्य मननस्यार्थनिश्चयानेतरभाविभावनाप्रचयहेतुचित्तैकाग्र्यहेतुतायाः एवोक्तत्वात्। जिज्ञासा
सूत्रस्यांशे मननविधिमूलत्वायाताच्च। मंतव्यश्चोपपत्तिभिरिति स्मृतिश्लोकोपपत्तिशब्दस्य मतिर्यावदुक्तनेति स्मृतिश्लोकोक्तश्रु
त्यर्थः श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इति श्रुतिशब्दस्येव सामान्यपरत्वाहानेनादोष बुद्ध्यासिद्धं पश्चान्न्यायेन साधितमिति न्यायेन युक्त्यनुवे
श्रद्धामात्रेण प्रतिवाक्यमयमस्य वाक्यस्यार्थ इति गुरुमुखाद्वाक्यार्थग्रहणं श्रवणं पश्चान्न्यायानुसंधानेन मननमिति भेदसंभवे
युक्तिष्वेव श्रवणमननभेदकल्पनायोगाच्च उक्तस्य वाक्यार्थग्रहणस्य श्रवणादित्रयानंतर्भावेन चतुर्थस्यापि मुमुक्ष्वनुष्ठे
यत्वापाताच्च। केवलं गुरुमुखाद्वेदार्थं श्रुतवति श्रुतमनेनेति प्रयोगाच्च। प्रमाणभूतश्रुतितात्पर्ये निश्चितेऽर्थसत्त्वार्थमुपपत्त्या
नुयोगेन मननस्यार्थासत्त्वरूपाप्रामाण्यशंकानिवर्त्तकत्वेव वक्तव्ये निश्चितप्रामाण्यस्य पुंसो मननाभावप्रसंगाच्च न
तस्सर्वतर्काणां श्रवणांतर्गतत्वेऽपि श्रुत्यविरुद्धमनुमानमर्थापत्तिर्वा मननमिति युक्तौ ब्रह्मणश्चौपनिषदत्वश्रुत्यानुमानाद्य
चरत्वात् श्रवणनियमेन शब्देतरस्य सर्वस्य करणस्य निषिद्धत्वाच्च। अन्यथा कदाचिदनुमानादिनापि ब्रह्मनिश्चयसंभवे
श्रवणे नियमेन न प्रवर्त्तेत। तस्माद्युक्त्यनुसंधानरूपो विचारो न श्रवणं किंतु मननमेवेति मननविधिमूलमेव जिज्ञासा[illegible]
उक्तं हि सुधायां। जिज्ञासा नाम युक्त्यनुसंधानात्मकविचारपरपर्यायं मननमिति॥ ॥किंचात्वन्मते कर्मकांडविचारस्यो

पा॰ प्र॰ एकत्वविधिप्रयुक्तस्तथा ब्रह्मकाण्डविचारे ज्ञानविधिप्रयुक्तः किं न स्यात्। उच्यते क्रतुविधिभिः स्वानुष्ठानापेक्षितार्थनिर्णयाय यावतो ह्यवा
रस्यैव तरति शोकमात्मविदित्यादिना शोकनिवृत्तिहेतुत्वेनावगतेनात्मज्ञानेन स्वसिद्धये वेदान्तविचारस्यापेक्षितत्वात्। पु
केषां क्रतुविधीनामाक्षेपकत्वात् रक्ष्यैकस्यैव तत्रापदि चाध्ययनविधेर्नित्यत्वेनार्थज्ञानार्थत्वाभावेनादृष्टार्थत्वाद्विचारविध्येन
वेविषनिर्हरणमंत्रस्यैव तरतीत्यादेरर्थपुरत्वाभावान्न तदाक्षेपकतानर्हि तत एव क्रतुविधीनामपि सा न स्यात्। अथाध्य
नविधेर्नित्यत्वेपि शब्दसामर्थ्यात्प्रतीतार्थत्वान्न स्यात्परतिक्रतुविधीनामाक्षेपकतान स्वतरतीत्यादेरपि सा स्यात्। अस्ति च प्रल
ड्वनकर्मकाण्डेपि साक्षाद्विचारविधिः। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्याहारः किं त्वामूरधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं काण्डवित्सकलमहमपुत्रो
नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा पठेद्दानयार्थान धायीत यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते। अनग्राविव शुष्कैधो न तज्ज्वल
ति कर्हिचिदित्यादि। तस्मात्क्रतुवत्तद्विध्याक्षिप्तो विचार इति विवरणमतेन वयुक्तं। अत एव कर्मकाण्डविचारस्यार्थज्ञानपर्यंताध्य
यनविधिप्रयुक्तत्वेपि ब्रह्मविचारः श्रवणविधिप्रयुक्त इति कौमुद्युक्तं च निरस्तं। विचारस्य श्रवणविधिप्रयुक्तत्वनिरासात्। क
र्मविचारवत् ब्रह्मविचारस्याप्यध्ययनविधिप्रयुक्तत्वसंभवाच्च। न तु सात्त्विकारफलकमाश्रितिगुणाकं मननाद्यंगकमिदं श्र
वणमध्ययनविधिप्रयुक्तश्रवणमात्रादिश्रुतमिति विधेयंतरं युक्तमिति चेत्। ब्रह्मविचारस्याध्ययनविधिप्रयुक्तत्वेपि सात्त्विकारस्य
वतो हस्वकारसात्मविषयत्वेनैव सिद्धेरान्तरस्य विधेयंतराऽनंगीकारेपि अवघातादिवदृष्टफलत्वेनैव वक्तव्यत्वात् कर्मकाण्डेपि ता १०९

स्यर्यावधारणपर्यंतंविचाराणंत्रेरयेसितत्वात्ततःपरंब्रह्मकांडेपितदाहंत्रेरनपेक्षणान्यनतस्यवकर्मकांडेपितद्र्पंतिस्थपायाप्रेरि
तत्वादध्ययनविधिविहितेकदेशारणकाध्ययनानुवादेनवाक्यांतरेणारणायंगांतरविधानवत्तसुंडककारीयोयध्ययनानुवा
देनवौक्वीतशिरोव्रतमयोजनायंगविधानवत्ततोचतुर्भिरादित्ररस्यत्रार्थप्राप्तादानानुवादेनसंख्याविधानवद्वाध्ययनविध्यादिम
विवा[illegible]कदेशानुवादेनत्वद्दीत्यामननायंगविधानस्यसंभवात।तस्माफक्तिविंतनरूपस्यविचारस्यविधायकंसूत्रंतद्रूपमन
नाविधात्वश्रुतिमूलकंनतुविवरणकारमतदवश्रवणविधिमूलं॥ ॥श्रवणविधेर्विवरणोक्तविचारविधायकत्वभंगः॥ ॥
३ पतुभामतस्कंक्तंश्रवणादिविधयमौवादध्ययनविधिरेवकौटूपविचारास्येपकरतितत्साध्यायस्यहितथात्वेनेत्यत्रसूत्रभाष्या
दौश्रध्ययनस्यचार्थज्ञानपर्यंतत्वमितिटीकायांचतस्यतदासेयकतायाउक्तत्वादिष्टं।श्रवणादिविधिरूपसमर्थयिष्यते।ते
वुतत्रेवचियोधानधीर्तस्यकरणोप्रत्यवायस्मरणोनाध्ययनस्यनित्यताप्यक्रानतत्वकंयंतस्यार्थज्ञानपर्यंततत्वमितिचेन्नअर्थज्ञा
नार्थत्वेपिअध्ययनविधेरवेयर्थ्यायाधीतेनैववेदेनकर्तव्यतांसात्वानुष्ठितकर्मफलयात्वानित्यादिनियमाश्रयणात अर्थज्ञ
ध्ययनेपयोक्तनित्यादिकर्मानुष्ठानासिध्याप्रत्यवायश्रवणोपपत्तेः।तथाचार्थज्ञानार्थस्याप्यध्ययनस्यफलतोनित्यत्वमिति
केचित।अपरेतुअनध्ययनेनसंध्यानुपासनेनैवसान्नात्प्रत्यवायस्मरणोनाध्ययनस्यादृष्टार्थत्वेपिअर्थज्ञानस्यापिदृष्ट[illegible]
योदितत्वाद्धतादर्थमधीत्यभयार्थतापशुपुरोडाशादिवदित्याहुः।अथवाश्रुतिवत्वान्तरध्यादेःक्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्ववत

आ०४० द्वर्शनपूर्वमीमांसादेर्नित्यत्वकाम्यत्वबोधाध्ययनस्याक्षरमात्रार्थता। अत एवाध्ययस्यैव सर्वे वेदा यत्पदमामनंतीत्यादि श्रुत्या वेदैः सर्वै
रहमेव वेद्य इति स्मृत्या च ब्रह्मज्ञानार्थत्वस्याध्यवगमात्। वक्ष्यति च श्रवणस्याध्ययनस्य ब्रह्मज्ञानार्थत्वेपि पदवेदविषयत्वाकरोतीत्या
१८० त्यात्र ब्रह्मज्ञानस्यैवावश्यकत्वात् ज्ञानार्थत्वे प्यध्ययनस्य अकरणे प्रत्यवायश्रवणाद्युक्तं। एतेन नित्यत्वादध्ययनविधिर्न विचा
रापेक्षक इति पद्विवरणमपि प्रत्युक्तं। तस्माद्ब्रह्मज्ञानफलस्यापि स्वाध्यायाध्ययनस्याधीकारो नित्यताप्रोक्तास्तापिनैव विचा
रुध्यते॥ ॥अध्ययनविधेर्नित्यत्वेपि विचारविधायकत्वे॥ ॥अस्माकं तु श्रवणोपदेशज्ञानं जातपत्यनुचिंतनं। मतिर्निरंत
चिंता निदिध्यासनमुच्यते। आपातदर्शनमित्रेषु कृतिसाध्यत्वे न विधानार्हं प्रतिवाक्यमपमसव्याकारस्यार्थं इति सिद्धौ यौक्तिक
रागुरूपदेशेनानेकशाखाध्ववाक्यार्थग्रहणमात्रं श्रवणं। तद्बोधज्ञानमात्रविरोधि। न तदुन्नमिव संशयादिविरोधि मननरूपमा
पावतारंगसंशयधर्मविज्ञानरूपत्वात्। उक्तं हि संधायां। श्रवणाज्जेत्ता न पर्वहत्तमितिमीमांसातः श्रवणस्य पर्वहितत्वं। मननं त
पमेव वाक्यार्थोपक्रमोपनाम्नरतिविरतिपरहेतुयुक्तसंधाने। तत्र समन्वयाध्यायोक्तोपक्रमादिपुक्तयो वाक्यार्थनिर्णय
कः पुनरसमयपादाध्यायोक्तोत्वविरोधपरिहारस्य भयविधुरयुक्त्यनुसंधानमयविमननेतर्गतं। तत्तु संशयादिविरोधि
निरंतरं ध्यानं निदिध्यासनं तद्योग। रोक्तज्ञानसाधनं। एतदेतत्त्रिधा विरणार्थे विधमिति सूत्रभाष्यादौ स्पष्टं। उक्तं च भास्त्यापि राम
निरंतरं ध्यानं निदिध्यासनं तद्योग। रोक्तज्ञानसाधनं। एतदेतत्त्रिधा विरणार्थे विधमिति सूत्रभाष्यादौ स्पष्टं। उक्तं च भास्त्यापि राम
वितती या ध्याये रस्यैव श्रवणादीनां भेदः विवाहादवच्छिन्नत्वपर्वविधिः। ब्रह्मज्ञाने विचारहेतुतापाश्रयंता अश्वत्वात्। नहि १८०

वेदार्थज्ञानाय वेदविचारः कर्त्तव्य इति यच्च न युक्तिः। ब्रह्मज्ञानस्योद्देश्यत्वात्। नापि ब्रह्मज्ञानाय ब्रह्मविचारः [illegible]र्त्तव्यः इति तथात्वे
ब्रह्मणो विधेयविशेषणतया गुणत्वापातात्। किं तु ब्रह्मज्ञानाय वेदविचारः कर्त्तव्य इत्येव वचनव्यक्तिः। यद्यपि ब्रह्मपरवेदविचार एव ब्र
ह्मविचारस्तथापि न ब्रह्मविचाररूपेण विधानं किं तु वेदविचाररूपेण। तथा च श्रुतिः। तस्मादेनं सर्ववेदानधीत्य विचार्य च ज्ञातुमि
च्छेदिति। [illegible]कान्व ब्रह्मज्ञानोद्देशेन जिज्ञासाविधानात् कुतो प्राधान्यमिति। एवं च यथा घटादावितरभेदे सिद्धेपि पृथिवीत्वोपहितेन तदा
दूः पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्यत्र न सिद्धसाधनता यथा वा षष्ठ्यान प्रकरणाधिकरणोक्तरीत्याराज्जसपातं मैत्रेयपशुसोमेषु प्राप्तिस्थि
करूपेणावोदकत इति कर्त्तव्यताप्राप्तावपि राज्ञसयरूपेण तदप्राप्तिः। तथा वेदविचारत्वोपहिते ब्रह्मज्ञानहेतुतायाः अप्राप्तेरपूर्वविधि
ता। न हि कर्मकाण्डादिना ब्रह्मकाण्डेपि अवान्तरकारणादिवाक्ये नपदवर्णस्वरादिना च आपाततोपि ब्रह्मधीरस्ति। अत एवानुव्याख्या
ने जिज्ञास्यो वै विधीयत इति भाष्ये च आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिविधीनामिति निरूपपदविधिपरप्रयोगः। यद्यपि निदिध्यासनस्याप्राप्तत्वे
नाव ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुताया अन्यतः प्राप्तेनित्सतावदपूर्वविधिः। तथा अज्ञातादौ निदिध्यासनासंभवेन श्रवणमननयोर्निदिध्यास
नेऽलिंगादेव प्राप्तावपि नियतविषयकनिदिध्यासनविषयगुणान्यगुणो बुल्लिंगेन तयोरप्राप्तेरस्त्विधिरप्यपूर्वविधिरेव। एवं च श्रवण
मननयोर्निदिध्यासितव्यगुणांशे दृष्टद्वारेणान्यत्र त्वदृष्टद्वारेण निदिध्यासनांगतेति ध्येयं। यद्वा गुरुप्रसादपूर्वकत्वरहितवि[illegible]चा
र[illegible]कार्यग्रहणादिप्राप्तिनिमित्तकं श्रोतव्य इत्यादि नियमोस्तु। आचार्यवान्पुरुषो वेदेत्यादिश्रुतेः। अथवा दुःशा[illegible]पापा

स०म० तस्मा[illegible]न्निमित्तकोनियमोस्तु। यामुपताघागमविचारस्य ब्रह्मप्रमाहेतुत्वाभावेपि जगत्कारणज्ञानहेतुता। याः प्राप्नेः। श्रुतश्च
१९ श्रयस्त्वयोनिसूत्रं डरागमास्तद्न्येयेते नेज्ञेयोज्ञ नार्दनरत्यादिस्मृतिस्य सछ्रास्त्र मम्प्रसेत्त्रितयं दुःशाखं तु परित्यजेदिस्य सुवाय[illegible]
पह्नाविचारसाध्यता नविशेष्यात्मस्ता नेश्च नुमानादेः प्राप्त्यानियमोस्तु। नेषा तर्के लोत्यादिश्रुते।। नच यदाकारता नेविचारेहि
तदाकारता नेउपायांतरप्राप्तिर्नियमेतं त्रे।इदंत्वत एव परामृष्टव्यमित्याहोएकस्मिन्विशेष्ये उपायांतरप्राप्तिमात्रेणानियम
र्शनात। नह्येकस्मिन्नेवाकारेतात्विकत्वातात्विकत्वयोः प्राप्तिरस्ति। परमतेतु विशेष्यस्यैवोपनिबद्धत्वात तत्रैवोपायांतरप्राप्ते तात्
तिवेषम्ये।सं भवति च शङ्कयुक्तिजन्यतानवाचिभ्यांप्रोतव्यमंत व्ययदाभ्येदुरागमरूपशङ्काभासतदनुग्राहकन्यायाभासजन्यता
नव्यावर्त्तने। एवं श्रवणस्य मुख्यत्वात्तद्गुरूनिरूप्यत्वाद्गुरुनुखाभ्यासव्याचष्टे।। तस्माद्गोनरूपमविप्रवत्तात्तद्विधेयं।। ।।के
चित्तुकार्यत्वाद्यनुमानस्यश्रुतिविचारस्य च नियमेन प्राप्त्या वाज्यभागेौ यजतीतिवदेकस्मिन्विशेषितोविशेषबद्धप्राप्नेविशेष्यांतरनि
वृत्तिप[illegible]परिसंख्येत्याहुः। तत्रोत तत्राखंडोपकारस्य समुच्चिताज्यभागप्रयाजादिसाध्यत्ववदिहतान स्य समुच्चितप्रमाणसाध्य
त्वाभावात। शङ्केतिकर्त्तव्यताभूततर्कसाहित्यस्य चेष्टत्वात। अन्येतु अन्यावात्वेविमुंचखेति श्रुतेरब्रह्मविचारनिषेधपरत्वमित्या रा
हुः। तन्नात्रेह्यज्ञानेश्रब्रह्मविचारस्याप्राप्तेः। इतरे तु श्रुत्यादिविचारस्यापातप्रतीतब्रह्मतदन्यज्ञानसाधनत्वेप्राप्तेरत्तस्वाभिधाने
मारत्त्रइतिवदेकस्य शेषस्य शेषिद्वयसेबंधप्राप्तेशेष्यंतरनिवृत्तिपलकपरिसंख्येत्याहुः। तन्न। श्रुत्यादिनाप्यापाततोप्रतीतावपि १८९

श्रुत्यादिविचारस्य ज्ञानसाधनत्वेनाप्राप्तेः। अपरे तु श्रवणाज्ज्ञानलोकादित्यादिवचनेनायोदितं यब्रुवणस्य ज्ञानहेतुत्वं
तस्य प्रसवार्थस्यानोद्देशेन श्रवणादिविधानमित्याहुः। तत्र श्रवणादिति वाक्यस्य श्रवणाद्दृष्टज्ञानहेतुत्वज्ञानलोकादिति त्वेवंपर
त्वेन ज्ञानसाधनत्वानुवादकत्वादिति॥ ॥स्वमते श्रवणादिविधिसमर्थनं॥ ॥अत्र परे तु अनिष्टुतोपि दुर्गंधादिज्ञानस्य
शजन्तज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतंत्रत्वेनाविधेयत्वात् लिङादयः श्रूयमाणा अविशिनात तत्प्रयुक्तस्वरते स्वापवत्कुंठीभवंती
ति। तच्चापत्यावेद्येनमाज्ञं भवति विदुषा कमैकत्वं यं तस्मात् स्पष्टेत नित्यशीरत्यादिनानद्विधानात्। तत्र च तद्धृत्यिंद्रियसंप्रयोगा
दिविधौ तल्लक्षणप्रसंगात्। संप्रयोगस्यापीद्रियनिष्ठक्रियाकृतिसाध्यत्वेन साक्षात्तद्साध्यत्वात्। परं परंपराकृतिसाध्यत्वेने
पि संभवात्। अनिष्टतच्छानिष्टसंप्रयोगदर्शनात्। भक्षेहीतिमत्समंत्रेचवत्प्रेरयुनिष्पादितयानुष्ठेयत्वेन तत्प्रिप्रकाशकभागस्य
तत्र विभज्य विनियोगाभावेपि अवेक्षणस्यानुष्ठेयत्वान्नत्प्रकाशकभागस्यावेक्षणे विभज्य विनियोग इति तत्तीयेभिहितत्वात्।
श्रोत्रगतानेकतारगकारेषु चक्षुःसंप्रयत्नाम्नामभीष्टगकारज्ञानदर्शनात्। ज्ञानस्य च यदेवविषयमाकरोतीसंगत्वं श्रवणात्।
अविहितस्य चांगत्वानुपपत्तेः। दुर्गंधादिज्ञानस्येच्छाविषयत्वाभावेपि ब्रह्मज्ञानस्य तद्विषयत्ववत् ज्ञानांतरस्य नियमादृष्टस्यापि त
पि ब्रह्मज्ञानस्य तत्साध्यत्ववत् पर्वतादिज्ञानस्य नयनोन्मीलनेसति प्रयत्नांतरनिरपेक्षत्वेपि ब्रावारुंधत्यादिज्ञानेन तस्यापेक्षत्वेप
[illegible]स्य ब्रह्मज्ञानस्येच्छाप्रयत्नसाध्यत्वसंभवात्। शास्त्रार्थज्ञानस्य च नियमेन पुंतंत्रत्वदर्शनात् तद्ग्रहणश्रवणस्य शास्त्रार्थत्वात्

न्या०म० [illegible]ज्ञाततानयोश्च विधिनिषेधदर्शनात्तरत्यादिना चोत्पत्तिनिरोधयोरनुभवात् । तत्र च करणव्यापारस्यैव युक्तत्वात् स्वीका
रेणामादिषु ब्रह्मोपासनायां त्वयापि विधेयत्वेनांगीकृतायामपि मनोनिरोधादेरेव युक्तत्वेन तु उपासनाया इति प्रसंगात्[illegible]वे कश्चा
त्वाज्ज्ञ्यज्ञानरूपस्य च श्रवणस्य तदुपक्रमोपसंहारैकरूप्याद्यनुसंधानरूपस्य च मननस्य श्रुतमताने कयुक्तविशिष्टतया सं
ततानुस्मरणरूपस्य च निदिध्यासनस्यापि प्रयत्नसाध्यत्वानुभवात् । निदिध्यासनादेश्चात्वेज्ञस्य तिर्श्चीरणास्यादरवेज्ञ ध्यानस्य
च्यते अप्रयत्नात्समाधिश्चेत्यादिस्य त्वाप्रयत्नसाध्यत्वप्रतीतेः । तत्त्व म्यतैपिपोरे स्तानसंतानरूपस्य निदिध्यासनस्य विधेया[illegible]
तानि नोचह्रुत्य साध्यत्वे संतानस्य तदयोगात् । श्रवणादीनां ज्ञानातिरेकेण तु दुर्निरूपत्वस्योक्तत्वात् तेषां च ज्ञानानात्मकत्वे श्रवणा
यावदज्ञाननिवृत्तिज्ञानविरोधित्वस्यैतेः श्रवणेनाज्ञानं निवृत्तमिति त्वनुभवस्य चानुपपत्तेः ॥ विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्यादौ च विज्ञानानंतर
भाविनः प्रज्ञाशब्दार्थस्य विचारत्वानुपपत्तेः । ध्यानस्य च त्वयापि विधेयत्वेनांगीकृतत्वात्तस्य च ज्ञानात्मकत्वे तेन स्वविषये व्यव
हार[illegible]भावप्रसंगात् । ध्यानात्यज्ञाने न च ध्यानविषये व्यवहारांगीकारे गौरवात् । ध्यानविषये च कदाचित् ज्ञानामीसनुभवप्रसंगा
मा संस्कारस्य चतानजन्यत्वेन ध्यातेस्मरणाभावप्रसंगात् । तस्याभिध्यानादिति श्रुतौ च ध्यानस्य मायाख्याविद्यानिवर्त्तकत्वोक्तेः
त्वयापि विधेयतयांगीकृतोपासनायां च श्रुतौ मनो ब्रह्मेत्युपासीत य एवं वेदेति तथात्मेत्येवोपासीत यस्तद्वेदेत्यादि बहुश्रुतेषु राम
नार्थविदिधातुप्रयोगेणोपासनाया ज्ञानात्मकत्वात् । प्रमाणादिपरतंत्रस्य विचज्ञानस्य प्रतिग्रहीत्रादिपरतंत्रस्य विदानादेरिव यु १८२

तत्त्वोपपत्तेः।ब्रह्मपरवाक्यमध्येऽप्युपासनाविधिवत् ज्ञानविधेरपि च संभवात् इत्येवं वैदिकलिङ्गादेरस्वारस्यापत्तेः।न च ज्ञान
स्याक्रियात्वेनाविधेयत्वं।ध्यानस्येव सर्वोपरिभूतस्य चाक्रियात्वोऽसिद्धेः।शास्त्रार्थज्ञानामीत्यादेवपवतीत्याद्वाविव सर्वोपरीभावप्रती
तेः।स्वेद स्याक्रियात्वे तु यागादेरप्यक्रियात्वे स्यात्।तस्मात्।यत्नवेसितमित्यादेर्ज्ञानस्येव विधानतः।स्तु स्व शास्त्राद्युद्दिश्य कृतिसा
ध्यत्वदर्शनात्।ध्यानस्यापि च विज्ञानव्यतिरेकानिरूपणात्।ज्ञानस्वरूपमपि च श्रवणादिविधीयते।ननु तथापि ज्ञानस्यानवगमेत
त्कर्त्तव्यताबोधनासंभवात्।तदवगमस्य च विषयावगमं विना योगादविषयस्याप्यवगमेऽपत्तस्य ज्ञातत्वादप्रयोगो विधिरिति चेन्न।
तथापि विचारविध्यंगीकारात्।विचारस्य विषयविषयनिरूप्यत्वेनसाम्यात्।सामान्यतो ब्रह्मज्ञानमात्रेणाच तद्विषयकश्रवणादेःक
र्त्तव्यताबोधनसंभवात्।वेदांतवाक्यानुग्राहकन्यायानुसंधानादिरूपतया च ब्रह्मज्ञानात्प्रागेव ज्ञानस्य मननादेर्ब्रह्मज्ञानापवि
धानसंभवाच्चेति।ननु तथापि ज्ञाने न विधेयता।तथाहि।विधीयमाने ज्ञाने किं शाब्दं किं वा तदभ्यासः।पद्धान्तत्वमननपेस्यातेपितविषय
तया मननसंकल्पप्रवाहरूपध्यानं वा किं वा अपरोक्षफलं ज्ञानांतरं।नाद्यः।कर्मकाण्डे एव गृहीतसंगतेः स्वतःसिद्धत्वेन कल्पस
ध्यत्वेन विध्यनवसरात्।द्वितीये तद्विधिर्मोक्षाय चेत्तस्य नैयोगिकफलत्वे न स्वर्गादिवदनित्यत्वं स्यात्।साक्षात्काराय चेत्तस्मिन्नं
दृष्टफलं।प्रमाणायत्तत्वात्तस्य।नापि दृष्टफलं।परोक्षज्ञानाभ्यासेन साक्षात्कारादर्शनात्।अत एव न तृतीयः।प्रोषितपुत्रादि प्रो
[illegible]गेऽपि रूपसाक्षात्कारदर्शनेऽपि तत्साक्षात्कारादर्शनात्।चतुर्थे शब्दस्य ब्रह्मणि प्रामाण्यं न स्यात्।ब्रह्मणि प्रम[illegible]णाभूत

पा॰ म॰ ...कर्तृ...तायामेव प्रमाणत्वादिति चेन्न तावदाद्ये दोषः। कर्मकांडे षापातजन्यस्यत्वेतः सिद्धत्वेपि विमर्शजन्यस्य च...विसंध्य
१८३ त्वात। अन्यथाध्ययनविधेरुत्तरक्रतुविधेर्वा तद्विचारादेयकतानस्यात। द्वितीयेपि न दोषः। दृष्टफलत्वस्य वनेय्योगिकफल...पि
वंधध्वंसस्य ध्वंसत्वातश्रुत्यादिबलाद्यनित्यत्वोपपत्तेः। तृतीयेपि न दोषः। मोक्षस्य नेय्योगिकफलत्वेपि नित्यतावाक्रत्वात।
ध्यानादिनाप्रसन्नदेवतासाक्षात्कारदर्शनेन ध्यानसंस्कृतमनसा ब्रह्मसाक्षात्कारोपपत्तेश्च। चतुर्थेपि न दोषः। ज्ञानविधिवाक्यस्य
स्वविधिपरत्वाच्चेति॥ ॥ज्ञानविधिसमर्थनं॥ ॥यच्चोक्तं तत्त्वमसीत्यादिवाक्याद्देवापरोक्षधीः। तद्धास्यविज्ञस्तोतमसः पारं दर्श
यतीत्यादावुपदेशादेवापरोक्षज्ञानोक्तेः। वेदांतवि...नस्तु निश्चितार्थाद्रत्यत्र शाब्दज्ञानस्य विशब्देन विशेषविषयत्वेसिद्ध
स्तु शब्देनापरोक्षत्वोक्तेश्च। विमतं शाब्दज्ञानमपरोक्षं अपरोक्षमात्रविषयकज्ञानत्वात सुखादिज्ञानवत। अपरोक्षत्वं वेदांतवा
क्यजन्यज्ञाननिष्ठं। अपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वात्तज्ञानत्ववदित्याद्यनुमानाच्च। न च विमतः। शब्दनापरो। क्षधीहेतुः
शब्दा...त्वाति शोमादिशब्दवदित्यादिनासत्प्रतिपक्षत्वं। दशमस्त्वमसीत्यादौ शब्दादेवापरोक्षधीदर्शनेन व्यभिचारात। न च
तत्रापींद्रियमेव करणं शब्दस्तु सहकारीति युक्तं। ...विहृहल्लतमेतमसि ...चिक्षु लोचनहीनस्यापि वाक्याद्दशमोस्मीत्यपरोक्षधीद
र्शनादिति। येवं। तद्धास्य विज्ञस्ताविम्यादेः परोक्षत्वानेनापि चरितार्थत्वात। ादर्शयतीत्यादेस्तु ग्राममार्गोपदेष्टुरिव ग्रामं दर्शयतीतिव सू
तत्परंपरयासाक्षात्कारसाधनत्वेन कृतार्थत्वात। ादश्रन्यथामनसेवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुतिविरोधात। वेदांतविज्ञानेत्यत्रस्तु १८३

शब्देनाप्रामाण्यशंकाभावादेरुक्तेः। अन्यथा वेदान्तवाक्यस्य विचारकर्तृव्यक्त्यादेरविरोधे स्वापरोक्ष्यापातात्। आद्यानुमानस्याप्रयोज
टस्त्वेप्सुखवामसीत्यादिशब्दजन्यज्ञानेन स्वस्मारणरीत्या व्यभिचारात्। अन्त्यानाह्नेतेऽपि केऽप्यपरोक्ष्याभावेनासिद्धेश्च। अपरोक्षयोग्य
त्वविवक्षायां तु भिन्नत्वं तरितघटविषयकप्रत्यक्षेण व्यभिचारात्। द्वितीयानुमानेऽपरोक्षत्वे ज्योतिष्टोमादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ती
त्वपि तु साध्ये तु नाभासत्वात्। शब्दत्वहेतुना सत्प्रतिपक्षत्वाच्च। किं चासत् शब्दस्यापरोक्षधीहेतुत्वे प्रमेयत्वेतरभावापत्तिः। न च यथा
वा त्यप्रत्यक्षत्वे योगिमनोऽन्यत्वे सति बाह्यप्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वे तत्र तथात्वतोऽपरोक्षविषयशब्दान्यत्वे सति प्रत्यक्षप्रमाकरणत्वे
प्रत्यक्षत्वं तत्रमिति वा। यथा वस्मारणरीत्या क्वापि शब्दादपरोक्षज्ञानाभावेन विशेषणाकृत्यकाभावात्। पञ्च शब्दत्वहेतोर्दशम
स्त्वमसीत्यादौ व्यभिचार उक्तः। स किं स्वात्मनो दशमत्वं ... प्रति प्रयुक्ते दशमस्त्वमिति वाक्ये अन्यप्रति वा। नाद्यः। तस्य ... प्र
तिप्रयुक्तादपि घटइति वाक्यात् ... स्वेव परोक्षत्वेऽपि प्रमेयत्वसिद्धार्थगुवादित्वमात्रेण प्रत्यक्षत्वाभिमानात्। द्वितीये ...
न्द्रियव्यापारेऽस्ति तत्र तत्त्वतत्त्वदर्शनोपदेशसहकृतेन्द्रियेणैव दशमत्वे प्रत्यक्षधीः। यदि तु सन्निहितदाशमर्येऽस्ति त्वमसि पदं तेनाग्रिम
नित्यादाविव विशेष्यस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि विशेषणतो दशमत्वेऽपरोक्षधीरेव। तत्राप्यपरोक्षेतिमयोऽन्यमानत्वात्प्रतीतिकत्वहेयं निरव
धिकरतिं तत्र ताव ब्रह्मापरोक्षधीहेतुत्वे स्वाभाविकमति प्रसंगात्। नाप्यपरोक्षविषयकत्वनिमित्तकं। जीवादिपरमात्मान
नि... त्वादिरित्यादिलिंगजन्यापातः प्रवणात्प्रागागतानतो वेदान्तजन्यापातः भाषाप्रबंधादिजन्यापाताः अनधीतवेदान्तजन्या

न्या०म० याद्ये क प्रतीजे रायरो स्यापाते नञ्चरणानियमादेरयोगात। किंच। अर्थस्यापरोक्षत्वेनतावदपरोक्षधीरूपत्वेतस्य अव्याप्तिसत्वेपि दृश
२८४ मत्वादावसत्वात। चैत्रच्छायपरोक्षता नैमैत्रस्य शब्दादिनासाक्षात्कारादर्शनाद्व्यापरोक्षव्यवहारविषयत्वेव्यवहारस्यापरोक्षस्या
परोक्षार्थविषयत्वरूपत्वेन्योन्याश्रयात। अपरोक्षोयमित्येवं रूपत्वेतु असाक्षात्कृतेएवैतदभावात्तथापि नप्रकाशेत इत्यादिव्य
वहारार्थमेवावरणकल्पनात। उक्तव्यवहारयोग्यत्वरूपत्वेभित्तिव्यवहितेघटे शब्दादपरोक्षधीप्रसंगात। अपरोक्षज्ञा
नजन्यत्वरूपत्वेचक्षुरसमाराप्रसंगात भर्जकात। तस्मादर्थस्यापरोक्षधीविषयत्वमेवापरोक्षत्वंवाच्यं। तत्रचेतज्ज्ञानविषयत्वेन
तदुक्तावन्योन्याश्रयात्। ताज्ञानान्तराभिप्रायेतु केषांचिदपरोक्षत्वस्वर्गादौ अ। स्मात्केषांशब्दादपरोक्षधीः स्यात। एकपुरुषाभिप्राये
चएवंघटश्चैत्रस्यापरोक्षे इदानीं शब्दादपरोक्षधीः स्यात। एककालाभिप्राये च प्रत्यक्षे अतीतलिंगात शब्दाद्वापरोक्षधीः स्यात।
नचेष्टापत्तिः। करणशक्तिमतिलंघेन्तानस्य विषयानुसारित्वेचाक्षुषादिविषयकस्यानुमितिस्पार्शनत्वानादेश्चाक्षुषादि
त्वापत्तात लिंगशब्दादिसिद्धेवै द्वियाततेक्षोधीप्रसंगात। अनुमितेच शब्दादनुमितिप्रसंगात। एवंचपरोक्षेप्यपरोक्षेव्यव
हारस्पार्शनीव च अपरोक्षेपरोक्षधीर्युक्ताकारणशक्तिनः। तस्माद्घेविरुद्धे। ज्ञानत्वावांतरजातीपरोक्षत्वापरोक्षत्वेतदाश्र
यपोर्ज्ञानयोर्भिन्नत्वात्पक्षेको विषयः तत्रविरुद्धज्ञात्यभावाद्विरुद्धज्ञात्याधारज्ञानविषयतस्यचचाक्षुषस्पार्शनविषयत्व —ष्म
स्येवेदस्मिन्नसंभवात् प्रत्यक्षेविषयमपिशाब्दज्ञानेपरोक्षमेव। किंचधर्मिमात्रस्यप्रत्यक्षत्वान्नप्रायेप्रत्यक्षघटादौ अयंगुरुः प
२८४

वर्तिताग्निमानित्यादिशब्दादप्यपरोक्षधीः स्यात्। नापि सप्रकाराभिप्रायं प्रकृते तदभावात्। न हि दशमस्त्वमसि तत्त्वमसीत्यादिवाक्यबोध्यं
दशमत्वैक्यादिकं प्रागपरोक्षं वाक्यं वेद्यमिति। न च स्वरूपाभिन्नैरैक्ये स्वरूपज्ञानेनापरोक्षत्वोभात्यपि तत्स्यार्थे शब्दः। तत्त्वे या स्वरूपज्ञा
नप्रयुक्तभानप्रतिबंधार्थमेवावरणाद्युत्पत्तात्। एतेनापरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षधीः परोक्षाभिन्योद्देशे अपरोक्षधीरिवाप्रमाणं स्यादि
ति निरस्तं। स्यान्मे अनुभववत् अनुमितेग्नाविंद्रियेण परोक्षधीवत् पूर्वं परोक्षे पश्चाद्योगजसाक्षात्कारवत् परोक्षे तत्राप्यामपरोक्ष
प्रत्यभिज्ञानवद्वा परोक्षज्ञानविषये ऽर्थे परोक्षत्वज्ञात्याधारज्ञानोदयेऽप्यपरोक्षस्यपरोक्षत्वेनानुल्लेखेनाप्रामाण्यानापत्तेः। कामि
नीसाक्षात्कारस्य बाधादप्रमाणत्वं न तु परोक्षार्थविषयकापरोक्षत्वज्ञात्याधारत्वात्। तथात्वे योगजसाक्षात्कारादेरप्यप्रामाण्यं स्यात्।
किं चैवं शब्दाद्वापरोक्षधीरिति त्वदेकदेशिमते दोषाभावेपींद्रियमाद्यवभिज्ञानसुत्पाद्य संस्कारसविवेकप्रत्यभिज्ञानभिवश
व्यञ्जदोषपरोक्षज्ञानमुत्पाद्य मननादिसाध्यप्रतिबंधनिवृत्तिसचिवो परोक्षज्ञानं जनयतीति त्वदेकदेशिमते प्रथमोत्पन्नपरोक्षज्ञा
नस्याप्यप्रामाण्यं स्यात् एतेन प्रमातारमपेक्ष्य देशतः कालतः स्वभावतो वा विप्रकृष्ट एव परोक्षज्ञाननियमात् स्वप्रकाश
प्रमातृचैतन्याभिन्नत्वेनाविप्रकृष्टे ब्रह्मणि परोक्षधीरेव न युक्तेति निरस्तं। प्रत्यक्षेव ह्येलिंगादि अपरोक्षधीप्रसंगात्। अविप्रकृ
ष्टे [illegible]प्यपरोक्षज्ञाननियमेन विप्रकृष्टे तत्राव्याप्त्यादेर्वद्वियज्ञ प्रत्यभिज्ञाव्याप्त्यादिज्ञानस्यापि परोक्षत्वापातात्। तत्र [illegible]कारादे
रेवसा[illegible]वर्तित्वे अत्राप्यावरणादृत्तविप्रकर्षस्य सत्वात् एतेरावरणानिवर्तकत्वे दिदृक्षादयात् प्राक् विप्रकर्षात् पराचीनस्य चाविप्रक

न्या०मृ० र्वस्य प्राचीनत्वात्परोक्षस्य अतत्त्वात् ननु कर्तृत्वादिरूपापरोक्षाध्यासस्यापरोक्षप्रमयैव निवृत्तेः औपनिषदे च ब्रह्मात्मैक्यं
ज्ञाने तदप्रवृत्तेः शाब्दापरोक्षज्ञानानां तु त्वन्मतेऽवनिर्मुक्तेः स्यादिति चेन्न। नाप्यस्य ज्ञाननिवर्त्यज्ञाया निरस्तत्वात्। निदिध्यासनसंस्कृ
१८५ तमनसा अपरोक्षधीसंभवाद्। यन्मनसा न मनुत इत्यादिश्रुतिस्तु मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुतिविरोधेनापक्वमनोविषया
। मनसा तु विशुद्धेनेत्यादिश्रुतेः। अन्यथा ग्राह्यस्य करणत्वे यतो वाचो निवर्त्तन्त इत्यादिश्रुतिबाधः स्यात्। मनसा नह्यप्रवर्त्ते
स्थीहि इति चेन्न। योगजसाक्षात्कारदर्शनात्। शब्देनापि तद्दर्शनाच्च। मनसस्तत्कारणत्वे च श्रुतेरिव शब्दस्य तत्करणत्वे
श्रुत्यादेरदर्शनाच्च। औपनिषदः पुरुष इत्यादि तु मनसः करणत्वेऽप्यौपनिषदनिदिध्यासनापेक्षत्वात्। तदुक्तं। शब्देन दृश्यते ब्रह्म
न्यत्प्रमाणेन न दृश्यते मनसा दृश्यते ब्रह्मन्यत्प्रमाणेन तु दृश्यत इति तस्मात्साधनाध्यायोक्तन्यायैर्मनसोऽपक्वत्वादिसाध्यनिदिध्या
सनजन्यसाक्षात्कारे शोध्यूरः प्रसन्नीकरणीय इति सिद्धं॥ ॥शाब्दप्रत्यक्षत्वभंगः॥ ॥इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां
श्रीमद्ब्रह्मण्यतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण व्यासयतिना संगृहीते न्यायामृते तृतीयः परिच्छेदः॥ श्रीवेदव्यासाय नमः। न चैतदप्युक्तौ।
अविद्यानिवृत्तिर्हि मोक्षः। ज्ञानं चाविद्यां दीपवद्बाधकारं प्रसादनिरपेक्षमेव निवर्त्तयति। स्यादेतत्। अविद्यानिवृत्तेरात्ममात्रत्वेन साध्य
त्वा अनात्मत्वे तु सत्वे द्वैतहानिः। अनिर्वाच्यत्वे विद्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वं स्यात्। न च वृत्तिविशिष्ट आत्मा अज्ञानहानिः। वृत्तिनिवृत्तौ मो राम
क्षनिवृत्त्यापातादिति चेन्न। तदुपलक्षितस्यात्मनो ज्ञानहानित्वान्न। उपलक्षणनिवृत्तेऽपि मुक्तेरनिवृत्तिः पाके निवृत्तेऽपि पाचकत्वमेवं मुक्तौ। १८५

।उक्तं हि।निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः उपलक्षणाहानेपि स्यान्मुक्तिः पाचकादिवत्।यद्वा आत्मा स्यैव।अनिवृत्तिः।तत्र चानिर्वा
च्यत्वे सदसद्विलक्षणं चेन्निवृत्तिरनिर्वाच्यैव।अविद्याध्वंस्यतरत्वे तु निवृत्तिमत्त्वे तत्त्वे न च निवृत्तेर्निवृत्तिर्युक्ता।अनिर्वाच्यत्वेतानिव
र्त्यत्वरूपं बाध्यत्वं चेत् पंचमप्रकारा।उक्तं हि।न सन्नासन्न सदसन्नानिर्वाच्यमुक्तस्तयः।यक्षानुरूपो वलिरित्याचार्याः अतएव पदत्रितीए
वंचनाद्वैतहानिः सतो द्वितीयस्याभावात्।नाप्यविद्याध्वंस्यतत्वापत्तिः।अनिर्वा[illegible]च्यत्वाभावात्।अथवा भावाद्वैतमते आत्मान्यासमे
व निवृत्तिरिति उच्यते।न तावदात्मत्वपक्षोयुक्तः।आत्मावृत्तिव्याप्योपि नेति मते पक्षसिद्धांतात्।वृत्त्युपलक्षितस्य वृत्तेः पश्चादिव पूर्वम
पि सत्वाद्व।पाकोपलक्षितो विपाकात्पूर्वमस्त्येव किंतु तदज्ञानात्पाचक इति अव्यवहारः न चात्र मुक्त इति व्यवहारः साध्यः किंतु उ
क्तिः एवं चाहृत्योपलक्षितवितः पश्चादिव पूर्वमपि च।सम्बंधान्मोहकालेपि मोहहानिः प्रसज्यते।किंच।पाककर्तृत्वं पाचकत्वमिति म
ते पश्चात्र पाचकः तद्व्यवहारस्तु अप्राधिकारे देउ नायक इतिवत् भूतपूर्वगत्यैव।कर्तृत्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपं कर्तृत्वात्यंताभावानधि
करणत्वरूपं वा तद्योग्यत्वं पाकानवच्छिन्नाधिकरणताकपाकवोधितव्याहत्याधिकरणत्वरूपं पाकोपलक्षितत्वं वा पाचकत्वमिति म
तेपि तदुभयं पश्चादप्यास्ति।न चेह मुक्तावात्मातिरिक्तं योग्यत्वाद्यस्ति।विन्यात्रे तु प्रागपि।एवं च।हृत्योपलक्षितस्याविद्यामात्रत्वेन साध्यता
पाकोपलक्षितस्येव तद्विधेयसविशेषता किं च ध्वस्तमुपलक्षितात्मरूपस्यात्मा नध्वंसस्य प्रागेव सिद्धत्वे श्रवणादिवैयर्थ्यं।असिद्धत्वे नात्म
मात्रता।आत्मनो नित्यसिद्धत्वात्।अभावापलापपक्षेपि केवलत्वादिविशिष्टसंबाधिकरणस्याभावात्।अन्यथा तत्रापि मुक्तदोषात्।सामान्य

सा॰म॰ त्वेऽनुमुक्तावप्यविद्यामेदयोरनिवृत्तेः। एवं चाप्रागेव सिद्धो मोक्षः स्वेतरप्रबलादिष्टमोक्षया। असिद्धे नात्ममात्रत्वम्। न्यत्वे सद्विती
१८६ यत्वात्किंवेवं बक्रियाकिमत्मत्राविरहेवबा। नायः। बिंबप्रतिबिंबैक्यात्तात्मनिवृत्तेरपि ज्ञानेन तदैक्यासिद्धापत्तान दैक्याधीका
र्त्वे सोपाधिकतद्भेदस्य मोपादानात्तानातुवृत्त्ययोगात्। नांत्यः। निपामवकाभावात्। वि। श्वमिथ्यात्वश्रुतेर्तानाद्विश्वनिवृत्तिपरत्वेन
स्वतात्पर्यविषयनिवृत्तीतरमिथ्यात्वपरत्वोपपत्तेः। अविचात्तत्कपल्ल। क्षित आत्मा जीवन्मुक्तावप्यस्तीति तदा विमोक्षः स्यात्। तांनचस
र्वकर्मनाशोपलक्षितत्वे सति वृत्त्युपलक्षित आत्मा मोक्षः। तदा चारब्धकर्मास्तीति वाच्यं। विशेषणवैयर्थ्यतात्कर्मनाशोपलक्षितस्य कर्म
कालेविसत्वाच्च। अविद्यानाशद्वरकर्मनाशेप्यात्ममात्रत्वेऽन्यत्वे चोक्तदोषाच्च। एतेन च वृत्तिनिवृत्त्युपलक्षित आत्मा मुक्तिः स च वृत्ते
ःप्राक्नास्तीति निरस्तं। वृत्तिनिवृत्तेरप्यात्मत्वादौ उक्तदोषात्। जीवन्मुक्तस्य सुषुप्त्यादौ निवृत्त्युपलक्षितस्य सत्वाच्च। एतेनैव चरमसा
क्षात्कारेण निवृत्तेन तेन वोपलक्षित आत्मा मोक्षः। जीवन्मुक्तेर्न च न चरमः साक्षात्कारोस्तीति निरस्तं चरमसाक्षात्कारत्वस्यापि
वपूर्वमपि तदुपलक्षितस्य सत्वात्। तन्निवृत्तेरात्मत्वादौ दोषोक्तेश्च। पूर्वस्माच्चरमज्ञाने आनंदाभिव्यक्तिरूपविशेषाभावे चरमत्व
तो न वा चरमश्वासेन वोपलक्षित आत्मा मुक्तिरित्यपातात्वा। एवं चानिवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः। इत्येतन्नैव घटते
जीवन्मुक्तौ प्रसक्तितः। किंचावेदांतश्रवणादिसाध्येन पुरुषार्थेन भाव्यं न च तत्म्नते तद्घटकं। मुक्तानुस्यूतस्य स्वरूपस्याऽत्मन राम
ःपुरुषार्थत्वेप्यसाध्यत्वात्। चरमवृत्त्युपलक्षितस्यापि श्रद्धैतभंगापत्त्यासिद्धात्ममात्रत्वात्। वृत्तेस्तु साध्यत्वेपि स्वतोपुरुषार्थत्वा १८६

न्।नयत्त्वात्मान्योऽवृत्तिसाध्य आवरणनिवृत्तिरूपः आनंदप्रकाशः पुरुषार्थो वक्तव्य इति कथमात्मैव निवृत्तिः। एवं चापरः पुमर्थः सस्व
ध्यो न आत्मानंदचिदात्मकः। या च साध्या वृत्तिरिष्टा न तत्र पुरुषार्थता तस्मात् ज्ञानान्न हानिरात्मस्वरूपं। अनिर्वाच्यत्वपक्षोऽप्ययुक्तः॥ अ
निर्वाच्यस्य साध्यसत्त्वेन साध्यत्वे तदध्यासोपादानाज्ञानानुवृत्त्यापत्तेः। अध्यस्तस्याप्यभावत्वेन निरूपादानत्वे सघटेऽप्यभावाध्यासस्य प्रपंचां
तर्गतस्य घटध्वंसस्य ज्ञानान्न निवृत्तिर्न स्यात्। किं चानिवृत्तेरबाध्यत्वेनाबाध्यरूपसद्वैतहानं। बाध्यत्वे तु निवृत्तिः स्यात्। ज्ञानान्निवृत्ते
र्बाध्यत्वात् अप्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकसत्त्वनिषेधस्यापि तद्व्याप्तत्वात्। निवृत्तेर्निवृत्तिरयुक्तेति चेन्न। अत एवानिष्टत्वेन तदापा
दनात् न च निवृत्तेर्निवृत्तिरस्तु अज्ञानानुन्मज्जनं तु प्रागभावनिवृत्तिरूपघटनाशेऽपि प्रागभावस्येव युक्तमिति वाच्यं। अप्रामाणिका
नंतनिवृत्त्यापातात्। आत्मान्यस्याभावात्। नन्वात्मनस्य चाहेतुत्वेन निवृत्तेर्निवृत्तिहेत्वभावाच्च। पंचमप्रकारत्वपक्षोऽप्ययुक्तः। चतुर्थप्रका
रस्यैव निरस्तत्वेन तस्याष्टमरसतुल्यत्वात्। बौद्धैरविनसत्त्वासत्त्वसदसत्त्वे सदसत्त्वचाप्यनुभयात्मकं चतुः। कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्य
मिका विदुरित्युक्तत्वेन तत्त्वसिद्धौ बौद्धानुसरणापाताच्च। बाध्यत्वाबाध्यत्वयोरैक्योक्तेश्च। मिथ्यात्वमनिर्वाच्यत्वादिकमिति मते दृश्यत्वा
देर्निवृत्तौ व्यभिचाराच्च। प्रातिभासिकव्यावहारिकान्यस्यापारमार्थिकत्वेनाद्वैतहानेश्च। प्रतियोगिनोऽनिर्वाच्यत्वेनाज्ञाननाशस्यापि
घटनाशवदनिर्वाच्यत्वावश्यंभावाच्च। प्रतियोगिवैलक्षण्येऽपि सदसदात्मकत्वापत्त्या पंचमप्रकारत्वासिद्धेश्च। एवं चापरोऽनुरूपवैलि
वत्प्रतियोगिविलक्षणः। मोहध्वंसोऽप्युदितदा भवेत्सदसदात्मकः सत्त्वपक्षोऽप्ययुक्तः॥ अभावाद्वैतस्य निरासात्। ध्वंसस्य प्रतियोगिसमत्वा

न्या॰म॰ कत्वेनाविद्याया अपि सत्त्वापत्तेश्च। स्वं चाप्रागेव सिद्धमो दृष्टेत् श्रवणादिषु मोहश्च। असिद्धौ नात्मप्रमात्वमन्यत्वेऽसद्वितीयता॥ ॥
१८७ अविद्यानिवृत्तिभंगः। यद्वोच्यते ब्रह्मरूपायाः स्वप्रकाशचितेः ज्ञानसाधकत्वेन तदनिवर्तकत्वेऽपि तद्विषया वेदान्तश्रवणादि
जन्याश्रयतोऽज्ञाननिवृत्तिर्निवर्तिकेति। तत्रोच्यते सत्यात्मत्वसिद्धेर्निरस्तत्वेनात्मत्वयाव्रत्यासत्त्याः निवृत्तेरसिद्धिः। अज्ञानेन ज्ञानानीति
ह्याप्तिरूपचिद्विरोधस्यैवानुभवेनाज्ञप्तिरूपवृत्तिविरोधस्यासंभवाच्च। चितः प्रकाशमाने सुखादावज्ञानादर्शनाच्च। वृत्तेर्ज्ञप्तिविशेषत्वे
वतन्निवर्तकत्वे दण्डादिनिवर्त्यहेत्वादिवत् अज्ञानस्य सत्त्वापत्त्यापत्त्युत्पत्त्यादि ज्ञानवदर्थप्रकाशकत्वेन तन्निवर्तकत्वे चेत् ... स्यापित
त्वेन तन्निवर्तकत्वावश्यंभावाच्च। न च निर्विशेषवृत्तिरेव ... नस्यार्थिकप्रकाशिका। तन्मते अपि पंच पदस्यादिवृत्तावपि घटस्य प्रका
शेऽपि चितोऽप्रकाशाच्च। उक्तं चैतदविद्याविषयभंगे। किं चातन्निवर्तकत्वे तत्स्थित्यसहिष्णुस्थितिकत्वरूपविरोधस्यातंत्रत्वात्।
कार्यस्य चोपादानेनाविरोधान्न वृत्तिः स्वोपादानाज्ञाननिवर्तिका। उपात्तजन्यो त्याः शब्दस्तन्निवर्तकोऽपि न तदुपादानकः। आ
तं च नादिना निवृत्त क्षीरत्व मोमयत्वाय वक्ष्या एवं च तत्तरवयवादर्धिर्वृत्तिका उपादाना नोति नष्का पि कार्ये तोपादाननाशा
एतेन वृत्तिप्रतिबिंबिता चिदेवाविद्यानिवर्तिका। उक्तं हि। तृणादेर्भासिकाप्येषा सूर्यदीप्तिस्तृणं दहेत्। सूर्यकान्तमुपारुह्य तन्न्या
यं चितिर्योजयेदिति निरस्तं। अपरोक्षात्मभासस्यापि विदप्रतिबिंबनेनानिवृत्तेरदर्शनाच्च। किं चानिवर्तकस्याज्ञानस्यन तावत्शुद्धा राम
त्मा विषयः तस्यादृश्यत्वात्। उक्तं चैतददृश्यत्वभंगे। नाप्यन्यः तस्याध्यस्तत्वेन तदज्ञानस्याश्रीतिर्वन्ना। अपि वा स्यज्ञानस्य निवर्तकं स्वप्रम १८७

वाच्यहूः॥ तायः। प्रागभावः प्रतियोगिहेतुरिति चेत् तन्मात्रस्याहेतुत्वे तत्प्रतियोगी ध्वंसहेतुरिति पक्षेऽप्यतिप्रसंगे न तन्मात्रस्याहेतुत्वा
त्। दग्धदारुप्रदहनस्यापि शेषादिनैव नाशात्। कतकरजस्तु न पंकं नाशयति नापि स्वयं स्वेनैव नश्यति विश्लेषमात्रदर्शनात्। नोत्य॥ सुदु
त्यमात्रस्य किंचिदपि प्रत्यहेतुत्वात् तदन्यस्य च निवृत्तत्वादिति॥ ॥ अविद्यादिवर्त्तकभंगः॥ ॥ यच्चोच्यते। नैयायिकादीनामिवास्माकं
सुखो दुःखनिवृत्तिमात्रं किंतु निरतिशयानंदस्फुरणमपि उक्तं हि। तस्मादविद्यास्तमयो विद्यानंदप्रतीतिरिति॥ निःशेषदुःखोच्छेदाद्वपुरु
षार्थः परो न नरतिति तत्र न तावत्सुखान्यता पुरुषार्थः सुखी स्यामिति वत् दुःखं स्यामिती च्छाया अदर्शनात्। स्वतः पुरुषार्थे चेच्छाया अ
विषयत्वात् अन्यथात्मनाशादेरपि वोद्धादिनियमितेच्छाया पुमर्थः स्यात्। अत एव नापरकीयं सुखं पुरुषार्थः। तथेच्छाभावाद्वैरवाद्वा।
सुखसाधने परकीयेपि स्वकीये पुरुषार्थत्वस्यापरकीये च स्वकीये अपुरुषार्थत्वस्य च दर्शनेन तद्वत्वाविशेषात् सुखेपि तत्कल्पना।
द्वा। दुःखतत्साधनयोः स्वकीयत्वेनैवापुमर्थत्वस्य दर्शनेन सुखादेरपि तथैव पुमर्थताद्वा। त्वन्मते अपरकीयेन मुक्तस्वत [illegible] सुखेन सं
सारिणः सुमचैत्रस्वरूपसुखेन जाग्रतो मैत्रस्य च पुरुषार्थप्रसंगाद्वा। नापि सुखापरोक्षं पुरुषार्थः। ईश्वरादीनामपरोक्षसुखदु
खापरोक्षेऽपि तत्पुमर्थप्रसंगात्। एतेनोपलक्ष्याणामेव सुखसाधनानां पुरुषार्थत्वादि वृत्त्वाविशेषात् सुखमप्युपलक्ष्यमेव पुरुषा
र्थः न तु स्वसंबंधं योगीरखात्। संबंधस्वनिमत्त्वसाधनपारतंत्र्यादिवद्वर्जनीयसंनिधिरिति विवरणोक्तं प्रत्युक्तं। परकीयसुखसा
धनस्योपत्वम्यमानस्याप्यपुरुषार्थत्वात् सत्वमेस्यादिति संबंधरूपात्मनिमत्वादेः प्रार्थनाभावाद्वा। नापरकीयसुखस्य साक्षा

 त्कारः पुरुषार्थः।सुषुप्तस्वरूपसुखसाक्षात्कारादिनाऽश्वरादेः पुरुषार्थप्रसंगात्।किं चात्र परकीयसुखस्य साक्षात्कारो न तावत्स्व
१८५ संबद्धः स्वस्य पुरुषार्थः सुप्तस्य सुखसाक्षात्काररूपत्वात्प्रत्यपि तस्य पुरुषार्थत्वापत्तेः।नाप्यपरकीयसुखसाक्षात्कारः स्वेतरासं
बद्धः स्वस्य पुरुषार्थः मुक्तस्वरूपेणासुखानुभवेन संसारीतरासंबद्धेन संसारिणः पुरुषार्थप्रसंगात्।नाप्यपरकीयसुखानुभवरूप
त्पुरुषार्थः।तादृशे छायाः कदाप्यदर्शनात्। एतेन प्रत्यक्प्रकाशमानेऽनन्तनित्यसुखे पुरुषार्थ इत्यानंदबोधोक्तं निरस्तं।प्रत्यक्शब्दे
न स्वरूपत्वस्य स्वकीयत्वस्यापरकीयत्वस्य वा विवक्षणीयत्वात्तस्य बहुविधत्वात्। अपि चासुखत्वेन सुखप्रकाशः पुरुषार्थः स च प
रमते।न मोक्षेऽस्ति एतेन परमते दुःखाभावस्य तदुपरोक्षस्य वा पुरुषार्थत्वं निरस्तं।तस्मादहं सुखीति स्वसंबंधि सुखानुभवः स्वस्य पुरुषा
र्थः स्वपरमते नेति न मोक्षः पुरुषार्थः।किं चायं मोक्षः कस्य पुरुषार्थः किमहमर्थस्य किं वा चिन्मात्रस्य नाद्यः।तन्मते हमर्थस्य मुक्तस
न्वयात्।नांत्यः।अहं मुक्तः स्यामितीच्छावतश्चिन्मात्रे मुक्तः स्यादितीच्छाया अदर्शनात्।उक्तं चैतदहमर्थस्यान्वयभंगे।किं च सुखस्य
दुःखाभावमात्रत्वे वैशेषिकमोक्षवदपुमर्थता।अतिरेके सद्वितीयत्वं।अपि चात्मनः सुखमात्रत्वे प्रकाशमात्रत्वे च सुखप्रकाशा
भावेनापुमर्थत्वं।उभयात्मकत्वे चाखंडत्वहानिः।किं च दुःखाभावस्य सुखस्य च तत्त्वतो दुःखाभेदे पक्षसिद्धांतः।अभेदे त्वपुमर्थता।किं
चास्वप्रकाशस्य सुखस्य स्वतः स्फुरतोऽपि दुःखाभावस्यास्फुरणादपुमर्थतेत्यादिक॥ ॥निर्विशेषसुखस्य पुरुषार्थत्वभंगः॥ ॥यच्चो रम
क्तं तत्त्वसाक्षात्कारेणानष्टाविद्यानुवृत्तेर्देहादिप्रतिभासस्य जीवन्मुक्तः। न च तत्त्वज्ञानादविद्यानाशे सद्यः शरीरादिनिवृत्तेरिति तद्बाधे च १८८

क्तभ्रमणावत्भयकंपादिवद्वाविद्यासंस्कारादर्पितदनुवृत्तेर्ज्ञानवत्क्रियाज्ञानयोरेवसंस्कारः।निःसारितपुष्पाणांतत्पुटिकायांपुष्पवासना
दर्शनात्।विमतोनाशःसंस्कारव्याप्तःसंस्कारनाशान्यत्वेसतिनाशत्वात्ज्ञाननाशवदित्यनुमानाच्च।संस्कारःकार्याविद्धंसत्त्ववि
रूपादानः।अविद्यैववपुर्द्धात्माश्रितज्ञप्तिनाविद्यापेक्षः।संस्कारनिवृत्तिश्चावृत्तज्ञानत्वसाक्षात्कारात्।यद्वाविद्यालेशानुवृत्त्यात्तदनु
वृत्तिरिति।अत्रब्रूमः।नतावत्संस्कारपक्षोयुक्तः।भावकार्यंअध्यस्तंसंस्कारदेहादिकंतद्धेतुप्रारब्धकर्मादिकंचप्रत्यक्षपादानत्वेनाना
नानुवृत्त्यापातात्।स्वप्नादिभ्रमसंस्कारस्यसत्त्वोनत्वज्ञानोपादानकः।एवंसाक्षात्कारानिवृत्तस्यअध्यस्तस्यतदनभिवविषयेणाद
नेनाप्यनन्तरेणाज्ञानेननिवृत्त्यदर्शनाच्च।जीवन्मुक्तस्याविद्यावरणाभावेनसदानिरतिशयानंदस्फूर्त्यापाताच्च।संस्कारस्यनावरणा
मितित्वयैवोक्तं।एतेनतत्त्वेज्ञातेविद्धिचंद्रादिवद्दोषात्[illegible]धितानुवृत्तिरितिनिरस्तं।तत्रैवात्रतत्त्वज्ञानानिवर्त्यदोषाभावात्।लेश
पक्षेपिनतावत्लेशोवयवः।अज्ञानस्यनिरवयवत्वात्।एतेनाविद्येवदग्धपटन्यायेनकिंचित्कालंतिष्ठतीतिनिरस्तं।निरवयवे
दग्धपटन्यायासंभवात्।अनुवृत्तस्यज्ञानानिवर्त्यत्वेनसत्त्वापाताच्च।अथमतं।लेशोनामाकारः।इंद्रोमायाभिरित्यादि[illegible]श्रुत्या।अवि
द्यायाअनेकाकारत्वेनप्रपंचेपरमार्थसत्त्वादिभ्रमहेत्वाकारनिवृत्तावपिदेहाद्यपरोक्षप्रतिभासहेत्वाकारोनुवर्त्तते।विरोधि
नितत्त्वज्ञानेसत्यपितदनुवृत्तिश्चारब्धकर्मभिःज्ञानप्रतिबंधात्।कर्मानुवृत्तिश्चतद्धेतुज्ञानलेशानुवृत्तेः।उक्तंच।अविद्यालेे
शशब्देनमोहाकारांतरोक्तिता।ज्ञानस्यप्रतिबंधाच्चप्रबलारब्धकर्मभिरित्यादि।आकारनिवृत्तावपिआकारस्यानुवृत्तिःवक्तिमि

न्या०म०
१८९

इत्रांवपिज्ञातेरिवप्रुत्तेतिात्तत्राकारःज्ञातिशब्दादिरूपोधर्मोवास्वरूपस्यकुंडलादिरिवावस्थाविशेषोवा।अज्ञानव्यक्तेस्तरंवानाद्य
इतीयो।तर्योर्देहादिभ्रमोपादान।त्वेविघात्वायातात।अनुपादानत्वेचोपादानोत्तराभावेनदेहादिभ्रमायोगात।आत्माश्र
त्वेनज्ञाननिवर्त्यत्वेनचतयोरविघातत्कार्यान्यतरत्वावश्यंभावेनात्तावेनिवृत्तेच्छित्स्पयोमाद्व।धर्मेउपादानत्वस्यावस्थावाष्ट्
वस्थावंतंविनाछितरयोगाद्व।नततीयः।अज्ञानेव्यपदेतेनदयोगात।तेभेदपक्षेपिव्यक्तेस्तरपूर्वाज्ञानादधिकविषयेनवा
नाद्यः।निर्विशेषेतदयोगात्नांत्यः।एकस्मिन्नपिविषयेयावंतिज्ञानानितावंत्यज्ञानानीतिमतस्यप्रतिकर्मव्यवस्थाभंगेनदूषितत्वात
।चरमसाक्षात्काराऽस्मनविषयसाक्षात्कारस्यपूर्वमस्मिस्त्वेपश्चादिवजीवन्मुक्तावपितदज्ञानहेतुकाध्यासायोगोद्व।नवपूर्वज्ञा
नस्यकर्मणाप्रतिबंधादज्ञानानिवर्त्तकतेतिपुक्तं।ज्ञानस्यस्वप्रागभावनिवनिवर्त्तेनस्वाज्ञाननिवर्त्तनेपिप्रतिबंधायोगात।
स्थितेत्तलेशेककर्मानुवृत्तिःतदनुवृत्तोचज्ञानस्यप्रतिबंधेनलेशस्थितिरित्यन्योन्याश्रयाद्व।नचभयपक्षोतेविश्वमायानिवृत्तिरि
त्यत्रभयइतिश्रवणात्तल्लेशानुवृत्तेर्मानांतरेणाधिगमात्नज्ञप्रावन्योन्याश्रयइतिवाच्यं।तथापिस्थितावन्योन्याश्रयात्
अतोत्वभयोयोजनादित्यत्रयः।एतेनब्रह्मज्ञानस्यापायरामनुवृत्तिहेतुत्वान्नार्थ्ययज्ञादिकर्मभिःप्रतिबंधइतिनिरस्तं।प्रतिबंध
योगादेहकत्वात।अन्यथामुक्तिज्ञानमपितदज्ञानकार्यंश्रमादिनाउत्तरंब्रह्मज्ञानमप्यारब्धकर्मणाप्रतिबध्येतातदाभोगेनक त्यं
र्मक्षीणामितिचेत्र।भोगैकनाश्यत्वेज्ञानाविवर्त्यत्वेनसत्यत्वापातात।एतेनाज्ञानस्यानेकशक्तित्वेनारब्धकमंतत्कार्यंतराश्रम

ससंपादनशक्तिमात्रस्यवा प्रपंचे पारमार्थिकसत्यत्वादिभ्रमहेतुशक्तिमात्रस्यवाप्रतिबंधो लेशानुवृत्तित्वेन विवक्षित इतिनि
रस्तं।सर्वज्ञानस्यशक्तिमात्रप्रतिबंधकत्वेतदनधिकविषयस्य चरमस्यापितत्वाद्यस्मात्कदाप्यज्ञानहान्यसिद्धेः।तस्मात्परम
तेमोहकार्यत्वादखिलस्यचात्तानेनमोहनाशाद्वाजीवन्मुक्तिर्नयुज्यते।अस्माकंतु अपरोक्षज्ञानेनापिस्वयोग्यपरमानंदहितप
रमकाष्ठापन्नभक्त्यभावेन तत्साध्यस्य मोचकस्येश्वरप्रसादस्याभावे च प्रारब्धकर्मणां संसारानुवृत्त्या जीवन्मुक्तिः।भावेतुप्र
सादस्यापिभावेन निःशेषदुःखनिवृत्तिविशिष्टात्वतोनीवोद्भुभावापन्नस्वरूपानंदाविर्भावरूपा मुक्तिर्युक्तेति॥ ॥जीवन्मु
क्तिभंगः॥ ॥ननु मुक्तौ न तारतम्यं मानाभावात्।परं साम्यमुपैतीति साम्यश्रुतेः।सातिशयत्वे च मुक्तेः स्वर्गादिवदनित्यत्वं स्या
त्।अधिकदर्शने दुःखद्वेषर्ष्यादिकं च स्यादितिति चेन्न।उच्यते।मुक्तौ तारतम्यं किं तत्र भेदाभावादेवासत्वात् तद्दिंवा तस्य सत्वे
पि साम्यात्तार्नेघः।भेदप्रस्तावोक्तश्रुत्यादिभिस्तत्सिद्धेः।अंत्येपि किं मुक्तजीवेशयोरप्यतारतम्यं किं वा मुक्तजीवानां स्वगताद्य।।
त्वन्मतेपि तयोर्विभुत्वात्तत्वतोविशेषयत्वसाम्येप्यारतेत्यादिनातारतम्यत्।अनेकेश्वरावत्याज्जगत्प्रवृत्त्ययोगाद्वा।अल्पशक्तिरसा
र्वस्यमित्यादिभेदप्रस्तावोक्तश्रुतिभिः ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते।तद्यत्स्वाभावः।किंवस्तंस्वभावाद्धेवलोहरेस्त्यादिस
तिभिर्जगद्व्यापारवर्जमित्यादिसूत्रैः मुक्तजीवभोगः।ईश्वरभोगान्निहृष्टः।जीवभोगत्वात्संसारिभोगवत्।एवं मुक्तजीवानामादिकु
मपिपक्षीकृत्यप्रयोक्तव्यं।ईश्वरानंदो जीवानंदादुत्कृष्टः तदवश्यपतन्नियामकानंदत्वात्तत्पदवंतदेवंपद्या।सेवकानंदात्सेव्यान

न्या॰म॰ द्वा॰ ईश्वरो जीवस्वभावानंदादित उत्कृष्टस्वाभाविकानंदादिमान् नतत्त्वे पुंस्त्वे सति तत्रशक्तत्वात् । यो यत्रेष्टत्वे सति यत्र शक्तः स
तद्वान् यथा संमत इत्याद्यनुमानेष्व विरोधाच्च न द्वितीयः त्वन्मते जीवा प्रतिशेषितानंदस्मीतत्वात् ता प्रति नियामकाद्दिष्ठत्वे
१८८ नाद्वितिष्वेतरजीवानंदो निकृष्टत्वात् । सैषानंदस्य मीमांसा भवति । ते ये शतं मानुषा आनंदाः स एको मनुष्यगंधर्वानामानं
दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येत्यादि तैत्तिरीयश्रुत्या अथ ये शतं कर्मदेवानामानंदाः स एक आजानदेवानामानंदः यश्च श्रोत्रि
यो वृजिनोऽकामहतः इत्यादि वाजसनेयश्रुत्या अत्र स एवं ततः कर्तीवं ततः सख्या यो मनो नवेद्य समाबभूवुरित्यादौ ते श्रुत्या
न पाद्याः शतधृत्यं तामुक्तिमावत्तरोत्तरं । स वै गुणेः शतगुणा मोदं तदिति हि श्रुतिः । मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपराय
णाः । सुदुर्लभः प्रशांतात्मा कोटिष्वपि महामुने इत्यादिस्मृतिभिः । वृद्धिर्ह्रास भावः मेनर्भावाडभयसाम्ये ज्ञस्यादेवमित्यादि
सत्वेरुक्तेव स्यमाणाश्रुतितर्कानुगृहीतेरस्मदादिमुक्तभोगः । मुक्तचतुर्मुखभोगात्रिष्कृष्टः अस्मदादिभोगत्वात् संसा
रस्थास्मदादिभोगवत् । एवमस्मदादिज्ञानादिकं च पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यं जीवस्वरूपानंदः । परतंत्रानंदत्वसाक्षा
द्याप्यधर्मेरास्वजातीयानंदप्रतियोगिकतारतम्यवान् जीवानंदत्वात् तदीयवैषयिकानंदवत् । प्रकृतिबंधनिवृत्ति
:। स्वजातीयबंधनिवृत्त्याद्यप्रतियोगिकतारतम्यवती विषयबंधनिवृत्तित्वा त्रिगडबंधानिवृत्तिवदित्याद्यनुमानेष्व राम
विरोधाच्चास्वरूपसुखानां प्रत्येकमेकत्वेनानात्वेन च संख्यापरिमाणाकृतवैषम्याभावेपि जलसुधायाज्ञजन्यसुख १८०

योरिवमधुरमधुरतरत्वादिवत् स्वरूपकृतं वैलक्षण्यं युक्तं । प्रसिद्धं च सालोक्यादिमुक्तितः सायुज्यादेरुत्कृष्टत्वं न च सायुज्यमेकं । सा
रूप्यादिमतिसालोक्यादिवत् सायुज्यवत्यपि सारूप्यादेः सत्वात् । चेद् यसः सायुज्यं सलोकतामप्नोतीत्यादिश्रुतौ सायुज्यं चेदि भजन्त
त्यादिस्मृतौ च भेदेस त्यपि सायुज्योक्तेश्च । सयुजः परमात्मानं प्रविश्य च बहिर्गतात्ऽत्यादिस्मृतौ सयुजां प्रवेशमात्रोक्तेश्च । सयुजो भावः
सायुज्यमिति तच्छब्देन संबंधस्यैवोक्तेश्च । सालोक्यसमथसामीप्यं सारूप्यं योगश्चेव चेति स्मृतौ सायुज्ये संबंधार्थयोगपदप्रयोगाच्च
। तस्मात् । सायुज्यं नाम जीवैनी रक्तत्र अन्यदेहाविष्टग्रहदेवतादिवत्संश्लेषमात्रं न त्वैक्यं । हरौ नियतचित्तत्वाद्धहवत्तत्त्वावेश
नात् । यो हंता दात्म्यमित्यादावपि तद्रूपतः क्वचिदिति स्मृतेः । न चोक्ततारतम्यश्रुतिरयुक्ता विषयात् । प्रकृते मनुष्यगंधर्वादावप्र
कृतेष्वस्मिन् वा संसारिणि तेन्निरीयोक्तस्याकामहत[illegible]वस्य वा ज्ञसनेयोक्तयो[illegible]जनत्वाकामहतत्वयोश्चायोगात् । अकामह
तत्वे हि कामहतोपद्रवाभावः न त्वकामत्वे हतशब्दवैयर्थ्यात् सच समस्या कामस्यमुक्तेष्वेव । सोऽश्नुते सर्वान्कामानकामस्यच
न्द्रमाः कामास्तत्र मामम तेह्रंधीत्यादिश्रुतेः । सहि मुक्तो अकामहतत्वे[illegible]ब्रह्मांडोक्तेश्च । अवृजिनत्वमप्यदुःखत्व[illegible]पत्वं वा
। उभयमपि मुक्तस्यैव । अपरोक्षज्ञानिन्यपि प्रारब्धपापतत्कार्यदुःखयोः सत्वात् । न चावाधे मुख्यार्थस्यागाहः । श्रोत्रियत्वं च मु
क्तस्यैव मुख्यं । प्राप्तश्रुतिफलत्वात् । श्रोत्रियाः प्राप्तमोक्षिताः । तत एव चाप्रकामत्वात् । अथ च कामहतामतनाञ्जनति भारतोक्तेः । किं च[illegible]कत
[illegible]नुष्यगंधर्वादिपरत्वे श्रोत्रियस्य चेत्यत्र यच्च श्रोत्रियपदस्य त्रचैकवच[illegible]समुच्चयार्थस्य शब्दस्यायुक्तः । न हि संभवति विशिष्टो ब्राह्मणेश्वा

न्या०म०

रुंधती पतिव्रतायेति। अप्रकृतसंसारिपरत्वे तु बाधः। चतुर्मुखाद्यानंदस्यान्यस्मिन्संसारिण्यदर्शनात्। अपि चाप्रकृतश्रोत्रियप्रम

१९१ दस्याप्येकस्यैव मानुषादिभ्यः सावधारणश्रुतगुणितमनुष्यगंधर्वाद्यनेकानंदात्मकस्मिन्वि–रुद्धः। भिन्नत्वे दकामहतत्वाश्रेसैक

रूपतयाश्रुतस्याव्यवस्थापकत्वादानंदव्यवस्थायोगः। अथ व्यवस्थार्थं तत्र तत्र तत्परा कामः। तदितरपरकामस्त्वविवक्षि

तेतदाऽश्रुतकल्पनाबाधस्त्व। न हीन्द्रादिपदैरानृपदेवान्निष्कामस्य भिन्नस्येन्द्राद्यानंदानुभवोक्तिरेकैवेति। ननु वित्कामिन

ःस्वस्वःकामाभावात्तद्वचिनत्ववितः ईन्द्रादिसुखभोगासौत्यनुभूतिर्हि नुप्यतीति। न वा बाधो वैराग्यप्रशंसामात्रपरत्वे तूक्तं। तस्मा

त्श्रुत्या पूर्ववाक्ये न मुक्तानां तारतम्यमुक्त्वा श्रोत्रिय चेत्यादिना यच्छ्रोत्रियस्यादिना चोक्तं स्याके न मुक्तस्य तदुच्यते। एव

एवं तरतिश्रुतिरस्तु तत्प्रकरणोक्तं चोतः शोषमासोत इत्यादिना ब्रह्मवद्भूत्वोक्तेर्मुक्तविषया। अपि चामुक्तस्यैव परस्परतारतम्यव

त्परस्परतारतम्यवत्साधनसाध्यत्वान्नसमतवतन वासिद्धिः। मुक्तिः प्रयागमरणभगवद्धेनुषादिनाज्ञानकर्मसमुच्चयेन वासाध्येति

मतेप्रयागमरणादीनां वर्णाश्रमकर्मणां च विषमत्वात्। ज्ञानेकसाध्येति सिद्धांते पिकस्मिन्मसामर्दव मदन्योन्नानुपहेति। सर्वेगु

णब्रह्मणो वस्तुपास्यानां न्येदैवैः किंतु सर्वैर्मनुष्यैरित्यादिश्रुत्या ब्रह्मापि यं वेदने वेदस्म्य गम्येकुतो देवमुनीन्द्रमर्त्या इत्यादि

स्मृत्या देवर्षिमनुष्यादिष्वसुक्तिहेतुब्रह्मज्ञानगतस्य बहुत्वे त्वल्पतरशाखाश्रवणादिसाध्यत्वस्य बहुल्पाल्पतरब्रह्मगुणावि राम

षयत्वं विनाऽयोगेनाघोपस्याचतसिद्धेः। चरमदेहो पिहिमर्त्यामर्त्यादिरेव त्वपस्त्रश्रोत्रियश्राशास्तेन समत्वः सवैव त्तिन्नास १९१

वेमत्यः सर्वेस्वामीगुणात्त्वद्वैनकासकौ। मुमुक्षोरमुमुक्षुस्तत्परो ह्येकांतभक्तिमानित्यादिस्मृत्या मुमुक्षुभक्ताद्मुमुक्षोर्विश
पाधिकभक्तस्याधिक्योक्तेश्च। तदाधिक्यस्य लोकरीतिसिद्धत्वाच्च भक्तिः। सिद्धेर्गरीयसीत्यादिस्मृत्या स्वभक्तिसाध्यमुक्तितो विव
मुक्तिहेतुभक्तेराधिक्योक्तेश्च। अंत्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्य उपासते। ते विचातितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः इत्यत्रापि शब्देन
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यांति परांगतिं। किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या इत्यत्र चैकमुत्येन साधनसाधनतारतम्येन साध्येन प्रतीतेश्च। सा
धनस्योत्तमत्वेन साध्यं चोत्तममित्याप्रकृतः। ब्रह्माह्लादयः क्रमेणैव यथानंदश्रुतौ श्रूयंत इति व्राह्ये। अधिकं तत्त्वविज्ञानं अधिका च गतिस्तस्ये
ति मोक्षधर्मे च साधनतारतम्येन साध्ये तद्वक्तेश्च विक॰ ॰ विशिष्टफलत्वादिति सूत्रे व्याविकल्पेन मोक्षहेतुत्वेनोक्तानां दहरादि
रादिविद्यानामधिकाल्पगुणविषयत्वे न तारतम्याद्यात्वद्गीत्याप्रत्येकं मोक्षहेतुत्वे निरंतरचिंताभरन्यासरूपयोर्भक्तिप्रपत्त्यो
ः स्वरूपतः कर्माद्यपेक्षानपेक्षाभ्यां आवृत्त्यनावृत्तिभ्यां च विषमत्वाच्च। न च तयोरुक्तरीत्याधिकाल्पत्वेपि विश्वासतारतम्याधिकाभ्यां
साम्यमितिवाच्यं। वैश्वासस्यावर्त्तनीयायां भक्तावेव पावराहत्यपेक्षितत्वे विना नावर्तनीयप्रपत्तितोधिकत्वात्। पादेव फलसा
साम्येन साधनसाम्यार्थप्रपत्त्यावधिकविश्वासः कल्प्यतत्र हि न्योन्याश्रयः। साधनवैषम्येपि साध्यसाम्ये वाधिकविधान्यानां ॰तेरद्व
ादेपत्वं फलदातुरीश्वरस्य वैषम्यादिकं च स्यात्। न चैवमनुष्यादीनां तत्र शक्ताशक्तिमात्रे साशक्ताशक्तानुष्ठितनित्यकर्मणा
मेवनफलवैषम्यमितिवाच्यं। अशक्तानितिस्यज्ञानस्य श्रेधयंग्वादिकृतकाम्यकर्मणा एव विकल्पत्वे काम्यमोक्षसाधनत्वायोगेन तत्सा

न्या०म० भगवत्प्रापकत्वोचितमुक्तिफलत्वप्रत्यविकलतापावकत्वात् । एतेन भक्तिप्रपत्त्योर्विकल्पत्वेपि शङ्काशङ्काविषयत्वात्फलसाम्यमिति
वैरस्येन तथाऽश्रवणात् । कल्पने चातिप्रसंगात् । तस्मात्साधनतारतम्यात्मुक्तितारतम्यम् । अत एव कर्मणामल्पमहतो फलाचे
१९२ वस्वगोचरो विभागः । ध्यानसामान्याद्विशेषेपि चोदितमिति वार्त्तिके नाविशेषेणास्वर्गसाधनत्वेन श्रुतयोरपि ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रयो
स्तारतम्यात्तत्साध्ये स्वर्गेपि तदुक्तं । उक्तं च साधनाधिक्यात्साध्याधिक्यं पुरादिषु । नाधिक्यं यदि साध्ये स्यात्प्रयत्नः साध्वनुतरति ।
किं चातस्तावदेव विरञ्जावत्रिविमोक्षे श्रवणपत्त्य तदुत्यादिश्रुत्या तस्य कार्येन विघतदुत्यादिस्य त्यागस्य स्थितप्रज्ञस्य मोक्षायक
र्तृत्वांतराभावउक्तः । तस्यापरोक्षज्ञानिनो भक्तस्य प्रपन्नस्य वा पुष्करे नित्यादिकर्मब्रह्मध्यानादिकं चनतावदनस्यैव विविदिषा
द्वारा वा पापक्षयादिद्वारा वा ज्ञानादेः संनियत्यांगतस्य [illegible]हेतुत्वात् । नापि फलोपकार्यंगं मुक्तौ ज्ञानकर्मणोः समुच्चयापातात् । कर्म
णां विचित्रत्वेन मोक्षे चित्रापातात् । मोक्षापकर्त्तृत्वांतराभावपरोक्तश्रुत्यादिविरोधाच्च । नापि फलांतरार्थं । नित्यत्वात् । तानि नो निष्ठ
त्यार्थं । नापि लोकसंग्रहार्थं ईश्वराज्ञापालनार्थं वा । तयोरपि स्वतोऽफलत्वात् । नापीश्वरप्रीत्यर्थं । भक्त्यादिनैव मोक्षहेतुप्रीतेः सिद्धेः । ना
पि तत्प्रीत्यतिशयार्थं । फलातिशयाभावे तस्य पारिभाषिकत्वापातात् । तद्दृष्यर्थं च । नापीश्वरवत्स्वीलार्थं आचार्या हि ग्रामवात्स्येतमो
त्मानमभियस्य न शांतो भवेत् दांतो भवेत् यः प्रपन्नधीममात्मानं कुर्यात्कर्मविचारयन्नित्यादिनाऽपरो तत्तानि नः । मत्कर्मकृन्मत्परमः म रा०
द्भक्तः संगवर्जितः । मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुर्वित्यादिना भक्तिप्रपत्तिमतस्तद्विधानात् । शक्तेन वर्षकोटी मधुकषाः पीतो ति १९२

दुःखतः वर्षायुतं प्राचरत्स्वर्गे तयोर्वा काश्मीरसाकृतमित्यादिस्मृतिषु क्लेशेनानुष्ठानोक्तेश्च । सर्वापद्व्यवस्था परोक्षज्ञानिनः नदेवपुरवी
प्राप्याब्रह्मदर्शनवर्जितारत्यादिस्मृतेः ॥ अद्वैतेति निर्यावदधिकारमिति सूत्रे क्लेशो नकर्मानुष्ठानात्तेषां वसिष्ठादीनां अपरोक्षज्ञानित्वेनो
क्तेश्चात्तस्मादपरोक्षज्ञानान्तरं कामादिकं मुक्तावानेदानि श्यार्थमेवाब्रह्मोडे चाज्ञानान्मोक्षो भवत्येव सर्वाकार्यकृतो पि तु आनं
देक्तूसते ऽकार्या च्छुभंकृत्वा च वर्धतइतिस्मर्यतेवा । सर्वदुःखनिवृत्तिरूक्ता तानि नो निषिद्धितेव हि । तया सपाकर्म भिश्च भक्त्या चानं
दवित्तनेति । अत एव सप आत्मानमेव लोकमुपास्ते नहास्य कर्म क्षीयत इति श्रुतौ ज्ञानि कृतस्य कर्मणो मोक्षाच्चयादक्षयफलत्वमुक्तं ।
नहि मोक्षादन्यत्राक्षयत्वं । परमसाम्य श्रुतिस्तु दुःखाभावरूपत्वकामत्वादिनासरंसाम्य योरिवस्वयोग्यानंदप्राप्त्या च साम्यात । लिंगमे
दःप्रतनंदोदुःखाभावः समामता इति स्मृतेः । अन्यथामुक्तस्येश्वरवज्जगत्स्रष्टत्वादिकं स्यात् तच्च जगद्व्यापारवर्जमिति सूत्रे तु यापि
निषिद्धं । अत्र तु जगद्व्यापारशब्देन लक्ष्यरतापर्यइति तवापि संमतं । अन्यथा मुक्तस्य स्वातंत्र्यापत्तिस्यात भोगमात्रसाम्यलिंगाच्चेति सू
त्रस्य मात्रशब्दस्य तु मन्मते भोगसामान्यस्य एव साम्यं न तु तद्विशेषस्य पर्यं तिन्मते पि भोगमात्रे मुक्तस्य ब्रह्मसाम्यात्लिंगात् जगद्या
पारवर्जमितिव्याख्यातत्वादवधारणार्थमात्रशब्दो नतु कात्स्न्यार्थः । एवं पकामत्वं च जगत्स्रष्टत्वादाविवाधिकानंदेपि कामस्य
पाभावात्युक्तं । वाराहे चास्याधिकानंदसंप्राप्तोत्सृष्टापि वा पतिषपि । मुक्तानां नैव कामः स्यात्स्मात्सुखमात्स्फुरं तरइति । सति श
क्तेपि नित्यत्वं चेश्वरादन्यमुक्तस्य स्वमुक्तान्तरेण साम्यस्त्वच श्रुत्यादिवत्यायुक्तं । अन्यपो त्कर्षस्याप्यनित्यत्वव्याप्तेर्ब्रह्मानंदो

न्या०प्र० श्वनित्यः स्यात्तानच द्वेषेर्ष्यादिप्रसंगः निःशेषगतदोषात्तांबद्धानिर्ज्ञन्यभिःपुनः।स्यादायदोसंहिहरेर्द्वेषेर्ष्यादिस्तता।पुजनः
१९३ स्वेपुर्यदिचेर्ष्येयाः समेषपिद्युतोननेतःतथमानाः समाहृष्ट्वा द्वेषेर्ष्यादिपुनाःअपिदृश्यंपतेबह्वोत्लोके दोषाएवात्रर्कर्गुर्यदि
निर्दोषतेवात्रकिमाधिक्येनद्युष्प्रतरत्पक्तेः। नपमुक्तिः स्वरूपाविर्भावपात्ररूपास्वरूपात्ति चेकरूपात्तिनिर्वर्थंतारतम्यमिति
वाच्यं योयद्रूपः सतद्रूपः निसर्गोस्येषभवतीत्यादिश्रुत्यां अवजानंतिमांमूढामानुषींतनुमाश्रितं।।राक्षसीमासुरीचैवप्रकृतिं
मोहिनीश्रितामहात्मानस्तुमांपार्थदैवीप्रकृतिमाश्रिताः।भजंत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययं।त्रिविधाभवतिश्रद्धादेहि
नांसाचस्वभावजा।सात्विकीराजसीचैवतामसीचेतितांशृणु।श्रद्धामयोयंपुरुषोयोयच्छ्रद्धःसएवसइत्यादिस्मृत्याचतदुक्ता
देरितरेषांउत्कर्षस्यहर्षेनाह्येनवागंतुकहेतुनासाध्यत्वेतत्रापिहेत्वंतराद्वेषतोनवस्थापत्यानादियोग्यताहठापर्यायायुःस्वभा
वोहेतुकीव्यइत्यादिपुनःतारतम्यस्यस्वभावत्वात्।तथाप्येशस्कारोयेशसोमात्रापुपादायाम्येनवतरंरूपंतनुतेएवमेवाय
मात्मेदंशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वान्यंनवतरंकल्याणंरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्वंवादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांभूता
नामितिश्रुतौलिंगशरीरात्विधानिह्रत्रेरूर्ध्वमपिपित्र्यात्वाप्रतेस्वानवशुक्रस्यदेहाघस्तिचेत्पद्युःखादिःस्यात्तनचेत्योगापोग
हत्वायंईश्वरवद्विरात्मकस्यवाकर्मीनारद्रुस्येच्छिकस्यप्राकृतदेहस्याभासत्वात्।अस्तिहितावच्चिदूपंशरीरंविद्वानेरशरी राम
रेणसर्वेमुक्ताः।यथाहरिः।मुञ्जंतेकामतोभोगांस्तेरंतर्बहिरेवचेतिश्रुतेः।।न्यायविवरणोचनवशुक्रस्यचिरात्मकोदेहोस्मिनस्ती १९३

तिवाद्यो ऽप्रकृत्रिमत्वेन तस्यानपगमादित्यर्थः । कं श्चा ऽप्रलिप्तउ शरीरं । विद्यावा शरीरातितेजोरूयातिका विवित । सोहं त्यजा गतित
वभ्रु त्मात्मा नः करोचनेति ब्रह्मवेव वर्त्तते ऽक्षेः । तत्व प्रदीपे सुदृ प्रकृतिमयानिज्योतीरूपाणि स्वैकतानानि शरीराण्यनुप्रविश्य तत्
कृत्वा च्चा । चिता वा ऽचिता वा नित्ये न वर्त्तते तेनन्वाख्याने दीत्युपभवतीति देह इत्यर्थः । तेषु मोदधर्मे चाप्रकृतिं चा व्याति कम्पगवतः या
त्मा न मध्ययं पारं नारायणा त्मानं निर्द्दिष्टं प्रकृतेः परं इंद्रियाण्यनुबुध्यंतिस्वदेहं योगिनो न्यपाकुर्वणा त्मात्मनस्सानि स्वस्ये
पश्यति तेषां सः । स जिघ्रति यथान्या यस्य स्पर्शनस्य शतिच प्रभोऽइति । न व प्राकृतदेह योगोऽदुःखाधापत्तिः । मुक्तस्य वश्यप्रदर्शितत्वेन
प्रकृतिवशत्वाभावात् । न हि यस्य वद्ध्यादिर्वश्यः । तस्य तद्योगजं दुःखं । उक्तं हि न्याय विवरणे । मुक्तानां वशिना यत इति । तत्वप्रदी
पे च वशा प्रकृती नाम इति । भाव्ये च शरीरं मनु प्रविश्य तु त्यागे च भोगानन्नुभवंति न दुःखादीनपयाप्रदीपो दीपिकादिष्ठ प्रविश्य
तत्स्थे तेजसाधे व भुं ब्रह्मादिर्वा । ० नतु कार्यादीति । सं चितं च प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयतीति । न ह वे सशरीरस्य सतः प्रिया
प्रियोरपहतिरस्तीतिश्रुतिस्तु कर्मोत्थदेहविषयामुक्तस्याशरीरत्वश्रुतिरपि तत्रिरुक्तभावात् । न हि तानि शीर्यंति । तच्छरीर
स्य त्लोकविलक्षणत्वाच्चाभावोक्तिः । अप्रदेशमनानंदमित्यादिवत् । उक्तं वा ग्राममध्या अपि न ग्राम्या वेलतलपाछेस जना
इति । कथमन्यथा सदेहस्येव जयादिषु देहं स्त्रियासहो नानामित्युक्तिः । तस्मात्तत्फलाभावोक्त्या पेक्षतरतमभावाच्च
कृत्स्न रुद्रादिनियामको भगवान् श्रीपतिः सर्वोत्तम इति सिद्धं । मुक्तावपि ब्रह्मादीनां तारतम्य समर्थनं । नमो [illegible]

न्या०म० दोषाय सुमनोगुरावराशये विमलानंददायकमलापतये नमः १ मत्प्रेरके लाइ हरिला वायुजाद्यवकारितां वाव्यंपनम

पाल श्रीशस्यापीसान्तु केशवः २ ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीमद्ब्रह्मण्यतीर्थपूज्यपादशि

१९४ ष्येण व्यासयतिना संग्रहीते न्यायामृते चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ॥ समाप्तं ॥ ॥ श्रीरामाय नमः संवत १७४६ ॥ छ ॥